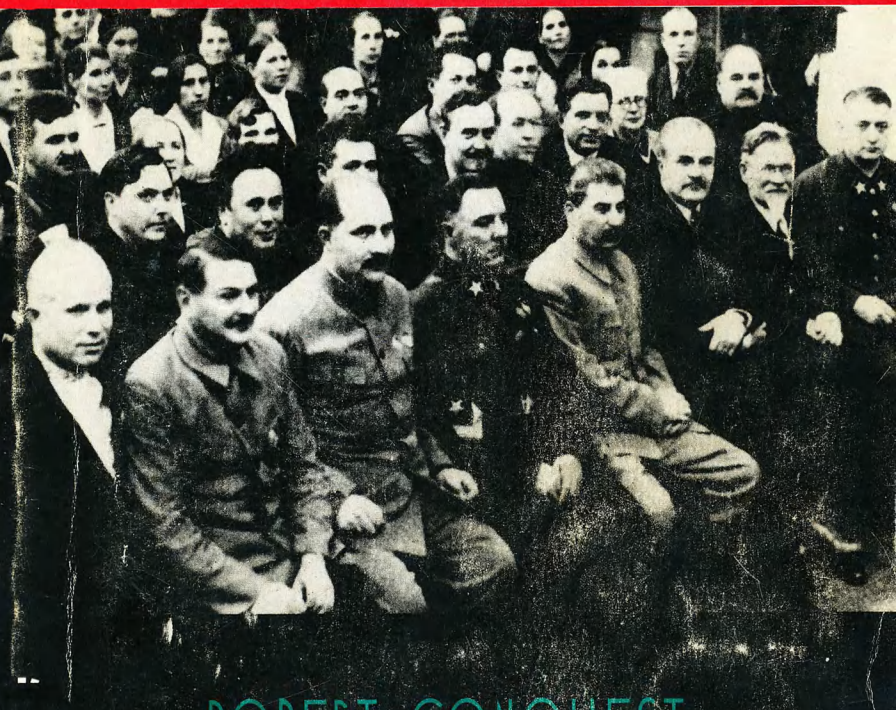
PROCESUL COMUNISMULUI



ROBERT CONQUEST

MAREA TEROARE

O REEVALUARE

HUMANITAS

Unul dintre cei mai respectați istorici britanici, ROBERT CONQUEST este în prezent cercetător la Institutul Hoover, Universitatea Stanford. Este un cunoscut și apreciat romancier, poet și critic literar. Cărțile lui care au avut cel mai mare succes în întreaga lume sînt, în afară de *Marea Teroare, Harvest of Sorrow* — avînd ca subiect colectivizarea și perioadele de foamete din Ucraina — și *Stalin and the Kirov Murder* — prima analiză amplă a asasinării lui Kirov.

ROBERT CONQUEST

MAREA TEROARE

O REEVALUARE

Traducere din engleză de
MARILENA DUMITRESCU

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Coperta
IOANA DRAGOMIRESCU MARDARE

ROBERT CONQUEST
THE GREAT TERROR
A Reassessment
Pimlico, 1996
© Robert Conquest, 1990

© HUMANITAS, 1998, pentru prezenta versiune românească

ISBN 973-28-0909-4

Elenei Alexandrovna și celorlalți prieteni ai mei
din Uniunea Sovietică, care au dovedit că
aceste evenimente nu au reușit totuși
să distrugă spiritul oamenilor.

Prefață

Este un moment extrem de potrivit pentru a aduce în fața publicului o reevaluare a Marii Terori ce a dominat Uniunea Sovietică în anii 1930.

În primul rînd, dispunem acum de suficiente informații pentru a stabili aproape toate faptele cu certitudine. În al doilea rînd, în URSS Teroarea este, în prezentul imediat al anilor 1990, o chestiune politică și umană. Cu alte cuvinte, ea se înscrie pe cea mai surprinzătoare, mai critică și mai importantă ordine de zi a lumii de astăzi.

Cartea mea, *Marea Teroare*, a fost scrisă în urmă cu douăzeci de ani (deși edițiile publicate la începutul deceniului 1970–1980 au cuprins o serie de materiale suplimentare). Perioada scurtă din timpul lui Hrușciov, cînd s-au făcut unele dezvăluiri, a adus suficient de multe dovezi noi, iar acestea, împreună cu numeroasele rapoarte neoficiale deja existente, au redat istoria epocii respective în detalii considerabile, care s-au confirmat reciproc. Totuși multe lucruri rămase simple deducții, petele albe și probabilitățile insuficient verificate au făcut imposibile cunoștințele certe.

În anii care s-au scurs de atunci, *Marea Teroare* a continuat să fie singura relatare istorică completă a acelei perioade — așa cum este, de altfel, și astăzi. Ea a fost recepționată ca atare nu numai în Vest, ci în majoritatea cercurilor din Uniunea Sovietică. Rareori am întîlnit o oficialitate sovietică, un intelectual sovietic (sau emigrant) care să nu o fi citit în limba engleză, ori într-o ediție rusească publicată la Florența sau în *samizdat**; și nici unul dintre ei nu a pus sub semnul îndoielii exactitatea ei, chiar dacă a fost în măsură să corecteze sau să amendeze cîteva detalii.

Morcow News a remarcat de curînd că ediția rusească apărută peste hotare „a ajuns pe canale neoficiale în Uniunea Sovietică, a circulat rapid în rîndurile intelectualității și a fost evaluată de aceasta ca una dintre cele mai semnificative cercetări străine efectuate asupra istoriei sovietice"[1]. Într-un tîrziu, în intervalul 1989–1990, ea a fost publicată sub formă de foileton în periodicul sovietic de literatură și politică *Neva*, ceea ce a constituit o confirmare adecvată a staturii cărții. Nu este vorba numai de importanța ei ca

---

* Samizdat = literatură beletristică, istorică, filozofică, politică etc. clandestină, interzisă de cenzura sovietică. (*N. t.*)

lucrare istorică: redactorul șef al revistei *Neva* (care este în același timp și deputat al poporului), a descris-o ca fiind „de departe cea mai serioasă" cercetare asupra perioadei, adăugînd că *Neva* „luptă pentru instituirea legalității și adîncirea democrației în societatea noastră. Noi considerăm că lucrarea semnată de R. Conquest dezvoltă exact această idee"[2].

Marea Teroare a ieșit însă de sub tipar de mai mulți ani, iar între timp s-au acumulat multe materiale noi: în primul rînd scrierile din *samizdat*, de la sfîrșitul anilor 1970 și începutul anilor 1980, apoi, după 1987, cantitatea masivă de dovezi noi, apărute în publicațiile sovietice ale perioadei de *glasnost*.

Marea Teroare trebuia să se bazeze în continuare pe materiale furnizate de emigranți, transfugi și alte surse neoficiale. La fel cum se întîmplă cu istoria antică, se punea problema cîntării și evaluării unor materiale incomplete, parțiale și inegale — și nu a folosirii complementare a unor arhive oficiale, adecvate și credibile, ca în cazul scrierilor de istorie modernă a Occidentului. Desigur, unele informații erau disponibile din surse oficiale sovietice ale perioadei, dar toate faptele importante fuseseră falsificate sau suprimate pe scară largă; iar contribuția epocii Hrușciov, deși de mare importanță, nu a fost nici exhaustivă, nici decisivă.

Am inclus în *Marea Teroare* o lungă notă bibliografică în care am explicat de ce și în ce măsură am acceptat (nu întotdeauna cu toate detaliile) informațiile provenite de la Nikolaevski, Orlov, Barmine, Krivițki, Weissberg, precum și alte materiale publicate în Vest. Deoarece aceste relatări au fost confirmate în mod copleșitor în publicațiile sovietice recente, nu am considerat că este necesar să introduc nota respectivă în ediția de față, ea apărînd într-o perioadă cînd *glasnost* a confirmat acuratețea generală a mărturiilor și a făcut imposibilă contestarea faptelor mult timp ascunse ale Terorii. Este adevărat că acest lucru nu s-a realizat pînă acum, cînd scriu, sistematic, ci mai degrabă printr-o serie de articole disparate. Dar ele s-au acumulat în cantitate suficientă pentru a face reevaluarea completă a Marii Terori atît utilă, cît și necesară. Afirmația este adevărată în special cu privire la momente specifice, cum ar fi procesul lui Tuhacevski, „plenara din februarie–martie" 1937, soarta lui Ejov, evenimentele de la sfîrșitul anului 1936 și alte fenomene importante, similare.

Trebuie spus însă că, extinzîndu-ne cunoștințele, materialul nou confirmă totodată seriozitatea generală a relatărilor din *Marea Teroare*. Iar dacă prin această reevaluare am fost în măsură să realizez o expunere mult îmbunătățită despre acei ani, nu am făcut nici o schimbare de dragul schimbării.

Pentru pregătirea acestei cărți trebuie să mulțumesc în primul rînd profesorului Stephen F. Cohen și doctorului Mihail Bernstam; lui Nancy Lane, pentru ajutorul constant și încurajare, lui Irene Pavitt, pentru priceperea ei editorială, lui Kate Mosse, lui Delano DuGarm, pentru cercetări indispen-

sabile și întreg sprijinul, lui Semyon Lyandres, lui Susan Rupp, încă o dată lui Amy Desai, pentru veșnic admirabila activitate de secretariat, Programului John Olin pentru studiul Uniunii Sovietice și al Europei de Est, de la Hoover Institution, și, ca întotdeauna, soției mele.

Stanford R. C.
Ianuarie 1990

CARTEA I

Începe epurarea

Această frică pe care mii de oameni o consideră insurmontabilă, această frică înscrisă cu litere de purpură pe cerul plumburiu al Moscovei — frica teribilă de stat...

VASILI GROSSMAN

Introducere

RĂDĂCINILE TERORII

Remediul inventat de Lenin și Trotki, suprimarea generală a democrației, este mai rău decît răul pe care urma să-l vindece.

ROSA LUXEMBURG

PARTIDUL LUI LENIN

Marea Teroare din anii 1936–1938 nu a apărut din senin. Ca orice fenomen istoric, ea își are rădăcinile în trecut. Fără îndoială ar fi greșit să considerăm că ea a decurs inevitabil din natura societății sovietice și a partidului Comunist. Ea a fost prin sine un mijloc de impunere violentă a schimbării în acea societate și în acel partid. Cu toate acestea, Marea Teroare nu ar fi putut fi declanșată decît în contextul de o extraordinară idiosincrasie al dominației bolșevice; iar caracteristicile ei speciale, unele de-a dreptul incredibile pentru o gîndire din afară, derivă dintr-o tradiție specifică. Ideile dominante din perioada stalinistă, evoluția membrilor opoziției, chiar confesiunile din marile procese demonstrative nu pot fi urmărite fără a lua în considerație nu atît trecutul sovietic în întregul său, cît dezvoltarea partidului, consolidarea dictaturii, mișcările de sciziune, apariția unor figuri individualiste și apariția unei politici economice extremiste.

După primul atac cerebral suferit în 26 mai 1922, Lenin, izolat într-o oarecare măsură de impactul imediat al vieții politice, a analizat deficiențele neașteptate ivite în revoluția pe care o făcuse.

El exprimase deja această observație în fața delegaților la cel de al X-lea congres al partidului, din martie 1921: „Nu am reușit să convingem masele largi." Lenin se simțise obligat să găsească scuze pentru calitatea inferioară a numeroși membri de partid: „Nici o mișcare populară și profundă, din toată istoria, nu s-a produs fără a avea parte de gunoaie, aventurieri și escroci, fără elemente lăudăroase și zgomotoase... Un partid de guvernămînt atrage, în mod inevitabil, carieriști."[1] Vorbind despre „același aparat rusesc... împrumutat de la sistemul țarist și acoperit doar cu un lac sovietic", el remarcase că statul sovietic suferea de „numeroase diformități birocratice". Iar cu puțin timp înaintea crizei remarcase „predominarea dușmăniei personale și a invidiei" în comitetele însărcinate cu epurarea partidului.[2]

La scurtă vreme după ce și-a revenit din această criză, Lenin afirma: „Trăim într-un ocean de ilegalități"[3], și observa: „Nucleul comunist este lipsit de cultură generală"; cultura păturilor mijlocii din Rusia era „neîn-

semnată, jalnică, dar în orice caz mai vastă decît aceea a cadrelor noastre comuniste"[4]. În toamnă a criticat nepăsarea și parazitismul și a inventat expresii speciale pentru laudele și minciunile comuniștilor: „com-laude și com-minciuni".

În absența lui, subalternii se comportau mai rău ca niciodată. Pînă în acel moment Lenin își formulase criticile ocazional, sub forma unor rezerve exprimate în pauzele intensei activități politice și guvernamentale. Acum ele au devenit principala lui preocupare. Găsea că Stalin, căruia, în calitate de secretar general îi încredințase aparatul partidului în 1921, hăituia partidul în Gruzia. Emisarul lui Stalin, Ordjonikidze, chiar îl lovise pe șeful comuniștilor gruzini, Kabanidze. Lenin era în favoarea unei politici de conciliere în Gruzia, unde populația era fățiș antibolșevică și tocmai își pierduse independența în urma unui atac al Armatei Roșii. Lenin a avut o discuție serioasă cu Stalin.

În această perioadă Lenin și-a scris „Testamentul", în care a arătat limpede că Stalin era, în opinia lui, după Trotki, „cel mai capabil" conducător din Comitetul Central; el l-a criticat pe Stalin, nu ca pe Trotki (pentru „o nemăsurată încredere în sine și predispoziția la o atracție exagerată față de latura pur administrativă a activității"), ci numai pentru a fi „concentrat o putere imensă în propriile mîini", putere pe care nu era sigur că Stalin va ști să o folosească „cu suficientă precauție". Cîteva zile mai tîrziu, după ce Stalin a folosit un limbaj obscen și a amenințat-o pe soția lui Lenin, Krupskaia, pentru intervenția acestuia în problemele din Gruzia, Lenin a adăugat un post-scriptum Testamentului său, recomandînd îndepărtarea lui Stalin din funcția de Secretar General, pentru grosolănia și firea lui capricioasă, care erau, totuși, incompatibile numai cu această poziție. În general, rezervele formulate în legătură cu Trotki se dovedesc mai serioase atunci cînd este vorba propriu-zis despre politică și despre „capacitatea" lui de a fi mai degrabă un executant în domeniul administrativ decît un potențial conducător, în adevăratul înțeles al cuvîntului. Este corect să adăugăm că în ultimele sale încercări de a influența politica, Lenin s-a întors către Trotki; dar Trotki nu a reușit să îndeplinească dorințele lui Lenin.

Testamentul urmărea să evite o ruptură între Trotki și Stalin. Soluția propusă — mărirea dimensiunilor Comitetului Central — a fost inutilă. În ultimele articole pe care le-a scris, Lenin a atacat „guvernarea birocratică eronată și bunul plac", s-a referit la starea aparatului statului, numind-o „respingătoare", și a concluzionat pesimist: „Nu sîntem destul de civilizați pentru a putea trece direct la socialism, deși dispunem de condițiile politice necesare."

„Condițiile politice necesare..." — dar acestea erau reprezentate exact de activitatea partidului și de conducerea guvernamentală pe care el le condamna în practică. În ultimii ani el însuși lansase sistemul conducerii de către un partid centralizat, împotriva — dacă era necesar — tuturor celorlalte

forțe sociale. El îi crease pe bolșevici, noul tip de partid, centralizat și disciplinat, în primul rînd. El păstrase identitatea acestuia în 1917, atunci cînd, înainte de întoarcerea lui din exil, conducătorii bolșevici se aliniaseră unei direcții de conciliere cu restul Revoluției. Pare a fi aproape sigur că, fără Lenin, social-democrații s-ar fi unit din nou și ar fi preluat poziția normală în stat a unei asemenea mișcări. În schimb, Lenin păstrase intact grupul bolșevicilor, apoi căutase și reușise să obțină puterea unică — din nou împotriva unei puternice opoziții din partea propriilor discipoli.

Rezultă cu claritate din documentele ședinței Comitetul Central, desfășurate cu nouă zile înaintea Revoluției din Octombrie 1917, că ideea unei revolte „nu se bucura de popularitate", că „masele au recepționat cu uimire chemarea noastră". Chiar și rapoartele provenite de la garnizoane erau, cele mai multe, lipsite de entuziasm. Acapararea puterii a fost, de fapt, o operațiune aproape în exclusivitate militară, desfășurată de un număr restrîns de Gărzi Roșii și numai în mică măsură de lucrătorii din fabrici și de un grup ceva mai mare de soldați bolșevici. Masele muncitoare au fost neutre.

Ulterior și în timpul războiului civil, prin îndrăzneală și disciplină, cîteva mii de tovarăși* s-au impus în Rusia, cîștigînd în fața diferiților reprezentanți ai celorlalte curente politice și sociale, asumîndu-și perspectiva anihilării lor colective în cazul unui eșec. Între aceștia, „vechii bolșevici" se bucurau de prestigiul anilor de ilegalitate, iar capacitatea vizionară evidentă, care îi condusese la crearea unui asemenea partid, le conferea o pecete specială: *mitul* partidului și sursa cadrelor lui de conducere, pînă la mijlocul anilor 1930, a fost lupta din ilegalitate. Dar forța vitală care a făurit în rîndul celor implicați o solidaritate de partid atotputernică, a fost războiul civil, lupta pentru putere. Ea a transformat noul partid al maselor într-o mașină oțelită și experimentată, în care loialitatea față de organizație avea prioritate față de orice alte considerații.

La sfîrșitul războiului civil menșevicii și socialist-revoluționarii au început să cîștige rapid teren. Membrii de rînd ai sindicatelor s-au îndepărtat de bolșevici. Iar cînd eșecul primei încercări de a impune un control strict al statului asupra economiei a devenit evident, Lenin și-a dat seama că a continua în aceeași direcție ar duce la ruină. El s-a hotărît pentru o retragere economică, ceea ce urma să devină Noua Politică Economică. O dată recunoscută greșeala bolșevicilor, drumul era deschis pentru partidele moderate, spre care se întorceau deja muncitorii, permițîndu-le acestora să revendice puterea politică.

---

* Se estimează că nucleul central efectiv al partidului, în momentul în care a izbucnit Revoluția din Octombrie, era de cinci mii, pînă la zece mii de membri, din care o treime o reprezentau intelectualii (D. J. Dallin, citat în Boris Souvarine, *Stalin*, Londra, 1949, p. 317). (*N. a.*)

La cel de al X-lea congres al partidului, din mai 1921, Radek, cu mai multă franchețe decît Lenin, a pus punctul pe i explicînd că dacă menșevicii erau lăsați în libertate acum, cînd comuniștii adoptaseră linia lor politică, aceștia aveau să ceară puterea politică în timp ce a concede libertatea socialist-revoluționarilor cînd „masele largi" ale țăranilor se opuneau comuniștilor ar echivala cu sinuciderea.[5] Ambele forțe trebuiau să fie ori legalizate pe deplin, ori complet suprimate. Desigur, s-a ales calea din urmă. Partidul menșevic, care acționase în condițiile unor dezavantaje enorme, dar care nu devenise în totalitate ilegal, a fost în final zdrobit. La fel apoi socialist-revoluționarii, care au primit lovitura de grație la procesul conducătorilor lor, în 1922.

Chiar și în rîndurile partidului comunist apăruseră centre de nemulțumire, legate într-o oarecare măsură de sentimentele muncitorilor: centraliștii democrați, conduși de Sapronov și opoziția muncitorească, sub conducerea lui Șliapnikov. Primii apărau cel puțin dreptul la libertatea dezbaterilor în cadrul partidului și ambele direcții se opuneau dezvoltării birocrației — deși, așa cum se întîmpla atît de des cu opoziția comunistă, Lenin a avut motive să-i întrebe pe Șliapnikov și pe suporterii acestuia de ce nu se împotriviseră la fel de vehement birocrației de partid atunci cînd ocupaseră ei înșiși posturi în Cabinet.

La cel de al X-lea congres al partidului, Lenin introdusese pe neașteptate două rezoluții care interziceau formarea unor asemenea grupuri sau „fracțiuni" în interiorul partidului. Din acel moment, Poliția Secretă a preluat sarcina suprimării grupărilor radicale, care refuzau să se dizolve. Șeful acesteia, Dzerjinski, a constatat însă că numeroși membri loiali ai partidului îi considerau pe cei aparținînd unor asemenea grupări a fi tovarășii lor și refuzau să depună mărturie împotriva lor. El s-a adresat Biroului Politic pentru a obține o decizie oficială care să specifice datoria fiecărui membru de partid de a-i denunța pe ceilalți membri ai partidului, angajați în proteste împotriva conducerii acestuia. Trotki a subliniat că era o obligație „elementară" a membrilor să denunțe elementele ostile din ramurile partidului.

La sfîrșitul anului 1922, grupul ilegal „Adevărul muncitoresc" a început să dea proclamații în care ataca „noua burghezie", vorbind despre „prăpastia dintre partid și muncitori", despre „exploatarea implacabilă". Clasa care trebuia să-și exercite dictatura, adăugau ei, „era în realitate lipsită de majoritatea drepturilor politice elementare"[6]. Iar în fapt partidul, care zdrobise partidele din opoziție și negase deschis drepturile majorității neproletare, în numele luptei de clasă a proletariatului, se afla acum pe punctul de a rupe ultima lui legătură semnificativă cu ideea de loialitate din afara sa.

Cînd Adunarea Constituantă, majoritar antibolșevică, a fost dizolvată cu forța în ianuarie 1918, imediat după ce s-a întrunit, Lenin a declarat deschis că „muncitorimea" nu se va supune majorității „țărănești".

Încă din 1919 el a găsit însă necesar să observe că „nu recunoaștem nici libertatea, nici egalitatea, nici *democrația muncitorească* [sublinierea noastră], dacă acestea se opun intereselor emancipării forței de muncă de sub opresiunea capitalului"[7]. În general, clasa muncitoare însăși a început să fie privită ca nedemnă de încredere. Lenin a afirmat cu insistență că „vinovăția revoluționară" era de asemenea esențială „împotriva elementelor ezitante și neînfrînate chiar din rîndul maselor care trudesc"[8]. Comunistul din aripa de dreapta, Riazanov, l-a mustrat. Dacă proletariatul este copleșit de elemente nesigure, a întrebat el, „pe cine ne vom sprijini?"[9]

Răspunsul avea să fie — numai pe partid. La începutul anului 1921 devenise clar că muncitorii se opuneau partidului. Karl Radek a exprimat situația limpede, adresîndu-se cadeților de la Colegiul de Război:

> Partidul este avangarda clasei muncitoare înzestrată cu conștiință politică. Ne găsim acum în situația cînd muncitorii, aflați la capătul puterilor, refuză să mai urmeze o avangardă care îi conduce spre luptă și sacrificiu... Ar trebui ca noi să cedăm în fața manifestațiilor zgomotoase ale oamenilor muncii care au ajuns la limita răbdării, dar care nu își înțeleg interesele așa cum le înțelegem noi? Starea lor de spirit este acum cu adevărat revoluționară. Dar partidul a hotărît că noi nu trebuie să cedăm, că trebuie să impunem partizanilor noștri epuizați și descurajați voința noastră de victorie.[10]

Criza a survenit în februarie 1921, cînd Petrogradul a fost zguduit de un val de greve și demonstrații care au culminat cu revolta din martie, de la baza navală Kronstadt.

Kronstadt a arătat că partidul era în cele din urmă împotriva poporului. În lupta împotriva marinarilor și muncitorilor s-au aruncat inclusiv centraliștii democrați și opoziția muncitorească. În situații limită, loialitatea față de partid se dovedea a fi o motivație copleșitoare.

Se ducea un război deschis împotriva *ideii* de socialism radical anarhist, a democrației proletare. De cealaltă parte rămînea doar ideea Partidului. Partidul, rupt acum de justificarea lui socială, se baza numai pe dogmă. El devenise, în modul cel mai clasic, un exemplu de sectă, de fanatism. El pornea de la ideea că se putea dispensa de sprijinul popular, al proletariatului, că integritatea motivației era ea singură adecvată și putea justifica totul pe termen lung.

Astfel, pe măsură ce partidul devenea conștient de izolarea lui, se dezvolta mistica partidului. La început el „reprezentase" proletariatul rus. Chiar și atunci cînd proletariatul dădea semne de epuizare, partidul continua „să-l reprezinte", precum un stindard al proletariatului mondial cu ale cărui organizații urma să fuzioneze la scurtă vreme, o dată cu încheierea Revoluției mondiale sau a Revoluției europene. Numai cînd revoluțiile din Vest s-au stins fără a ajunge la maturizare s-a constatat că partidul nu reprezenta pe nimeni, sau nu pe mulți, în lumea reală. El a considerat atunci că reprezintă nu atît

proletariatul rus în starea în care se afla el la momentul respectiv, cît interesele viitoare, reale ale acestui proletariat. Justificarea partidului s-a regăsit atunci nu în politica realității prezente, ci în politica viitorului previzibil. Loialitatea și solidaritatea de partid și-au tras seva chiar din interiorul partidului, din ideile create de gîndirea conducătorilor lui.

Mai mult, Lenin aruncase în sînul partidului toate semințele unei atitudini birocratice centralizate. Cu mult înainte de venirea lui Stalin la putere, Secretariatul opera transferuri ale oficialităților pentru motive politice. Sapronov, care observase cum comitetele locale de partid se transformau în organisme numite, l-a întrebat pe Lenin direct: „Cine va numi Comitetul Central? Poate lucrurile nu vor ajunge la această fază, dar dacă ajung, atunci Revoluția a fost pierdută."[11]

Distrugînd tendința „democratică" din partidul comunist, Lenin nu a făcut decît să dea jocul pe mîna celor ce manipulau mașina care era partidul. Începînd din acel moment, aparatul de partid avea să devină mai întîi cea mai puternică și ulterior unica forță din cadrul partidului. Răspunsul la întrebarea „cine va conduce Rusia?" devenea pur și simplu sinonim cu cel la întrebarea „cine va cîștiga lupta dintre facțiunile rivale ale unei secțiuni restrînse reprezentînd conducerea?" Candidații la putere își arătaseră deja cărțile din mînă. Pe cînd Lenin se afla la începutul unui lung declin, după ultima lui criză, și se lupta să corecteze toate acestea, cei din conducere se încleștaseră de acum în prima rundă a luptei ce avea să culmineze cu Marea Epurare.

STALIN ZDROBEȘTE STÎNGA

Cînd una dintre facțiuni dispare, cele ce rămîn se subdivizează.

FRANCIS BACON

Confruntarea decisivă s-a desfășurat în Biroul Politic. În anii următori Troțki, Zinoviev, Kamenev, Buharin, Rîkov și Tomski aveau să-și afle moartea din mîinile singurului supraviețuitor, Stalin. În acel moment însă deznodămîntul acesta părea puțin probabil.

Troțki era întîiul și, la prima vedere, cel mai periculos dintre oponenții lui Stalin. De-a lungul anilor Stalin avea să-și concentreze asupra lui întreaga forță a imensei sale rezerve de răutate politică. Rădăcinile personale ale Marii Epurări se întind pînă la prima etapă a dominației sovietice, cînd cea mai înverșunată dintre diversele rivalități crîncene ce-l posedau pe Stalin se concentra asupra omului care părea a fi, cel puțin pentru un observator superficial, principalul pretendent la succesiunea lui Lenin, dar care, din acest motiv, a stîrnit ostilitatea unită a restului eșalonului de vîrf al conducerii.

Dosarul de revoluționar al lui Troțki, din momentul întoarcerii acestuia din străinătate pentru a deveni președintele Sovietului din Sankt-Petersburg, în timpul revoluției din 1905, era remarcabil. Troțki se bucura de faimă europeană. În partid însă nu era puternic pe măsura reputației sale. Pînă în 1917, el a rămas în afara grupului bolșevic, bine organizat, al lui Lenin și a acționat, împreună cu cîțiva simpatizanți, ca revoluționar independent, apropiat totuși, într-o oarecare măsură, de menșevici. Grupul lui a fuzionat cu bolșevicii în iunie 1917, iar el a jucat un rol decisiv în acapararea puterii în noiembrie, același an. Totuși, majoritatea vechilor bolșevici îl priveau ca pe un intrus. În același timp lui Troțki îi lipsea experiența intrigilor, pe care aceștia o căpătaseră în lungile și întortocheatele lor lupte interne de partid, în care el încercase să intervină conciliator. Bătrînii îl considerau totodată arogant și cu greu i-au acordat respectul cîștigat prin meritele și intelectul său. Deși avea mai mulți susținători devotați, Troțki stîrnea în aceeași măsură reacții de respingere și de atracție. Beneficiind de sprijinul parțial al lui Lenin, el era fără îndoială al doilea om în partid și în stat, iar cînd Lenin a murit, a devenit vulnerabil. În ciuda slăbiciunii poziției sale, Troțki avea totuși propria lui forță. El beneficia de un sprijin puternic nu numai din partea a numeroși bolșevici capabili, ci și a studenților și comuniștilor mai tineri. „Stînga" asociată lui Troțki i s-a opus lui Lenin în marile probleme de la începutul anilor 1920. Prin Noua Politică Economică (NEP) Lenin salvase țara de la colaps și în același timp menținuse partidul la putere, dar cu prețul unor ample concesii făcute „capitalismului": țăranul înstărit și profitorul „NEP-man" prosperau. Pentru puriști toate acestea erau respingătoare, constituiau un păcat. Adesea ei nu-i erau neapărat devotați lui Troțki personal, ci mai degrabă ideilor — dogmatice și principiale, depinde din ce punct de vedere le privim — pe care Troțki începuse să le personifice la începutul anilor 1920, așa cum făcuse și Buharin în 1918. În 1928, cînd Stalin însuși s-a orientat spre „stînga", majoritatea acestora i-au retras sprijinul lui Troțki, intrat în opoziție.

Din acest grup făcea parte și Piatakov, unul dintre cei șase numiți de Lenin în Testament; pe el, împreună cu Buharin, Lenin îl vedea ca pe cel mai capabil dintre tineri. Piatakov, un bărbat înalt și demn, cu o barbă lungă, dreaptă și o frunte bombată, își începuse cariera politică ca anarhist și devenise bolșevic din 1910. În timpul războiului civil fratele lui fusese ucis de Albi în Ucraina, iar el scăpase cu greu de aceeași soartă. Era admirat pentru modestie și lipsa ambițiilor personale, ca și pentru capacitate.

Alți „troțkiști" de frunte erau Krestinski, membru al primului Birou Politic și inițial prim-secretar al Comitetului Central, pînă ce Stînga a fost înlăturată de la puterea administrativă de Lenin; Rakovski, chipeșul veteran bulgar care întemeiase practic mișcarea revoluționară balcanică; Preobrajenski, marele teoretician al creării industriei prin extorcarea fondurilor de la țărănime, descris ca adevăratul conducător al Stîngii în 1923 și

1924[12]; și Radek, urît și inteligent, venit la bolșevici din Partidul Social Democrat Polonez al Rozei Luxemburg, care activase totodată și în stînga socialistă germană. El acționase cu mult curaj și pricepere în Berlinul revoluționar din 1919, unde fusese închis. Dar punctul lui forte era intriga subterană și jocul politic, iar ca jurnalist priceput, era virulent și satiric. În partid făcea mai degrabă figură de vorbitor inegal, nedemn de încredere și critic, decît de politician serios.

Cu toate acestea, Trotki era destul de izolat în Biroul Politic. Cea mai mare forță de care dispunea era controlul asupra Comisariatului de Război. Un bătrîn trotkist avea să-și exprime mai tîrziu părerea că Trotki ar fi putut cîștiga în 1923 dacă și-ar fi păstrat baza în armată și s-ar fi adresat personal muncitorilor membri de partid din marile orașe. Dar Trotki nu a făcut aceste lucruri (considera observatorul) pentru că victoria lui ar fi însemnat în aceste condiții o ruptură în sînul Comitetului Central, iar el spera să obțină totul prin negocieri.[13]

Greșise însă arena. Slăbiciunile lui Trotki ca politician au fost demonstrate:

> ...marele intelectual, marele administrator, marele orator era lipsit de o calitate esențială — în condițiile revoluției din Rusia, în orice caz — pentru marele lider politic. Trotki putea înfierbînta masele, făcîndu-le să-l aclame și să-l urmeze. Dar era lipsit de talentul de a conduce printre egali. El nu era capabil să-și impună autoritatea în rîndul colegilor, cu ajutorul modestei arte a persuasiunii sau prin acțiuni sensibile la punctele de vedere ale unor oameni de calibru intelectual inferior lui. Nu putea să suporte proștii și era acuzat de incapacitatea de a-și tolera rivalii.[14]

Puterea lui de a domina muncitorii din partid era dependentă de marile gesturi și marile discursuri. Un ascultător remarca:

> De îndată ce termina, [Trotki] părăsea sala. Pe coridoare nu stabilea nici un contact personal. Cred că această rezervă ar putea explica, în parte, incapacitatea lui Trotki și lipsa dorinței de a-și atrage numeroși discipoli printre membrii de rînd ai partidului. Împotriva intrigilor conducătorilor partidului, care aveau să se înmulțească în curînd, Trotki lupta numai cu armele pe care știa să le folosească: condeiul și oratoria. Dar chiar și pe acestea le folosea numai cînd era prea tîrziu.[15]

Mai presus de toate, dramatizarea propriei personalități, convingerea că va triumfa prin superioritatea sa, fără a trebui să consimtă la acțiuni politice lipsite de spectaculozitate, i-au fost fatale lui Trotki. Comentariul copleșitor al unui revoluționar experimentat rezumă totul astfel: „Trotki, un excelent vorbitor, strălucitor stilist și polemist priceput, un om cultivat și de o inteligență excepțională, era lipsit de o singură calitate: simțul realității."[16]

Stalin a lăsat în seama aliaților săi cele mai vehemente atacuri la adresa lui Trotki. Cînd Zinoviev și Kamenev au cerut excluderea lui Trotki din

partid, Stalin s-a opus. El a afirmat că nimeni „nu poate concepe activitatea Biroului Politic... fără participarea deosebit de activă a tovarășului Trotki"[17]. Dar acțiunile lui erau mult mai puțin eficiente decît cuvintele aliaților săi. Secretariatul a organizat dispersarea principalilor suporteri ai lui Trotki. Rakovski a fost trimis la Legația sovietică din Londra, Krestinski într-o misiune diplomatică în Germania, alții într-un exil similar. Prin aceste mijloace și altele asemenea, Trotki a fost izolat și împins către margine, fără mari probleme. Opiniile lui, deja în conflict cu ale lui Lenin, au fost condamnate oficial, iar în 1925 era deja posibilă îndepărtarea lui de la Comisariatul pentru Război.

Stalin și-a îndreptat apoi atenția spre aliații lui de odinioară, Zinoviev și Kamenev. Ceva mai puțin decît Trotki însuși, ei aveau să reprezinte totuși pivoții principali ai Marii Epurări.

Este greu de găsit cineva care să scrie despre Zinoviev altfel decît în termeni ostili. El pare să fi făcut asupra opoziționiștilor și staliniștilor, comuniștilor și noncomuniștilor, impresia unei nulități înfumurate, incompetente, insolente și lașe. Cu excepția lui Stalin însuși, el este singurul conducător bolșevic care nu poate fi numit intelectual. Dar, în același timp, el nu avea nici simț politic. Nu înțelegea problemele economice. Era un orator eficient, dar discursurile lui erau lipsite de substanță și nu reușeau să mobilizeze masele de ascultători decît temporar. Și totuși, acest om a reprezentat un timp figura conducătorului în statul sovietic, cu puțin înainte de moartea lui Lenin și imediat după aceea. Zinoviev și-a datorat această poziție simplului fapt că fusese unul dintre cei mai utili secretari particulari și paraziți din anturajul lui Lenin (adesea un nepriceput cunoscător al oamenilor), în perioada 1909–1917 — de fapt cel mai apropiat colaborator și elev al acestuia. Imediat înainte de Revoluția din Octombrie și o bună bucată de timp după aceea, el și-a manifestat de mai multe ori opoziția față de ceea ce considera a fi riscurile politicii promovate de Lenin, iar de cîteva ori și-a dat demisia din funcțiile pe care le deținea. Întotdeauna însă a revenit, cerîndu-și scuze. Iar începînd din 1918 l-a urmat din nou pe Lenin, cu loialitate.

Se spune că Lenin și-ar fi exprimat nemulțumirea: „îmi copiază greșelile"[18]; cu toate acestea, în 1917 i-a iertat slăbiciunile și s-a bazat din plin pe Zinoviev, numindu-l în posturi importante. Lenin afirmase de asemenea că Zinoviev era curajos după ce trecea pericolul.[19] „Panica personificată", comenta Sverdlov[20]. Dar Zinoviev activase în ilegalitate pînă i s-a alăturat lui Lenin în străinătate, în 1908, iar atitudinea lui de opoziție față de Stalin (inclusiv în timpul lungilor perioade petrecute în închisoare), deși nici fermă, nici justificată, nu era curată lașitate. În pofida tuturor defectelor, el a încercat cel puțin să ia puterea, ceea ce este mai mult decît se poate afirma despre Trotki sau Buharin. Zinoviev și-a construit fieful la Leningrad și împreună cu Kamenev a făcut tot ce i-a stat în putere să-l înfrîngă pe Stalin. Dar cel mai bun lucru care se poate spune în favoarea lui Zinoviev

este probabil acela că timp de mulți ani Kamenev a lucrat pentru el cu loialitate, de fapt chiar pînă în momentul execuției lor.

Ca și Stalin, Kamenev își petrecuse copilăria la Tbilisi și urmase gimnaziul din acest oraș, pentru a deveni apoi student în drept, la Moscova. El se afla din nou la Tbilisi, reprezentînd partidul, în anii de la începutul acestui secol, cînd Stalin abia dacă era cunoscut. În studenție fusese închis la Butîrka. După activitatea din ilegalitate, între 1908–1914 stătuse în străinătate, unde lucrase ca al doilea colaborator apropiat al lui Lenin, după Zinoviev. Kamenev nu l-a urmat pe Lenin la fel de îndeaproape ca Zinoviev și a încercat realizarea unui compromis cu menșevicii, iar mai tîrziu, în Rusia, s-a disociat de defetismul lui Lenin din timpul primului război mondial. După revoluția din februarie 1917 s-a întors împreună cu Stalin din exilul în Siberia și împreună au lansat un program de sprijin al Guvernului Provizoriu. Cînd Lenin a revenit, insistînd asupra unei atitudini mai revoluționare, Kamenev a fost singurul care s-a opus acestui punct de vedere. În octombrie 1917 i s-a alăturat lui Zinoviev, împotrivindu-se acaparării puterii, ceea ce i-a atras, deși temporar, mînia violentă a lui Lenin. Începînd din 1918 Kamenev a urmat întocmai linia partidului. El nu era ambițios și a avut întotdeauna o înclinație spre moderație. În orice caz, a fost lipsit atît de voința cît și de judecata necesară pentru a face față în mod corespunzător noii etape.

Zinoviev și Kamenev nu au avut urmași cu adevărat remarcabili, dar printre discipolii lor s-au aflat totuși persoane precum Lașevici (vicecomisar de război, care avea să moară înainte de epurări), G. E. Evdokimov (secretar al Comitetului Central) și multe alte personalități puternice. Mai mult, Zinoviev a continuat să controleze organizația de partid din Leningrad, care a votat masiv împotriva lui Stalin. A apărut astfel imaginea neobișnuită a organizațiilor de partid care „reprezentau" muncitorii din Leningrad și respectiv din Moscova, și care adoptau *în unanimitate* rezoluții în care se condamnau una pe cealaltă. „Care", a întrebat ironic Trotki, „este explicația socială a acestei situații?"[21]

Încă o dată Stalin a avut prilejul să pozeze în moderat. El i-a înfățișat pe Zinoviev și Kamenev dornici să distrugă majoritatea. În pagini care aveau să sufere numeroase amendamente în edițiile ulterioare ale *Operelor*, Stalin întreba: „Cereți sîngele lui Buharin? Nu vă vom da sîngele lui Buharin." Și din nou: „partidul ar urma să fie condus fără Rîkov, fără Kalinin, fără Tomski, fără Molotov, fără Buharin... Partidul nu poate fi condus fără ajutorul tovarășilor pe care i-am numit."[22]

Înfrînți, Zinoviev și Kamenev, care protestaseră cu vehemență extremă împotriva lui Trotki, s-au întors acum spre el să caute sprijin și au format „opoziția unită". Aceasta implica din partea lor acceptarea liniei aripii de stînga în politica economică și i-a adunat imediat împotriva lor pe susținătorii liniei lui Lenin, în special pe Buharin și suporterii lui. În 1926, după cum

remarca Souvarine, Troțki „mai mult sau mai puțin, îi predase deja dictatura lui Stalin, prin lipsa lui de previziune, prin tactica de așteptare răbdătoare zdruncinată de reacții bruște și inconsecvente și de calcule greșite", dar ultima lui eroare a constat în formarea acestui bloc împreună cu Zinoviev și Kamenev, „oameni lipsiți de caracter și de credit, care nu aveau nimic concret de oferit pentru rezolvarea disputei pe care o aduceau cu sine"[23]. Troțki nu a înțeles ce devenise partidul, și nici natura problemei cu care era el confruntat.

În aprilie 1926 a fost îndepărtat Evdokimov, singurul zinovievist din Secretariat. În iulie Zinoviev a fost dat afară din Biroul Politic, fiind înlocuit cu stalinistul Rudzutak, iar în octombrie au fost eliminați, pe rînd Troțki și Kamenev. În octombrie opoziția a cedat. Zinoviev, Kamenev, Troțki, Piatakov, Sokolnikov și Evdokimov au denunțat propriile lor abateri[24], un precedent cu totul uimitor pentru lunga serie de autodenunțuri ale opoziționiștilor care a urmat.

În 1927, blocul Troțki–Zinoviev a făcut un ultim efort. Înfrînți și izolați în consiliile de conducere ale partidului, ei s-au gîndit să se adreseze „maselor din partid" și muncitorilor. (Ideea a dat măsura lipsei lor de contact cu realitatea: masele erau acum pe deplin alienate.) În toamnă s-a înființat tipografia ilegală troțkistă și s-au desfășurat demonstrațiile ilegale de la Moscova și Leningrad. Mracikovski, Preobrajenki și Serebriakov și-au recunoscut responsabilitatea pentru atelierul tipografic. Ei au fost imediat excluși din partid, iar Mracikovski a fost arestat. Stalin a dat întregii afaceri un aer sinistru, prezentîndu-l pe provocatorul din GPU* care a dezvăluit activitatea tipografică a opoziției într-un rol total fals, de „fost ofițer Wrangel". Demonstrațiile din 7 noiembrie ale opoziției au fost un fiasco. Singurul lor rezultat a constat în faptul că la 14 noiembrie Troțki și Zinoviev au fost excluși din partid, iar Kamenev, Rakovski, Smilga și Evdokimov din Comitetul Central. De asemenea au fost eliminați adepții lor de pretutindeni. Zinoviev și acoliții săi au retractat. Ai lui Troțki, pentru moment, au rămas pe poziții. Numărul efectiv al troțkiștilor și zinovieviștilor este ușor de dedus: 2 500 de opoziționiști au retractat după congresul din 1927 și 1 500 au fost eliminați. Principalii troțkiști au fost trimiși în exil. În ianuarie 1928 Troțki a fost deportat la Alma-Ata. Rakovski, Piatakov, Preobrajenski și alții din aripa de stînga l-au urmat, în alte zone de la periferia siberiană și asiatică. La 16 decembrie 1928 Troțki a refuzat să abjure activitatea sa politică. În pofida eforturilor depuse de Buharin împreună cu Tomski și Rîkov, aparent cu sprijinul stalinistului moderat Kuibîșev, Biroul Politic a aprobat expulzarea lui din Uniunea Sovietică. Troțki a fost arestat la 22 ianuarie 1929 și expulzat în Turcia.

---

* GPU = Direcția Politică de Stat. A urmat după CEKA, din februarie 1922. (*N. t.*)

OAMENII LUI STALIN

Pe măsură ce rivalii lui cădeau unul cîte unul, Stalin promova urmași înzestrați cu calități diferite. Nici unul dintre aceștia nu avea statură de teoretician, deși majoritatea erau capabili să se exprime în limbajul marxist convențional la congresele partidului, reușind într-o oarecare măsură să disimuleze această carență. Puțini dintre aceștia îndeplineau o funcție importantă în partid. Dar făceau cu toții parte din gruparea vechilor bolșevici, se remarcau prin încăpățînare și erau întotdeauna gata să se ocupe de monotonele detalii ale muncii administrative.

Între ei se aflau persoane dacă nu strălucite, cel puțin capabile. Era normal ca Molotov, cel mai mare birocrat al Rusiei, să graviteze în apropierea lui Stalin. El fusese unul dintre primii conducători ai Petrogradului cînd a început afirmarea bolșevicilor ieșiți din ilegalitate, în 1917, iar mai înainte editase ziarul *Pravda*. În 1921 devenise membru supleant al Biroului Politic. În 1922 i s-a alăturat în aceeași poziție un dur în problemele administrației, V. V. Kuibîșev. Dar următoarea pătrundere numeroasă a oamenilor lui Stalin s-a produs abia în ianuarie 1926: Vorošilov, format de Stalin începînd de la războiul civil, care a devenit membru plin, Ian Rudzutak, un lituanian care îi personifica pe *durii* din vremurile ilegalității și G. I. Petrovski, fost membru al Dumei, ulterior executant al politicii staliniste, au apărut ca supleanți.

Mai tîrziu, în 1926, Rudzutak a fost promovat membru plin, în locul lăsat liber de Zinoviev, iar supleanților li s-au alăturat cu forțe proaspete încă cinci staliniști, între care georgianul „Sergo" Ordjonikidze, membru al Comitetului Central înainte de război, Serghei Kirov, numit la conducerea organizației de partid din Leningrad pe fondul derutei zinovieviștilor, Lazar Kaganovici și Anastas Mikoian. Ordjonikidze, propus de Lenin pentru excludere din partid pe doi ani din cauza brutalității lui față de comuniștii georgieni în 1922, era *feldșer*, sau sanitar. Lipsit de educație în afara problemelor de partid, lăsa străinilor impresia că era genial, dar șiret. Se pare că în 1923 a complotat împreună cu Zinoviev, iar în 1928 cu Buharin, dar i-a trădat pe amîndoi.[25]

Ezitările lui Ordjonikidze par totuși să se fi datorat slăbiciunii, mai curînd decît relei-voințe. În 1927 el părea dispus să-i primească înapoi în partid pe Zinoviev și Kamenev, în condiții mai bune decît cele acordate de Stalin, considerîndu-i pe cei doi „oameni care au făcut destul bine partidului nostru"[26] și s-a disociat clar de unele dintre acuzațiile cele mai grave formulate împotriva lui Trotki.[27] Ordjonikidze se bucura de destulă popularitate în partid, iar în anii următori avea să exercite o oarecare influență moderatoare.

Kirov intrase în partid la vîrsta de optsprezece ani, la Tomsk, în 1904. Arestat sau deportat de patru ori în timpul regimului țarist, el a fost conducătorul organizației bolșevice din Vladikavkaz, în Caucaz — în mod tipic un post minor, dar de probă pentru militanții ilegaliști — în timpul revoluției

din februarie 1917. Lui Kirov îi lipseau unele dintre trăsăturile negative ale staliniștilor, dar beneficia și el de oarecare popularitate în partid. El era rus, ceea ce Stalin nu era. Era, de asemenea, lucru singular printre staliniști, un bun orator. Deși Kirov a aplicat neabătut politica lui Stalin privind colectivizarea și industrializarea, se pare că era lipsit de acea înclinație spre răutate ce îi caracterizează pe Stalin și pe cei mai apropiați dintre acoliții lui. Deși neîndurător, Kirov nu era nici vicios, nici servil. Un comunist străin, care avusese contacte cu el, afirmă că în biroul lui de la Leningrad nu domnea aerul de entuziasm revoluționar; în ce-l privește pe Kirov ca persoană, „prin observațiile și metodele lui, mi-a amintit de înaltele oficialități cultivate din administrația austriacă, pe care le-am întîlnit la Brunn"[28].

Oameni precum Kirov și Ordjonikidze, Rudzutak și Kuibîșev, ale căror destine aveau să constituie punctele nodale ale Marii Epurări, i-au fost lui Stalin mai degrabă suporteri și aliați, decît cu adevărat devotați. Ei nu au înțeles tendințele logice ale atitudinii politice a lui Stalin și nici nu au deslușit potențialul obscur al personalității sale. Același lucru este valabil și pentru oameni precum Vlas Ciubar, devenit membru supleant al Biroului Politic în noiembrie 1926 și S. V. Kossior, sosit un an mai tîrziu, ambii bolșevici din 1907, și avînd o origine muncitorească.

La începutul anilor 1930 circula o poveste potrivit căreia Stalin i-ar fi spus lui Iagoda că prefera ca oamenii să-l sprijine de frică și nu din convingere, deoarece convingerile se puteau schimba.[29] Dar la nevoie nu se putea bizui pe sprijinul acestor persoane, oricare ar fi fost motivația lor. El avea să-i trateze cu aceeași duritate ca și pe opoziționiști, amintind de observația lui Cosimo de Medici. „Nu ni s-a poruncit să avem milă de prietenii noștri."

Cel mai autentic stalinist din promoțiile anilor 1920 a fost Lazar Kaganovici. În 1922 el a fost numit de Stalin conducător al secției de „organizare și instrucție" a Comitetului Central, în subordinea Secretariatului. Ulterior a fost promovat în Comitetul Central și în Secretariat la Congresul al XIII-lea din 1924. Din acel moment a preluat cele mai importante sarcini trasate de Stalin — prim-secretar al Ucrainei între 1925–1928, de unde a fost retras cu prilejul concesiunilor pe care Stalin a găsit de cuviință să le facă; prim-secretar al organizației de partid a Moscovei, din 1930 pînă în 1935, și administrator al Departamentului pentru Agricultură, un sector cheie al Comitetului Central, în 1933.

Kaganovici, deși într-o oarecare măsură superficial în evaluarea problemelor, era excepțional ca administrator. Mintea lui limpede și voința puternică se asociau cu o totală lipsă a reținerilor pe care le impune spiritul umanitar. Dacă pe Kirov îl putem descrie prin cuvîntul *neîndurător*, pentru Kaganovici acesta se aplică *ad litteram* — în structura lui nu exista nici un pic de înțelegere, de milă.

În problema epurărilor a adoptat o linie extremă, considerînd că interesul partidului justifica orice. El i-a spus unei personalități din domeniul industriei,

fixînd-o cu „privirea de oțel a ochilor lui albaștri", că în procesul de primenire a partidului se făceau, în mod inevitabil, și greșeli: „Cînd tai pădurea, sar așchii." Apoi a adăugat că un bolșevic trebuia să fie gata să se sacrifice pentru partid: „Da, gata să-și sacrifice nu numai viața, ci și respectul de sine și sensibilitatea."[30] Discursurile lui publice sînt de asemenea încărcate cu apeluri la lipsă de milă și la sacrificiu de sine. Cînd el însuși a fost îndepărtat, cu destul de multă ușurință, în 1957, Kaganovici i-a telefonat biruitorului implorîndu-l să nu fie împușcat. Nu este greu să tragem concluzia că avem de-a face cu un tiran și un laș.

Trebuie să remarcăm totodată ridicarea viitorilor membri ai Biroului Politic. Andrei Jdanov, prim-secretar al importantei provincii Nijni-Novgorod (mai tîrziu Gorki), era un reprezentant tipic al generației staliniste tinere. Găsim la el un fanatism ideologic mult mai pregnant decît la majoritatea celorlalți din generația lui. Lui i se datorează unul dintre puținele beneficii ale epocii lui Stalin, prin comparație cu anii 1920 — restabilirea unui sistem educațional care, deși îngust și delator, cel puțin a readus disciplinelor apolitice rigoarea și eficiența învățămîntului rusesc, care se deteriorase în interludiul experimental. Gheorghi Malenkov, un tînăr la fel de neîndurător și inteligent, a activat în aparatul de partid. Gîndirea lui s-a manifestat mai puțin în canalele convingerilor ideologice și fanatismului politic, și mai mult în priceperile și detaliile manevrelor politice, aparatului și personalităților acestuia. Lavrenti Beria, fost activist OGPU*, a fost numit de Stalin în 1931 la conducerea organizației de partid din Transcaucazia, în pofida obiecțiilor conducătorilor locali. Aceștia patru aveau să combine o oarecare capacitate politică cu o cruzime suficientă și să se ridice în poziții înalte în stat. Ei au jucat roluri cu deosebire criminale în Epurare.

O opinie răspîndită la vremea respectivă era aceea potrivit căreia cea mai importantă luptă la începutul anilor 1930 se dădea între „moderații staliniști" și oamenii de tipul lui Kaganovici, pentru „întîietate în influențarea lui Stalin". De fapt, Stalin însuși ceda din cînd în cînd, aparent cu bunăvoință, în fața majorității ostile, lăsîndu-le lui Kaganovici și celorlalți sarcina de a susține linia dură. În consecință, moderații au ajuns, se pare, să creadă că Stalin putea fi determinat să accepte compromisul și schimbarea spre o putere mai puțin autocrată. Această greșeală i-a făcut slabi, așa cum îi făcuse slabi pe toți opozanții de pînă atunci ai lui Stalin.

Într-adevăr, pare aproape cert că Kaganovici și alții identificați cu terorismul au făcut tot posibilul să-l îndepărteze pe Stalin de o politică a relaxării. Căci partidul l-ar fi iertat pe Stalin, dar o schimbare a liniei ar fi dus cu siguranță la căderea acestei cabale. Mai îndoielnic este faptul că Stalin ar fi avut nevoie de încurajarea lor: suspiciunile și ambițiile lui erau atît de mari,

---

* OGPU = Direcția Politică de Stat Unificată, organ al securității între 1924–1934, care coordona funcționarea OGP-urilor din republici. (*N. t.*)

încît nu puteau fi prea mult afectate de eforturile acestor sfătuitori. Hrușciov a înțeles probabil corect ierarhia influenței cînd a comentat: „Comportamentul arbitrar al unei persoane a încurajat și a permis atitudini arbitrare și la alții."[31]

În afară de adevărații politicieni care acționau aparatul public al partidului și statului, Stalin a început în anii 1920 să-și construiască un grup personal de agenți, aleși pentru lipsa lor de scrupule, total dependenți de el și devotați lui. Există un proverb rusesc pe care, spune Trotki, Stalin îl cita cu multă plăcere: „Din gunoaie poți să faci un prinț."[32] Acești oameni aveau caractere realmente dezgustătoare, indiferent de standardele după care ar fi fost judecați, constituind un nucleu care abandonase orice criteriu politic normal și chiar pe acelea comuniste; se poate spune că ei formau un veritabil grup personal de oameni din topor, gata să comită orice violență sau falsificare la ordinele comandantului lor. În același timp, mecanismul politic — format, prin comparație, din figuri care se bucurau de reputație — continua să existe, de fațadă, la fel cum dominația lui Al Capone în Chicago era acoperită de oficialități civice, și să folosească procentul obișnuit de cadre administrative și economice.

„Piticul însetat de sînge", Ejov — măsura numai aproximativ un metru cincizeci — a intrat în partid în martie 1917. Stalin l-a descoperit în diverse funcții în provincie și l-a adus în Secretariat. El a devenit membru al Comitetului Central în 1927. Un vechi comunist notează: „În toată existența mea îndelungată nu am întîlnit o persoană mai respingătoare decît Ejov."[33] Îi aducea aminte de unul din copiii aceia din mahala, a cărui ocupație preferată era să lege de coada pisicii hîrtie îmbibată cu parafină și apoi să-i dea foc — și aceasta cu mult înainte ca Ejov să fi arătat tot ce era în stare. La prima vedere el nu era decît un aparatcik tipic: iar dacă așa stăteau lucrurile, atunci nivelul pe care îl implica era deplorabil. Un raport sovietic recent vorbește despre „calitățile lui morale scăzute" și „înclinația spre sadism"; „femeile care lucrau pentru NKVD se temeau să-l întîlnească fie și pe coridor"; „era lipsit de orice urmă de conștiință sau principiu moral".[34]

Inteligența lui Ejov a fost universal descrisă ca redusă. Nu înseamnă însă că el și alții erau lipsiți de capacități organizatorice și „politice" adecvate. Acestea au fost constatate și la gangsteri de prima mînă, despre care se știa că nutresc același simț al devotamentului față de mistica unei organizații ca și Ejov și colegii lui. Pentru asemenea oameni partidul însemna cu adevărat *cosa nostra* — „proprietatea noastră".

Un alt personaj asemănător, dar și mai apropiat de Stalin, a fost secretarul lui, Poskrebîșev — chel, ușor cocoșat, cu urme adînci de vărsat. Obișnuia să vorbească încet, dar în cel mai vulgar limbaj posibil și lăsa impresia a nu avea nici un fel de educație. Ca șef al „Sectorului special" al Comitetului Central, ani îndelungați, el a fost cel mai apropiat confident al lui Stalin, pînă în 1952.

Oameni de același fel, care aveau să joace roluri importante în timpul Terorii, au fost Mehlis și Șceadenko, care au distrus armata, Șkiriatov, principalul asistent al lui Ejov în timpul Epurării și încă aproximativ alți doisprezece, de mai mică anvergură.

O ultimă figură, mai importantă decît majoritatea, a fost Andrei Vîșinski. Educat, inteligent, laș și servil, el fusese menșevic pînă în 1921 și devenise membru al partidului bolșevic numai după ce acesta ieșise învingător. De aceea era vulnerabil la presiuni și amenințări și a ajuns curînd să caute protecția facțiunii care i-o putea asigura cel mai bine. El și-a construit o carieră cvasiacademică la Facultatea de Drept a Universității din Moscova, al cărei rector a devenit rapid, la intervenția aparatului de partid. Ulterior a ocupat funcții înalte în Comisariatul pentru Învățămînt și a fost adînc implicat în epurarea lumii academice.

Inițial Vîșinski s-a situat numai la marginea acțiunilor de epurare, ca un avocat al cartierului gangsterilor. El era disprețuit și adesea umilit public de cadrele operative ale poliției și ale partidului. Dar avea să le supraviețuiască, după o carieră de falsificări și calomnii permanente. El a lăsat autorului prezentelor rînduri, cu care a stat de vorbă în ultimii ani ai vieții, în calitate de ministru de externe, impresia uimitoare a unei creaturi întruchipînd, atît din punct de vedere fizic cît și spiritual, un „șobolan cu formă umană".

Machiavelli menționează mai multe cazuri de criminali care au ajuns la rangul de conducători ai statului — Agatocles din Siracusa, de exemplu. Comuniștii georgieni obișnuiau să-l numească pe Stalin *kinto*, vechiul echivalent tiflis al napolitanului *lazzaroni*. Trăsăturile caracterului său se dezvăluie cu limpezime în urmașii pe care și i-a selecționat. În procesul din 1937, Vîșinski trebuia să afirme despre opoziționiști: „Această bandă de criminali, incendiatori și bandiți poate fi comparată numai cu o *camorra* medievală, care aduna laolaltă nobilimea, vagabonzii și briganzii italieni."[35] Într-un anume sens această analiză nu este nepotrivită învingătorilor.

ÎNFRÎNGEREA DREPTEI

Promovîndu-și aliații în Biroul Politic, Stalin a obținut o majoritate potențială clară. Mai rămînea de înfrînt un singur grup: Dreapta formată din Buharin, Rîkov și Tomski, cu care se aliase pînă atunci.

Bolșevicii preluaseră puterea într-o țară care nu era, nici măcar în teoria lor, pregătită pentru dominația „proletară" și „socialistă". În primii cîțiva ani ei au susținut că, deși acest lucru era adevărat, distruseseră dominația capitalistă reducînd-o la o „legătură slabă" și că în lumea occidentală aveau să urmeze în curînd revoluții. Între timp, bolșevicii trebuiau să-și mențină poziția avansată, cu speranța, sau mai curînd cu certitudinea, unui sprijin

din partea revoluțiilor de la Berlin și Londra, cum spunea Lenin. Această opinie s-a păstrat pînă după sfîrșitul vieții politice active a lui Lenin. În 1923 încă se mai aștepta ca o lovitură de stat în Germania să reglementeze situația.

Cînd acest lucru nu s-a întîmplat, Stalin a emis teoria socialismului într-un singur stat. Ea era avantajoasă, căci alternativa renunțării la putere sau chiar a împărțirii puterii, în mod firesc, nu-i atrăgea din motive teoretice pe cei ce ocupau acum toate funcțiile puterii.

S-a lansat atunci ideea de a „socializa" țara începînd de sus. Dacă acest lucru trebuia făcut fără ajutor internațional, atunci partidul nu avea decît să-și asume sarcina. Socializarea era însăși rațiunea lui de a fi. Alternativa consta în adaptarea la realitatea situației în care un partid conduce o țară nepotrivită pentru ideile lui — adică să privească faptele realist, să accepte situația economică și să abandoneze rigorile dogmei. Era limpede că noul sistem putea fi realizat numai prin forță și că o dată instaurat, acesta putea fi menținut în viață prin aplicarea constantă a forței. Mai presus de toate, era limpede că țărănimea, formînd marea majoritate a populației, îi acceptase pe comuniști exact în măsura în care ei nu socializau mediul rural (în cadrul noii politici economice).

Compromisul era realizabil. Realizabil dar nu posibil — în sensul că întreaga rațiune a existenței partidului era „socialismul". Felul lui de a vedea lucrurile din punct de vedere ideologic era nepotrivit realității, dar era în același timp imposibil de adaptat acesteia datorită principiilor organizatorice. „Centralismul democratic" ajunsese deja să însemne că „disciplina de partid" implica acceptarea unei „linii a partidului", stabilite de cîștigătorii luptei din Biroul Politic. Cei care propuneau o perioadă mai lungă de interimat în care țărănimea să fie convinsă de avantajele socializării agriculturii erau considerați lași. Problema lui Stalin era să scape de asemenea elemente de dreapta, dar și să cîștige pătura conducătoare din partid. Aceasta îi furniza, în momentul respectiv, un sprijin eficient.

Imediat ce Zinoviev și Troțki au fost înfrînți, Stalin s-a întors împotriva dreptei. Cel mai influent conducător al acesteia era Nikolai Buharin. El fusese descris de Lenin ca „favoritul partidului". Dar Lenin îl caracteriza mai înainte ca „(1) lesne încrezător în bîrfe și (2) de o diabolică *instabilitate* în politică"[36]. El era de departe cel mai intelectual dintre bolșevici și manifesta un puternic interes pentru teorie (fiind, în formularea neobișnuită a lui Lenin, „un extrem de valoros și eminent teoretician al partidului", care, cu toate acestea, nu înțelege corect marxismul). În 1917 Lenin se gîndește la Sverdlov și Buharin ca succesori naturali, dacă el și Troțki ar fi fost uciși.[37]

Anul următor însă Buharin i-a condus pe „comuniștii de stînga", ostili Tratatului Brest-Litovsk, într-o luptă care ajunsese la un moment dat la elaborarea planurilor unei tentative de răsturnare a lui Lenin. Buharin a colaborat cu susținătorii tendinței „de stînga" pînă în 1921, cînd a devenit dintr-o

dată cel mai înfocat suporter al NEP-ului, linie pe care avea să se mențină pînă la căderea sa.

Deutscher îl descrie pe Buharin ca posedînd o combinație de „sensibilitate artistică și impulsivitate, delicatețe de caracter și un ascuțit simț al umorului, uneori aproape copilăresc"[38]. Cîteodată era cuprins de un romantism lacrimogen, înduioșător — chiar și în legătură cu poliția secretă. Trotki vorbește despre „comportarea lui obișnuită, pe jumătate isterică, pe jumătate copilăroasă"[39].

Principalul lui asociat a fost Alexei Rîkov, succesorul lui Lenin în funcția de premier, care activase în fruntea conducerii în ilegalitate, pînă la stabilizarea acesteia, dar care avusese constant tendința de a realiza un compromis cu menșevicii. Lîngă Buharin și Rîkov stătea figura frapantă a lui Tomski, lider al sindicatelor, singurul muncitor din Biroul Politic. În revoluția din 1905 se aflase la conducerea unuia dintre primele soviete, acela din Reval și fusese unul din cei trei reprezentanți ai organizațiilor ilegale la conferința conducătorilor bolșevici din 1909, de la Paris.

Dreapta lui Buharin a cîștigat oameni ca Uglanov, succesorul lui Kamenev la conducerea organizației de partid din Moscova; mai ales în jurul lui Buharin, s-a dezvoltat un grup de tineri, în special intelectuali, care au fost poate cele mai bune minți din partid la începutul anilor 1930. În timpul atacului împotriva Stîngii, Stalin a blamat vehement ideea „planurilor fantastice în domeniul industrial, care nu țin cont de resurse" și i-a mustrat pe „oamenii care privesc masa de țărani muncitori ca pe... un obiect ce trebuie exploatat în beneficiul industriei"[40]. În acest moment însă el a început să urmeze o linie diferită, adoptînd politica aripii de stînga, în forma ei cea mai riguroasă.

La 11 iulie 1928 Buharin a avut o întîlnire secretă cu Kamenev, organizată de Sokolnikov. Kamenev a făcut un rezumat al conversației, care a fost în cele din urmă aflat și publicat în străinătate. Buharin înțelesese, după cum afirma chiar el, că divergențele dintre fracțiunea sa de dreapta și fracțiunea de stînga a lui Zinoviev și Kamenev nu însemnau nimic prin comparație cu totala divergență de opinii care îi separa pe toți de Stalin. Nu era vorba despre idei, căci Stalin nu avea nici una: „El își schimbă teoriile în funcție de necesitatea de a scăpa de cineva într-un anumit moment." Stalin ajunsese la concluzia că avansarea spre socialism se va confrunta din ce în ce mai mult cu rezistența populară. Buharin comenta: „Aceasta va însemna un stat polițienesc, dar nimic nu-l va opri pe Stalin." În problema țărănească, Buharin completa, în stilul adevărat al partidului: „chiaburii pot fi doborîți în voie, dar trebuie să-i împăcăm pe țăranii mijlocii".

Apelul adresat de Buharin lui Kamenev, căzut în dizgrație, a fost cea mai proastă dintre tactici. Nu numai că acesta nu era de nici un folos și vestea abordării lui i-a dăunat mult lui Buharin, dar adevăratele forțe ale Stîngii începeau să se reconcilieze cu linia partidului, acum cînd aceasta se întorsese în

mod evident în direcția lor; Piatakov a capitulat încă din februarie 1928. La mijlocul anului 1929 Krestinski, Radek și majoritatea celorlalți „troțkiști" depuseseră deja cereri de reintrare în partid. Dintre conducători numai Rakovski a rămas în afara lui (pînă în 1934). Un observator notează că acei comuniști care se asociaseră opoziției și trebuiau să-și răscumpere păcatele trecute erau „deosebit de brutali".[41]

Spre sfîrșitul anului 1928, Buharin, Rîkov și Tomski și-au înaintat demisia, nemulțumiți de faptul că Stalin le submina permanent pozițiile. Era prea curînd pentru Stalin, care a formulat imediat concesii verbale, a elaborat o rezoluție a Biroului Politic împăcîndu-se cu Dreapta și a obținut astfel „unanimitatea". Începînd de atunci atacul asupra deviaționiștilor de dreapta a continuat ca și înainte, dar fără a fi numiți conducătorii.

În ianuarie 1929, Buharin a prezentat în Biroul Politic o declarație prin care protesta împotriva planurilor de constrîngere a țărănimii și critica sever absența democrației în rîndurile partidului. Declarația cuprindea următoarele observații: „Noi sîntem împotriva deciziilor luate de un singur om în chestiuni care privesc conducerea partidului. Sîntem împotriva înlocuirii controlului exercitat de un colectiv prin controlul exercitat de o singură persoană, chiar dacă ea are autoritate." Aceasta, s-a ripostat, era „o calomnie directă la adresa partidului, o calomnie directă la adresa tovarășului Stalin, împotriva căruia se încearcă formularea unor acuzații de concentrare într-o singură mînă a conducerii partidului nostru"[42].

Acum dădeau roade succesele lui Stalin în domeniul detaliilor organizatorice. Dreapta era sprijinită numai de o mînă de oameni în Comitetul Central.[43] Acesta, întrunit în aprilie 1929, a condamnat opiniile aripii de dreapta, l-a îndepărtat pe Buharin din funcția de redactor șef al ziarului *Pravda* și de la președinția Cominternului și l-a dat jos pe Tomski de la conducerea sindicatelor. După cum avea să spună Kaganovici despre sindicate: „A fost înlocuită... partea bună a conducerii. S-ar putea spune că este vorba despre o încălcare a democrației proletare, dar, tovarăși, se știe de multă vreme că pentru noi, bolșevicii, democrația nu reprezintă un fetiș..."[44]

Tot în aprilie, la a XVI-a Conferință a partidului, au fost adoptate principiile industrializării și ale colectivizării forțate. După ce punctele lor de vedere au fost condamnate, susținătorii Dreptei au capitulat. La 26 noiembrie 1929 ei au publicat o foarte generală retractare a opiniilor lor într-o „serie de chestiuni politice și tactice". Buharin și-a pierdut în acest moment funcția în Biroul Politic.

Dar problema politică nu era încă rezolvată pentru Stalin. Deși înfrînsese Dreapta, nu exista nici o garanție că soarta acesteia nu avea să devină cîndva mai bună. Numai că, o dată cu lansarea partidului în aventura amară a colectivizării subite se putea calcula ca efect al acesteia orientarea oricărei secțiuni ezitante spre mai multă solidaritate. Iar efectul asupra Stîngii, deja potrivnice opiniilor lui Buharin, s-ar fi manifestat prin nemulțumiri față de

politica lui Stalin și, în prezența dușmanului, prin revenirea ei la vechea loialitate față de partid. Cît îi privește pe susținătorii Dreptei, abia înfrînți, cum ar fi putut ei să zguduie barca în timpul crizei?

Acest fel de solidaritate fusese demonstrată ori de cîte ori partidul își pierduse popularitatea. La Kronstadt, toți opoziționiștii — chiar și Opoziția Muncitorească — se adunaseră în jurul conducerii în perioada critică.

Dispăruse pînă și ultima simulare că persuasiunea, sau chiar presiunea economică, ar fi fost metoda de a impune voința partidului asupra țărănimii. Metoda aleasă a fost forța pură, asaltul frontal. Fără nici o pregătire serioasă ori planificare din punct de vedere economic, partidul s-a lansat într-un război civil în mediul rural. A fost prima mare criză a regimului lui Stalin și ea marchează începutul unei întregi ere noi, a terorii.

La 5 ianuarie 1930, Comitetul Central a dat o decizie prin care se trecea de la planul inițial al colectivizării a douăzeci la sută din suprafața însămînțată, în timpul cincinalului, la colectivizarea *completă* a celor mai importante regiuni, pînă în toamna anului 1930 sau cel mai tîrziu toamna lui 1931 și, în alte zone, pînă în toamna anului 1931 sau cel mai tîrziu toamna lui 1932.[45] Într-un fel sau altul, lucrurile au scăpat de sub control și în cîteva săptămîni partidul a ajuns în pragul dezastrului. În intervalul ianuarie–martie 1930, numărul de proprietăți țărănești incluse în colhozuri a crescut de la patru milioane la paisprezece milioane. În cinci luni a fost colectivizat mai mult de jumătate din totalul proprietăților țărănești. La sate, țăranii se opuneau luptînd cu „carabina cu țeavă retezată, toporul, pumnalul, cuțitul"[46]. Ei preferau să-și distrugă șeptelul decît să-l lase în mîinile statului.

Kalinin, Ordjonikidze și alți membri ai Biroului Politic au vizitat provinciile și au raportat dezastrul cu realism, se pare. Se spune însă că Stalin nu s-a obosit să obțină permisiunea Biroului Politic pentru articolul său esențial „Amețeala succesului", publicat în *Pravda* la 2 martie 1930.[47] Articolul dădea vina pe excesele activiștilor de partid, care, se afirma, i-au șocat pe entuziaștii locali. A urmat la 14 martie o condamnare a „distorsionării" liniei partidului prin constrîngerea țărănimii — ceea ce, se spunea în declarație, reprezenta o abatere stîngistă care nu putea sluji decît elementelor de dreapta din partid. Bauman, care îl înlocuise pe Uglanov în postul de prim-secretar al Moscovei și membru supleant al Biroului Politic, a devenit țapul ispășitor și, acuzat de deviere spre Stînga, a fost îndepărtat din funcție și trimis în Asia Centrală, să îndeplinească sarcini mai puțin importante.[48]

Înfrîngerea fusese acceptată. Țăranii au părăsit colhozurile. Politica lui Stalin ajunsese în ruină.

În orice alt sistem politic, acesta ar fi fost momentul pentru opoziție să iasă în față. Se dovedise că ea avusese dreptate. Sprijinul pentru conducerea de dreapta s-a manifestat spontan în ramurile partidului din toată țara. În rîndul poporului, în general, sprijinul Dreptei era, desigur, și mai puternic. Dar Buharin, Tomski și Rîkov nu au știut să profite de potențialul

acestui sprijin larg. Dimpotrivă, ei au făcut tot ce le-a stat în puteri pentru a afirma că o asemenea reacție împotriva „partidului" era de neconceput, mai ales cu sprijinul țărănimii. Astfel încît înfrîngerea politicii lui Stalin a fost însoțită de o victorie politică. Tomski a fost înlăturat din Biroul Politic în iulie 1930, iar Rîkov în decembrie. Din acel moment Biroul Politic a devenit în exclusivitate stalinist.

În particular, liderii de dreapta considerau conducerea lui Stalin catastrofică și sperau în căderea lui, dar îi sfătuiau pe adepții lor cei mai apropiați să aștepte cu răbdare o schimbare a atmosferei din partid. Pentru moment, Buharin era de părere că trebuia constituit un sprijin general al ideii de schimbare, fără luptă direct organizată. Se spune că el îi sfătuise pe tinerii opoziționiști să se bazeze pe mase, care, mai devreme sau mai tîrziu, trebuiau să înțeleagă consecințele fatale ale liniei lui Stalin.[49] Era nevoie de răbdare. De aceea el a acceptat înfrîngerea cu speranța vagă într-o îmbunătățire ulterioară.

Aceeași speranță în schimbare au exprimat-o și trotkiștii. Ivan Smirnov, un „capitulant", era de părere că „dată fiind incapacitatea actualei conduceri de a ieși din impasul economic și politic, convingerea că trebuie schimbată conducerea partidului devine din ce în ce mai puternică"[50].

Stalin, deși în retragere, nu renunțase la planurile sale de colectivizare. El propunea acum realizarea acesteia într-o perioadă de timp mai îndelungată — cu mijloace la fel de lipsite de omenie, dar mai bine pregătite. Partidul, confruntat cu ostilitate pretutindeni în mediul rural, s-a regrupat și s-a pregătit pentru altă acțiune disperată.

Colectivizarea, aproape încheiată în cea mai mare parte a țării, s-a desăvîrșit pînă la sfîrșitul anului 1932, printr-o combinație mult mai reușită de cruzime și măsuri economice.

Țăranilor rămași în sate li s-au cerut cantități de grîne pe care nu puteau să le producă. În 1932 și 1933, Ucraina, Caucazul de Nord și Volga Inferioară au cunoscut o gravă stare de foamete. Grîne se făcuseră suficiente, dar fuseseră luate pînă la ultimul kilogram. După cum afirmă rapoartele sovietice recente, „foametea a fost organizată de Stalin cu conștiinciozitate și conform unui plan"[51].

Asaltul cel mai dur s-a dat împotriva Ucrainei și a regiunilor (de atunci) din Kuban, în nordul Caucazului, unde se vorbea limba ucraineană. I s-a asociat un atac devastator împotriva intelectualității ucrainene și chiar împotriva organizației ucrainene de partid. Se poate spune, de fapt, că această campanie s-a asemănat cu „pustiirea" teritoriilor populațiilor ostile, practicate de Gingis Han și alte figuri ale istoriei.

O descriere completă a impactului, metodei și motivelor acestei acțiuni, ca și ale altor aspecte ale stalinismului, nu a apărut în publicațiile sovietice decît în 1988. Numărul victimelor foametei impuse prin teroare nu putea fi mai mic de șase-șapte milioane. Cifra deceselor în rîndurile țărănimii pentru întreaga perioadă 1930–1933 este estimată în literatura sovietică recentă la

aproximativ zece milioane — mai mare decît numărul însumat de morți, ai tuturor părților beligerante, din primul război mondial. Cu alte cuvinte, ordinul de mărime a fost același cu cel al Marii Terori care a urmat. Aceste evenimente nu constituie subiectul cărții de față, decît în măsura în care fac parte din pregătirea regimului stalinist, aplicat pe scară largă. (Autorul s-a ocupat, de fapt, de teroarea anilor 1930–1933 în volumul *The Harvest of Sorrow**; într-un anumit sens, cele două cărți se constituie într-o serie dedicată stalinismului anilor 1930.)

Aproape fără îndoială problema principală era pur și simplu zdrobirea țărănimii și a ucrainenilor, cu orice preț. O înaltă oficialitate a declarat unui ucrainean ulterior fugit din țară că recolta din 1933 „a fost un test pentru rezistența noastră și pentru puterea lor de a îndura. A fost nevoie de înfometare pentru a arăta cine era stăpînul. Costase viața a milioane de oameni, dar sistemul colhozurilor a fost înființat și va rămîne. Noi am cîștigat războiul"[52]. De fapt se constată că luase ființă la sate metoda terorizării maselor, iar mii de polițiști și oficialități din partid căpătaseră experiența operațiunilor de cea mai mare cruzime.

Pe celălalt front, acela al industrializării forțate, predomina o atmosferă similară de disciplină. Marile oțelării s-au ridicat printre barăcile dărăpănate în care se înghesuiau muncitorii prost hrăniți. Dar în acest domeniu au existat realizări economice. Nu cele anticipate în planuri sau pretinse de autorități însărcinate cu propaganda. Ideea progresului lent planificat era inaplicabilă.

Chiar și în teorie, ideea realizării planului dădea naștere unei curse pentru obținerea maximului. Obiectivul era „depășirea", iar directorul care producea 120 la sută din plan primea recompense. Însă, dacă reușea, de unde luase materiile prime? Le obținuse desigur în detrimentul altei ramuri industriale. Metoda nu aparține în sens strict economiei planificate; ea ține mai curînd de extinderea competitivă, care nu ia în considerație alocarea resurselor sau cît de necesare sînt bunurile produse. Sistemul a dat naștere unor perturbări enorme.

Chiar dacă admitem validitatea fundamentală a programelor forțate, pînă în 1930 partidul nu avusese timp să pregătească personalul tehnic și managerial adecvat, ori să-i educe pe muncitori și țărani. De aici necesitatea de a manevra pe baza mitului și a forței coercitive, și nu prin spirit rațional și cooperare. Noul proletariat era încă și mai „alienat" decît cel vechi. În octombrie 1930 s-a dat primul decret prin care au fost interzise mișcările muncitorești libere, urmat, două luni mai tîrziu, de cel care interzicea fabricilor să angajeze persoane care părăsiseră locul de muncă anterior, fără aprobare. În același timp a fost desființat ajutorul de șomaj pe motivul că „nu

---

* *Recolta durerii*. În curs de apariție la editura Humanitas. (*N. ed.*)

mai exista șomaj". În ianuarie 1931 a apărut prima lege care introducea pedepse cu închisoarea pentru încălcarea disciplinei muncii — vizîndu-i la început doar pe feroviari. Luna februarie a adus obligativitatea cărții de muncă pentru toți muncitorii din industrie și transporturi. În martie s-au anunțat măsuri punitive pentru neglijență, urmate de un decret prin care muncitorii erau făcuți responsabili de deteriorarea uneltelor și a materialelor. Au fost introduse rații preferențiale pentru „brigăzile de șoc", iar în 1932 proviziile de alimente, pe vremea aceea reduse, au fost plasate sub controlul direct al conducătorilor fabricilor, prin introducerea unui sistem de alocare a produselor în funcție de rezultate. În iulie 1932 a fost abrogat articolul 37 al Codului Muncii din 1922, potrivit căruia transferul unui muncitor dintr-o întreprindere într-alta putea fi făcut numai cu acordul acestuia. La 7 august 1932 a fost introdusă pedeapsa cu moartea pentru furt din proprietatea statului sau din cea colectivă — lege care a fost imediat aplicată pe scară largă. Începînd din noiembrie 1932, o absență neautorizată, de o singură zi, se pedepsea cu concedierea instantanee. În sfîrșit, la 27 decembrie 1932 a fost reintrodus pașaportul intern, pe care Lenin îl denunțase ca fiind unul dintre cele mai grele stigmate ale înapoierii și despotismului țarist.

Sistemul sindical a devenit un simplu apendice al statului. Opiniile lui Tomski, potrivit cărora „este imposibil să organizezi producția pe o nouă bază comercială și în același timp să aperi interesele economice ale muncitorilor" și „mai întîi trebuie mărite salariile și abia apoi se poate aștepta o creștere a productivității" au fost respinse public la Congresul al IX-lea al Sindicatelor, din aprilie 1932, iar succesorul lui, Șvernik, a lansat în schimb, drept „cea mai importantă sarcină a sindicatelor", introducerea generalizată a „lucrului individual pe bază de... normă" — cu alte cuvinte, a rigidului sistem al plății în funcție de rezultat, care avea să devină instrumentul de stoarcere a muncitorului în următoarele decenii.

Totuși, în general muncitorii nu au murit. S-au obținut progrese în domeniul industrial. Sistemul coercitiv, instituționalizat la un nivel mai puțin dispersat, a funcționat, în sensul că industria s-a dezvoltat. Este limpede că alte metode ar fi avut ca rezultat progrese mult mai mari, la un cost uman mult mai redus. Dar au apărut rezultate palpabile și partidul putea să simtă că politica lui a dat roade.

Și celălalt obiectiv politic evident al lui Stalin fusese atins. În lupta cu poporul nu era loc pentru neutralitate. Loialitatea membrilor de partid era solicitată de pe picior de război. Stalin putea cere o solidaritate absolută, utilizînd toată rigoarea în suprimarea slăbiciunilor. Atmosfera de război civil era asemănătoare aceleia din războaiele externe lansate de autocrați, în toate perioadele istoriei, pentru a reduce astfel la tăcere vocile criticilor, pentru a-i elimina pe cei nehotărîți. Încă o dată, problema se punea în termenii „e partidul meu, bun sau rău". Opoziționiștii n-au mișcat. Menșevicul Abramovici nu este nedrept cînd afirmă: „Foametea nu a stîrnit nici o reacție

din partea lui Troțki, care a găsit timp și spațiu să scrie despre « persecutarea îngrozitoare » a partizanilor săi din Rusia și să-l denunțe pe Stalin pentru falsificarea biografiei lui Troțki. « Umanistul proletar » Buharin și intempestivul Rîkov au tăcut și ei."[53]

Totuși Buharin începea să înțeleagă că „socializarea rapidă", implicînd, așa cum era obligatoriu să o facă, atît de multă cruzime, dezumaniza partidul aflat la conducere. În particular el a afirmat că în timpul Revoluției văzuse

> lucruri pe care nu doream nici dușmanilor mei să le vadă. Cu toate acestea, 1919 nici nu poate fi comparat cu ceea ce s-a întîmplat între 1930 și 1932. În 1919 luptam să ne apărăm viața. Noi am executat oameni, dar în acest proces și noi ne riscam viața. Mai tîrziu însă am procedat la anihilarea în masă a unor oameni complet lipsiți de apărare, împreună cu nevestele și copiii lor.[54]

Dar mai mult îl preocupa efectul asupra partidului. Mulți comuniști suferiseră un șoc sever. Unii se sinuciseseră; alții înnebuniseră. În opinia sa, cel mai prost rezultat al terorii și foametei nu erau suferințele țărănimii, oricît de groaznice ar fi fost ele. Ci „schimbările profunde ale profilului psihologic al comuniștilor care participaseră la campanie și care, în loc să înnebunească, s-au transformat în birocrați profesioniști pentru care teroarea devenise din acel moment o metodă normală a muncii administrative, iar obediența față de orice ordin venit de sus, o înaltă virtute". El vorbea despre o „reală dezumanizare a oamenilor care lucrau în aparatul sovietic"[55].

Cu toate acestea, și el și prietenii săi au tăcut, așteptînd momentul cînd, constatîndu-se că nu era un conducător potrivit pentru partid și pentru stat, Stalin ar fi fost, într-un fel sau altul, înlăturat de la putere. Ei înțeleseseră greșit natura acestei din urmă probleme.

1

STALIN SE PREGĂTEȘTE

Decis să ruineze ori să conducă statul.
DRYDEN

Stalin a făcut primii pași spre un nou stil de teroare, ce avea să fie tipic perioadei Marii Epurări, pe vremea cînd își consolida victoria în mediul rural.

În timp ce liderii opoziției se zbăteau ineficient în mijlocul nisipurilor mișcătoare ale propriilor idei preconcepute, figuri mai puțin proeminente din partid acționau cu mai multă îndrăzneală și mai puțină confuzie. În perioada 1930–1933 s-au produs trei mișcări împotriva lui Stalin. Prima dintre ele, în 1930, a fost condusă de oameni care pînă atunci îl urmaseră: Sîrțov, pe care Stalin tocmai îl promovase membru supleant în Biroul Politic (în locul lui Bauman) și președinte al Consiliului Comisarilor Poporului din RSFSR, și Lominadze, de asemenea membru al Comitetului Central. Ei obținuseră un oarecare sprijin de la diverși secretari de partid (printre care șeful Comsomolului, Șatkin și Kartevelișvili, prim-secretar al Partidului Transcaucazian) pentru a încerca să limiteze puterile lui Stalin.[1] Ei se opuneau atît conducerii autoritare a partidului și statului cît și politicii economice periculoase. Se pare că ei au pus în circulație un memoriu critic la adresa spiritului aventurier în economie, înăbușirii inițiativei muncitorești și agresivității cu care partidul trata oamenii. Lominadze se referise la „atitudinea feudală arogantă față de nevoile țăranilor"[2]. Sîrțov numise noii giganți industriali, de tipul Uzinei de Tractoare din Stalingrad, praf în ochi.[3]

Stalin a aflat ce plănuiau membrii acestui grup înainte ca ei să-și ducă pregătirile la bun sfîrșit și i-a eliminat din partid în decembrie 1930. Lominadze s-a sinucis în 1935, toți ceilalți implicați aveau să dispară în acțiunile de epurare.

Și acum ajungem la un caz de importanță crucială pentru Teroare — acela al lui Riutin. De-a lungul anilor care au urmat, el a fost numit conspirația inițială; toți opoziționiștii principali au fost acuzați, pe rînd, de participare la „complotul" Riutin, pe baza a ceea ce a primit numele de „Platforma Riutin". Cu ajutorul lui Slepkov și al altor tineri buhariniști, Riutin a elaborat un vast document teoretic și politic din care, după cum afirmă articolele sovietice din 1988, nu s-a păstrat nici un exemplar. Se pare că el a fost redescoperit în 1989; un rezumat al acestuia, cuprinzînd treisprezece capitole, din care patru îl atacau pe Stalin, a fost dat publicității.[4] Se apreciază că documentul se întindea pe două sute de pagini, iar afirmația principală,

după cum spun raportările ulterioare parvenite în Vest, era: „S-a dovedit că aripa de dreapta a judecat corect în domeniul economic și Trotki în criticarea regimului din partid."[5] Buharin, Rîkov și Tomski erau învinuiți că au capitulat. Documentul propunea o repliere în economie, reducerea investițiilor în industrie și eliberarea țăranilor prin permisiunea de a ieși din colhozuri. Ca primă etapă a reinstaurării democrației în partid, impunea readmiterea imediată a tuturor celor eliminați, inclusiv a lui Trotki.

Documentul era încă și mai notabil prin severitatea cu care îl condamna pe Stalin. În cele cincizeci de pagini dedicate acestei teme, el solicita viguros îndepărtarea acestuia de la conducere. Stalin era descris ca „geniul rău al revoluției ruse care, motivat de o dorință personală de putere și răzbunare, a adus revoluția în pragul ruinei"[6]. Riutin a înțeles, cu mai multă claritate decît cei mai vîrstnici din opoziție, că nu există nici o posibilitate de a-l controla pe Stalin. Problema care se punea era: supunere sau revoltă?

Riutin a fost exclus din partid în septembrie 1930 și arestat șase săptămîni mai tîrziu. Totuși, la 17 ianuarie 1931, Colegiul OGPU l-a achitat de acuzația de intenții criminale; el a fost eliberat și i s-a restituit calitatea de membru de partid, cu un avertisment.[7]

În iunie 1932, Riutin împreună cu un grup de oficialități secundare a redactat un „Apel către toți membrii Partidului Comunist Unional (bolșevic)", în numele unei „Conferințe Unionale a Uniunii Marxist-Leniniștilor". Acest document, de dimensiuni mult mai mici, a fost tipărit recent la Moscova, unde Riutin este considerat acum o figură model a luptei antistaliniste. Documentul vorbea cu multă insistență despre distrugerea satelor, prăbușirea veritabilei planificări, instaurarea ilegalității și terorii în partid, ca și în țară, prin acțiunea „unor oameni necinstiți, vicleni, lipsiți de principii, gata, la ordinele conducerii, să-și schimbe de zece ori opiniile, carieriști, lingușitori și lachei". Arta fusese distrusă, presa „redusă, în mîinile lui Stalin și a clicii lui, la o monstruoasă fabrică de minciuni". Dar, mai presus de toate, textul afirma: „Stalin și clica lui nu pot și nu vor renunța de bună voie la pozițiile lor, de aceea trebuie îndepărtați cu forța." Apelul adăuga că acest lucru trebuie făcut „cît mai curînd posibil"[8].

Apelul i-a fost arătat mai întîi lui Slepkov și grupului celorlalți „tineri buhariniști", dintre care unul, Ian Sten, li l-a arătat lui Zinoviev și lui Kamenev. L-au mai văzut de asemenea și alți foști opoziționiști, precum Ter-Vaganian, Mracikovski și Uglanov.

Stalin a interpretat apelul ca un îndemn la asasinarea sa. În procesul Buharin–Rîkov din 1938 avea să se vorbească pe larg despre înregistrarea unei treceri la tactica de răsturnare a puterii sovietice prin forță; punctele esențiale ale platformei Riutin erau o lovitură de palat, terorism..."[9] Putem interpreta că o asemenea observație, pusă de autorități pe seama acuzaților, arată atitudinea lui Stalin față de cazul Riutin — faptul că el îl considera o ocazie pentru a începe să învinuiască opoziția de crime capitale.

La 23 septembrie 1932 Riutin a fost din nou exclus din partid și arestat. Se pare că Stalin sperase ca OGPU să-l împuște pe Riutin fără să implice autoritățile politice. Dar OGPU a trimis problema spre soluționare Biroului Politic, unde Kirov s-ar fi pronunțat „cu deosebită vehemență împotriva recurgerii la pedeapsa cu moartea. Mai mult, el a reușit să cîștige Biroul Politic de partea sa"[10]. Potrivit unei alte relatări, Kirov, Ordjonikidze, Kuibîșev, Kossior, Kalinin și Rudzutak au vorbit împotriva lui Stalin, de partea căruia a mai rămas doar Kaganovici. Chiar și Molotov și Andreev se pare că au ezitat.[11]

O asemenea diversitate de vederi a fost confirmată pentru prima oară (în legătură cu o figură mai puțin importantă care a ajuns să fie reabilitată) de un articol sovietic din perioada lui Hrușciov. Articolul îl prezenta pe Stalin încercînd de această dată să-l elimine pe comunistul armean Nazaretian, dar neputînd face acest lucru pentru că îl apăra Ordjonikidze, iar Stalin știa că „în același sens vor vorbi în Biroul Politic Kirov și Kuibîșev"[12]. De fapt, era pentru prima dată cînd Stalin se confrunta cu o opoziție puternică, chiar din partea aliaților săi.

Așa cum s-a întîmplat cu cea mai mare parte a istoriei perioadei respective, această identificare clară a unui bloc de staliniști „moderați", care se împotrivea voinței conducătorului a fost anunțată pentru prima dată de surse neoficiale credibile și respectabile încă din anii 1930, a fost confirmată prin dovezi substanțiale în anii 1960 și respinsă de unii autori occidentali care au scris despre subiect, pînă la sfîrșitul anilor 1980! Faptul a fost afirmat, pe deplin și cu limpezime, în presa sovietică din perioada de *glasnost*.[13]

Riutin a fost probabil primul executat din rîndurile vechiului partid.* În orice caz, începutul aplicării unor măsuri de acest fel era extrem de greu de acceptat (deși se spune că OGPU pusese deja la cale o poveste despre un complot al Academiei Militare, care să se potrivească Platformei).[14] Vechea loialitate față de partid, oricare ar fi fost latura ei negativă, implicase nu numai supunerea opoziționiștilor din interiorul partidului, în fața voinței majorității, ci și cel puțin apărarea pielii minorităților oprimate din partid. Lenin a putut să colaboreze amiabil cu Zinoviev și Kamenev, deși cu cîtva timp în urmă, cînd ei au atacat planul revoltei armate din octombrie 1917, îi denunțase ca trădători. Mai tîrziu Buharin a putut să recunoască faptul că în 1918 vorbise despre arestarea lui Lenin și schimbarea guvernului, fără să piardă prin aceasta stima partidului. Acum se dovedea că noul Birou Politic stalinist nu accepta în mod automat deciziile lui Stalin cînd acestea veneau în contradicție cu tradițiile adînc înrădăcinate ale partidului.

---

* Bliumkin (fostul revoluționar socialist care îl împușcase pe ambasadorul german în 1918) fusese executat ca trimis secret al lui Trotki în 1929, dar aceasta era altă problemă. (*N. a.*)

Este cert că înfrîngerea a durut. În fiecare dintre marile procese din 1936, 1937 și 1938, acuzații și-au mărturisit complicitatea în complotul Riutin, care a marcat, potrivit spuselor lor, prima uniune a tuturor opoziționiștilor, pe o bază teroristă. După exact patru ani de la deconspirarea lui Riutin, Stalin a remarcat, nu întîmplător, că „OGPU este cu patru ani în urmă" în demascarea trotkiștilor. Cei patru ani care s-au scurs între septembrie 1932 și septembrie 1936 au constituit pentru el o perioadă în care și-a fixat drept obiectiv înfrîngerea rezistenței dușmanilor partidului, pînă la distrugerea lor fizică.

Prima lecție pe care a învățat-o a fost aceea că nu putea obține cu ușurință consimțămîntul celor ce îl urmau, în privința executării membrilor de partid doar pentru abateri politice. Încercarea de a desluși un plan de asasinat în Platforma Riutin era cu totul ireală. O adevărată crimă însă se putea dovedi o temă mai bună.

În același timp el a identificat printre propriii săi adepți oameni a căror rezistență nu putea fi ușor distrusă și pentru a căror îndepărtare erau greu de stabilit pretexte politice. În următorii doi ani Stalin avea să însumeze aceste două judecăți și să găsească o soluție logică — asasinarea lui Kirov.

Între 28 septembrie și 2 octombrie 1932 s-a desfășurat o sesiune comună a Comitetului Central și Comisiei Centrale de Control. (Zinoviev, Kamenev și alții fuseseră deja chemați în fața Prezidiului Comisiei de Control; Zinoviev și Kamenev exprimaseră regrete, dar despre Uglanov s-a raportat că „i-a acuzat pe cei ce îl acuzau".) Membrii grupului Riutin au fost de această dată excluși din partid „ca niște degenerați care au devenit dușmanii comunismului și regimului sovietic, trădători ai partidului și clasei muncitoare, care, sub stindardul unui « marxism-leninism » fals, au încercat să creeze o organizație burghezo-chiaburească pentru restaurarea capitalismului și în special a chiaburimii în URSS"[15]. Riutin a fost condamnat la zece ani de închisoare, iar alți douăzeci și nouă la pedepse mai scurte.[16]

Plenara a mai votat și o rezoluție prin care „erau imediat excluși din partid toți cei care luaseră cunoștință de existența acestui grup contrarevoluționar și mai ales care citiseră documentele contrarevoluționare și nu informaseră Comisia Centrală de Control și Comitetul Central al Partidului Comunist Unional (bolșevic), ca dușmani ascunși ai Partidului și ai clasei muncitoare". Rezoluția era semnată „Stalin".[17] Zinoviev și Kamenev, astfel din nou excluși din partid, au fost deportați în Urali. Ivan Smirnov, care după reprimirea în partid devenise directorul Uzinei de automobile Gorki, a fost arestat din nou și condamnat la zece ani de închisoare, fiind trimis la „arestul" din Suzdal. Smilga a primit cinci ani și împreună cu Mracikovski a fost trimis la Verhne-Uralsk.

O rezoluție care a continuat la scară mai mare epurarea din partid a fost adoptată la plenara Comitetului Central din 12 ianuarie 1933. În acel an au fost excluși peste 800 000 de membri, iar în 1934 încă 340 000.

Metoda epurărilor din partid a constituit o încurajare pentru informatori, lingușitori și carieriștii lipsiți de conștiință. Comisia locală pentru epurare, în prezența tuturor membrilor de partid din locul respectiv, obișnuia să-l examineze pe fiecare membru în legătură cu toate detaliile trecutului său politic și personal. Intervențiile din partea audienței erau bine venite. Teoretic, toate acestea erau un semn al democrației în partid și al sincerității tovărășești. Practic, ele au atras — și desigur din ce în ce mai mult, pe măsură ce condițiile s-au înrăutățit — mai întîi exagerări ale unor întîmplări adevărate dar mărunte din trecut, cum ar fi cele legate de o rudă îndepărtată sau cunoștință care a fost ofițer în Armata Albă, și în final pur și simplu invenții și prezentări greșite.

Ultimul nou ciclu de comploturi a fost expus la Plenara din ianuarie 1933. Distinsul vechi bolșevic A. P. Smirnov, membru de partid din 1896 și fost membru al biroului organizatoric al Comitetului Central, a fost acuzat, alături de alți doi vechi bolșevici, Eismont și Tolmacev (membri de partid din 1907 și respectiv 1904), că au format un grup anti-partid.

Despre grupul lui A. P. Smirnov s-a spus că avusese contacte cu muncitorii din rîndurile vechilor bolșevici, în special din sindicatele din Moscova, Leningrad și alte orașe. Înțelegînd că nici o metodă legală nu putea frînge autoritatea lui Stalin, aceștia recurseseră în mare măsură la activități subterane în scopul organizării unei rezistențe. Se pare că programul lor includea revizuirea proiectelor industriale dezechilibrate, desființarea majorității colhozurilor, trecerea OGPU sub controlul partidului și independența sindicatelor. Mai presus de toate însă, ei discutaseră îndepărtarea lui Stalin. Acuzat fiind la plenară, Eismont a afirmat: „Da, între noi au avut loc asemenea discuții. Ele au fost inițiate de A. P. Smirnov." Spre deosebire de Riutin și prietenii lui, nici unul dintre cei trei nu stabiliseră legături cu troțkiștii sau opoziția de dreapta. Dezvăluirea acestui complot a fost descrisă în timpul lui Hrușciov ca „începutul represaliilor împotriva vechilor cadre leniniste"[18].

În discursul său referitor la acest subiect, Stalin a spus că „desigur, numai dușmanii pot afirma că îndepărtarea lui Stalin nu ar afecta treburile"[19].

Se pare că s-a făcut o nouă încercare de împușcare a opoziționiștilor, dar ea a fost blocată. Kirov, Ordjonikidze și Kuibîșev au jucat probabil încă o dată rolul principal, respingînd pedeapsa cu moartea. Kalinin și Kossior i-au sprijinit; Andreev, Voroșilov și, într-o oarecare măsură, Molotov, au adoptat poziții ezitante și numai Kaganovici l-a sprijinit din nou pe Stalin pînă la capăt.[20]

Oamenii cei mai importanți ai Dreptei au refuzat să aibă de-a face cu planurile lui Smirnov. În Rezoluția publicată despre acest grup se presupune că Rîkov, Tomski și V. V. Schmidt „se detașaseră de eforturile de combatere a elementelor potrivnice partidului și continuaseră relațiile cu Smirnov și Eismont, astfel încurajîndu-i de fapt în activitățile lor îndreptate împotriva partidului".

La Plenară Buharin, care nu se implicase nici măcar atît, a ținut un discurs tipic pentru tonul extravagant și nesincer, devenit convențional în declarațiile foștilor opoziționiști, solicitînd „pedepsirea severă a grupării lui A. P. Smirnov"; el a vorbit despre propria sa „linie politică generală anterioară, oportunistă, de dreapta, total greșită", despre „vinovăția lui față de partid și conducerea acestuia, față de Comitetul Central al Partidului, față de clasa muncitoare și țară", menționîndu-i pe Tomski și Rîkov ca „foști parteneri în conducerea opoziției de dreapta"[21].

Eismont și Tolmacev au fost excluși din partid, iar A. P. Smirnov din Comitetul Central.

Punctele de vedere ale lui A. P. Smirnov și ale adepților săi marchează un punct extrem de important. Constatăm că este vorba despre oficialități superioare, cu vechime în partid, care nu au exprimat niciodată opinii contrare, nici măcar referitoare la o schimbare a liniei politice, și care au avut în vedere exclusiv îndepărtarea lui Stalin; s-a dovedit nu peste multă vreme că ideea era larg răspîndită.

Nici grupul lui Riutin, nici cel al lui A. P. Smirnov nu aveau vreo șansă reală de succes. Semnificația cazurilor lor constă în faptul că susținătorii din Biroul Politic i s-au opus lui Stalin în privința executării conspiratorilor. Este evident că repulsia lui Kirov, Ordjonikidze și a altora față de această propunere era autentică. Nicăieri altundeva nu s-a demonstrat mai bine extraordinara putere a ideii de solidaritate de partid.

Aici se găsește adevărata *dvoeverie* — dublă credință — a „moderaților" din partid. Ea explică cum nu se poate mai bine rezistența înspăimîntătoare a multora dintre cei care i-au masacrat pe Albi cu inima ușoară, care fără să crîcnească au înfometat și ucis țărănimea, față de execuția membrilor de vază ai partidului, față de „vărsarea sîngelui bolșevicilor". Ea reflectă un standard dublu de moralitate, comparabil cu atitudinea persoanelor sensibile și inteligente din antichitate față de lumea sclavilor, sau a nobilimii franceze din secolul al XVIII-lea față de clasele inferioare. Nemembrii de partid nu erau luați în seamă, nici chiar de mai bunii vechi bolșevici, mai mult decît erau sclavii de către Platon. Ei erau de fapt non-persoane. Ne putem aminti de *Salammbô*, cînd Hamilcar descoperă, dar nu poate înțelege, că un sclav este capabil să resimtă durerea la propusa ucidere a fiului său. Căci într-adevăr nu este cu totul imposibil să păstrezi virtuți umane în cadrul unui cerc limitat și în același timp să-i tratezi pe cei din afară cu indiferență și brutalitate.

Este greu de acceptat o imagine a epurărilor care ne-ar cere să simpatizăm cu victima loială partidului, dar să ne reținem simpatia față de alte persoane, precum cele care au avut de suferit în cazul Șahtî. Se pot, într-adevăr, găsi argumente în favoarea apărării unei asemenea atitudini, dar numai din punctul de vedere îngust și sever al partidului. S-ar putea susține, de pe poziții opuse, că măcar acele victime ale partidului care s-au implicat ori au

încurajat represiunile împotriva nemembrilor de partid ar avea dreptul nu la o mai mare, ci la o considerabil mai redusă răsplată prin simpatie, pentru propriile lor suferințe ulterioare.

Întregul aparat al opresiunii de care aveau să sufere ei înșiși ființa deja. Ei nu formulaseră nici o obiecție la folosirea acestuia atît timp cît ura statului era îndreptată împotriva bărbaților și femeilor pe care și ei îi considerau dușmani ai partidului. Dacă Buharin și-ar fi ridicat vocea în Biroul Politic împotriva Procesului Șahtî, dacă Trotki din exil ar fi denunțat Procesul Mențevicilor — sau măcar dacă el ar fi obiectat nu atît împotriva nedreptății ca atare, ci mai ales împotriva pătării reputației partidului și statului — opoziționiștii s-ar fi situat pe un teren mai solid.

Riscăm poate să dăm o notă romantică acțiunilor mai bune ale unora dintre aceste persoane. Cînd Isaac Deutscher — și chiar Arthur Koestler — pun soarta opoziționiștilor într-o lumină tragică, ar trebui să nu uităm totuși că aceștia înșiși, la vremea lor, nu se împotriviseră, după cum a spus chiar Buharin la procesul său, uciderii pe scară largă a opoziționiștilor politici, în scopul de a restabili puterea propriului partid, împotriva rezistenței populare. Mai mult, ei nu protestaseră, cel puțin nu eficient, împotriva proceselor în care nemembrii de partid fuseseră condamnați pe baza unor dovezi evident falsificate. Puțini dintre ei susținuseră instaurarea în partid a ceva măcar asemănător democrației (și este semnificativ faptul că aceștia puțini, oameni ca Sapronov, nu au ajuns niciodată să fie judecați public).

Cu toate acestea, chiar evitînd să conferim romantism revoluției (un obicei pentru care britanicii, care nu sînt obligați să treacă ei înșiși prin revoluții, au o înclinație deosebită), nu trebuie să cădem în greșeala de a nega toate virtuțile unor persoane ale căror acțiuni ni se pot părea dubioase. Căci acest lucru ar însemna să stabilim niște criterii la fel de înguste ca și cele folosite chiar de staliniști. Joseph Goebbels a fost unul dintre cele mai dezagreabile personaje din Europa; cu toate acestea nu am greșit admirîndu-l oarecum pentru curajul și luciditatea sa în ultimele zile ale celui de al treilea Reich, mai ales prin comparație cu intrigile lașe și stupide ale majorității colegilor săi.

De fapt, curajul și luciditatea sînt în sine calități admirabile. Iar dacă ele nu se situează pe primele locuri între virtuțile morale, la opoziționiștii sovietici putem descoperi ceva chiar mai bun. Este adevărat că cei care nu au mărturisit și au fost împușcați în secret au demonstrat nu numai că aveau mai mult curaj, ci și un sens superior al valorilor. La aceștia, oricît de mult au fost ei marcați de cerințele partidului și ale loialității revoluționare, loialitatea față de adevăr și ideea unui regim mai uman a avut cîștig de cauză. Chiar și la unii dintre cei care au mărturisit, constatăm deseori lupta între obiceiurile partidului și vechiul impuls spre dreptate care inițial, în multe cazuri, constituise unul din motivele intrării în partid.

Dacă opoziționiștii nu au fost nepătați, cel puțin este adevărat în privința atitudinii lor din timpul războiului civil că a fi acționat

corect sau greșit
în timpurile acelea de furie

era altceva decît a fi planificat cu sînge rece Teroarea ce avea să se declanșeze nu peste multă vreme. Însăși încercarea celor care tocmai decimaseră Ucraina de a-l salva pe Riutin, oricît de absurdă ar părea ea stalinistului logic, ca și umanistului logic, ar putea indica nu numai dorința de păstrare a privilegiilor, ci și un reziduu de sentiment uman.

Există, în cele din urmă, o diferență morală între puțină reținere și lipsa totală a acesteia. Deși implicarea în acțiuni teroriste împotriva unei secțiuni oarecare a populației poate corupe întreaga personalitate, așa cum este clar că s-a întîmplat în cazul lui Ejov și al celorlalți, este adevărat și reversul: păstrarea unor atitudini mai mult sau mai puțin umaniste, chiar dacă numai într-o sferă limitată, poate, atunci cînd motivele speciale ale terorii îndreptate împotriva altora s-au estompat, să se răspîndească din nou și să-i umanizeze din nou pe ceilalți.

În următorii cîțiva ani Stalin avea să distrugă și ultimele rădăcini ale umanismului. Nici o parte a comunității nu va mai fi scutită de acțiunea legii arbitrariului. Nemembrii de partid nu considerau că acest lucru nu este, în sine, bine venit. Deseori în literatura consacrată închisorilor și lagărelor de concentrare găsim relatări despre bucuria victimelor de rînd de a vedea un procuror notoriu din NKVD* sau din aparatul de partid apărînd în aceeași celulă sau baracă.

Obiecția generală față de Teroare nu se referă atît la faptul că ea a lovit nu numai membrii de partid ci și populația, cît mai ales la suferințele populației, care în perioada respectivă au sporit nemăsurat. Punctul crucial al disputei cu Riutin rezidă mai puțin în păstrarea sanctuarului privilegiat al apartenenței la partid și mai mult în subiectul pentru care Stalin avea să se lupte cu propriii colegi, și anume a decide dacă țara trebuia sau nu să se supună fără rezerve voinței sale unice. Într-un sistem oligarhic există întotdeauna măcar posibilitatea ca unii dintre membrii elitei conducătoare să adopte puncte de vedere moderate, sau cel puțin să acționeze pentru înfrînarea colegilor mai represivi. Într-o autocrație, problema depinde în întregime de voința unui singur om. Au existat autocrați blînzi, prin comparație. Dar Stalin nu a fost unul dintre ei.

În această perioadă în care Stalin reprezenta puterea coezivă efectivă în stat, presiunile cu care s-a confruntat au pătruns și în viața sa personală. La 8 noiembrie 1932, soția lui, Nadejda Alliluieva, s-a sinucis. Nici pierderea

---

* NKVD = Comisariatul Poporului pentru Afacerile Interne. (*N. t.*)

personală pe care o suferise, nici criza în domeniul public nu au reușit însă să-i frîngă voința. Toți au înțeles că acesta era factorul decisiv al teribilei lupte ce abia se încheiase. El sesizase ezitarea și o refuzase. Ni se spune că „în 1932 Stalin a fost de neclintit în fața propunerii de a ceda pozițiile deja cîștigate"[22]. O oficialitate din acea perioadă comentează:

> Loialitatea față de Stalin în perioada despre care scriu [1932] se baza în principal pe convingerea că nu avea cine să-i ia locul, că orice schimbare a conducerii ar fi fost extrem de periculoasă și că țara trebuia să meargă în continuare pe același drum, pentru că oprirea în acel moment sau retragerea ar fi însemnat să pierdem totul.[23]

Chiar și un troțkist putea afirma că „dacă nu ar fi fost cutare și cutare lucru... totul s-ar fi destrămat pînă acum. El este cel care păstrează unitatea..."[24]

La începutul anului 1933, multe cercuri din partid pînă atunci nesigure de posibilitatea succesului au început să-și schimbe atitudinea și să accepte că Stalin reușise să cîștige în toate privințele. Așa cum Kamenev a fost pus să observe la procesul său din 1936, „noi am contat pe faptul că dificultățile prin care trecea țara erau insurmontabile, pe starea de criză din economie, pe prăbușirea politicii economice a conducerii de partid, și în a doua jumătate a anului 1932 s-a dovedit că am greșit"[25]. „Victoria" nu a însemnat crearea unei industrii și agriculturi eficiente. Partidul, care își riscase existența bazîndu-se pe cîștigarea bătăliei împotriva țărănimii, reușise să o zdrobească, iar sistemul colhozurilor era acum definitiv instaurat.

La începutul verii în toate domeniile s-a produs o relaxare. În mai 1933, printr-o circulară secretă semnată de Stalin și Molotov, s-a ordonat scăderea deportării țăranilor la un număr de 12 000 de familii pe an.[26] În aceeași lună Zinoviev și Kamenev au fost aduși înapoi din Siberia pentru a-și mărturisi din nou erorile. *Pravda* a publicat un articol semnat de Kamenev, prin care acesta își condamna propriile greșeli și făcea apel către opoziționiști să înceteze orice rezistență.[27]

Foștii studenți la teologie din rîndurile partidului — și numărul acestora a fost întotdeauna surprinzător de mare, începînd de la Stalin și Mikoian, pînă la persoane precum Cernov — își puteau aminti scenele petrecute după sinodul de la Niceea, cînd unul dintre arienii cu vederi extreme i-a spus unui coleg care capitulase: „Ai cedat pentru a nu fi alungat, dar înainte de sfîrșitul anului vei fi la fel ca mine." Este adevărat totodată că de multe ori opoziția însăși admira victoria liniei impuse de Stalin în industrie și succesele înregistrate, indiferent de prețul lor.

Mai mult decît atît, dezvoltarea nazismului în Germania a produs un șoc puternic. Stalin profitase de teama izbucnirii unui război, puțin plauzibil în anii 1920, prinzîndu-l pe Troțki în capcana afirmației că s-ar opune conducerii chiar și în condițiile unei conflagrații — o formulă sigură pentru a fi acuzat ca „trădător". Nici o figură serioasă nu a fost însă impresionată

de această manevră. Rakovski și Sosnovski, ultimii lideri ai opoziției, aflați în exil, s-au împăcat în cele din urmă cu regimul, invocînd ca principal motiv pericolul războiului. Rakovski, rănit se pare într-o încercare de evadare, subliniase că Lenin însuși exprimase îndoieli în legătură cu forța partidului, iar acesta devenise de zece ori mai puternic de la moartea lui. Ajungînd la miezul disputei, el afirmase: „Noi ne-am bazat întotdeauna pe inițiativa revoluționară a maselor și nu pe aparat." Apoi adăugase: „birocrației luminate" i se putea acorda la fel de puțină încredere ca și „despotismului luminat din secolul al XVII-lea"[28]. Acum însă Rakovski era convins. Revenind, a fost întîmpinat de Kaganovici în persoană.[29] Era limpede că bătea un vînt de reconciliere generală.

De multă vreme Radek devenise un adulator nerușinat al lui Stalin, detestat de restul opoziționiștilor mai puțin venali. El i-a făcut o mare plăcere lui Stalin printr-un articol menit a fi o conferință susținută în 1967 la Școala Comunicațiilor Interplanetare, despre cea de a cincizecea aniversare a Revoluției din Octombrie. La acea dată (acum mult rămasă în urmă) era evident că revoluția mondială triumfase și autorul îl înfățișa pe Stalin ca pe cel mai strălucit arhitect al ei. Radek a fost pus în 1934 să facă o distincție între vechii opoziționiști, cărora le lipsea doar „înțelegerea corectă și voința" și Trotki „cel alienat" — un neobișnuit semn de pace cu adepții lui Zinoviev și Buharin.[30] (Între timp Trotki însuși scrisese că lozinca „Jos Stalin" fusese o greșeală[31] și că „în acest moment desființarea birocrației ar servi fără îndoială forțelor contrarevoluționare".)[32]

Dacă în timpul crizei talentele speciale ale lui Stalin păruseră vitale, acum el nu mai juca un rol esențial pentru supraviețuirea partidului. Dar, dacă îndepărtarea lui Stalin nu fusese posibilă în momentul angajării partidului și a regimului într-o luptă disperată, acum dificultatea avea altă motivație: el era omul care învinsese, cel care cîștigase în pofida tuturor vicisitudinilor. Prestigiul lui era mai mare decît oricînd.

Speranțele au început să se îndrepte nu atît spre îndepărtarea lui Stalin, cît mai ales spre faptul că el ar fi urmat să adopte o linie mai moderată, să conducă o mișcare de reconciliere, să se adapteze dorinței partidului de a se bucura de roadele victoriei în mai multă liniște. Așteptările erau ca el să păstreze conducerea, dar să treacă asupra altcuiva o parte dintre prerogativele sale. Exista și varianta de a i se acorda o funcție superioară, dar mai puțin puternică. „În perioade de mare pericol « e bine ca unul să ducă povara »"; dar după ce pericolul a trecut, revin vremuri constituționale.

Stalin, a spus Hrușciov lumii mai tîrziu, nu mai călcase într-o fermă din 1928; pentru el, colectivizarea a fost o operație condusă din birou. Cei care au trebuit să o realizeze pe teren au avut parte de timpuri mai grele. În condițiile cruzimii cu care oamenii precum Kossior, aplicaseră politica lui Stalin, fără îndoială că nervii le erau mai încordați și acum resimțeau epuizarea bătăliei ce afectase întreaga organizație din teren.

Cele mai grave tensiuni diminuaseră acum într-o oarecare măsură. Mașina de partid se afla pretutindeni în mîna unor operatori care își demonstraseră devotamentul față de politica lui Stalin. Dacă numai atît dorea — victorie politică și impunerea planurilor sale — atunci Stalin cîștigase. Acum era nevoie doar de o consolidare — de consolidare și, poate, de relaxare, de reconstituire a legăturilor partidului cu poporul și de reconciliere a elementelor dezamăgite chiar din interiorul partidului.

Se pare că acestea erau ideile pe care le nutreau multe minți din noua conducere stalinistă. Nu însă și Stalin. Scopul lui a rămas, după cum este limpede azi, puterea incontestabilă. Pînă atunci el brutalizase partidul, dar nu îl înrobise. Oamenii pe care îi ridicase în vîrful ierarhiei erau deja suficient de cruzi și nemiloși, dar nu toți erau vicioși și servili. Apoi, pînă și brutalitatea însușită cu dificultate poate secătui dacă se ajunge la reconciliere, dacă teroarea ajunge să fie înțeleasă nu ca o necesitate instituționalizată, ci doar ca o resursă temporară.

Pentru moment însă se sărbătorea noua „unitate" a partidului. În ianuarie 1934 s-a întrunit cel de al XVII-lea Congres, „Congresul învingătorilor". Cei 1966 de delegați (dintre care 1108 aveau să fie împușcați în următorii cîțiva ani)[33] au ascultat vorbitorii în unanimitate entuziaști.

Stalin însuși a fixat tema:

> Dacă la Congresul al XV-lea a fost încă necesar să dovedim corectitudinea liniei partidului și să luptăm cu anumite grupări antileniniste, la Congresul al XVI-lea să lichidăm ultimii suporteri ai acestor grupări, la actualul Congres nu mai avem nimic de dovedit și, se pare, pe nimeni de înfrînt.[34]

Foștilor oponenți li s-a permis să ia cuvîntul: Zinoviev, Kamenev, Buharin, Rîkov, Tomski, Preobrajenski, Piatakov, Radek și Lominadze. Se afirmă de obicei că au fost mai puțin înfierați decît la Congresul anterior.* Ei au adoptat o poziție de stalinism ortodox perfect, abundînd în complimente la adresa Secretarului General și în invective la aceea a dușmanilor lui.

Kamenev a afirmat că primul val al opoziției împotriva partidului a fost trotskismul, cel de al doilea Dreapta, apoi a continuat:

> Al treilea nici măcar nu a fost un val, ci o undă: este vorba despre ideologia celui mai virulent gunoi chiaburesc, ideologia riutiniștilor... Ar fi fost absurd să luptăm cu ei prin mijloace teoretice, demascîndu-i ideologic. Era nevoie de alte arme, mai tangibile, și ele au fost puse în funcțiune împotriva membrilor acestui grup și deopotrivă împotriva complicilor și protectorilor lui.[35]

---

* Discursul lui Piatakov a fost întîmpinat cu „aplauze prelungite". Zinoviev și Buharin nu au fost întrerupți și au primit „aplauze". Radek și Kamenev au fost întrerupți dar aplaudați. Rîkov și Tomski au fost întrerupți și nu au fost aplaudați. Dar chiar și aceștia din urmă au fost comparativ bine primiți. (*N. a.*)

Am vorbit despre calculul greșit, după cum s-a dovedit, din linia de căință abjectă adoptată încă o dată de opoziție. Eroarea fundamentală a opoziționiștilor a fost că nu l-au înțeles pe Stalin. Poate ar fi făcut-o, dacă el ar fi fost mai puțin hotărît și lipsit de principii. Fără îndoială Zinoviev avea puține șanse de a reveni la putere. Dar Dreapta, cel puțin, nu se afla într-o poziție tactică proastă. În momentul de apogeu al crizei din 1930, ea nu zdruncinase barca și, ca urmare, criza fusese depășită prin metode care au reprezentat, măcar într-o mică măsură, o concesie față de punctele ei de vedere. Recunoașterea greșelilor ei în fața Congresului a fost mai bine primită decît fusese cazul în situații similare anterioare. În același timp, toată lumea nutrea speranța că cele mai mari tensiuni trecuseră, că acum puteau fi date uitării teribilele eforturi și suferințe ale primului plan cincinal și ale colectivizării. Cel de al doilea plan cincinal dovedea o tendință mai moderată în economie.

Toate circumstanțele acestea erau favorabile Dreptei. Și extrem de nefavorabile lui Stalin. Starea de spirit era de fapt aceea a reconcilierii în sînul partidului și de reconstruire a punților de legătură între partid și popor. O asemenea formulare părea să fie linia conștientă a gîndirii lui Kirov și a altora.[36]

Între sesiuni, delegații discutau în acest context întreaga chestiune a conducerii lui Stalin. Un articol în *Pravda* din perioada lui Hrușciov remarca faptul că Stalin „se îndepărta în continuare, din ce în ce mai mult, de normele leniniste", devenind „tot mai izolat" și „abuzînd de poziția sa"; „situația anormală" în această privință „îi alarma pe mulți comuniști"; unii dintre delegații la congres s-au gîndit că venise vremea ca Stalin să fie transferat din funcția de secretar general în altă muncă. Ideea a ajuns desigur la Stalin; „el știa că vechile cadre leniniste din Partid aveau să constituie o piedică decisivă în calea întăririi în continuare a poziției sale și a concentrării în propriile mîini a unei puteri și mai mari"[37]. Articolul din *Pravda* continuă imediat, fără o legătură logică, dar cu implicații evidente, să vorbească despre „acel splendid leninist, S. M. Kirov", pe care îl descrie ca fiind „favoritul partidului" și despre al cărui discurs în Congres se spune că a stîrnit un mare entuziasm. Istoria unui plan — sau în orice caz a unor discuții — cu privire la oportunitatea transferării lui Stalin a fost repetată într-o relatare din 1964 a vieții lui Kirov.[38]

Astfel, „vechile cadre leniniste", inclusiv acel „splendid leninist", Kirov, plănuiau să limiteze puterea lui Stalin; intenția lor era să relaxeze dictatura și să realizeze o reconciliere cu opoziția; iar Stalin, descoperindu-le planurile, a văzut în ele un „obstacol decisiv" în calea dorinței lui de extindere a propriei puteri. Din punct de vedere politic, în 1934 se părea că Stalin nu era chiar înfrînt, ci doar pe punctul de a fi stopat în tendința sa spre o autoritate nelimitată, ceea ce ar fi fost un punct de vedere sănătos în domeniul propriu-zis al politicii.

Acestea erau cunoștințele de care dispuneam în momentul cînd am scris *Marea Teroare*. Acum a apărut la lumină o istorie mai completă. Unii delegați au discutat chiar despre instalarea lui Kirov ca secretar general. Kirov a refuzat, sub motivul că în acest fel ar fi pusă sub semnul întrebării politica partidului. Stalin a aflat, dar Kirov i-a spus că el însuși era vinovat, prin modul „drastic" în care rezolva treburile. Mai mult, la alegerea în Comitetul Central, între 150 și 300 de voturi au fost exprimate împotriva lui Stalin — deși în numărătoarea oficială ele au fost reduse la trei (și patru împotriva lui Kirov). Toate acestea, după cum se arată într-un recent articol sovietic, i-au inspirat lui Stalin „o atitudine ostilă și dorința de răzbunare împotriva întregului congres și, desigur, împotriva lui Kirov în primul rînd".[39]

Înfrîngerea vechilor opoziționiști costase ani întregi de manipulări. Oamenii noi care îl blocaseră pe Stalin nu erau nici atît de vulnerabili, nici atît de naivi. Cu toate acestea, Stalin trebuie să fi apreciat că a lăsa situația să se stabilizeze cînd opoziționiștii se aflau încă în viață și cînd oameni precum Kirov se bucurau de o popularitate din ce în ce mai mare în rîndurile partidului, însemna o politică plină de riscuri. Mai devreme sau mai tîrziu el s-ar fi putut confrunta cu apariția unei alternative mai moderate la conducere.

Dar ce putea să facă? Aceste tendințe puteau fi limitate numai prin forță. Stalin își postase oamenii săi la manevrele mecanismului terorii. Era nevoie însă de aprobarea celor mai înalte organe de conducere pentru ca el să îl poată folosi, iar acestea refuzaseră. Cum să creeze o situație care să stîrnească panică, să-i constrîngă să consimtă — aceasta era problema lui Stalin.

Pentru moment nici una din părți nu a făcut nimic. A fost ales un Comitet Central, format aproape în exclusivitate din veterani staliniști ai luptelor din interiorul partidului, dar între membrii plini se afla și Piatakov, iar Sokolnikov, Buharin, Rîkov și Tomski erau supleanți. „Dintre cei 139 de membri și membri supleanți nou aleși, 99 (reprezentînd peste 70 la sută) aveau să moară de o moarte violentă în următorii cinci ani — iar alți opt mai tîrziu."[40]

Organele de conducere alese de noul Comitet Central au reflectat o situație de impas. Biroul Politic îl nemulțumea la fel de mult pe Stalin ca și cel care îl împiedicase să acționeze în cazul lui Riutin în 1932. Iar de această dată, Kirov fusese ales nu numai în Biroul Politic, ci și în Secretariat, unde li s-a alăturat lui Stalin, Kaganovici și protejatului la fel de sinistru al acestuia, Jdanov.

Comisia Centrală de Control, care în 1932 îl nemulțumea pe Stalin, și-a văzut rolul diminuat și a pierdut restul de independență pe care îl mai avea față de conducerea politică; în fruntea ei a fost numit Kaganovici. Rudzutak a fost adus înapoi în Biroul Politic, deși într-o funcție mai puțin importantă. El fusese membru în Biroul Politic, înainte de a prelua postul din Comisia Centrală de Control. Acum a devenit cel mai nou membru supleant. Acestea erau singurele schimbări din Biroul Politic, în afară de venirea în rîndurile membrilor supleanți a lui Pavel Postîșev, „înalt și slab ca o scîndură, cu o

voce hîrîită de bas. Nu era prost... doar lipsit de interes față de sentimentele altora"[41]; era ultimul și cel mai dur emisar al lui Stalin în campania din Ucraina.

Organele de conducere ale partidului, alese de congres, nu erau singurele formațiuni care aveau să joace un rol important în perioada următoare. În timp ce lupta politică fățișă din ultimul deceniu continuase, alte evoluții, și mai sinistre, se înregistrau în ceea ce ar putea fi numit latura tehnică a dominației despotice. Poliția secretă, întemeiată în 1917, devenise un organism amplu și foarte bine organizat, ce cîștigase o mare experiență în arestări arbitrare, represiune și violență. Nici unul dintre opoziționiști nu obiectase împotriva acesteia; Buharin mai ales manifestase un entuziasm călduros față de rolul ei.

În iulie 1934 OGPU a fost desființată sau mai curînd înglobată într-un nou NKVD al întregii Uniuni. În fruntea noii organizații a fost numit Ghenrih Iagoda, acel veteran al terorii cu fața îngustă. Primul lui adjunct era un fost suporter și prieten al lui Stalin, I. D. Agranov, care răspundea de „cercetarea" brutală a rebelilor din Kronstadt.[42]

Noul organism avea să funcționeze cu eficiență în următorii ani. Birourile lui din ce în ce mai privilegiate și mai puternice aveau să-și impună emblema — un șarpe doborît de paloș — peste tot, alături de secera și ciocanul partidului. Începînd de la membrii Biroului Politic în jos, nimeni nu va scăpa de atenția acestor birouri. Ele însele vor rămîne sub controlul autorității politice supreme, Stalin. În afară de organizarea poliției, mai multe alte măsuri-cheie datează tot din această perioadă. După anunțarea în ianuarie 1933 a viitoarei epurări din partid, s-a format o Comisie pentru epurări (la 29 aprilie), din care făceau parte Ejov și M. F. Șkiriatov.

Tot în acest moment a luat ființă ceea ce avea să fie, în multe privințe, cel mai important organism: „Sectorul Special" al Comitetului Central[43], sub conducerea lui Poskrebîșev. Era vorba de fapt despre secretariatul particular al lui Stalin, organul care executa imediat voința acestuia. El a fost comparat cu Cancelaria personală a Majestății Sale Imperiale, Nicolae I. Toate problemele delicate treceau prin acest canal — de exemplu, asasinarea lui Troțki.[44]

În legătură cu acest secretariat personal s-a organizat, se pare, un Comitet special pentru Securitatea Statului, ale cărui figuri principale ar fi fost Poskrebîșev, Șkiriatov, Agranov și Ejov, pe atunci șef al Departamentului de Arhivă și Atribuțiuni al Comitetului Central.[45] Rolul-cheie pe care l-a jucat Șkiriatov rezultă dintr-un document oficial în care el este descris ca „reprezentant al Comisiei Centrale de Control în Biroul Politic și Biroul Organizatoric."[46]

La 20 iunie 1933 s-a înființat Procuratura Generală a URSS, a cărei figură principală a fost Andrei Vîșinski, deși la început el nu a fost decît primul adjunct al procurorului general. Se avusese grijă de legăturile cu

OGPU, procurorii trebuind să verifice „legalitatea și corectitudinea" acțiunilor acesteia.

Apăruse deja încă un element major al statului stalinist; procesul demonstrativ. În 1922, un proces înscenat de Lenin pentru a zdrobi Partidul Socialist-Revoluționar fusese prezidat, ca ironie, de Piatakov. Deși a existat un important element de falsificare, prin faptul că numeroși așa-zișii prizonieri erau agenți provocatori, adevăraților socialist-revoluționari li s-a permis suficientă libertate de apărare. Iar la pedepsele cu moartea s-a renunțat (spre nemulțumirea lui Lenin) sub presiunile puternice ale partidelor socialiste din Europa Occidentală. În 1928 a avut loc primul proces de model nou — acela al inginerilor de la Șahtî, prezidat de Vîșinski. Era prima dată cînd se încerca tehnica mai recentă a întemeierii unui caz pe mărturii false, obținute prin teroare. În anii următori s-au mai înscenat încă trei cazuri similare: așa-numitul Partid Industrial, în 1930, menșevicii în 1931 și inginerii de la Metro-Vic în 1933. Opoziționiștii, inclusiv Trotki, aflat în exil, nu au făcut nici o obiecție publică față de aceste farse oribile.

Astfel a fost creat, în afara organelor politice oficiale și independent de acestea, un mecanism al despotismului autentic. De fapt, mecanismele potențiale ale continuării terorii apăruseră pretutindeni; din ele fuseseră puși să facă parte, în avantajul lui Stalin, nu aliați care puteau să se împotrivească, ci complici pe care se putea pune bază împotriva dușmanilor sau prietenilor, din interiorul și din afara partidului.

În tot acest răstimp, conducerea oficială își menținea puterea. Scriitorul stalinist Alexandr Fadeev comenta despre Biroul Politic: „Ei sînt uniți prin prietenia bărbătească, principială, homosexuală, de nezdruncinat a *bogatîrilor*."[47] În următorii patru ani, jumătate din ei aveau să-și afle moartea ori să cadă în dizgrație. Kirov va fi primul.

În trecutul lui Kirov se regăsesc puține elemente capabile să sugereze că el ar fi putut ajunge un conducător important. Chiar dacă Stalin ar fi murit subit, existau în Biroul Politic persoane cel puțin la fel de puternice și încă mai experimentate, care nu i s-ar fi supus de bună voie lui Kirov. În opinia lui Piatakov, dacă Stalin cădea, Kaganovici ar fi fost capabil să-i ia locul. Chiar dacă înfrîngerea întregii aripi de stînga ar fi fost asigurată și deținătorii funcțiilor importante i-ar fi stat alături, nu există motive pentru a fi siguri că S. M. Kirov ar fi reușit să facă față „moderaților". Între timp însă el i-a creat lui Stalin o problemă urgentă cu totul neobișnuită.

Kirov era cel mai bun orator pe care l-a produs partidul, după Trotki. Iar preocuparea pe care o manifestase pentru bunăstarea muncitorilor leningrădeni, o dată cu desăvîrșirea victoriei staliniste, începuse să-i sporească într-o oarecare măsură popularitatea. Era vorba despre o popularitate autentică, fără rezerve, pînă și în rîndurile partidului. Dar mai important decît atît era controlul exercitat de Kirov asupra unei surse de putere — organizația din

Leningrad. Cînd la Congresul al XVII-lea delegații din Leningrad au condus în mod deliberat aplauzele adresate lui Kirov, Stalin și-a amintit probabil de sprijinul similar acordat lui Zinoviev de o generație anterioară a organizației de partid din Leningrad.

Pe tot parcursul carierei lui Stalin, acest puternic fief a fost văzut ca un germene al rebeliunii — de la îndepărtarea lui Zinoviev în 1926, pînă la măcelărirea celei de a treia generații de comuniști leningrădeni, în 1950. Este adevărat că în marea metropolă nordică, ce-și pierduse statutul de capitală — în 1918 —, se mai păstra încă o anumită distanță față de marea masă a restului teritoriului. „Fereastra Rusiei spre Europa" a fost întotdeauna un fel de avanpost. Cetățenii ei se consideraseră în permanență mai apropiați, periculos de mult apropiați de civilizația și artele Occidentului, în comparație cu restul țării. În cel mai tînăr dintre marile orașe ale Europei — întemeiat într-adevăr după New York, Baltimore, Boston și Philadelphia — Kirov dădea semne autentice de oarecare independență.

Lui Stalin nu-i era ușor să-l acuze pe Kirov de deviaționism. El nu făcuse niciodată parte din opoziție și luptase întotdeauna cu fermitate împotriva acesteia. Dar o dată înfrîntă opoziția, el își manifestase generozitatea față de ea. NKVD-ul scosese deja la lumină faptul că un mic număr de opozanți sau foști opoziționiști muncea destul de liber la Leningrad. Oficialități amenințate pentru că permiseseră acest lucru au afirmat că așa ordonase Kirov. Încurajînd viața culturală a orașului, Kirov îi lăsase pe mulți dintre aceștia să se ocupe de publicistică și alte activități similare. El însuși colaborase la Leningrad, pe baza unei înțelegeri rezonabile, cu veterani ai partidului, care nu făceau parte din opoziție, în sensul strict al cuvîntului, dar ale căror vederi dovedeau o tendință de deviere spre dreapta față de linia partidului. Dacă el și colegii lui cu vederi similare din Biroul Politic ar fi venit la putere, poziția lor nu ar fi fost suficientă pentru a le permite să conducă partidul fără a apela la vechii opoziționiști și fără o reconciliere cel puțin cu aripa de dreapta. Ar fi fost poate de imaginat situația unui birou politic din care să facă parte Kirov, Ordjonikidze și Kuibîșev, alături de Buharin și Piatakov și chiar de Kamenev, avînd un program moderat.

Între timp Kirov își folosise poziția din Leningrad și în alte feluri nemulțumitoare pentru Moscova. El intrase în conflict cu membrii Biroului Politic în diverse probleme. Cu Stalin schimbase cuvinte dure, în fața lui Hrușciov, în legătură cu furnizarea alimentelor pentru muncitorii din Leningrad.[48]

Se pare că alegerea lui Kirov în Secretariat s-a făcut pentru a putea fi transferat la Moscova, unde se afla sub ochii lui Stalin. În august Stalin l-a chemat pe Kirov la Soci, unde își petrecea vacanța împreună cu Jdanov. Aici au discutat despre transfer, iar Stalin a trebuit să se mulțumească în cele din urmă cu acordul lui Kirov de a veni la Moscova „la sfîrșitul celui de al doilea plan cincinal" — adică în 1938. Stalin însă era convins că problemele

politice cu care se confrunta trebuiau rezolvate într-un fel sau altul, în viitorul imediat.[49]

Cîndva în acest moment, Stalin a luat probabil cea mai importantă hotărîre a carierei sale. Aceea că cea mai bună cale de a-și asigura supremația politică și de a se ocupa de vechiul său tovarăș — secretar al Comitetului Central, membru al Biroului Politic, prim-secretar al organizației de partid din Leningrad — era crima.

2

ASASINAREA LUI KIROV

Căci mulți oameni pot fi distruși pentru că nu s-au implicat adînc în tîlhărie; așa cum în joc poate să piardă cel ce nu duce jocul pînă la capăt.

HENRY FIELDING

La sfîrșitul după-amiezei de 1 decembrie 1934, tînărul ucigaș Leonid Nikolaev a intrat la Smolnîi, sediul Partidului Comunist din Leningrad. Cele cîteva ore de lumină slabă ale zilelor de iarnă trecuseră și se făcuse întuneric de-a binelea. Luminile fostei școli aristocratice de fete, de unde Lenin organizase „cele zece zile care au zguduit lumea", străluceau deasupra coloanelor și grădinilor, înspre est, pînă la Neva cea înghețată. Un paznic de afară a examinat permisul de trecere al lui Nikolaev, care era în ordine, și i-a dat drumul să intre fără probleme. Posturile de pază din interior erau pustii și Nikolaev a rătăcit pe culoarele ornamentate, pînă a găsit coridorul de la etajul trei, în care dădea ușa biroului lui Serghei Kirov. A așteptat răbdător în fața ușii.

Kirov era acasă; pregătea un raport despre plenara din noiembrie a Comitetului Central, de la care tocmai se întorsese. Urma să-l prezinte în fața *activului* organizației din Leningrad, la Palatul Taurida, chiar în seara aceea și nu era așteptat la Smolnîi. Cu toate acestea, la 16:00 a ajuns acolo și, după un schimb de cuvinte cu ajutorul său de încredere, al doilea secretar al Leningradului, Mihail Ciudov, și cu alții, s-a îndreptat către biroul său, puțin după ora 16:30.[1] Nikolaev a ieșit de după un colț, l-a împușcat în spate cu un revolver Nagan și s-a prăbușit alături de el.

La zgomotul împușcăturii, oficialii partidului au apărut alergînd pe coridor. Lipsa gărzilor i-a uimit. Nici șeful pazei de corp a lui Kirov, Borisov, care, conform instrucțiunilor, ar fi trebuit să stea lîngă el, nu era nicăieri de văzut, deși îl însoțise pe Kirov pînă la intrarea în Smolnîi.

Uciderea putea pe drept cuvînt fi numită crima secolului. În următorii patru ani sute de cetățeni sovietici, inclusiv cele mai proeminente figuri de conducători politici, au fost împușcați sub acuzația de responsabilitate directă pentru acest asasinat și literalmente alte milioane și-au aflat moartea pentru complicitate într-unul sau altul dintre momentele vastei conspirații presupuse a se fi aflat în spatele lui. Moartea lui Kirov a reprezentat, de fapt, piatra de temelie a întregului edificiu al terorii și suferinței prin care Stalin și-a asigurat dominația asupra popoarelor sovietice.

Pentru o relatare completă a celor întîmplate, bazată pe ceea ce cunoaștem astăzi, cititorii sînt îndrumați către volumul meu *Stalin and the Kirov Murder*, publicat la începutul anului 1989. Noile informații din *Marea Teroare*, în posesia cărora am intrat de atunci, validează relatarea în toate punctele ei importante; ea a trebuit amendată pe alocuri numai în privința unor detalii.

Scrieri destul de corecte despre această crimă au apărut în Occident de multă vreme. Ele nu au fost confirmate — ci dimpotrivă, respinse cu vehemență — de sursele sovietice. În Uniunea Sovietică nu a apărut nici pînă astăzi o relatare completă a uciderii lui Kirov; dar s-au dezvăluit indicii importante, s-au confirmat ori infirmat detalii și s-au făcut afirmații incompatibile cu toate versiunile, exceptînd una dintre ele, publicată în Vest de anumiți dușmani ai lui Stalin cu multă vreme în urmă și care a fost respinsă chiar și aici, deoarece provenea de la surse lipsite de obiectivitate și depășea, în orice caz, toate ipotezele raționale.

Adevărul se situează, e drept, dincolo de orice ipoteză rațională.

Prima variantă sovietică, acceptată de multă lume în Vest, a fost că Nikolaev era un zinovievist, inspirat în mod indirect de Zinoviev și Kamenev. Mai tîrziu, în 1936, conducătorii îndepărtați de la putere au fost acuzați că s-au implicat direct și au ordonat crima. În final, în 1938, versiunea sovietică a îmbrăcat forma pe care avea să o păstreze pînă în 1956: Zinoviev și Kamenev au ordonat asasinarea, împreună cu Trotki. Ea fusese facilitată de Iagoda, șeful NKVD-ului, care, adept al Dreptei și la indicațiile lui Enukidze, îi ordonase lui Zaporojeț — al doilea la comanda ramurii leningrădene a NKVD-ului — să elimine toate obstacolele din calea asasinului.

Această schimbare a versiunii, conținînd elemente de adevăr, a fost elaborată în mod evident pentru a masca sau neutraliza versiunea adevărată ce începuse să circule în cercurile NKVD, la cîteva săptămîni după producerea crimei — aceea că Nikolaev era un asasin care acționase individual și Stalin îi crease situația favorabilă. Nu există nici o îndoială că aceasta este explicația corectă; acum putem reconstitui detaliile.

Problema cu care se confrunta Stalin în 1934 nu admitea nici o soluție politică pe deplin satisfăcătoare. Totuși el a văzut o ieșire, chiar dacă extrem de neortodoxă. Ea dovedește, mai clar decît orice, totala lui lipsă de inhibiții morale sau de altă natură. Uciderea lui Kirov ar fi îndepărtat obstacolul imediat și ar fi creat în același timp o atmosferă de violență în care dușmanii, în seama cărora ar fi transferat acuzația crimei, ar fi putut să fie îndepărtați fără ca Stalin să întîmpine argumentele cu care s-a confruntat în cazul lui Riutin.

Se pare că Stalin a fost impresionat de epurarea care a avut loc la 30 iunie 1934 în Germania nazistă. El însă nu a procedat în același fel. Principiul ferm stabilit în Partidul Nazist, potrivit căruia voința conducătorului este legea supremă, nu avea echivalent în Partidul Comunist. Chiar și mai tîrziu, cînd Stalin era practic capabil să-i distrugă pe cei care îl criticau, cu

aceeași libertate cu care o făcea și Hitler, acest lucru se realiza printr-un fel de proces, însoțit de o oarecare justificare, sau în total secret. Singurul moment cînd Stalin a lovit cu un simulacru al grabei lui Hitler din epurarea din iunie, a fost atunci cînd i-a distrus pe generali, în iunie 1937. Este adevărat că Hitler se temea într-o oarecare măsură că Röhm și SA ar fi constituit un centru rival de putere, împotriva căruia nu putea risca să folosească altă metodă, iar un argument de același fel părea cel puțin plauzibil în privința înaltului Comandament Sovietic. (Este posibil ca Stalin să fi învățat încă ceva din epurarea efectuată de Hitler în iunie, deși nu există motive să ne îndoim că el ar fi fost capabil să descopere singur aceeași tactică. Atunci cînd distrugi un grup de dușmani, este util să implici în această acțiune, și să acuzi de acest complot, diverse alte figuri ostile, care nu au avut nici o legătură.)*

La Procesul Zinoviev s-a afirmat că uciderea lui Kirov a fost plănuită în vara anului 1934.[2] Desigur, forma în care a fost exprimat acest fapt nu era adevărată, dar data era fără îndoială plauzibilă deoarece în jurul acelui moment Stalin însuși, așa cum am arătat, începuse să organizeze crima. În august vorbise cu Kirov despre viitorul acestuia, iar între timp Kirov vizitase Asia Centrală, de unde revenise la Leningrad la 1 octombrie.[3] Pînă atunci pregătirea complotului fusese deja declanșată.

Conform uneia dintre relatări, planul inițial conceput de Stalin prevedea înlocuirea lui Filip Medved, șeful NKVD-ului din Moscova, cu bunul său prieten E. G. Evdokimov, fost membru al poliției secrete, care se remarcase în cazul Șahtî și care se afla în relații reci cu ceilalți ofițeri NKVD. Acest transfer a fost blocat însă de Kirov[4], care a protestat împotriva operării unor asemenea mutări fără permisiunea Comitetului Regional Leningrad, și a trebuit contramandat.

Stalin nu putea decît să-l abordeze pe Iagoda. Chiar și ca o a doua opțiune, este o idee extraordinară să-l poți aborda pe șeful NKVD-ului, ordonîndu-i să aranjeze moartea unui membru al Biroului Politic. O explicație plauzibilă ar fi aceea că Stalin îl avea cu ceva la mînă pe Iagoda. S-ar potrivi stilului. Există mai multe cazuri în care Stalin pare să-și fi asigurat sprijinul printr-un șantaj de acest tip (de exemplu Voroșilov, al cărui comportament în 1928 l-a convins pe Buharin că așa stăteau lucrurile în situația respectivă). În Rusia circula zvonul că Stalin descoperise un incident discreditabil în cariera prerevoluționară a lui Iagoda, ceva legat de o acțiune în cadrul poliției țariste. La NKVD se vorbea că în 1930 adjunctul de atunci al lui Iagoda, Trilisser, a cercetat trecutul acestuia și a constatat că își falsificase aproape în întregime dosarul dinainte de Revoluție. Cînd Trilisser i-a raportat, Stalin nu a făcut decît să-l cenzureze și să-l concedieze pe

---

* Există în istoria anterioară a Rusiei și alte asasinate care l-ar fi putut inspira pe Stalin; de exemplu, uciderea primului ministru Stolîpin, în 1911, de către un asasin care a acționat, se pare, cu aprobarea poliției secrete țariste, opuse politicii lui Stolîpin. (*N. a.*)

Trilisser. De fapt, Stalin a fost bucuros să obțină informația și să păstreze la conducerea efectivă a poliției un om pe care îl putea șantaja[5].

Iagoda a ales un personaj adecvat din secția de la Leningrad a NKVD-ului. Acesta era asistentul lui Medved, Ivan Zaporojeț. Cum era firesc, Zaporojeț n-ar fi acceptat o asemenea sarcină numai la ordinele lui Iagoda, el trebuia să primească instrucțiuni de la Stalin. Pentru un om tînăr mai ales (în cazul lui Iagoda ambiția a jucat probabil un rol mai important), ideea de disciplină de partid trebuia să se fi transformat deja în ceva de nerecunoscut.

Cînd Iagoda însuși a ajuns să fie judecat împreună cu „blocul deviaționiștilor de dreapta și al trotkiștilor", în 1938, el a mărturisit că fusese instruit de Enukidze „să ajute la uciderea lui Kirov". Deși el a obiectat, „Enukidze a insistat", a afirmat Iagoda. Dacă cineva din viața politică sovietică nu se afla în situația de a insista, acela era Enukidze, o figură mult mai puțin marcantă decît Iagoda însuși. Dacă ar fi să-i substituim un om care se afla în situația de a insista, nu ar trebui să căutăm prea departe. Iagoda a continuat: „Datorită acestui fapt, am fost obligat să-l instruiesc pe Zaporojeț, care ocupa funcția de șef adjunct al Administrației Regionale a Comisariatului Poporului pentru Afaceri Interne, să nu ridice obstacole în calea actului terorist îndreptat împotriva lui Kirov."[6]

Lucrurile nu s-au desfășurat fără probleme în timpul interogatoriului lui Iagoda. Fără să dezvăluie nimic, acesta a reușit să sugereze că este ceva necurat în toată afacerea. Întrebat ce metode a folosit în celelalte presupuse crime, el a răspuns: „în orice caz nu cele pe care... le-am descris aici", iar cînd a fost întrebat dacă își va confirma depoziția la ancheta preliminară, a afirmat: „este o exagerare, dar nu contează". În discuția referitoare direct la uciderea lui Kirov, următorul schimb de replici este în mod special ciudat:

Iagoda: Am dat instrucțiuni...
Vîșinski: Cui?
Iagoda: Lui Zaporojeț la Leningrad. Nu a fost chiar așa.
Vîșinski: Vom vorbi despre asta mai tîrziu. Acum vreau să elucidez ce rol au jucat Rîkov și Buharin în acest act mișelesc.
Iagoda: I-am dat instrucțiuni lui Zaporojeț. Cînd Nikolaev a fost reținut...
Vîșinski: În servietă...
Iagoda: Se aflau un revolver și un jurnal. Și el i-a dat drumul.
Vîșinski: Și dumneata ai fost de acord?
Iagoda: Eu doar am luat act de acest fapt.
Vîșinski: Și pe urmă i-ai dat instrucțiuni să nu pună piedici în uciderea lui Serghei Mironovici Kirov?
Iagoda: Da... N-a fost chiar așa.
Vîșinski: Într-o formă oarecum diferită?
Iagoda: N-a fost chiar așa, dar nu are importanță.[7]

La Leningrad, Zaporojeț a început să caute o metodă și a găsit în dosare un raport despre un tînăr comunist deziluzionat și dezgustat — Nikolaev.

Nikolaev îi mărturisise unui prieten că intenționa să asasineze pe cineva din partid, în semn de protest. Prietenul îl denunțase. Prin acest prieten, Zaporojeț a luat legătura cu Nikolaev și a avut grijă ca acesta să primească un pistol. Mai mult, Zaporojeț l-a făcut pe prieten să-l convingă pe Nikolaev să-l aleagă pe Kirov ca victimă.[8]

Următoarea sarcină a lui Zaporojeț a fost aceea de a-l aduce pe pistolar în apropierea lui Kirov, care era foarte bine păzit. Așa cum se întîmplă adesea în realitate, planurile lui nu au decurs fără obstacole. Revolverul ajunsese în posesia lui Nikolaev. Dorința lui de a ucide fusese stimulată pînă la punctul în care el era gata să comită crima. Dar încercarea de a pătrunde în Smolnîi nu a reușit de la început. Nikolaev a fost arestat de două ori în apropiere. Prima dată, „cu o lună și jumătate înaintea crimei" — adică la cîteva săptămîni de la întoarcerea lui Kirov din Kazahstan — „nici măcar nu a fost percheziționat". A doua oară, cu numai cîteva zile înaintea încercării reușite, a ajuns pînă la postul exterior de pază de la Smolnîi. Acolo gardianul a găsit asupra lui „un revolver și o hartă a traseului urmat de obicei de Kirov" (după cum a declarat Iagoda la procesul din 1938) sau „un carnet de notițe și un revolver" (conform mărturiei secretarului lui Iagoda, Bulanov, cu aceeași ocazie); în orice caz, „s-au găsit arme asupra lui. Dar, la indicațiile lui Zaporojeț, Nikolaev a fost eliberat în ambele ocazii" (după cum avea să afirme Hrușciov în discursul rostit la Congresul al XXII-lea al Partidului, în 1961).

Faptul că Nikolaev a ajuns să facă și ultima încercare, reușită, spune multe despre stăpînirea lui de sine.

Zaporojeț plecase în concediu, lăsînd afacerea în mîna complicilor, încă neidentificați (1989). În afara instrucțiunilor pentru garda exterioară, de a-l lăsa pe Nikolaev să intre fără percheziție, aranjamentele au inclus părăsirea „temporară" a posturilor interne de pază, de la fiecare etaj. De asemenea a fost reținută garda de corp a lui Kirov, Borisov. În cele din urmă, după toate încurcăturile de la început, planul lui Stalin a izbutit și colegul său s-a prăbușit mort pe coridoarele de la Smolnîi. Dar mai erau încă multe de făcut.

Cînd vestea a ajuns la Moscova, ea a fost anunțată de Stalin și Biroul Politic, în acompaniamentul unei puternice exprimări a durerii și camaraderiei față de omul care a murit. Stalin, împreună cu Voroșilov, Molotov și Jdanov[9], a plecat spre Leningrad în aceeași seară, pentru „a conduce ancheta". Iagoda, Agranov și alte persoane importante din NKVD îi însoțeau.

Stalin și anturajul său au ocupat un etaj întreg la Smolnîi. Înaintea anchetei, trebuiau efectuate însă schimbări politice.

Un vorbitor oficial a remarcat la cel de al XXII-lea Congres al Partidului, în 1961:

> În ziua crimei (a cărei anchetare în momentul acela nu începuse, desigur), la indicațiile date de Stalin din Leningrad s-a adoptat o lege referitoare la cerce-

tarea accelerată, simplificată și concludentă a cazurilor politice. A urmat imediat un val de arestări și procese politice. Era ca și cînd ei ar fi așteptat acest pretext pentru ca, înșelînd partidul, să lanseze metode de luptă antileniniste, anti-partid, pentru a-și menține poziția conducătoare în partid și în stat.[10]

(Este greu de înțeles cum ar fi putut Stalin să dea instrucțiuni din Leningrad, în ziua crimei. El a călătorit cu trenul, iar între Leningrad și Moscova sînt 650 kilometri pe calea ferată. Stalin nu putea ajunge înainte de „a se crăpa de ziuă, pe 2 decembrie" — moment specificat de o sursă sovietică.[11] Decretul poartă însă data de 1 decembrie. Fără îndoială, Stalin l-a dat înainte de a pleca și a telefonat după ce a ajuns la Leningrad pentru a fi semnat de autoritățile statale și făcut public.)

Decretul, elaborat fără consultarea Biroului Politic[12], avea să constituie o Cartă a Terorii în următorii ani. El stabilea:

1. Agențiile de investigații au obligația să urgenteze cazurile celor acuzați de pregătirea sau executarea actelor teroriste.
2. Organele judiciare au obligația să nu amîne executarea condamnărilor la moarte pentru crime din această categorie în scopul de a lua în considerație posibilitatea grațierii, deoarece Prezidiul Comitetului Executiv Central al URSS consideră că nu este posibilă primirea unor cereri de acest fel.
3. Organele Comisariatului Afacerilor Interne au obligația să aplice pedeapsa capitală criminalilor din categoria sus-menționată, imediat după pronunțarea sentinței.

Decretul a fost publicat în ziua următoare, iar Biroul Politic, aflat în fața unui *fait accompli*, l-a aprobat „pur și simplu", după încă o zi.[13] Acesta era primul exercițiu în noua tehnică a lui Stalin, prin care se folosea starea de urgență pentru a justifica o acțiune personală, din punct de vedere tehnic neconstituțională. Orice încercare de dezaprobare ar fi fost extrem de dificilă în circumstanțele respective. Și astfel au fost distruse toate garanțiile, oricît de slabe, pe care legea sovietică le acorda „dușmanilor statului". La 10 decembrie au fost adoptate noile articole 466–470 ale Codului de Procedură Penală al RSFSR pentru a-l alinia decretului. Ni s-a spus că organismele extrajudiciare înființate în această perioadă au fost instituite pe baza unui proiect al lui Kaganovici.[14]

Apoi Stalin și-a concentrat atenția asupra anchetei. El a descoperit de la început unele piedici. În primul rînd, Borisov, al cărui devotament față de Kirov era bine cunoscut, devenise suspicios. Problema s-a rezolvat imediat. La 2 decembrie, „automobilul care îl ducea pe Borisov la Smolnîi a avut un accident. Borisov și-a pierdut viața în accident și în felul acesta ei au scăpat de un martor periculos" (mărturie depusă de Bulanov la procesul din 1938). Mai tîrziu, Hrușciov a dezvăluit multe detalii:

Cînd șeful gărzii de corp a lui Kirov a fost adus la interogatoriu — și urma să fie anchetat de Stalin, Molotov și Voroșilov — mașina, după cum a afirmat

ulterior șoferul, a fost implicată într-un accident aranjat în mod deliberat de cei ce îl conduceau pe Borisov. Ei au afirmat că acesta a murit în urma accidentului, deși el a fost de fapt ucis de însoțitorii lui.

În felul acesta, omul care îl păzea pe Kirov a fost omorît. Mai tîrziu, cei care l-au ucis au fost împușcați. Nu a fost vorba despre un accident, ci despre o crimă plănuită cu atenție. Cine ar fi putut-o face? Acum se întreprinde o cercetare temeinică a circumstanțelor în care a avut loc această afacere complicată. Se pare că șoferul mașinii în care era transportat spre anchetă șeful gărzii de corp a lui Kirov este în viață. El a afirmat că un agent secret NKVD a stat lîngă el în mașină în timpul drumului. Au mers cu un camion. Desigur, este foarte ciudat că s-a folosit un camion pentru a transporta un om la interogatoriu, ca și cînd nu s-ar fi putut găsi un alt autovehicul în acest scop. Evident, totul fusese plănuit dinainte, în detaliu. Alți doi agenți secreți se aflau în partea din spate a camionului, împreună cu șeful gărzii de corp a lui Kirov.

Șoferul a continuat să povestească. În timp ce înaintau pe o stradă, cel care stătea lîngă el i-a smuls brusc volanul din mînă și a dirijat mașina direct spre o casă. Șoferul a reluat controlul volanului și a îndreptat mașina, lovind zidul casei cu partea laterală. Mai tîrziu i s-a spus că șeful gărzii de corp a lui Kirov și-a pierdut viața în accident. De ce el a murit, cînd nici o altă persoană din mașină nu a avut de suferit? De ce mai tîrziu au fost împușcați amîndoi oficialii din Comisariatul Poporului pentru Afaceri Interne care l-au escortat pe șeful gărzii de corp a lui Kirov? Înseamnă că cineva a vrut ca ei să fie lichidați și toate urmele șterse.[15]

De ce s-a debarasat Stalin de Borisov pe o cale atît de ocolită? Se pare că, avînd în vedere loialitatea cunoscută a lui Borisov față de Kirov, a-l fi împușcat sau a-l fi făcut să „dispară" ca un complice al lui Nikolaev ar fi stîrnit imediat suspiciunea organizației de partid din Leningrad. Abia în 1938, cînd asemenea considerații nu mai erau valabile, s-a afirmat că Borisov ar fi fost un complice.[16]

Aici trebuie să remarcăm că versiunea lui Hrușciov despre afacerea Kirov, în pofida impresiei de a aduce o lumină nouă, nu a dezvăluit *fapte* incompatibile cu versiunea finală a lui Stalin. După cum vedem, legat de moartea lui Borisov elementele esențiale au ieșit la iveală la procesul din 1938. Aproape toate detaliile despre implicarea lui Iagoda și Zaporojeț au fost furnizate la acest proces. Atunci, de ce, ne întrebăm, Hrușciov a venit cu același material — plus substanțiale detalii suplimentare — ca și cînd ar fi fost vorba despre o mare dezvăluire? Răspunsul este că, în mod clar, el a vrut să *insinueze* ceva mai mult. Și acest mod de abordare a cazului — prin insinuări — s-a aplicat în Uniunea Sovietică din 1956 pînă în 1964.

În Discursul secret din 1956, Hrușciov a spus: „Trebuie să afirmăm că, pînă în ziua de astăzi, circumstanțele în care s-a produs uciderea lui Kirov ascund multe lucruri inexplicabile și misterioase, care cer cea mai atentă examinare." El a făcut această afirmație în contextul unui atac la adresa lui Stalin. Dar nimic nu s-a spus explicit. La al XXII-lea Congres al Partidului,

în octombrie 1961, Hrușciov a afirmat, de această dată în public: „Mai sînt încă necesare eforturi mari pentru a descoperi cine este cu adevărat vinovat de moartea lui. Cu cît studiem mai atent materialele legate de moartea lui Kirov, cu atît apar mai multe întrebări... Acum este în curs de desfășurare o anchetă temeinică a circumstanțelor în care s-a produs acest caz complicat." Alți vorbitori au adoptat aceeași linie prudentă. Dar „ancheta" producea greu rezultate. Un articol din *Pravda*, numărul din 7 februarie 1964, dădea un indiciu prin observația referitoare la obstacolul pe care îl reprezenta Kirov în calea ambițiilor lui Stalin, pentru a continua apoi, imediat: „Trecuse mai puțin de un an de la Congresul al XVII-lea, cînd o mînă criminală a întrerupt viața lui Kirov... A fost o crimă premeditată și pregătită cu grijă, ale cărei circumstanțe, după cum a declarat N. S. Hrușciov la Congresul al XXII-lea, nu au fost încă pe deplin elucidate."

Fără a afirma de fapt că Stalin este răspunzător, un anunț care părea să se blocheze în gîtul sovieticilor, remarca nu se putea face cu mai multă limpezime. Dacă ne-am găsi încă în situația de a afla cine a fost adevăratul „vinovat", atunci cu siguranță acuzarea celor învinuiți anterior — Zinoviev și Kamenev, iar mai tîrziu deviaționiștii de dreapta — nu se mai justifică. A rămas un singur suspect major. Fiica lui Stalin se referă în scrierile din 1963, în mod justificat, la „indicii transparente" apărute la vremea aceea în Rusia, potrivit cărora responsabilul era tatăl său. Fără nici o îndoială acestea au fost într-adevăr înțelese și luate ca atare.*[17] Dar abia în 1988 Iagoda a fost implicat oficial iar Stalin indicat adesea, deși nu încă oficial, ca principalul răspunzător. Cea mai recentă relatare sovietică trage următoarea concluzie: „Participarea lui Stalin la crimă este extrem de probabilă, deși nu este confirmată prin documente"; sau, după cum a afirmat Hrușciov într-un capitol al memoriilor sale rămase nepublicate pînă la mijlocul anului 1989, „Iagoda nu ar fi putut acționa decît la ordinele secrete ale lui Stalin"[18].

O dată Borisov lichidat, lui Stalin i-a rămas problema majoră — Nikolaev.

Leonid Nikolaev a fost cu adevărat tras pe sfoară de Stalin, Iagoda și Zaporojeț. Dar el a acționat și din proprie convingere. Cum era și firesc, el a fost tratat cu ostilitate de fiecare generație de comentatori și opoziționiști sovietici, inclusiv de cea actuală. Fapta lui, nici pe departe benefică pentru Rusia, a fost scuza găsită unei tiranii mai crude ca oricînd. Pentru acest motiv, dar nu numai, nu este ușor de construit o imagine clară a acestui tiranicid de treizeci de ani.

---

* Complicitatea similară a lui Stalin în uciderea actorului și producătorului evreu Solomon Mihoels la Minsk, în 1948, pare a fi clar stabilită astăzi. Descrisă atunci ca un accident, crima a fost recunoscută în vremea lui Hrușciov și atribuită Ministerului Securității Statului (MGB) (*Sovetkaia Bielorossiia*, 13 ianuarie 1963; Svetlana Alliluyeva, *Only One Year*, Londra, 1969, p. 190). (*N. a.*)

Ca mulți revoluționari, el pare să fi fost un fel de neadaptat. În adolescență luptase în războiul civil, iar ulterior fusese incapabil să-și construiască o carieră într-o societate din ce în ce mai birocratică.

Membru de partid din 1920, el nu era cunoscut ca opoziționist și pare să fi fost într-adevăr foarte ostil trotkismului.

Nikolaev devenise șomer în martie 1934, cînd se pare că s-a împotrivit unei decizii de a fi trimis să muncească în afara orașului, ceea ce el considera a fi un caz de intrigă birocratică.[19] Pentru această abatere disciplinară fusese exclus din partid[20], și reprimit două luni mai tîrziu, după ce a făcut o declarație de căință.[21]

După crimă și înainte de sosirea delegației de la Moscova, a fost anchetat de autoritățile locale și din unele scăpări ale acestora și-a dat seama că fusese folosit de NKVD. Adus în fața lui Stalin, el a făcut această afirmație în mod deschis, după care a fost ridicat. Chiar dacă prin tortură ar fi fost constrîns la o supunere temporară, nu se punea problema convocării lui într-un proces public.

După ce i-a ordonat lui Agranov să continue pe linia „zinovievistă" cît de mult posibil, Stalin a revenit la Moscova și pentru moment și-a oferit satisfacția de a lua măsuri de intensificare a atmosferei de teroare.

Readus în capitală, trupul neînsuflețit al lui Kirov a fost depus pentru a primi ultimul omagiu al publicului. În Sala Coloanelor făceau de gardă cele mai înalte personalități. Cînd a văzut cadavrul, a scris presa sovietică, Stalin s-a arătat în asemenea măsură copleșit de emoție, încît s-a apropiat și l-a sărutat pe obraz. Ar fi interesant de speculat asupra sentimentelor lui în momentul acela.

Este o ironie faptul că și Zinoviev și-a exprimat durerea în legătură cu moartea lui Kirov, într-un ferpar respins de *Pravda*, și că, la procesul din 1936, Vîșinski avea să vorbească despre subiect în acești termeni: „Mizerabilul, ucigașul își plînge victima! S-a mai întîmplat pînă acum ceva asemănător? Ce se poate spune, ce cuvinte pot fi folosite pentru a descrie absoluta josnicie și dezgustul acestui act: Sacrilegiu! Perfidie! Duplicitate! Înșelătorie!"[22]

La 4 decembrie s-a anunțat că Medved a fost dat afară (și înlocuit cu Agranov) și că, împreună cu șapte dintre subordonații lui, el va fi adus în fața tribunalului pentru că nu a reușit să-l protejeze pe Kirov; Zaporojeț nu se afla printre ei. În același timp s-a întocmit o lungă listă a celor arestați la Moscova și Leningrad în legătură cu acest caz, toți membri ai „Gărzilor Albe". După numai cîteva zile au fost anunțate procesele acestora, în conformitate cu noul decret. La Leningrad, judecătorul stalinist I. O. Matulevici a prezidat o instanță itinerantă a Colegiului Militar care, la 5 decembrie, a condamnat la moarte treizeci și șapte de așa-numite „Gărzi Albe", pentru „pregătirea și organizarea unor acte teroriste împotriva oficialităților regimului sovietic", iar la Moscova, o sesiune similară condusă de și mai cunoscutul V. V. Ulrih, a făcut același lucru cu alte treizeci și trei de persoane.[23]

La 13 decembrie, Ulrih s-a deplasat la Kiev pentru a prezida tribunalul care a condamnat la moarte douăzeci și opt de ucraineni. Și aceștia erau acuzați de „organizarea unor acte teroriste împotriva oficialităților guvernului sovietic", iar despre cei mai mulți dintre ei s-a afirmat că „dețineau revolvere și grenade de mînă"[24]. Întîmplător în acest caz din Ucraina știm mai mult despre cei implicați decît despre victimele de la Leningrad și Moscova. Deși în toate trei cazurile acuzații erau învinuiți majoritatea că au trecut granița, venind din străinătate pentru obiective teroriste, constatăm că ucrainenii aceștia erau aproape toți cunoscuți scriitori sau lucrători în domeniul cultural și social. Cu excepția unui diplomat lipsit de importanță și a unui poet care vizitase Germania, toți trăiseră în Ucraina de ani de zile[25]. Ulterior împotriva unuia dintre ei, un poet surd, Vlîzko, s-a întreprins un scurt atac.[26]

Acestor execuții oficiale li s-au adăugat nenumărate altele, efectuate cu mai puțin formalism. Un val uriaș de arestări a cuprins întreaga țară, afectînd mii de persoane înscrise pe listele NKVD-ului ca suspecți politici, pentru un motiv sau altul. Perioada de relaxare se încheiase.

Ultimul mare asasinat și tentativă de asasinat se petrecuseră în august 1918, cînd revoluționarii socialiști îl uciseseră pe Uriţki și-l răniseră pe Lenin. În urma acestora, Sverdlov lansase o chemare isterică la „nemiloasă teroare în masă", adăugînd că fără îndoială asasinii se vor dovedi „mercenari în slujba englezilor și francezilor". Drept represalii, sute de deținuți au fost împușcați cu acel prilej. Puțini bolșevici au protestat (cu excepția bravului Olminski). Acum, cînd apăruse un caz similar, cum puteau ei să obiecteze la măcelărirea cîtorva zeci de „Gărzi Albe" din Leningrad și din alte părți?

Între cele două terori exista o deosebire esențială. Stalin lăsa să se înțeleagă că victimele terorii lansate de el erau de fapt asociate crimei, în timp ce pe vremea lui Lenin cei împușcați nu fuseseră, la drept vorbind, decît dușmani de clasă.

În mijlocul acestei orgii de execuții prin împușcare, presa sovietică a declanșat una din acele campanii în care abundau chemările la vigilență și intransigență față de dușmanul ascuns, campanii ce aveau să se declanșeze periodic în tot timpul vieții lui Stalin. Se instaurase de fapt o atmosferă în care nici o voce nu se putea ridica în sprijinul rațiunii sau moderației. Din 1933, sesiunile de denunțuri reciproce, în cadrul cărora comuniștii se luptau pentru apartenența lor la partid, de fapt pentru a-și salva viața, prin acuzații panicate și sincopate ale inculpaților împotriva propriilor detractori, încetaseră în mare măsură; acum au fost revigorate. Linia „moderată" adoptată față de opoziționiștii de rînd a fost răsturnată. Mii de persoane reprimite în partid au fost excluse.

În decembrie 1934 toate comitetele de partid au primit de la Comitetul Central o scrisoare secretă intitulată „Lecția evenimentelor legate de uciderea mișelească a tovarășului Kirov". Ea consta într-o chemare la vînarea, exclu-

derea și arestarea tuturor foștilor opoziționiști rămași în organizațiile de partid și a fost urmată de o furtună de denunțuri nediscriminatorii. În această fază de început a epurării s-a manifestat totuși o anumită deosebire în tratamentul aplicat. Cel care era prieten cu un „troțkist" demascat primea de obicei o mustrare severă, dar nu era exclus: „numai cîțiva ani mai tîrziu", comentează Merle Fainsod, „o asemenea pedeapsă blîndă ar fi fost privită nu doar ca un liberalism extrem, ci ca o indicație clară a complicității judecătorilor la activitatea contrarevoluționară"[27]. Toată luna decembrie, presa i-a atacat pe troțkiștii descoperiți în diverse părți ale Uniunii, a acuzat organizațiile de partid de „liberalism putred" și a făcut apel la vigilență. Au avut loc deportări masive în Siberia și dincolo de Cercul Polar. În cîteva luni au fost ridicați 30 000–40 000 de leningrădeni.[28]

Un caz tipic al acelor vremuri, căruia îi pot fi asemănate alte zeci, a fost cel al scriitorului Alexandr G. Lebedenko, arestat la Leningrad în ianuarie 1935 și exilat. Un an și jumătate mai tîrziu — la mijlocul lui 1937 — el a fost condamnat fără judecată sau anchetă, prin decizia Troikăi NKVD, la douăzeci de ani de izolare; a fost eliberat după Congresul al XX-lea, în 1956.[29]

Între timp, Agranov lucrase la implicarea lui Zinoviev. El a stabilit o legătură între Nikolaev și persoanele care reprezentaseră figuri de frunte ale Comsomolului leningrădean, în perioada de ascensiune a lui Zinoviev în acest oraș. Cel mai proeminent era Kotolînov; el protestase deschis față de brutele staliniste ce preluau în perioada aceea organizația de tineret și despre care afirmase: „Ei au această mentalitate — dacă nu e stalinist, constrînge-l, fă-l să-l doară, hăituiește-l pînă nu mai deschide gura."[30] În realitate el fusese un opoziționist veritabil, și chiar unul împotriva căruia se păstra încă ranchiuna. Iată o combinație nepotrivită pentru epoca epurărilor.

Agranov a aflat că Kotolînov și alții din același grup s-au întîlnit în 1934 să stea de vorbă, deoarece la Institutul de Partid se discuta despre editarea unei istorii a Comsomolului din Leningrad. Aceste întruniri, încurajate de Kirov, aveau un caracter destul de deschis și erau controlate de partid, dar prilejuiseră exprimarea unor opinii neortodoxe. Agranov a făcut din această situație o „conspirație". Alte nouă persoane care fuseseră prezente, inclusiv un alt membru al comitetului central al Comsomolului, Rumiancev, au fost reținute. Ele fuseseră deja arestate, ori au fost arestate pînă la 6 decembrie.[31] S-au folosit metode „severe" de interogare.

Chiar și în asemenea condiții, majoritatea opoziționiștilor tineri au refuzat să capituleze. Metoda de a-i trata astfel pe membrii de partid era nouă, iar ei nu ajunseseră la sentimentul de neajutorare ce avea să se instaureze mai tîrziu în condiții similare. Dimpotrivă, totul părea să fi fost o sminteală periculoasă și oribilă a anchetatorilor, ce putea fi pusă sub control în orice moment. Dar, pînă la 12–13 decembrie[32], Agranov pregătise deja una–două mărturisiri. Acestea stabileau legătura comsomoliștilor leningrădeni din opoziție cu Kamenev și Zinoviev, care se întîlniseră o dată sau de două ori cu

foștii lor susținători, într-un mod cu totul nevinovat.[33] În raportul pe care Agranov i l-a prezentat lui Stalin, aceste acțiuni erau prezentate ca o revenire a lui Kamenev și Zinoviev asupra promisiunilor lor de a „dezarma" politic și, în cele din urmă, ca un fel de conspirație.

Cînd raportul a ajuns să fie examinat în Biroul Politic, într-o „atmosferă de tensiune extremă"[34], majoritatea mai sprijinea încă liberalizarea pe care o gîndise Kirov. Stalin a acceptat situația cu blîndețe, dar a adăugat că se impunea un amendament: deoarece opoziția nu depusese armele, partidul trebuia, în autoapărare, să procedeze la o verificare a tuturor foștilor troțkiști și zinovieviști. Propunerea a fost acceptată cu unele ezitări; cît privește asasinatul propriu-zis, el a rămas în grija autorităților de anchetă.[35]

Pînă la mijlocul lunii au fost arestați G. E. Evdokimov, fost secretar al Comitetului Central, Bakaev, șeful GPU-ului din Leningrad în timpul lui Zinoviev, și alții. Atunci Zinoviev i-a adresat lui Iagoda o scrisoare în care se arăta tulburat de aceste arestări și solicita să fie convocat pentru a stabili că nu avea nici o legătură cu crima. Kamenev l-a convins să nu o expedieze.[36]

La 16 decembrie, Pauker, șeful secției operaționale a NKVD-ului, și Bulanov, asistentul personal al lui Iagoda, l-au arestat pe Kamenev și, în același timp, Molcianov, șeful secției politice secrete, și Volovici, directorul adjunct al secției operaționale*, l-au implicat pe Zinoviev.[37] Faptul că s-a renunțat la „percheziționarea" de rutină spune ceva despre respectul de care se bucurau în partid, chiar și la vremea aceea, vechii conducători bolșevici din opoziție.[38]

În primele patru sau cinci zile după comiterea crimei, ziarele au fost pline de cereri de răzbunare formulate de adunările muncitorești, de povestiri despre viața lui Kirov, de descrieri ale peregrinajului la catafalc și ale înmormîntării, de liste ale teroriștilor din „Gărzile Albe" executați și așa mai departe. A urmat apoi o pauză ciudată, de o săptămînă sau zece zile. La 17 decembrie însă, Comitetul de Partid al Moscovei a adoptat o rezoluție referitoare la „detestabilii, odioșii agenți ai dușmanului de clasă, drojdia puturoasă a fostului grup antipartinic al lui Zinoviev, care l-au smuls pe tovarășul Kirov din mijlocul nostru", prima referire publică la presupusele resentimente politice din spatele crimei.[39] Comitetul din Leningrad, care tocmai îl „alesese" pe Andrei Jdanov în locul lui Kirov (la 6 decembrie) a adoptat o rezoluție în termeni aproape identici.

Pînă acum, nici un anunț din partea NKVD-ului nu acuzase pe nimeni în mod *direct* de acest asasinat, cu excepția lui Nikolaev. „Gărzile Albe" fuseseră vag învinuite de „terorism". La 21 decembrie, în cele din urmă, s-a afirmat oficial că tovarășul Kirov a fost ucis de un „centru din Leningrad", condus de Kotolînov, format împreună cu acesta de Nikolaev și alți șase

* Toți cei patru ofițeri NKVD aveau să fie ulterior denunțați la rîndul lor și împușcați pentru conspirație — mai mult decît atît, Pauker și Volovici ca spioni germani. (*N. a.*)

— catalogați toți ca foști susținători ai opoziției zinovieviste, care, „în momente diferite, fuseseră excluși din partid", deși majoritatea fuseseră reprimiți după ce își exprimaseră solidaritatea față de linia partidului.[40] Au mai fost de asemenea implicați alți șase complici.

În ziua următoare, pentru prima dată, s-a dat publicității o listă a conducătorilor zinovieviști arestați, cu indicații privind desfășurarea cazurilor lor.

Lista cuprindea nume distinse: Zinoviev și Kamenev, foști membri în Biroul Politic; G. E. Evdokimov, fost membru în Secretariat; alți membri plini și supleanți ai Comitetului Central — Zalutki, care, după Revoluția din februarie, formase împreună cu Molotov și Șliapnikov primul comitet bolșevic din Petrograd; Fedorov, Kuklin, Safarov.[41] Pentru moment s-a formulat o acuzație parțială. În legătură cu șapte dintre cei arestați, inclusiv Zinoviev, Kamenev, Zalutki și Safarov, s-a anunțat că NKVD, „nedispunînd de date suficiente pentru a-i aduce în fața instanței", îi va deferi unei comisii speciale pentru a fi trimiși în exil administrativ. În privința celorlalți, în frunte cu Bakaev, „investigația va continua". Era o mișcare tipică pentru Stalin — adecvată pentru a-i obișnui pe colegii săi și partidul cu ideea vinovăției lui Zinoviev, dar în același timp suficient de complicată și neclară pentru a masca și estompa adevărata lui intenție.

Dintre cei cincisprezece menționați de această dată, zece aveau să apară în luna următoare în primul proces Zinoviev-Kamenev, împreună cu alți nouă, pînă atunci nenominalizați.

La 27 decembrie s-a publicat acuzația oficială împotriva „grupului" Nikolaev. Se afirma că cei paisprezece, cîți ajunseseră acum, se pregătiseră din luna august, ținînd sub supraveghere apartamentul și biroul lui Kirov și studiind deplasările lui obișnuite. Au fost menționați martori — soția lui Nikolaev, Milda Draule, fratele lui și alții. Conspiratorii au fost acuzați că planificaseră uciderea lui Stalin, Molotov și Kaganovici, în afară de a lui Kirov. Se spunea de asemenea că Nikolaev transmisese material antisovietic unui consul străin nespecificat, care ulterior s-a dovedit a fi letonul Bisseneks, deși s-a spus că la început NKVD-ul îl favorizase pe colegul său finlandez.[42] „Gărzile Albe" deja executate fuseseră atrase prin legături stabilite de Nikolaev cu „denikiniștii".

Se menționau „dovezi documentare", inclusiv jurnalul zilnic al lui Nikolaev și declarațiile pregătite de el. Aparent, ele arătau că Nikolaev nu avea complici. În această etapă dovezile nu puteau fi suprimate, deoarece fuseseră văzute de prea mulți anchetatori neinițiați. De aceea, raportul oficial, care menționa jurnalul, afirma că era vorba despre un fals, elaborat pentru a da impresia că nu a existat o conspirație, ci doar un protest față de „tratamentul nedrept aplicat indivizilor"[43], sau, așa cum susține o versiune ulterioară, mai completă:

> Acuzatul Nikolaev a pregătit mai multe documente (un jurnal zilnic, declarații adresate diverselor instituții etc.) în care a încercat să prezinte crima pe care a comis-o

ca pe o manifestare personală de disperare și nemulțumire decurgînd din agravarea situației lui materiale și ca pe un protest față de atitudinea injustă a unor membri ai guvernului față de un individ în viață.[44]

Sînt citate trei volume de depoziții, fiecare numărînd cel puțin două sute de pagini, inclusiv diverse confesiuni.[45] Din toate acestea se poate presupune că procuratura ar fi putut deschide un proces public. Nu a făcut acest lucru. La 28 și 29 decembrie, o instanță prezidată de omniprezentul Ulrih, s-a întrunit în spatele ușilor închise.

Căci cei mai importanți presupuși complici ai lui Nikolaev continuă să refuze să mărturisească, în pofida interogatoriilor severe.[46] Au existat zvonuri, pentru a nu spune mai mult, că alți deținuți îl văzuseră pe Kotolînov în timpul anchetei, extrem de speriat și bătut rău.[47] Se spune însă că și el și ceilalți foști comsomoliști zinovieviști au rezistat pînă la capăt. Anunțul publicat despre „proces" conținea declarația autorilor conspirației că motivul uciderii lui Kirov fusese înlocuirea conducerii cu Zinoviev și Kamenev.[48] Nikolaev și toți ceilalți au fost condamnați la moarte și executați la 29 decembrie.

Rezultatul de pînă atunci nu era pe deplin satisfăcător pentru Stalin. Partidul nu accepta încă incriminarea directă a lui Zinoviev și Kamenev numai pe încredere, fără prezența asasinului care să depună mărturie publică în acest sens. Mai mult, după ce primul șoc al decesului lui Kirov s-a estompat, un element puternic din Biroul Politic și nu numai a continuat să susțină linia de reconciliere și relaxare, gîndită de Kirov.

S-au început negocieri cu liderii opoziției aflați în închisori, pentru a-i face să-și asume vina, din motive de disciplină de partid, dar ele nu dădeau rezultate. Pe de altă parte, aceștia au început să simtă că era în interesul lor să facă tot posibilul pentru a descuraja terorismul, care nu ar fi putut duce decît la represiuni și mai severe împotriva lor și a adepților lor. De aceea, în cele din urmă, ei au consimțit să accepte „responsabilitatea morală" pentru crimă — ceea ce însemna că era posibil ca asasinul să fi fost încurajat, în comiterea faptei lui, de atitudinile lor politice.

La 15 și 16 ianuarie, Zinoviev, Kamenev, Evdokimov, Bakaev, Kuklin și alți paisprezece au fost aduși pentru a fi judecați la Leningrad, sub numele de „Centrul Moscova". Președinte al completului de judecată a fost din nou Ulrih, iar procuror Vîșinski. S-a adoptat o linie potrivit căreia acuzații de acum susținuseră politic „Centrul Leningrad", condus de Kotolînov, ale cărui înclinații teroriste erau cunoscute.

Despre noul proces nu s-a spus însă totul. În ziare a apărut numai un rezumat pe trei sferturi de pagină, cuprinzînd citate din depozițiile lui Zinoviev și ale altora, în care aceștia își recunoșteau vina parțială. Se spunea că grupul a fost demascat de Bakaev și Safarov, care nu se afla la proces.[49] Se pare că Bakaev, al cărui interogatoriu dura de peste o lună, a făcut cea mai completă mărturisire. Despre Zinoviev se afirma că ar fi declarat în fața instanței:

„Activitatea trecută a fostei opoziții nu ar fi putut, prin forța împrejurărilor obiective, decît să stimuleze degenerarea acelor criminali."[50]

El și-a asumat întreaga responsabilitate pentru cei pe care i-a condus pe un drum greșit și a încheiat cu următoarea observație:

> sarcina cu care mă văd confruntat în legătură cu acest subiect este să mă căiesc profund, deschis și sincer, în fața tribunalului clasei muncitoare, pentru ceea ce înțeleg că este o greșeală și o crimă și să exprim acest lucru astfel încît totul să ia sfîrșit, o dată pentru totdeauna, în privința acestui grup.[51]

Dar, deși s-a formulat această acceptare generală a responsabilității morale a opoziției, acuzațiile privind o implicare mai sinistră au fost respinse. Kamenev a exprimat lipsa lui de încredere în „martorul" Safarov și a afirmat categoric că nu avea cunoștință despre existența unui „Centru Moscova" al cărui membru activ se spunea că ar fi fost, deși, în măsura în care acesta exista, își asuma responsabilitatea pentru el.[52] Zinoviev a spus la rîndul lui că mulți dintre cei ce ocupau boxa acuzaților îi erau necunoscuți[53], și că a aflat despre rolul jucat de Kotolînov numai din rechizitoriul „Centrului din Leningrad".[54] În pofida capitulării parțiale a opoziționiștilor, era limpede că poziția lor nu-l satisfăcea deplin pe Stalin și că un proces public nu ar fi avut succes.

La 16 ianuarie 1935, Zinoviev a fost condamnat la zece ani de închisoare, Evdokimov la opt, Bakaev la opt și Kamenev la cinci. Celelalte sentințe au variat între zece și cinci ani. În același timp s-a anunțat condamnarea de către Comisia Specială a NKVD la „reținerea în lagăre de concentrare pentru o perioadă de patru pînă la cinci ani" a patruzeci și nouă de persoane, între care și Zalutki, și la exil a altor douăzeci și nouă, inclusiv Safarov. Lungimea pedepselor avea să se dovedească importantă, deoarece nu se cunoaște nici un caz de eliberare a acestor persoane, fie ele importante sau nu. La două zile după proces (18 ianuarie 1935) Comitetul Central a mai emis o circulară referitoare la vigilență — o chemare oficială, adresată tuturor ramificațiilor, prin care se solicita descoperirea „dușmanilor" și care, în mod semnificativ, condamna lipsa de vigilență drept o „redeșteptare a deviației de dreapta"[55]. Un nou val de arestări, de ordinul zecilor de mii, i-a implicat de această dată pe toți foștii opoziționiști, precum și pe alți suspecți de la niveluri locale.

Mai rămînea de abordat un lot de deținuți din Cazul Kirov — conducerea NKVD-ului din Leningrad, al cărei proces fusese anunțat la 4 decembrie. La 23 ianuarie, membrii acesteia au compărut în fața unui tribunal prezidat, ca întotdeauna, de Ulrih. În loc de nouă, cîți fuseseră inițial puși sub acuzare, erau acum doisprezece — iar printre ei se afla și Zaporojeț. Medved și Zaporojeț au fost acuzați de nerespectarea prevederilor fundamentale ale securității statului, deoarece „primind informații despre pregătirea unui atac asupra lui S. K. Kirov... nu au luat măsurile necesare pentru a preveni asasinarea lui... deși aveau toate mijloacele necesare să o facă".

Sentințele au fost extrem de ușoare. O oficialitate, Balțevici, a primit zece ani pentru — în plus față de acuzația principală — acțiuni greșite, nespecificate, de pe parcursul investigației. Medved a primit trei ani, iar ceilalți cîte doi sau trei. Se specifica efectuarea pedepselor într-un *konțlager* (lagăr de concentrare), cuvînt ce avea să iasă din uz nu peste multă vreme.

Sentințele i-au surprins pe ofițerii observatori ai NKVD-ului ca fiind total disproporționate față de acuzații, mai ales că cei condamnați pentru simplă „neglijență" au primit doi ani, iar cei pedepsiți pentru „neglijență criminală" (cu excepția lui Balțevici), trei — numai cu un an mai mult! Reacția normală a lui Stalin pentru greșeala criminală de a nu fi asigurat paza împotriva unei încercări de asasinat — de tipul celor care l-ar fi putut avea drept țintă următoare pe el — ar fi fost execuția exemplară a tuturor ofițerilor NKVD implicați; de fapt, aceștia nici nu ar fi reușit să evite acuzația de complicitate la crima care avusese loc. Toată afacerea a devenit cu atît mai ciudată și sinistră cînd s-a descoperit că Medved și Zaporojeț erau tratați ca și cînd sentința lor ar fi fost doar ceva mai mult decît o formalitate plictisitoare.

Așa cum s-a spus mai tîrziu, la procesul din 1938, Iagoda a dat dovadă de o „solicitudine excepțională și neobișnuită" față de aceștia. El „încredințase grija familiilor lui Zaporojeț și Medved" secretarului său personal, Bulanov; el îi „trimisese pentru detenție în lagăr într-un mod neobișnuit — nu cu mașina rezervată deținuților, ci cu o mașină specială directă. Înainte de a fi expediați, Zaporojeț și Medved au fost duși la Iagoda"[56].

Desigur, este de neconceput că aceste inițiative i-au aparținut lui Iagoda. Exista o protecție superioară. Mai mult, ofițerii NKVD au aflat că Pauker și Șanin (șeful secției de transporturi a NKVD-ului) îi trimiteau discuri și aparate de radio lui Zaporojeț în exil — contrar regulii staliniste stricte de a rupe instantaneu legăturile chiar și cu cel mai apropiat prieten, în momentul arestării.[57]

După numeroase împrejurări ciudate legate de Cazul Kirov, mai presus de toate următorul lucru i-a convins pe mulți oficiali că Stalin aprobase, dacă nu chiar aranjase, uciderea lui Kirov. Povestea adevărată s-a strecurat treptat în aparatul NKVD. Chiar dacă era rostită cu mare rezervă. Lui Orlov și Krivițki li s-a spus, după cum s-a exprimat primul, că „toată afacerea este atît de periculoasă încît e mai sănătos să nu știi prea mult despre ea"[58].

Un deținut de la Canalul Mării Albe a afirmat că Medved a apărut la sediul complexului lagărului, sosind cu trenul, într-un compartiment special și că a fost găzduit de șeful proiectului, Rappaport, în propria-i casă, unde s-a dat o petrecere în cinstea lui. Medved purta uniforma NKVD, fără însemnele gradului. De acolo el a plecat la Soloveț, în același fel.[59]

Cînd gheața care acoperise Marea Ohoțk a permis deplasarea, Medved, Zaporojeț și toți ceilalți despre care avem date au fost trimiși la Kolîma, unde erau deținuți, din punct de vedere tehnic, dar unde li s-au atribuit de

fapt funcții înalte — Zaporojeț a fost numit șeful administrației de construcție a drumurilor, în cadrul complexului Kolîma.[60]

În privința destinului pe care l-au avut pînă la urmă acești exilați ai NKVD-ului, Hrușciov va remarca, douăzeci de ani mai tîrziu: „După uciderea lui Kirov, funcționarii din conducerea NKVD-ului din Leningrad au primit sentințe foarte ușoare, dar în 1937 ei au fost împușcați. Putem presupune că au fost împușcați pentru a se șterge urmele celor ce au organizat uciderea lui Kirov."[61]

Hrușciov a făcut o observație corectă, dar a exprimat-o prea crud. Fără îndoială, Stalin a favorizat în general reducerea la tăcere a celor care îi cunoșteau secretele. De fapt, în timpul procesului Zinoviev-Kamenev din 1936, s-a spus despre acuzați că plănuiau, „după acapararea puterii, să-l instaleze pe Bakaev la conducerea NKVD-ului, în scopul de a « acoperi urmele », prin uciderea tuturor oficialităților care ar fi putut avea cunoștință de complot și astfel încît grupul de conspiratori să-și poată distruge propriii activiști, propriii pistolari teroriști". Deoarece conspirația era o invenție de-a lui Stalin, cu dovezi confecționate pentru a o sluji, toate acestea ne arată că Stalin considera normal să-i împuște pe membrii NKVD-ului și pe ceilalți care știau prea multe.

Dar Stalin nu-i putea lichida pe toți cei care îi cunoșteau sau bănuiau crimele. Practic nu puteau fi executați toți subordonații lui Iagoda, la timp pentru a bloca scurgerile de informații. Dacă ne gîndim bine, mai multe persoane care se aflau în posesia unora dintre cele mai grele secrete ale lui Stalin — precum Șkiriatov, Poskrebîșev, Vîșinski, Beria și Mehlis — au supraviețuit pînă în 1953 sau 1955, iar Kaganovici trăiește încă.

Este adevărat că în 1937 o mare epurare a curățat NKVD-ul de la Kolîma. O dată luată decizia de a expune rolul jucat de Iagoda în uciderea lui Kirov și întreaga istorie a amestecului NKVD-ului, sosise momentul să fie sacrificați cei implicați. La procesul din 1938 a fost descris pe larg rolul lui Zaporojeț și s-a anunțat că el nu apăruse în instanță deoarece devenise „subiectul unor proceduri separate". Ceea ce pare să confirme că la data respectivă Zaporojeț mai era încă în viață, dar nu pentru multă vreme.

Cu procesul din 1935 al șefilor NKVD-ului din Leningrad, Cazul Kirov s-a închis — deocamdată. Toți vechii opoziționiști zinovieviști se aflau în închisori. Leningradul fusese scos din mîinile independenților și subordonat devotatului satrap al lui Stalin, Jdanov. O teroare exprimată mai ales sub forma deportărilor masive, dar parțial și prin execuții masive, s-a abătut asupra orașului și — într-o mai mică măsură — asupra întregii țări. Printre victimele adăugate listei în perioada următoare s-au aflat soția lui Nikolaev, Milda Draule, împreună cu Olga Draule (sora ei) și o altă rudă, care au fost judecate de Colegiul Militar și împușcate la 10 martie 1935.[62]

Uciderea lui Kirov a reprezentat într-adevăr momentul-cheie al drumului lui Stalin spre puterea absolută și teroarea extremă. Evghenia Ginzburg își

începe volumul *Journey into the Whirlwind* cu fraza: „Anul 1937 a început, practic vorbind, la sfîrșitul lui 1934 — mai exact, la întîi decembrie." După cum relatează un articol sovietic recent, „el a marcat o cotitură": înainte de 1 decembrie exista o șansă pentru lucruri mai bune și balanța istoriei s-a înclinat, dar „Stalin a aruncat pe taler pistolul fumegînd al lui Nikolaev"[63]. Un alt articol, o analiză mai metodică, recunoaște faptul, adăugînd totodată că nu înseamnă că acțiunea lui Stalin a fost nepremeditată sau că el urma să-și ducă întregul plan la îndeplinire imediat.[64] În realitate mai rămîneau multe de făcut pentru a-i zdrobi complet pe cei ce i se opuneau și pentru a înfrînge rezistența acelor aliați mai puțin entuziaști. *Lovitura de grație* nu fusese dată. Iar între timp, în rîndurile de jos ale partidului creștea din nou ostilitatea față de acțiunile lui.

În Comsomol, de exemplu, o rezistență surprinzătoare la stalinism s-a manifestat pînă în 1935. Arhiva secretă[65] din regiunea Smolensk dezvăluie amploarea acestui sentiment. Un membru al Comsomolului este citat afirmînd într-o discuție despre asasinarea lui Kirov: „Cînd Kirov a fost ucis, au permis comerțul liber cu pîine; cînd va fi ucis Stalin, se vor împărți colhozurile." Un director de școală membru al Comsomolului, care lucra ca propagandist, a declarat: „Lenin a scris în testamentul lui că Stalin nu poate fi conducătorul partidului." Un alt profesor l-a acuzat pe Stalin că a transformat partidul într-o jandarmerie împotriva poporului. S-a raportat că un pionier în vîrstă de nouă ani a strigat: „Jos puterea sovietică! Cînd voi fi mare, am să-l ucid pe Stalin." Un elev de unsprezece ani a fost auzit zicînd: „Sub Lenin am trăit bine, dar sub Stalin trăim prost." Iar despre un student de șaisprezece ani se spune că ar fi afirmat: „L-au omorît pe Kirov; acum să-l omoare și pe Stalin." Ocazional au existat și expresii de simpatie la adresa opoziției. Un muncitor comsomolist a fost citat spunînd: „L-au calomniat destul pe Zinoviev; el a făcut multe pentru Revoluție." Răspunzînd unei întrebări, un propagandist al Comsomolului a negat că Zinoviev fusese amestecat în afacerea Kirov și l-a descris ca pe „un conducător onorat și un om cultivat". Un instructor al unui comitet comsomolist regional și-a „afirmat cu glas tare sprijinul pentru vederile lui Zinoviev".

În realitate, mai erau multe de făcut pînă la instaurarea unei situații satisfăcătoare pentru Stalin.

3

ARHITECTUL TERORII

Un prinț trebuie să aibă în același timp fire de bestie și de om.

MACHIAVELLI

Evenimentele din decembrie 1934 și ianuarie 1935, atît de oribile, dar mai presus de toate așa extraordinare, conduc la problema gîndirii din spatele lor. Natura întregii Epurări depinde, în ultimă instanță, de instinctele personale și politice ale lui Stalin.

Dacă am amînat orice considerație referitoare la personalitatea lui, preferînd să-l vedem mai întîi în acțiune, acest lucru se datorează faptului că este mai ușor să povestim ce a făcut (iar ulterior să descriem rezultatele statului pe care l-a înființat), decît să-l descriem ca individ. Stalin nu a fost o ființă ale cărei intenții reale sînt evidente, ori ale cărui motive adevărate pot fi deduse cu ușurință. În timp ce pornirile lui naturale au reprezentat forțele motivaționale ale Epurării, nu este mai puțin adevărat că abilitatea sa de a-și ascunde natura reală a constituit stînca de care s-a zdrobit orice rezistență în calea Epurării. Cei ce i s-au opus nu au crezut că el va dori și că va fi în stare să facă ce a făcut.

Stalin avea de acum cincizeci și cinci de ani. Pînă la vîrsta de treizeci și șapte fusese un membru nu prea important al unui mic partid revoluționar ale cărui perspective de acces la putere în timpul vieții sale erau puse la îndoială chiar și de Lenin, pînă în 1916.

Cînd a venit revoluția, Stalin părea să fie depășit de numeroși contemporani străluciți. De atunci și-a petrecut timpul punînd neîncetat la cale diverse manevre politice. Așa a reușit să-și înfrîngă pe rînd toți rivalii, iar acum, de cinci ani, devenise șeful incontestabil al statului și al partidului; în ultimul timp metodele lui fuseseră supuse celor mai grele încercări în campania de colectivizare și, împotriva tuturor așteptărilor, se dovediseră învingătoare. Dar pentru el atît nu era destul. Diferit de tot ceea ce gîndise Marx, vom găsi în Uniunea Sovietică din timpul lui Stalin o situație în care nu forțele sociale și economice creau metodele de guvernare. Dimpotrivă, factorul central îl reprezentau ideile născute în mintea conducătorului, care îl împingeau la acțiuni de multe ori potrivnice tendințelor naturale ale acestor forțe. Măcar o dată, o concepție idealistă despre istorie s-a dovedit corectă. Căci Stalin a creat o mașină capabilă să depășească și să înfrîngă forțele sociale și în ea a pompat propria sa voință. Societatea a fost construită în conformitate cu formulele lui. Dar societatea nu a reușit să-l restructureze pe el.

Așa cum subliniază fizicianul Alexandr Weissberg, el însuși victimă a Marilor Epurări, valabilitatea unei priviri marxiste asupra istoriei — și, am putea spune, a oricărei interpretări sociologice a politicii — se limitează „la sisteme care permit aplicarea concepției statistice"[1], exact ca în cazul celorlalte științe exacte. Cînd societatea este organizată astfel încît voința unui singur om, sau a unui grup restrîns, este cea mai puternică dintre forțele politice și sociale, aceste explicații trebuie să facă loc, cel puțin într-o măsură considerabilă, unui stil cu valențe mai mult psihologice.

Ajungem în felul acesta la examinarea individului Iosif Stalin. Dar, după cum remarcă Arthur Koestler:

> Ce s-a petrecut în creierul Numărului 1?... Ce s-a întîmplat în circumvoluțiunile materiei cenușii, dilatate? Se cunoaște totul despre îndepărtatele nebuloase spiralate ale spațiului interstelar, dar despre ele nimic. Iată motivul probabil pentru care istoria s-a apropiat mai mult de oracol, decît de știință. Poate mai tîrziu, mult mai tîrziu, ea va fi predată cu ajutorul tabelelor statistice, la care se vor adăuga asemenea secțiuni anatomice. Profesorul va scrie pe tablă o formulă algebrică, reprezentînd condițiile de viață ale maselor de oameni aparținînd unei anumite națiuni, într-un anumit moment: „Aici, cetățeni, vedeți factorii obiectivi care au condiționat această perioadă istorică." Și arătînd cu rigla peisajul încețoșat și cenușiu, localizat între al doilea și al treilea lob cerebral al Numărului 1: „Aici vedeți reflectarea subiectivă a acestor factori. Ea este cea care, în a doua pătrime a secolului al XX-lea, a dus la triumful principiului totalitarist în Europa de Est." Pînă să ajungem însă la această etapă, politica rămîne doar diletantism, superstiție și magie neagră...[2]

Stalin avea un cap „asemănător cu al unui țăran"[3], dar fața îi era ciupită de vărsat și dantura neregulată. Ochii erau căprui închis, cu irizații deschise. Brațul și umărul stîng erau țepene, urmare a unui accident de la vîrsta de zece ani. Avea torsul scurt și îngust, iar brațele prea lungi.* Ca mulți bărbați mînați de ambiție, era scund de statură, măsurînd doar vreun metru șaizeci. Purta pantofi speciali care îl mai înălțau vreo trei centimetri, iar la parăzile de 1 Mai și 7 Noiembrie se urca pe un podium de lemn care mai adăuga încă pe atît. Buharin a afirmat:

> Este de-a dreptul nefericit că nu reușește să convingă pe nimeni, nici măcar pe el însuși, că este mai înalt decît toată lumea. Acesta este ghinionul lui, trăsătura lui cea mai umană și poate singura; reacția lui în fața acestui „ghinion" nu este deloc omenească — este aproape diabolică; nu se poate abține să nu se răzbune pe ceilalți pentru acest lucru, mai ales pe cei care, într-un fel sau altul, sînt mai buni ori mai dotați...[4]

---

* În al doilea război mondial, cînd mulți observatori străini l-au văzut pentru prima oară, se schimbase. Făcuse o burtă considerabilă, părul i se subțiase, iar fața-i era albă, cu obraji rumeni. Avea coloratura des întîlnită în cercurile sovietice înalte, unde i se spunea „tenul Kremlinului", pusă pe seama muncii desfășurate noaptea la birou. (*N. a.*)

Nivelul de cunoaștere la care a ajuns psihologia ne face să ne întoarcem și la copilăria lui Stalin. W. H. Auden a scris despre originile unei alte dictaturi:

Erudiția autentică poate
Aduce la suprafață întreaga ofensă...

și poate, nu numai în istoria unei țări, ci și la începutul vieții unui dictator:

Află ce s-a întîmplat la Linz...

Probabil însă că nu vom reuși niciodată să descoperim, așa cum se insinuează, detaliile celor întîmplate cu adevărat la Gori, locul unde s-a născut și a crescut Stalin. În orice caz, nu s-au putut face cercetările care ar fi fost necesare, bazate pe chestionarea rudelor și contemporanilor lui, ori a altor persoane din regiune; chiar dacă acest lucru ar deveni posibil nu peste multă vreme, este probabil prea tîrziu. De altfel, nu s-a realizat încă nici studiul psihologic definitiv și general acceptat al formării lui Hitler; *a fortiori*, pe baza dovezilor incerte de care dispunem în cazul lui Stalin, este recomandabil să nu încercăm nici cea mai aproximativă reconstituire.

Oricum, puțini istorici s-ar încumeta astăzi să deducă trăsăturile esențiale ale unei personalități pe baza rapoartelor insuficiente și indirecte, referitoare la o copilărie de mult trecută. Mai mult, în privința lui Stalin sînt neclare chiar datele fundamentale. Tatăl lui a fost, potrivit unor relatări, un bețiv nenorocit; alții susțin că nu așa stau lucrurile. Biografii pot opta pentru cercetări mai exacte în această direcție, dar, în condițiile explicate, noi renunțăm. Într-un fel este vorba aici de o pierdere căci, dacă am putea delimita riguros un set de împrejurări ale copilăriei, susceptibile să ducă la apariția unui Stalin, elaborarea unei legislații internaționale care să prevadă repetarea fenomenului ar fi un demers lăudabil.

În legătură cu nașterea lui Stalin există mai multe legende. Georgienii, îngrijorați pentru reputația țării lor, susțin că el se trage din tătari sau vine din Osetia.[5] În perioada lui de măreție, se vorbea că ar fi fost fiul nelegitim al unui prinț georgian.[6] Printre tații prezumtivi se numără exploratorul Prjevalski și, mai plauzibil, un negustor din partea locului. În orice caz, figura acceptată ca tată a fost un țăran cavaf (care l-a tratat ori bine ori rău — pentru că deja din acest moment, datele disponibile sînt contradictorii). Tatăl a murit cînd Stalin avea unsprezece ani, lăsînd o mamă harnică și plină de voință să se ocupe de creșterea copilului. La vîrsta de aproape cincisprezece ani, Stalin a părăsit școala elementară din Gori, pentru a urma Seminarul Teologic de la Tbilisi, de unde a fost exmatriculat sau retras din motive de sănătate, la nouăsprezece ani.

Era în 1899. El se alăturase deja cercurilor partidului în care avea să-și petreacă tot restul vieții, iar în 1901 a renunțat la orice altă activitate, pentru a deveni revoluționar de profesie.

Primii ani petrecuți în organizațiile social-democrate din Caucaz rămîn un subiect foarte obscur. Punctul de vedere trotkist, potrivit căruia el a fost un element lipsit de importanță și inactiv, este clar exagerat. Istoriile hagiologice apărute în anii 1930 și 1940, care îl descriau pe Stalin ca „un Lenin al Caucazului", sînt cu atît mai nefondate. Se pare, totuși, că el a fost ales membru al executivului Federației caucaziene a Partidului Social Democrat, în 1903. Mai mulți istorici s-au străduit să învăluie în umbră începuturile bolșevismului în Transcaucazia. Principal însă este faptul că bolșevismul nu a prins niciodată rădăcini în Georgia, iar majoritatea celor care au devenit bolșevici ulterior erau doar ceva mai mult decît niște paraziți rebeli, ce gravitau în jurul extinsei și eficientei organizații menșevice.[7]

Cînd, după eșecul revoluției din 1905, Lenin a început să se bazeze pe spargerea băncilor ca sursă de fonduri pentru partid, Stalin s-a implicat în organizarea acestor acțiuni la băncile din Caucaz, deși nu a participat direct la nici una dintre ele. La momentul respectiv „exproprierile" de acest fel erau larg condamnate de mișcarea social-democrată europeană și rusă, iar Trotki, printre alții, scotea în evidență implicita lor lipsă de moralitate. Lenin a înțeles acest lucru pînă la un punct și a încercat să impună „detașamentelor de luptă" un control strict și să elimine elementele semibanditești care se infiltraseră. După venirea lui la putere, despre această activitate nu s-a mai spus nimic.

Nu știm dacă Lenin și-a făcut sau nu scrupule în legătură cu această tactică, în orice caz brutalitatea lui Stalin l-a atras și în 1912 l-a cooptat în Comitetul Central al Partidului. Din acest moment, fie că s-a aflat în exil în Siberia ori în centrul puterii, Stalin a rămas o figură importantă, deși discretă a conducerii bolșevice. În ultimele zile de viață Lenin și-a schimbat aprecierile despre „minunatul georgian" și a afirmat: „Ce gătește bucătarul ăsta va fi prea piperat." Trotki ne spune, destul de plauzibil, că Lenin îl admira pe Stalin pentru „fermitate și gîndurile lui simple", dar în cele din urmă a reușit să vadă dincolo de „ignoranța lui... orizontul politic foarte îngust, grosolănia morală de excepție și absența scrupulelor"[8]. Pentru că Stalin era lipsit de farmec personal — și nu pentru că nu prezenta garanții politice — Lenin a solicitat îndepărtarea lui nu din funcțiile de conducere, ci în mod special din aceea de secretar general. El a pus la cale distrugerea lui Stalin abia în ultimul moment, cînd a fost prea tîrziu.

Potrivit rapoartelor, cam la aceeași dată Stalin le-a spus lui Kamenev și Dzerjinski: „Să-ți alegi victima, să-ți pui planul la cale cu toate detaliile, să-ți stingi setea răzbunării implacabile și apoi să te duci să te culci... nimic nu e mai plăcut pe lume."[9]

Aceste cuvinte citate adesea se potrivesc perfect obiceiurilor lui Stalin, dar este puțin probabil ca el să se fi exprimat exact în acești termeni în fața unor potențiali rivali, încă neavertizați. Cei ce i se opuneau, în general au realizat firea lui implacabilă cînd a fost prea tîrziu. Astăzi însă este necesar

să ne oprim mai îndelung asupra lipsei de scrupule sau a setei extraordinare de răzbunare ce-l caracterizau pe Stalin.

Metoda lui de a argumenta, răspîndită de multă vreme în Uniunea Sovietică, se poate regăsi încă din primele sale articole, în 1905. Ea se exprimă prin fraze specifice precum „după cum este bine cunoscut" (*kak izvestno*), utilizată în locul dovezii pentru a conferi greutate unei afirmații foarte controversate și „nu este întîmplător" (*ne sluceaino*), folosită pentru a exprima legătura între două evenimente atunci cînd nu există o mărturie a acestei legături puțin probabile. Expresiile de acest fel și altele similare au devenit materia primă a discursurilor sovietice din vremea lui Stalin și de mai tîrziu.

Asemenea fraze sînt deosebit de ilustrative și semnificative. O afirmație de genul „După cum este bine cunoscut, trotkiștii sînt agenți naziști" este greu de contrazis într-un stat autoritar, în timp ce ideea că nimic nu este accidental, o formulare strict paranoidă, deschide posibilitatea de a considera fiecare greșeală și slăbiciune a fi parte dintr-un complot conștient.

Această atitudine concordă pe deplin cu natura suspicioasă a lui Stalin. Hrușciov ne spune:

> ...Stalin era un om căruia îi lipsea complet încrederea, era de o suspiciune bolnăvicioasă; știam acest lucru pentru că lucrasem cu el. El se uita la un om și-i spunea: „De ce arunci priviri furișe astăzi?" sau „De ce te foiești atîta astăzi și nu mă privești în ochi?" Suspiciunea aceasta bolnavă i-a creat o lipsă generală de încredere, chiar față de activiștii eminenți ai partidului, pe care îi cunoștea de ani buni de zile. Stalin vedea în toate locurile și în toate lucrurile „dușmani", „escroci" și „spioni".[10]

Rezultatul atitudinii lui era faptul că nu se afla niciodată pe picior greșit. În politică, mai ales în aceea a durității, acest exercițiu avea să se dovedească un principiu tactic excelent.

Nu știm cît de mult prețuia Stalin principiile pe care le susținea. În Discursul secret din februarie 1956, Hrușciov a încheiat o serie de dezvăluiri uluitoare legate de teroare cu următoarea remarcă:

> Stalin era convins că acest lucru era necesar pentru apărarea intereselor clasei muncitoare împotriva comploturilor dușmanilor și împotriva atacurilor lumii imperialiste. El privea acest lucru de pe poziția clasei muncitoare, a intereselor celor ce muncesc, a intereselor victoriei socialismului și comunismului. Nu ne dăm seama că acestea erau faptele unui despot buimac. El considera că era ceea ce trebuia făcut în interesul partidului, al maselor muncitorești, în numele apărării cuceririlor revoluționare. Iată în ce constă întreaga tragedie.

Majoritatea oamenilor nu consideră probabil că aceasta era *întreaga* tragedie. Dar ceea ce dorim noi să subliniem este că nu putem stabili care a fost motivația reală a lui Stalin. Faptul că el a adoptat punctul de vedere pe care i-l atribuie Hrușciov nu dovedește că și-l însușise cu sinceritate. Nu știm dacă

el a fost conștient de starea de lucruri pe care a creat-o și dacă a apreciat-o ca fiind bună, corespunzătoare cu ceea ce îl învățase socialismul în tinerețe, sau dacă a considerat-o o autocrație adecvată propriilor sale scopuri.

Potrivit unui expert al Forțelor Aeriene Sovietice care a participat la mai multe întîlniri cu conducerea sovietică supremă, în legătură cu planurile de construire a unei rachete intercontinentale, Stalin a afirmat că acest proiect va face să fie „mai ușor pentru noi să stăm de vorbă cu marele negustor care este Harry Truman și să-l ținţuim acolo unde dorim", pentru ca apoi să se întoarcă spre el cu următoarea remarcă ciudată: „Vezi, trăim într-o epocă nebună."[11]

Despre nici unul dintre conducătorii sovietici ai acelor timpuri nu s-a spus vreodată că nu exprima în particular decît dorința nemărginită și cinică de a zdrobi Occidentul. Acest comentariu filozofic este desigur mult mai profund. Nu putem ghici dacă el reprezintă în cazul lui Stalin adevărata gîndire și justificare de sine, sau dacă este un semn al acelei sensibilități față de atitudinea celor din jur, care i se atribuie ocazional.

După ce a fost îndepărtat în 1947, Litvinov deprinsese obiceiul de a se întîlni regulat cu vechiul său prieten, Surits, și el unul dintre rarii supraviețuitori ai fostului serviciu diplomatic sovietic. Ei discutau de multe ori despre Stalin. Amîndoi erau de acord că Stalin era în multe privințe un om mare. Dar imprevizibil. Și încăpățînat — refuza să ia în considerație realitățile care nu corespundeau dorințelor lui. El își imagina, își spuneau cei doi, că servește poporul. Dar nu cunoștea oamenii și nu dorea să-i cunoască, preferînd ideea abstractă de „popor", construită după bunul lui plac.[12]

Nu știm în ce măsură este real, dar pare a fi dovedit că Stalin a crezut cu convingere în desființarea veniturilor provenite din capital ca unic principiu de moralitate socială necesar și apt să scuze orice altă acțiune. Concluzia lui Djilas este, poate, corectă: „Una peste alta, Stalin a fost un monstru care, deși a aderat la idei abstracte, absolute și fundamental utopiste, nu avea în practică alt criteriu decît succesul — iar acesta însemna violență și exterminare fizică și spirituală."[13]

Exceptînd clarificările, neprețuite chiar dacă limitate, aduse de cărțile fiicei lui Stalin, latura mai intimă a caracterului său rămîne în mare parte enigmatică.

Se pare că momentele de omenie, puține cîte au fost, au apărut în legătură cu nevestele pe care le-a avut. Cînd a murit prima dintre ele, Ekaterina Svanidze, Stalin ar fi afirmat, potrivit unui prieten care l-a însoțit la cimitir: „...ființa asta mi-a îmblînzit inima împietrită. A murit, și o dată cu ea au murit și ultimele sentimente calde pe care le-am avut pentru vreo ființă umană."[14]

A doua soție, Nadejda Allilueva, era fidelă vechilor idei revoluționare și se spune că ar fi fost îngrozită aflînd de suferințele provocate de campania de colectivizare. Cea mai mare parte a informațiilor le-a obținut, se

pare, de la studenții unui curs la care îi fusese permis să participe, arestați toți ulterior, cînd a aflat Stalin.

Sinuciderea ei la 9 noiembrie a fost rezultatul unui lung șir de certuri cu soțul, pe care îl acuza că „măcelărea poporul". S-a spus la început că Stalin își ieșea din fire și o înjura în fața prietenilor (deși aceste afirmații sînt întrucîtva contrazise de versiunile următoare, ale fiicei lui).[15] Căci, dacă Nadejda, după Ecaterina, îi cunoștea punctul sensibil, acesta nu era chiar slab, ci doar de o sensibilitate remarcabilă în comparație cu comportamentul lui obișnuit. Nadejda i-a lăsat lui Stalin o scrisoare care „nu era doar personală: era în același timp politică[16]". Se spune că scrisoarea l-a făcut pe Stalin să creadă — în mod justificat, desigur — că avea dușmani pretutindeni și că suspiciunea lui a devenit astfel exacerbată. Stalin a fost, se pare, profund afectat tot restul vieții de moartea Nadejdei și a pus-o pe seama „dușmanilor" (și a lui Michael Arlen a cărui carte, *The Green Hat*, o citea Nadejda la vremea respectivă).[17]

Fratele Nadejdei, Pavel Alliluev, făcînd parte din rîndurile vechilor bolșevici, era comisar politic al forțelor armate. După un timp a fost pus sub supraveghere specială. Mai tîrziu el i-a spus unui prieten că era ținut la distanță de Stalin și că i se retrăsese dreptul de a intra la Kremlin. Înțelegea clar că Iagoda și Pauker îi sugerează lui Stalin că el ar putea reprezenta un pericol, din dorința de a-și răzbuna sora. În 1937 a fost înlăturat din funcție, dîndu-i-se o însărcinare minoră în delegația comercială sovietică de la Paris.[18] Cauzele morții lui timpurii, în 1937, au căpătat diferite interpretări, dar soția lui a fost condamnată ulterior la zece ani de închisoare, fiind acuzată că l-a otrăvit.[19]

O informație suplimentară interesantă despre familia lui Stalin decurge și din atitudinea lui față de fiul său mai mic, Vasili. Cu fiul cel mare, Iakov, de la prima soție, Stalin nu se înțelegea prea bine și uneori îl supunea unor persecuții minore. Sentimentul era reciproc. Față de Vasili, fiul Nadejdei Allilueva, Stalin avea însă o atitudine diferită. Tînărul este descris cu oroare și dispreț de toți cei ce au intrat în contact cu el. Era o brută lipsită de inteligență, un bețiv aproape analfabet, „un școlar alintat și brutal, căruia i se dăduse drumul în lume pentru prima oară"[20]. În pofida rezultatelor foarte slabe de la Școala de Aviație Kacinski, unde a primit o instruire specială, el a fost promovat în Forțele Aeriene Sovietice fără nici o notă proastă, iar la douăzeci și nouă de ani fusese deja avansat general locotenent. În izbucnirile-i necontrolate, el se baza întotdeauna pe numele tatălui său.[21]

În cele din urmă totuși Stalin l-a înlăturat pe Vasili de la conducere, pentru incompetență și beție. Se pare, de asemenea, că el nu a intervenit niciodată în sprijinul carierei fiului său. Subordonații însă nu îndrăzneau să adopte altă atitudine decît aceea de a-l recomanda pe tînăr cu entuziasm, în pofida lipsei lui de calități. În orice caz, pare că avem a face cu un ecou

slab al vulgarităților lui Napoleon. H. G. Wells scria despre relația lui Napoleon cu revoluția franceză:

> Și acum ajungem la una dintre cele mai luminate figuri ale istoriei moderne, figura unui aventurier și corsar, a cărui poveste pare să etaleze cu extraordinară strălucire subtilul conflict universal al egoismului, vanității și personalității cu pretențiile mai mici, dar mai generale, ale bunătății obișnuite. Pe fondul confuziei și tensiunii... din acei zori înfricoșători, prevestitori de furtună, apare acest micuț personaj arhaic, dur, compact, capabil, lipsit de scrupule și originalitate, de o vulgaritate iscusită.[22]

Multe persoane au simțit același lucru în legătură cu ființa bondoacă și vulgară a lui Stalin, în zorii înfricoșători ai revoluției ruse. În primul rînd însă, Wells era ceva mai mult decît lipsit de corectitudine față de Napoleon. Talentele politice, dar și cele militare ale acestuia au fost considerabile. Fără îndoială împăratul a vulgarizat revoluția, dar aceasta devenise deja vulgară de la sine.

Este cert că toate revoluțiile sînt sortite să ajungă vulgare. Idealizarea însăși a primelor glorii ale noului regim conține adesea o mare doză de sentimentalism vulgar, iar trecerea la un cinism vulgar poate constitui, prin comparație, doar o dezumflare. Atît Napoleon cît și Stalin, oricum ar fi fost ei, s-au impus în mare parte, deși nu în totalitate, înlocuind într-o oarecare măsură motivația reprezentată de ideile generale cu aceea a carierismului și lealității personale.

Napoleon a fost, este adevărat, un om vanitos. Și vanitatea lui Stalin a fost de multe ori scoasă în evidență. Dar ea nu s-a ridicat, cel puțin nu înaintea ultimilor ani, la nivelul unei ostentații grandioase. Înainte de al doilea război mondial, Stalin se îmbrăca cu modestia tradițională a bolșevicilor, într-o haină militară maro simplă și pantaloni de culoare închisă, băgați în cizme de piele. Trăia fără pretenții într-o locuință mică de la Kremlin, care făcuse parte anterior din aripa rezervată servitorilor țarului. Proprietatea și banii în sine nu au jucat nici un rol în viața lui. În anii 1930, salariul lui oficial a fost de aproximativ o mie de ruble pe lună, ceea ce echivala ca putere de cumpărare cu aproximativ 40$. Unul dintre secretarii lui prelua suma de bani și o gospodărea, achitînd superintendentului de la Kremlin o chirie modestă pentru apartament, cotizația de partid, cheltuielile de concediu și celelalte. Stalin nu deținea nimic ca proprietar, dar avea dreptul la tot, la fel ca Dalai Lama sau Mikado în vremurile trecute. Vila de la țară, din Boroviha și casa de vacanță, nr. 7, de la Soci, erau „proprietate de stat"[23].

În pofida acestei simplități personale, Stalin a dobîndit curînd printre colegi reputația unui om care se aprinde rapid, din invidie. Cînd în timpul războiului civil a început să fie acordat Ordinul Steagul Roșu și cînd acesta urma să-i fie înmînat lui Trotki, Kamenev a propus să-i fie atribuit și lui Stalin. Kalinin, noul șef al statului, a întrebat surprins: „Pentru ce?" Buharin

a intervenit: „Nu vă dați seama? Este ideea lui Lenin. Stalin nu poate trăi dacă nu are ce au ceilalți. Nu va ierta niciodată."[24]

În ultimele etape ale „cultului personalității", lui Stalin i s-a construit, cu cea mai uimitoare adulație, imaginea unui geniu nu numai al politicii, dar și al strategiei, științelor, stilului, filozofiei și aproape oricărui domeniu. Tabloul lui privea de la înălțimea tuturor panourilor; bustul lui era instalat de alpiniștii sovietici pe toate vîrfurile munților din Uniune. El a fost înălțat alături de Marx, Engels și Lenin la rangul celui de al patrulea geniu politic al epocii. Istoria a fost rescrisă ca rolul lui în revoluție să devină unul decisiv. Hrușciov îl descrie introducînd în proiectul propriei lui *Scurte biografii* următorul pasaj: „Deși și-a îndeplinit sarcina de conducător al partidului și poporului cu o pricepere desăvîrșită și s-a bucurat de sprijinul necondiționat al întregului popor sovietic, Stalin nu a permis niciodată întinarea muncii lui nici cu cea mai vagă urmă de vanitate, îngîmfare sau autoadulație."

Hrușciov continuă spunînd:

> În manuscrisul cărții lui apărea următoarea propoziție: „Stalin este Lenin al zilelor noastre."
>
> Propoziția i s-a părut lui Stalin prea slabă, de aceea a modificat-o cu mîna lui, astfel: „Stalin este demnul continuator al operei lui Lenin sau, așa cum se spune în Partid, Stalin este Lenin al zilelor noastre." Vedeți cît de bine este exprimată, nu de națiune, ci de Stalin însuși.
>
> ...Voi cita încă o inserție făcută de Stalin, referitoare la tema geniului militar stalinist. „Știința sovietică avansată despre război a fost dezvoltată în continuare, scrie el, aflîndu-se în mîinile tovarășului Stalin. Tovarășul Stalin a elaborat teoria factorilor operaționali permanenți care decid în problema războaielor, a apărării active și a legilor ofensivei și contraofensivei, a cooperării tuturor serviciilor și armelor războiului modern, a rolului marilor mase de tancuri și forțe aeriene în conflagrație, a artileriei ca cea mai formidabilă între serviciile armatei. Pentru diferitele etape ale unui război, geniul lui Stalin a găsit soluțiile corecte care iau în considerație toate împrejurările situației respective."
>
> În continuare, Stalin scrie: „Măiestria militară a lui Stalin s-a manifestat atît în apărare, cît și în atac. Geniul tovarășului Stalin i-a permis să anticipeze planurile dușmanului și să le zdrobească. Bătăliile în care tovarășul Stalin a condus armata sovietică sînt exemple strălucite de pricepere în operațiuni militare."[25]

Se poate argumenta totuși că aspirația lui la conducere trebuia amplificată și prezentată ca indiscutabilă, tocmai datorită bazei ei nesigure. Lenin, a cărui dominație în partid era autentică și acceptată, nu avusese nevoie de asemenea metode. Pentru Stalin, cel puțin parțial, ele reprezentau cimentul necesar autocrației. Un pătrunzător diplomat sovietic scria în anii 1930: „Cine își imaginează că Stalin crede în aceste laude sau se îmbată cu ele din bucuria egocentrică de a fi înșelat, greșește, din păcate. Stalin nu se amăgește. El consideră laudele necesare puterii sale. Și în același timp îi place să-i umilească pe acești intelectuali..."[26]

A discuta despre caracterul și convingerile lui Stalin nu înseamnă a-i estima capacitățile. Cu privire la acestea au existat prea multe opinii. Prima dintre ele îl considera un geniu infailibil, un „corifeu al științei", un conducător inspirat al rasei umane și așa mai departe. A doua îl aprecia a fi o mediocritate. Prima opinie, adoptată (în timpul vieții lui Stalin) de profesorul Bernal, Hrușciov și alții, a fost supusă la suficiente critici distructive, de aceea nu mai este necesar să ne ocupăm de ea. Punctul de vedere potrivit căruia Stalin a fost o nonentitate ajunsă în vîrful ierarhiei prin noroc și înșelătorie de joasă speță este încă influent. Totodată este adevărat că majoritatea celor care și l-au însușit ar admite că el a fost în același timp un monstru. Dar sînt puține calitățile celelalte pe care ei i le-ar recunoaște.

Istoricul menșevic Suhanov, care peste nu multă vreme avea să-i cadă victimă, îl descria pe Stalin, în 1917, ca nefăcînd o impresie mai puternică decît o pată cenușie. Trotki l-a numit „cea mai remarcabilă mediocritate din Partidul nostru"[27]. Iar Hrușciov a afirmat mai tîrziu, în Discursul secret din 1956: „Probabil nu voi păcătui împotriva adevărului dacă voi afirma că nouăzeci și nouă la sută dintre persoanele prezente aici auziseră și știuseră foarte puțin despre Stalin înainte de 1924." De fapt el făcuse prea puțină impresie asupra vorbăreților politicieni ai partidului din acea vreme. Astfel încît judecata emisă de Trotki și succesorii lui era întrucîtva întemeiată. În ansamblu însă ea era superficială, așa cum au demonstrat evenimentele ulterioare. Calitățile care îi lipseau lui Stalin și pe care Trotki le poseda nu erau cele esențiale pentru măreția politică. Singur Lenin între conducătorii bolșevici recunoscuse abilitatea lui Stalin.

Este încă devreme să analizăm obiectiv cariera lui, și nu putem considera tehnica despotismului „doar o artă rafinată". Dacă însă nu ne însușim aprecierile negative ale rivalilor săi cu mai puțin succes și ale moștenitorilor intelectuali ai acestora, putem evita să-l neglijăm pe strălucitul politician care a fost în stare să producă efecte oribile atît de vaste.

Stalin l-a înțeles corect și destul de bine pe Marx și, cu toate că adaptările pe care le-a adus acestei doctrine pentru a o face să corespundă scopurilor lui nu au fost tot atît de elaborate și elastice precum interpretările similare ale rivalilor și predecesorilor, ele au fost adecvate pentru cariera sa. Mulți au remarcat la el lipsa unei gîndiri de teoretician, ceea ce, se pare, lui Stalin nu i-a plăcut deloc.

Buharin i-a spus lui Kamenev în iulie 1928 că Stalin era „ros de dorința vanitoasă de a deveni un teoretician bine cunoscut. Simte că este singurul lucru care îi lipsește". Bătrînul om de știință marxist Riazanov l-a întrerupt o dată pe Stalin, în timp ce acesta teoretiza: „Încetează, Koba, nu te face de rîs. Toată lumea știe că la teorie nu ești tare." Cu toate acestea, după cum corect remarcă Isaac Deutscher, marele lui punct de pornire teoretic — „socialismul într-o singură țară" — oricît de dură și nemarxistă ar fi această noțiune, a reprezentat o idee puternică și atrăgătoare.[28]

Deutscher afirmă că „interesul practicienilor de tipul lui Stalin pentru problemele filozofice și teoretice era strict limitat... Semiintelectualilor din rîndul cărora socialismul își recruta o parte din cadrele medii le plăcea marxismul ca mijloc capabil să-i scutească de activitate mentală". Acest punct de vedere însă este o exagerare a nepriceperii lui Stalin în domeniul filozofic. Ori, poate îi supraestimează pe bolșevicii mai filozofi, Lenin de exemplu, cu care Deutscher îl compară pe Stalin. Singura lucrare în care Lenin s-a aventurat pe terenul propriu filozofiei — *Materialism și empiriocriticism* — este cea mai neimpresionantă. Rezumatul foarte sumar făcut de Stalin marxismului, cuprins în Capitolul 4 al *Cursului scurt de istorie a Partidului Comunist Unional* este, fără pretenții, o scriere cît se poate de clară și pertinentă. Georg Lukács, veteranul teoretician comunist (care în anii 1950 a reacționat împotriva stalinismului), comenta: „Deoarece avem de-a face cu o lucrare populară, scrisă pentru mase, nu-l putem învinui pe Stalin că a redus argumentația destul de subtilă a clasicilor asupra acestei teme la cîteva definiții enumerate schematic sub formă de manual."[29]

Cu excepția lui Zinoviev, Stalin a fost singurul „neintelectual" din conducerea lui Lenin. În alte probleme însă, mai relevante de altfel, cunoștințele lui nu erau restrînse. Djilas ne spune că „Stalin cunoștea destul de multă istorie politică, în special a Rusiei, și că avea o memorie ieșită din comun. Nici nu-i trebuia mai mult pentru rolul pe care l-a jucat"[30].

În 1863 Bismarck amintea Camerei prusace că „politica nu este o știință exactă". Pentru toate generațiile anterioare acesta ar fi fost un truism, dar el a fost incitat probabil să formuleze ideea atît de explicit datorită apariției noului curent raționalist în știința istoriei, a pretențiilor de rigoare ale profesorilor de științe sociale și politice. Această tendință a atins punctul culminant în evoluția ei la comuniștii ruși ai perioadei postrevoluționare. Ei erau oameni de știință politici; ei foloseau metodele științei politice descoperite de Marx, acest Darwin al societății. Totul era pus în discuție în termeni teoretici.

Din păcate, teoriile nu au fost corecte, iar pretenția de rigoare științifică era cel puțin prematură. Chiar dacă formulările teoretice ar fi fost mai apropiate de presupusul caracter definitiv, ne putem îndoi că în viața politică reală ar fi predominat conducători de acest tip: profesorii de balistică nu sînt neapărat și buni jucători de baseball. Așa s-a întîmplat și cu Stalin, care, deși nu atît de capabil să-și analizeze și să-și planifice mișcările din punct de vedere teoretic, a dovedit o înțelegere operațională mai completă a realității.

După cum observă fiica lui, în spirit Stalin era complet rusificat. El nu a învățat limba rusă decît la vîrsta de opt sau nouă ani și a pronunțat întotdeauna cu accent. Dar a vorbit-o bine și adesea conversația lui era bogată și expresivă, într-un mod grosolan. Deși lipsit de o educație vastă, el citise mult din clasicii ruși — mai ales din satiricii Șcedrin și Gogol. În tinerețe parcursese de asemenea mai mulți autori străini, traduși în limba rusă — mai

ales Victor Hugo — și lucrări de popularizare a darwinismului sau a fenomenelor sociale și economice. Rapoartele Jandarmeriei despre Seminarul Teologic din Tiflis, în ultima parte a secolului al XIX-lea, menționează că studenții citeau literatură „sediționasă" de acest tip, iar numele lui Stalin apare de mai multe ori în registrul de purtări rele pentru că asupra lui s-au găsit lucrări din „Biblioteca ieftină" locală, ceea ce demonstra că el era angrenat într-o astfel de autoeducație.[31]

Stalin scria într-un stil lipsit de subtilitate, alt motiv pentru oponenții lui de a-l batjocori. Djilas asociază acest stil și duritatea lui cu înapoierea din Rusia revoluționară: „cuprinde naivitățile din scrierile părinților Bisericii, nu datorită educației lui religioase din tinerețe, ci pentru că acesta era modul de exprimare în condiții de primitivism". În altă parte Djilas adaugă că „stilul lui Stalin era lipsit de culoare și monoton, dar de o logică și un dogmatism supersimplificat, convingător pentru conformiști și oamenii de rînd"[32]. Nu este însă doar atît. Argumentele simple și clare atrag nu numai mințile „de rînd". O oficialitate sovietică afirmă: „Tocmai lipsa lui de strălucire, simplitatea ne făceau să credem ce spunea."[33]

Despre Stalin se spunea adesea că afișa un aer ursuz, dar el putea fi și destul de plăcut și avea „un umor grosolan care vădea siguranță de sine, nefiind complet lipsit de subtilitate sau profunzime"[34]. În această privință el se deosebește de Lenin, care era complet lipsit de simțul umorului, și de asemenea de Trotki. Este puțin probabil că într-o comunitate politică mai experimentată ar fi avut același succes, dar în împrejurările politice în care se găsea, Stalin s-a dovedit un maestru. Din punct de vedere tactic, el și-a depășit clar rivalii. Buharin obișnuia să spună că Stalin era un maestru al „dozajului" — el știa să cîntărească doza potrivită pentru momentul potrivit. Faptul că Buharin considera această afirmație a fi o insultă nu dovedește, prin comparație, decît propria lui incapacitate. Este vorba de fapt despre un adevărat compliment făcut uneia dintre cele mai mari forțe ale lui Stalin.

Stalin și-a cîștigat poziția prin manevre ocolite. De remarcat că între 1924 și 1934 nu s-a manifestat nici una dintre loviturile neașteptate care au marcat perioada post-stalinistă. Stalin obișnuia să atace și să discrediteze o persoană, apoi părea să ajungă la un compromis, lăsîndu-și adversarul slăbit, dar nu distrus. El a subminat pozițiile celor ce i se opuneau încetul cu încetul și i-a îndepărtat de la conducere unul cîte unul.

Lenin a înțeles această latură a metodelor politice utilizate de Stalin. Punînd la cale înfrîngerea lui Stalin pe baza situației din Georgia, în ultimele zile ale vieții active, Lenin i-a ordonat secretarului lui să nu-i arate lui Kamenev notele pe care le pregătise pentru Trotki, pentru că ele vor ajunge la Stalin care „va face un afurisit de compromis pentru a înșela"[35]. Este exact ceea ce a făcut Stalin în lunile următoare morții lui Lenin, afișînd, cum afirmă Gibbon despre Alaric, „o moderație abilă, care a contribuit la succesul planurilor lui".

Pentru că Stalin nu a exprimat niciodată un angajament irevocabil, înainte de a fi sigur de succes, oponenții lui se aflau cel mai adesea într-o dilemă. Ei nu știau niciodată cît de departe urma el să meargă. De aceea se puteau păcăli — și de multe ori chiar așa s-a întîmplat — crezînd că Stalin s-a supus voinței majorității din Biroul Politic și deci colaborarea cu el va fi posibilă. Chiar și atunci cînd Stalin a făcut presiuni pentru aplicarea terorii în soluționarea problemei opoziționiștilor, aceștia au crezut că el se afla sub influența lui Kaganovici și a altora și că ar putea fi determinat să renunțe dacă i se duceau argumentele potrivite. Este remarcabil faptul că puține soluții alternative considerate cu seriozitate după 1930 prevedeau îndepărtarea completă a lui Stalin din funcțiile puterii, ceea ce ar fi constituit singura salvare.

Astfel, într-o manieră fără precedent în istorie, Stalin și-a continuat „lovitura de stat centimetru cu centimetru", culminînd cu un vast măcel, dar dînd *totodată* senzația de moderație. Prin tăcerile și conversațiile lui neprovocatoare, el nu numai că a înșelat mulți străini, dar chiar și în Rusia, în momentul culminant al epurărilor, a putut să evite blamul poporului.

Un prieten cu contacte atît în cercurile înalte ale Rusiei lui Stalin, cît și în cele ale Ungariei lui Rákosi observă că Rákosi a fost într-adevăr un om mult mai educat și, într-un fel, chiar mai inteligent, care s-a expus însă inutil. Exemplul cel mai elocvent datează din perioada procesului Rajk, în 1949, cînd el a ținut un discurs afirmînd că nu a dormit nopți întregi pînă ce nu a descoperit singur toate firele conspirației. Dar Rajk a fost reabilitat și aceste afirmații s-au dovedit o armă mortală împotriva lui Rákosi. Mai mult, însemna că încă din acel moment Rákosi era învinuit de popor și de partid pentru toate acțiunile greșite legate de eliminarea lui Rajk.[36] Stalin, care nu vorbea niciodată mai mult decît era necesar, nici nu ar fi visat să facă o revelație atît de dură. Spre triumful lui, Marea Epurare a fost în general pusă pe seama lui Ejov, șeful NKVD-ului. „Nu numai eu, ci și mulți alții au crezut că răul venea de la micul om căruia i se spunea « Comisarul stalinist ». Oamenii au botezat acele timpuri « ejovșcina » [epoca lui Ejov]", notează Ilia Ehrenburg. Ehrenburg vorbește de asemenea despre întîlnirea cu Pasternak pe strada Lavrușenski, într-o noapte cu ninsoare. Pasternak a ridicat mîinile spre cerul întunecat și a exclamat „Dacă s-ar găsi cineva să-i spună lui Stalin!"[37] Meyerhold la rîndul lui a observat: „Îi ascundeau lui Stalin."[38]

De fapt, adevărul era chiar invers. Autorul de caricaturi Boris Efimov i-l descrie fratelui său pe Mihail Kolțov, povestindu-i o conversație cu Mehlis care explica modul de desfășurare a arestărilor. Mehlis i-a arătat confidențial „cîteva cuvinte scrise cu creion roșu, adresate lui Ejov și Mehlis, care ordonau acestora laconic arestarea anumitor oficiali". Existau, nota Kolțov, „persoane aflate încă în libertate și la slujbă, dar care fuseseră deja condamnate și... anihilate printr-o trăsătură de creion roșu. Lui Ejov nu-i rămîneau decît detaliile teoretice — construirea cazului și emiterea ordinului de arestare"[39].

Realizările lui Stalin sînt în general extraordinare, astfel încît nu-l putem cataloga pur și simplu ca un tip șters și mediocru, înzestrat cu un oarecare talent pentru teroare și intrigă. Într-adevăr, el era într-o anumită măsură un om retras. Se spunea că încă din tinerețe, dacă era înfrînt într-o argumentație, el nu dezvăluia nici o emoție, mulțumindu-se să zîmbească sarcastic. Fostul lui secretar face o remarcă pătrunzătoare: „Stalin poseda un dar al tăcerii foarte dezvoltat și în această privință era unic într-o țară în care toată lumea vorbește mult prea mult."[40] Pentru majoritatea rivalilor și colegilor lui, ambițiile și mai ales talentele lui nu au fost evidente.

Pentru că el nu dădea lămuriri și nu-și expunea în detaliu opiniile și planurile, se credea că nici nu avea vreunele — o greșeală tipică pentru intelectualul vorbăreț. „Expresia lui, scria un observator, nu dezvăluie nimic din ceea ce simte."[41] Un scriitor sovietic face referire la „expresia fixă pe care și-a construit-o atent de-a lungul anilor și pe care tovarășul Stalin, cum avea obiceiul de a se numi singur, în gîndurile sale și uneori chiar cu glas tare, vorbind la persoana a treia, o arbora în prezența acestor persoane"[42]. El asculta tăcut în timpul ședințelor Biroului Politic sau pe distinșii săi oaspeți, pufăind din pipa Dunhill și mîzgălind distrat pe o hîrtie — potrivit afirmațiilor secretarilor lui, Poskrebîșev și Dvinski, carnetele lui de notițe erau uneori umplute cu cuvintele „Lenin — învățător — prieten", deși ultimul oaspete care l-a vizitat, în 1953, a observat că Stalin desena lupi.

Într-una din primele relatări despre Stalin se afirmă că una dintre trăsăturile lui caracteristice era „lenea" sau „indolența" pe care Buharin i-a descris-o lui Trotki drept „cea mai evidentă calitate a lui Stalin"[43]. Trotki nota că Stalin „nu muncea niciodată serios", dar că era întotdeauna „ocupat cu intrigile lui". Un alt fel de a exprima același lucru este că Stalin acorda atenția necesară detaliilor manevrelor politice. După cum spunea el, „nu refuza să faci lucrurile mărunte, căci din lucrurile mărunte se construiesc cele mari"[44]. Ne putem aminti aici și de observația unui fost comandant-șef german, generalul colonel baron Kurt von Hammerstein-Equord, cu privire la ofițerii săi:

> Eu îi împart pe ofițerii mei în patru clase... Cel care este inteligent și harnic se potrivește într-o funcție înaltă; de omul prost și leneș te poți folosi; omul inteligent și leneș este potrivit la comanda supremă, el are vigoarea necesară pentru a face față tuturor situațiilor; dar omul prost și harnic este un pericol, el trebuie îndepărtat imediat.

Marea trăsătură a lui Stalin, în lupta politică, a fost tocmai „vigoarea". El a avut o atitudine foarte hotărîtă și o răbdare considerabilă, împreună cu o extraodinară abilitate de a aplica și relaxa tensiunea la momentul potrivit, ceea ce l-a scos dintr-o serie de situații critice și l-a dus la victoria finală.

În centrul superiorității lui Stalin față de concurenți s-a aflat desigur voința lui puternică, exact așa cum Napoleon prețuia la un general mai mult „fermitatea morală" decît geniul sau experiența. Cînd Milovan Djilas i-a

spus lui Stalin în cursul întrevederilor iugoslavo-societice de la Moscova, din timpul războiului, că politicianul sîrb Gavrilovici era „un om iscusit", Stalin a comentat, ca pentru sine însuși: „Da, sînt politicieni care cred că iscusința este principalul atu în politică..."[45] El a fost puterea voinței dusă la o extremă logică. Într-o asemenea lipsă aproape totală de rețineri normale în această privință există ceva inuman.

Se spune că Stalin a fost un cititor fidel al lui Machiavelli, ceea ce este destul de normal. În capitolul al 15-lea din *Principele*, el a găsit un sfat simplu, potrivit căruia conducătorii nu trebuie în nici un caz să facă uz de ticăloșii ce ar putea rezulta în pierderea statului; dar ei trebuie, oricît de rău ar fi, „să nu dea înapoi dacă ajung în situația de a fi acuzați pentru vicii necesare salvgardării statului" și să depună toate eforturile pentru a scăpa de „reputația proastă" care este implicită. Sau, încă o dată, în capitolul al 18-lea, Machiavelli recomandă simularea milei, credinței și așa mai departe remarcînd însă că Principele „și mai ales un principe nou, trebuie adesea să se comporte de o manieră contrară acestor virtuți".

Cînd marele regizor de film Eisenstein a produs pelicula „Ivan cel Groaznic", Stalin a avut obiecții față de atitudinea lui. Eisenstein fusese înclinat să-l trateze pe Ivan așa cum au făcut-o cei mai mulți, ca pe un terorist nemilos și paranoic. Stalin i-a spus regizorului și actorului N. K. Cerkasov că, dimpotrivă, Ivan fusese un conducător mare și înțelept, care apărase țara de infiltrarea influențelor străine și încercase să ajungă la unificarea Rusiei. „I. V. Stalin a evidențiat de asemenea rolul din ce în ce mai important pe care l-a jucat Opricinina [poliția secretă a lui Ivan]"; singura critică formulată de Stalin la adresa lui Ivan se limita la „nereușita acestuia de a fi lichidat celelalte cinci mari familii feudale care mai rămăseseră". Asupra acestui subiect Stalin adăugase cu umor: „Acolo Dumnezeu a stat în calea lui Ivan" — căci Ivan, după ce a lichidat o familie s-a căit un an, „cînd ar fi trebuit să acționeze cu și mai mare hotărîre".*

Stalin a înțeles în același timp cum putea să distrugă reputația politică a dușmanilor săi. Este posibil ca în unele privințe el să fi învățat de la alt conducător totalitarist pe care îl admira într-o oarecare măsură. Hitler dă o rețetă pentru întreaga desfășurare a epurărilor:

> Arta conducerii, așa cum este ea înfățișată de conducătorii cu adevărat populari din toate timpurile, constă în concentrarea atenției oamenilor asupra unui singur adversar... Conducătorul genial trebuie să posede capacitatea de a face ca diverșii oponenți să apară ca elemente ale aceleiași categorii; căci caracterele slabe și șovăielnice dintre urmașii conducătorilor vor deveni cu ușurință bă-

---

* Cerkasov povestește această conversație în *Zapiski sovetkogo aktiora*, Moscova, 1953, pp. 380–382. Cartea a fost trimisă spre publicare în timp ce Stalin se mai afla încă în viață, iar el (ni se spune în jurnalul istoric sovietic *Voprosî istorii*, nr. 8 [1956]) nu a avut nici o obiecție. (*N. a.*)

nuitoare în privința justeței cauzei lor, dacă vor avea a se confrunta cu mai mulți dușmani... Acolo unde există mai mulți dușmani... va fi necesară adunarea lor laolaltă, ca și cînd ei ar forma un front solid, astfel încît masa adepților dintr-o mișcare populară să se confrunte cu un singur dușman împotriva căruia trebuie să lupte. Această uniformitate le sporește credința în propria lor cauză și le întărește sentimentul de ostilitate față de opozanți.[46]

Dar Stalin era mai profund și mai complex decît Hitler. El avea o imagine cinică despre umanitate, iar dacă a devenit la rîndul lui antisemit, a fost o chestiune de politică și nu de dogmă. Semne ale antisemitismului lui ulterior, sau mai degrabă ale demagogiei lui antisemite, pot fi detectate încă din 1907, cînd el remarca într-un mic ziar clandestin pe care îl edita la Baku: „Unul dintre bolșevici a afirmat în glumă că, avînd în vedere că menșevicii reprezentau fațiunea evreilor iar bolșevicii pe cea a rușilor de baștină, ar fi bine să avem un pogrom în Partid."[47]

Scriitorii de limbă idiș împușcați în august 1952 au fost acuzați de crima *politică* de a fi dorit înființarea unui stat secesionist în Crimeea — o acuzație legată întrucîtva de realitate, prin faptul că în Comitetul Evreiesc Antifascist se făcuse o propunere, după război, privind reașezarea evreilor în peninsula pustie la vremea aceea. În Complotul Doctorilor, din 1952–1953, cei mai mulți acuzați erau evrei, dar nu toți. Elementul evreiesc a fost scos în evidență în fața publicului, dar sub masca unei legături cu „sionismul", exact așa cum în campania care a dus la această situație, oamenii de litere evrei erau numiți „cosmopoliți" („cosmopoliți... acel lot de oameni cu nasuri lungi", comentează un birocrat într-una din relatările lui Avram Tertz). Cînd criticii occidentali au subliniat elementul antisemit evident în cadrul „Complotului", s-au găsit persoane care să iasă în față și să spună nu, și ne-evreii erau acuzați, iar sionismul era, în cele din urmă, mai mult sau mai puțin implicit antisovietic. Aceasta deoarece, așa cum vom vedea, strategia lui Stalin în chestiuni de natură strict politică nu era niciodată exprimată limpede, astfel încît să poată fi ulterior dezmințită. Niciodată nu se știa cu certitudine, într-un anume caz, care va fi dispoziția lui.

Atitudinea lui enigmatică i-a indus în eroare chiar și pe oamenii inteligenți și experimentați. Leon Feuchtwanger (observă Ehrenburg), un pasionat apărător al evreilor, nu a crezut niciodată că Stalin i-a persecutat pe evrei — la fel cum Romain Rolland, devotat ideii de libertate în artă, a fost ușor înșelat de Stalin în privința lipsei de libertate din literatura sovietică.[48]

„Antisemitismul" astfel deghizat se conforma tendinței permanente a lui Stalin de a exploata prejudecățile, credulitatea și în general maleabilitatea oamenilor. Într-un sens mai larg, este fără îndoială ceea ce a stat la rădăcina acceptării de către Stalin a teoriilor fiziologului Pavlov (care ura regimul sovietic). Mai mult, el l-a interpretat pe Pavlov în cel mai crud mod posibil în privința aplicabilității teoriilor lui la om, susținînd un atac bazat pe ideea că Pavlov s-a ocupat numai de procesele nervoase elementare ale

animalelor și că în cazul omului trebuia luat în considerație fenomenul de „rezistență la formarea reflexelor condiționate“[49].

Dar efectul lent, rece, calculat, creat cumulativ pe tot parcursul îndelungatei cariere a lui Stalin, aerul de ghețar uriaș care aluneca ușor de-a lungul celui mai facil traseu pentru a umple o vale alpină constituie numai o parte din tablou. În diferite momente — mai ales de la începutul carierei — calmul cu care se comporta în general a fost zdruncinat, făcîndu-se loc pentru exprimarea forțelor emoționale care îl guvernau.

Pe vremea lui Lenin, cînd ceva îl deranja, Stalin obișnuia să se supere și lipsea de la ședințe zile în șir.[50] Lenin spunea deseori despre el că acționa la mînie sau dușmănie și că „dușmănia în general joacă rolul cel mai rău în politică“. El a remarcat de asemenea faptul că Stalin era repezit și avea tendința de a rezolva totul dintr-un impuls administrativ. La moartea lui Lenin, el se compromisese aproape definitiv datorită firii „capricioase“ și i-a trebuit toată abilitatea de care era capabil pentru a ieși din această situație.

Nici mai tîrziu teroarea pe care a impus-o nu a fost rezultatul exclusiv al unei planificări raționale. El „reacționa cu violență brutală nu numai față de tot ce i se opunea, ci și față de ceea ce părea firii lui capricioase și despotice a fi contrar conceptelor sale“[51]. După cum observa George Kennan, pentru „gîndirea întunecată și neîncrezătoare a lui Stalin nici o chestiune politică nu era lipsită de implicații personale“[52]. Fiica lui consideră o trăsătură centrală a personalității lui faptul că „o dată ce a alungat de la inimă o persoană pe care o cunoaște de multă vreme, o dată ce mintea lui a plasat acea persoană în rîndul dușmanilor, este imposibil și să-i mai pomenești despre omul respectiv“[53]. Nu încape nici o îndoială că Stalin își întreținea ranchiuna implacabilă, chiar și după mulți ani. Dar acesta, desigur, nu poate fi decît parțial motivul uciderilor pe care le-a ordonat. Pentru că ele se refereau nu numai la dușmani ci și la prieteni sau persoane despre care nu avea de unde să știe dacă îi erau rivali. Cei care i-au făcut vreun rău nu au supraviețuit Terorii. Și, desigur, nici cei cărora le făcuse rău el însuși, de exemplu Bauman.

Cu toate acestea, cînd Hrușciov îl numește pe Stalin un tiran capricios, descrierea nu este neapărat incompatibilă cu o logică fundamentală. Este adevărat că toți cei cărora Stalin le purta ranchiună erau aproape automat înscriși pe lista morții, totuși o viață întreagă de certuri și intrigi nu ar fi fost de ajuns pentru a aduna numai din această sursă numărul victimelor pe care le-a făcut. Pentru a obține efectul de teroare, după ce fuseseră omorîți toți cei care îi stătuseră în cale cu adevărat sau care îi produseseră neplăceri, cifra se putea atinge în mod eficient prin acțiunea capriciului sau prin orice altă metodă.

De fapt, teroarea practicată de Stalin începe să dezvăluie un model rațional mai curînd dacă este considerată o problemă de statistică, un fenomen de masă, decît dacă este analizată din punct de vedere al individului. Absența unor categorii bine delimitate de victime, așa cum le-ar fi identificat un Trotki,

a menținut caracterul ocolit și circumspect al Epurării și a evitat apariția în fața criticilor a unui scop bine definit. Efectul de teroare se produce, ar fi susținut ei, atunci cînd dintr-un grup a fost reținut și împușcat un anumit procent. Restul ar fi fost atît de speriați încît ar fi devenit de îndată obedienți. Din acest punct de vedere nu contează prea mult cine a fost selecționat să facă parte dintre victime, mai ales dacă toți sau aproape toți sînt nevinovați.

Ilia Ehrenburg se mai întreba încă, în 1964, de ce unii au fost împușcați, iar alții cruțați. De ce Litvinov nu a avut niciodată necazuri serioase (deși mulți ani a fost ținut la distanță de munca activă), în timp ce toți diplomații care au avut legături cu el au fost eliminați; de ce Pasternak, independent și nesupus, a supraviețuit, în timp ce Kolțov, dornic să facă tot ce i se cerea, a fost lichidat; de ce biologul Vavilov a pierit, în timp ce Kapița, o minte mult mai independentă, a rămas în grații.[54]

Oricare ar fi fost logica „statistică", modul de funcționare a capriciilor lui Stalin aduce o informație suplimentară utilă pentru descrierea caracterului său. În anii 1940 un scriitor britanic cu mare experiență în domeniul politic remarca: „Era ca și cînd... Stalin ar fi cerut și în același timp ar fi urît măgulirea prin obedință absolută."[55] Ideea a fost confirmată și dezvoltată recent într-o scriere a romancierului Konstantin Simonov, care s-a aflat mult timp în contact cu conducerea superioară sovietică. În *Soldații nu se nasc, se fac*, Stalin primește o scrisoare de la un general, în timpul războiului, prin care acesta îi solicită eliberarea unui coleg ale cărui servicii din timpul războiului civil sînt descrise de autor:

> Eforturile din trecut, amintite de Serpilin, nu l-au mișcat pe Stalin. Dar l-a interesat stilul direct al adresării din scrisoare. Pe fondul cruzimii caracterului său, dublat de pretenția despotică la supunere totală, ceea ce constituia la el o regulă, exista necesitatea de a se confrunta cu excepții — reprezentînd reversul aceleiași reguli. Uneori el dovedea ceva asemănător cu o strălucire de interes pentru oameni capabili să-și asume riscuri, să exprime păreri contrare propriilor sale opinii, indiferent dacă ele erau originale sau însușite. Cunoscîndu-se pe sine, el realiza amploarea riscului, fiind cu atît mai mult capabil să-l prețuiască. De fapt, cîteodată! Pentru că de cele mai multe ori se întîmpla exact invers și tocmai aici se afla riscul.

Stalin îi acordă lui Serpilin o întrevedere care se desfășoară destul de bine:

> Cu toate acestea, plecînd, Serpilin se gîndea că soarta lui fusese deja decisă în timpul convorbirii cu Stalin. De fapt ea fusese decisă nu în timpul discuției, ci în momentul în care Stalin îl privise tăcut din spate, cum pleca. Deseori așa decidea Stalin soarta oamenilor, nu privindu-i în ochi, ci din spate, la plecare.[56]

Pentru unele categorii Stalin avea, se pare, alte criterii. Foștii lui rivali și prieteni din Georgia au fost majoritatea împușcați, ca și omologii lor ruși. Dar, dacă pentru cea mai mare parte a victimelor Stalin nu simțea decît dispreț,

execuția în 1942 a cumnatului său, Alioșa Svanidze, vechi bolșevic georgian, acuzat a fi fost agent nazist, i-a stîrnit o atitudine diferită:

> Înainte de execuție i s-a transmis lui Svanidze disponibilitatea lui Stalin de a-l grația dacă își cerea iertare. Cînd i-au fost repetate cuvintele lui Stalin, Svanidze a întrebat: „Pentru ce ar trebui să-mi cer iertare? N-am săvîrșit nici o crimă." El a fost împușcat. După moartea lui Svanidze, Stalin a afirmat: „Vedeți ce mîndru a fost: a murit fără să-și ceară iertare."[57]

Un exemplu și mai surprinzător este acela al unui alt georgian, S. I. Kavtaradze. În 1921–1922 el ocupase funcția de președinte al Consiliului Comisarilor Poporului din Georgia, din care fusese destituit împreună cu restul conducerii georgiene în timpul ciocnirii avute cu Stalin înainte de moartea lui Lenin și după aceea. Kavtaradze a fost exclus din partid ca trotkist, în 1927, și s-a numărat printre cei care nu au fost reprimiți în anii următori. Arestat și condamnat în Cazul Riutin, potrivit unor rapoarte în 1936 s-ar fi aflat în lagărele de muncă de la Mariinsk și Kolîma, într-o stare de profundă deziluzie.[58] În 1940 mai era încă în lagăr. Într-o zi a fost chemat de comandant și trimis la Moscova. Spre marea lui surprindere, în loc să fie împușcat, a fost dus în ținuta lui de pușcăriaș direct la Stalin, care l-a salutat afabil, întrebîndu-l unde stătuse în toți anii aceia. A fost imediat reabilitat și trimis la Comisariatul pentru Afaceri Externe, unde a devenit ceva mai tîrziu adjunctul comisarului poporului. După război o perioadă de timp a fost ambasador în România. În biografia lui abia dacă este menționată pauza de treisprezece ani din apartenența la partid, între decembrie 1927 și decembrie 1940![59] Iată un exemplu clar și grăitor pentru acțiunile capricioase ale lui Stalin.

Dintre principalii lui oponenți din Georgia postrevoluționară, pe Mdivani l-a împușcat, în timp ce cu Filip Maharadze Stalin a făcut o remarcabilă excepție în timpul Epurării, cruțîndu-l. Maharadze, deși blamat public pentru diverse erori în domeniul atît de sensibil al istoriei partidului georgian[60], a rămas președinte al Prezidiului Sovietului Suprem din această republică pînă în 1943, cînd a murit într-un moment cînd era bine văzut. Faptul că a supraviețuit este ciudat — doar dacă nu privim amînarea sentinței ca pe o așteptare de patru ani a unei arestări iminente, văzînd în aceasta o răzbunare de mare subtilitate.

Ceea ce poate fi considerat o rămășiță neobișnuită a cavalerismului caucazian se manifestă într-una din omisiunile cu caracter mai general de pe lista de epurare, făcute de Stalin. El nu avea obiecții față de închiderea sau uciderea femeilor — de fapt, „soția" este menționată ca o categorie normală, condamnată la execuție (vezi p. 286). Există totuși o situație specială de supraviețuire a femeilor care au făcut parte din rîndul vechilor bolșevici. Krupskaia, văduva lui Lenin, reprezintă într-un fel un caz special, deși ea

i s-a opus cu vehemență lui Stalin în anii '20, ofensîndu-l direct. Totuși Stalin ar fi avut mijloacele și puterea de a dovedi că soția lui Lenin și-a trădat soțul.

Mai există însă multe alte cazuri de femei care au făcut parte dintre vechii bolșevici și care au supraviețuit în epoca lui Stalin. L. A. Fotieva, secretara lui Lenin, care trebuie să fi știut multe despre punctele sensibile ale lui Stalin — cearta cu Lenin din ultimele zile de viață ale acestuia — a fost și ea cruțată. La fel și K. I. Nikolaeva, singura femeie care, în afară de Krupskaia, a fost membru plin al Comitetului Central din 1934 și una dintre puținii rămași în continuare în Comitetul ales în 1939, iar ea fusese, în plus, zinovievistă. Un alt caz a fost R. S. Zemliacika, membră a Comitetului Central ales în 1904. Teroristă brutală, ea a fost principala colaboratoare a lui Béla Kun în marele măcel din Crimeea, din 1920, la care însuși Lenin a obiectat. Ea a supraviețuit, în timp ce Kun a ajuns în beciurile de execuție. Alexandra Kollontai, vedeta opoziției muncitorești, fusese căsătorită cu Dîbenko și convietuise cu Șliapnikov. Mai mult decît atît, după ce a acceptat linia lui Stalin, ea a rămas ambasadoare (în Suedia), o profesie aproape invariabil fatală. Și totuși, ea a supraviețuit nevătămată epocii lui Stalin, *en poste*.

Psihologii pot desprinde o concluzie din această trăsătură a lui Stalin. În orice caz, este vorba despre o trăsătură mai umană, a cărei origine trebuie căutată în Caucaz, la fel ca și vendetta. Pentru o altă „categorie" cruțată nu există o explicație la fel de evidentă: foștii bolșevici membrii ai Dumei (inclusiv Grigori Petrovski, amenințat direct în 1939) au supraviețuit toți.

După ce s-a spus totul, rămîne să scrutăm totuși întunericul unei mari reticențe. Un abil oficial sovietic, impresionat de răbdarea lui Stalin ca și de firea lui capricioasă, comentează: „Acea combinație rară este cheia principală a caracterului său."[61] Fără îndoială este un punct de vedere temeinic, dar nu ne apropie decît de marginea înțelegerii complete.

Stalin nu a spus ce gîndea nici măcar în privința scopurilor sale politice. Fără îndoială că în general știa ce făcea. Dar, după cum am văzut, este greu de spus cît de bine își lămurise lui însuși scopurile și cît de departe vedea lucrurile într-o situație de criză. Din punct de vedere politic, era vorba însă de ceva mai puțin exact decît controlul planificat al desfășurării lucrurilor. Avea, mai degrabă, un simț al evenimentelor, al curentului. În această privință era neîntrecut între contemporani.

Nu este nevoie să dovedim cu argumente un plan pe termen lung pentru a afirma că în general motivația cea mai puternică și mai evidentă a lui Stalin a fost dorința de putere. Au existat persoane, precum Cromwell, al căror drum înspre puterea supremă a fost o întîmplare, care nici nu au planificat, nici nu au dorit în mod special rezultatul. Cu siguranță nu așa au stat lucrurile cu Stalin.

Buharin a spus limpede: „El își va schimba teoriile în orice moment pentru a se descotorosi de cineva."[62] Din punct de vedere politic însă, aici

avem de a face cu o consecvență esențială. Singura tendință fundamentală ce poate fi găsită în permanență este dorința lui de a-și întări poziția. Acesteia i se subordonează, în scopuri practice, restul. Ea l-a condus la puterea absolută. Așa cum subliniază Machiavelli, deși greu de acaparat în statele despotice, o dată obținută, puterea este ușor de menținut. Stalin a pus mîna pe putere și a păstrat-o.

În următorii patru ani el a desfășurat o revoluție care a transformat complet partidul și întreaga societate. În mult mai mare măsură decît revoluția bolșevică în sine, această perioadă marchează diferența majoră dintre Rusia modernă și trecut. Ea a reprezentat totodată cea mai profundă traumă ce a zguduit populația în turbulentele decenii care au urmat după 1905. Este adevărat că o schimbare atît de radicală poate avea loc numai în contextul special al trecutului sovietic și al tradițiilor extraordinare ale Partidului Comunist Unional. Mecanismul totalitarist, existent deja, a fost centrul de rotație fără de care lumea nu ar fi putut să fie pusă în mișcare. Dar revoluția determinată de epurări rămîne, oricum am judeca-o și mai presus de orice, realizarea lui Stalin. Deși personalitatea lui rămîne într-o oarecare măsură impenetrabilă pentru o cercetare directă, o vom deslușì pe deplin în acțiunile lui din anii următori, în statul pe care el l-a creat în acest fel și pe care l-a considerat bun.

4

VECHII BOLȘEVICI MĂRTURISESC

„Prin ce se manifesta la el fascismul?"
„El s-a dovedit fascist afirmînd că într-o situație ca aceea în care ne aflam trebuia să recurgem la toate mijloacele posibile."

Discuție între Vîșinski și Zinoviev
la procesul din august 1936

Cele cinci luni care au urmat procesului Medved-Zaporojeț constituie una dintre cele mai obscure perioade ale Epurării. Ea începe cu moartea, în împrejurări încă necunoscute, a unui alt membru al Biroului Politic și se sfîrșește cu alt proces, ale cărui acuzații au fost aduse la cunoștința publicului abia în 1989, procesul lui Kamenev și al altor cîtorva persoane. Modelul este însă clar pentru a putea reconstitui acum întregul proces, în detaliu.

După trecerea primului val de teroare ce a urmat uciderii lui Kirov, facțiunea „moderată" din Biroul Politic a continuat în favoarea unei politici de relaxare. De altfel, argumentul că asasinatul a fost semnul unor tensiuni ce puteau să fie soluționate mai eficient printr-o politică de mai mare popularitate era la fel de valabil ca și opusul lui, acela al necesității de a continua teroarea.

Se crede că Valerian Kuibîșev, șeful Comisiei de Stat a Planificării (Gosplan) a fost deosebit de activ în Biroul Politic pe linia lui Kirov și se spune că în ianuarie el s-ar fi opus procesului Zinoviev-Kamenev.[1] În afara Biroului Politic, influențe considerabile aveau Maxim Gorki și văduva lui Lenin, Nadejda Krupskaia. Societatea vechilor bolșevici, care de multă vreme acționa ca un fel de conștiință a partidului, se opunea vehement ideii de condamnare la moarte a opoziției. Din anturajul apropiat al lui Stalin, Abel Enukidze, secretar al Comitetului Executiv Central și (printre alte îndatoriri) responsabil cu administrația Kremlinului, susținea același punct de vedere.

Enukidze a fost prima țintă a contramăsurilor adoptate de Stalin. Pentru a fi pusă parcă în evidență legătura, la 16 ianuarie 1935, exact în ziua condamnării lui Zinoviev și a susținătorilor lui, i s-a cerut lui Enukidze să facă un gest semnificativ, deși minor, și să se autodenunțe — în legătură cu problema, veșnic spinoasă, a originilor bolșevismului din Georgia. Pe o jumătate de pagină din *Pravda* s-a referit la erorile pe care le comisese în enciclopedie și în alte lucrări, unde își atribuise sieși un rol prea important.[2] Era începutul rapidului său declin.

Următoarea mare lovitură dată moderației a fost decesul lui Kuibîșev la 26 ianuarie. Majoritatea subordonaților lui din Gosplan, inclusiv adjunctul lui, profesorul Osadcii, fuseseră eliminați sub învinuirea de a se fi opus programelor forțate, prost pregătite, în anii de la începutul deceniului. Deși

inițial s-a anunțat că moartea lui Kuibîșev s-a datorat unor cauze naturale, mai tîrziu s-a presupus că el ar fi fost ucis printr-un tratament medical premeditat greșit, la ordinele lui Iagoda. În cazul lui Kuibîșev nu se știe încă nimic cu certitudine. Bunul simț nu ne este de nici un folos. Există de fapt două modalități de a privi cazul „cu bun simț". Pe de o parte, ar fi normal să considerăm că ceea ce pare a fi o moarte naturală trebuie luat ca atare, dacă nu există o dovadă incontestabilă pentru contrariu. În cele din urmă, Kuibîșev era probabil bolnav din moment ce a avut nevoie de un tratament medical; oamenii mor de moarte bună și nu trebuie să forțăm introducerea fiecărui caz de deces într-un tipar preconceput. Pe de altă parte, după cum este acum oficial recunoscut, Kuibîșev a fost unul din cei trei membri ai Biroului Politic care au stat ca o piedică în calea lui Stalin; unul din acest grup a fost împușcat puțin înainte de moartea lui Kuibîșev, iar celălalt avea să piară ulterior, în urma unui atac de cord simulat; mai mult, exact la vremea aceea Stalin începuse să ia măsuri și împotriva altor susținători ai moderației, precum Gorki și Enukidze. Ce altă măsură putea fi luată împotriva unui membru al Biroului Politic, în același timp mai periculos și mai puțin vulnerabil, decît aceea care reușise în cazul lui Kirov? O doză de suspiciune este totuși justificată dacă ne gîndim că toți ceilalți *nouă* membri ai Biroului Politic (și zece foști membri ai acestuia), care au murit în anii 1934–1940, au fost victimele lui Stalin; că *toți* susținătorii lui care i s-au opus însă în problema Epurării au pierit; și, poate cel mai important, că ceilalți susporteri ai lui din Biroul Politic, care au murit înainte de 1938, au fost înlăturați chiar de el, dar prin mijloace care nu pot să fie ușor puse în legătură cu propriile lui acțiuni.

Kuibîșev a fost fotografiat la o ședință a Consiliului Comisarilor Poporului, la 22 ianuarie.[3] La 26 ianuarie s-a anunțat moartea lui — în urma unei boli de inimă. Între semnatarii buletinului lui medical s-au aflat Kaminski, Hodorovski și Levin; toți aveau să semneze și certificatul lui Ordjonikidze, decedat subit din aceeași cauză, document despre care se știe că este fals.

Se pare că Kuibîșev suferea de inimă și din august 1934 se afla sub tratament. O amigdalită și o operație l-au slăbit și mai mult. Dar în acel moment starea lui nu era gravă, iar cu o oră sau două înainte de a muri fusese la serviciu.[4]

La procesul lui Buharin s-a afirmat că Kuibîșev suferise un fel de criză de anghină pectorală pe cînd se afla la biroul lui de la Consiliul Comisarilor Poporului, i se permisese să meargă acasă neînsoțit și urcase în apartamentul lui de la etajul al treilea. Acasă se afla întîmplător femeia de serviciu care i-a telefonat secretarului lui și medicului de gardă, dar pînă să sosească ei, Kuibîșev murise.[5]

S-a presupus că moartea lui a fost determinată de tratamentul intenționat incorect ce i se aplicase și că doctorii ar fi trebuit în orice caz să insiste ca el să rămînă la pat.[6] Doctorii (și secretarul lui Kuibîșev, Maximov) au

fost acuzați mai tîrziu că acționaseră la ordinele lui Iagoda. Ei au fost reabilitați în 1988 și acum sînt clar nevinovați. Dacă moartea lui Kuibîșev nu a fost naturală, atunci el a fost omorît altfel decît s-a afirmat — poate de către un alt membru al Consiliului Comisarilor Poporului, ce a trecut pe la el cu un pahar în care nu se afla un medicament. Dacă așa s-au petrecut lucrurile, atunci ele au fost cunoscute numai de cîteva persoane care nu mai sînt în viață și nu mai sînt accesibile nici măcar cercetătorilor din Rusia. Cele mai recente referințe sovietice subliniază însă afecțiunea lui cardiacă.

Între cei care în toată această perioadă s-au opus cu vehemență persecutării opoziționiștilor, o figură dintre cele mai importante a fost Maxim Gorki. Mai mult, marea lui ambiție era aceea de a ajuta la reconcilierea partidului cu intelectualitatea — care să conducă regimul sovietic, pe care îl dezaprobase la început, spre umanismul socialist de care îl credea capabil. Acesta a fost parțial motivul pentru care Gorki se compromisese în 1928, revenind din Italia, și apărase regimul împotriva criticilor din exterior.

Se spune că el s-a implicat personal în reconcilierea lui Stalin cu Kamenev și că părea să fi reușit la începutul lui 1934[7], punînd chiar la cale o întîlnire amicală între cei doi. Kamenev a primit un loc de muncă la Editura Academiei.

Se spune că inițial Gorki a fost teribil de furios pe presupușii dușmani ai partidului care îl asasinaseră pe Kirov, dar că nu mult după aceea a revenit, cel puțin în privința politicii generale, la poziția lui „liberală". Dezacordul lui Stalin față de atitudinea lui s-a exprimat prin publicarea, pentru prima oară, a unor articole extrem de critice la adresa lui. De exemplu, cel semnat de scriitorul Panferov, în numărul din 28 ianuarie 1935 al *Pravdei*. Dar Gorki a continuat să depună eforturi pentru a-l reconcilia pe Stalin cu opoziția. La fel și Krupskaia, care în 1924 fusese principalul aliat al lui Kamenev și Zinoviev.

Krupskaia, pînă la un punct, a reprezentat o amenințare morală pentru planurile lui Stalin. Dar, spre deosebire de Gorki, ea era membră de partid și supusă aceleiași discipline de partid care a făcut-o în cele din urmă să consimtă la anularea Testamentului soțului ei. Simpatia ei pentru opoziția zinovievistă devenise de-a lungul anilor de notorietate în partid. În consecință, ea pierduse mare parte din prestigiul de care se bucurase cîndva la nivelurile superioare, deși numele ei slujea încă în fața masei membrilor de partid. Care au fost exact metodele prin care Stalin a redus-o la tăcere nu se știe. Se spune că el ar fi amenințat odată că dacă Krupskaia nu înceta să-l critice, partidul avea să decidă că nu ea era văduva lui Lenin, ci Elena Stasova, o veche bolșevică: „Da, afirmase el hotărît, partidul poate face orice!"[8]

Episodul (cunoscut prin Orlov) a fost de multe ori pus la îndoială, nu în mod nejustificat; dar a fost confirmat de Hrușciov în memorii, unde afirmă că Stalin „obișnuia să spună în cerc restrîns că existau unele îndoieli în legătură cu faptul că Nadejda Konstantinova ar fi fost într-adevăr văduva

lui Lenin și că, dacă situația mai continua mult, vom începe să ne exprimăm public aceste îndoieli. El a spus că dacă va fi necesar vom proclama o altă femeie a fi văduva lui Lenin"[9]. Și a pomenit numele înlocuitoarei, despre care Hrușciov afirmă că era o membră de partid de nădejde și respectată, încă în viață în momentul în care el își dicta memoriile. Stasova, sau poate secretara lui Lenin, Fotieva, par singurele candidate plauzibile.

În orice caz, Krupskaia nu avea prea multe de făcut. Nu era greu să fie ținuți străinii departe de ea, să fie înconjurată de agenți NKVD și în același timp să i se ceară să se supună ordinelor partidului — o situație cu totul diferită de aceea în care se afla Gorki. Se spune că în ultimii ani ea s-a temut pentru propria-i viață.

La 1 februarie 1935 plenara Comitetului Central i-a ales pe Mikoian și Ciubar în funcțiile rămase vacante în Biroul Politic prin dispariția lui Kirov și Kuibîșev, și i-a promovat pe Jdanov și Eihe membri supleanți. În măsura în care Mikoian, cel puțin, avea să sprijine linia extremistă a lui Stalin în toată perioada Epurării (așa cum, desigur, Jdanov avea să o facă în rîndul membrilor supleanți), aceste numiri erau un cîștig pentru Stalin. El nu era însă pregătit să-i înfrîngă definitiv pe „moderații" din organele politice de conducere.

Cu posturile organizatorice-cheie din partid și din aparatul epurărilor, situația era diferită. Nikolai Ejov, un executant verificat și nemilos, a devenit membru al Secretariatului și, mai mult, la 23 februarie a fost numit în funcția esențială de șef al Comisiei de Control a Partidului.[10] Cîteva zile mai tîrziu, un alt tînăr stalinist proeminent, protejatul lui Kaganovici, Nikita Hrușciov, a fost avansat prim-secretar al organizației de partid a Moscovei.[11] În iunie, Andrei Vîșinski devenise procuror general. Iar la 8 iunie 1935, Gheorghi Malenkov devenea prim adjunct al lui Ejov, fiind numit director ajunct al secției de cadre a Comitetului Central.[12]

Astfel, la mijlocul anului 1935 Stalin dispunea de oameni aleși de el însuși, care aveau să-și dovedească întregul devotament față de Epurare, la conducerea Leningradului și Moscovei, precum și în Transcaucazia, unde guverna Beria, în Comisia de Control și în compartimentele-cheie ale secretariatului partidului, ca și în Procuratura Generală; iar conducerea NKVD-ului, chiar dacă urma să se dovedească ulterior nesatisfăcătoare, cel puțin se afla în întregime sub controlul lui.

Asupra organelor reprezentative ale puterii partidului, Comitetul Central și Biroul Politic, nu reușise să exercite însă același control total. Multe dintre comitetele din provincie erau conduse încă de oameni care abia se mișcau. Iar Ucraina dispunea de o conducere de tipul celei care la Leningrad necesitase glonțul unui asasin pentru a fi îndepărtată. Dar împotriva acestor cadre îmbătrînite fusese stabilită o bază de atac solidă.

Între timp continua epurarea în tăcere a foștilor opoziționiști aflați acum în închisori. Ivar Smilga, fost trotkist de frunte, arestat la 1 ianuarie 1935,

a fost condamnat în secret la 25 martie 1935 la închisoare în izolatorul Verhne-Uralsk (iar ulterior, la 10 ianuarie 1937, se pare, a fost condamnat la moarte) de către Colegiul Militar.[13]

În martie și aprilie 1935 a urmat un proces secret al „Organizației contrarevoluționare din Moscova — Grupul « Opoziția muncitorească »". A. G. Șliapnikov, principalul reprezentat al lui Lenin în Rusia în timpul primului război mondial condusese „opoziția muncitorească" din rîndurile partidului, care se opusese birocrației pînă cînd Lenin a interzis grupările de acest fel, în 1921. El și-a trăit ultimii ani cînd în libertate, cînd în închisoare, în exil dincolo de Cercul Polar sau lucrînd la Liniile Navale de pe Volga Inferioară. Ca și Smilga, el a fost arestat la 1 ianuarie 1935. Șliapnikov, principalul lui susținător, S. P. Medvedev și alți treisprezece au fost condamnați acum de Comisia Specială la diferite perioade de detenție, deși ceea ce era mai rău avea să urmeze mai tîrziu.[14] Soția lui Șliapnikov a fost trimisă într-un lagăr de muncă.[15]

Același progres pas cu pas s-a făcut în această perioadă aparent liniștită și în privința controlului ideilor și a epurărilor din partid. O circulară din 7 martie 1935 ordona retragerea din biblioteci a tuturor lucrărilor scrise de Trotki, Zinoviev și Kamenev. O alta, datată 21 iunie, extindea lista pentru a-i include pe Preobrajenski și pe alții.[16]

O scrisoare secretă din 19 mai 1935, provenită de la Comitetul Central, solicita anchetarea specială a „dușmanilor partidului și clasei muncitoare" care mai rămăseseră în partid. La 27 iunie, o hotărîre specială (și, evident, tipică) a Comitetului Central, referitoare la regiunile vestice, îi sancționa pe oficialii locali însărcinați cu epurările în partid, pentru insuficientă vigilență.

În raionul Smolensk, din 4 100 de membri cercetați, 455 au fost excluși în urma a 700 de denunțuri verbale și 200 scrise.[17] Un membru a fost denunțat pentru că recunoscuse că se afla în posesia unei „platforme a trotkiștilor". Un profesor dăduse referințe favorabile despre un trotkist și „nu-și exprimase niciodată atitudinea față de contrarevoluția trotkistă". Un grup de muncitori, membri de partid, denunțau conducătorii locali pentru că aceștia refuzaseră să ia în seamă denunțurile. Tipice pentru luările de cuvînt în ședințele de partid erau atacurile de tipul: „Există informații că Smolov este căsătorit cu fiica negustorului Kovalev și că organizatorul de partid de la grupa a doua din institut este fiul unei persoane care a primit o mustrare severă."[18] Pînă la 1 august, după cum remarca un raport semnat de Ejov și Malenkov, douăzeci și trei la sută din carnetele de partid din această zonă reprezentativă fuseseră retrase sau suspendate pînă la terminarea anchetei.[19]

Dar și mai surprinzătoare au fost unele schimbări ale legislației sovietice. Potrivit unui decret din 30 martie, deținerea ilegală a unui cuțit era pasibilă de o pedeapsă cu cinci ani de închisoare. Decretul din 9 iunie, ulterior inclus în Codul Penal (Articolul 58 [paragr. a, b, c]) conținea o modificare și mai neobișnuită, care exemplifică pe deplin stilul epocii lui Stalin. El

prevedea pedeapsa cu moartea pentru fuga în străinătate a unui civil sau militar; în cazul militarilor, membrii familiei care avuseseră cunoștință de intenția de infracțiune erau pasibili de o pedeapsă cu zece ani de închisoare, în timp ce (noutatea absolută) cei care nu avuseseră habar despre ea — „restul membrilor adulți ai familiei trădătorului și cei care trăiesc cu el ori sînt dependenți de el în momentul respectiv" — erau condamnați la cinci ani de exil.

Un cod de legi sovietice, care justifică aceste prevederi, scrie aprobativ despre

> aplicarea unor măsuri speciale cu privire la membrii adulți ai familiei unui membru trădător al forțelor armate, în eventualitatea cînd acesta fuge sau scapă dincolo de graniță, în acele cazuri în care membrul adult al familiei nu a contribuit în nici un fel la actul de trădare care a fost pregătit sau executat, și nici nu a știut despre el... Semnificația politică a acestor [măsuri] constă în întărirea acțiunii generale preventive a Codului Penal, în scopul prevenirii unei crime atroce, așa cum este acțiunea unui membru al forțelor armate de a trece sau a fugi peste graniță, în care caz partea vinovată nu poate fi ea însăși supusă pedepsei.[20]

În fapt, este vorba despre instituirea directă și nemiloasă a unui sistem de luare de ostatici — semnul felului în care gîndea Stalin și în alte împrejurări.*

Încă și mai neobișnuit și în aceeași măsură relevant pentru planurile lui Stalin a fost decretul din 7 aprilie 1935 care extindea aplicabilitatea tuturor pedepselor, inclusiv a aceleia cu moartea, pînă la copiii de doisprezece ani.[21]

Decretul a fost remarcat în Vest, unde a făcut o propagandă antisovietică extrem de nefavorabilă. Multă lume s-a întrebat de ce Stalin a anunțat public o asemenea lege. Chiar dacă avea de gînd să împuște copii, ar fi putut face acest lucru fără publicitate. Veteranii NKVD-ului povestesc într-adevăr cum, cu doi sau trei ani mai înainte, numărul de *bezprizornîe* — copii rămași orfani și fără adăpost în urma războaielor și perioadelor de foamete — fusese redus prin împușcare, fără discriminare.[22]

Motivele lui Stalin, după cum s-a dovedit, urmăreau altceva. Acum îi putea amenința pe opoziționiști, în cadru „legal", cu moartea copiilor lor, în calitate de complici, dacă nu-i îndeplineau dorințele. Simplul fapt că a acceptat dezavantajele publicării acestei legi dă măsura sinistrei ei seriozități.

De ce s-a ales limita de vîrstă de doisprezece ani nu se știe precis. Probabil existau opoziționiști ai căror copii se încadrau în această limită. Pe de altă parte s-ar putea afirma că Stalin avea un oarecare precedent față de care opoziția nu formulase obiecții. Cel mai tînăr membru al familiei țarului, executată în pivnița de la Ekaterinburg la 16 iulie 1918, era fiul acestuia Alexei de treisprezece ani.

---

* Sistemul a fost extins în timpul războiului pentru a include și „pedepsirea rudelor celor ce au fost luați prizonieri" (Svetlana Allilueva, *Twenty Letters to a Friend*, Londra, 1967, p. 196). (*N. a.*)

Cît privește momentul ales, dacă este adevărat că Stalin a demonstrat de multe ori un mare simț al anticipației în manevrele lui, se pare că acest decret trebuie asociat cu un alt caz ce se prefigura la orizont.

Despre acest aspect nu s-a scris aproape nimic. În fapt, a fost vorba despre o încercare de a stabili o legătură între opoziție și un presupus atentat la viața lui Stalin, comis de o tînără în incinta bibliotecii Comitetului Executiv Central.[23] Începînd din ianuarie 1935 au avut loc nenumărate arestări: în cele din urmă, potrivit unui raport sovietic recent, numărul total al acestora a fost de 110. Nouă femei de serviciu, un portar, o telefonistă de douăzeci și opt de ani, optsprezece bibliotecari, șase persoane care lucraseră în secretariatul Prezidiului Comitetului Executiv Central, șaisprezece lucrători din cadrul administrației intendentului Kremlinului, militari. De fapt, au existat două „grupuri teroriste" principale, unul la bibliotecă, celălalt la cartierul general al intendentului, legătura realizîndu-se printr-o bibliotecară, sora principalei victime din cadrul *Komendaturei*; acestora le-a fost adăugat, pentru ca totul să arate bine, un grup contrarevoluționar de „Gărzi Albe", format în exclusivitate din lucrători din afara Kremlinului.

Toți ceilalți aveau diverse legături personale cu acuzații de la Kremlin, printre ei aflîndu-se și fiul lui Trotki, Serghei Sedov, și cinci dintre rudele lui Kamenev, între care fosta lui soție, Tatiana Glebova.[24]

Pentru că, încă o dată, Stalin era hotărît să implice opoziția. Kamenev avea un frate, pictorul Nikolai Rosenfeld, a cărui fostă soție armeancă, Nina, lucra la biblioteca de la Kremlin. Primele articole despre acest caz au apărut în presa sovietică în 1988 și 1989; ele făceau referire la „Afacerea Kremlin". După interogatoriu, Rosenfeld l-a implicat pe Kamenev. Alții care au depus mărturii asemănătoare (deși nu fuseseră acuzați) au fost Pikel, secretarul lui Zinoviev, proeminentul zinovievist S. M. Zaks-Gladnev și Zinoviev însuși.[25] Ejov, în calitate de președinte al Comisiei de Control, a cerut pedeapsa cu moartea. Opoziția a rămas puternică. Gorki mai ales se exprima cu deosebită vehemență.

Responsabilitățile lui Enukidze, ca secretar al Comitetului Executiv Central, includeau și supervizarea generală a Kremlinului. El putea fi ușor acuzat pentru neglijență în cadrul complotului pus la cale în vechiul palat. În plus, de cîtăva vreme el acorda oarecare protecție unor supraviețuitori politici minori ai claselor prerevoluționare — desigur, cu concurența lui Stalin. Dar și acest lucru a fost împotriva lui. Se pare că în luna martie el fusese deja îndepărtat din funcție, promițîndu-i-se o poziție importantă în Caucaz, care nu s-a materializat niciodată.

O altă figură proeminentă de la Kremlin, confident al lui Enukidze, a fost de asemenea îndepărtată. Letonul Peterson, cel care condusese trenul lui Trotki[26] — celebrul cartier general din timpul războiului civil — era comandant al Kremlinului. El nu a fost arestat, dar în septembrie 1935 a fost transferat într-un post de la Raionul Militar Kiev, unde a rămas pînă

în 1937, cînd a fost lichidat.[27] Mai tîrziu, în 1938, el a fost nominalizat între conspiratorii militari care concepuseră o lovitură de stat la Kremlin, presupunîndu-se că fusese ales în acest scop de Enukidze.[28]

Enukidze nu a fost singurul veteran din partid care a avut îndoieli în legătură cu violența asaltului asupra opoziției. Societatea Vechilor Bolșevici și la fel de distinsa Societate a Foștilor Deținuți Politici strîngeau de cîtăva vreme semnături în rîndurile cercurilor influente pentru o petiție adresată Biroului Politic, împotriva condamnării la moarte a opoziționiștilor.[29] Acțiunile lor erau acum considerate activitate de răzvrătire. La 25 mai un decret laconic al Comitetului Central desființa Societatea Vechilor Bolșevici și numea, pentru a se ocupa de acestă dizolvare, o comisie condusă de Șkiriatov și formată în principal din adepții tineri ai lui Stalin, între care Malenkov.[30]

Societatea avea propria ei editură care tipărea memoriile membrilor societății și anumite lucrări teoretice. Era aproape imposibil ca acestea, și mai ales memoriile, să nu ofenseze noul regim. În fapt, ca de obicei, Stalin asocia o mișcare politică unei ranchiune personale. Începînd de la sfîrșitul lunii iulie, ziarul *Pravda* a pus accentul într-un serial de articole pe un exemplu de ceea ce avea să devină singurul tip de mărturii considerate corecte cu privire la trecutul partidului, o „Istorie" a bolșevismului prerevoluționar din Caucaz, scrisă de Beria și care nu este decît o hagiografie stalinistă. Faptele fuseseră pînă atunci distorsionate cu intenție ostilă, se spunea, de Enukidze și Orahelașvili. Ei nu-i acordaseră lui Stalin importanța cuvenită, deși pe timpul lor apăruseră lucrări care mai degrabă îndreptau lucrurile în favoarea lui, decît invers: standardele adulației începuseră să se schimbe.

Căderea lui Enukidze a fost atribuită în exclusivitate dorinței lui Stalin de a exagera propriul său rol în istoria bolșevismului din Caucaz și a responsabilității atribuite „falsificatorului notoriu al istoriei partidului, provocatorului și aventurierului Beria"[31]. Rolul jucat de Beria și întreaga problemă a acestor memorii nu puteau să fie decît secundare; oricum o asemenea interpretare abordează prea superficial motivele lui Stalin. Și totuși, preocuparea de a suprima și a transforma trecutul a avut importanța ei. Memoriile vechilor bolșevici au încetat să mai fie publicate. Lui Kossior, care evident se gîndise să scrie și el, Petrovski i-a spus că Stalin era împotrivă.[32]

La începutul lunii iunie Enukidze a devenit din punct de vedere politic un proscris. La unul din punctele de pe ordinea de zi a ședinței din 5–7 iunie a Comitetului Central, el a fost denunțat pentru „desfrîu politic și personal"[33]. Ejov a vorbit despre greșelile lui, iar fostul secretar al Comitetului Executiv Central a fost exclus din Comitetul Central și din partid.* În următoarele săptămîni, ziarele au publicat atacurile violente la adresa lui ale tinerilor

* El a fost înlocuit cu Akulov, pînă atunci procuror general. Acest post i-a revenit în acel moment lui Vîșinski. (*N. a.*)

secretari de partid ai lui Stalin de la Leningrad și Moscova, Jdanov și Hrușciov. Enukidze a fost acuzat că luase sub aripa sa „dușmani" — „foști prinți, miniștri, curteni, trotkiști, etc.... un cuib contrarevoluționar"[34] — și, în general, „liberalismul putred".

„Foștii prinți" erau reprezentați, se pare, de o femeie cvasiaristocrată care îngrijea antichitățile de la Kremlin[35] și care a fost ridicată acum la rangul de agent al clasei dușmane. Într-una din variante, tînăra despre care se afirma că atentase la viața lui Stalin era o contesă.[36] Oricum, legătura cu cazul care se cocea la Kremlin era indubitabilă. Enukidze nu a compărut în instanță la acel moment, ci a fost doar acuzat de neglijență. Se pare că el a fost totuși arestat cel mai tîrziu la începutul lui 1937.[37]

Următoarea lovitură s-a abătut asupra Societății Foștilor Deținuți Politici, care a fost dizolvată la 25 iunie, la fel cum fusese și Societatea Vechilor Bolșevici. S-a numit o comisie, sub conducerea lui Ejov, care să se ocupe de efectele societății. Mai mulți dintre membrii mai îndeaproape implicați în campania pentru clemență erau deja sau urmau să fie arestați în cel mai scurt timp.

Dacă bătrînii revoluționari opuseseră o oarecare rezistență, cea mai mare repulsie față de Stalin și noua lui linie politică avea să se regăsească la tînăra generație de comuniști. După cum am văzut, NKVD-ul a observat în rîndurile acestora expresii deschise ale revoltei. Uciderea lui Kirov a făcut multe grupuri să discute și chiar să plănuiască, cu un amatorism facil pentru poliția noului regim, uciderea lui Stalin, ceea ce constituia chiar o amenințare. Cercurile de acest fel au fost invariabil arestate și împușcate. Dar și Comsomolul, în ansamblul lui, avea nevoie de epurare. Reorganizarea acestuia în scopul de a elimina „dușmanii partidului" s-a anunțat la sfîrșitul lui iunie.[38]

În general, măsurile luate de Stalin în ultimele șase luni i-au întărit vizibil poziția. Cu toate acestea, el nu reușise să înfrîngă rezistența față de condamnarea la moarte a lui Kamenev. Era limpede că nu putea realiza acest lucru decît prin epurarea masivă a staliniștilor moderați. Iar terenul nu fusese îndeajuns pregătit în acest scop. Pentru moment Stalin a abandonat proiectul.

Și astfel, la 27 iulie, în cadrul unui proces secret, Kamenev a fost condamnat de Colegiul Militar al „Cazului Kremlin" la zece ani de închisoare, conform Articolului 58 (*viii*) din Codul Penal, pentru acțiuni teroriste împotriva oficialităților sovietice.[39] Doi dintre cei acuzați împreună cu el, A. I. Sinelobov, secretar pentru însărcinări pe lîngă comandantul Kremlinului și M. K. Cerniavski, șef de departament în Administrația Serviciilor de Informații ale Armatei Roșii, au fost condamnați la moarte. Cei doi Rosenfeld și alți șase au primit zece ani de închisoare, iar alte nouăsprezece persoane, pedepse mai scurte. Paisprezece condamnați, inclusiv Kamenev, au declarat că nu sînt vinovați; zece au admis numai discuții „antisovietice", iar șase, inclusiv soții Rosenfeld, și-au recunoscut intențiile teroriste împotriva lui Stalin.

În plus, Comisia specială a NKVD-ului a condamnat alte optzeci de persoane la închisoare (patruzeci și două) sau la exil (treizeci și șapte), deși Olgăi Kameneva, membră de partid din 1902, i s-a interzis doar să locuiască la Moscova sau Leningrad, timp de cinci ani.[40] Toți cei implicați au fost recent reabilitați.

Presiunile mari exercitate de Stalin în perioada verii au grăbit într-o oarecare măsură planurile legate de epurare. Dizolvarea societății care îi unea pe vechii bolșevici, campania împotriva „liberalismului putred" al lui Enukidze și proaspăta condamnare a lui Kamenev au făcut ca lucrurile să mai avanseze un pas. Dar drumul fusese greu, iar un proces public sau chiar condamnarea la moarte a lui Kamenev nu putuseră fi obținute. Era evident că se impunea în continuare o pregătire mai temeinică. Următoarele luni au fost folosite pentru a consolida ceea ce se obținuse și pentru a așeza temelia unei înscenări a NKVD-ului, menită să zdrobească opoziția.

NKVD PREGĂTEȘTE UN PROCES

Din punctul de vedere al epurărilor, perioada iulie 1935 – august 1936 a fost, după toate aparențele, un fel de interludiu idilic. Dacă este adevărat că națiunile care nu au istorie sînt fericite, atunci acelea au fost vremuri mult mai bune. N-a mai murit nimeni din Biroul Politic, n-au mai existat procese ale celor mai importanți opoziționiști, nici un om politic nu a mai fost înlăturat de la vîrf. Recolta a fost și ea destul de bună.

O plenară a Comitetului Central, desfășurată în decembrie 1935, a adoptat o rezoluție amplă privind verificarea documentelor de partid, operațiune care avea să constituie baza organizatorică a epurării în masă a membrilor de partid. Ea în sine era totuși inofensivă. Mai mult, s-a anunțat tot atunci că epurarea partidului, ordonată în 1933, se încheiase.

Proiectul unei noi constituții îi preocupase pe Buharin și Radek, în calitatea lor de membri activi ai comisiei înființate în acest scop în februarie 1935.[41] El era gata în iunie 1936 și Buharin, mai ales, aprecia că documentul nu va mai permite să fie „dați la o parte" oamenii.[42]

Era într-adevăr un document model, care acorda de exemplu garanții pentru imposibilitatea arestării arbitrare (Articolul 127), inviolabilitatea domiciliului și secretul corespondenței (Articolul 128) și chiar pentru libertatea de exprimare, a presei, a întrunirilor și demonstrațiilor (Articolul 125). Faptul că Buharin, principalul autor al Constituției, a avut încredere că legea urma să fie aplicată dovedește că el însuși a crezut într-o relaxare reală.

La vremea aceea Buharin gîndea despre comuniști că „sînt cu toții oameni buni, gata pentru orice sacrificiu. Dacă acum acționează greșit este pentru că situația este proastă. Ei trebuie să fie convinși că țara nu este împotriva

lor și că este necesară numai o schimbare a politicii". El ajunsese să creadă că era nevoie de o umanizare a bolșevismului și își îndreptase privirea către intelectuali — în special spre Ivan Pavlov și Gorki — căutînd sprijin. Pavlov, marele fiziolog, era total împotriva comuniștilor. Cînd Buharin a candidat pentru Academia de Științe, la mijlocul anilor 1920, Pavlov s-a ridicat împotriva lui, afirmînd că era „o persoană cufundată în sînge pînă la genunchi". În cele din urmă, cei doi bărbați ajunseseră la relații amicale. De altfel, Pavlov a murit între timp. Sînt cunoscute afirmațiile prin care Buharin își exprima părerea că intelectualitatea ar trebui să propună candidați, conform noii Constituții, care să formeze un fel de „al doilea partid"[43], nu pentru a se opune regimului, ci pentru a-l confrunta cu o critică constructivă.

În realitate, Stalin nu făcuse decît să schimbe tactica. Sub o aparență de calm se desfășura o activitate înverșunată. El dispunea deja de toate ingredientele pe care urma să le adune laolaltă pentru Marea Epurare. În primul rînd pusese la punct controlul direct al Poliției Secrete și înființase alte mecanisme ale puterii, răspunzătoare numai în fața lui însuși, capabile, pe baza unei tactici atente, să înfrîngă ierarhia oficială a partidului și statului. În al doilea rînd, exista deja o tradiție a proceselor înscenate în scopuri politice, față de care partidul nu obiecta și a cărei practică de a susține minciuni în interes politic avea să mai dureze încă mult timp. În al treilea rînd, foștii opoziționiști, supuși presiunilor deosebite ale vieții în comunism, fuseseră deja siliți să recunoască erori în care nu credeau nici ei, pentru a apăra ceea ce considerau a fi interesul partidului. În al patrulea rînd, activiștii erau obișnuiți să folosească tortura, șantajul și falsul — chiar dacă deocamdată mai ales în cazul celor ce se ridicau împotriva partidului.

Dacă pregătirile tehnice erau terminate, nu același lucru se putea spune despre cele politice. Probabil că Stalin a întîmpinat o opoziție formidabilă dacă a amînat din nou problema în același fel. El a ales o altă metodă. Cazul urma să fie pregătit în secret — ceea ce nu era prea greu, avînd în vedere că zinovieviștii și troțkiștii urmăriți fuseseră deja arestați. Evenimentele urmau să se desfășoare în timpul vacanței de vară și, mai ales, în absența lui Stalin. Despre condamnări la moarte nu se vorbea decît în momentul pronunțării lor și, chiar și atunci, se dădea de înțeles că ele urmau să fie comutate. Ele aveau, dimpotrivă, să fie executate fără discuții.

Dînd înapoi în fața condamnării la moarte a lui Kamenev, Stalin lua de fapt primele măsuri pentru a ajunge la același rezultat printr-o altă metodă. Între cei mulți arestați la vremea aceea se afla și un grup de studenți comsomoliști din orașul lui Gorki, despre care se spunea că puseseră la cale o încercare de asasinare a lui Stalin. Ei nu făcuseră decît să discute despre acest lucru, dar și atît era suficient pentru a se anticipa pedeapsa cu moartea. La începutul lui noiembrie 1935 grupul și-a recunoscut planul de a-l ucide pe Stalin, dar fără a implica vreun zinovievist sau pe alții din acuzații procesului din august 1936.[44] Procedura curentă a procesului era pe sfîrșite cînd judecata a fost

amînată pentru „investigații suplimentare", potrivit instrucțiunilor venite de la Secretariat.[45]

NKVD-ul a ales acest grup pentru că oferea de-a gata o legătură între studenți și Trotki și de aici posibilitatea de a construi în jurul lor ideea unei conspirații politice. Legătura o constituia chiar un membru al Poliției Secrete, Valentin Olberg.

Olberg fusese agent al departamentului de externe al NKVD-ului și lucrase la Berlin ca informator infiltrat în rîndurile trotkiștilor. În 1930 încercase să obțină postul de secretar al lui Trotki, una din numeroasele încercări ale NKVD-ului de a pătrunde în anturajul acestuia (reușită în 1940). Din 1935, Olberg lucrase pentru departamentul politic secret al NKVD-ului, demascînd tendințele trotkiste din importantul Institut Pedagogic Gorki, unde studiau studenții împricinați: deoarece Olberg nu avea pregătirea necesară și era străin, oficialitățile organizației locale de partid se opuseseră numirii lui, și mai ales Elin, șeful sectorului propagandă și educație al comitetului regional. Pe bună dreptate, Elin s-a plîns că documentele lui Olberg păreau false și s-a adresat Comitetului Central; Ejov a intervenit personal, impunîndu-l pe Olberg.

Pînă la începutul lui 1936 NKVD-ul avansase considerabil în extinderea implicațiilor acestui complot comsomolist. Olberg și alți profesori de la institut au fost arestați. Olberg, anchetat în perioada 25–28 ianuarie, a negat toate acuzațiile. S-a raportat că în final i s-a ordonat ca în numele disciplinei de partid și al poliției să recunoască rolul de om de legătură între grupul Gorki și Trotki. I s-a spus că era doar o însărcinare pe care i-o dădea NKVD-ul și că indiferent de verdictul tribunalului el va fi eliberat și va primi un post în Extremul Orient. Olberg a semnat tot ce i s-a cerut.[46] Pe scurt, a admis că fusese trimis de Trotki să aranjeze asasinarea lui Stalin și că a recrutat profesori și studenți care să înfăptuiască atentatul cu prilejul paradei de 1 Mai 1936, de la Moscova.

Pregătirea cazului Olberg nu a fost ușoară și a necesitat timp. Elin, care știa prea multe, a fost executat fără judecată[47], deși avea să fie menționat de mai multe ori în cursul audierilor publice. Fratele lui Olberg, P. Olberg, a fost și el implicat, iar mărturia lui avea să fie citată în instanță, fără ca el să fi fost prezent. Între cei implicați se număra și șeful Institutului Pedagogic, I. K. Fedotov. Acesta a mărturisit, dar probabil că nu prezenta prea multă siguranță pentru că nu a apărut în public și nu a fost adus la proces. Nelidov, un profesor de chimie de care era nevoie în rolul de ipotetic producător de bombe, nu era comunist și, în pofida presiunilor violente cărora le-a fost supus de unul dintre cei mai înrăiți anchetatori, mai tînărul Kedrov, nu a cedat.

Pînă la sfîrșitul lunii februarie 1936 povestea lui Olberg fusese construită într-o versiune utilizabilă[48] și NKVD-ul a ales-o ca bază a „complotului".

Șeful departamentului politic secret, G. A. Molcianov, a ținut o conferință la care au participat circa patruzeci de ofițeri NKVD. El i-a informat că fusese descoperită o vastă conspirație pe care li se cerea să o investigheze. Biroul Politic considera dovezile demne de toată încrederea, de aceea sarcina lor consta numai în a descoperi detaliile. Nu se punea problema că vreunul dintre acuzați nu ar fi fost vinovat.[49]

Ofițerii au înțeles imediat că toată afacerea era o înscenare, pentru că ei înșiși fuseseră ani la rîndul însărcinați cu supravegherea opoziționiștilor și nu descoperiseră nici o astfel de activitate. Mai mult, dacă un asemenea complot ar fi ieșit la iveală fără a fi depistat de ei, s-ar fi ales măcar cu o mustrare. Cît de puțin credea Stalin însuși în existența unor comploturi reale se vede din simplul fapt că el a retras atît de mulți ofițeri experimentați din toate departamentele active ale Poliției Secrete, pentru a-i implica în ceea ce știa că este o farsă de anchetă.

NKVD-ul, așa cum era în acel moment, reprezenta pentru Stalin un instrument puternic și experimentat, la conducerea căruia se afla Iagoda. Adjunctul lui pentru probleme de securitate era amicul lui Stalin, Agranov, care terminase operațiunile speciale de la Leningrad și predase orașul îngrozitorului Zakovski; se spune că acesta s-a lăudat că, dacă s-ar fi aflat în situația de a-l ancheta pe Karl Marx, ar fi reușit să-l facă să mărturisească, fără întîrziere, că era agentul lui Bismarck.

Mecanismul propriu-zis al Poliției Secrete se afla în mîinile Administrației Supreme a Securității Statului din cadrul NKVD. Este vorba despre o serie întreagă de departamente extrem de bine organizate, bune cunoscătoare ale metodelor domeniului lor de activitate și antrenate în toate tipurile de anchete, interogatorii și falsificări. Aproape toți ofițerii importanți lucrau în aceste departamente de zece ani și se ocupaseră de marile cazuri de la sfîrșitul anilor 1920 și începutul anilor 1930. (Pe lîngă mecanismul Poliției Secrete, NKVD-ul controla și Miliția [poliția obișnuită], grănicerii, propriile trupe de interne, pompierii și lagărele de muncă a căror administrație, Gulag-ul, condusă de Matvei Berman, primea deja un mare număr de epurați, de toate categoriile.)

Iagoda și Agranov înșiși, precum și Ejov ca reprezentant al Comitetului Central, au jucat un rol important în organizarea procesului, iar Stalin în persoană a prezidat principalele sesiuni. Sub conducerea acestora, departamentul politic secret era răspunzător din punct de vedere tehnic de întreaga operațiune, deși acum avea la dispoziție serviciile mai multor ofițeri din alte departamente ale Securității Statului, inclusiv pe șefii acestora.

Departamentul politic secret, care fusese de la început nucleul Ceka[50], reprezenta încă punctul-cheie al operațiunilor Poliției Secrete. Aceasta însemna că el purta întreaga responsabilitate a supervizării organizațiilor din țară și a desfășurării luptei politice împotriva tuturor elementelor politice ostile.

El era condus de G. A. Molcianov, un carierist lipsit de scrupule, și de adjunctul acestuia, G. S. Liușkov.

Departamentul economic avea responsabilități de securitate în domeniul industriei și agriculturii (exceptînd transporturile, de care se ocupa Departamentul transporturilor). În condițiile din Uniunea Sovietică, el avea aceeași greutate ca și Departamentul politic secret și a purtat întreaga responsabilitate a unor procese precum cel al lotului de la Șahtî, care, deși erau procese politice în general, se axau mai ales pe infracțiuni economice. Șeful acestui departament, L. G. Mironov, era un om cu o memorie extraordinară, ce avea să-i fie de mare folos în structurarea și controlul detaliilor primelor două procese. În afară de conducerea departamentului respectiv, el îndeplinea și funcția de adjunct al lui Iagoda în toată activitatea NKVD-ului legată de securitatea statului. Mironov este descris ca un membru de partid conștiincios, descurajat de acuzarea vechilor bolșevici.[51] Între cazurile anterioare pe care le organizase și care nu par să-l fi descurajat în aceeași măsură se numără cel al „Partidul industrial" și procesele Metro-Vic, considerate cazuri economice, în pofida importanței lor politice. Procesul lui Zinoviev nu a avut nici o componentă economică. Totuși, Mironov a jucat un rol important.

Departamentul operativ răspundea de paza persoanelor din conducere și a instalațiilor, precum și de anchetarea actelor teroriste îndreptate împotriva acestora. Principala lui sarcină în momentul respectiv o constituia protecția lui Stalin. Șeful acestui departament, K. V. Pauker, sau adjunctul lui, A. I. Volovici, stăteau aproape neîntrerupt alături de el, exceptînd timpul cît se afla în birourile lui bine păzite; L. I. Certok, unul dintre principalii lor subordonați, petrecea de asemenea mult timp cu organizarea apărării lui Stalin pe plan local.

Pauker era un fel de bufon malefic. Fusese frizer și valet al vedetelor de operă din Budapesta și avea el însuși talent pentru roluri comice. Luat prizonier de ruși în 1916, el devenise membru al grupului de comuniști proveniți din acel mediu. Ignorant, lipsit de educație și de convingeri politice, el a fost recrutat de Ceka, la fel ca mulți străini în timpurile acelea, pentru a lucra la percheziții și arestări. S-a ridicat devenind valetul personal, de această dată al lui Menjinski, care a ajuns să se bazeze pe el și l-a numit în cele din urmă șef al gărzilor de corp de la Kremlin și șef al Departamentului operativ. Se afla în relații strînse cu Stalin, care îi permitea chiar să-l bărbierească.[52]

Departamentul special se ocupa în general de forțele armate. Șeful acestuia era M. I. Gai.

Departamentul de externe se ocupa de spionaj și teroare în străinătate. Șeful departamentului, A. A. Sluțki, era un intrigant viclean care a jucat un rol important în anchetele majore. Adjuncții lui erau Boris Berman și M. Șpigelglas.

Departamentul transporturilor, sub A. M. Șanin, a fost singurul mai puțin implicat, avînd imaginea pătată numai de nesfîrșitele epurări efectuate de Kaganovici la căile ferate.

Această structură era destul de flexibilă. Schimbările de funcții între departamente erau frecvente. De asemenea, reorganizările implicînd transferul între departamente al unor probleme de mai mică importanță nu erau neobișnuite.

Așa s-a întîmplat cu ordinul de luptă împotriva neajutoraților deținuți de la Lubianka, lansat de Stalin pentru trupele de șoc însărcinate cu executarea represiunilor.

În sprijinul acestora venea și o altă organizație: Procuratura. Procuratura nu a fost organizată pe o bază centralizată pentru a acoperi întreaga Uniune decît în 1933, atunci cînd a devenit unul dintre cele mai centralizate organisme ale URSS, toate structurile ei juridice fiind complet și uniform subordonate procurorului general de la Moscova, la vremea aceea Vîșinski. El a enunțat principiul de acțiune — toate discrepanțele între comandamentele legii și cele ale Revoluției „trebuie rezolvate numai prin subordonarea comandamentelor formale ale legii celor ale politicii partidului"[53]. Principalul lui adjunct era G. Roghinski, un fanatic care avea să apere principiul lichidării în masă chiar și după ce el însuși a fost epurat și deportat în lagăr.

La sfîrșitul lui februarie mărturiile lui Olberg și ale celorlalți erau satisfăcătoare. Unul dintre cei care mărturisise dispunea de o parte din arhiva lui Trotki, din 1920; Stalin a propus Biroului Politic ca Ejov să o cerceteze și „NKVD-ul să-i ancheteze pe acuzați împreună cu tovarășul Ejov". Începînd din acest moment Ejov va juca un rol important în investigație.[54]

Un fost opoziționist, Isaac Reingold, președinte al Sindicatului Bumbacului, fusese arestat ca trotkist în ianuarie sau februarie. El era prieten cu Sokolnikov și avea legături cu Kamenev. Om puternic, de numai treizeci și opt de ani, el s-a dovedit greu de înfrînt. A fost supus interogatoriilor de către Certok timp de trei săptămîni, adesea patruzeci și opt de ore neîntrerupte, fără somn și fără hrană. În prezența lui s-a dat ordinul de arestare și a familiei. În cele din urmă i s-a înmînat sentința de condamnare la moarte, spunîndu-i-se că va fi executată imediat dacă nu mărturisea pe loc. El a refuzat în continuare, dar a afirmat că va semna orice dacă va primi instrucțiuni în acest sens de la partid. Iagoda a refuzat să accepte asemenea condiții și interogatoriile au continuat. În cele din urmă a intervenit Ejov, care i-a ordonat personal lui Reingold, în numele Comitetului Central, să furnizeze dovezile cerute.[55]

Confesiunile au fost obținute cu oarecare dificultate. Se spune că Stalin a adus circa 300 de foști opoziționiști din închisori și izolatoare[56], verificați de NKVD pentru a corespunde ca acuzați. Pînă în luna mai s-au obținut aproximativ cincisprezece mărturii adecvate, iar altele urmau să fie încheiate.

La mijlocul lunii mai, Stalin a ținut o conferință cu mai mulți ofițeri superiori ai NKVD-ului, cerîndu-le să aducă noi dovezi ale legăturilor cu Trotki. Spre nemulțumirea Departamentului de externe, Molcianov a nominalizat alți doi agenți NKVD care lucraseră ca reprezentanți ai acestuia în Partidul Comunist German și în Comintern, Fritz David și Berman-Iurin.[57] Ei au fost arestați în iunie[58] și nu au putut obiecta, fiind nevoiți să accepte instrucțiunile. Fiecare dintre ei a afirmat că îl vizitase pe Trotki și primise ordine de la el să-l ucidă pe Stalin.

Încă două persoane, Moissei Lurie, om de știință, și Nathan Lurie, chirurg, al căror comportament în instanță i-a făcut pînă și pe ziariștii străini să-i suspecteze că ar fi fost agenți provocatori, sînt înscrise în rîndurile deținuților, sub diferite acuzații pe care nu se străduiau să le ascundă.[59] Se presupunea că erau la rîndul lor teroriști trotkiști. Cu mărturiile lor, se adunaseră o grămadă de materiale.

„CENTRUL TROȚKIST-ZINOVIEVIST"

În martie Iagoda îi raportase lui Stalin „lichidarea mișcării trotkiste de rezistență și demascarea grupurilor teroriste". La 31 martie Stalin le-a indicat lui Iagoda și Vîșinski să facă o propunere concretă privind judecarea acestor trotkiști, în care să dezvăluie optzeci și două de nume. În aprilie, principalii trotkiști puși sub acuzare — I. N. Smirnov, Mracikovski și Ter-Vaganian — se aflau în anchetă.[60]

Așa cum s-a subliniat mai tîrziu, „Centrul" nu cuprindea „nici măcar pe unul dintre vechii conducători politici" din grupul lui Trotki.[61] Smirnov, Mracikovski și Ter-Vaganian erau cu toții oameni cu reputație în partid. (Inspectorul general al armatei, trotkist, eroicul uriaș Muralov, fusese arestat la 17 aprilie și se intenționa, fără îndoială, și utilizarea lui; el a rezistat însă pînă în decembrie, de aceea acest plan a trebuit amînat.)

Membru al Comitetului Central fusese numai Smirnov, dar el fusese totodată un foarte distins vechi bolșevic. Muncitor în fabrică, Smirnov activase ca revoluționar încă de la vîrsta de șaptesprezece ani.[62] Arestat, petrecuse mulți ani în închisorile țariste și în exil în Arctica. Luptase în Revoluția din 1905, iar în războiul civil condusese Armata Roșie în victoria împotriva lui Kolceak. Cunoscut sub numele de „Lenin al Siberiei", Smirnov se aflase la conducere acolo timp de mai mulți ani după revoluție.

În 1922 el fusese propus secretar al partidului, cu puțin înainte ca funcția să-i fie acordată lui Stalin.[63] După ce a fost exilat împreună cu alți trotkiști, în 1927, Smirnov a retractat, dar în perioada Riutin își exprimase aprobarea cu privire la propunerile de îndepărtare a lui Stalin și de atunci stătuse în închisoare. Stalin îi purta deci o ranchiună specială.

Poate acesta a fost motivul pentru care Stalin a insistat pentru includerea lui Smirnov în „Centru", în pofida imposibilității lui fizice de a fi participat la o acțiune de acest gen. Pentru că, după cum se spune că ar fi obiectat chiar Agranov, acuzația era greu de crezut ținînd cont de faptul că Smirnov se aflase la închisoare în toată perioada la care se referea pretinsul complot. Stalin „i-a aruncat lui Agranov o privire supărată și i-a spus: « Să nu-ți fie frică, asta-i tot. »"[64]

Mracikovski luptase și el în Siberia. În 1927 condusese tipografia ilegală a lui Trotki și fusese primul arestat dintre opoziționiști. El era privit ca un simplu „luptător". Stătea în închisoare din 1933. Ter-Vaganian, intelectual armean descris ca om cinstit și lipsit de ambiții, se distinsese în luptele din revoluție și războiul civil, iar după aceea se întorsese spre ideologie și jurnalism. Și el trăise în exil în Kazahstan din 1933.

Un al patrulea trotkist fusese implicat în afacere pentru buna impresie — Dreitzer, fostul șef al gărzii de corp a lui Trotki, figură proeminentă a demonstrațiilor din 1927. El nu a fost acuzat ca membru al „Centrului", ci ca organizator șef al grupurilor de asasini.

Primele cercetări ale principalilor deținuți au însemnat un eșec total. Smirnov intrase în greva foamei de treisprezece zile, la 8 mai, iar la 20 mai el încă mai susținea: „Nu recunosc acest lucru; nu recunosc; nu recunosc." Ter-Vaganian, la rîndul lui, a intrat de două ori în greva foamei și i-a scris lui Stalin că s-a hotărît să se sinucidă.[65] Principalul interogatoriu al lui Mracikovski a durat, se spune, nouăzeci de ore, fără să ducă la nici un rezultat, deși Stalin telefona din timp în timp să întrebe cum mergeau lucrurile.[66]

Pînă acum cazul era în întregime trotkist. Stalin a ordonat însă implicarea zinovieviștilor. Mai tîrziu Iagoda avea să fie acuzat că respinsese dovezile împotriva acestora, și Agranov (cel puțin așa avea să afirme el cînd i-a atacat pe Iagoda și Molcianov în 1937) a ajuns pe căi lăturalnice la Poliția Secretă regională a Moscovei. Împreună cu Ejov a pus la cale întregul plan al Centrului „Unit" — adică trotkiștii și zinovieviștii laolaltă — și, împreună cu A. P. Radzivilovski și cu alte figuri de frunte ale NKVD-ului moscovit, a obținut mărturisirile necesare. Radzivilovski a scris ulterior că a fost nevoie de „o muncă extraordinar de dificilă cu Dreitzer și Pikel, întinsă pe durata a trei săptămîni" pentru a-i face să recunoască. Deși la început Iagoda nu a fost de acord, Agranov a afirmat că numai așa investigația a putut fi direcționată pe drumul cel bun. Richard Pikel, fostul secretar al lui Zinoviev, depusese deja mărturie în „Afacerea Kremlin". Scriitor și dramaturg care servise în războiul civil, el a devenit mai cooperant cînd a fost mutat la NKVD-ul central, unde mulți dintre principalii conducători îi erau vechi prieteni. Aceștia i-au promis viața, ofertă confirmată mai tîrziu de Iagoda.[67]

Zinoviev și principalii lui adepți au fost aduși la Moscova din izolatoarele în care se aflau abia la sfîrșitul lunii iunie sau primele zile ale lui iulie.[68]

La început Zinoviev a „negat cu îndărătnicie"[69]. Bakaev a „negat cu insistență"[70]. În general, toți adevărații opoziționiști au refuzat să mărturisească și au subliniat că ei stătuseră la pușcărie sau în exil, în cele mai îndepărtate zone ale țării, cea mai mare parte a perioadei respective, iar în restul timpului se aflaseră sub controlul atent al NKVD-ului. Molcianov le-a dat atunci de înțeles anchetatorilor că ordinele pe care le primiseră, de a nu folosi mijloace ilegale de interogare, nu trebuiau luate prea în serios.[71]

Interogarea lui Zinoviev și Kamenev a intrat în sarcina celor mai înalți responsabili: Agranov, Molcianov și Mironov. La vremea aceea Zinoviev era bolnav, suferea de ficat și interogatoriul de rutină a fost amînat.[72] El scrisese încă o dată Biroului Politic, acceptînd vag „responsabilitatea" pentru asasinarea lui Kirov. Scrisoarea i-a fost returnată, recomandîndu-i-se insistent o „mai mare sinceritate".[73]

De la Kamenev s-a încercat obținerea unei confesiuni prin metodele obișnuite ale anchetei, de care s-a ocupat Mironov. Dar Kamenev a rezistat, în ciuda tuturor eforturilor acestuia, l-a expus pe Reingold unei „confruntări" și în general s-a menținut ferm pe poziție.

Mironov i-a raportat lui Stalin refuzul lui Kamenev de a mărturisi, iar mai tîrziu i-a povestit unei cunoștințe apropiate cum a decurs discuția:

— Crezi că este posibil să nu mărturisească Kamenev? l-a întrebat Stalin, uitîndu-se la el cu ochi înguști, vicleni.

— Nu știu, i-a răspuns Mironov. Nu cedează la persuasiune.

— Nu știi? l-a întrebat Stalin cu vădită surprindere, privindu-l fix pe Mironov. Dar știi cît valorează țara noastră, cu toate fabricile, mașinile, armata, cu toate armamentele și marina?

Mironov și toți ceilalți prezenți s-au întors spre Stalin surprinși.

— Gîndește-te și spune-mi, i-a cerut Stalin. Mironov a zîmbit, crezînd că Stalin se pregătea să facă o glumă. Dar Stalin nu avea de gînd să glumească. L-a privit pe Mironov drept în ochi. Te-am întrebat cît cîntăresc toate acestea, a insistat el.

Mironov era derutat. Aștepta, sperînd totuși că Stalin va trasforma totul într-o glumă, dar Stalin continua să-l țintuiască, așteptînd un răspuns. Mironov a ridicat din umeri și, ca un elev supus unui examen, a spus cu voce nesigură: Nimeni nu știe cît, Iosif Visarionovici. Cifrele sînt astronomice.

— Ei bine, poate un om să reziste presiunii unei greutăți astronomice? a întrebat Stalin insistent.

— Nu, a răspuns Mironov.

— Atunci, nu-mi mai spune că Kamenev sau celălalt deținut poate rezista unei asemenea presiuni. Nu veni să-mi mai raportezi, i-a spus Stalin lui Mironov, pînă ce nu ai în servieta asta mărturisirea lui Kamenev![74]

Nici transferul cazului lui Kamenev brutei de mîna a treia care era Certok nu a dat rezultate, deși tratamentul obișnuit prin lipsa somnului, semiînfometare și, în general, brutalități, începuse probabil să-l uzeze.[75]

MOARTEA LUI GORKI

Stalin voia să continue executarea opoziționiștilor în pofida unei posibile revolte în partid. Și, ca întotdeauna, era pregătit să răspundă cu obișnuita lui combinație de duritate și intrigi. Singura figură imposibil de manevrat astfel și care, atîta timp cît se afla în viață, cu greu putea fi redusă la tăcere, era Maxim Gorki, „rămas pînă la moarte singura persoană pe care Stalin era obligat să o ia în seamă, cel puțin într-o oarecare măsură"[76]. Dacă el ar mai fi trăit, poate că procesul din august ar fi avut alt deznodămînt. Dar Gorki se îmbolnăvise la 31 mai[77] și a murit la 18 iunie.

Cînd Gorki s-a opus Revoluției din Octombrie 1917, Stalin l-a atacat mai violent decît oricare alt bolșevic. Într-o replică la un articol al lui Gorki intitulat „Nu pot să tac", el afirmase chiar (neavînd dreptate) că Gorki și cei de aceeași teapă „tăcuseră" cînd latifundiarii și capitaliștii atacaseră țărănimea și proletariatul, că aduceau reproșuri numai Revoluției, nu și contrarevoluției. Opera lui Gorki dăduse, desigur, o ultimă lovitură claselor dominante, iar el fusese asociat de la bun început social-democraților. Stalin a continuat scriind că revoluția era pregătită să arunce la coș „nume mari", inclusiv pe cel al lui Gorki, la nevoie.

Punctele de vedere ale lui Gorki nu erau în nici un caz lipsite de combativitate. El a remarcat în repetate rînduri că, dacă dușmanul nu se predă, „trebuie distrus". Cu toate acestea Gorki a luat apărarea lui Pilniak și Zamiatin în timpul protestului împotriva celor doi scriitori, în 1930 — acest fapt trebuie să fi fost el singur foarte supărător pentru Stalin, mai ales în cazul lui Pilniak (vezi p. 361). Iar de atunci, ceea ce este și mai semnificativ pentru noi, Gorki s-a declarat ferm în favoarea unei politici de reconciliere și s-a pronunțat deschis împotriva primelor încercări de distrugere a lui Kamenev și Zinoviev.

Simpla lui existență era un factor de susținere pentru Kamenev și ceilalți, în chinul lor. Ei erau siguri că vocea lui Gorki se va ridica împotriva persecuțiilor cărora le erau supuși, de îndată ce ele aveau să fie cunoscute. Într-o oarecare măsură această certitudine trebuie să-i fi întărit în rezistența pe care au dovedit-o. De aceea, moartea lui în acest moment deosebit trebuie să fi constituit pentru ei o lovitură morală, care a ușurat probabil sarcina lui Stalin.

Ca și în cazul lui Kuibîșev, avem de-a face cu un deces survenit într-un moment foarte convenabil pentru Stalin. Majoritatea deceselor survenite în momente convenabile pentru Stalin aveau această proprietate din motive evidente.

Doctorii care l-au îngrijit pe Gorki au fost ulterior învinuiți, la ordinele lui Iagoda, că îl uciseseră. Cînd vom ajunge la procesul Buharin, din 1938, în cadrul căruia s-a făcut această acuzație, vom arunca o privire asupra dovezilor (vezi p. 462). Deocamdată vom nota că procesul în curs s-a desfășurat cît de repede posibil după obținerea mărturisirilor necesare, fiind, în plus,

astfel programat încît majoritatea membrilor Biroului Politic să fie plecați în vacanță. Dacă Gorki ar mai fi trăit măcar cîteva luni, el ar fi reprezentat cu certitudine un impediment pentru planurile lui Stalin. Amînarea la nesfîrșit a procesului ar fi fost cel puțin ciudată și ar fi lăsat timp pentru formarea unei opoziții în cadrul Comitetului Central. Continuarea procesului *fără* executarea opoziționiștilor ar fi fost contrară întregului plan al lui Stalin. Dar punerea acestuia în aplicare atît timp cît Gorki ar fi fost în viață ar fi avut o seamă de dezavantaje. O voce influentă ar fi sprijinit elementele deja nemulțumite din conducere și le-ar fi dat putere; a-l reduce la tăcere pe scriitor, chiar dacă ar fi fost posibil, nu era ușor.

Toate aceste considerații sînt logice, dar nu dovedesc nimic. Și Stalin era, în felul lui, un om cu logică. El nu se opunea uciderii semenilor, iar respectul lui pentru literatură nu era de natură a-l împiedica să se descotorosească de mulți alți scriitori ruși de renume. Vom analiza această suspiciune mai tîrziu.

ZINOVIEV CEDEAZĂ

Lui Stalin i s-a părut potrivit în acel moment să-i abordeze pe Zinoviev și Kamenev direct, în probleme politice. Ejov le-a transmis ceea ce le-a fost prezentat ca instrucțiuni ale Biroului Politic: „dezarmați într-o manieră care să nu mai facă posibilă nici o speranță din partea voastră de a mai putea ridica vreodată glasul împotriva partidului". Alternativa era un proces judecat de tribunalul militar în spatele ușilor închise și executarea întregii opoziții, inclusiv a miilor de deținuți din lagăre.

Zinoviev a refuzat, iar încercarea similară cu Kamenev a dat de asemenea greș, deși de această dată Ejov a amenințat direct că fiul lui Kamenev va fi împușcat dacă el nu ceda.

Apoi li s-a aplicat o tehnică de interogare mai dură. Iagoda a pus să se încingă celulele, deși vremea era atunci caldă. Condiția fizică a lui Zinoviev era foarte precară, iar Kamenev începea să slăbească sub amenințările proferate împotriva fiului său, a cărui arestare a fost în cele din urmă ordonată în prezența lui. În iulie, după un interogatoriu care a durat toată noaptea, Zinoviev a cerut să stea de vorbă cu Kamenev, iar după ce au discutat, cei doi au consimțit să accepte procesul cu condiția ca Stalin să le confirme, în prezența întregului Birou Politic, promisiunile de a nu-i executa nici pe ei, nici pe adepții lor.

Condiția a fost acceptată. Dar, cînd au fost duși la pretinsa ședință a Biroului Politic, prezenți erau numai Stalin, Voroșilov și Ejov. Stalin le-a explicat că ei formau o comisie a Biroului Politic, împuternicită să asculte cazul.[78]

Apelul adresat Biroului Politic și parțiala eschivare a lui Stalin de a-i da curs prezintă cîteva puncte interesante. Atît apelul cît și eschivarea sugerează

că în Biroul Politic mai existau încă oameni care puteau garanta pentru respectarea angajamentelor asumate. De fapt, în mod curios, pînă în 1938, la execuția lui Rudzutak, ni se mai sugerează, încă, o încercare similară de apel atunci cînd se spune că „el nici nu a fost convocat în fața Biroului Comitetului Central, pentru că Stalin nu voia să stea de vorbă cu el"[79].

Deși neliniștiți de absența celorlalți membri ai Biroului Politic, după unele argumentări deținuții au acceptat în cele din urmă condițiile lui Stalin, care le-a garantat viața, lor și adepților lor, precum și libertatea familiilor. (Un membru al familiei lui Zinoviev i-a povestit lui Krivițki că unul dintre motivele capitulării a fost „salvarea familiei"[80], iar în cazul lui Kamenev este evident valabil același lucru — și reiese din apelul lui final.)

După capitularea lui Zinoviev și Kamenev, Stalin a devenit stăpîn pe situație. Procesul era în curs de desfășurare. Figurile politice mai puțin proeminente puteau fi expediate la nevoie și, oricum, ce argument ar fi existat pentru ele, mai puternic decît acordul șefilor de a se da curs procesului și a accepta promisiunile lui Stalin.

Mărturisirea lui Kamenev era în curs de pregătire la 13 iulie (și probabil a lui Zinoviev de asemenea). Bakaev mărturisea la 17 iulie, Dreitzer la 23 iulie.[81] Mracikovski a mărturisit la 20 iulie, iar la 21 iulie a avut loc o „confruntare" cu Smirnov. În legătură cu acest moment există două relatări ușor diferite.[82] Una dintre ele, bazată evident pe înregistrările oficiale, afirmă că cei doi prieteni s-au certat pentru ceea ce Smirnov considera a fi slăbiciunea lui Mracikovski de a ceda. Cealaltă îi prezintă pe cei doi în relații încă bune la sfîrșitul întrevederii. În orice caz Mracikovski a remarcat ceva de genul „Ce, Ivan Nikitici, dorești să ieși cu cămașa curată dintr-o nenorocită de afacere sordidă?" Iar comentariul ferm al lui Smirnov a fost „invenție și calomnie!"[83]

În pofida recalcitranței lui Smirnov, pregătirea politică a procesului putea acum continua. La 14 ianuarie 1936 Comitetul Central a hotărît că toți membrii trebuiau să predea pentru schimbare legitimațiile de partid, scopul urmărit fiind de a-i cerne pe cei lipsiți de merite. La 29 iulie, Comitetul Central a trimis comitetelor regionale, raionale, republicane, orășenești și locale o scrisoare strict secretă în care erau citate mărturisirile de ultimă oră, unele datate chiar 25 iulie, ale lui Zinoviev, Kamenev, Mracikovski, Bakaev, Pikel, Dreitzer, Berman-Iurin, N. Lurie, M. Lurie și Reingold — dar nu și Smirnov —, dintre cei care urmau să apară în instanță alături de Karev, Motorin, Esterman, Kuklin și alții implicați dar nemenționați. Tabloul descris cuprindea o serie amănunțită de asasinate puse la cale de blocul trotkisto-zinovievist, care urmau să fie comise de mai mulți complici ale căror nume erau specificate, și între care se înscria în mod special uciderea lui Kirov. În unele privințe scrisoarea făcea o relatare mai completă a procesului decît versiunea oficială publicată.[84] Ea menționa de asemenea că mulți dintre arestați reușiseră, în pofida măsurilor de pînă atunci, să-și păstreze legitimațiile de

partid, deși „au fost șterse toate delimitările" între „spioni, provocatori, Gărzi Albe, chiaburi" pe de o parte și „trotkiști și zinovieviști" pe de altă parte. Scrisoarea chema la învigorarea „vigilenței revoluționare" și stabilea ferm datoria principală a membrilor de partid în perioada următoare: „Calitatea inalienabilă a fiecărui bolșevic în condițiile actuale trebuie să fie capacitatea de a recunoaște un dușman al partidului, oricît de bine ar fi mascat acesta."[85]

La primirea circularei, oficialitățile locale au declanșat un nou val de denunțuri febrile. Primul-secretar al raionului Kozelsk, de exemplu, a scris comitetului regional denunțînd nu numai localnici, ci și persoane pe care le întîlnise în locurile lui de muncă de pînă atunci și pe care acum le considera suspecte, comentînd pentru fiecare caz: „Este imposibil ca pînă acum să nu fi fost demascat."[86]

Era vorba, de fapt, despre pregătirea ramificațiilor partidului, din întreaga țară, pentru campania care urma să fie lansată, în legătură cu procesul Zinoviev, împotriva tuturor dușmanilor secretarului general. Unul dintre rezultate a fost acela că pretutindeni s-au întocmit liste de elemente antisovietice, și mai lungi decît cele deja existente; astfel a început epurarea în masă.

În tot acest timp Smirnov, incriminat în Scrisoarea Secretă, continua să creeze probleme. O publicație sovietică a tipărit de curînd fragmente din interogatoriul luat de NKVD lui Smirnov. Acesta nega existența pretinsei „organizații". Cînd i s-a spus că în 1935, aflîndu-se la pușcărie, a transmis directive prin mama lui, el a răspuns: „Minciună". Smirnov a recunoscut că primise o scrisoare de la Trotki (evident, în 1932) și că îi răspunsese. Trotki îi scrisese despre apariția fascismului, iar în scrisoarea de răspuns Smirnov se referise la situația din Uniunea Sovietică, nimic mai mult.[87]

Presiuni suplimentare s-au exercitat asupra lui Smirnov prin intermediul fostei lui soții, Alexandra Safonova, implicată la rîndul ei. Ea a fost adusă la o confruntare cu Smirnov, în biroul lui Gai, unde l-a rugat insistent să accepte procesul. Din moment ce Kamenev și Zinoviev mărturisiseră deja, se spune că ar fi argumentat ea, ar fi fost mai bine pentru el să rămînă alături de cei doi și să participe la procesul public, caz în care nu s-ar mai fi pus problema să fie împușcați.[88] Cînd Zinoviev, secretar al Comitetului Central, îi spusese că partidul avea nevoie de mărturia ei, Safonova acceptase argumentul că opoziția trebuia „dezarmată" și urmase instrucțiunile. Acum susținea că în 1930 și 1931 Smirnov, Ter-Vaganian, Mracikovski și ea însăși formaseră un „Centru trotkist", cu scopuri teroriste, că Trotki trimisese directive în acest scop și că Smirnov vorbise la ei în casă despre necesitatea de a-l ucide pe Stalin.

Smirnov a răspuns, ca și mai înainte, că îl întîlnise pe fiul lui Trotki la Berlin și făcuse un schimb de scrisori cu Trotki, dar că nu fusese vorba de nici un plan terorist și nu existase nici un „centru".

Atunci Safonova a afirmat: „Tu, Ivan Nikitici, vrei să te ascunzi. Nu vrei să depui armele." Smirnov i-a răspuns: „Vai, Șura, Șura. Vreau să mor în liniște."[89]

Smirnov a fost „confruntat", se pare, și cu Zinoviev, care a afirmat că el mărturisea și l-a îndemnat pe Smirnov să facă același lucru. Zinoviev s-a declarat convins că recunoașterea îi va deschide calea spre revenirea în partid și că Stalin — despre care vorbea numindu-l cu vechea lui poreclă din partid, Koba — reprezenta acum punctul central al voinței partidului și va ajunge la un compromis cu opoziția, deoarece practic el nu se putea lipsi, în timp, de „garda lui Lenin". Smirnov i-a răspuns că, dimpotrivă, era limpede că Biroul Politic urmărea anihilarea fizică a opoziției, altfel întregul caz nu avea rost.[90]

Anchetatorul i-a spus lui Smirnov că era inutil să mai opună rezistență, deoarece existau o mulțime de martori împotriva lui. Mai mult, nu numai Smirnov va avea de suferit, ci întreaga lui familie — așa cum se întîmplase și cu rudele asasinului Nikolaev. Smirnov nu știa nimic despre arestarea familiei lui și a interpretat vorbele anchetatorului ca pe o amenințare dezgustătoare. Dar la scurtă vreme, în drum spre interogatoriu, a văzut-o pe fiica sa, Olga, la capătul celălalt al coridorului, păzită de doi gardieni. În rapoarte de mai tîrziu ea figurează ca deținută. (Mama ei, soția lui Smirnov, Varvara, a fost trimisă într-un lagăr pentru femei la Kotlas, unde a fost împușcată în aprilie sau mai 1938, cu prilejul executării în masă a 1 300 de indezirabili. Prima lui soție însă, Safonova, care depusese mărturie împotriva lui, a rămas în viață, deși închisă, pînă în 1958, cînd a recunoscut că mărturia ei a fost, „în proporție de nouăzeci la sută, o minciună".)[91]

Supus tuturor acestor presiuni, Smirnov a cedat în cele din urmă, dar a consimțit să facă numai o mărturisire parțială. Nimeni nu ar fi acceptat așa ceva, dar începeau să intre în criză de timp și Stalin voia cu orice preț implicarea lui Smirnov în proces. Smirnov a reușit să o scoată pe Safonova de pe lista inculpaților, astfel încît ea a apărut numai ca „martor". Toate acestea l-au nemulțumit pe Stalin, iar Iagoda și Mironov aveau să fie mai tîrziu acuzați de a-l fi acoperit pe Smirnov.[92] La 5 august* mărturia lui Smirnov se afla într-o fază avansată. Chiar și la această dată însă, nu se luase o decizie privind persoanele care urmau să apară în proces. La 7 august Vîșinski a prezentat rechizitoriul oficial pentru doisprezece acuzați nominalizați. Stalin a corectat o parte dintre formulări și a adăugat de două ori numele Lurie, cei doi Lurie fiind, prin urmare, incluși în proces. Rechizitoriul revizuit, prezentat lui Stalin la 10 august, conținea astfel paisprezece nume. El le-a adăugat pe cele ale lui Ter-Vaganian și Evdokimov. Nici unul dintre ei nu fusese menționat în Scrisoarea Secretă din 19 iulie; Evdokimov nici nu fusese

* Aceste date sînt cele menționate sporadic în rechizitoriu, în documentele procesului și în Scrisoarea Secretă a Comitetului Central. (*N. a.*)

anchetat în legătură cu acest caz: se spune că el a fost tratat cu deosebită brutalitate, fără îndoială din lipsă de timp.[93] La 11 august Comitetul Executiv central a dat ordinul oficial de deschidere a procesului, iar rechizitoriul final poartă data 14 august. În aceeași zi, Ter-Vaganian, care la 14 iulie admisese vag existența „Centrului", făcea o mărturisire completă.

La 11 august au fost obținute ultimele mărturisiri, iar cele anterioare au fost întărite, datorită unui decret care (revenind, într-o oarecare măsură, asupra hotărîrilor de la 1 decembrie 1914) prevedea desfășurarea proceselor cu public și avocați și permitea inculpaților să depună recurs în termen de trei zile de la pronunțarea sentinței.[94] Data apariției decretului este decisivă. Scopul lui era desigur acela de a întări speranța condamnaților că pedeapsa le va fi comutată, dar în același timp și de a răspîndi această idee în rîndul membrilor de partid neîncrezători. Între aceștia se numărau chiar cîțiva dintre anchetatori. Se pare că asigurările că pedepsele cu moartea nu vor fi executate i-au convins pe unii; pe Boris Berman, de exemplu, l-au determinat să-l sfătuiască sincer pe Ter-Vaganian că cea mai bună soluție pentru el era să cedeze.[95] În sfîrșit, o dată cu publicarea rechizitoriului, la 15 august, se impunea adoptarea măsurilor necesare pentru prezentarea cazului în fața întregului partid, în cel mai folositor mod posibil. Pregătirile se făcuseră în mare secret. Nu au existat discuții preliminare în Biroul Politic. „Procesul a apărut ca o surpriză totală nu numai pentru membrii de rînd ai partidului, ci și pentru cei ai Comitetului Central și unii din Biroul Politic", în sensul că aceștia au aflat despre proces numai cînd au primit Scrisoarea Secretă din 29 iulie.[96]

Pentru acele cadre de conducere care obiectau, Stalin avea acum un răspuns simplu: problema se afla în mîinile procurorului și ale tribunalului. În cele din urmă, ei erau cei care susțineau legalitatea. Legea trebuia să-și urmeze cursul. Iar decretul din 11 august venea ca o asigurare liniștitoare.

În orice caz, o dată obținute mărturisirile, cu greu se mai puteau formula obiecții asupra cazului. Iar Stalin și-a luat toate măsurile de precauție, aducînd vestea la cunoștința poporului pe cînd el era plecat în vacanță și mulți din restul conducerii erau la rîndul lor împrăștiați prin țară. Se spune, de exemplu, că Molotov și Kalinin plecaseră în concediu, neavînd habar de masacrul ce urma.[97]

Este îndoielnic că acesta a fost adevărul în privința lui Molotov. Oricum ar fi stat însă lucrurile, se dovedea acum în mod neașteptat că Stalin nu era mulțumit de el.

Primirea scrisorii a creat senzație în partid, la fel ca și rechizitoriul în rîndurile publicului, prin omiterea de pe lista celor pe care conspiratorii se pregăteau să-i ucidă a unui important conducător sovietic — Molotov. Stalin, Ordjonikidze, Voroșilov, Kaganovici, Kossior, Postîșev și Jdanov erau cu toții nominalizați (ultimii trei în mod special ca ținte ale ramurilor teroriste din Ucraina și Leningrad), dar premierul sovietic, nu. Pe tot parcursul pro-

cesului mărturisirile au menționat numele înscrise pe listă, care au fost repetate și în pledoaria finală a acuzării, rostită de Vîșinski. În condițiile din Uniunea Sovietică aceasta însemna, și fără îndoială chiar acesta era înțelesul, că Molotov căzuse în dizgrație. Un dezertor din NKVD afirmă că Stalin a tăiat cu mîna lui numele lui Molotov de pe lista primelor dovezi (unde fusese în mod firesc inclus) și că Iagoda dăduse dispoziție anchetatorilor să nu-l înscrie din nou.[98] Povestea trebuie să fie în mare parte adevărată. Omiterea lui Molotov nu ar fi fost posibilă fără decizia expresă a lui Stalin.

Există motive să presupunem că Molotov a tergiversat într-un fel planul distrugerii vechilor bolșevici. Iar episodul de care ne ocupăm conferă oarecare credibilitate rapoartelor potrivit cărora în discuțiile legate de Cazul Riutin, din 1932, Molotov nu a sprijinit ferm solicitarea lui Stalin de a se lua cele mai severe măsuri. Astfel, începînd de prin mai 1936 și pînă la sfîrșitul procesului, în august, Molotov s-a văzut eliminat. El a plecat în concediu sub supravegherea atentă a NKVD-ului.[99]

La cîteva săptămîni după procesul lui Zinoviev se pare că Molotov a reintrat în grații. Numele lui *a fost* inclus pe lista țintelor conspiratorilor, la procesele din 1937 și 1938 — deși în felul acesta apărea o anomalie, aceea că ultimele loturi de conspiratori ar fi complotat cu Zinoviev și Kamenev în acest scop, dar cei doi ar fi uitat, în mod inexplicabil, să mărturisească acest lucru.

Presiunea exercitată de Stalin îl îngenunchease pe Molotov. Începînd din acel moment toate rapoartele menționează complicitatea entuziastă a acestuia față de Marea Epurare. Nu putem face decît supoziții în legătură cu motivele lui Stalin de a-l cruța. Molotov a fost, desigur (sau avea să rămînă, după îndepărtarea lui Ordjonikidze), singurul vechi bolșevic mai de vază în cadrul grupului de conducere al lui Stalin.

Între timp, nici Molotov, nici altcineva, nu a putut interveni în proces; le rămăsese speranța că acesta se va termina numai cu condamnări la detenție.

ÎNCEPE PROCESUL

Zece minute după ora amiezii, în ziua de 19 august, procesul a început în fața Colegiului Militar al Curții Supreme întrunit în mica Sală Octombrie a Casei Sindicatelor — preferată Sălii Coloanelor, unde se desfășuraseră procesele demonstrative anterioare. Înaltă, luminoasă, încărcat ornamentată în stilul rusesc al secolului al XIX-lea, cu coloane corintice albe și pereți albastru deschis, aici fusese sala de bal a fostului Club al Nobililor. În această încăpere de dimensiuni reduse nu intrau decît o sută cincizeci de cetățeni sovietici și aproximativ treizeci de ziariști și diplomați. Prezența în public a străinilor era esențială pentru demonstrație. O critică unanim ostilă ar fi constituit o piedică pentru procesele următoare. Prea mulți dintre acești martori privilegiați s-au

lăsat înșelați de un complot neverosimil și detalii incredibile. Spectatorii sovietici fuseseră toți selecționați de NKVD; ei erau de fapt mai ales funcționari și oficialități din cadrul poliției secrete.[100] Multe persoane oficiale din rîndurile Comitetului Central și ale Guvernului nu au putut intra în sală. Și nici rudele celor acuzați.[101]

Ni se spune că la un proces ulterior (al lui Buharin) „primele cinci rînduri au fost ocupate de membrii NKVD"[102]. Am auzit că la aceste procese ofițerii NKVD care răspundeau de acuzați stăteau „în fața" acestora.[103] Ceea ce înseamnă că se aflau aproape de ei, în primele rînduri ale publicului — fapt specificat clar în legătură cu un acuzat dintr-un proces desfășurat ceva mai tîrziu.[104] Se spune că mulțimea primise instrucțiuni să producă agitație la un anumit semnal, lucru necesar în caz că vreun deținut ar fi avut vreo manifestare refractară.[105]

Comandantul curții, îmbrăcat în tunica de uniformă și pantaloni bufanți, strîmți pe gambă, cu panglică la chipiu și petlițe de culoarea roșie a NKVD-ului, a chemat sala la ordine. Toată lumea s-a ridicat în picioare, judecătorii și-au ocupat locurile. Prezida Ulrih, gras, cu bărbie dublă ca de copoi și ochi mici de porc. Capul ras se ascuțea spre vîrf. Gîtul i se răsfrîngea peste gulerul uniformei. Vorbea cu o voce moale, uleioasă. Avea multă experiență în cazurile politice.

La dreapta lui stătea alt veteran al proceselor de acest fel, Matulevici, cel care în decembrie 1934 prezidase măcelul „Gărzilor Albe" de la Leningrad. La stînga se afla o figură interesantă pentru occidentali, juristul militar de divizie I. I. Nikitcenko, cu o figură lipsită de prestanță, o față îngustă. Zece ani mai tîrziu avea să apară la Tribunalul Aliat Suprem de la Nürnberg, alături de cei mai distinși judecători din Marea Britanie, America și Franța, pentru a prezida în procesul lui Göring și al altora.* El reprezenta o tradiție judiciară atît de diferită de aceea a restului tribunalului aliat încît se putea aprecia că simpla lui prezență transforma întregul proces într-o mascaradă.

Unul dintre aspectele principale în care justiția sovietică diferea de aceea aplicată de viitorii lui colegi de la Nürnberg consta în faptul că sentințele erau pregătite dinainte de autorități nejuridice. „Se trecea cu vederea practica vicioasă în cadrul căreia NKVD-ului i se cerea să pregătească liste cu persoane ale căror cazuri intrau sub jurisdicția Colegiului Militar și ale căror sentințe erau pregătite dinainte. Ejov trimitea aceste liste lui Stalin personal, spre aprobarea pedepsei propuse... Stalin le aproba."[106] Se întîmpla chiar ca „înainte de încheierea ședințelor curții, legate de diverse cazuri, Kaganovici să elaboreze deja ciorna sentinței și să introducă în mod arbitrar acuzații

---

* Generalul A. V. Gorbatov menționează de asemenea participarea lui Nikitcenko în 1939 la farsa de cinci-șase minute prin care l-au condamnat la cincisprezece ani de închisoare. Generalul a murit reabilitat în 1967 (*Years Off My Life*, Londra, 1964, pp. 117–118). (*N. a.*)

care îi conveneau lui, de exemplu afirmații nedovedite privind acte de terorism plănuite împotriva propriei lui persoane"[107], iar despre Molotov se spune că a modificat personal sentința „soției unui dușman al poporului", din închisoare, în condamnare la moarte, atunci cînd lista a ajuns în mîinile lui.[108] În cazul ce stătea acum în fața lui Nikitcenko și a colegilor lui nu avem nici un motiv să ne îndoim că sentințele făceau parte din scenariul inițial și fuseseră impuse chiar de secretarul general.*

Trei soldați ai poliției secrete, solizi, plesnind de sănătate, înarmați cu puști și baionete, i-au escortat pe deținuți în boxa acuzaților, dincolo de o barieră joasă de lemn, întinsă de-a lungul peretelui din dreapta al sălii, și au ocupat pozițiile potrivite pentru a-i putea păzi. În cele cîteva zile care trecuseră deținuții se mai întremaseră puțin și recuperaseră orele de nesomn. Dar arătau încă palizi și obosiți.

Iagoda și Ejov avuseseră o întrevedere cu Zinoviev, Kamenev, Evdokimov, Bakaev, Mracikovski și Ter-Vaganian puțin înainte de începerea procesului. Ejov a repetat asigurările lui Stalin că le va fi cruțată viața și i-a atenționat că o singură încercare de „trădare" va fi considerată a implica întregul grup.[109]

Deținuții s-au așezat stingheri alături de agenții provocatori așezați între ei pentru a-i separa. Pratica de a judeca un grup de importanți deținuți politici împreună cu diverși escroci de mîna a doua (sau presupuși escroci), ca și cînd ei ar fi format același grup, reprezintă o tehnică veche. La procesul lui Danton și al moderaților, din 13 și 14 germinal**, acesta și patru dintre susținători săi cei mai apropiați au fost amestecați cu hoți și spioni de rînd și fiecare a fost pus în legătură cu ceilalți prin acuzații comune. Această sarcină revenea presei sovietice. O violentă campanie a umplut ziarele în care, între timp, apăruseră zilnic alte teme, diametral opuse — în special fotografii ale mai multor aviatori, la fel cum peste încă o generație aveau să apară cele ale astronauților. Erau oameni precum Cekalov care, împreună cu echipajul său, a zburat cu un avion sovietic nou în jurul țării, pînă în Extremul Orient și înapoi, sau Kokkinaki, autorul mai multor recorduri de înălțime. Ei erau fotografiați împreună cu Stalin și cu ceilalți conducători la primirea la Biroul Politic, la decernarea medaliilor sau pur și simplu singuri. Prin ei se transmitea un aer de tinerețe și progres, de triumf al noii generații staliniste, în timp ce forțele întunericului, reprezentate de vechii bolșevici, erau distruse.

---

* Exact la fel cum ancheta desfășurată în Cehoslovacia în cadrul procesului Slanski din 1968 a demonstrat că „sentințele individuale fuseseră stabilite dinainte de Secretariatul Politic" (*Nova mysl*, nr. 7 [10 iulie 1968]). (*N. a.*)

** Germinal = a șaptea lună din calendarul revoluționar francez: 21 martie–19 aprilie. (*N.t.*)

În partea cealaltă a sălii, vizavi de reprezentanții osîndiți ai antistalinismului, stătea Vîșinski, așezat la o măsuță, cu părul și mustața grizonate, îmbrăcat cu grijă în costum de culoare închisă, bine croit, cu guler alb, tare.

Ulrih a îndeplinit formalitățile de identificare și a întrebat dacă existau obiecții față de instanță și dacă acuzații doreau avocați pentru apărare. Răspunsul la ambele întrebări a fost în unanimitate negativ. Secretarul curții a dat apoi citire rechizitoriului. Acesta era bazat pe procesul din ianuarie 1935 în care, după cum se spunea, Zinoviev și colegii lui își ascunseseră responsabilitatea directă pentru uciderea lui Kirov. Circumstanțele scoase la lumină în timpul scurs de atunci arătau că ei și troțkiștii, care practicaseră terorismul și mai înainte, formaseră un bloc unit, la sfîrșitul anului 1932. Acestui bloc i se alăturase grupul Lominadze. Ei primiseră instrucțiuni de la Troțki prin intermediul unor agenți speciali și, îndeplinindu-le, au organizat grupuri teroriste care „pregătiseră mai multe măsuri concrete" pentru asasinarea lui Stalin, Voroșilov, Kaganovici, Kirov, Ordjonikidze, Jdanov, Kossior, Postîșev și a altora[110]; unul dintre aceste grupuri teroriste reușise să-l ucidă pe Kirov. Singurul program pe care îl cunoșteau era crima.

Troțki îi trimisese instrucțiuni scrise lui Dreitzer, care le transmisese lui Mracikovski, privind asasinarea lui Stalin și Voroșilov. Cei cinci tineri acuzați, împreună cu Holtzman, fuseseră trimiși personal de Troțki sau fiul acestuia, Sedov, pentru a participa la aceste acte. În plus, Olberg avea contacte în Gestapo. Toți cei acuzați își recunoscuseră în întregime vina, cu excepția lui I. N. Smirnov, a cărui vinovăție însă era dovedită de mărturiile celorlalți. El făcuse numai o mărturisire parțială: aceea că aparținuse „Centrului unit" și că avusese o legătură personală cu Troțki, pînă în momentul arestării lui, în 1933, precum și aceea că primise instrucțiuni de la Troțki, în 1932, pentru organizarea terorii. Cu toate acestea el a negat că ar fi participat la activități teroriste.

Rechizitoriul se încheia cu menționarea numelor diferiților acuzați judecați separat: „Cazurile Ghertik, Grinberg, I. Gavin, Karev, Kuzmicev, Konstant, Matorin, Pavel Olberg, Radin, Safonova, Faivilovici, D. Schmidt și Esterman, avînd în vedere faptul că cercetările sînt în curs de desfășurare, au fost lăsate pentru un alt proces."[111] Despre Matorin, care fusese secretarul particular al lui Zinoviev, se spunea în altă parte că era anchetat pentru a fi judecat mai tîrziu „în legătură cu alt caz".[112] Nici unul dintre aceștia nu a compărut vreodată într-un proces public și în majoritatea cazurilor nu știm absolut nimic despre destinul lor.

După citirea rechizitoriului inculpații și-au recunoscut vinovăția în toate acuzațiile, cu excepția lui Smirnov și a lui Holtzman. Smirnov a recunoscut că aparținuse „Centrului" și că primise instrucțiuni teroriste de la Troțki, dar a negat din nou participarea la pregătirea și executarea unor acte teroriste. Holtzman, la rîndul lui, deși a recunoscut că a transmis instrucțiunile teroriste

de la Troțki, a negat că a luat el însuși parte la acțiuni teroriste. După o pauză de cincisprezece minute, a fost chemat *Mracikovski*, să depună mărturie.

La întrebările lui Vîșinski el a reconstituit formarea „Centrului" și planuirea acțiunilor teroriste conform instrucțiunilor lui Troțki și ale fiului acestuia, Sedov, transmise parțial prin Smirnov și parțial printr-o scrisoare redactată cu cerneală invizibilă, pe care i-a adus-o Dreitzer. Sub conducerea lui Smirnov s-a constituit un grup troțkist, format din el însuși (Mracikovski), Ter-Vaganian și Safonova. Dreitzer li s-a alăturat; ei dispuneau de asemenea de un grup de agenți mai puțin importanți.[113]

Cînd Mracikovski l-a implicat pe Smirnov în acțiuni teroriste directe, Smirnov a respins de mai multe ori acuzația, iar între el și Vîșinski s-au produs altercații. Zinoviev, solicitat să confirme istoria, a adăugat că uciderea lui Kirov a fost o acțiune conjugată care i-a implicat atît pe zinovieviști cît și pe troțkiști, inclusiv pe Smirnov. Kamenev a confirmat și el acest lucru. Astfel, rețeaua teroristă comună a fost descrisă încă de la începutul procesului. Pentru ca tabloul să fie complet, Mracikovski l-a implicat de asemenea pe Lominadze (care se sinucisese cu un an înainte)[114], precum și un grup de asasini din Armata Roșie, condus de comandantul de divizie Dmitri Schmidt. Această din urmă acuzație avea să se dovedească de o extremă importanță.

După Mracikovski a urmat *Evdokimov*, care a afirmat că înșelase curtea în ianuarie 1935. El a explicat cum, împreună cu Bakaev, Zinoviev și Kamenev, organizase asasinarea lui Kirov. Planul urmărea uciderea în același timp și a lui Stalin: „...Bakaev i-a avertizat pe Nikolaev și pe complicii acestuia că trebuiau să aștepte semnalul lui Zinoviev, a spus Evdokimov, că focurile de armă trebuiau trase simultan la Moscova și Kiev."[115] (În rechizitoriu Mracikovski fusese citat afirmînd la audierile preliminare că „Stalin trebuia omorît primul", dar în orice caz Kirov nu putea să-l preceadă pe secretarul general în mormînt.) Evdokimov a fost primul care l-a implicat pe vechiul bolșevic Grigori Sokolnikov, fost membru supleant în Biroul Politic și încă membru supleant al Comitetului Central.

În timpul mărturiei lui Evdokimov, Smirnov, implicat încă o dată, a negat din nou.

În ședința de seară, *Dreitzer* a povestit despre legăturile lui cu Sedov și cum a organizat alte două grupuri teroriste care să-i ucidă pe Stalin și Voroșilov. Cît despre Smirnov, „adjunctul lui Troțki în URSS", Dreitzer a remarcat aspru: „Nici unul dintre noi nu putea acționa singur, nu eram o orchestră fără dirijor. Sînt surprins de afirmațiile lui Smirnov care, după cum spune, știa și în același timp nu știa, a vorbit și nu a vorbit, a acționat și nu a acționat. Nu este adevărat!"[116] Smirnov a respins din nou acuzația și a declarat că nu a discutat cu Dreitzer despre terorism. Zinoviev a fost chemat din nou să confirme rolul lui Smirnov și a făcut-o pe larg.

Reingold, care a urmat, a dus conspirația și mai departe, vorbind despre negocieri cu Rîkov, Buharin și Tomski și menționînd încă două grupuri teroriste, conduse de „deviaționiștii de dreapta" Slepkov și Eismont. El a continuat referindu-se la un plan al lui Zinoviev și Kamenev de a-l pune pe Bakaev la conducerea NKVD-ului, după venirea lor la putere, astfel încît acesta să-i poată ucide pe toți înalții funcționari din poliție care ar fi putut cunoaște „firele controversei" și, de asemenea, „pe toți înfăptuitorii direcți ai actelor teroriste" — un semn interesant, după cum am remarcat, al felului în care lucra Stalin.

A urmat *Bakaev*, care a recunoscut că a organizat uciderea lui Kirov și că a plănuit-o pe aceea a lui Stalin:

> *Vîșinski*: Ai luat o serie de măsuri practice pentru îndeplinirea acestor instrucțiuni, și anume organizarea mai multor atentate la viața tovarășului Stalin, care au eșuat, deși nu din vina ta?
> *Bakaev*: Da.[117]

Dar el a introdus o notă de reținere, de tipul celor ce se vor regăsi în procese ulterioare, atunci cînd a spus că despre celelalte comploturi atribuite acum acuzaților auzise pentru prima oară din rechizitoriu.[118] El a mai avut o serie de rezerve, mai puțin importante, afirmînd, de exemplu, că nu s-a dus la Leningrad pentru a-l întîlni pe Vladimir Levin (membru al „grupului" Nikolaev) în scopuri teroriste.[119] Aceste respingeri minore erau total lipsite de importanță, în comparație cu faptele majore pe care le recunoscuse. Totuși, ele pot fi considerate mici semnale patetice că mărturia nu trebuia considerată adevărată.

Pikel a fost următorul. El a afirmat că acceptase să participe la atentatul asupra vieții lui Stalin și a menționat o tragedie din 1933, cînd secretarul lui Zinoviev, Bogdan, se sinucisese protestînd astfel împotriva epurării din partid, de la vremea aceea. Acestei întîmplări i s-a dat acum o nouă interpretare, prin spusele lui Pikel. Bogdan „lăsase într-adevăr o scrisoare prin care dădea de înțeles că era o victimă a primenirii partidului", cînd de fapt Bakaev îi ordonase să atenteze la viața lui Stalin, ori să se sinucidă. Nici măcar această poveste extravagantă nu a stîrnit în nici un fel suspiciunea celor prezenți în zona rezervată presei.

Pikel fusese plecat la Spitzbergen; ca membru al Uniunii Scriitorilor Sovietici i se trasase sarcina să scrie despre concesiunile miniere din acea zonă. Faptul era interpretat acum ca o încercare de a sta deoparte pentru a nu fi descoperit.[120] Astfel, dacă o persoană era plecată, acest lucru dovedea că persoana respectivă era un terorist care încerca să evite descoperirea sa, iar cînd se întorcea (așa cum făcuse Pikel), era un terorist care își relua activitatea — în acest caz, alte atentate la viața lui Kaganovici, Voroșilov și celorlalți.

Dimineața următoare, 20 august, a depus mărturie *Kamenev*. La început el a vorbit cu o oarecare demnitate, dar pe măsură ce curgeau întrebările, a început să se prăbușească. El a făcut o mărturisire aproape completă, res-

pingînd numai ideea că autorii complotului ar fi încercat să acopere urmele crimelor lor prin exterminarea fizică a ofițerilor NKVD și a celorlalți care ar fi știut ceva despre ei. Negațiile lui Smirnov le-a numit „tertipuri ridicole care nu fac decît să creeze o impresie comică"[121].

În mărturia depusă de Reingold, Sokolnikov fusese nominalizat ca membru plin al „Centrului"[122]. Totuși, Kamenev a făcut o afirmație puțin diferită:

> *Kamenev*: ...Printre conducătorii conspirației mai poate fi numită o persoană care, de fapt, a fost unul dintre conducători, dar care, ținînd cont de planurile speciale pe care le aveam pentru el, nu a fost atrasă în activitatea practică. Mă refer la Sokolnikov.
> *Vîșinski*: Care a fost membru al Centrului, dar al cărui rol a fost păstrat strict secret?
> *Kamenev*: Da. Știind că am putea fi descoperiți, am desemnat un grup mai mic care să continue activitățile noastre teroriste. În acest scop l-am desemnat pe Sokolnikov. Ni s-a părut că din partea troțkiștilor acest rol ar putea fi îndeplinit cu succes de Serebriakov și Radek.

De asemenea, el a extins conspirația incluzînd fostul grup al Opoziției muncitorești, al lui Șliapnikov.

Referitor la implicarea dreptei a spus:

> În 1932, 1933 și 1934 eu personal am întreținut legături cu Tomski și Buharin și am sondat sentimentele lor politice. Ei simpatizau cu noi. Cînd l-am întrebat pe Tomski în ce stare de spirit era Rîkov, mi-a răspuns: „Rîkov crede ce cred și eu." La întrebarea mea despre ce gîndește Buharin, a spus: „Buharin crede ce cred și eu, dar urmărește o tactică întrucîtva diferită: el nu este de acord cu linia partidului, dar aplică tactica adîncirii rădăcinilor sale în partid și a cîștigării încrederii celor din conducere."[123]

Nu era vorba despre o incriminare completă, cel puțin teoretic, dar afirmația nici nu putea fi înțeleasă altfel decît ca intenția lui Stalin de a-i aduce pe Buharin și pe asociații acestuia în boxa acuzaților.

Un „martor", profesorul Iakovlev, a venit în continuare, pentru a corobora mărturiile. Kamenev, a spus el, îl însărcinase cu răspunderea grupului de teroriști de la Academia de Științe.[124]

Acum a fost chemat *Zinoviev* pentru mărturia supremă. Părea speriat. Fostul orator plin de elocință abia putea vorbi. Arăta obosit și posomorît, și respira greu, parcă ar fi suferit de astm. A recunoscut totul, nu numai implicarea în grupul terorist zinovievist, ci și legătura cu M. Lurie, despre care se spunea că fusese trimis de Troțki. A invocat fără ambiguitate numele lui Tomski și l-a numit totodată pe Smilga, veteranul membru al comitetului central al lui Lenin, cel care condusese flota baltică pentru preluarea puterii. Zinoviev a declarat că era în legătură permanentă cu Smirnov[125], adăugînd:

> ...În această situație m-am întîlnit cu Smirnov, care m-a acuzat aici că am spus multe neadevăruri. Da, de multe ori nu am spus adevărul. Am început să fac acest lucru din momentul cînd am început să lupt împotriva Partidului Bolșevic.

În măsura în care Smirnov a apucat-o pe drumul luptei împotriva partidului, nici el nu spune adevărul. Dar diferența între el și mine este aceea că eu m-am decis ferm și irevocabil să spun adevărul acum, în ultimul moment, în timp ce el pare să fi luat altă decizie.[126]

În continuare s-a prezentat — numai ca martor — fosta soție a lui Smirnov, Safonova. Ea a afirmat că Smirnov transmisese instrucțiunile lui Trotki cu privire la terorism și că le susținea cu tărie. Smirnov a negat hotărît ambele afirmații, dar ceilalți acuzați le-au confirmat. Atunci Vîșinski l-a întrebat pe Smirnov:

Vîșinski: În ce relații erai cu Safonova?
Smirnov: Bune.
Vîșinski: Altceva?
Smirnov: Aveam relații intime.
Vîșinski: Erați soț și soție?
Smirnov: Da.
Vîșinski: Nu existau neînțelegeri între voi?
Smirnov: Nu.[127]

În ședința de după-amiază, *Smirnov* a fost primul chestionat. El a continuat să recunoască acuzațiile doar parțial. Transmisese mai departe ideile lui Trotki și Sedov despre terorism, dar nu le împărtășise și nu făcuse nimic altceva:

Recunosc că am făcut parte din organizația trotkistă ilegală, că m-am alăturat *blocului*, centrului acestui *bloc*, că l-am întîlnit pe Sedov la Berlin în 1931, am ascultat opinia lui despre terorism și am transmis această opinie la Moscova. Recunosc că am primit instrucțiunile lui Trotki prin Gavin și, deși nu am fost de acord cu ele, le-am comunicat zinovieviștilor prin Ter-Vaganian.[128]

Vîșinski: (ironic) Cînd ai ieșit din Centru?
Smirnov: Nu am avut intenția să demisionez; nu avem de unde să demisionez.
Vîșinski: A existat Centrul?
Smirnov: Ce fel de centru...?
Vîșinski: Mracikovski, a existat Centrul?
Mracikovski: Da.
Vîșinski: Zinoviev, a existat Centrul?
Zinoviev: Da.
Vîșinski: Evdokimov, a existat Centrul?
Evdokimov: Da.
Vîșinski: Bakaev, a existat Centrul?
Bakaev: Da.
Vîșinski: Atunci, Smirnov, cum îți poți lua libertatea de a afirma că nu a existat nici un centru?[129]

Smirnov a afirmat din nou că nu au avut loc întîlniri ale unui asemenea Centru și din nou trei dintre ceilalți membri au fost puși să-l contrazică. După

ce ceilalți au mărturisit că el fusese conducătorul facțiunii trotkiste a conspirației, Smirnov s-a întors sardonic spre ei și le-a spus: „Vă trebuie un conducător? Ei bine, luați-mă pe mine!"[130]

Pînă și Vîșinski a comentat că afirmația a fost făcută „pe un ton destul de glumeț"[131].

Mărturisirea parțială a lui Smirnov conținea o poziție destul de greu de menținut, dar în general el a reușit să creeze confuzie în toată problema. Cînd contradicțiile deveneau flagrante, el pur și simplu nu mai răspundea la întrebări.

Olberg, următorul, a vorbit despre perioada îndelungată cît a activat în organizația trotkistă, în cadrul căreia îl întîlnise pe Sedov, și cum a ajuns în Rusia folosindu-se de un pașaport fals eliberat în Honduras. Nu a explicat cum a reușit, pe baza unui pașaport turistic cu o viză din America Centrală, să obțină un loc de muncă la Institutul Pedagogic Gorki; dar în cadrul acestuia a organizat actul terorist comis la Moscova la 1 Mai 1936. Planul lui Olberg de a-l asasina pe Stalin a eșuat deoarece el fusese arestat. Un punct neobișnuit în pledoaria finală a lui Vîșinski (neinclusă în versiunea engleză prescurtată) l-a constituit o dovadă materială care îl implica pe Olberg. Este vorba despre cartea de vizită a lui Vladimir Tukalevski, director al Bibliotecii Slave din Ministerul cehoslovac de Externe. (Tukalevski a scris în presa pragheză că Olberg lucrase într-adevăr în bibliotecă la diferite date, între 1933 și primăvara anului 1935). Cartea de vizită, a afirmat Vîșinski, purta înscrise „literele P și F și data « 1936 », care serveau drept cod sau parolă prestabilită între Olberg și Tukalevski". Ea a fost descoperită în Stalinabad, unde Olberg lucrase mai înainte, la Institutul Pedagogic. Ce trebuia să dovedească această carte de vizită nu este clar, iar omiterea ei în versiunea englezească este ușor de înțeles.[132] Olberg a fost unul dintre cei despre care s-a remarcat, chiar la vremea aceea, că a mărturisit aproape cu voioșie: Fritz David și cei doi Lurie au făcut aceeași greșeală. Mai mulți observatori au tras imediat concluzia că ei erau agenți provocatori.

Urmînd după Olberg, *Berman-Iurin* a declarat că Trotki personal îl trimisese pe el să-l împuște pe Stalin în timpul unei plenare a Cominternului. El a povestit amănunțit întîlnirile cu Trotki și anturajul acestuia, la Copenhaga, în noiembrie 1932. Mărturisirea fusese construită de NKVD în felul următor: Jack Soble, spionul sovietic a cărui carieră s-a încheiat prin arestarea lui abia în 1954 la New York, se infiltrase în cercul lui Trotki în 1931. El l-a întîlnit pe Trotki ultima oară în decembrie 1932 la Copenhaga, unde acesta din urmă fusese primit pentru un scurt turneu de conferințe. Apoi Soble a pierdut încrederea lui Trotki. Dar relatările lui despre mișcările lui Trotki la Copenhaga, așa cum au fost transmise NKVD-ului, se publicaseră și au stat la baza mărturiei lui Berman-Iurin.[133]

Berman-Iurin a încheiat spunînd că nu reușise să obțină un bilet pentru a participa la cea de a XIII-a plenară a Cominternului, de aceea nu putuse să-l împuște pe Stalin.

Încă de la publicarea rechizitoriului, presa sovietică a solicitat cu vehemență pedeapsa cu moartea. Din toată țara au sosit rezoluții care au fost publicate. Muncitorii din Fabrica Steagul Roșu din Kiev și de la Uzina de Tractoare Dzerjinski din Stalingrad, colhozurile cazace și organizațiile de partid din Leningrad, toate cereau împușcarea acuzaților, construind zi de zi un întreg edificiu. Acum, în dimineața zilei de 21 august, *Pravda* scria ceva nou. Pe lîngă zeci de rezoluții și obișnuitele versuri la comandă ale poetastrului Demian Bednîi, intitulate „Fără milă", au apărut manifestele lui Rakovski, Rîkov și Piatakov, care înfățișau un alt aspect al disciplinei de partid. Și ei cereau, toți, pedeapsa cu moartea. Articolul lui Rakovski se intitula „Nu există milă". Rîkov insista ca Zinoviev să fie tratat cu intransigență. Tonul general poate fi apreciat din rîndurile scrise de Piatakov, astfel:

> Nu putem găsi cuvintele care să exprime pe deplin indignarea și disprețul nostru. Acești oameni au pierdut orice urmă de umanitate. Ei trebuie distruși ca putregaiul care întinează puritatea, îmbîcsind aerul pămîntului sovietelor; un putregai periculos care poate duce la moartea conducătorilor noștri, așa cum a dus deja la moartea unuia dintre cei mai buni oameni ai țării noastre — minunatul tovarăș și conducător S. M. Kirov... Mulți dintre noi, inclusiv eu, prin lipsa noastră de înțelepciune, prin mulțumire de sine și lipsă de vigilență față de cei din jur, i-am ajutat fără să ne dăm seama pe acești bandiți să comită faptele lor murdare.
>
> ...Este bine că această bandă a fost demascată de Comisariatul Poporului pentru Afaceri Interne.
>
> ...Este bine că ea poate fi exterminată.
>
> ...Onoare și glorie muncitorilor din Comisariatul Poporului pentru Afaceri Interne.[134]

În condițiile acestei presiuni crescînde, acuzații au continuat să mărturisească. Pentru 21 august, ultima zi de depoziții, a rămas un singur personaj important — Ter-Vaganian. Altfel, mai erau încă trei „asasini" și presupusul emisar al lui Trotki, Holtzman.

Holtzman, un trotkist veritabil, fără responsabilități de rang înalt, era prieten bun cu Smirnov. Spusele lui s-au dovedit cu totul nemulțumitoare pentru acuzare, din două motive.

În primul rînd, fără îndoială sub influența exemplului dat de Smirnov, el s-a abătut de la recunoașterea completă a faptelor ce i se atribuiau în rechizitoriu, refuzînd să admită că fusese implicat în acțiuni teroriste. Acum a afirmat limpede că, deși transmisese punctul de vedere al lui Trotki referitor la necesitatea terorii, el „nu l-a împărtășit" (la fel ca Smirnov). Vîșinski a reușit doar să smulgă de la el recunoașterea apartenenței lui în continuare la organizația trotkistă și afirmația că aceasta însemna același lucru.

Al doilea element era diferit. Holtzman a mărturisit că îl cunoscuse pe Sedov la Copenhaga. În acel oraș, aranjase „să locuiască la Hotelul Bristol" și să-l întîlnească pe Sedov acolo. „De la gară m-am dus direct la hotel, iar în hol l-am întîlnit pe Sedov."

Cînd mărturia lui Holtzman a apărut în presă, Trotki a declarat-o falsă și a făcut publică imediat solicitarea ca jurații să-l întrebe pe Holtzman cu ce fel de pașaport și sub ce nume intrase în Danemarca — date verificabile de autoritățile daneze pentru probleme de imigrație. Era un punct care nu fusese pregătit și căruia, cum era firesc, curtea nu i-a dat nici o atenție. Dar, curînd după încheierea procesului, Partidul Social Democrat din Danemarca a arătat că Hotelul Bristol din Copenhaga fusese demolat în 1917.[135] Propaganda sovietică a întîmpinat unele greutăți în această privință și mai tîrziu a lansat varianta că Holtzman se întîlnise cu Sedov în Cafeneaua Bristol, din apropierea unui hotel cu alt nume, unde locuia, versiune ce nu corespundea mărturiei inițiale. În plus, au existat dovezi convingătoare că, în perioada cînd Holtzman s-ar fi aflat la Copenhaga (în 1932), Sedov susținuse mai multe examene la Technische Hochschule din Berlin.[136]

Se spune că eroarea legată de „Hotelul Bristol" a apărut în felul următor. Ejov a hotărît că presupusa întîlnire trebuia să se fi petrecut într-un hotel și i-a cerut lui Molcianov să-i dea un nume. Molcianov s-a adresat secției de deplasări a departamentului de externe din NKVD. Pentru a nu dezvălui că era vorba despre o anchetă, el a cerut mai multe nume de hoteluri din Oslo și Copenhaga, pretinzînd că erau necesare unor turiști sovietici de marcă. Secretarul lui Molcianov a notat denumirile enumerate la telefon, iar apoi, scriindu-le la mașină, a trecut din greșeală hotelurile din Oslo sub titlul „Copenhaga".[137]

Acuzarea a profitat din plin de contactele mult mai bine stabilite dintre Smirnov, Holtzman, absentul Gavin, Sedov și alții, la începutul anilor 1930 și de înființarea unui „bloc" între ei și trotkiști. Aceste contacte avuseseră într-adevăr loc, iar trotkiștii au considerat că fusese constituit un bloc al opoziției, în vechiul înțeles al grupării facțiunilor din cadrul partidului antebelic (de exemplu „Blocul august"). Cînd acuzații au fost învinuiți de acest lucru însă, trotkiștii din exil au negat întreaga poveste, crezînd, se pare, că astfel îi vor ajuta pe acuzați și vor discredita procesul.

Or, dată fiind lipsa de credibilitate a mai multor dovezi, calculul lor era justificat și corect. În consecință punctul de vedere al trotkiștilor a fost larg acceptat. Trebuie doar să remarcăm că aceste înțelegeri, cîte au fost, între exilați și cei rămași în Uniunea Sovietică, erau de natură politică și urmăreau o eventuală revigorare a opoziției. Deși din punctul de vedere al poliției secrete ele aveau caracter de conspirație, erau totuși complet lipsite de un conținut „terorist".[138]

După Holtzman au urmat cei doi Lurie. Relația dintre ei nu este certă; dar nu erau frați. Lucraseră împreună. *Nathan Lurie*, chirurgul, a mărturisit

că fusese trimis de troțkiști în străinătate pentru a încerca să-l asasineze pe Voroșilov. Lucrase la acest atentat din septembrie 1932 pînă în primăvara anului 1933, împreună cu doi complici și „deseori se deplasase în strada Frunze și în străzile învecinate, înarmat cu revolvere"[139].

Președintele: Astfel încît ai fi comis actul terorist, dacă s-ar fi ivit momentul favorabil? De ce nu ai reușit?
N. Lurie: Am văzut mașina lui Voroșilov deplasîndu-se pe strada Frunze. Mergea prea repede. Nu aveam nici o șansă trăgînd într-o mașină care avea viteză prea mare. Am decis că era inutil.[140]

N. Lurie a fost trimis la Celiabinsk, unde a încercat să-i întîlnească pe Kaganovici și Ordjonikidze, pe cînd aceștia făceau o vizită în oraș. Planul, simplu, era următorul. În cazul lui Ordjonikidze, Moissei Lurie l-a instruit pe Nathan Lurie „să profite de ocazia unei posibile vizite la Uzina de Tractoare din Celiabinsk a tovarășului Ordjonikidze, pentru a comite un act terorist împotriva acestuia". N. Lurie „a încercat să-i întîlnească" pe ambii conducători, dar „nu a reușit să-și ducă la îndeplinire intenția".

Netalentatul asasin a fost transferat atunci la Leningrad, unde a fost pus în legătură cu „grupul terorist al lui Zeidel" (unul dintre diversele grupuri de asasini numite pe parcursul procesului; Zeidel a fost istoric). Aici N. Lurie a primit instrucțiuni să-l asasineze pe Jdanov. El a plănuit atentatul pentru demonstrația de 1 Mai. Ulrih a stabilit detaliile legate de tipul de revolver (un Browning de talie medie), dar, cum Lurie nu l-a folosit, acest punct și-a pierdut din semnificație:

Președintele: De ce nu ai reușit să duci la îndeplinire atentatul împotriva lui Jdanov?
N. Lurie: Mă aflam la prea mare distanță.[141]

Iată-l implicat în „încercări de a asasina" patru conducători, fără ca vreuna să fi avut efectiv loc — o comparație total nefavorabilă cu eficiența ucigașilor lui Kirov.

Mărturia lui *Moissei Lurie* a fost asemănătoare. El primise instrucțiuni de la Troțki, prin intermediul liderilor opoziției comuniste germane, Ruth Fischer și Maslow, și îl întîlnise de asemenea pe Zinoviev. Îl pregătise pe tizul lui pentru diverse atentate.

Următorul a fost *Ter-Vaganian*. El a implicat un nou grup, deviaționiștii din Georgia, care erau teroriști, „după cum era bine cunoscut", din 1928. Între aceștia se aflau Mdivani și adepții săi, dar singura persoană nominalizată de Ter-Vaganian a fost Okudjava. De asemenea el purtase discuții cu prietenul său apropiat, Lominadze și cu istoricii troțkiști Zeidel și Friedland.

Ter-Vaganian l-a implicat și pe Smirnov, care din nou și-a înregistrat negațiile, recunoscînd totuși în final că una dintre mult disputatele întîlniri „este posibil să fi avut loc".

Ultimul acuzat, *Fritz David*, a mărturisit că fusese trimis de Trotki și Sedov și că încercase să îndeplinească „două planuri concrete de asasinare a lui Stalin": ambele eșuaseră, unul deoarece Stalin nu a participat la ședința Comitetului Executiv al Cominternului, aleasă ca moment al acțiunii, și celălalt pentru că, la congresul Cominternului, David nu reușise să se apropie suficient. Sedov (de loc surprinzător) fusese furios la aflarea acestor eșecuri. Nici unul dintre teroriștii trimiși în Uniunea Sovietică cu atîta bătaie de cap și cheltuială nu reușise nici măcar să producă vreo nemulțumire cît de mică vreunuia dintre membrii conducerii staliniste, cu atît mai puțin să-i ucidă. În pofida acestui fapt, Vîșinski a remarcat că „trotkiștii au acționat cu mai multă hotărîre și mai energic decît zinovieviștii"![142]

La sfîrșitul sesiunii din seara de 21 august, Dreitzer a fost rechemat pentru a-l implica pe comandantul de corp de armată Vitovt Putna (vezi Capitolul 7) care „după cît se părea îi părăsise pe trotkiști", dar care i-a comunicat lui Dreitzer instrucțiunile lui Trotki, pentru a-i fi transmise lui Smirnov. Aici Smirnov a intervenit din nou pentru a nega că Putna ar fi fost trotkist, dar Pikel, Reingold și Bakaev au confirmat.

Cu aceasta mărturiile au luat sfîrșit, dar procesul verbal al cazului, dat publicității, conține numai fragmente din întreaga desfășurare. Alte afirmații, făcute fără îndoială tot în cursul audierilor, sînt cuprinse în Scrisoarea Secretă a Comitetului Central, din 29 iulie 1936, menționată anterior. Citim acolo nu numai despre autorii complotului de la Gorki, ci și despre un grup de ucraineni care în decembrie 1935 au mărturisit că au complotat pentru uciderea lui Kossior și Postîșev (deși fără a-i implica pe cei acuzați în august 1936) și de asemenea despre plănuirea unor furturi menite să furnizeze fondurile necesare acestor încercări, despre diverși alți conspiratori nenominalizați în minuta procesului, dintre care unul (sub conducerea lui I. S. Esterman) a încercat să-l asasineze pe Kaganovici, alții pe Voroșilov, despre „cuiburile" de trotkiști din „mai multe institute de cercetări științifice", Academia de Științe și alte organizații din Moscova, Leningrad , Kiev și Minsk.

La sfîrșitul sesiunii din 21 august, Vîșinski a făcut următoarea declarație:

> La ședințele anterioare, unii dintre acuzați (Kamenev, Zinoviev și Reingold) s-au referit în depozițiile lor la Tomski, Buharin, Rîkov, Uglanov, Radek, Piatakov*, Serebriakov și Sokolnikov, recunoscîndu-i a fi implicați, mai mult sau mai puțin, în activități contrarevoluționare criminale pentru care sînt judecați acuzații din cazul de față. Consider necesar să informez curtea că ieri am dat ordinul de cercetare a acestor afirmații ale acuzaților în legătură cu Tomski, Rîkov, Buharin, Uglanov, Radek și Piatakov și că, în conformitate cu rezultatele acestei investigații, biroul procurorului general va institui procedurile legale

* Din nu se știe ce motiv, în versiunea raportului dat publicității despre desfășurarea procesului, nu se menționează nici o mărturie care să-l implice pe Piatakov. Dar Reingold îl implicase, într-adevăr. (*N. a.*)

> în această privință. În legătură cu Serebriakov și Sokolnikov, autoritățile judiciare sînt deja în posesia unor materiale care le acuză pe aceste persoane de crime contrarevoluționare și, în lumina lor, se instituie procedura penală împotriva lui Sokolnikov și Serebriakov.[143]

Anunțul a fost publicat la 22 august, împreună cu o solicitare promptă a adunării muncitorilor de la Fabrica Dinamo pentru „cercetarea fără milă a acuzațiilor.

Imediat după citirea anunțului făcut de Vîșinski, Tomski s-a sinucis în locuința sa de la Bolșevo. (El i-a lăsat o scrisoare lui Stalin în care respinge toate acuzațiile.)[144] În ziua următoare Comitetul Central, al cărui membru supleant era, a denunțat actul sinuciderii, atribuindu-l (ceea ce nu era greșit) faptului că Tomski fusese incriminat.

Dimineața zilei de 22 august a fost dedicată discursului rostit de Vîșinski din partea acuzării. El a început prin a expune bazele teoretice ale procesului, ale întregii Epurări: „Acum trei ani tovarășul Stalin a prevăzut nu numai inevitabila rezistență a elementelor ostile cauzei socialismului, ci și posibilitatea revigorării grupurilor contrarevoluționare trotkiste. Procesul a demonstrat pe deplin și în mod clar marea înțelepciune a acestei previziuni."[145]

După un atac la adresa lui Trotki, Vîșinski a descris curții, pe larg, istoria diverselor retractări și promisiuni făcute de Zinoviev și Kamenev. Apoi a pus accentul pe uciderea lui Kirov:

> Acești cîini turbați ai capitalismului au încercat să sfîșie bucată cu bucată din cei mai buni oameni ai patriei noastre sovietice. Ei l-au ucis pe unul dintre cei mai dragi nouă bărbați ai revoluției, acel om admirabil și minunat, strălucitor și fericit, pentru că purta întotdeauna pe buze un zîmbet strălucitor și fericit, așa cum strălucitoare și fericită este și viața noastră. Ei l-au ucis pe Kirov al nostru; au produs o rană chiar în inima noastră. Au crezut că pot semăna deruta în rîndurile noastre.[146]

Vîșinski s-a oprit pe larg asupra „încîlcelilor" lui Smirnov (și, în trecere, l-a învinuit pe Holtzman că „a adoptat aceeași poziție ca și Smirnov"); Smirnov „negase cu încăpățînare că luase parte la acțiunile teroriste ale centrului trotkisto-zinovievist"[147]. Dar vina lui a fost stabilită prin mărturiile celorlalți. Vîșinski a rezolvat unul dintre punctele cele mai nelămurite astfel:

> Știu că în apărarea sa Smirnov va susține că a părăsit centrul. Smirnov va spune: „Eu nu am făcut nimic. Eu mă aflam la pușcărie." Ce afirmație naivă! Smirnov a intrat în închisoare la 1 ianuarie 1933, dar noi știm că în timp ce se afla în închisoare Smirnov a organizat contacte cu trotkiștii, deoarece a fost descoperit un cod prin care Smirnov, din închisoare, comunica cu complicii săi din exterior. Acesta dovedește că a existat o comunicare și Smirnov nu poate nega acest lucru.[148]

În realitate, în această privință nu exista nici un fel de dovadă și nici nu avea să apară vreuna.

Vîșinski a abordat trecător și o idee nefericită care cîștigase o popularitate evidentă:

> Comparația cu perioada de terorism *Narodnaia Volia* (Voința poporului) este nerușinată. Plin de respect pentru memoria celor care în epoca *Narodnaia Volia*, cu sinceritate și onestitate, chiar dacă folosind, într-adevăr, metode speciale, dar întotdeauna ireproșabile, au luptat împotriva autocrației țariste, pentru libertate — resping hotărît această paralelă care este un sacrilegiu.[149]

El a încheiat cu apelul: „Cer ca acești cîini care au turbat să fie împușcați — toți pînă la unul!"

Ședința din seara de 22 august și cele două din 23 august au fost consacrate ultimelor intervenții ale acuzaților. Aceștia au vorbit în aceeași ordine în care depuseseră și mărturiile. Mracikovski a început prin a se referi la trecutul lui, ca muncitor, fiu și nepot de muncitori, revoluționar, fiu și nepot de revoluționari, arestat prima oară la vîrsta de treisprezece ani.

„Și iată-mă", a continuat el pe un ton amar și ironic, „stînd în fața dumneavoastră în calitate de contrarevoluționar!" Judecătorii și procurorul l-au privit atenți, dar totul s-a desfășurat cu bine. Mracikovski s-a lăsat o clipă copleșit. Apoi a lovit cu palma în balustrada boxei și și-a recăpătat controlul[150], continuînd să explice că a menționat trecutul numai pentru ca toți „să-și aducă aminte că nu numai un general, nu numai un prinț sau un nobil pot deveni contrarevoluționari: muncitorii, sau cei care provin din clasa muncitoare, ca mine însumi, pot deveni și ei contrarevoluționari"[151]. A încheiat spunînd că era un trădător ce ar trebui împușcat.

Majoritatea celorlalte luări de cuvînt au fost simple autocondamnări; acuzații s-au descris ca „drojdia societății", nedemni de milă. O notă disonantă a răsunat totuși cînd Evdokimov a spus — desigur nu fără sens — „Cine va crede o singură vorbă de-a noastră?"[152]

Kamenev își terminase intervenția și se așezase deja, cînd s-a ridicat din nou afirmînd că ar dori să spună ceva celor doi fii ai săi, cărora nu li se putea adresa altfel. Unul era pilot al Forțelor Aeriene; celălalt, un copil. Kamenev a vrut să le spună: „Indiferent care va fi sentința mea, eu o consider dreaptă aprioric. Nu priviți înapoi. Mergeți înainte. Împreună cu poporul sovietic, urmați-l pe Stalin." Apoi s-a așezat și și-a ascuns fața în mîini. Cei prezenți au fost mișcați, se spune că judecătorii înșiși și-au pierdut pentru moment expresiile împietrite.[153]

Zinoviev a dat o definiție mulțumitoare a deplinei imposibilități de a admite o opoziție față de Stalin: „Bolșevismul meu defectuos s-a trasformat în antibolșevism, iar prin trotkism am ajuns la fascism. Trotkismul este o variantă a fascismului, iar zinovievismul o variantă a trotkismului... ."[154] El a încheiat afirmînd că mai rea decît orice pedeapsă era ideea că „numele meu va fi asociat numelor celor care mi-au stat alături. La dreapta mea Olberg, la stînga — Nathan Lurie..."[155] Iar această remarcă este, într-un anume sens,

incompatibilă cu ideea procesului: pentru că, la o primă privire asupra dovezilor, prin ce era Zinoviev mai bun decît cei doi pe care i-a numit?

Smirnov a negat încă o dată orice implicație directă în activități teroriste. Dar l-a denunțat pe Trotki, folosind totuși termeni comparativ mai blînzi, ca dușman aflat „de cealaltă parte a baricadei".

După ce a terminat Fritz David, curtea s-a retras pentru deliberări. Iagoda avea verdictul gata pregătit, în camera Consiliului. A fost lăsată să se scurgă o perioadă de timp rezonabilă și la ora 2:30, în noaptea următoare, curtea s-a adunat din nou și i-a declarat vinovați în toate privințele pe cei implicați. Toți au fost condamnați la moarte.

După ce Ulrih a dat citire verdictului, unul dintre cei doi Lurie a strigat isteric: „Trăiască cauza lui Marx, Engels, Lenin și Stalin"! Apoi deținuții au fost scoși din sală și urcați în dubele poliției, pentru a fi duși la Lubianka.

SPRE BECIURILE EXECUȚIEI

Odată procesul încheiat, a devenit evident defectul tîrgului făcut de Zinoviev și Kamenev cu Stalin. După ce și-au ținut partea de făgăduială, cei doi nu mai aveau nici un mijloc de a-l constrînge pe Stalin să și-o țină pe a lui.

Conform noii legi, acuzaților li s-au lăsat la dispoziție șaptezeci și două de ore pentru a înainta cereri de grațiere. Este posibil ca unele să fi fost formulate și respinse, deși se pare că Smirnov, cel puțin, nu a făcut un asemenea gest. În orice caz, execuția lor a fost anunțată la numai douăzeci și patru de ore după pronunțarea verdictului.

Despre desfășurarea execuției s-au scurs diverse informații. Ele se bazează desigur pe rapoarte ale poliției secrete, imposibil de confirmat.

Zinoviev nu se simțea bine și avea febră. I s-a spus că urma să fie transferat în altă celulă. Dar cînd a văzut gardienii, a înțeles imediat. Potrivit tuturor rapoartelor, el s-a prăbușit, urlînd cu voce stridentă un apel disperat către Stalin să-și țină promisiunea. A dat impresia unui om isteric, ceea ce nu constituie probabil o relatare corectă, pentru că Zinoviev avea întotdeauna o voce pițigăiată cînd era nervos și nu încerca probabil decît să țină un ultim discurs. Mai mult, suferea de ficat și de inimă, ceea ce ar putea explica colapsul. Se spune că locotenentul NKVD care răspundea de execuție, temîndu-se de efectul pe care l-ar fi putut avea această scenă dacă se prelungea pe coridor și pînă în beci, l-a dus grăbit într-o celulă din apropiere și l-a împușcat acolo, pe loc, mai tîrziu primind o recompensă pentru prezență de spirit.[156]

Cînd a fost chemat din celulă pentru a fi executat, Kamenev nu a formulat nici o plîngere, părea împietrit. Nu a fost ucis de primul glonț, iar locotenentul NKVD s-a enervat și l-a lovit pe executant țipînd „lichidează-l".

Smirnov a fost calm și curajos. Se pare că a spus: „Meritǎm acest lucru pentru atitudinea noastră nedemnă, de la proces."[157]

Publicații sovietice recente ne vorbesc despre soarta unora dintre ceilalți implicați în proces. Gavin, principala legătură cu Trotki, a depus, se pare, mărturie împotriva lui Smirnov[158], de aceea se poate presupune că s-a recunoscut vinovat. Lipsa lui de la proces poate fi pusă pe seama bolii. El a fost dus pe targă spre a fi împușcat, la 4 octombrie.[159] G. F. Fedorov, zinovievist de frunte, a fost adus de la izolatorul din Celiabinsk la 4 septembrie și a fost împușcat la 5 octombrie, la o zi după Gaven. Faptul poate indica un proces secret mai amplu — deși alți implicați au supraviețuit ceva mai mult.[160]

Dispunem de date și despre cîteva dintre familiile celor acuzați — cu excepția rudelor lui Smirnov, despre care am vorbit deja. Fiul lui Evdokimov a fost împușcat.[161] Soția lui Kamenev a fost arestată la 19 martie 1938 și împușcată în toamna anului 1941. În ce-i privește pe fiii pe care Kamenev încercase să-i salveze, cel mai mare, Alexandr, a fost arestat în august 1936, condamnat în mai 1937 și împușcat în iulie 1939; cel mai mic a fost trimis la o casă de copii a NKVD-ului, și numele i-a fost schimbat în Glebov.[162] Un raport menționează că sora lui Zinoviev, F. A. Radomislskaia, medic, a fost închisă în lagărele de la Vorkuta și împușcată acolo mai tîrziu. Alte trei surori au fost trimise în lagăre de muncă, împreună cu doi nepoți, o nepoată, un cumnat și un văr. Trei frați și un alt nepot au fost împușcați. Fiul lui Zinoviev, Stepan, pentru care îi adresase lui Stalin un apel special, a fost și el împușcat în 1937, la fel ca soția lui Bakaev și fratele lui Ter-Vaganian.[163] Soția lui Dreitzer, Sonia, a fost trimisă de asemenea la Vorkuta și, potrivit unui raport, a fost împușcată acolo.[164] Soția lui Olberg, Betty, a fost trimisă într-un lagăr de muncă. Foarte bolnavă și slabă, ea a încercat să se sinucidă în închisoare, aruncîndu-se peste niște butoaie. A fost expediată înapoi în Germania cu lotul comuniștilor predați de Stalin Gestapo-ului în 1940.[165]

Execuțiile au avut loc într-un moment cînd mulți dintre conducătorii de partid se aflau în vacanță. Stalin însuși plecase în Caucaz, astfel încît nu rămăsese decît un cvorum al fostului organ de stat, Comitetul Executiv Central, pentru a audia recursurile care, potrivit instrucțiunilor generale, trebuiau respinse, în absența unui ordin contrar al Biroului Politic. Ejov rămăsese la Moscova să vegheze ca nimic să nu interfereze cu procesele pe care Stalin le pusese în mișcare.[166] Ceea ce nici nu s-a întîmplat.

CREDIBILITATEA PROCESULUI

În general, procesul marcase un succes pentru Stalin. Comuniștii și poporul sovietic nu puteau formula nici o obiecție deschisă față de versiunea lui. Iar lumea din exterior, ai căror reprezentanți fuseseră lăsați să asiste, pentru autenticitate, a fost cel puțin înclinată să nu-l respingă cu totul, de

la început, ca prefabricat. O neliniște considerabilă s-a manifestat în legătură cu mărturisirile. Dar faptul că fuseseră obținute prin metode dubioase nu constituia o dovadă că erau false. De fapt, fenomenul greu de reconciliat cu totala nevinovăție a acuzaților a constat exact în mărturiile acestora. Astfel, din punct de vedere politic metoda mărturisirilor și-a găsit în mare măsură justificarea.

Pentru noi, astăzi, cînd știm că acuzațiile au fost false și cum a fost pregătit întregul proces, cazul în sine trebuie privit ca un fel de trivialitate. Dar la vremea aceea, pentru întreaga lume și pentru partid, el a apărut într-o lumină diferită — ca un eveniment public teribil. Afirmațiile au fost examinate în detaliu și au fost găsite convingătoare de diverși avocați britanici, jurnaliști occidentali și așa mai departe, în timp ce altora li s-au părut incredibile. Așa cum se întîmplă atît de des, acesta pare a fi un caz în care faptele presupuse au fost acceptate sau respinse în conformitate cu o opinie preformată. Multă lume a considerat incredibil că niște vechi revoluționari ar fi putut comite asemenea fapte, sau că un stat socialist ar fi putut aduce acuzații false. Nici una dintre poziții nu se susține însă. Nu era deloc de neconceput ca opoziția să nu fi putut plănui asasinarea membrilor conducerii politice. Există diverse motive pentru a aprecia faptul ca neobișnuit și contrar ideilor anterioare, dar argumentul este foarte slab.

Au existat comentatori occidentali care au aplicat criterii ale „bunului simț" și au argumentat că opoziționiștii ar fi trebuit în mod logic să înțeleagă că îndepărtarea lui Stalin era, din punctul lor de vedere, singura cale de a-și asigura propria viață și un viitor acceptabil pentru partid și pentru stat. Dar, după cum se poate constata, istoria furnizează o mulțime de exemple de bun simț deficitar.

În orice caz, pare extrem de limpede că, pînă la execuția grupului Zinoviev-Kamenev, opoziția nu s-a așteptat niciodată ca Stalin să-i ucidă într-adevăr pe cei vechi din conducere. Toate manevrele lor de pînă atunci fuseseră menite să-i țină în viață și, în măsura posibilului, în rîndurile partidului, pînă cînd eșecurile și excesele lui Stalin aveau să determine o revenire a sentimentelor din partid în favoarea lor și o nouă șansă. După primele execuții, nici un opoziționist, indiferent de rangul său, nu ar fi putut să-l asasineze pe Stalin, indiferent dacă ar fi considerat acest lucru potrivit sau nu. Singurii care ar fi avut ocazia să scape de Secretarul General erau cei din apropierea lui.

Se pare că Stalin se temea într-adevăr că ar putea fi asasinat. El știa probabil că fruntașii opoziției nu puteau să organizeze asemenea comploturi, avînd în vedere că erau urmăriți îndeaproape. Dar la nivelurile inferioare din partid, existau mii și mii de potențiali dușmani. Asasinatul individual era contrar principiilor marxiste cunoscute. Se presupunea, de fapt, că Zinoviev mizase pe această idee. Reingold a făcut următoarea remarcă: „Zinoviev mi-a spus... « În timpul anchetei, principalul este să negi consecvent orice legătură cu

organizația. Dacă ești acuzat de activități teroriste, trebuie să negi hotărît și să susții că teroarea este incompatibilă cu ideile marxiștilor bolșevici. »" Nikolaev, asasinul lui Kirov, fusese un naiv; dar, el însuși comunist, împușcase un conducător al partidului știind foarte bine ce făcea. Faptul că alții respingeau teroarea individuală datorită principiilor marxiste nu constituia o speranță. Disperarea împinsese deja Partidul Comunist Bulgar, de exemplu, spre nelegiuirea de a detona o bombă în Catedrala din Sofia, în 1925.*

Tot astfel, asasinarea selectivă a dezertorilor din NKVD și a altor dușmani din Occident avea să devină în curînd o rutină. Iar Stalin — el însuși un vechi comunist — organizase uciderea lui Kirov. În aceste condiții, putem fi de acord cu ideea că, în cele din urmă, toate asasinatele puse în seama lui Zinoviev și Kamenev *erau* posibile, că *era posibil* ca Reingold să fi spus adevărul cînd mărturisea: „În 1932, în apartamentul lui Kamenev, în prezența mai multor membri ai Centrului unit trotkisto-zinovievist, Zinoviev s-a pronunțat în favoarea recurgerii la teroare, în felul următor: deși teroarea este incompatibilă cu marxismul, în prezent aceste considerațiuni trebuie abandonate..."[167]

Mai mult, o parte dintre ideile atribuite lui Zinoviev și Kamenev erau plauzibile. Era justificată supoziția potrivit căreia, în cazul cînd Stalin ar fi fost asasinat și avînd în vedere lupta pentru putere care s-ar fi declanșat, „negocierile ar fi început cu noi". După cum s-a exprimat Kamenev, „prin politica noastră de joc dublu, chiar și cu Stalin, reușisem să obținem iertarea greșelilor noastre de către Partid și fusesem readmiși în rîndurile acestuia"[168]. Este de asemenea plauzibil ca ei să fi anticipat, ca rezultat ulterior, reabilitarea lui Trotki.

Puține referințe autentice la fapte vin însă în sprijinul unuia sau altuia dintre aceste moduri de a privi cazul. Și totuși, chiar la acest nivel, se poate demonstra că singura idee care merită o examinare mai atentă, aparenta existență a unui complot, se bazează pe absurdități și contradicții. Căci structura ei, ca și în cazurile care au urmat, poartă multe semne ale cruzimii. Ele nu pot fi atribuite lui Molcianov și Iagoda, ci lui Stalin însuși, care a insistat personal, de exemplu, pentru includerea lui Smirnov.

În pofida inconsecvențelor și a neverosimilului, la 4 septembrie, *Pravda* a evidențiat o afirmație a „juristului englez Pritt", din publicația londoneză

---

* Este adevărat că la vremea aceea comuniștii nu și-au recunoscut responsabilitatea și au pretins că au fost acuzați pe nedrept de dușmanii lor. Gheorghi Dimitrov a afirmat la Procesul Reichstag: „Acest incident nu a fost organizat de Partidul Comunist Bulgar... acest act provocator, aruncarea în aer a Catedralei din Sofia, a fost organizat de fapt de poliția bulgară." (*Selected Articles*, Londra, 1951, pp. 22–23). Cu toate acestea, într-un discurs din 1948, el a recunoscut și a criticat „acțiunile disperate ale conducătorilor organizației militare a Partidului, care au culminat cu atentatul de la Catedrala din Sofia" (p. 203). (*N. a.*)

News Chronicle referitoare la justețea și autenticitatea procesului. Iar acesta nu a fost decît un caz între multe altele.

Dar Zinoviev și Kamenev se aflaseră în exil ori la închisoare cea mai mare parte a perioadei la care se referea complotul. Mracikovski fusese în exil în Kazahstan. Smirnov zăcuse într-o celulă de închisoare de la 1 ianuarie 1933. Vîșinski se referise la modurile în care „chiar cei ce nu fuseseră în libertate" putuseră participa la complot. Dar nu adusese nici o dovadă despre metodele lor de a stabili legături. S-ar fi putut crede că observatori precum Pritt ar fi trebuit să aprecieze drept ciudat faptul că o conspirație dirijată din afara țării, în condițiile cînd unul dintre participanți se afla la închisoare într-o zonă izolată, a continuat să transmită instrucțiuni prin intermediul acestuia, în loc de a folosi canale alternative — care, reieșea din mărturii, ar fi existat din belșug.

Un alt punct neobișnuit este raportul dintre numărul de asasinate plănuite și realizate. Se făcuseră două planuri de a-l ucide pe Stalin la ședința Internaționalei Comuniste, un altul de a-l împușca pe Voroșilov, un al treilea de a-i asasina pe Kaganovici și Ordjonikidze, iar asupra multor altora se luase o decizie de principiu.

În timpul procesului nu s-a făcut nici o referire la procesele anterioare legate de asasinarea lui Kirov. Nu s-a vorbit despre acțiunile ofițerilor NKVD-ului din Leningrad. Pretinsele afirmații despre consulul leton nu au fost menționate.

Nici un document nu a fost prezentat ca probă (cu excepția pașaportului hondurian al lui Olberg și a cărții de vizită a lui Tukalevski). Cu deosebire faptul că acuzarea nu a avut dovezi documentare ar fi trebuit să pară ciudat observatorilor. Pentru că în arestarea bolșevicilor care au activat în ilegalitate, poliția țaristă a descoperit în repetate rînduri documente — fără de care, într-adevăr, este greu de înțeles cum ar opera o organizație ilegală. Cînd în februarie 1917 Revoluția a deschis arhivele politice, au fost descoperite acolo sute de documente secrete ale partidului, inclusiv scrisori scrise de Lenin însuși. Iar bolșevicii ilegaliști din vremea aceea erau cel puțin la fel de pricepuți la conspirații ca și oamenii lui Stalin, arestați acum; într-adevăr (după cum subliniază Orlov), „era vorba despre aceiași oameni".

Încă o dată, conspiratorii principali și martorii pur și simplu au lipsit. Este clar că Sokolnikov era un martor relevant. Dar el nu a fost solicitat să apară. Nici Buharin, sau Tomski, sau Rîkov — ori vreunul dintre cei nou implicați. Printre zinovieviștii care nu au fost chemați, dar care compăruseră în procese anterioare, s-au numărat Ghertik, una dintre principalele legături cu „Centrul Leningrad", despre care se presupunea că l-ar fi asasinat pe Kirov[169], și Karev, despre care se considera că ar fi fost instruit personal de Zinoviev și Bakaev să pregătească uciderea lui Kirov, împreună cu ceilalți din grupul asasinilor din Leningrad[170], pentru legătura cu care mai era folosit

și Faivilovici.[171] (Se pare că Kuklin, menționat ca membru plin al „Centrului", murise între timp.)[172]

Dar întrebările legate de ceea ce era evident, de logică, nu erau decisive. „Statul socialist" se bucura de un mare prestigiu. Posibilitatea de a alege era foarte restrînsă, între a aprecia procesul la valoarea lui aparentă și a-l considera pe Stalin un ucigaș vulgar, iar regimul lui o tiranie întemeiată pe falsuri. Adevărul putea fi dedus, dar nu putea fi dovedit. Puțini se preocupau să-l audă, în condițiile amenințării mult mai evidente pe care o reprezenta fascismul.

În Uniunea Sovietică lucrurile stăteau altfel. Poate că puțini puneau bază pe mărturisiri. Dar încă și mai puțini puteau să înțeleagă caracterul dubios al acestora.

La o săptămînă după execuția lui Zinoviev și a celorlalți acuzați împreună cu el, Stalin i-a ordonat lui Iagoda să aleagă și să împuște cinci mii de opoziționiști, aflați atunci în lagăre.[173] În același moment, deținuților politici din lagăre li s-au retras ultimele privilegii. În martie 1937 le-au fost restaurate unele drepturi. Dar cîteva luni mai tîrziu a fost ordonată încă o execuție în masă. Fabrica de cărămizi din Vorkuta a devenit de notorietate ca centru al operațiunii.[174] Între victime s-a aflat fiul lui Trotki, Serghei Sedov. În martie 1938, armeanul Sokrate Ghevorchian și alți douăzeci de foști stîngiști au fost executați în apropierea lagărului lor. Începînd de atunci, o dată sau de două ori pe săptămînă erau executate acolo grupuri de cîte aproximativ patruzeci de deținuți. Erau cruțați numai copiii mai mici de doisprezece ani.[175]

Există rapoarte despre o ultimă grevă a foamei făcută de opoziționiști înainte de a fi separați, care a dus la numeroase decese și, în cele din urmă, la dispariția tuturor celor care au participat.[176] Roy Medvedev ne spune că printre mai multe mii de vechi bolșevici care au revenit la Moscova după reabilitarea din 1956 și 1957, „a putut să descopere numai doi foști troțkiști și un fost zinovievist"[177].

5
PROBLEMA MĂRTURISIRILOR

Minte ca un martor ocular.
Zicătoare rusească

La ora 13:45 a după-amiezii de 19 august 1936, cînd Mracikovski a început să mărturisească în public o serie de crime înfricoșătoare, a dat startul unei serii de evenimente care au zguduit și au uimit întreaga lume. Mracikovski, fost muncitor și vechi bolșevic, era membru de partid din 1905. El se născuse de fapt în închisoare în 1888, unde mama lui executa o pedeapsă pentru activitate revoluționară. Tatăl, muncitor și el, era la rîndul lui revoluționar și a devenit bolșevic cînd s-a organizat partidul. Chiar și bunicul lui, de asemenea muncitor, aparținuse uneia dintre primele grupări marxiste, Uniunea Muncitorilor din Sudul Rusiei.

Mracikovski se remarcase conducînd o răscoală din Munții Urali. Luptase în Siberia în timpul războiului civil și fusese rănit de mai multe ori. Mai tîrziu s-a numărat printre cei mai îndrăzneți adepți ai lui Trotki și a fost primul arestat în 1927, cînd a organizat tipografia ilegală și de scurtă durată a troțkiștilor.

El a reprezentat, de fapt, un adevărat epitom al curajului revoluționar, născut și crescut în mijlocul mișcării de rezistență. Acum se ridicase în picioare pentru a mărturisi concesiv participarea sa activă la un complot de ucidere a conducerii sovietice. În următoarele cîteva zile, încă șase vechi bolșevici i-au urmat exemplul, inclusiv conducători cunoscuți în lumea întreagă. În final ei au luat cuvîntul autocondamnîndu-se pentru „trădare demnă de dispreț" (Kamenev), numindu-se singuri „drojdia țării" (Pikel), „ nu numai criminali, ci criminali fasciști" (Holtzman). Mai mulți au afirmat că crimele pe care le-au comis erau prea murdare pentru ca ei să mai poată cere clemență; Mracikovski s-a descris singur ca „un trădător care ar trebui împușcat".

Scena avea să se repete de două ori în decursul următorilor doi ani, întotdeauna spre uimirea comentatorilor, fie ei favorabili sau ostili. Impresia de capitulare totală nu era întru totul corectă. Doi dintre acuzații din 1936 (Smirnov și Holtzman) s-au eschivat să recunoască unele lucruri, dar faptul a trecut aproape neobservat în mijlocul degradării de sine a atîtor altora, inclusiv a celor două figuri principale, Zinoviev și Kamenev.

În mod similar, micile impedimente și rezerve ale proceselor ulterioare au trecut aproape neobservate. Krestinski și-a retras mărturia în prima zi a procesului din 1938 și și-a reluat afirmațiile numai după ce a petrecut o noapte

în mîinile anchetatorilor. Buharin a refuzat să recunoască o parte dintre cele mai importante acuzații, precum aceea de a fi plănuit uciderea lui Lenin. Radek, admițînd că era un mincinos trădător, a profitat de ocazie pentru a arăta că întregul caz se baza numai pe mărturia lui.

Dar, în general, asemenea momente se pierdeau în imaginea de ansamblu și impresia finală era: toată lumea a mărturisit; vechii bolșevici au recunoscut public planuri și acțiuni mizerabile. Toată afacerea depășea orice închipuire. Erau adevărate mărturiile? Cum fuseseră ele obținute? Ce semnificație aveau toate acestea? Ni se spune că mărturiile erau la fel de puțin crezute în Rusia ca și în exterior, „sau chiar mai puțin", și la fel de surprinzătoare pentru cetățeanul sovietic obișnuit, care nu ajunsese la închisoare, ca și pentru străini.[1]

S-a susținut în mod ciudat, și nu numai de către Vîșinski, ci și în Occident, că acuzații mărturiseau sub povara dovezilor existente împotriva lor, că ei nu aveau „nici o șansă". Lăsînd la o parte faptul că nu existau nici un fel de dovezi împotriva lor, *cu excepția* propriilor mărturisiri și a afirmațiilor făcute de alții, aceasta nu corespunde practicii obișnuite. Oamenii, mai ales puși fiind sub acuzații capitale, susțin că sînt nevinovați, chiar dacă împotriva lor există numeroase dovezi. În trecut, comuniștii negaseră în mod frecvent faptele. Dar nu numai mărturisirile erau foarte ciudate, ci și căința — acceptarea opiniei acuzării că actele recunoscute constituiau crime înspăimîntătoare. Dacă Zinoviev și Kamenev ajunseseră într-adevăr la concluzia că uciderea lui Stalin ar fi fost soluția pentru ieșirea Rusiei din dificultăți, s-ar fi putut spune că niște politicieni cu experiență ar fi ajuns la o decizie politică bine definită, și adecvată, în opinia lor, circumstanțelor. Nu ar fi fost vorba despre o decizie pentru care să se simtă vinovați. Linia firească de gîndire — și în cazul teroriștilor implicați în acțiunea Voința Poporului — ar fi trebuit să fie, dacă faptele erau recunoscute, aceea de a-și apăra planurile și acțiunile. Accceptarea în totalitate a opiniei acuzării constituia adevărata și suprema sursă a neverosimilului întregii situații.

GÎNDIREA PARTIDULUI

. Problema acestor mărturisiri are două aspecte. Trebuie să luăm în considerație mijloacele tehnice, presiunile fizice și psihologice prin care se pot obține mărturisiri publice false. Iar această chestiune se aplică atît victimelor care făceau parte din partid, cît și celor din afara acestuia.

Dar, în capitularea și autodenigrarea unora, cel puțin, dintre revoluționari, mai intră încă un element. Această capitulare nu reprezenta în carierele lor un act unic și excepțional, ci punctul culminant al unei serii de cedări în fața partidului, comise luînd în considerație ceea ce ei știau a fi fals „din punct de vedere obiectiv". Această atitudine este una din cheile victoriei lui Stalin,

cu implicații situate mult dincolo de procesele propriu-zise, care explică în mare măsură extraordinarul și dezastruosul eșec al elementelor din partid opuse dominației acestuia, de a întreprinde o acțiune eficientă pentru stoparea lui.

În condițiile din Uniunea Sovietică, unde toate facțiunile se uniseră de multă vreme pentru a impune principiul unui singur partid-stat și a înăbuși orice alternativă și acțiune politică independentă prin metode polițienești, responsabilitatea de a salva țara și poporul de Stalin revenea în întregime opozanților de frunte din rîndurile partidului.

Ei abdicaseră de la această responsabilitate. Mistica partidului îi condusese la supunere față de conducerea acestuia, indiferent cît de numeroasă era participarea la congresele și comitetele care îi dădeau naștere. Ei nu vedeau nici o posibilitate politică în afara partidului. Chiar și atunci cînd au fost excluși, ei nu s-au gîndit decît la întoarcerea cu orice preț în rîndurile partidului.

Opoziționiștii de frunte — exceptîndu-l pe Trotki însuși — făcuseră o greșeală tactică fundamentală. Mărturisirea constantă a păcatului lor politic, recunoașterea faptului că Stalin avea, în cele din urmă, dreptate, se bazau pe ideea că era corect „să te tîrăști în praf", să suferi umilința, pentru a rămîne sau a te întoarce în partid. În acest fel, credeau ei, cînd politica lui Stalin va ajunge în impas, ei vor fi acolo, disponibili la conducerea alternativă pe care o va căuta partidul.

În primul rînd, această politică era de o viclenie abjectă. Repetatele mărturisiri și umilințe au erodat morala opoziționiștilor de rînd, ruinîndu-le reputația, într-un mod poate ireversibil. Dar principala greșeală de calcul se referea la un punct mult mai important. Membrii unei alternative de guvernare trebuie cel puțin să se afle în viață. Este adevărat, desigur, că unii dintre opoziționiști — Kamenev, de exemplu — nu au subestimat dorința lui Stalin de a-i zdrobi cu orice preț. Ei nu au crezut însă că Stalin va putea, din punct de vedere politic, să vină în fața partidului cu soluția executării veteranilor conducători ai acestuia. Ei i-au subestimat nu cruzimea, ci hotărîrea, viclenia și lipsa de scrupule. Cînd Stalin avea să termine, nu se mai afla în viață nici un fost membru al Biroului Politic, cu excepția lui Grigori Petrovski, tolerat să lucreze ca administrator de muzeu.

În imaginea lor despre istorie era de neconceput că partidul proletariatului ar putea fi transformat, pur și simplu, prin intrigă sau prin orice altă metodă, într-un aparat de asigurare a unei dictaturi personale. Iar dacă nu au înțeles aspirația neîncetată spre putere din mentalitatea lui Stalin, sau faptul că, cu o simplitate de geniu, el era pregătit să întreprindă acțiuni contrare „legilor istoriei" și să facă ceea ce nu mai fusese făcut niciodată pînă atunci, ei nu i-au înțeles nici metodele. Începuseră cel puțin să-și dea seama că un stat modern, marxist, ar putea fi răsturnat prin intrigi și manevre ale organelor politice. Dar nu le-a trecut prin minte că oponentul lor ar putea face uz de

metodele unui criminal de rînd, ar putea găsi asasini sau i-ar putea îndemna pe alții să comită crime pentru el. Unul din opoziționiștii de rînd a comentat (despre Rîkov): „Să petreci douăzeci de ani alături de Stalin într-un partid din ilegalitate, să te afli împreună cu el în zilele decisive ale Revoluției, să stai la aceeași masă în Biroul Politic timp de zece ani după revoluție și totuși să nu ajungi să-l cunoști pe Stalin, iată cu adevărat sfîrșitul."[2]

Au existat două mari condiții preliminare pentru Epurare. Prima, tendințele și abilitățile personale ale principalului ei promotor, Stalin; a doua, contextul, situația politică în care el a operat. Am schițat schimbările produse în partid după războiul civil și trauma de la Kronstadt. De atunci, partidul se confruntase cu reducerea la tăcere a țărănimii și cu gustul extrem de amar al celui de al doilea război civil, împotriva acesteia. În fața acestor lovituri s-a pus un accent și mai mare pe brutalitate și voință, dar în același timp, ideea că partidul însuși trebuie să fie obiect al devoțiunii și că a fi membru de partid înseamnă a aparține unei elite înfrățite s-a întărit și mai mult.

Pentru cei ce i se opuneau, ca și pentru susținătorii lui, Stalin, aflat la conducere, a devenit reprezentantul autentic — sau cel puțin unic — al „Partidului". Dacă Lenin fusese întotdeauna pregătit să dividă partidul în cazul cînd ar fi simțit că majoritatea a greșit, opoziționiștii erau acum schilodiți de o loialitate abstractă. La fel cum cei mai mulți dintre generalii germani aveau să fie mai tîrziu reduși la impotență de jurămîntul lor de loialitate față de un om care nu s-ar fi gîndit de două ori înainte de a-și încălca cuvîntul, deviaționiștii de dreapta au fost aduși la ruină de o confuzie intelectuală și morală similară.

În 1935 Buharin, care tocmai denunțase „ambiția nebună" a lui Stalin, a fost întrebat de ce, așa stînd situația, opoziționiștii au cedat în fața lui, iar el a răspuns, „cu emoție considerabilă": „Nu înțelegeți, lucrurile nu au stat deloc așa. Nu în el avem noi încredere, ci în omul în care Partidul și-a pus încrederea. Este o întîmplare faptul că el a devenit un fel de simbol al Partidului..."[3]

Încrederea lui Buharin în Partid, ca o încarnare a istoriei, s-a văzut încă o dată în 1936, cu un an înainte de arestarea lui, cînd i-a spus menșevicului Nikolaevski:

> Este greu pentru noi să trăim. Iar tu, de exemplu, tu nu te-ai putea obișnui cu acest lucru. Chiar și pentru unii dintre noi, cu toată experiența pe care am acumulat-o de-a lungul acestor zeci de ani, este adesea imposibil. Dar ne salvează încrederea că dezvoltarea continuă. Este ca un curent care duce spre țărm. Dacă ieși în afara curentului ești respins complet. (Aici Buharin a sugerat din degete imaginea unor foarfeci.) Curentul străbate cele mai dificile locuri. Dar el merge înainte, în direcția în care trebuie să meargă. Iar oamenii cresc, devin mai puternici în mijlocul lui și construiesc o societate nouă.[4]

Acest punct de vedere este un act de credință, de pură anticipație teoretică. Bazîndu-se pe aceeași idee Stalin susținea că dominația lui personală

era esențială. Distincția morală dintre cele două atitudini nu este foarte clară. Etica generală fusese exprimată cît se poate de clar de Trotki în 1924:

> Nici unul dintre noi nu dorește sau nu este în stare să pună în discuție voința partidului. Este clar că partidul are întotdeauna dreptate... Noi putem avea dreptate numai cu partidul și prin el, căci istoria nu a prevăzut o altă cale de a nu greși. Englezii obișnuiesc să spună „Țara mea, bună sau rea"; indiferent că greșește sau are dreptate, ea este țara mea. Noi avem o justificare istorică mult mai bună cînd afirmăm, indiferent dacă are dreptate sau greșește în unele cazuri individuale, acesta este partidul meu... Iar dacă partidul adoptă o decizie pe care unul sau altul dintre noi o consideră incorectă, vom spune: corect sau greșit, acesta este partidul meu, iar eu voi suporta pînă la capăt consecințele acestei decizii.[5]

Iar acest lucru, după cum vom vedea, este fundamental pentru a explica nu atît ascensiunea lui Stalin la putere, cît mai ales totala nereușită de a-i opune rezistență *după* ce scopurile și măsurile lui s-au precizat.

O serie de remarci făcute de Piatakov în 1928, în fața prietenului său N. V. Volski, fost menșevic, a dezvăluit grăitor atitudinea unui vechi opoziționist față de partidul deja stalinizat — mai grăitoare decît declarațiile oficiale, pentru că observațiile au fost făcute în cadrul unei întîlniri particulare. Piatakov tocmai „capitulase"[6] și, întîlnindu-se cu menșevicul la Paris, l-a provocat, sugerînd că el ar fi fost lipsit de curaj. Volski a răspuns cu căldură că ceea ce a fost capitularea lui Piatakov, la cîteva luni după ce a fost expulzat din partid, în 1927, precum și repudierea ideilor pe care le susținuse pînă în acel moment au demonstrat o lipsă reală de curaj moral.

Piatakov a replicat, emoționat și sentimental, printr-un discurs amplu:

> Lenin cel adevărat a fost omul care a avut curajul să facă o revoluție proletară mai întîi și apoi să se ocupe de crearea condițiilor obiective, necesare din punct de vedere teoretic înaintea unei asemenea revoluții. Ce a fost Revoluția din Octombrie, ce este Partidul Comunist, dacă nu un miracol? Nici un menșevic nu ar putea înțelege vreodată ce a însemnat să fii membru al unui asemenea partid.[7]

„Miracolul" lui Piatakov a fost o descriere rațională, din punct de vedere marxist, a ceea ce partidul, în concepția lui, încerca să facă. Pentru că acest lucru era contrar „Legilor naturale ale societății", așa cum au fost ele propuse de Marx: în locul socialismului care se dezvoltă ca rezultat al cuceririi puterii politice de către un partid reprezentînd o mare majoritate proletară, într-o țară deja puternic industrializată, Partidul Comunist al Uniunii Sovietice încerca (teoretic) să creeze, numai prin voință și organizare, industria și proletariatul care ar fi trebuit, în principiu, să-l preceadă. În loc ca economicul să determine politicul, politicul determina economicul.

> După Lenin, a adăugat Piatakov, Partidul Comunist se bazează pe principiul coerciției care nu cunoaște limitări sau inhibiții. Iar ideea centrală a acestui criteriu al coerciției nelimitate nu este coerciția în sine, ci absența oricărei limitări

— morale, politice și chiar fizice. Un asemenea partid este capabil să realizeze miracole și să facă lucruri pe care nici o altă colectivitate umană nu le-ar putea obține... Un comunist adevărat... adică un om care a crescut în partid și a absorbit adînc spiritul acestuia devine el însuși, într-un anume sens, un om-miracol.[8]

Din această atitudine s-au desprins concluzii semnificative:

Pentru un asemenea partid, un bolșevic adevărat va alunga din gîndirea sa toate ideile în care a crezut ani la rîndul. Un bolșevic adevărat și-a contopit personalitatea cu colectivitatea, cu „Partidul", într-o asemenea măsură, încît el este capabil de efortul necesar pentru a se desprinde de propriile opinii și convingeri, putînd în mod sincer să fie de acord cu Partidul — aceasta este proba la care este supus un adevărat bolșevic.

El nu concepe viața în afara rîndurilor Partidului (a continuat Piatakov) și este gata să creadă că negrul este alb și albul negru, dacă așa îi cere Partidul. Pentru a se identifica cu acest mare Partid, el este gata să se contopească în acesta, să-și abandoneze personalitatea astfel încît nici o particulă din interiorul lui să nu rămînă în afara Partidului, ci să aparțină acestuia.[9]

Ideea moralității absolute și a adevărului absolut pe care le deține partidul este extrem de lămuritoare dacă ne gîndim la umilințele pe care Piatakov și ceilalți le-au acceptat în numele Partidului. Căci această evaporare a standardelor de obiectivitate era foarte larg răspîndită, chiar dacă nu i-a afectat pe toți membrii vechiului partid. La sfîrșitul anilor 1920 mulți își pierduseră iluzia că muncitorii, ca să nu mai vorbim de țărani, ar fi putut juca vreun rol într-o țară ca Rusia. În 1930, un comunist străin a observat că studenții săi de la Leningrad gîndeau că era absolut firesc ca atît fascismul cît și comunismul să considere masele simple instrumente — deosebirea morală decurgînd doar din intențiile conducătorilor reprezentînd cele două doctrine.[10] Un troțkist a remarcat că despre Stalin se puteau spune multe lucruri: „Fără îndoială Troțki ar fi făcut același lucru cu mai multă bunăvoință și mai puțină brutalitate, iar noi, care sîntem mai cultivați decît oamenii lui Stalin, ne-am fi situat în frunte. Dar omul trebuie să se poată ridica mai presus de asemenea ambiții..."[11]

Nici chiar cei care nu au ajuns la nivelul de autodenigrare al lui Piatakov nu se mai simțeau în stare de efortul intelectual și moral necesar pentru a pune capăt și a lua totul de la început:

Erau cu toții obosiți. Cu cît ajungeau mai sus în ierarhie, cu atît erau mai obosiți. N-am văzut nicăieri oameni atît de uzați ca în straturile superioare ale politicienilor sovietici, în rîndurile vechilor bolșevici. Acesta nu era numai rezultatul unei munci prea intense, al tensiunii nervoase și neîncrederii. Era trecutul care își spunea cuvîntul asupra lor, anii de conspirații, închisoarea și exilul; anii de foamete și război civil și efortul de a respecta regulile unui joc, care făcea ca în fiecare moment viața omului să fie supusă riscului. Într-adevăr ei erau „oameni morți, în permisie", după cum se exprimase Lenin. Nimic nu-i

mai putea speria, nimic nu-i mai putea surprinde. Ei dăduseră tot ce putuseră da. Istoria storsese de la ei și ultima picătură, îi arsese pînă la ultima calorie spirituală; și totuși ei străluceau de devoțiune rece, ca niște cadavre fosforescente.[12]

Chiar și curajosul Budu Mdivani este citat afirmînd: „Eu aparțin opoziției, este clar. Dar, dacă se pune problema unei rupturi definitive... prefer să mă întorc la Partidul la a cărui creare am contribuit. Nu mai am puterea să încep construirea unui nou partid."[13] Ca sarcină psihologică, un început nou însemna prea mult. Opoziționiștii au dat înapoi supunîndu-se, s-au predat.

Există un element ireal în această loialitate față de „Partid". Partidul inițial, din 1917, fusese decimat prin excluderea a mii de opoziționiști. La sfîrșitul anilor 1930 numai Stalin mai rămăsese în Biroul Politic, din cei aflați inițial la conducere. Cei numiți de el din rîndurile cadrelor noi controlau elementele puterii. Partidul însuși, diluat de marile influxuri ale anilor 1920, își schimbase tipologia membrilor săi, fiind format în acest moment dintr-o masă care, pînă acum cel puțin, reprezentase o mașină de vot în favoarea secretarilor impuși de secretariatul lui Stalin.

Judecînd după aparențe, opoziția ar fi putut să susțină că forța lui Stalin de a controla partidul și pretenția de a-l reprezenta nu se bazau pe altă autorizare decît manipularea cu succes a congreselor partidului, că, de fapt, el nu avea nici un argument pentru a fi considerat succesorul de drept la conducere. Dar opoziționiștii folosiseră și ei metode similare la vremea lor și nu le criticaseră niciodată pînă cînd un manipulant mai abil nu întorsese arma împotriva lor.

În 1923 Stalin era deja capabil să atace argumentele oponenților săi, arătînd că apelurile la respectarea democrației veneau, în mod ciudat, de la persoane precum Beloborodov și Rosengolds, care conduseseră zona Rostov și respectiv Bazinul Donului în cel mai autoritar mod posibil.[14] Încă mai la subiect, în 1924 Șliapnikov a remarcat ironic că Trotki și adepții lui susținuseră cu toții măsurile adoptate împotriva opoziției muncitorești la al X-lea Congres al Partidului, în 1921, așa încît pretenția lor de a apăra democrația în partid era ipocrită.[15] În lupta cu Trotki, Kamenev a denunțat în termeni revelatori lipsa de democrație a partidului:

Dacă ei spun astăzi: haideți să respectăm democrația în partid, mîine vor spune: haideți să instaurăm democrația în sindicate; iar poimîine, muncitorii care nu sînt membri de partid vor putea foarte bine și ei să spună: dați-ne și nouă dreptul la democrație... și, cu siguranță, după aceea, nu îi vom putea împiedica nici pe miile de țărani să ceară democrație.[16]

Un an mai tîrziu el afirma: „Obiectăm față de Secretariat, care, însumînd politica și organizarea în sine, se situează deasupra organismului politic." Era prea tîrziu. Iar staliniștii au putut veni cu comentarii grăitoare, de genul celor afirmate de Mikoian: „Cînd Zinoviev face parte din majoritate, el este în favoarea unei discipline de fier... Cînd este în minoritate... e împotriva ei."[17]

În 1927, cînd a făcut un pas mai departe, arestîndu-i pe cei răspunzători de tipografia clandestină a lui Trotki, condusă de Mracikovski, Stalin a avut din nou posibilitatea să spulbere obiecțiile opoziției afirmînd: „Ei susțin că asemenea lucruri sînt străine partidului. Nu este adevărat. Ce se poate spune despre grupul Miasnikov? Dar despre grupul Adevărul Muncitoresc? Nu este bine cunoscut că tovarășii Trotki, Zinoviev și Kamenev au sprijinit chiar ei arestarea membrilor acestor grupuri?"[18] Adevărul simplu este supărător în toate tipurile de sisteme politice, dar în partidele netotalitare acest lucru nu devine niciodată un principiu fățiș și atotputernic, el rămîne sporadic, ocazional și îi discreditează pe autori atunci cînd este dezvăluit. În rîndurile comuniștilor, el este acceptat în mod conștient și sistematic.

Ca o ironie a soartei, Trotki a fost cel care a dezmințit public existența unui testament al lui Lenin. Cînd Stalin l-a atacat pe Kamenev în 1926 pentru că acesta din urmă îi trimisese o telegramă de felicitare Marelui Duce Mihail, în momentul revoluției din februarie 1917, Kamenev a subliniat că Lenin personal semnase o dezmințire în legătură cu acest lucru. Stalin a replicat senin că Lenin, în interesul partidului, comisese cu bună știință un fals.[19] La congresul al XIV-lea, din 1925, Krupskaia, ca membră a unei facțiuni înfrînte, a făcut apel la adevărul obiectiv. Buharin i-a răspuns: „N.K. Krupskaia afirmă că adevărul este acela care corespunde realității, acela pe care fiecare îl poate citi și auzi, dîndu-și singur un răspuns. Dar partidul? A dispărut, ca într-un tablou magic!"[20]

De anii de început ai partidului se leagă și tradiția potrivit căreia cea mai bună metodă de a cîștiga o dispută politică este de a ataca oponentul prin orice mijloc posibil. Lenin i-a spus odată Angelicăi Balabanoff „Tot ce facem pentru cauza proletară este cinstit." Marele conducător socialist italian Serrati, deși simpatizant al comuniștilor, încercase să-i împiedice pe aceștia să-i scindeze mișcarea, în așa fel încît să-și satisfacă propriile strategii și fusese atacat în termeni față de care Balabanoff, pe vremea aceea secretar al Cominternului, obiectase. După moartea lui Serrati, Zinoviev i-a explicat lui Balabanoff tactica leninistă: „Noi l-am combătut și l-am defăimat din cauza marilor lui merite. Nu ar fi fost posibil să înstrăinăm masele [de el] fără să recurgem la aceste mijloace."[21] Prin urmare, era firesc să li se ceară opoziționiștilor să împroaște cu noroi propriile lor motive și idei.

La al XV-lea Congres al Partidului, din decembrie 1927, Kamenev a susținut că denunțarea vederilor proprii, cerută opoziției de atunci, va fi lipsită de orice semnificație, și a explicat dilema. Ei aveau în momentul acela doar două posibilități, fie să constituie un al doilea partid, ceea ce ar fi fost dezastruos pentru revoluție și „ar fi dus la o degenerare politică", fie „să cedeze definitiv și complet în fața partidului". El și Zinoviev au hotărît această din urmă cale, considerînd că „nimic nu poate fi făcut în afara partidului sau în pofida acestuia". Se vor supune, dar Kamenev a solicitat ca ei

să nu fie obligați să denunțe opiniile pe care le avuseseră, după cum era evident, cu numai cîteva săptămîni înainte. Nimeni pînă atunci, a spus el, nu formulase o asemenea cerere. (Deși, de fapt, Zinoviev îi ceruse exact acest lucru lui Trotki în 1924!)

Stalin nu a acceptat retractarea din partea lui Zinoviev și Kamenev. Li se întinsese o cursă. Ei nu mai puteau reveni asupra celor deja afirmate. În final, au acceptat termenii învingătorului, denunțîndu-și la 18 decembrie propriile opinii ca fiind „greșite și antilenineste". Buharin le-a spus că au avut noroc că s-au hotărît la timp, pentru că acela era „ultimul moment cînd o mai puteau face".

Din nou denunțați, excluși din partid și trimiși în exil în 1932, Zinoviev și Kamenev au fost reprimiți în 1933 pe baza unei autodenigrări încă și mai abjecte. Zinoviev a scris Comitetului Central:

> Vă cer să credeți că spun adevărul și numai adevărul. Vă cer să fiu reprimit în rîndurile partidului și să-mi dați ocazia să militez pentru cauza comună. Vă dau cuvîntul meu de revoluționar că voi fi cel mai devotat membru al partidului și că voi face tot ce îmi va sta în puteri ca măcar într-o mică măsură să-mi răscumpăr vina în fața partidului și a Comitetului lui Central.[22]

La scurt timp după aceea, el a primit permisiunea să publice un articol în *Pravda*, în care a condamnat opoziția și a lăudat victoriile lui Stalin.[23]

Tîrîndu-se așa cum a făcut-o*, Zinoviev avea o atitudine logică din punctul de vedere al eticii partidului. El considera că trebuie suportată orice umilință pentru a rămîne în partid unde, în viitor, ar putea juca un rol util. Această logică avea să se dovedească în orice caz inaplicabilă. Iar între timp, îndelungatul proces al înșelării și scuzelor avea să-i corupă pe opoziționiști. După cum comenta un observator apropiat:

> Trebuie să admitem că din punctul de vedere al moralei politice comportamentul majorității opoziționiștilor nu era în nici un caz de bună calitate. Desigur, condițiile din partid erau intolerabile. Să fii loial, să faci absolut tot ce ți se cere este aproape imposibil: a face acest lucru ar însemna să devii informator, să alergi la Comisia Centrală de Control cu rapoarte despre fiecare afirmație sau opoziție pe care ai aflat-o mai mult sau mai puțin accidental și despre fiecare document al opoziției pe care l-ai întîlnit. Un partid care așteaptă așa ceva de la membrii lui nu poate pretinde să fie privit ca o asociație liberă de persoane cu vederi comune, unite pentru un scop comun. Toți sîntem obligați să mințim: altfel nu ne putem descurca. Dar chiar și în minciună sînt limite care nu trebuie depășite.

---

* Trebuie să remarcăm, întîmplător, că unele dintre capitulările anterioare ale unor trotkiști fuseseră mai puțin abjecte decît a lui Zinoviev. Muralov nu a făcut niciodată vreo declarație împotriva opoziției. „Capitularea" lui Ivan Smirnov a fost făcută în termeni destul de neangajanți, iar cînd l-a întîlnit pe Sedov la Berlin, cei doi s-au purtat prietenește. Trotki a recunoscut că și capitularea lui Serebriakov a fost „mai demnă decît altele". (*N. a.*)

Din păcate opoziționiștii, și mai ales conducătorii lor, au încălcat de multe ori aceste limite.

A cere iertare a devenit un fenomen curent, bazat pe supoziția că, partidul la putere fiind „partidul meu", regulile care s-au aplicat în timpul regimului țarist nu mai sînt valabile. Acest argument poate fi auzit peste tot. În același timp este considerat firesc să dezamăgesc permanent „partidul meu", deoarece partidul nu luptă cu oponenții lui intelectuali încercînd să-i convingă, ci făcînd uz de forță. Astfel a apărut o moralitate de un tip special, care ne permite acceptarea oricărei condiții, semnarea oricărui angajament, cu intenția premeditată de a nu-l respecta.[24]

Această atitudine a avut un efect demoralizator foarte puternic. Granița dintre trădare și compromis a devenit vagă. În același timp staliniștii au putut sublinia că în opoziție nu puteai avea încredere tocmai datorită concepției că minciuna era permisă.

Zinoviev și Kamenev au fost excluși pentru a treia oară în 1934, fiind bănuiți de influențarea politică a lui Nikolaev în uciderea lui Kirov. Iar în ianuarie 1935, așa cum am văzut, ei și-au recunoscut încă o dată vinovăția politică, de data aceasta acceptînd-o într-o formă ce constituia deja admiterea parțială a unei acuzații condamnabile prin Codul Penal.

Capitulările lor succesive nu au fost niciodată voluntare, în sensul că ei ar fi preferat să le evite. Dar le-au acceptat sub presiune, ca mișcări inevitabile în condițiile politice și morale ale sistemului partidului unic la care aderaseră. Ei au renunțat pe rînd la toate obiecțiile — la falsificări, proceduri nedemocratice, retractări nesincere, arest. Au ales să procedeze astfel pentru a rămîne în partid, sau pentru a fi readmiși după ce fuseseră excluși. Un scriitor sovietic spune că Slepkov, deviaționist de dreapta, a fost adus înapoi dintr-un izolator politic și a furnizat numele a peste o sută cincizeci de complici, pe motivul că: „Trebuie să predăm armele! Trebuie să ne întoarcem la partid în genunchi."[25]

O analiză sovietică inteligentă, apărută recent, observă că Riutin (iar mai tîrziu Raskolnikov) au denunțat clar legitimitatea regimului lui Stalin, dar că majoritatea victimelor proceselor erau „paralizate" de sentimentul că se aflau „în cadrul sistemului personificat de Stalin". Chiar și în „ultima lui scrisoare" (vezi p. 469), Buharin afirmă doar că nu s-a opus liniei partidului în ultimii opt ani și că nu s-a certat cu Stalin.[26] În cazul comuniștilor importanți acuzați la marile procese demonstrative din anii 1936, 1937 și 1938, nu încape nici o îndoială despre componenta rațională sau raționalizată a motivelor lor, care includeau ideea slujirii Partidului. Tema a fost dezvoltată în mod foarte surprinzător și convingător în lucrarea lui Arthur Koestler, *Darkness at Noon* și este deseori considerată a fi *explicația* mărturisirilor publice — deși Koestler personal nu face o asemenea afirmație ci, dimpotrivă, remarcă:

> Unii au fost reduși la tăcere din frică fizică, precum Buză-de-iepure; unii au sperat să-și salveze pielea, alții măcar să-și salveze soția și copiii din ghearele lui Gletkins. Cei mai buni dintre ei au păstrat tăcerea pentru a face un ultim serviciu Partidului, lăsîndu-se sacrificați ca țapi ispășitori — și, în afară de asta, fiecare dintre cei mai buni avea pe conștiință o Arlova.[27]

Ultima idee a lui Koestler — aceea că opoziționiștii simțeau că au pierdut dreptul de a-l judeca pe Stalin — este confirmată de mai multe surse. Un deținut necomunist observa că „aproape fiecare susținător al regimului, înainte de a cădea victimă acestuia, fusese la vremea lui implicat de regim în acțiuni contrare conștiinței lui politice"[28]. El este de acord cu Koestler în problema principală:

> Este adevărat că metodele de anchetă, în special cînd aceasta se prelungesc luni și ani de zile, sînt capabile să înfrîngă și cea mai puternică voință. Dar factorul decisiv este altul. Este acela că majoritatea comuniștilor convinși trebuie să-și păstreze cu orice preț încrederea în Uniunea Sovietică. Să renunțe ar fi peste puterile lor. Căci în unele condiții este nevoie de o mare forță morală pentru a renunța la convingerile vechi și adînc înrădăcinate, chiar dacă acestea se dovedesc a fi greșite.[29]

Aprecierile lui Koestler se întemeiază pe fapte. De exemplu, descriind încercarea de a frînge moralul lui Rubașov tîrînd un deținut torturat îngrozitor prin fața celulei lui, în drum spre locul execuției, autorul își poate baza afirmația pe dovezi.[30] Mai pe scurt spus, capitularea lui Rubașov se bazează pe sentimentul că propriile lui acțiuni din trecut l-au privat de dreptul de a le judeca pe ale lui Stalin, la care s-au adăugat loialitatea față de partid și concepția lui despre istorie; procesul este în mare măsură unul conștient — presiunea interogatoriilor, durerea de dinți și așa mai departe, toate acestea intensifică reflecția care conduce la decizie. Se arată chiar cum, aflat în fața completului de judecată, Rubașov se împotrivea tentației de a nu mărturisi. Raționamentul lui fundamental este exprimat în felul următor în mărturisirea făcută:

> Știu, a continuat Rubașov, că dacă ar fi fost transpusă în fapte, aberația mea ar fi reprezentat un pericol mortal pentru revoluție. Fiecare opoziție apărută într-un moment critic, de cotitură al istoriei, poartă cu sine germenele unei rupturi în rîndurile partidului și de aici, germenele războiului civil. Slăbiciunile umaniste și democrația liberală, cînd masele nu au ajuns la maturitate, înseamnă sinucidere pentru revoluție. Cu toate acestea, atitudinea mea de opozant s-a bazat exact pe aspirația către aceste metode — în aparență atît de dorite, în realitate atît de distrugătoare. Pe solicitarea unei reforme liberale a dictaturii, a unei democrații mai largi, a abolirii terorii și a relaxării organizării rigide a partidului. Recunosc că aceste cerințe, în situația actuală, sînt, obiectiv vorbind, dăunătoare și de aceea au un caracter contrarevoluționar...[31]

Avem de-a face aici, chiar dacă într-o formă extremă, cu acea extravagantă identificare cu partidul, pe care o regăsim în afirmațiile făcute de Buharin în particular, înainte de a fi arestat, și în izbucnirea lui Piatakov, din 1928. În ultima sa intervenție în proces, Buharin afirma public:

> Timp de trei luni am refuzat să fac orice afirmație. Apoi am început să mărturisesc. De ce? Pentru că atunci cînd te întrebi: „Dacă trebuie să mori, pentru ce mori?" — în fața ta se ridică deodată, cu o stranie claritate, un vid întunecat. Nu ai pentru ce să mori, dacă mori fără să te căiești... Și cînd te întrebi „Foarte bine, să presupunem că nu vei muri, să presupunem că printr-un miracol vei rămîne în viață, pentru ce vei trăi?" Izolat de toată lumea, un dușman al poporului, o poziție inumană, complet izolat de tot ce constituie esența vieții tale.[32]

Așa cum am remarcat, Koestler nu-și prezintă afirmațiile ca pe o teorie generală a motivației mărturisirii. El încearcă doar să identifice un mecanism și rezultă cu claritate din lucrările realizate de atunci încoace că ceea ce descrie, sau ceva foarte apropiat, a existat în unele cazuri.

Aceste considerații nu au fost valabile pentru toți membrii de partid. Este clar că Riutin și asociații lui erau pregătiți să-l îndepărteze pe Stalin. Așa cum au mărturisit. Ivan Smirnov a fost determinat să facă mărturisirea parțială și derizorie pe care a făcut-o, deoarece altfel ar fi fost împușcat în secret și numele i-ar fi fost tîrît în noroi de cei care se hotărîseră deja să mărturisească, precum și ca urmare a promisiunii că soția și familia lui vor fi cruțate[33], prezența acestora avînd puterea de a-l face pe procuror să-și rețină într-o oarecare măsură veninul. Chiar și în atare condiții, se spune că, mergînd la moarte, el a afirmat că atît el cît și ceilalți acuzați au avut o atitudine demnă de tot disprețul.[34]

Ce contrast mai mare ar fi putut exista, decît acela dintre cuvintele lui Piatakov și cele atribuite lui Ter-Vaganian:

> Ca să semnez mărturia care mi se cere, trebuie mai întîi să fiu sigur că ea este într-adevăr necesară intereselor Partidului și Revoluției...
>
> ...Spuneți că eu nu gîndesc și nu am o încredere oarbă în Comitetul Central, căci Comitetul Central vede totul mai limpede ca mine. Problema este că prin însăși natura mea nu pot să nu gîndesc. Iar cînd gîndesc, ajung la concluzia de neocolit că afirmațiile potrivit cărora vechii bolșevici au ajuns o bandă de criminali vor aduce prejudicii incalculabile nu numai țării noastre și partidului, ci chiar cauzei socialismului din lumea întreagă...
>
> ...Dacă acum noul program al Comitetului Central stabilește că este necesar să discreditățm bolșevismul și pe întemeietorii lui, atunci eu nu sînt de acord cu acest program și nu mă mai simt obligat să mă supun disciplinei de partid. În plus, eu am fost deja exclus din partid și, măcar din acest motiv, nu sînt obligat să mă supun disciplinei lui.[35]

În cele din urmă, cînd a fost convins că nu avea rost să opună rezistență din moment ce Zinoviev și Kamenev, figuri mult mai importante, aveau

să păteze oricum imaginea partidului, și cînd a fost sfătuit de anchetatorul lui, Boris Berman, cu care se împrietenise, că ar putea să-și salveze viața cedînd, el a făcut-o. Berman a afirmat că în acest fel, după ce aveau să treacă anii, spera să-l vadă pe Ter-Vaganian reabilitat și așezat într-un post important. Se spune că Ter-Vaganian a răspuns:

> Nu am nici cea mai mică dorință de a ajunge într-un post important. Dacă partidul meu, pentru care am trăit și pentru care am fost gata să mor în orice clipă, m-a forțat să semnez acest lucru, atunci nu doresc să mai fiu în partid. Astăzi îi invidiez pe cei mai ignoranți nemembri de partid.[36]

Și totuși, Ter-Vaganian a fost unul dintre cei care au cedat. Putem avea certitudinea că puncte de vedere similare, susținute cu și mai multă tărie, au determinat atitudinile unor oameni de neînfrînt. Kuklin a afirmat în închisoare că „totul a fost pierdut" în privința Partidului și a Revoluției și era necesar un nou început.[37]

Față de argumentul că stilul de a gîndi al partidului, ideea disciplinei de partid, este *explicația* mărturisilor publice, există o obiecție evidentă. Această logică, dacă a existat, a fost la fel de formal adevărată în momentul arestării ca și mai tîrziu. Am văzut cum Safonova a considerat că era de datoria ei ca membru de partid să mărturisească și să încerce să-l convingă pe Smirnov să facă același lucru. La fel și cu alte relatări sovietice recente. O asemenea relatare, de exemplu, este ilustrativă și ne vorbește despre alt vechi membru de partid: „Anchetatorul l-a întrebat dacă se considera bolșevic și, primind un răspuns afirmativ, a continuat: « Ei bine, partidul îți cere, ca bolșevic, să mărturisești că ești spion englez. » La care fostul membru al Curții Supreme a răspuns: « Dacă îmi cere partidul, mărturisesc. »"[38] Dar, în cele mai multe cazuri, acuzații opuneau rezistență o perioadă de timp mai lungă sau mai scurtă. De ce i s-a părut lui Muralov convingătoare ideea disciplinei de partid în decembrie 1936, cînd timp de opt luni pînă atunci i se păruse neconvingătoare? De ce a rezistat Buharin trei luni?

Buharin a dat un răspuns în această privință, în timpul procesului: izolat și expus, îndepărtat din partid, neavînd pentru ce să trăiască, el a început să-și reexamineze gîndurile, iar această reevaluare l-a făcut să cedeze. Boguslavski a parcurs acest proces în opt zile, timp în care „datorită arestării mele mi-am recăpătat echilibrul și am reușit să-mi pun în ordine ideile, în mare parte, dacă nu în totalitate, criminale"[39] — afirmație care, deși formulată în așa fel încît să corespundă cerințelor procesului, spune de fapt același lucru.

Nu înseamnă că toți bunii comuniști se supuneau în mod automat cînd li se spunea „Partidul are nevoie de mărturia ta"; ei au făcut acest lucru după ce au fost închiși și supuși interogatoriilor, perioade mai lungi sau mai scurte de timp. Nici chiar Buharin (probabil cel mai important între cei ce au urmat

această direcție) nu a făcut o mărturisire întru totul corespunzătoare dorințelor acuzării, ci a ales să vorbească astfel încît oricine avea puțin bun simț putea să-și dea seama că acuzațiile erau false. După cum am remarcat de asemenea, Kaganovici, unul dintre cei mai fervenți susținători ai epurărilor, decăzut el însuși de la putere, a omis să sugereze că imaginea partidului ar avea cel mai mult de cîștigat dacă el ar fi adus în fața justiției și, acuzat ca spion, terorist și sabotor, ar fi împușcat în mijlocul oprobriului public. Dimpotrivă, el i-a telefonat lui Hrușciov implorîndu-l „să nu le permită să-l trateze așa cum îi tratau pe oameni sub Stalin"[40] — mare abatere de la punctul de vedere care promova slujirea partidului. Evident, fără să negăm că în multe cazuri ideea de a fi util partidului era o componentă a condițiilor intelectuale și psihologice de capitulare, putem spune cel puțin că ea devenea eficientă în combinație cu o mulțime de alte presiuni.

Este evident că opoziționiștii nu se așteptau doar la un tratament corect și la persuasiune politică. Sinuciderea lui Tomski în ziua în care a aflat despre acuzațiile ce i se aduceau este suficientă pentru a arăta acest lucru, iar el nu a fost singurul care a recurs la acest sfîrșit. Argumentul politic al servirii partidului poate fi privit în unele cazuri (dar nu în toate) ca o componentă a unui sistem mai amplu de presiuni fizice, intelectuale și morale. Într-un caz ca al lui Kamenev, unde argumentul intereselor partidului s-a combinat cu o suită de interogatorii epuizante, cu chinurile provocate de căldură și lipsa hranei, cu amenințările la adresa familiei și promisiunea de a-i fi cruțată viața, este greu de stabilit ce factor a jucat cel mai important rol.

După ce am studiat felul de a gîndi al opoziționiștilor care au mărturisit, mai putem adăuga două aspecte. În primul rînd, după cum am remarcat, nu toți comuniștii sprijineau ideea unității partidului și autodenigrării așa cum au făcut-o Zinoviev și Kamenev, Buharin și Piatakov; iar de la ei, de multe ori, nu s-au putut obține mărturisiri publice. Ni se spune că Sîrțov (interogat de groaznicul Vlodzimirski) „nu a semnat nimic" și că același lucru a fost adevărat despre Uglanov, Preobrajenski, Șliapnikov, Smilga și alții.[41] În al doilea rînd, mărturisiri publice au făcut și cei ce nu erau comuniști: doctorii din procesul din 1938, majoritatea conducătorilor polonezi ai mișcării ilegaliste din 1945, pastorii bulgari protestanți din 1949. Motivațiile pe care tocmai le-am descris au fost de importanță primordială în tot ciclul de capitulări în fața lui Stalin, dar în procesele propriu-zise ele nu au fost cauze nici necesare, nici suficiente ale capitulării pe care o implica o recunoaștere publică. În mai multe dintre cazurile cele mai importante, aceste motivații i-au determinat pe acuzați să cedeze presiunilor exercitate asupra lor și au furnizat rațiunea ce a stat la baza mărturisirilor. Dar acești factori favorizanți, precum și alții, au fost fructificați pe deplin, așa cum s-a văzut, în scenele petrecute în Sala Octombrie, prin simpla acțiune tehnică a sistemului de interogare al NKVD-ului.

TORTURA

Cînd se punea problema de a explica modul în care au fost obținute mărturisirile, criticii ostili se gîndeau în primul rînd la tortură. Într-adevăr, Hrușciov remarca în 1956:

> Cum este posibil ca un om să mărturisească crime pe care nu le-a comis? Într-un singur fel — aplicînd metode fizice de constrîngere, tortura, aducîndu-l într-o stare de inconștiență, lipsindu-l de posibilitatea de a raționa, luîndu-i demnitatea umană. În acest fel s-au obținut „mărturisirile".[42]

Anchetarea acuzaților în procesul din 1938 a început cu o notă laconică de la adjunctul comisarului poporului, NKVD-istul Frinovski: „Autorizez transferul la Lefortovo. Este permisă bătaia."[43] Este clar că Krestinski, de exemplu, a fost torturat crunt.[44]

Desigur, tortura fizică fusese în uz încă din primele zile ale regimului. Există numeroase rapoarte despre brutalitatea poliției la începutul anilor 1930: la Rostov, deținuții erau loviți în stomac cu un sac de nisip; tratamentul poate fi fatal. Doctorul care trebuie să elibereze certificatul de deces al unui deținut astfel tratat menționa la cauza suferinței o tumoră malignă.[45] O altă metodă de interogare este *stoika*. Deținutul era obligat să stea în picioare la perete, sprijinindu-se pe vîrfurile degetelor, timp de mai multe ore. Se spunea că o zi sau două de ședere în această poziție erau suficiente pentru a face pe oricine să cedeze.[46]

Alte metode „improvizate" de tortură erau „rîndunica" — legarea mîinilor și a picioarelor la spate și ridicarea victimei în aer.[47] O deținută a povestit cum i-au fost zdrobite degetele cu ușa.[48] Bătaia era un lucru obișnuit. Uneori anchetatorii dădeau deținuții pe mîna unor criminali solizi, numiți de aceștia „boxeri", care îndeplineau sarcina de a bate.[49] Metoda nu se aplica numai țăranilor sau elementelor social ostile: un colonel mai tîrziu reprimit în partid, a raportat că a fost bătut rău de NKVD în 1935.[50] Există rapoarte despre multe femei bătute.[51] În general, anchetatorii erau mai brutali în provincie; unui acordeonist din corul Armatei Roșii i s-au rupt ambele picioare la Habarovsk[52], la Baku se smulgeau unghiile degetelor de la picioare, iar la Așhabad se aplicau lovituri în zona organelor genitale.[53]

Într-un fel, toate acestea erau „neoficiale". În majoritatea închisorilor tortura fizică așa a și rămas. Ocazional se raportează utilizarea acelor, cleștilor și așa mai departe, iar la Lefortovo se foloseau, se pare, mijloace mai sofisticate.[54] Dar în general, se păstra o aparență de spontaneitate. Se loveau picioarele și degetele de la mîini. Picioarele rupte de la scaune erau armele folosite în mod obișnuit pentru bătaie, considerată uneori altceva decît „tortura". Dar, cum afirmă un deținut cu multă experiență, această distincție era mai degrabă absurdă cînd omul ieșea din aceste bătăi cu coaste rupte,

urina sînge o săptămînă, rămînea definitiv cu leziuni la coloana vertebrală sau nu putea să mai meargă.[55]

Deși nu era rară, tortura fizică fusese neregulamentară pînă în 1937. După aceea, a devenit metoda obișnuită de interogare, cel puțin în majoritatea cazurilor la nivel inferior. Momentul procesului Zinoviev a constituit prima permisiune oficială, deși secretă, de a folosi „orice metodă" interzisă pînă la 29 iulie 1936.[56] La începutul anului următor, NKVD-ul a primit o autorizare din partea Comitetului Central — adică a lui Stalin. Abia la 20 ianuarie 1939 o telegramă codificată a confirmat în mod oficial că sistemul a fost comunicat secretariatelor comitetelor regionale, comitetelor centrale republicane ale partidului, precum și șefilor NKVD-ului:

> Comitetul Central al Partidului arată că este permisă aplicarea metodelor de presiune fizică în practica NKVD-ului începînd din 1937, în conformitate cu încuviințarea Comitetului Central al Partidului... Se știe că toate serviciile secrete burgheze folosesc metode de influențare fizică împotriva reprezentanților proletariatului socialist și că acestea sînt utilizate în forma lor cea mai scandaloasă. Se ridică întrebarea de ce serviciile secrete socialiste ar trebui să fie mai umane în acțiunea lor împotriva agenților înrăiți ai burgheziei, împotriva dușmanilor de moarte ai clasei muncitoare și ai muncitorilor din colhozuri. Comitetul Central al Partidului consideră că presiunea fizică trebuie folosită obligatoriu, ca excepție aplicabilă dușmanilor cunoscuți și înveterați ai poporului, ca metodă atît justificabilă cît și adecvată.[57]

Instrucțiunile posedă toate indiciile că au fost scrise de Stalin. El avea, de fapt, o mare încredere în „metodele fizice". Hrușciov ne vorbește despre ordinele lui, referitoare la acuzații din Complotul Doctorilor, din 1952: „a bate, a bate și iar a bate". Un articol sovietic recent citează din arhive o notă trimisă de Stalin lui Ejov, în momentul cînd vechiul bolșevic Beloborodov refuza să depună o mărturie satisfăcătoare: „Acest domn nu poate fi făcut să vorbească despre faptele lui murdare? Unde se află el — în închisoare sau la hotel?"[58]

Un general sovietic își descrie soarta în cadrul acestui sistem:

> Am aflat întîmplător că numele sceleratului meu anchetator era Stolbunski. Nu știu unde se află el acum. Dacă mai este încă în viață, sper că va citi aceste rînduri și va simți disprețul pe care i-l port, nu numai în această clipă, dar și atunci cînd mă aflam în mîinile lui. Cred totuși că înțelegea acest lucru destul de bine. În afară de el, la interogatoriu au mai participat doi torționari vînjoși. Și acum îmi șuieră în urechi vocea înrăită a lui Stolbunski: „Ai să semnezi, ai să semnezi!", pe cînd eram scos afară, slăbit și plin de sînge. Am rezistat torturii în a doua repriză de interogatoriu, dar cînd a început a treia, cît de mult doream să fi murit![59]

El adăugă că toți colegii de celulă au recunoscut crime pe care nu le comiseseră: „Unii au făcut acest lucru în urma constrîngerilor fizice, iar alții sub

teroarea torturilor care le-au fost povestite." Un alt vechi bolșevic spune că numai patru din cei patru sute de colegi de celulă pe care i-a întîlnit în închisoare au reușit să nu mărturisească, iar criticul Ivanov-Razumnik relatează, în mod asemănător, că în anii petrecuți în închisoare la Moscova și Leningrad, numai doisprezece din cei o mie de deținuți cunoscuți au rezistat.[60] În cele mai multe cazuri, amenințarea cu continuarea torturilor era suficientă pentru a preveni retractarea.

Diverse forme de umilire erau deseori extrem de eficiente asupra oamenilor slăbiți prin tortură. Un ofițer al forțelor armate, care rezistase bătăii, a cedat în cele din urmă cînd anchetatorul l-a băgat cu capul într-o scuipătoare plină. Altul a cedat cînd anchetatorul a urinat în capul lui — o practică care, potrivit rapoartelor, a devenit tradițională în timpul interogatoriilor.[61]

Mai mult, acuzații judecați în procese publice „erau preveniți că torturile vor continua după audiere, dacă nu depun mărturia necesară"[62]. Prezența anchetatorilor, așezați în fața lor în sala de judecată, întărea această afirmație.[63]

Desigur, mărturisirile obținute prin tortură erau utile pentru a spori tensiunea asupra altor victime. Cînd interogatoriul primei soții a lui Buharin, Nadejda Lukina, era în curs de desfășurare, fratele ei, Mihail, se număra printre membrii de familie torturați pentru a depune mărturie împotriva ei și a celorlalți. Un articol sovietic recent face o relatare înspăimîntătoare a ceea ce s-a întîmplat cînd el și-a retras mărturisirea, pentru ca apoi, după alte torturi, să o confirme din nou. Articolul citează un alt fost deținut, o femeie care, întrebată fiind „Cum poate un frate să depună mărturie împotriva surorii lui?", a răspuns că o activistă a Cominternului, din aceeași celulă cu ea, s-a întors într-o zi de la interogatoriu și a povestit cu amărăciune cum a fost incriminată de un tovarăș apropiat; anchetatorii i-au arătat mărturia scrisă în care ea i-a recunoscut ortografia. La puțină vreme după aceea, femeia a revenit de la o nouă etapă a interogatoriului. De această dată, a exclamat: „Cum am putut? Cum am putut? Astăzi am fost confruntată cu el și am văzut nu un om, ci un morman de carne vie."[64]

Cu toate acestea, în pofida comentariilor lui Hrușciov, tortura nu este singura explicație a mărturisirilor publice făcute de opoziționiști. Trebuie să examinăm amploarea și efectul de o forță copleșitoare al acestora în întreaga perioadă. Criticii au avut dreptate să afirme că numai tortura nu ar fi reușit probabil să ducă la umilirea de sine a atîtor și atîtor dușmani ai lui Stalin, după ce și-au recăpătat sănătatea și statutul.

Vom vedea, de fapt, că unii dintre acuzați au retractat mărturisirile făcute în procese desfășurate cu ușile închise, care fuseseră obținute prin tortură. Alții au „insistat chiar în timpul cercetărilor preliminare sau la proces ca declarațiile lor privind încălcarea legalității socialiste să fie înregistrate în documentele de anchetă"[65].

„BANDA RULANTĂ"

Cînd exista suficient timp la dispoziție, principala metodă folosită de NKVD pentru a obține mărturisirile era „banda rulantă" — interogatoriul neîntrerupt, luat de polițiști care își transmiteau ștafeta unul altuia și care dura ore și zile întregi. Așa cum se întîmpla cu multe fenomene din timpul lui Stalin, și acesta avea avantajul că nu putea fi ușor condamnat numai din principiu. Desigur, rezultatul consta în acumularea unei presiuni incorecte după un anumit timp, iar mai tîrziu se transforma chiar în tortură fizică, dar cînd se producea acest lucru? Nu se poate da un răspuns precis.

În orice caz, procedeul devine extrem de incomod chiar și numai după douăsprezece ore. Iar după două sau trei zile, victima cade răpusă de oboseală. Metoda este „la fel de dureroasă ca tortura"[66]. De fapt, după cum se spune, se cunosc deținuți care au rezistat torturii, dar nu s-a auzit aproape niciodată de un caz în care banda rulantă, aplicată un timp suficient de îndelungat, să nu fi dat rezultate. Se spune de asemenea că o săptămînă nu rezistă aproape nimeni.[67] O scriitoare sovietică trecută prin această experiență vorbește despre șapte zile cînd nu a dormit și nu a mîncat, iar în cea de a șaptea zi, cînd s-a ridicat în picioare, s-a prăbușit. Au urmat după aceea cinci zile de interogatoriu mai blînd, în timpul căruia a avut voie să se odihnească trei ore într-o celulă, deși în continuare i s-a interzis să doarmă.[68]

Banda rulantă și tortura, desigur, nu se excludeau reciproc. Relatări sovietice de dată recentă vorbesc despre V. Boiarski, aflat încă în viață și membru al unei comisii științifice. La sfîrșitul anilor 1930, el a lucrat ca anchetator în Osetia de Nord și „a falsificat acuzațiile împotriva unui număr de 103 oameni, din care 51 au fost împușcați, iar restul au fost trimiși în lagăre, unde cei mai mulți au murit". La un moment dat, după ce a anchetat o femeie, o profesoară, Fatimat Agnaeva, timp de opt zile — a atîrnat-o cu capul în jos, legată de o armătură din perete, iar femeia a decedat.[69]

Metoda benzii rulante nu este nouă. Ea a fost folosită împotriva vrăjitoarelor, în Scoția. Filozoful Campanella, care în secolul al XVI-lea a supraviețuit tuturor celorlalte metode de tortură, a sucombat din lipsa somnului. În această situație apar halucinațiile. Omul are impresia că în jurul lui bîzîie muștele, că vede fum în fața ochilor și așa mai departe.

Beck și Godin vorbesc despre un caz în care interogatoriul a durat unsprezece zile, fără întrerupere, în timpul ultimelor patru acuzatul fiind obligat să stea în picioare. Spre sfîrșitul unor perioade mai scurte chiar, deținuții se prăbușeau la fiecare aproximativ douăzeci de minute și trebuiau treziți aruncînd pe ei căldări cu apă rece sau pălmuindu-i.[70] Să stai paisprezece ore pe un scaun fără spătar este, spune o victimă, mai dureros decît să stai în picioare, rezemat de perete, cînd poți cel puțin să-ți muți greutatea de pe un picior pe celălalt. Testiculele se umflă și se instalează dureri violente.

Weissberg povestește că la un moment dat în cursul anchetei a fost supus interogatoriului timp de optsprezece ore, apoi a fost închis în spălător, unde curgea apa pe podea.[71] El a putut totuși să se așeze pe un grătar de picioare. După paisprezece ore a fost scos pentru un scurt interogatoriu și trimis înapoi în spălător, unde a constatat că grătarul fusese luat, astfel încît a fost nevoit să stea în picioare, în apa de cîțiva centimetri, timp de patruzeci de ore, pînă la interogatoriul următor. Ulterior a fost bătut, conform practicilor noi, dar în cele din urmă a revenit la banda rulantă. Sistemului i se adusese o „îmbunătățire tehnică", în sensul că se scosese fundul scaunului și rămăsese numai rama acestuia, astfel încît era foarte dureros să stai jos, chiar și pentru scurt timp.[72]

Există foarte puține relatări despre persoane care au reușit să reziste benzii rulante. Una dintre ele se referă la un anarhist în vîrstă de cincizeci și cinci de ani, Eisenberg, care, fiind numit contrarevoluționar, a refuzat să mai răspundă oricărei întrebări. Bătaia nu a avut nici un efect asupra lui și a supraviețuit unui interogatoriu în sistem de bandă rulantă, timp de treizeci și una de zile — un record excepțional. Examenul medical a arătat că deși era sănătos din punct de vedere fizic, era ceva anormal în rezistența lui la durere. Se pare că a fost trimis la un azil de nebuni.[73] Weissberg a rezistat șapte zile, ajutat fiind de o scurtă întrerupere, dar în cele din urmă a mărturisit. După ce s-a odihnit o zi a retractat. Interogatoriul a reînceput. De această dată a cedat în a patra zi, după ce le-a spus anchetatorilor că își va retrage fiecare mărturisire după ce își va reveni. Cea de a treia sesiune de interogatoriu în sistemul de bandă rulantă s-a încheiat după cinci zile, fără ca el să semneze o mărturisire nouă, deși pînă în acel moment anchetatorii dobîndiseră două „documente".

Aici ajungem la neajunsul „benzii rulante". Deși dădea rezultate aproape de fiecare dată și de obicei după două sau trei zile, ea nu prezenta nici un avantaj față de tortura propriu-zisă (cu care era adesea asociată), deoarece mărturisirile obținute în acest fel puteau fi retractate.

INTEROGATORIUL ÎNDELUNGAT

Sistemul de interogatoriu care i-a înfrînt pe mulți deținuți, făcîndu-i să își mențină mărturisirile în timpul proceselor publice, a fost conceput într-o manieră întrucîtva diferită. Scopul lui era distrugerea treptată, dar totală, a voinței de a rezista. Cu intelectualii și politicienii, acest proces dura adesea foarte mult — uneori (cu întreruperi), pînă la doi ani și jumătate. Durata medie este estimată la patru sau cinci luni.[74]

În tot acest răstimp deținutul se afla în imposibilitatea de a dormi îndeajuns, trăia în celule în care era fie prea cald, fie (cel mai adesea) prea frig și beneficia de hrană insuficientă, deși apetisantă. Generalul comunist spaniol

El Campesino vorbește despre o sută de grame de pîine neagră și puțină supă, „foarte gustoasă și frumos servită" de două ori pe zi[75], care aveau ca rezultat îmbolnăvirea de scorbut, conform planului avut în vedere. Epuizarea fizică produce o predispoziție sporită pentru afecțiuni psihice, un fenomen binecunoscut în timpul celui de al doilea război mondial, de exemplu la echipajele de pe navele rămase mult timp în derivă; au sucombat în asemenea împrejurări chiar persoane cu o bună stabilitate, care nu cedau ușor nici în cele mai dificile situații.

Interogatoriul se desfășura de obicei noaptea, cînd deținutul abia fusese trezit din somn, adesea la numai un sfert de oră după ce se culcase. Luminile orbitoare din încăperea în care avea loc interogatoriul produceau un efect de dezorientare. Se punea accent în permanență pe totala neajutorare a victimei. Interogatoriile puteau dura — de obicei, se pare — oricît de mult. În astfel de împrejurări orice opoziție era sortită eșecului. De asemenea, repetarea la nesfîrșit a aceleiași serii de întrebări duce la dezorientare nu numai semantică, ci și în privința aducerii aminte a faptelor și interpretării lor. În plus, intimitatea lipsea cu desăvîrșire.

Un polonez, Z. Stypulkowski, descrie întregul proces prin care a trecut în 1945:

> ...Frigul, foamea, luminile strălucitoare și mai ales lipsa de somn. Frigul nu este înspăimîntător. Dar cînd victima este slăbită de foame și lipsă de somn, atunci cele șase sau șapte grade peste zero îl fac să tremure în permanență. În timpul nopții aveam o singură pătură.
>
> ...După două sau trei săptămîni mă aflam într-o stare de semiconștiență. După cincizeci sau șaizeci de interogatorii, înfrigurat, nemîncat și nedormit, omul ajunge un automat — ochii îi devin sticloși, i se umflă picioarele, îi tremură mîinile. Cînd se află în această stare este ușor să-l convingi că e vinovat.[76]

Stypulkowski aprecia că cei mai mulți dintre acuzați ajungeau în această stare între al patruzecilea și al șaptezecilea interogatoriu. Din considerente internaționale, a fost necesară aducerea în justiție a conducătorilor mișcării poloneze de rezistență înainte ca Stypulkowski (o excepție între acuzați) să fie gata să mărturisească. Dispunem de asemenea de declarațiile unor oameni care au făcut o mărturisire completă: Artur London[77] și, mai elocvent, Evzen Loebl, condamnați la închisoare pe viață în procesul Slansky, al cehoslovacilor, în 1952.

Loebl vorbește despre alți deținuți care au fost bătuți, loviți în zona organelor genitale, ținuți în apă rece ca gheața, înfășurați în jurul capului cu cîrpe ude și reci care, după ce se uscau, se strîngeau și produceau „dureri de cap insuportabile". Dar (spre deosebire de London), Loebl nu a fost el însuși torturat și a confirmat că tortura nu era un mijloc eficient de pregătire a unei victime pentru un proces înscenat, pentru care „se cerea înfrîntă întreaga personalitate a acuzatului". El arată cum trebuia să stea în picioare optsprezece

ore din zi, șaisprezece dintre acestea fiind dedicate interogatoriului. În perioada de somn de șase ore, gardianul bătea cu pumnul în ușă din zece în zece minute, moment în care el trebuia să sară în poziție de drepți și să spună „deținutul nr. 1473 raportează: efectivul — un deținut, totul este în regulă". Cu alte cuvinte, „era trezit de treizeci-patruzeci de ori pe noapte". Dacă nu îl trezeau bubuiturile în ușă, atunci reușeau loviturile de picior pe care le primea de la gardian. După două sau trei săptămîni i se umflaseră picioarele și la cea mai mică atingere îl durea fiecare centimetru din corp; chiar și spălatul devenise o tortură. El afirmă că durerea cea mai puternică o resimțea în picioare, atunci cînd se așeza. De șase sau șapte ori a fost dus spre ceea ce el credea că avea să fie execuția sa; în momentul respectiv, faptul nu-l deranja, dar reacția care urma îl afecta foarte puternic. Ca și alte victime din procesele desfășurate în Europa de Est, Loebl este convins că i se administrau droguri. Dar, dacă așa au stat lucrurile, rafinamentul a apărut mai tîrziu și nu este menționat în rapoartele referitoare la interogatoriile din Rusia antebelică. (Întîmplător, Loebl a remarcat faptul că doctorul se purta cu și mai multă brutalitate decît anchetatorii.) În cele din urmă el a ajuns în starea cînd nu-i mai dădea prin minte să respingă acuzațiile ce i se aduceau. După ce a mărturisit, a căpătat acces la cărți, hrană adecvată și restul, dar (după cum se exprimă el) eul îi fusese răpit: „Eram o persoană destul de normală — numai că nu mai eram o persoană."[78]

Trei dintre cei mai cunoscuți anchetatori — Vlodzimirski, Ușakov și Șvarțman — au scris din ordinul lui Ejov un manual pentru personalul NKVD, care a fost aprobat de Beria, după căderea lui Ejov. Cartea nu conținea un îndemn fățiș la aplicarea torturii, dar cîteva citate, dezvăluite în ultimul timp de presa sovietică, merită a fi reținute:

> ...la NKVD anchetele se desfășoară în conformitate cu Codul de Procedură Penală. Dar temeiul pentru declanșarea unui caz penal este întrucîtva mai larg.
>
> ...acuzatului nu i se va permite să vă tragă pe sfoară... În timpul anchetei acuzatul va fi ținut tot timpul în frîu.
>
> ...Neconfirmarea mărturiei [deja obținute] dovedește o activitate slabă din partea anchetatorilor.[79]

Fără îndoială „metoda Ejov" îi putea înfrînge nu numai pe acuzații neimplicați politic, ci și pe cei mai puternici opoziționiști. În această privință sînt extrem de relevante declarațiile făcute de pastorii protestanți bulgari în procesul lor din 1949, deoarece nu se poate afirma că ele au fost determinate de loialitatea față de partid sau de crezul lor. În mărturisirile lor ei au afirmat toți că vedeau în acel moment conducerea comunistă a țării lor „într-o nouă lumină". În ultima luare de cuvînt, pastorul Naumov a mulțumit poliției pentru „bunătate și considerație" și a spus: „Am păcătuit față de poporul meu și față de lumea întreagă. Aceasta este reînvierea mea";

pastorul Diapkov și-a recunoscut vina cu lacrimi în ochi și a spus: „Nu faceți fără rost din mine un martir, condamnîndu-mă la moarte. Ajutați-mă să devin un cetățean util și un erou al Frontului Patriei"; pastorul Bezlov, care afirmase anterior că stînd la închisoare citise 12 000 de pagini de literatură marxistă și că aceasta îi schimbase întru totul gîndirea, a declarat: „Acum apreciez din punct de vedere intelectual ce înseamnă viața nouă și vreau să am rolul meu în cadrul ei."*

Adresîndu-se Adunării Generale a Națiunilor Unite la 26 octombrie 1953, dr Mayo a atras atenția asupra paralelei dintre tratamentul similar aplicat prizonierilor americani de război în Coreea, pentru a se obține de la ei mărturisiri despre „războiul germenilor" și munca lui Pavlov pentru determinarea reflexelor condiționate la cîine. Psihologii și fiziologii sovietici au considerat întotdeauna că descoperirile lui Pavlov au stat la baza activității lor, iar metoda acestuia de asociere a stimulilor pentru crearea unui răspuns automat este concordantă cu reducerea prizonierilor la starea în care aceștia asociază supraviețuirea cu un răspuns unic, de acceptare a afirmațiilor celor care i-au capturat. La ființa umană, un atare comportament implică o degradare considerabilă. Răspunsul unui animal — cel puțin la situațiile pe care le recunoaște (singurele în care poate face față) — este în principiu necondiționat și nediscriminatoriu. Superioritatea omului constă tocmai în capacitatea lui de a identifica și deosebi. Altfel spus, între oameni numai psihoticul are o reacție necondiționată la un stimul.

Dar omul, chiar aflat în această stare, nu este un animal. El are nevoie măcar de aparența motivelor raționale. În cazul comuniștilor, așa cum am văzut, pe această cale se putea ajunge la principiile partidului: un supraviețuitor al epurărilor din 1949 din Ungaria descrie cum Laszlo Rajk, după ce a fost sever torturat, a ajuns să considere supunerea în fața partidului ca fiind „Puntea de Aur" înapoi spre respectul de sine.[80] Existau și alte presiuni.

OSTATICII

Fără îndoială, amenințarea familiei — cu alte cuvinte utilizarea ostaticilor pentru a obține comportamentul dorit — a fost una dintre cele mai puternice arme ale lui Stalin. Regula generală părea să fie aceea că pentru a obține mărtuririisiri de la personalitățile importante, membrii familiei se aflau la discreția NKVD-ului. Buharin, Rîkov și Zinoviev aveau copii pe care îi iubeau foarte mult, în timp ce unii măcar dintre cei judecați în secret, de exemplu Karahan, nu aveau. Mai mulți acuzați s-au referit la copiii lor atunci

---

* Partea faptică a mărturisirilor, așa cum se întîmplă adesea, conținea lucruri imposibile — de exemplu șeful Bisericii Congregaționale a pomenit întîlnirile cu viceconsulul britanic într-o perioadă de timp cînd acesta nu se aflase în țară. (*N. a.*)

cînd li s-a dat cuvîntul pentru ultima oară în cadrul proceselor — precum Kamenev și Rosengolds.

Inginerii arestați încă din 1930 fuseseră amenințați cu represalii împotriva nevestelor și copiilor lor.[81] Iar decretul din 7 aprilie 1935, prin care pedepsele de care erau pasibili adulții deveneau aplicabile copiilor începînd de la vîrsta de doisprezece ani, a devenit o amenințare teribilă pentru opoziționiștii cu copii. Dacă Stalin era în stare să declare deschis și public o asemenea atrocitate, aceștia puteau fi siguri că el nu va ezita să aplice în secret pedeapsa cu moartea acestor copii, în situațiile în care aprecia că ar fi obținut avantaje astfel. După cum declară Orlov, a devenit o practică obișnuită ca, la ordinele lui Ejov, pe masa anchetatorilor să se afle un exemplar din acest decret.[82] Ni se spune de asemenea că, pentru ca teama de represalii să devină mai dramatică și emoțional mai eficientă, pe biroul anchetatorului se așezau obiecte personale ale membrilor de familie ai acuzatului.[83] Chiar dacă era acceptat și controlat la nivel conștient, acest fapt constituia probabil un argument permanent în favoarea cedării, la nivelul subconștientului.

Reținerea rudelor ca ostatici și în unele cazuri închiderea și executarea acestora constituia un element de noutate în istoria Rusiei. În timpul regimului țarist, revoluționarii nu se confruntaseră niciodată cu o asemenea problemă. Și în acest caz, Stalin nu a avut nici o limită. Mai mult, nu era vorba numai despre amenințări la adresa rudelor: „Ei torturau soții în fața soților și invers." Roy Medvedev ne spune despre Kossior că a rezistat torturii și nu a fost înfrînt decît atunci cînd fiica sa de șaisprezece ani a fost adusă în camera în care se desfășura interogatoriul și violată sub ochii lui.[84]

Există și reversul medaliei; chiar la vremea aceea s-a afirmat că exista ceva specific rusesc în mărturisiri. S-a vorbit foarte mult despre obiceiul dostoievskian al autodenigrării. Buharin a negat că *l'âme slave* avea vreo influență asupra mărturisirilor. El însuși era un personaj cu trăsături intelectuale mai accentuate și, într-un anume sens, mai occidentalizat decît mulți dintre conducători. În orice caz, aceste prezențe fugitive ale psihologiei naționale sînt foarte vagi și neconvingătoare prin ele însele. Nu este surprinzător că în acea perioadă oamenii, confruntați cu fenomenul excepțional al mărturisirilor, au încercat să-i găsească explicații excepționale. Este adevărat că, precum oricare alta, cultura rusă are propriile ei caracteristici, afectînd atitudinile tuturor celor crescuți în spiritul ei. Nu putem exclude cu totul orice efect al tradiției asupra sacrificiului de sine (chiar dacă tradiția rusească cuprinde și exemple celebre de sfidare fățișă a autorității, de exemplu în cazul protopopului Avvakum, care l-a scuipat în față pe țar).

Un alt motiv puternic era acela al autoconservării. Este un paradox care i-a derutat pe observatorii occidentali și continuă să o facă și astăzi. Se pare că, prin recunoașterea completă și uneori abjectă a unor ofense capitale, acuzații căutau cu tot dinadinsul pedeapsa capitală, pe care, spuneau ei înșiși, o meritau întru totul. Realitatea era însă alta. Calea sigură pentru ca un acuzat

să ajungă să fie împușcat era aceea de a nu-și recunoaște vina. În atare situație el nici nu mai apuca să fie judecat public, ci pierea fie în rigorile anchetei preliminare, fie împușcat, precum Rudzutak, în urma unui proces de douăzeci de minute, desfășurat cu ușile închise. Logica tribunalului lui Stalin era diferită de ceea ce se obișnuiește prin alte părți. Singura șansă de a evita moartea era de a recunoaște totul și a prezenta cea mai nefavorabilă variantă a tuturor activităților. Este adevărat că rareori viața omului putea fi salvată, chiar și în asemenea condiții. Dar uneori se petrecea și acest lucru, pentru o vreme — cum s-a întîmplat cu Radek, Sokolnikov și Rakovski. Mai mult, în procesul din august 1936 acuzaților li se promisese viața și ei aveau tot dreptul să se aștepte ca angajamentul să fie respectat. Aceeași promisiune le-a fost făcută lui Piatakov și celorlalți în al doilea proces. Ea își pierduse probabil mare parte din eficiență, dar cu toate acestea, și atunci, a reprezentat singura speranță posibilă. De altfel, Piatakov avea la prima vedere o situație diferită. În timp ce Zinoviev și Kamenev continuaseră efectiv să se opună conducerii lui Stalin și erau de multă vreme excluși din societatea decentă a partidului, Piatakov îi fusese de cel mai mare ajutor dictatorului și fusese introdus de acesta în Comitetul Central. Mai mult, el se afla aparent sub puternica protecție a lui Ordjonikidze. Iar o speranță mică luminează la mare distanță. Diferitelor grupuri de acuzați li s-a făcut în continuare promisiunea că viața le va fi cruțată dacă mărturisesc — generalilor din Cazul Tuhacevski, de exemplu.[85]

Cît privește motivele propriu-zise legate de comunism, partidul și vechea opoziție erau deja pătate dincolo de orice posibilitate de remediere. Chiar și un om ca Sokolnikov trebuie să fi înțeles că nici o acțiune pe care ar fi putut-o întreprinde nu i-ar fi schimbat în nici un fel situația și că singurul lucru ce-i mai rămăsese de luat în considerație era să-și salveze familia. Cu atît mai admirabil este, în această situație, respectul pentru adevăr și curajul unor oameni ca Riutin care, deși supuși unor asemenea argumente, „au murit în tăcere". Căci, după tot ce am spus despre presiunea mărturisirilor, este cu totul remarcabil că mulți nu au cedat sau, dacă au făcut-o, nu era sigur că-și vor menține mărturisirile în timpul procesului. Cei care nu au mărturisit reprezentau o rasă aparte. Koestler îl analizează pe prietenul său, Alexander Weissberg:

> Ceea ce l-a făcut pe el să reziste atunci cînd alții au cedat a fost un amestec al acelor trăsături de caracter necesare pentru a supraviețui într-o asemenea situație. O mare rezistență fizică și mentală — acea calitate a „dracului gol", care îți permite recuperarea rapidă și revenirea la nesfîrșit, atît în plan fizic cît și mental. O extraordinară prezență de spirit... O anumită doză de „piele groasă" și sănătoasă lipsă de sensibilitate, asociată cu o dispoziție aproape totală spre extroversie — de remarcat absența din cartea doctorului Weissberg a oricărui pasaj contemplativ, a oricărei urme de experiență religioasă sau mistică, altminteri aproape inevitabil prezentă în orice situație de detenție în singurătate. Un

optimism iresponsabil și o enormă mulțumire de sine în situații înspăimîntătoare; acea atitudine de „mie nu mi se poate întîmpla", care constituie cea mai sigură sursă de curaj, și un inepuizabil simț al umorului. În fine, acea manieră neînduplecată de a persista într-un argument și a-l susține ore, zile sau săptămîni de-a rîndul, pe care am menționat-o deja. Îi înnebunea pe anchetatori, așa cum făcuse uneori și cu prietenii.[86]

Atitudini similare au fost întîlnite și la alte persoane care nu au mărturisit — de exemplu spaniolul El Campesino. Temperamentele dure pot fi descoperite în altă parte. La Pervouralsk, în 1938, inginerul constructor șef de la uzina Novo-Trubi, care stătuse în închisoare treisprezece luni, „aproape un schelet în trențe", cu urme de sînge și contuzii pe tot corpul, a fost anchetat de șeful biroului local al NKVD, Parșin. El era acuzat că a pus la furnale acoperișuri de lemn, care ar fi putut lua foc. Inginerul a continuat să afirme că, deși acoperișul ar fi trebuit să fie de fier, un ordin al Guvernului, semnat de Ordjonikidze, solicita utilizarea lemnului pentru că fierul lipsea. La mai multe întrebări similare el a răspuns în același fel.[87] Relatări de acest tip apar în toată literatura, deși ele sînt considerate excepții; după cum am observat, numai un acuzat din o sută nu mărturisea.[88]

Este semnificativ faptul că mulți dintre opoziționiștii care la începutul anilor 1930 au repudiat opinia lui Buharin despre disciplina de partid nu au ajuns în instanță. Fără îndoială același lucru este valabil și pentru Uglanov, Sîrțov, A.P. Smirnov și alții, care au încercat să organizeze mișcarea de rezistență în timp ce liderii dreptei îndemnau la răbdare. O explicație trebuie să fie absența din ideile lor a fetișismului remarcat la Buharin, Zinoviev și la majoritatea celorlalți care au depus mărturii publice. Este destul de clar că nici presiunile, nici argumentele nu au fost suficiente pentru a-i face pe unii să cedeze ori să-și mențină depozițiile. (Așa cum mai mulți acuzați de marcă nu au fost aduși în instanța condusă de Slansky la Praga, pentru că „ei nu ar fi avut un comportament adecvat", din cele cincizeci sau șaizeci de oficialități disponibile au fost folosite numai paisprezece.)[89]

Conform multor rapoarte, pentru procesele de la Moscova existau cîteva sute de candidați, dar în fața curții au apărut numai aproximativ șaptezeci. Dintre cei numiți pentru complicitate în cadrul procesului Zinoviev, șaisprezece au fost implicați în momentul respectiv, trei s-au sinucis și șapte au fost judecați mai tîrziu. Alți patruzeci și trei nu au compărut niciodată într-o instanță și astfel nu au făcut niciodată mărturisiri publice. (Între aceștia se numărau personalități proeminente, precum Uglanov, Șliapnikov și Smilga. Cel puțin douăzeci și doi dintre ei au fost eliminați probabil într-o etapă destul de avansată a anchetei, deoarece dosarele din perioada audierilor preliminare sînt numerotate discontinuu, de la 1 la 38.)

În procesul Piatakov, unde dosarele poartă numere între 1 și 36, nouăsprezece dintre ele lipsesc. Persoanele cele mai importante au numerele mai mici: Piatakov, 1; Radek, 5; Sokolnikov, 8; Drobnis, 13. Serebriakov și Muralov

nu au primit numere; este limpede că, dacă numele lor au fost menționate, lipsesc unele volume; se presupune că acestea au existat și s-au referit la personalități politice care la acest nivel nu au fost aduse în fața justiției. Printre ei se află probabil cei împușcați în secret cu cîteva săptămîni mai înainte, de exemplu Riutin și Smilga.

IDEEA MĂRTURISIRILOR

În mod firesc se pune întrebarea nu numai de ce acuzații au făcut acele mărturisiri, ci și de ce le voia procuratura. În procesele publice, într-adevăr, așa cum a arătat și Radek din boxa acuzaților, nu existau alte dovezi. Conform tuturor uzanțelor, un caz în care nu există dovezi împotriva acuzatului și în care acesta neagă orice învinuire este un caz slab.

De fapt, este logic să se încerce obținerea unei mărturisiri atunci cînd acuzatul nu este vinovat și cînd nu există dovezi reale. Pentru că în asemenea situații este dificil să faci pe cineva să pară vinovat, dacă el însuși nu mărturisește. Pe de altă parte este mai ușor să înscenezi un asemenea proces, dacă poți fi sigur că nici un acuzat mai nedisciplinat nu se va ridica să vorbească în momente imprevizibile.

Mai mult, aplicarea metodei mărturisirilor poate fi în general ușor explicată în cazul proceselor publice ale lui Zinoviev și ale celorlalți. Stalin dorea nu numai să-i omoare pe vechii săi opozanți, ci și să-i distrugă din punct de vedere moral și politic. Ar fi fost greu să anunțe pur și simplu executarea în secret a lui Zinoviev. Dar la fel de dificil ar fi fost și să-l judece public neavînd dovezi, pentru acuzații pe care Zinoviev le-ar fi putut nega ferm și eficient.

Chiar dacă mărturisirile par neplauzibile, ele au un oarecare efect asupra scepticilor, pe principiul că nu iese fum fără foc și că noroiul lasă urme. Chiar dacă mărturisirea nu este crezută, un acuzat care mărturisește umil și recunoaște că oponenții lui au avut dreptate este într-o oarecare măsură discreditat din punct de vedere politic — cu siguranță mai mult decît dacă s-ar fi împotrivit vehement, public. Chiar dacă mărturisirea este incredibilă, momentul constituie o demonstrație clară a puterii statului asupra celor ce i se opun. Faptul că acuzatul mărturisește, chiar și în condițiile privării de libertate, răspunde mai bine cerințelor ideologiilor totalitariste: este o bună disciplină și un bun exemplu pentru mase. (Pentru cei care la proces nu făceau o mărturisire corespunzătoare, se fabricau mărturisiri postume, corespunzătoare standardului cerut, așa cum s-a întîmplat în cazul bulgarului Kostov, în 1949.)

Acestea sînt considerentele raționale. Este clar totodată că se insista pe principiul mărturisirii în toate cazurile, chiar și ale victimelor obișnuite, judecate în secret. De fapt, eforturile întregii și uriașei organizații polițienești

din toată țara erau îndreptate spre obținerea acestor mărturisiri. Cînd citim, în cazuri lipsite de o importanță deosebită și care nu au fost niciodată făcute publice, despre utilizarea sistemului „benzii rulante", care implica atîtea echipe de anchetatori, zile și săptămîni la rînd, impresia care se creează este nu numai aceea de cruzime vicioasă, ci de preocupare morbidă pentru o formalitate fără sens. Acuzații ar fi putut la fel de bine să fie împușcați sau condamnați fără acest circ înspăimîntător.

Dar operațiunea era respectată pînă la capăt în întreaga ei desfășurare, senzațională și contorsionată. Mii sau milioane de oameni puteau să fie deportați pur și simplu pe baza unei suspiciuni. Și totuși, poate o sută de mii de anchetatori și alte persoane oficiale au petrecut luni de zile interogînd și păzind prizonieri care, în acest răstimp, nu depuneau nici un fel de muncă în folosul statului.[90] Una dintre explicațiile care circulau prin închisori era aceea că, în afara dorinței ipocrite de a păstra aparențele, absența mărturisirilor ar fi îngreunat considerabil găsirea altor inculpați.

Este de asemenea evident că sistemul bazat pe mărturisiri, implicînd un singur tip de dovezi, era mai ușor de transformat într-un stereotip al întregii desfășurări a anchetelor, decît metodele mai temeinice, bazate pe înscenare. Ori de cîte ori se punea problema unor obiecte concrete, apăreau încurcăturile. În Ucraina, din cauza unui anchetator lipsit de experiență, un grup de revoluționari socialiști a mărturisit existența unei ascunzători de arme. Primul „conspirator" a mărturisit că a dat-o în sarcina altcuiva. A doua persoană, sub tortură, a mărturisit că a transmis armele unui alt membru. Armele au trecut prin unsprezece mîini pînă cînd, în urma unei discuții purtate în celulă, ultimul închis a fost somat să se gîndească la o persoană care decedase și pe care o cunoscuse foarte bine. Deținutul și l-a amintit doar pe profesorul lui de geografie, un om fără nici un fel de implicare politică și care tocmai murise, dar a insistat asupra faptului că examinatorul nu-l va crede că acesta ar fi făcut parte dintre conspiratori. În cele din urmă el s-a convins că anchetatorul nu dorea decît să scape cumva de arme, astfel că a mărturisit așa cum i se ceruse, iar anchetatorul a fost atît de încîntat încît l-a recompensat cu o masă bună și țigări.[91]

Am putea crede de asemenea că o dată cu încetățenirea principiului mărturisirilor în cadrul proceselor publice, abandonarea acestuia în cazul acuzaților mai puțin importanți ar fi fost considerată implicit, în practica NKVD-ului, o critică la adresa proceselor. Se stabilise principiul că cel mai bun rezultat ce putea fi obținut era mărturisirea. Cei care obțineau mărturisiri erau considerați buni profesioniști, iar cei care nu erau priviți astfel se puteau aștepta la o viață scurtă. Dincolo de toate acestea, avem impresia unei hotărîri de a distruge ideea de adevăr, de a impune tuturor acceptarea unui fals oficial. Într-adevăr, mai presus și dincolo de motivele raționale pentru care se smulgeau mărturisiri, există se pare o preferință aproape metafizică pentru acestea.

Dzerjinski remarcase încă din 1918, în legătură cu dușmanii guvernului sovietic: „Cînd sînt confruntați cu dovezi, criminalii mărturisesc aproape de fiecare dată; și ce argument ar putea avea o greutate mai mare decît confesiunea unui criminal?"[92] Vîșinski a fost marele teoretician al mărturisirilor. El considera mărturisirea, indiferent de modul cum a fost ea obținută, „un temei în sine pentru condamnare" și recomanda procurorilor și anchetatorilor să se obișnuiască să obțină mărturia scrisă de mîna acuzatului, astfel încît ea să pară voluntară. El a adăugat: „eu personal prefer o jumătate de mărturisire scrisă de mîna acuzatului, decît o mărturisire completă, scrisă de anchetator", astfel, după cum remarca de curînd un comentator juridic sovietic, „creîndu-se aparența « naturii voluntare » a mărturisirii"[93]. (Un deținut relatează cum, după mai multe zile de cruzimi și bătăi la care a fost supus pentru a semna o mărturisire pe care nu o citise, anchetatorul fiind teribil de înfuriat de încăpățînarea lui, el a constatat că nu mai era în stare să vorbească ori să-și folosească mîna și atunci anchetatorul i-a pus stiloul între degete și așa a semnat.)[94]

Observația lui Vîșinski este interesantă deoarece ea demonstrează că anturajul lui Stalin era conștient de lipsa de credibilitate cu care erau probabil privite mărturisirile. Cît privește avantajele lor generale, remarcăm însă că Vîșinski nu era omul care să amestece propriile prejudecăți în problemele care îl preocupau serios pe Stalin. Putem considera că ideea de a le folosi i-a aparținut lui Stalin. Ea a însemnat, pentru un număr nesfîrșit de bărbați și de femei, zile și luni întregi de torturi mentale și fizice.

CARTEA A II-A

Epoca Ejov

Adevărul nu poate fi ascuns;
Cineva a ales durerea,
Inutilul s-a produs.

W. H. AUDEN

6
ULTIMA POZIȚIE

Scopul unic a determinat în cazul lui duplicitatea acțiunii.
Karl Marx despre Ivan al III-lea

MANEVRE DE TOAMNĂ

Procesul Zinoviev și mai ales execuțiile au șocat „corpul de ofițeri" din partid — „acele elemente care pînă nu de mult se consideraseră singurii deținători ai dreptului de a se ocupa de politică"[1]. Totul fusese aranjat fără ca ei să fi fost consultați. Iar acum nu se mai putea face nimic pentru cei morți. Se reușise astfel stabilirea unui precedent periculos.

Pregătirile pentru runda următoare erau deja încheiate. N.I. Muralov, fost inspector general al Armatei Roșii, fusese arestat la 17 aprilie 1936. Anterior acestei date el lucrase în vestul Siberiei. La 5 și 6 august[2] au fost implicați încă doi foști trotkiști din aceeași zonă — I.N. Drobnis și M.S. Boguslavski. Era vorba despre distinși revoluționari de rangul al doilea.

Drobnis, muncitor, cizmar, revoluționar activ de la vîrsta de cincisprezece ani, care petrecuse șase ani într-o închisoare țaristă, supraviețuise după trei condamnări la moarte. De una dintre acestea scăpase printr-un noroc excepțional, după ce fusese capturat de Albi în timpul războiului civil. Mai apoi ocupase funcția de secretar al Comitetului Central Ucrainean. Uriașul Muralov provenea dintr-o familie nevoiașă și se alăturase cercurilor muncitorești în 1899, iar partidului în 1905.[3] În războiul civil se distinsese prin merite deosebite. Boguslavski la rîndul lui era veteran atît al mișcării din ilegalitate, cît și al războiului civil.

Am remarcat deja arestarea unor figuri mai importante, precum Sokolnikov (26 august) și Serebriakov (17 sau 18 august)[4], al căror interogatoriu a început la scurtă vreme după aceea. Sokolnikov mărturisise deja, deși „vag", în august.[5] Iar Vîșinski afirmase, la 21 august, că Buharin, Rîkov, Piatakov, Radek și Uglanov urmau să fie anchetați în continuare, împreună cu Tomski, care scăpase totuși, sinucigîndu-se.

La 27 august, două zile după execuții, majoritatea membrilor Biroului Politic* se aflau la Moscova, inclusiv Kossior și Postîșev, al căror cartier general era la Kiev. În ultima zi a lunii s-a întors din concediu și Molotov.[6]

---

* Kossior, Voroșilov, Kalinin, Ciubar, Kaganovici, Ordjonikidze, Andreev și Postîșev (*Pravda*, 28 august 1936). (*N. a.*)

În afară de Mikoian, singurul membru plin care lipsea era Stalin însuși, aflat încă în vacanță la Soci, unde avea să mai rămînă cîteva săptămîni. Ejov se afla însă la Moscova și, fără îndoială, ținea legătura cu superiorul lui.

La această dată Buharin a adresat scrisori de protest membrilor Biroului Politic și lui Vîșinski, susținîndu-și nevinovăția, apoi, la 1 septembrie, i-a scris în termeni mai personali lui Voroșilov, aprobînd execuțiile și afirmînd că era posibil ca Tomski să se fi alăturat opoziției. Voroșilov a răspuns tăios la 3 septembrie returnîndu-i scrisoarea și pomenind despre atacurile „dezgustătoare" ale lui Buharin la adresa conducerii partidului. Atunci Buharin i-a trimis din nou o scrisoare, mai lungă, în care se apăra, dar nu a mai primit răspuns.[7]

În următoarele aproximativ șapte zile conducerea partidului a luat în discuție noile cazuri incriminate, iar repulsia pe care a resimțit-o s-a manifestat, se pare, în respingerea ideii de a continua persecuțiile. Acum nu mai putea fi pusă la îndoială vinovăția lui Zinoviev și Kamenev sau modul de desfășurare a anchetei, deoarece se dovedise deja că ei erau trădători. Dar cu Buharin și Rîkov era altceva. Ei se bucurau în partid de o popularitate pe care Zinoviev și ceilalți nu o cunoscuseră. Iar sinuciderea lui Tomski produsese, bineînțeles, un șoc puternic.

La 8 septembrie 1936 Buharin și Rîkov au fost confruntați cu Sokolnikov în prezența lui Kaganovici, Ejov și Vîșinski. Sokolnikov a repetat acuzațiile, dar a afirmat că nu avea nici o dovadă directă și că aflase despre implicarea dreptei numai de la Kamenev. După ce gardienii l-au scos din sală pe Sokolnikov, Kaganovici i-a spus lui Buharin că mărturia acestuia era plină de minciuni și că Buharin trebuia să se întoarcă la editura lui, să-și vadă liniștit de treburi.[8]

La 10 septembrie, *Pravda* anunța într-un mic paragraf inserat în capul paginii a doua că cercetarea acuzațiilor aduse împotriva lui Rîkov și Buharin fusese suspendată din lipsă de probe. Se spune că această răsturnare de situație se produsese „la insistențele unor membri ai Biroului Politic"[9].

Din punct de vedere politic exculparea este de înțeles. Din punct de vedere judiciar, ea este fantastică. Acuzații din Cazul Zinoviev fuseseră condamnați la moarte pe baza dovezilor aduse de unul împotriva celuilalt. Dar mărturisirile în care ei îi implicau pe Rîkov și Buharin aveau exact același statut, nefiind nici mai mult, nici mai puțin credibile. S-ar putea crede că singur acest fapt ar fi fost suficient pentru a arăta observatorilor occidentali că întregul proces era lipsit de sens. (Nu numai atît, dar, deși cazul celor doi reprezentanți ai dreptei a fost suspendat, nu s-a considerat necesar a fi aduse reparații colegului lor, Tomski. Articolul 107 al Codului Penal al Republicii Sovietice Federative Socialiste Ruse prevedea pedepse pentru provocarea sinuciderii prin persecuții morale sau fizice. El nu a fost aplicat.)

Este puțin probabil ca în Biroul Politic să fi existat în acel moment o majoritate împotriva epurării. Voroșilov, Kaganovici și probabil Andreev

erau deja angajați în sprijinul acestei idei. Probabil că și Molotov învățase lecția. Cel puțin, la 21 septembrie[10], cînd în scenariul următorului proces a fost inclus și un atentat la viața lui, el era din nou bine văzut. Această revenire a favorurilor nu poate fi explicată decît prin alinierea lui, cu tot devotamentul, la planurile lui Stalin, în cadrul discuțiilor din septembrie.

Cu toate acestea, în privința celor doi reprezentanți ai dreptei, Stalin a adoptat o poziție rezervată. Trebuie să remarcăm că el nu s-a pronunțat niciodată categoric în favoarea arestării lor. Poate că în această etapă nu intenționa decît o sondare preliminară, o înscriere pe ordinea de zi a cazului Buharin, în stilul lui echivoc, obișnuit. În această situație nu se punea problema unor voturi decisive în forul suprem. Iar în absența lui, prestigiul personal nu era implicat în mod direct.

Cînd scriu aceste rînduri, în 1989, se mențin încă destule incertitudini în legătură cu plenarele Comitetului Central din a doua jumătate a anului 1936, care nu au fost niciodată anunțate. De ani de zile singura referire la vreuna dintre acestea într-un document oficial s-a făcut cu prilejul unui proces ulterior, în care s-a vorbit despre „una dintre plenarele din toamnă ale Comitetului Central al Partidului"; după cum reiese din context, ele trebuie să fi avut loc după martie 1936 și înainte de 1937.[11] Roy Medvedev scrie despre „una dintre plenarele desfășurate la sfîrșitul verii și începutul toamnei anului 1936", care a autorizat arestarea lui Piatakov (și „se pare" a lui Sokolnikov).[12]

Cît privește momentul „sfîrșitului verii", un fost oficial a descris o plenară de patru zile, desfășurată la începutul lunii septembrie, care în ultima zi a luat în dezbatere cazul Buharin. Faptul este însă greu de reconciliat cu absența diverșilor conducători și ar putea fi vorba despre o confuzie cu plenarele care au urmat. Cu atît mai mult, cu cît ni se spune că situația lui Buharin a fost pusă în discuție „pentru prima dată" în decembrie.[13] Desfășurarea unei plenare în decembrie (descrisă ca „neoficială") a fost confirmată abia în 1988.[14] Dacă admitem că cealaltă a avut loc „la începutul toamnei", trebuie să fi fost vorba de septembrie sau octombrie.

Cît privește criteriul constituțional, acesta nu ne prea ajută să stabilim datele la care s-au desfășurat plenarele. Hrușciov remarcă faptul că membrii Comitetului Central arestați în 1937 și 1938 au fost excluși din partid în mod ilegal, prin încălcarea grosolană a statutului partidului, deoarece problema excluderii acestora nu a fost niciodată dezbătută în vreo plenară a Comitetului Central. În consecință, arestările lui Piatakov și Sokolnikov, singurii membru și respectiv membru supleant ai Comitetului Central despre care se știe că au fost arestați în 1936, *au fost* legalizate. Acum ni se spune că acest lucru nu s-a realizat la o plenară, după cum lasă Hrușciov să se înțeleagă. Comitetul Central a fost doar *consultat* la 25–26 august în cazul lui Sokolnikov și la 10–11 septembrie în cel al lui Piatakov.[15] Iar plenarei i s-a cerut probabil, atunci cînd s-a întrunit, să aprobe printr-un vot formal.

Era cu totul altceva decît procedura adoptată împotriva lui Kamenev și Zinoviev, aflați deja la închisoare și excluși din partid.

Stalin cîștigase teren. În mîinile lui se aflau materialele care îi permiteau continuarea epurărilor. El dispunea, de fapt, de un contingent suficient pentru procesul următor: Serebriakov și Sokolnikov, iar acum Radek, arestat la 22 septembrie, și Piatakov, care fusese ridicat la 12 septembrie, în timp ce Sokolnikov (deși Serebriakov nu) era în curs de a mărturisi. Eșecul legat de Buharin și Rîkov îl enerva pe Stalin, chiar dacă nu se așteptase să aibă succes din prima încercare. Era limpede că se impunea un efort mai susținut, o campanie nouă. Stînd la soare pe malul Mării Negre, el medita la următoarea mișcare. Presa sovietică era preocupată de alte probleme: democrația, triumful aviației sovietice, recolta mănoasă și sprijinul masiv acordat Republicii Spaniole.

Precum un general care transferă greutatea ofensivei de pe o linie unde luptele se desfășoară anevoios în altă direcție, Stalin și-a îndreptat atacul împotriva lui Iagoda.

Poziția lui Iagoda la momentul respectiv rămîne învăluită în mister. Este clar că el fusese implicat în pregătirea procesului din 1936 încă de la început — deși probabil nu participase la discuțiile și conversațiile cele mai importante care au precedat cazul. Se spune că într-adevăr el „a solicitat insistent discutarea cazului în Biroul Politic"[16]. Se pare totodată că el a fost indus în eroare de asigurările date de Stalin că Zinoviev și Kamenev nu vor fi executați.[17] Mai tîrziu Iagoda a fost acuzat că l-ar fi acoperit pe I.N. Smirnov — deși aici exista un motiv evident, acela al avansării acestei idei ca o explicație a comportamentului nesatisfăcător pe care îl avusese Smirnov în boxa acuzaților.[18] Se pare totuși că Iagoda a făcut într-adevăr unele încercări de a tempera dezlănțuirea împotriva opoziționiștilor.[19] El a fost acuzat totodată că ar fi ordonat menținerea mărturiei lui Uglanov „între anumite limite"[20]. Există și alte rapoarte de obstrucționare subterană a NKVD-ului, care a îmbrăcat forma formulării întrebărilor astfel încît cei supuși interogatoriului să fie protejați.[21] Iagoda a ajuns să manifeste o rezistență mai bine definită, cel mai probabil, *după* execuții. Iar aceasta s-a putut manifesta numai în discuțiile legate de soarta lui Buharin și Rîkov.

Putem fi siguri că Ejov (care urma să-l înlocuiască pe Iagoda) opunea o rezistență mai mare absolvirii opoziționiștilor de dreapta. Se pare că el a încuviințat decizia cu multă reticență și a considerat temporară reabilitarea lui Buharin și Rîkov, „angajîndu-se să îndrepte « greșeala »"[22]. Împreună cu Agranov, el l-a acuzat pe Iagoda de slăbiciune.

Pentru moment Buharin și Rîkov erau în siguranță. Cel din urmă deținea în continuare funcția de editor al *Izvestiei* și amîndoi rămăseseră membri supleanți ai Comitetului Central. În mod clar unii conducători sperau că momentul epurărilor se va consuma o dată cu cazul Piatakov, care urma. Dar, dacă nu reușise să obțină sprijinul de care avea nevoie în cel mai înalt for

al partidului, Stalin dispunea de alte mijloace pentru a-și atinge scopurile. El a trecut la lovitura ce avea să ducă teroarea în punctul ei culminant — numirea lui Ejov în funcția de comisar al poporului pentru Afaceri Interne.

La 25 septembrie, Stalin și Jdanov le-au trimis de la Soci o telegramă lui Kaganovici, Molotov și „altor membri ai Biroului Politic":

> Considerăm că este absolut necesar și urgent ca tovarășul Ejov să fie numit în funcția de comisar al poporului pentru Afaceri Interne. Iagoda s-a dovedit total incapabil să demaște grupul trotkisto-zinovievist. OGPU a rămas în urmă cu patru ani în această problemă. Toți muncitorii membri de partid și majoritatea reprezentanților NKVD-ului au remarcat acest lucru.[23]

Cei „patru ani" sînt semnificativi și siniștri. Se împlineau aproape cu precizie patru ani de la plenara din septembrie 1932, care blocase încercarea de executare a lui Riutin. S-a sugerat încă de atunci că expresia s-ar fi referit la cei patru ani care trecuseră între întîlnirile și legăturile fiului lui Trotki cu simpatizanții sovietici și presupusa constituire a blocului trotkisto-zinovievist, în 1932. Dar principalul incriminat, I.N. Smirnov, fusese arestat la numai cîteva săptămîni, iar din 1934 poliția secretă îi lichida în masă pe trotkiști și zinovieviști, astfel încît cu greu se putea spune că patru ani se scurseseră degeaba. Sensul nu este important. Dar acela a fost momentul cînd Riutin a fost adus înapoi de la izolator la Lubianka și a început interogatoriul lui. La 4 noiembrie el semna un „refuz categoric" de a mărturisi că a comis acte de terorism.[24] Pare cert că Stalin propunea folosirea lui în următorul proces demonstrativ, dar, în pofida „metodelor ilegale", Riutin a rămas recalcitrant.

Nimeni nu s-a gîndit nici o clipă, desigur, că îndepărtarea lui Iagoda se datora numai „incapacității". S-a remarcat imediat în partid că „nu este o chestiune de insatisfacție față de munca lui insuficient de activă... este vorba de lipsă de încredere în el din punct de vedere politic"[25].

Transferul lui Ejov într-o funcție cu sarcini de care el se ocupa de mult nu ar fi putut în nici un caz să ofere membrilor Biroului Politic ocazia de a se opune Secretarului General, chiar dacă Ordjonikidze, Ciubar sau Kossior ar fi dorit să facă acest lucru. Deși tonul și intenția noii numiri erau evidente, ca măsură practică mișcarea era greu de combătut.

A doua zi Molotov a adus instrucțiunile la îndeplinire. Transferul a fost folosit pentru a scăpa guvernul sovietic de Rîkov. În ziua următoare ziarele au anunțat „eliberarea lui Rîkov din funcție", fără comentariul convențional potrivit căruia el urma să îndeplinească „alte sarcini", numirea lui Iagoda în locul lui Rîkov, în postul de comisar al poporului la Comunicații și a lui Ejov la conducerea NKVD-ului.

La 29 septembrie 1936 (și din nou la 21 octombrie 1936) Comitetul Central a emis circulare. Ele îndemnau să se pună capăt excluderilor incorecte din partid și să se accelereze cele corecte. Au urmat admonestări în presă

ale mai multor conducători locali care greșiseră fie într-o direcție, fie în cealaltă. Tot la 29 septembrie, o directivă secretă (elaborată de Kaganovici, acceptată de Biroul Politic și semnată de Stalin) solicita rezolvarea definitivă a problemei troțkiștilor și zinovieviștilor, prin implicarea nu numai a celor arestați, a căror anchetare se încheiase, și a celor precum Muralov, Piatakov și Beloborodov, a căror cercetare era încă în curs de desfășurare, ci și a celor care „fuseseră anterior exilați".[26] Cu alte cuvinte, a lui Riutin și a celorlalți, care nu fuseseră niciodată troțkiști sau zinovieviști.

Iagoda a predat biroul său la 30 septembrie 1936. În aceeași zi s-a anunțat că M.D. Berman a fost numit adjunct al șefului poliției secrete, în timp ce al doilea adjunct al lui Iagoda, G.E. Prokofiev, a fost transferat împreună cu el. La 17 septembrie, o figură încă și mai sinistră, pungită, M.P. Frinovski, a fost numită de asemenea adjunct al șefului NKVD (ca și L.N. Belski, la 3 noiembrie). Nici Berman, nici Frinovski și Belski nu mai făcuseră parte din vechiul aparat al poliției secrete. Berman se aflase la conducerea Administrației Lagărelor de Muncă, Gulagul, Frinovski comandase Grănicerii, iar Belski condusese Miliția. Altfel, vechii șefi ai NKVD-ului nu fuseseră încă deranjați. Chiar și secretarul personal al lui Iagoda a mai rămas un timp în NKVD. Molcianov și ceilalți șefi de departamente și-au păstrat posturile, deși Ejov și-a adus oamenii lui din aparatul Comitetului Central pentru a-i ajuta în muncă și a învăța să-i înlocuiască.

O echipă de peste douăzeci și cinci de anchetatori, condusă de Agranov, a început pregătirea noului proces.[27] În scenariul inițial Piatakov și ceilalți acuzați formau doar un „centru de rezervă", care complotase, dar nu acționase. Astfel, cazul era prezentat ca mai puțin grav decît cel din august și neimplicînd pedeapsa cu moartea. Fără îndoială, și prin acest mijloc Stalin a obținut consimțămîntul conducerii pentru continuarea Cazului Piatakov — care, se putea spera, nu avea să însemne decît îndepărtarea resturilor, într-un mod destul de reținut.

Dar, după ce a acționat pe aceste coordonate o perioadă de timp, NKVD-ul a schimbat brusc direcția. În prezența lui Ejov, Molcianov a dat instrucțiuni, în cadrul unei întruniri a anchetatorilor, pentru adoptarea „unei noi direcții de investigare". Acuzaților trebuia să li se ceară să mărturisească că au complotat să pună mîna pe putere și că în acest scop colaboraseră cu naziștii.[28]

De la retractarea lui Radek în anii 1920, Stalin nu mai avusese a se plînge de nimic din partea acestuia. El îl trădase pe emisarul lui Troțki, Bliumkin, care, în consecință, fusese împușcat în 1929. La începutul lui septembrie 1936, Radek a vrut să-i amintească Secretarului General despre aceste servicii prin care îi expusese pe troțkiști, dar se temea că, dacă i-ar fi scris el însuși lui Stalin, mesajul ar fi fost interceptat de NKVD. Așa că l-a rugat pe Buharin să-i scrie lui Stalin, dacă el ar fi fost arestat.[29] Radek rupsese, într-adevăr, toate legăturile cu opoziția; în al doilea rînd, nimeni nu-l considera un adevărat politician și nu se punea problema ca el să aspire nici măcar la cel mai

mic rang în ierarhia puterii. Care au fost motivele pentru care Stalin i-a rezervat un rol în intrigă nu se știe. Poate pur și simplu pentru că pînă să-i poată aresta pe deviaționiștii de dreapta îi lipseau numele sonore pentru încă un proces. Iar Radek era cel puțin bine cunoscut.

Se pare că Sokolnikov avusese o întrevedere cu Stalin, care îi promisese viața. Nu este clar de ce Sokolnikov a crezut în această promisiune. Probabil că ea a fost făcută înainte de executarea lui Zinoviev și a adepților lui. Dar Sokolnikov pare să fi fost convins de eficacitatea ei chiar și după execuția lor. În orice caz, el nu dispunea de prea multe posibilități de a alege. Avea o soție tînără și un fiu din căsătoria anterioară, care împlinise douăzeci de ani.[30]

Sokolnikov a fost „confruntat" cu Radek la scurt timp după arestarea acestuia.[31] Rezultatele nu au apărut imediat. Radek fusese supus sistemului „benzii rulante", de Kedrov și alți anchetatori.[32] La început a rezistat cu încăpățînare.

Sacrificarea lui Piatakov este probabil cel mai clar semn al motivelor lui Stalin. Este adevărat că el fusese opoziționist, și încă unul important. Dar în 1928 abandonase opoziția și de atunci activase cu o loialitate desăvîrșită. Troțkiștii îl considerau dezertor. Fiul lui Troțki, Sedov, întîlnindu-l întîmplător la Unter den Linden îl insultase în public.[33] Lui Piatakov nu-i plăcuse conducerea lui Stalin, dar o acceptase. În cazul lui nu se punea problema — așa cum s-ar fi putut crede despre Zinoviev și Kamenev, precum și despre Buharin — unei dorințe de a reprezenta o alternativă la conducere.

Iar serviciile lui erau extrem de valoroase pentru guvernul lui Stalin. Energia și inteligența lui, probabil fără egal în toată conducerea, fuseseră canalizate spre realizarea planului de industrializare al lui Stalin.

Ce se putea spune împotriva lui Piatakov?

El acceptase cu loialitate conducerea lui Stalin, dar ar fi acceptat și o altă conducere dacă Stalin ar fi putut să fie răsturnat de la putere; îl sprijinise cu rezerve. În anii 1920 fusese unul din marii critici ai lui Stalin. El arătase clar că privea venirea acestuia la conducere ca pe un lucru nefast. Mai presus de toate, el avea chiar și acum, indiferent de dorințele personale, stofă de conducător. Lenin îl numise printre primii șase oameni foarte importanți din partid (Stalin nu avea să lase pe nici unul în viață, cu excepția lui). El fusese considerat chiar o alternativă la funcția de premier, în locul lui Lenin, în planurile „comuniștilor de stînga", din 1918.

Ordjonikidze, în calitatea lui de comisar al poporului pentru Industria Grea, depindea în totalitate de geniul lui Piatakov și avea generozitatea de a recunoaște acest lucru. Piatakov era creierul și forța motrice din spatele planului și a creat o bază industrială majoră, în pofida handicapurilor ce rezultau din sistemul lui Stalin — pierderile datorate epurării experților, stabilirea unor obiective de prestigiu, dar imposibil de atins, suspiciunea și lipsa de eficiență a administratorilor.

Există un raport în care se spune că după arestarea lui Piatakov, dar înainte de anunțarea ei, directorul unui institut științific care aflase vestea a făcut

public un atac împotriva lui, în prezența lui Ordjonikidze. Acesta l-a întrerupt cu observația „este foarte ușor să ataci un om care nu este prezent pentru a se apăra. Așteaptă pînă se întoarce Iuri Leonidovici"[34].

Dar Piatakov a cedat relativ ușor — în treizeci și trei de zile (Radek a rezistat două luni și optsprezece zile, Serebriakov trei luni și șaisprezece zile, Muralov șapte luni și șaptesprezece zile). Am vorbit deja despre extravaganța supunerii lui Piatakov „în fața Partidului". În august 1936, cînd a fost incriminat, Ejov îi spusese că va fi retrogradat într-un post din Urali. El a respins acuzațiile de terorism (după cum a raportat Ejov), dar a afirmat că merita retrogradarea pentru că nu demascase legăturile fostei sale soții cu trotkiștii. Pentru a recîștiga încrederea partidului el ar fi fost dispus să depună mărturie la proces în favoarea acuzării și se oferea să-i împuște personal pe toți cei acuzați, inclusiv pe fosta lui soție, și anunța acest lucru public. Ejov a afirmat că era absurd. Atunci Piatakov i-a scris lui Stalin, negînd acuzațiile și afirmînd că era gata să moară pentru Partid și pentru Stalin. Dorința avea să-i fie îndeplinită, dar nu chiar atunci.[35]

SABOTORI ÎN SIBERIA

Tema deja bine încetățenită în mitologia sovietică, sabotajul, nu fusese invocată în procesul Zinoviev. De fapt, ar fi fost dificil să acuzi de asemenea acte persoane care se aflaseră fie la închisoare, fie departe de activități majore; oricine poate comite un asasinat, dar un sabotaj poate fi pus la cale numai de lucrătorii din industrie și ingineri sau, în orice caz, de persoanele care au acces la utilaje importante. Toți membrii grupului adus acum în fața justiției ocupaseră pînă cu puțin timp înaintea arestării funcții de comisari ai poporului, adjuncți ai acestora, conducători ai unor complexe industriale, ingineri și așa mai departe. Pentru a arăta că nu s-a intenționat încălcarea tradiției, s-a stabilit legătura lor cu sabotorii din perioada anterioară.

Conceptul sabotajului ca armă politică este absurd. Cuvîntul însuși, cu conotațiile lui referitoare la țăranii care aruncă bulgări de pămînt în mașini, reprezintă o descriere corectă a ceea ce constituie aproape invariabil un protest individual al unui ignorant. Singura excepție adevărată se întîlnește în marile mișcări de rezistență din țările aflate sub ocupație în vreme de război, care acționează pe baza simpatiei întregii populații. În asemenea condiții, pe de o parte sabotajul devine posibil la scară largă, pe de altă parte el devine, sau cel puțin pare să fie o contribuție reală la înfrîngerea dușmanului. Pe timp de pace, o conspirație de mici proporții nu poate aspira la atingerea unui rezultat politic prin mijloace de asemenea natură. În orice caz, cei care complotează pentru îndepărtarea prin teroare a conducerii politice nu-și vor disipa forțele sau nu vor risca să fie descoperiți pentru acțiuni locale, nedecisive. Nici o conspirație anterioară nu a făcut acest lucru vreodată. Lipsa

de logică a acuzațiilor nu era o considerație de natură să-l oprească pe Stalin, iar în anii următori sabotajul a devenit tema epurărilor în masă, la toate nivelurile.

Definiția oficială a sabotajului a fost în acel moment extinsă și pedepsele au devenit mai severe: „La 29 noiembrie 1936, Vîșinski a ordonat ca într-o lună toate cazurile penale privind conflicte majore, accidente și producția unor bunuri de proastă calitate să fie reactualizate și cercetate în scopul de a scoate la lumină intenția contrarevoluționară și sabotajul din spatele lor și a accentua responsabilitatea părților vinovate."[36]

În noua regiune industrială a bazinului superior al rîului Obi — în „zona chiaburilor" — situată la aproximativ trei mii de kilometri est de Moscova, mai mulți trotkiști restabiliți ocupau funcții potrivite situației lor. Fabricile se înălțaseră în mijlocul mizeriei în care trăiau muncitorii — în majoritate deportați — și pe care vechile revoluții industriale din Vestul capitalist nu o cunoscuseră. În același timp, presiunea permanentă de a obține rezultate cu orice preț dusese la abandonarea aproape totală a respectării firești a normelor de siguranță. Accidentele îngrozitoare erau frecvente.

La 23 septembrie 1936, la mina Țentralnaia din Kemerovo s-a produs o explozie. Directorul minei, Noskov, și mai mulți dintre subordonații lui au fost imediat arestați. Superiorul lui, Norkin, șef al Trustului de construcții al combinatului de la Kemerovo din 1932, a fost arestat la 30 septembrie.[37] Pentru NKVD acesta era lanțul obișnuit al responsabilităților, deoarece Norkin reprezenta legătura imediată cu Drobnis și, prin el, cu Muralov. Astfel a fost expus atacului, fără nici o dificultate, un întreg „cuib trotkist" din vestul Siberiei care, mai mult, acționa la ordinele directe ale adjunctului comisarului poporului pentru Industrie Grea, Piatakov. Pentru ca totul să fie și mai ușor, poliția secretă a ordonat reprezentantului ei din zona industrială Kemerovo, Șestov, să accepte rolul de complice.[38]

Astfel a fost posibilă apariția ideii de sabotaj pe scară largă, înainte ca Piatakov și alții să fie judecați. Un mare proces s-a desfășurat între 19 și 22 noiembrie la Novosibirsk, în fața unui Colegiu Militar condus de Ulrih, în cadrul căruia accidentele de la minele și fabricile din acel oraș și de la Kemerovo au fost puse în seama lui Noskov și a altor opt acuzați, inclusiv a unui inginer german, Stickling. Mai mult, cu această ocazie s-a formulat și acuzația unei încercări de asasinare a lui Molotov. Prin Drobnis și Șestov (care au apărut ca „martori") acuzații au fost puși în legătură cu Muralov și Piatakov.

În acest proces au existat mărturisiri și chiar documente referitoare la o tipografie antisovietică. Se pare că ea a existat cu adevărat. Trei ani mai tîrziu, pivnița în care funcționase mai păstra încă urmele tipografiei. Dar toată acțiunea fusese o operațiune a poliției secrete. Munca se desfășurase în timpul nopții, cu deținuți condamnați la execuție, păziți de gardieni. Cît privește miile de broșuri presupuse a fi fost distribuite, era limpede că acest lucru nu se întîmplase, pentru că toți cei prinși cu asemenea broșuri ar fi

fost arestați și nimeni de la Kemerovo nu știa să fi avut loc asemenea arestări. Un localnic a comentat: „Poate conspiratorii le-au tipărit ca să aibă ce citi înainte de culcare."[39]

Unul dintre acuzați, inginerul german Stickling, nu a fost condamnat la moarte. Mai tîrziu, aflat în închisoarea Gestapo-ului de la Lublin, el a afirmat că depusese mărturie falsă și a lăsat să se înțeleagă că făcuse acest lucru pentru că poliția secretă îl putea șantaja în legătură cu viața lui particulară.[40]

Un antreprenor sovietic care a fost trimis la Kemerovo în 1939 și a preluat de fapt chiar funcția în care se afla Norkin cînd ar fi planificat sabotajele, așa cum se spunea, a relatat despre contextul în care s-a desfășurat procesul. Așa cum a subliniat o importantă personalitate locală, deși sabotorii muriseră, accidentele continuau. În orice caz, dacă inginerii ar fi dorit într-adevăr să creeze probleme, este clar că ei ar fi putut să arunce totul în aer. Mai mult decît atît, dosarele conțineau numeroase rapoarte întocmite de cei executați și trimise de aceștia Administrației Cărbunelui din cadrul Comisariatului pentru Industria Grea, în care atrăgeau atenția asupra condițiilor propice unor accidente inevitabile.[41]

Dezastrul de la mina Țentralnaia nu a fost singurul scos la iveală de anchetă în Kuzbas. La 29 octombrie, o comisie de experți a fost trimisă la Kemerovo pentru investigații în legătură cu două explozii și alte accidente care avuseseră loc în secțiile Trustului de Construcții al combinatului Kemerovo în februarie, martie și aprilie 1936. O comisie similară a început să cerceteze o serie de incendii de la minele Prokopievsk din apropiere — șaizeci dintre acestea se petrecuseră înainte de sfîrșitul anului 1935.[42] Experții au constatat că fusese vorba despre sabotaje. Materialul disponibil era acum suficient, conform tuturor standardelor, pentru a-i damna pe acuzații din Siberia de Vest.

Deși din acest grup siberian aveau să provină nici mai mult nici mai puțin decît șapte din cei șaptesprezece acuzați ai următorului proces, alte două grupuri de sabotori erau deja în curs de pregătire. În fruntea unuia dintre acestea se afla Rataiceak, șeful administrației centrale a industriei chimice, din comisariatul lui Piatakov: la 22 octombrie 1936, directorul Uzinei de îngrășăminte azotoase Gorlovka, Pușin, a fost arestat în legătură cu o explozie produsă la uzină la 11 noiembrie 1935. El a mărturisit imediat și l-a implicat pe șeful său.[43] Acest grup de sabotori a fost completat de un agent NKVD, Hrasche[44], care lucra în departamentul pentru străinătate al administrației lui Rataiceak și constituia astfel o legătură utilă cu spionajul japonez și alte sinistre forțe străine.

Mai important a fost cel de al treilea și ultimul dintre grupurile de sabotori — cel care se ocupa de deteriorarea căilor ferate. Cei trei conducători ai acestuia erau Iakov Livșiț, un vechi bolșevic reformat trotkist, acum adjunct al comisarului poporului pentru Comunicații, Kaganovici, și mai puțin importanții Kniazev, director adjunct al departamentului central de trafic din cadrul

comisariatului, care fusese anterior șeful regionalei Urali a Căilor Ferate, și Turok, director adjunct al departamentului de trafic al regionalei Perm a Căilor Ferate.

Demiterea lui Livșiț a fost anunțată la 14 noiembrie, la mijlocul lunii decembrie Kniazev depunea mărturie, mai tîrziu decît celelalte figuri importante, astfel încît se părea că tema căilor ferate urma să fie pusă în discuție ultima. Ea îl implica mai ales pe Serebriakov, care se aflase în fruntea comisariatului în anii 1920, și conducea la Boguslavski, considerat răspunzător de distrugerea căilor ferate în vestul Siberiei.

Acuzația de sabotaj era gravă. Dar, în mod ironic, ea putea fi prezentată în fața Comitetului Central ca un semn de posibilă clemență. Profesorul Ramzin, principalul „sabotor" în Cazul „Partidului industrial", nu numai că fusese amnistiat la cîțiva ani după ce fusese condamnat și se căise, dar fusese repus în funcție și i se acordase chiar un Ordin.*

Se spune că Stalin a revenit din vacanță la Moscova pentru a participa la recepția oferită în onoarea unei delegații mongole, la 4 noiembrie. Îl însoțeau mai mulți membri ai Biroului Politic, între care Mikoian și, desigur, Ejov. La defilarea de la 7 noiembrie în tribună se aflau toți membrii Biroului Politic din Moscova.

Lozincile acestei a nouăsprezecea aniversări a revoluției conțineau un atac virulent împotriva spionilor trotkisto-zinovievişti. Nu se făcea nici o referire la deviația spre dreapta, ceea ce arată probabil că problema era încă în așteptare. Dar jocul de-a șoarecele și pisica continua cu Buharin. La manifestația din Piața Roșie, el și soția luaseră loc într-una din tribunele secundare. Un soldat i-a adus invitația lui Stalin de a i se alătura la Mausoleul lui Lenin.[45] La scurtă vreme după aceea Buharin a primit ordin de evacuare din apartamentul de la Kremlin. Stalin a telefonat, și cînd i s-a spus despre ordin a afirmat supărat că evacuatorii trebuie să plece imediat, ceea ce au și făcut.[46]

În acel moment Stalin, care după epurarea foștilor opoziționiști se gîndea probabil la o curățenie mai radicală în partid, a făcut primul pas împotriva unuia dintre partizanii săi.

Postîșev activase la Kiev din 1923, devenind secretar al Comitetului de Partid Kiev, iar între 1926 și 1930 membru al Biroului Politic din Ucraina, înainte de a se muta la Moscova ca secretar al Comitetului Central. El a fost reintrodus în aparatul ucrainean în 1933, pentru a-l întări în lupta dificilă cu țărănimea și naționalismul ucrainean. Deși Kossior și grupul lui nu au fost înlăturați, Postîșev a primit aceeași putere și prestigiu ca și cel ce

---

* În procesul din ianuarie 1937 avea să urmeze o reflectare curioasă a acestei atitudini: despre un inginer condamnat anterior în legătură cu procesul Șahtî, Boiarșcinov, s-a spus că devenise un inginer sovietic onest, ucis de conspiratori pentru că dezvăluise metodele greșite de lucru ale acestora. (*N. a.*)

teoretic îi era superior. El era nu numai secretar doi al Ucrainei, ci și prim-secretar al comitetului regional de partid din Kiev.

În întreaga perioadă a devenit o obișnuință să i se atribuie lui Postîșev o superioritate care, la prima vedere, părea anormală. Cînd se trimiteau salutări Guvernului Sovietic, Comitetului Central al Partidului Comunist Unional sau Guvernului Ucrainean, la expeditor era trecut un singur nume. Cînd era însă vorba despre Comitetul Central Ucrainean, erau specificați atît Kossior, cît și Postîșev.*

Mai tînăr și mai chipeș decît majoritatea celorlalți, cu mustața tunsă și părul bogat pieptănat pe spate peste capul oval, Postîșev era de fapt un stalinist ireproșabil. El se bucura de reputația unei minți corecte (în limitele sistemului). Se spune că se numărase printre cei care s-au împotrivit propunerii de a-l împușca pe Riutin și se reabilitase la Kiev. Opoziția față de o asemenea putere ar fi putut constitui, ca și în cazul lui Kirov, o amenințare reală.

Postîșev interpretase greșit circularele Comitetului Central privind excluderea membrilor de partid. El îi expulza pe provocatori și calomniatori și păstra victimele. Un astfel de delator era o femeie, pe nume Nikolaenko, care de un an de zile crea multe probleme.[47] Postîșev o exclusese din organizația de partid a Kievului.

Evident, această excludere a fost o acțiune pe deplin contrară întregului spirit al epurărilor și mai ales deciziilor Comitetului Central din 29 septembrie și 21 octombrie 1936, al căror obiectiv este posibil să fi fost exact Postîșev. Pretutindeni, pe măsură ce se răspîndea „ejovșcina", poliția reușea să pună mîna pe conducătorii organizațiilor de partid exact prin indivizi de acest fel. Mai tîrziu s-a afirmat că la Kiev trotkiștii reușiseră să ocupe posturi importante, mai mult decît oriunde în altă parte în Ucraina.[48] Astfel s-a stabilit, chiar înainte de orice discuții explicative, că atitudinea lui Postîșev era clar ostilă sistemului. Căutînd un pretext, Stalin a preluat în noiembrie cazul Nikolaenko.[49] Cu alte cuvinte, aparatul Comitetului Central a examinat plîngerea ei împotriva excluderii și i-a dat aviz favorabil. Ulterior s-a constatat că ea avea pe conștiință execuția „a opt mii de oameni".[50]

În sfîrșit, Noua Constituție a intrat în vigoare, într-o atmosferă de alocuțiuni sforăitoare și ovații, susținută de o campanie de presă care a culminat cu discursul lui Stalin, de la 27 noiembrie. El s-a referit pe larg la problemele apărute în legătură cu garantarea eficientă a democrației, libertății persoanelor și cu toate celelalte atribuții ale unui stat complet subordonat voinței poporului.

---

* De exemplu, în *Pravda* din 6 ianuarie 1937, un raport public din Ucraina este adresat celor patru organisme: pentru Comitetul Central din Moscova, lui Stalin; pentru Comitetul Central din Kiev, atît lui Kossior, cît și lui Postîșev. Mai tîrziu toate acestea aveau să fie sancționate drept cult al personalității, o reflectare a mulțumirii de sine manifestate ani la rînd de Postîșev și anturajul lui, care au avut ca rezultat „infiltrarea dușmanului" (*Pravda*, 29 mai 1937). (*N. a.*)

Între timp a ieșit din nou la suprafață subiectul Buharin și Rîkov. Înainte de căderea lui Iagoda, poliția secretă îi trimisese lui Stalin stenograma interogatoriilor lui E.F. Kulikov și ale celorlați, care îi implica pe Buharin, Rîkov și Tomski. La 7 octombrie, fosta secretară a lui Tomski, Stankina (recunoscînd implicarea sa într-o acțiune teroristă împotriva lui Stalin, din 6 noiembrie), a mărturisit că Tomski îi vorbise despre un „centru contrarevoluționar de dreapta", format din „Tomski, Buharin, Rîkov, Uglanov, [V.V.] Schmidt și Sîrțov". Fostul director al Bibliotecii Lenin, V. I. Nevski, a mărturisit la 23 noiembrie că Buharin, Rîkov și Tomski erau conducătorii organizației contrarevoluționare de dreapta. (În ianuarie 1937, el avea să retracteze, iar la procesul lui secret, din 25 mai 1937, a afirmat că NKVD-ul insistase ca el să semneze această declarație în interesul partidului.)[51]

Plenara Comitetului Central s-a întrunit la 4–7 decembrie. La 4 decembrie Ejov a raportat despre „organizațiile antisovietice de dreapta și trotkiste" și a afirmat că Buharin și Rîkov nu „depuseseră armele", ci se lansaseră într-o mișcare conspirativă. El a prezentat mărturisirile făcute de Kulikov și ceilalți, iar Buharin și Rîkov au fost denunțați cu vehemență de Kaganovici, Molotov și Voroșilov. Deși alți au evitat să se exprime, iar Ordjonikidze, după cum se spune, a făcut unele remarci prin care lăsa să se înțeleagă că nu avea încredere în Ejov[52], alți vorbitori au cerut excluderea celor doi reprezentanți de dreapta din Comitetul Central și din partid (toți membrii Comitetului Central — inclusiv Buharin și Rîkov — primiseră confidențial cîte un exemplar al mărturisirilor făcute împotriva celor doi). Ei au negat ferm acuzațiile. Din timp în timp erau confruntați cu Kulikov, Piatakov și Sosnovski. Dar Stalin a temporizat din nou, iar plenara a acceptat propunerea lui „de a considera cazul Rîkov și Buharin incomplet. Cercetările trebuiau continuate, iar decizia va fi amînată pînă la următoarea plenară"[53].

În acel moment, mulți dintre acuzații implicați în Cazul Piatakov începeau să mărturisească, ceea ce poate constitui un indiciu că la nivelul conducerii se ajunsese, cu mai mult sau mai puțin entuziasm, la un compromis în legătură cu acest caz. Oricum, se pare că Ordjonikidze a obținut de la Stalin promisiunea că Piatakov va fi lăsat în viață. Tactici asemănătoare, combinate cu sistemul benzii rulante și cu *stoika*, s-au dovedit eficiente pentru ceilalți.[54] Radek a depus prima mărturie la 4 decembrie. El a decis să cedeze în cele din urmă dacă Stalin îi dădea aceleași garanții ca și lui Sokolnikov. Un timp Stalin a refuzat să-l întîlnească — se spune că în cele din urmă însă l-a vizitat la închisoarea Lubianka, unde a purtat cu el o lungă discuție în prezența lui Ejov. După aceea, Radek a devenit cel mai apropiat colaborator în cadrul anchetei și a ajutat la restructurarea scenariului complotului.[55] Muralov, care rezistase un timp atît de îndelungat, a cedat — se pare că influențat de Radek — și a doua zi a mărturisit și el. Norkin a început să recunoască acuzațiile în jurul aceleiași date. În luna ianuarie mărturisirile tuturor acuzaților umpleau sute de pagini de dosare.

Cu prilejul aniversării întemeierii poliției secrete, la 20 decembrie 1936, Stalin a dat un mic banchet la care au fost invitați membrii conducerii NKVD. Au fost prezenți Ejov, Frinovski, Pauker și alții. Ulterior în NKVD s-a răspîndit povestea celor întîmplate atunci. După ce toată lumea băuse considerabil, Pauker, ajutat de încă doi ofițeri care au jucat rolul guvernatorilor închisorii, a reprezentat în fața lui Stalin scena conducerii lui Zinoviev spre locul execuției. El s-a agățat de brațele însoțitorilor, apoi a căzut în genunchi și, prinzîndu-se cu mîinile de cizmele unuia dintre guvernatori, a strigat: „Te rog, pentru Dumnezeu, te rog, tovarășe, cheamă-l pe Iosif Visarionovici!"

Stalin rîdea cu poftă, așa că Pauker a reluat scena. Stalin era aproape leșinat de rîs, iar cînd Pauker a jucat o secvență nouă, ridicînd mîinile spre cer și strigînd „Ascultă-mă, Israel, Dumnezeul nostru este singurul adevărat!", Stalin s-a înecat de hohote și a fost nevoit să-i facă semn lui Pauker să înceteze spectacolul.[56]

De fapt, Stalin avea toate motivele să fie mulțumit de poliția lui secretă, care pregătise deja atît de bine cel de al doilea proces demonstrativ. El a ordonat continuarea liniei pe care se pornise în momentul în care procesul fusese blocat, în toamnă. Urmau să fie implicați Buharin și Rîkov. La sfîrșitul lui decembrie 1936, mărturia lui Radek, prin care erau incriminați deviaționiștii de dreapta, pentru acte de terorism și alte crime, i-a fost prezentată lui Buharin, a cărui viață a devenit din acea clipă un coșmar de denunțuri și confruntări[57], pînă cînd, la 16 ianuarie, numele lui a apărut pentru ultima dată ca redactor-șef al ziarului *Izvestia*.

Mai mulți reprezentanți ai dreptei, între care Uglanov și V.V. Schmidt, nu au depus mărturie împotriva lui Buharin înainte de arestarea lui. Unii dintre subalterni au vorbit despre planurile lui de a organiza o „lovitură de palat", iar aceste afirmații i-au fost transmise lui Buharin.[58] El a fost chemat apoi pentru noi confruntări, în prezența întregului Birou Politic și a lui Ejov. La început, Sosnovski, un important fost troțkist, a mărturisit că banii primiți de la Buharin cînd avusese probleme reprezentau fonduri conspirative.[59] A urmat o confruntare cu Piatakov. Se spune că acesta arăta ca un schelet și era atît de slăbit încît nu se putea ține pe picioare. Cînd a mărturisit că făcuse parte dintr-un centru contrarevoluționar, implicîndu-l și pe Buharin, Ordjonikidze l-a întrebat dacă mărturia lui era voluntară. El a răspuns că da.[60] La următoarea confruntare protagonist a fost Radek. Deși palid, el nu se afla într-o stare așa de proastă ca Piatakov și nu a fost deloc apatic, cum s-a spus despre ceilalți, ci, dimpotrivă, „vizibil agitat". A recunoscut totul, în nume propriu și într-al lui Buharin, inclusiv un complot de la *Izvestia* privind asasinarea lui Stalin.[61] Rîkov, căruia i se trimiseseră anterior mărturisirile secretarei lui, Ekaterina Artemenko, în care era implicat, a fost și el „confruntat" cu Sokolnikov, Piatakov și ceilalți.[62] Grupul Buharin–Rîkov fiind acum profund implicat, Stalin era bine pregătit pentru a face față rezistenței facțiunii „moderaților".

Intervenția împotriva lui Postîșev în cazul Nikolaenko a devenit formală în urma deciziei Comitetului Central Unional, din 13 ianuarie 1937 (nepublicată la vremea aceea), prin care erau criticate „conducerea nesatisfăcătoare" a organizației de partid din Kiev și greșelile Comitetului Central Ucrainean, în general.[63]

Postîșev și-a exprimat dezacordul. Drept urmare, Kaganovici a fost trimis imediat la Kiev să corecteze situația. În calitatea sa de secretar al Comitetului Central, el a convocat urgent plenara Comitetului Regional de Partid Kiev.[64] La 16 ianuarie 1937, a dispus înlocuirea lui Postîșev ca prim-secretar al Comitetului Regional Kiev, lăsîndu-i însă funcția mai importantă. Oficial s-a spus că îndatoririle pe care le avea Postîșev ca secretar doi al Comitetului de Partid Ucrainean îl solicitau prea mult pentru a-i permite să păstreze și postul de la Kiev. Motivul era fals; cînd Hrușciov a fost numit în 1938 prim-secretar al Comitetului de Partid Ucrainean, el a deținut simultan și postul de la Kiev, fără să apară nici o dificultate.

Acesta nu era decît unul din primii pași, tipici, ai lui Stalin împotriva victimei. Între timp, pregătirile pentru procesul Piatakov fuseseră încheiate. Pentru început însă au fost înlăturate figurile recalcitrante, Riutin și ceilalți. La 10 ianuarie, el, Smilga, Zaluțki, Șațkin și, fără îndoială, alții au fost judecați *in camera* de Colegiul Militar și împușcați.[65]

PROCESUL PIATAKOV

La 23 ianuarie 1937, un alt spectacol de carnaval, înspăimîntător, și-a adunat protagoniștii printre coloanele Sălii Octombrie. Era o zi geroasă, iar sala era întunecoasă și mohorîtă. Imediat după ora amiezii, Ulrih și Matulevici, alături de juristul militar Rîcikov în vechiul scaun al lui Nikitcenko, și-au ocupat locurile pe banca juraților. Vîșinski stătea la biroul lui obișnuit, în partea stîngă. Soldații NKVD purtau uniforme de iarnă, cu manta și cască vătuită.

Bărbații care au intrat unul cîte unul în boxa acuzaților erau de alt soi decît cei din august trecut. Atunci fuseseră anihilați dușmani adevărați. Noii acuzați nu constituiseră o amenințare evidentă. Ei erau totuși figuri impresionante. Piatakov nu făcuse niciodată parte din Biroul Politic, dar, așa cum am văzut, fusese multă vreme una dintre figurile cele mai importante și mai capabile din partid. Sokolnikov, fost membru supleant al Biroului Politic, era un politician deosebit de serios și respectat. Serebriakov, fost secretar al Comitetului Central, nu era, nici el, de neglijat. Iar Radek era cel puțin o persoană publică foarte cunoscută.

Noul proces nu urmărea scopurile imediate și evidente ale primului. Motivele ce mai rămîneau erau evidente. În primul rînd, răzbunarea. Majo-

ritatea foștilor troțkiști de frunte fuseseră distruși. Iar răzbunarea purta cu sine, desigur, ideea lui Stalin că trebuiau luate măsuri preventive, de precauție. Curățenia radicală, chiar dacă nu mai existau motive întemeiate de a acționa conform standardelor normale, corespundea convingerii ferme a lui Stalin că „morții nu fac prozeliți" și „mai bine să fii sigur, decît să-ți pară rău".

În plus, Stalin fusese temporar dezamăgit de lipsa unei prăzi mai importante — Buharin și reprezentanții dreptei. Astfel, procesul nu era cel pe care îl intenționase el, ci doar un palid substitut al acestuia. Dar oala continua să fiarbă. Procesul asigura această permanență. Și putea fi folosit, așa cum a și fost, pentru a implica dreapta neîntîrziat. Este un mister, deși de mai mică importanță, de ce Uglanov nu a fost implicat. La 21 august el fusese nominalizat între cei anchetați, nu se numărase printre cei reabilitați în septembrie, și cu toate acestea nu a fost judecat. Ar fi fost în avantajul lui Stalin să includă o figură atît de proeminentă a dreptei în procesul din ianuarie 1937, prin care să realizeze o legătură cu Buharin și compania. Și, deși se spune că Iagoda l-a protejat, dacă facem o socoteală simplă, rezultă că Ejov ar fi avut timp să-l pregătească, între căderea lui Iagoda și procesul din ianuarie 1937. Nu putem decît să presupunem, așa cum am mai spus, că el a refuzat să vorbească.

Noul lot de acuzați a fost denumit simplu „centrul troțkist antisovietic". Nici un alt grup sau facțiune nu a mai fost reprezentat, așa cum se întîmplase în cazul procesului din 1936 al „centrului terorist troțkisto-zinovievist" sau ulterior în cel al „blocului deviaționiștilor de dreapta și troțkiștilor". După cum am văzut, primul proces nu a impresionat, în privința troțkiștilor. De data aceasta Radek a fost pus să afirme:

> Dacă privim componența vechiului centru, constatăm că în el nu exista nici măcar unul dintre vechii conducători politici. Existau Smirnov, mai curînd organizator decît un conducător politic; Mracikovski, soldat și luptător, și Ter-Vaganian, propagandist.[66]

Deoarece adevărați troțkiști nu existau, așa cum existau adevărații zinovievişti și deviaționiști de dreapta, distinșii *foști* troțkiști trebuiau să umple golul.

Din alte puncte de vedere, noii acuzați făceau o impresie diferită față de aceea a predecesorilor lor. Atunci fusese vorba despre un „centru" format din șapte persoane, plus diverși acoliți. De data aceasta, centrul era constituit numai din patru oameni: Piatakov, Radek, Serebriakov și Sokolnikov. Radek și Sokolnikov nu erau acuzați de abateri la fel de grave ca ale celorlalți doi. Piatakov și Serebriakov erau învinuiți că au organizat trei mari grupuri de sabotori (printre multele grupuri mai mici pe care se spunea că le înființaseră): organizația de distrugere a căilor ferate, condusă de Livșit; „centrul troțkist antisovietic din vestul Siberiei", de la Novosibirsk, format

din Muralov, Boguslavski și Drobnis, sub aceștia aflîndu-se mai mulți agenți distrugători din zonă; și cei trei agenți din industria chimică, care lucrau sub conducerea directă a lui Piatakov. Specializările nu erau unice; de exemplu, Kniazev era în același timp agent distrugător și spion japonez, în timp ce agenții din minele de cărbuni din Siberia erau totodată organizatorii încercării de asasinare a tuturor membrilor Biroului Politic care vizitau zona.

Acuzațiile erau foarte diferite de cele din august 1936. Atunci fusese doar o chestiune de terorism. Așa afirmase Vîșinski, iar dovezile arătau că acuzații nu urmăreau alt țel în afara acaparării puterii de la Stalin. Dar un asemenea obiectiv nu era în nici un caz lipsit de popularitate[67] și, la puțină vreme după execuții, presa a început să anunțe că, de fapt, Zinoviev ar fi avut un program politic — unul care implica restaurația capitalismului și pe care în mod firesc încercase să-l ascundă.[68] Stalin avea să remarce:

> La procesul din 1936, dacă vreți să vă amintiți, Kamenev și Zinoviev au negat categoric că ar fi avut o platformă politică de orice fel. Au avut toate ocaziile de a-și prezenta această platformă în timpul procesului. Dar nu au făcut-o, declarînd că nu aveau nici un fel de asemenea platformă politică. Fără nici un dubiu, au mințit negînd că ar avea o platformă.[69]

Tema a fost formulată cu fermitate în rechizitoriu. Acuzații intenționau să renunțe la industrializare și colectivizare și se bazau în mod special pe sprijinul guvernelor german și japonez. Ei își propuneau să facă concesiuni teritoriale Germaniei, să permită intrarea capitalului german în țară, iar în caz de război cu Germania să producă distrugeri în industrie și pe linia frontului. Toate acestea fuseseră puse la cale cu ocazia unei întîlniri între Trotki și Rudolf Hess.

Trotki subînțelesese de asemenea cel puțin înfrîngerea în război, și i-ar fi scris lui Radek: „Trebuie admis că problema puterii va deveni practic de actualitate pentru bloc numai ca urmare a înfrîngerii URSS-ului în război. Acest bloc trebuie să facă pregătiri energice..."[70]

S-au stabilit contacte de spionaj cu germanii și japonezii. Și, la fel ca în procesul Zinoviev, au fost organizate mai multe grupuri teroriste, „la Moscova, Leningrad, Kiev, Rostov, Soci, Novosibirsk și în alte orașe". La viața lui Molotov a existat un atentat prin implicarea lui într-o ciocnire de autovehicule la Prokopievski, 1934. Dar activitatea practică nu s-a limitat la pregătirea actelor teroriste. Acuzații erau în plus responsabili pentru numeroase accidente și deficiențe din industrie.

Pentru a fi complet, tabloul a fost prevăzut și cu alte activități, care se bucurau de mai puțină popularitate decît asasinatele. De exemplu, Kniazev a fost citat mărturisind că „serviciul de spionaj japonez a subliniat apăsat necesitatea utilizării armelor bacteriologice în timp de război, în scopul conta-

minării trenurilor care transportă trupe, a cantinelor și centrelor sanitare ale armatei cu bacili extrem de virulenți..."*[71]

Deși asemenea afirmații transferau asupra acuzaților responsabilități neplăcute, ele prezentau dezavantajul de a părea mai puțin plauzibile decît cele din 1936. Chiar dacă procesul Zinoviev a fost plin de acuzații false evidente, se putea cel puțin argumenta că *ar fi fost posibil* ca el să fi fost adevărat și exagerat apoi de NKVD. Cel puțin nu era incredibil că opoziționiștii l-ar fi putut împușca pe Kirov, și cu atît mai puțin imposibil era ca ei să fi dorit să-l împuște pe Stalin. Noile acuzații erau greu de crezut indiferent din ce punct de vedere ar fi fost considerate. Sabotajul comis de Piatakov și subordonații lui nu era deloc plauzibil. Mai mult, el era virtual incompatibil cu acuzațiile de terorism. Așa cum am arătat, un complot care urmărea răsturnarea guvernului prin acte teroriste nu putea să-și risipească energiile și să riște a fi descoperit datorită funcționării unei ample rețele de oameni care aruncau în aer mine și produceau accidente de circulație, numai în scopul de a slăbi economia și a semăna neîncrederea în guvern.

În domeniul economic totuși, dacă nu și în cel politic, Stalin s-a bazat pe un raționament cînd și-a ales victimele. Căci existau într-adevăr eșecuri pentru care era nevoie de un țap ispășitor. S-ar putea argumenta că oameni precum Livșiț au fost împușcați după exemplul amiralului Byng** — *pour encourager les autres*. Acest tip neobișnuit de bun-simț avea și el limitele lui. A-i împușca pe cei mai buni organizatori ai economiei pentru a-i încuraja pe cei mai puțin buni să devină mai eficienți decît pînă atunci constituia o politică îndoielnică. Este adevărat că Uniunea Sovietică s-a ales în cele din urmă cu cîteva cadre destul de competente, administratori capabili să lucreze sub amenințarea lichidării. Există însă conducători, fără îndoială, care nu pot să lucreze în asemenea condiții și de ale căror servicii țara a fost frustrată.

Desigur, tema sabotajului nu era nouă. Ea se înscria în vechea tradiție a procesului Șahtî — într-adevăr, în documentele procesului s-a formulat explicit ideea legăturii dintre vechii sabotori și cei noi. A fost de asemenea readusă în actualitate tehnica procesului Șahtî/Metro-Vic. S-a adunat o cantitate imensă de dovezi tehnice derutante. Rezultatul a fost că actualul proces al celor șaptesprezece a durat șapte zile, față de cinci cîte au fost suficiente pentru cei șaisprezece zinovieviști.

---

* O primă prezentare, fugitivă, a temei ce avea să fie folosită în războiul coreean, în anii 1950. (*N. a.*)

** O diferență între situația lui Byng și aceea a personalului sovietic din domeniul industrial, cu două sute de ani mai tîrziu, constă în aceea că pe mormîntul lui Byng din Southill, Bedfordshire, familia a putut să ridice un monument funerar, cu faimoasa inscripție „Spre perpetua dezonoare a justiției publice..." (*N. a.*)

De această dată acuzații au fost prezentați într-o ordine mai logică. La început cei patru conducători, apoi cei șapte teroriști și sabotori din vestul Siberiei, în continuare cei trei feroviari și la urmă cei trei din industria chimică.

Primul a fost *Piatakov*. El arăta încă a intelectual, avînd o înfățișare demnă, dar îmbătrînise vizibil și era slab și palid.

El a făcut unele delimitări în depoziția sa. Admițîndu-și responsabilitatea pentru constituirea grupurilor de teroriști și sabotori și pentru planificarea actelor de teroare și „diversiune" ce urmau să aibă loc în viitor, nu a mărturisit nici o clipă că ar fi fost complice în vreo acțiune violentă și a negat în mod special orice legătură cu vreunul dintre conspiratori. După ce a făcut dezvăluiri considerabile despre contactele politice din cadrul presupusului complot, a continuat mărturisind despre organizarea sabotajelor. Dar actele lui de sabotaj erau întotdeauna de felul următor:

> În Ucraina, activitatea era desfășurată mai ales în industria cocsului, de Loghinov și un grup de persoane care aveau legături cu el. Sarcina lor consta, în principal, în pornirea unor cuptoare de cocs care nu erau pregătite de funcționare și în stoparea construcției unor părți foarte valoroase și foarte importante ale industriei chimice și a cocsului. Ei puneau în funcțiune cuptoarele de cocs, dar nu utilizau acele produse secundare extrem de valoroase, care se obțin în procesul de cocsificare, astfel încît se risipeau fonduri uriașe.[72]
>
> ...Mariasin se ocupa de provocarea distrugerilor în felul următor. În primul rînd provoca pierderi de bani prin acumularea unor materiale nefolositoare, echipamente și așa mai departe. Cred că pînă la începutul anului 1936 erau înghețate, sub formă de materiale, fonduri în valoare de aproximativ cincizeci de milioane de ruble...
>
> Activitatea de producere a distrugerilor a îmbrăcat forme noi în ultima perioadă. În ciuda faptului că, după o întîrziere de doi sau trei ani, planul a început să intre în faza operațională, Mariasin a creat condiții intolerabile, a pus la cale intrigi și, într-un cuvînt, a făcut totul pentru a obstrucționa activitatea.[73]
>
> ...S-a întocmit un plan de dezvoltare total eronat pentru industria chimică de război... un plan care prevedea o capacitate de producție mai mică și, în consecință, o investiție de capital mai mare decît necesar.[74]
>
> Deși țara noastră este extrem de bogată în sare și materie primă pentru sodă, iar procesul de fabricație al sodei este foarte bine cunoscut, în țară este o penurie de sodă. Construcția unor noi fabrici de sodă a fost întîlnită.[75]

Cu alte cuvinte, faptele evidente pe care le-a recunoscut deschis erau acte de neglijență și proastă planificare, comise de subordonați — și este posibil ca ele să fi fost reale.

Piatakov a negat ferm anumite incriminări:

> *Vîșinski*: Acuzat Piatakov, ești de acord cu ce spune Șestov?
> *Piatakov*: Poate că Șestov a vorbit cu cineva, dar nu cu mine, cînd spune că cineva a calculat, cu creionul în mînă, costul zăcămîntului. Cu mine nu a avut o asemenea conversație.[76]

Și din nou:

Vîșinski: Îți amintești acum discuția despre spionaj cu Rataiceak?
Piatakov: Nu, neg acest lucru.
Vîșinski: Cu Loghinov?
Piatakov: Neg și acest lucru.
Vîșinski: Și că membrii organizației tale aveau legături cu serviciile secrete străine?
Piatakov: Cît privește existența unor asemenea legături, nu neg; dar că aș fi știut despre această organizație...[77]

Nu este clar dacă el a adoptat această linie din proprie inițiativă sau, la fel ca Smirnov, căpătase permisiunea de a se sustrage responsabilităților mai importante, ca parte a încurajării primite (de el și de Ordjonikidze) să spere că acuzațiile ce i se aduceau nu vor fi considerate capitale.

El a avut unele vagi rezerve și în privința relațiilor cu Trotki, ca și cînd ar fi vrut să arunce asupra lor o umbră de îndoială. De exemplu:

Vîșinski: Conversația pe care ai avut-o cu Trotki în decembrie 1935 și linia pe care a imprimat-o el, ai acceptat-o ca pe o directivă sau pur și simplu ca pe ceva spus într-o conversație dar care nu-ți crea nici o obligație?
Piatakov: Ca pe o directivă, desigur.
Vîșinski: De aici trebuie să înțelegem că subscriai?
Piatakov: Putem înțelege că am îndeplinit-o.
Vîșinski: Și că ai îndeplinit-o.
Piatakov: Nu „și că am îndeplinit-o", ci „că am îndeplinit-o".
Vîșinski: Nu e nici o diferență.
Piatakov: Pentru mine este o diferență.
Vîșinski: Care?
Piatakov: Cît privește acțiunea, mai ales acțiunea condamnabilă penal, nu există nici o diferență.[78]

Întîlnirea cu Trotki la care se face referire aici constituia punctul central al întregii conspirații. Trotki prezentase atunci programul complet al conspiratorilor — șapte pagini în *Raportul* oficial al *desfășurării procesului*.[79] Dificultatea consta în faptul că Trotki se afla în Norvegia, iar Piatakov nu s-a putut apropia de el decît pînă la Berlin unde, în decembrie 1935, se ocupa de treburi ale guvernului sovietic. Absența lui pentru o perioadă mai lungă de timp putea fi remarcată, astfel încît el mărturisea că, în urma unui aranjament stabilit cu un agent al lui Trotki, pe care l-a întîlnit la Grădina Zoologică din Berlin, s-a deplasat în Norvegia. În dimineața zilei de 12 decembrie, el a decolat de la Tempelhof, folosindu-se de un pașaport german fals, „a aterizat pe aerodromul din Oslo" la ora 15.00, a mers cu mașina pînă la locuința lui Trotki și acolo s-a ocupat de planurile conspirative (în cadrul cărora, după cum a mărturisit, Trotki l-a întîlnit pentru prima oară pe conducătorul nazist Hess, cu care a stabilit să colaboreze pe timp de pace și de război).

Această istorie s-a dovedit imediat falsă. Încă o dată Stalin, la ale cărui insistențe personale a fost introdusă în scenariu această implicare directă a lui Troțki,[80] avea să descopere dezavantajele pe care le prezenta un element străin într-o înscenare. La 25 ianuarie ziarul norvegian *Aftenposten* a publicat o informație potrivit căreia nici un avion civil nu a aterizat pe aerodromul Kjeller din Oslo în toată luna decembrie 1935. După mai multe investigații, publicația democrată norvegiană *Arbeiderbladet* a stabilit la 29 ianuarie că acest teren de aterizare nu fusese deloc folosit, de nici un aparat de zbor, în intervalul septembrie 1935 – mai 1936.

Atunci Troțki a publicat cererea ca lui Piatakov să-i fie cerute toate detaliile presupusului său zbor, inclusiv numele pe care îi fusese eliberat pașaportul și pe baza căruia putea fi verificată în continuare intrarea lui în Norvegia. El a continuat solicitîndu-i lui Stalin să ceară deferirea cazului unui tribunal norvegian, unde faptele puteau fi stabilite pe cale judiciară.

Nu putea fi găsită nici o poveste care să acopere eficient această falsificare grosolană. În cercurile partidului a început curînd să circule adevărul, după cum arată clar Raskolnikov, de exemplu (vezi p. 504).

Vîșinski a contracarat extrem de neconvingător, la sfîrșitul procesului, la 27 ianuarie:

> *Vîșinski*: Am o cerere către Curte. M-am implicat personal în această cercetare și am cerut Comisariatului Poporului pentru Afaceri Externe să cerceteze, pentru că am vrut să verific mărturisirea lui Piatakov și pe această cale. Am primit o comunicare și cer să fie introdusă la dosar.
> (Citește.)
> „Departamentul consular al Comisariatului Poporului pentru Afaceri Externe informează prin prezenta pe Procurorul URSS că, în conformitate cu informațiile primite de Ambasada URSS în Norvegia, aerodromul Kjeller de lîngă Oslo primește pe toată durata anului, conform regulamentelor internaționale, avioane din alte țări și că sosirea și plecarea avioanelor este posibilă și în lunile de iarnă."
> (*Spre Piatakov*): Era în luna decembrie?
> *Piatakov*: Exact.[81]

Astfel, încă o agenție a guvernului sovietic „certifica" nu faptul, ci simpla posibilitate tehnică a zborului lui Piatakov. S-ar putea crede că acest fapt ar fi fost suficient pentru a discredita în ochii străinilor întregul proces. Oricine a sperat acest lucru a putut constata în scurt timp că ideile lui Stalin privind credulitatea politică erau mai bine întemeiate decît ar fi părut la prima vedere.

Radek, parțial răspunzător de elaborarea scenariului, a dat un spectacol strălucit în dimineața de 24 ianuarie. În timp ce ceilalți acuzați au vorbit sec și trist, el a pus simțire în cuvinte. Radek a brodat pe tema istoriei troțkismului după 1927 și a legăturilor complexe între cei puși acum sub acuzare și grupul Zinoviev. Apoi a enumerat mai multe bande teroriste, l-a implicat pe Buharin,

a vorbit despre regimul „bonapartist" pe care îl intenționa Trotki și care s-ar fi aflat, de fapt, sub control fascist și a adăugat că Trotki era deja pregătit să sacrifice Ucraina și Extremul Orient în beneficiul agresorilor.

El a explicat apt apelul trotkist tardiv la democrație: „Oamenii încep să se certe cu privire la democrație numai cînd nu sînt de acord în probleme de principiu. Cînd sînt de acord, ei resimt nevoia unei democrații mai ample, care este subînțeleasă."[82]

În pofida faptului că fusese de acord să colaboreze, Radek a formulat într-o manieră directă cîteva obiecții față de rechizitoriu. Plîngîndu-se că, „fără motiv, numai de dragul ochilor frumoși ai lui Trotki — țara urma să revină la capitalism"[83], el spunea de fapt că acuzația referitoare la dorința gratuită de a restaura capitalismul pentru unicul motiv de a-l aduce pe Trotki la putere era o idee extraordinară, mai ales în legătură cu „oameni precum Iakov Livșiț sau Serebriakov, care au decenii de activitate revoluționară în urma lor"[84], și a căror „fibră morală" trebuie să fie acum „complet distrusă" dacă „s-au putut coborî pînă la a provoca distrugeri" și „a acționa conform instrucțiunilor dușmanului de clasă".

În general, Radek a fost un acuzat foarte cooperant și convingător. Cu toate acestea, după ce el și-a încheiat partea principală a mărturiei, Vîșinski a început să-l intimideze, stîrnind replici dure precum „Sînteți un abil cititor al inimii umane, cu toate acestea eu trebuie să-mi comentez gîndurile cu propriile cuvinte".[85] Sau, din nou:

> *Vîșinski*: Ai acceptat? Și ai avut această conversație?
> *Radek*: Ați aflat de la mine, ceea ce înseamnă că am avut-o.[86]

În final, Vîșinski i-a amintit nu numai că nu raportase despre conspirație, dar și că timp de trei luni refuzase să mărturisească și a spus: „Acest lucru nu aruncă o umbră de îndoială asupra ezitărilor și temerilor dumitale?"

Radek s-a enervat și a atacat punctul slab al întregului caz: „Ba da, dacă ignorați faptul că de la mine ați aflat despre program și despre instrucțiunile lui Trotki, bineînțeles că acest lucru pune sub semnul îndoielii ceea ce am spus."[87]

În timp ce depunea mărturie, Radek a fost silit să afirme că în 1935 „Vitali [*sic*] Putna a venit să mă vadă ca să-mi transmită o solicitare din partea lui Tuhacevski"[88].

Astfel comandantul de corp de armată Putna a fost încă o dată implicat. Și mai surprinzătoare a fost menționarea numelui lui Tuhacevski, chiar dacă a fost făcută într-un context nevinovat. Moscova a fost zguduită de ceea ce putea constitui, după toate probabilitățile, prima indicație că pe Mareșal îl așteptau necazurile.

Radek a fost rechemat în ședința de seară; el l-a exculpat pe Tuhacevski într-un lung schimb de replici cu Vîșinski (vezi p. 234). Amenințarea fusese formulată și recepționată ca atare.

În aceeași zi a fost chemat și *Sokolnikov*. El avea puține de adăugat în afara identificării cîtorva grupuri de teroriști în plus. Sokolnikov părea să fi avut puține legături cu teroarea sau sabotajul și, spre deosebire de cazul lui Piatakov, Vîșinski nu i-a pus întrebări din care să reiasă contrariul. Principala lui contribuție a fost ceea ce a spus despre generația mai veche de sabotori:

> *Sokolnikov*: ... S-a subliniat că trebuiau găsite fostele organizații de sabotori din rîndurile specialiștilor.
> *Vîșinski*: Printre foștii sabotori din perioada Partidului industrial și a procesului Șahtî. Ei bine, care a fost linia voastră?
> *Sokolnikov*: Linia lui Trotki, care a permis grupurilor de sabotori din cadrul blocului să stabilească contacte între ele.[89]

Serebriakov, care a urmat, a dat numele mai multor șefi de la căile ferate și a explicat că sistemul de organizare a acestui domeniu înainte de numirea lui Kaganovici în 1935 permisese desfășurarea sabotajelor voluntare. În rest, el s-a referit la alte cîteva grupuri teroriste care s-au adăugat numărului destul de mare al celor deja cunoscute. Nu este sigur dacă Serebriakov era la curent cu faptul că Vîșinski preluase vila lui de vacanță.[90]

La 25 și 26 ianuarie au fost aduși în fața instanței „siberienii". Mărturisirile lor s-au referit, în principal, pe de o parte la stabilirea legăturilor dintre ei, Piatakov și centrul de la Moscova și, pe de altă parte, la detaliile despre modul în care au conceput accidentele și exploziile.

Drobnis a început cu exemplele obișnuite de planificare defectuoasă din industrie:

> Inutil să mai spunem că astfel au fost întîrziate ritmul și progresul lucrărilor de construcții. Trebuie să spunem că s-a lucrat cu inteligență. De exemplu, au existat planuri pentru clădirile principale, importante ale Combinatului de îngrășăminte, dar pentru lucruri precum magistralele de gaze, conductele de alimentare cu aburi și așa mai departe, care ar putea părea mai puțin importante, dar care în realitate erau extrem de importante pentru darea în funcțiune a combinatului la termenul prevăzut, nu s-au pregătit planuri la timp și, desigur, această permanentă lipsă de coordonare din relațiile cu proiectantul a condus la primirea cu prea mare întîrziere a planurilor...[91]

> ...Termocentrala de la Kemerovo a fost adusă într-o asemenea situație încît mina ar fi putut să fie inundată dacă acest lucru ar fi fost considerat necesar în scopul sabotajului și dacă se dădea ordin în acest sens. Mai mult, s-a furnizat un cărbune necorespunzător din punct de vedere tehnic și aceasta a dus la producerea exploziei. A fost un act deliberat.[92]

În continuare el s-a referit la Mina Țentralnaia și a încheiat, dar numai după ce a fost considerabil intimidat de Vîșinski, mărturisind că speraseră

să fie sacrificate în explozie cît mai multe vieți omenești. Deși se aflase în închisoare în momentul producerii catastrofei, Drobnis și-a asumat răspunderea pentru producerea ei.

Șestov, agentul NKVD, a confirmat afirmațiile lui Sokolnikov și ale celorlalți sabotori. El a formulat un avertisment util pentru inginerii din întreaga țară: „...Deși Ovsiannikov nu a făcut parte din organizația noastră, el a fost genul de director care a lăsat totul în seama inginerilor, fără a lua nici o măsură, și putea fi ușor convertit la trotkism."[93]

Sub conducerea lui, sistemul de excavare de la Prokopievsk provocase nu mai puțin de șaizeci de incendii în subteran, pînă la sfîrșitul anului 1935.[94]

Șestov a explicat că trotkiștii erau cei care făceau viața muncitorilor insuportabilă și nu politica dusă de guvern:

> Se dădeau instrucțiuni care îi îngrijorau pe muncitori la culme. Înainte de a ajunge la frontul lui de lucru, muncitorul era făcut să înjure de mama focului conducerea minei. Se creau condiții de muncă imposibile. Nu numai datorită metodelor stahanoviste, ci și datorită celor normale.[95]

Norkin și Stroilov au depus mărturii similare despre sabotaje. *Norkin* „plănuise să scoată din funcțiune termocentrala regională de stat producînd explozii. În februarie 1936 avuseseră loc trei explozii"[96]. El mai era răspunzător și pentru un program defectuos de investiții.[97] Întrebat care erau motivele mărturisirii sale, el a născocit ceva care să sugereze adevărul:

> *Vîșinski*: De ce te-ai hotărît să mărturisești?
> *Norkin*: Pentru că toate lucrurile au o limită.
> *Vîșinski*: Poate s-au făcut presiuni asupra dumitale?
> *Norkin*: Am fost interogat, expus, au avut loc confruntări.
> *Vîșinski*: Ai fost pus în fața unor dovezi, a unor fapte?
> *Norkin*: Au avut loc confruntări.[98]

Mărturia lui *Stroilov* este deosebit de interesantă pentru ceea ce trebuie să fi fost imaginea lui Stalin despre scrierile lui Trotki: „Am afirmat că am citit cartea lui Trotki, *Mein Leben*. M-a întrebat dacă îmi plăcuse, am spus că din punct de vedere literar el, ca ziarist, scrisese bine, dar că nu mi-a plăcut cartea pentru că folosise de prea multe ori cuvîntul « eu »."[99]

La sfîrșitul mărturiei lui, Vîșinski, care nu se obosise să verifice situația aeroportului din Oslo, s-a lansat într-o întreagă discuție pentru a stabili adevărul unor contacte minore pe care Stroilov le avusese la Berlin:

> *Vîșinski*: Solicit Curții să anexeze la dosar următoarea declarație de la Hotelul Savoy: „Turist străin H.V. Berg, născut în 1874, cetățean german, de profesie negustor, Hotelul Savoy, camera 223 (numărul este identic cu al telefonului), 1–15 decembrie 1930, sosit de la Berlin.
> În camera ocupată de Berg exista telefon, cu numărul 8–50, interior 223. Directorul hotelului. Ștampila și numărul de înregistrare."[100]

Imediat după aceea a făcut același lucru cu o adresă din Berlin la care Stroilov fusese în vizită:

Vîșinski: Solicit Curții să anexeze la dosar această adresă din Berlin și numărul de telefon obținute din această publicație oficială [și înmînează Curții o carte groasă, cu coperte roșii]. La pagina 206, în dreptul numărului 8563 este scris Wüster, Armstrasse și adresa acestui Wüster care apare și în carnetul lui Stroilov.[101]

Curtea a satisfăcut ambele cereri, astfel încît *Cartea de telefon a Reichului German*, ediția a 7-a, volumul 2, există acum la dosar și de o jumătate de secol adună praf undeva într-un raft al Arhivelor Statului Sovietic.

Ca și Drobnis, *Muralov* se aflase la închisoare în momentul cînd se produseseră exploziile de la Țentralnaia. El însă a refuzat să accepte responsabilitatea acestora.

Președintele: Știai că la minele de cărbuni din Kemerovo trotkiștii introduseseră gaze în puțuri și creaseră condiții de muncă absolut intolerabile?
Muralov: La Uzinele Chimice a fost Drobnis — acestea fac parte dintr-un trust, iar minele din alt trust.
Președintele: Înțeleg. Eu vorbesc despre mina Kemerovo.
Muralov: N-am știut că la puțul Țentralnaia au adoptat metoda introducerii de gaze și Drobnis nu m-a informat. Acest lucru s-a întîmplat cînd eu mă aflam la închisoare.
Președintele: Unul dintre paragrafele mărturiei dumitale conține următoarea propoziție: „La mina Kemerovo trotkiștii au introdus gaze în puțuri și au creat condiții insuportabile pentru muncitori."
Muralov: Am aflat acest lucru fiind în închisoare, am aflat că acesta a fost rezultatul activității de subminare a trotkiștilor.[102]

În orice caz, principala lui preocupare a fost asasinatul. Una dintre slăbiciunile întregii istorii a ieșit la lumină:

Vîșinski: Nu s-a spus că terorismul în general nu dă rezultate dacă o singură persoană este omorîtă, iar celelalte rămîn, și că de aceea este necesar să se acționeze dintr-o bucată?
Muralov: Atît eu cît și Piatakov ne-am dat seama că era inutil să acționăm cu metodele de gherilă ale revoluționarilor socialiști. Noi trebuia să ne organizăm astfel încît să creăm panică dintr-o singură mișcare. Consideram că metoda de a ajunge la putere consta în a produce panică și consternare în rîndurile partidului.[103]

Dar, dacă a recunoscut că a atentat la viața lui Eihe și Molotov, Muralov a respins hotărît acuzația potrivit căreia Ordjonikidze ar fi fost o altă țintă:

Muralov: ...În legătură cu 1932 și atentatul lui Șestov la viața lui Ordjonikidze, declar categoric că acestea se află pe tărîmul fanteziilor lui Șestov. Eu nu am dat niciodată asemenea instrucțiuni.

Vîşinski: Confundă el lucrurile?
Muralov: Nu ştiu dacă le confundă sau se lasă purtat de imaginaţie, pur şi simplu.[104]

Vîşinski a fost atît de nemulţumit, încît s-a referit la acest moment în pledoaria finală: „Muralov, care nu a acceptat cu nici un chip să-i fie atribuită pregătirea asasinării tovarăşului Ordjonikidze... a recunoscut că a organizat un act terorist împotriva tovarăşului Molotov." Ceea ce este desigur anormal. Nu putem considera lucrurile altfel decît ca pe o demonstraţie de loialitate faţă de Ordjonikidze şi o speranţă că acesta îl va ajuta.

Cît priveşte atentatul împotriva lui Molotov, acesta interesează ca acţiune unică întreprinsă de teroriştidupă uciderea lui Kirov. Adevărul în această privinţă a fost spus probabil în 1961:

> Acesta este încă un exemplu al cinismului extrem al lui Molotov. Cu ocazia unei deplasări în oraşul Prokopievsk, în 1934, maşina în care călătorea Molotov a ieşit de pe şosea şi a ajuns cu roţile din dreapta în şanţ. Nici unul dintre pasageri nu a avut de suferit. Accidentul a stat la baza acuzaţiilor ulterioare privind un „atentat" la viaţa lui Molotov, pentru care a fost condamnat un grup de oameni complet nevinovaţi. Cine a ştiut mai bine decît Molotov că nu a fost vorba despre un atentat? Dar el nu a spus nici un cuvînt în apărarea acestor nevinovaţi.[105]

După cum a explicat Muralov, planul prevedea să fie sacrificat şoferul pentru a-l omorî pe Molotov în accident:

> *Muralov*: Maşina urma să intre în şanţ cu toată viteza. În aceste condiţii, datorită vitezei maşina urma să se răstoarne şi să se zdrobească, iar oamenii...
> *Vîşinski*: S-a încercat răsturnarea maşinii în şanţ?
> *Muralov*: S-a încercat, dar şoferul s-a speriat şi maşina nu a mai căzut în şanţ...
> *Şestov*: ...Un loc — pentru cei care cunosc Prokopievsk — se afla în apropiere de puţul nr. 5, pe drumul către Administraţia Minelor, iar al doilea era între barăcile muncitorilor şi puţul nr. 3. Există acolo o ravenă, nu un şanţ, cum a spus Muralov, o ravenă de vreo cincisprezece metri adîncime.
> *Vîşinski*: Un „şanţ" de cincisprezece metri adîncime! Cine a ales acest loc?
> *Muralov*: Permiteţi-mi să spun ceva despre explicaţia lui Şestov. Nu-l voi contrazice pe Şestov dacă era şanţ sau ravenă...
> *Vîşinski*: Dumneata ai fost personal la locul unde se află acest şanţ?
> *Muralov*: Nu, n-am fost niciodată acolo.
> *Vîşinski*: Deci nu l-ai văzut?
> *Muralov*: Nu, dar la Prokopievsk sînt multe ravene, una lîngă alta, între toate dealurile.
> *Vîşinski*: Dacă n-ai văzut locul, nu poţi să spui nimic despre el.
> *Muralov*: N-am să spun nimic despre el.[106]

Afirmaţia supărătoare făcută de Muralov că aşa-numita ravenă era un „şanţ" se baza probabil pe buna cunoaştere a locului. În pledoaria finală, Vîşinski a comentat: „Dar faptul rămîne fapt. S-a comis un atentat la viaţa

tovarășului Molotov. Mașina s-a răsturnat peste marginea unui « șanț » de cincisprezece metri, după cum l-a numit Muralov cu modestie, acesta este un fapt."[107]

Cu atît mai curios este că singurul complot terorist (în afară de uciderea lui Kirov) care a ajuns într-adevăr să devină acțiune a fost comis nu de unul dintre troțkiștii bine antrenați și devotați; ci de un aventurier mărunt, recrutat din partea locului, „Arnold, alias Ivanov, alias Vasiliev, alias Rask, alias Kulpenen..." după cum s-a exprimat Vîșinski.[108] Deși Troțki „insistase... în mod deosebit" asupra comiterii unei serii de acte teroriste „mai mult sau mai puțin simultan", numai cel îndreptat împotriva lui Molotov avusese un rezultat oarecare. Este adevărat (și chiar recunoscut oficial) că Molotov nu a suferit decît un șoc. Ceea ce nu se poate spune însă despre nici una dintre victimele la care s-au referit Prigojin, Golubenko sau alți asasini de profesie.

Curtea se afla acum în fața dificultății de a corela faptele cu ficțiunea. Din moment ce un accident avusese loc, și s-a decis transformarea acestuia într-o încercare de asasinare, autorul nu era un agent provocator din NKVD, ci șoferul într-adevăr implicat. Aceasta s-a dovedit a fi o greșeală. În locul unui Olberg sau al unui Berman-Iurin, ales și ferchezuit pentru ocazia cu pricina, curtea s-a trezit cu un om total nepregătit pentru rolul pe care întîmplarea l-a pus să-l joace.

La ședința din seara de 26 ianuarie, Vîșinski a ajuns la etapa examinării lui *Arnold*, șoferul despre care se presupunea că încercase să comită asasinatul la ordinele conspiratorilor din Siberia. Schimbul de replici a constituit un interludiu ridicol. De această dată Vîșinski părea să fi scăpat situația de sub control.[109]

Arnold a afirmat că s-a pierdut cu firea și a produs un accident ușor. Era însă foarte limpede că nici un conspirator nu s-ar fi putut aștepta din partea unui asemenea om să-și sacrifice viața, așa cum prevedea presupusul plan. De fapt, ultima remarcă a șoferului a contrazis total ideea că el ar fi urmat să moară în accident. Explicînd motivele care îl determinaseră să devină troțkist, Arnold a spus că i se promisese „să nu fie lăsat la urmă" atunci cînd troțkiștii vor ajunge la putere.

În acest dialog (care se întinde pe treizeci de pagini în stenograma procesului), Vîșinski nu mai avea în față un colaborator mai mult sau mai puțin antrenat, ci un escroc și un aventurier din lumpenproletariat. A fost nevoie de cinci sau zece minute pentru a identifica numele real al lui Arnold din diversele lui nume de împrumut și nici atunci lucrurile nu s-au lămurit în totalitate, ulterior apărînd alte încurcături.

Datorită vieții libertine specifice mahalalelor din Petrograd, Arnold acumulase deja „trei nume de familie înainte de a împlini șapte ani", a remarcat Vîșinski. Adolescent fiind, el călătorise în Finlanda, apoi în Germania și Olanda, iar mai tîrziu, în timpul celui de al doilea război mondial, în

Norvegia și Anglia. La întoarcere a fost recrutat, dar a dezertat și șase luni a stat la închisoare. Există pagini întregi de întrebări în legătură cu această situație, apoi Vîșinski s-a încurcat din nou în mai multe nume și într-o serie întreagă de regimente din care a făcut parte Arnold și din care a dezertat în timpul războiului, precum și în gradele pe care le-a căpătat, în plus față de cele pe care le-a avut, pur și simplu pentru că și-a mai cusut singur încă o tresă. Mai mult, șoferul contrazicea prin răspunsuri ceea ce declarase în timpul anchetei. Președintele completului de judecată a trebuit să-l readucă la ordine, dar nu s-au obținut progrese prea mari. Arnold reușise să fure cîteva permise de circulație pe calea ferată și ajunsese astfel la Vladivostok, apoi, sub alt nume, la New York, unde se înrolase în armata Statelor Unite, deși nu vorbea deloc englezește. În America a stat închis timp de cinci sau șase luni — deși aici Vîșinski s-a încurcat din nou în numărul de detenții (se pare că au fost două). De asemenea nu era clar dacă se înrolase în armata americană o dată, de două ori sau niciodată. El pretindea că ar fi ajuns în Franța cu armata Statelor Unite și se mai semnalează și o vizită în America de Sud. În America el mai apare și ca francmason și totodată membru al Partidului Comunist al Statelor Unite. Această amestecătură extraordinară este relatată pe douăzeci și trei de pagini în care singurul punct incriminator este apartenența la Francmasonerie, pe care Arnold nu o mărturisise partidului. Se pare că în cele din urmă el a fost îmbarcat și expediat în Rusia, fiind trimis împreună cu un grup de specialiști americani la Kemerovo, unde a devenit membru al Partidului Comunist Rus. În Siberia de Vest lucrase ca administrator, apoi răspunsese de transportul naval, după care trecuse printr-un departament comercial și în cele din urmă se ocupase de „instalația telefonică", în cadrul unor mari întreprinderi din Kemerovo și Kuznețk. În sfîrșit, în 1932 intrase în contact cu trotkiștii, fiind recrutat de Șestov. Arnold fusese deja dat afară din mai multe slujbe din cauza unor remarci antisovietice, iar Șestov îl șantaja și cu altceva, pentru că descoperise două dintre numele lui — deși, pentru a demonstra acest lucru, Vîșinski s-a încurcat din nou într-o disertație îndelungată despre cîte nume avea șoferul în total. Dovezile cu adevărat relevante se concentrează pe o pagină și jumătate.

Ele arătau că Șestov și Cerepuhin, secretarul organizației locale de partid, îi ordonaseră lui Arnold să producă un accident rutier în care să fie implicați Ordjonikidze, Eihe și Ruhimovici. Dar el și-a pierdut cumpătul.

Cînd a venit rîndul lui Molotov, planul s-a repetat. Dar de această dată „șanțul" a devenit nu o „ravenă", ci un „mal":

> *Arnold*: ...La curba aceasta există nu o ravenă, cum i-a zis Șestov, ci ceea ce noi numim un parapet, marginea drumului, adînc pe partea cealaltă de opt–zece metri, cu o pantă de aproape nouăzeci de grade. Cînd am ajuns la gară s-au urcat în mașină Molotov, Kurganov, secretarul comitetului raional de partid și Griadinski, președintele comitetului executiv teritorial...

Dar, el a ratat din nou și nu a reușit decît să iasă de pe șosea cînd un alt camion, evident închiriat de conspiratori, a intrat în el. Nimeni nu a fost rănit.

Arnold a fost sancționat pentru conducere neglijentă, a primit un loc de muncă în Taşkent, s-a întors la Novosibirsk, a devenit adjunct de administrator într-un departament de aprovizionare și în cele din urmă șeful unui garaj. Asta era totul.

După Arnold au urmat adjunctul comisarului poporului pentru Căile Ferate, *Livșiț* și ceilalți conspiratori de la căile ferate. Această parte a procesului era, în mod evident, creația personală a lui Kaganovici. În ultima luare de cuvînt, atît Livșiț cît și Kniazev aveau să numească înșelarea încrederii lui Kaganovici una dintre cele mai odioase laturi ale crimei lor. Livșiț a remarcat:

> Cetățeni jurați! Acuzația formulată împotriva mea de procurarul general este agravată de faptul că am fost ridicat de partid dintre oamenii de rînd, pînă la o funcție înaltă în administrația de stat — aceea de adjunct al comisarului poporului pentru Căile Ferate. M-am bucurat de încrederea partidului, m-am bucurat de încrederea tovarășului de arme al lui Stalin, Kaganovici.[110]

în timp ce Kniazev s-a căit:

> ...Întotdeauna am resimțit un sentiment îngrozitor de durere cînd Lazar Moiseevici [Kaganovici] îmi spunea: „Te știu ca pe un muncitor feroviar care cunoaște căile ferate atît din punct de vedere teoretic cît și practic. Dar de ce nu simt la tine acea mare capacitate de muncă pe care am dreptul să ți-o cer?"[111]

Livșiț, ca deținător al unei funcții mai mari, a fost implicat și în planurile de asasinate, dar principalele dovezi împotriva lucrătorilor de la căile ferate se refereau la distrugerea trenurilor și desfășurarea unor acțiuni de spionaj în favoarea Japoniei. Amploarea cercului „ostil" din căile ferate poartă toate însemnele stilului „rădăcină și ramuri" al lui Kaganovici. Fiecare acuzat a nominalizat liste întregi de sabotori care se infiltraseră în întregul sistem al căilor ferate. Vîșinski a fost foarte preocupat să pună pe seama sabotorilor uciderea cetățenilor nevinovați:

> *Vîșinski*: Nu-ți amintești dacă acești douăzeci și nouă de militari ai Armatei Roșii au fost grav mutilați?
> *Kniazev*: Vreo cincisprezece au fost grav mutilați.
> *Vîșinski*: Despre ce fel de răniri grave a fost vorba?
> *Kniazev*: Mîini rupte, picioare străpunse...
> *Vîșinski*: Capete străpunse, brațe rupte, coaste rupte, picioare rupte?
> *Kniazev*: Da, așa este.
> *Vîșinski*: Toate acestea s-au întîmplat grație dumitale și complicilor dumitale?[112]

Și acest inel criminal a fost bine dezvoltat, după cum se poate vedea din lista celor implicați într-un singur act de sabotaj:

Vîșinski: ...Cum de a fost posibilă încălcarea într-o asemenea măsură a regulamentului de funcționare a căilor ferate? Nu pentru că administrația gării făcea parte din liga troțkiștilor?
Kniazev: Ba da.
Vîșinski: Numește persoanele.
Kniazev: Markevici, șeful gării, Rîkov, șeful interimar al gării, Vaganov, adjunct al șefului de gară, Rodionov, adjunct al șefului de gară, Kolesnikov, macagiu șef.
Vîșinski: Cinci.
Kniazev: Macagiul Bezghin.
Vîșinski: Șase.
Kniazev: A mai fost și șeful căilor ferate din sectorul respectiv, Brodovikov.
Vîșinski: Da, și însuși directorul căilor ferate.[113]

Numai dintr-un singur sector, Căile Ferate din Urali, Kniazev a implicat o lungă serie de complici, într-un mod care schițează amploarea epurărilor efectuate în rîndurile lucrătorilor de cale ferată din întreaga Uniune Sovietică. Personalităților de frunte de la cartierul lui general li s-au adăugat șefi ai căilor ferate din diverse sectoare, conducători de trafic, inspectori de trafic, șefi ai departamentelor de tracțiune, maiștri de locomotivă, ingineri de depouri, șefi de gară, adjuncții lor, mecanici de locomotivă, macagii. El a numit în total treizeci și trei de oameni, „cadre ale organizației mele troțkiste de la Căile Ferate din Urali"[114].

Kniazev a continuat să spună:

Noi am organizat direct între treisprezece și cincisprezece sabotaje de tren. Îmi amintesc că în 1934 au fost în total 1500 de sabotaje și accidente feroviare. În depoul Kurgan au intrat locomotive puternice, de tip F.D. Profitînd de faptul că în acest depou nu se știa prea mult despre ele, conducerea a slăbit în mod deliberat supravegherea reparațiilor curente și i-a obligat adesea pe mecanici să plece la drum înainte de încheierea reparațiilor. Aproape toate manometrele de pe circuitele de apă erau defecte. Ca urmare a acestei neglijențe, un boiler s-a spart în 1936 pe tronsonul Rosa-Vargași...
Vîșinski: ...Sabotajul din 7 februarie 1936, din sectorul Edinover-Berdiauș, s-a făcut la cererea dumitale?
Kniazev: Da... Feroviarii consideră că dacă șina s-a rupt, nu sînt de vină cei care călătoresc.
Vîșinski: Cu alte cuvinte, ei atribuie întîmplarea unor cauze obiective?
Kniazev: Vinovații nu au fost descoperiți.[115]

La urmă au venit acuzații din domeniul chimiei. Bine cunoscutele învinuiri s-au repetat într-un context ușor modificat. *Rataiceak* a făcut o încercare slabă de autoapărare:

Rataiceak: ...Nu, dar a trebuit să fac acest lucru, cetățene procuror, pentru că dacă nu am fi luat această măsură de prevedere exista pericolul să-și piardă viața sute de muncitori. De aceea am condus eu însumi neîntîrziat activitatea de curățare.

Vîșinski: Ai condus-o în așa fel încît șaptesprezece muncitori au fost uciși și cincisprezece răniți. Nu-i așa?
Rataiceak: (Tace.)
Vîșinski: Ai condus operațiunile de curățare astfel încît șaptesprezece muncitori au fost uciși și cincisprezece răniți.
Rataiceak: Este adevărat, dar era tot ce puteam face.[116]

Acuzarea a încheiat prezentînd rapoartele diverselor comisii de martori experți care au pus în seama acuzatului toate exploziile și incendiile din puțuri. Stroilov a comentat însă abil că sistemul de excavație pe care erau acuzați sabotorii că l-au instalat pentru scopurile urmărite fusese de fapt în funcțiune de mai multă vreme, înainte de producerea accidentelor.

La 28 ianuarie, ora 16.00, Vîșinski a început pledoaria acuzării:

Acesta este un abis al degradării!
Aceasta este limita, ultima măsură a degradării morale și politice!
Aceasta este nemărginirea diabolică a crimei![117]

Acestea erau, a exclamat el, sentimentele cu care toți oamenii onești i-au condamnat pe zinovieviști. Acum glasurile trebuie să se audă din nou. Căci „transformarea grupurilor trotkiste în grupări de diversioniști și criminali care acționează ca instrumente ale serviciilor secrete străine și ale cartierelor generale ale agresorilor nu fac decît să încununeze lupta dusă de trotkiști împotriva clasei muncitoare și a Partidului, împotriva lui Lenin și a leninismului, timp de mai multe decenii"[118].

Acela nu era „un partid politic. Este o bandă de criminali, o agentură a serviciilor străine de spionaj"[119]. Ei erau în realitate mai răi decît albii; „ei au decăzut mai mult decît cei mai înverșunați dintre suporterii lui Denikin și Kolceak. Cei mai răi dintre aceștia erau mai buni decît acești trădători. Susținătorii lui Denikin, Kolceak, Miliukov nu au coborît atît de jos precum aceste iude trotkiste..."[120]

Rataiceak a fost considerat un exemplu de conspirator. Vîșinski a remarcat, într-un mod destul de nepărtinitor: „Nu este clar dacă el e spion german sau polonez, dar nu încape nici o îndoială că este spion; și, potrivit profesiei lui, este un mincinos, un escroc și un ticălos."[121]

Asemenea analize, din care se poate înțelege că antistalinismul era definit ca fascism criminal, corespundeau desigur cu previziunile lui Stalin, ele fiind întărite acum de tribunalul lui:

...Previziunile tovarășului Stalin s-au adeverit în totalitate. Trotkismul a devenit într-adevăr liantul tuturor forțelor ostile socialismului, al grupurilor de bandiți, spioni și criminali care s-au pus în întregime la dispoziția serviciilor secrete străine, care au devenit în cele din urmă și irevocabil lacheii capitalismului, restauratorii capitalismului în țara noastră.[122]

Mai interesante decît atacurile în discursul lui Vîșinski au fost pregătirile pentru acțiuni viitoare. El a afirmat mușcător:

> Aș dori să vă reamintesc cum, în cazul centrului unit al zinovieviștilor și trotkiștilor, unii dintre acuzați au jurat chiar aici, chiar în această boxă, în ultima luare de cuvînt, unii implorînd clemență, alții nu, că au spus tot adevărul, că au spus totul, că în inimile lor nu a mai rămas nici urmă de opoziție față de clasa muncitoare, față de poporul nostru, față de țara noastră. Iar mai tîrziu, cînd ghemul revoltător al crimelor monstruoase comise de acești oameni a început să se depene, am constatat că acești oameni, cu un picior în groapă, au continuat să mintă și să înșele.
> ...Cred că toate aceste circumstanțe îmi permit să afirm că, dacă există vreun neajuns al acestui proces, el nu constă în faptul că acuzații au spus ceea ce au spus, ci că, în cele din urmă, acuzații nu ne-au spus tot ce au făcut în realitate, nu au vorbit despre toate crimele pe care le-au comis împotriva statului sovietic.[123]

Acuzațiile ce aveau să-i fie aduse în anul următor lui Buharin s-au conturat într-un pasaj cu deosebire sinistru:

> *Vîșinski*: Piatakov și ceilalți au fost cei care în 1918, într-o perioadă de pericol extrem pentru țara sovietelor, au purtat negocieri cu revoluționarii socialiști pentru a determina un *coup d' état* contrarevoluționar și a-l aresta pe Lenin, astfel încît Piatakov să poată ocupa funcția de șef al guvernului, de președinte al Consiliului Comisarilor Poporului. Acești aventurieri doreau să-și aștearnă calea spre putere prin arestarea lui Lenin, printr-un *coup d' état*.[124]

În sfîrșit, Vîșinski l-a citat pe Sokolnikov, referindu-se la unitatea esențială a întregii opoziții, pe baza programului lui Riutin:

> Cît privește liniile programului, încă din 1932 trotkiștii, zinovieviștii și reprezentanții dreptei au căzut cu toții de acord în principiu asupra unui program caracterizat ca program al Dreptei. Aceasta a fost așa-numita platformă Riutin; în mare măsură, încă din 1932, ea a exprimat politica programată comună a celor trei grupuri.[125]

Fusese schițat deja personalul următoarelor procese. În afară de Buharin și Rîkov, a fost implicat Rakovski (de către Drobnis).[126] Tot atunci a fost incriminat și Mdivani din Georgia, al cărui nume a fost de asemenea pomenit.[127]

În cazul de față, a subliniat Vîșinski, se adunaseră dovezi de o rigoare nemaiîntîlnită pentru tribunalele burgheze:

> Am verificat cu ajutorul experților dovezile acuzaților și, deși știm că, în conformitate cu legislația unora dintre țările europene, recunoașterea faptelor de către acuzat este considerată o dovadă suficientă a vinovăției sale, iar justiția nu se simte obligată să solicite dovezi suplimentare, noi, pentru a respecta principiul strictei imparțialități, în pofida mărturisirilor făcute chiar de acuzați, am verificat încă o dată afirmațiile lor, din punct de vedere tehnic, și am obținut un răspuns categoric în legătură cu explozia din 11 noiembrie, incendiile de la mina

Prokopievsk, precum și incendiile și exploziile de la uzina din Kemerovo. S-a stabilit fără nici o posibilitate de îndoială intenția criminală.[128]

S-au luat în discuție cîteva dintre obiecțiile formulate în legătură cu procesul Zinoviev. De exemplu, în legătură cu absența dovezilor documentare, Vîșinski a spus:

Acuzații au comis faptele care le-au fost atribuite... Dar care sînt dovezile de care dispunem din punctul de vedere al procedurii judiciare? Problema se poate pune în felul următor: o conspirație, veți spune, dar unde sînt documentele?... Voi afirma deschis, respectînd cerințele fundamentale ale științei procedurii penale, că în cazul unei conspirații nu se pot formula asemenea cereri.[129]

(În această privință, unul dintre avocații apărării, insuficient informat, avea să se refere la „documentele disponibile în acest caz".)[130]

S-a insistat mult pe linia mîniei populare:

Ei aruncă în aer mine, incendiază ateliere, distrug trenuri, mutilează și ucid sute dintre cei mai buni oameni ai noștri, fii ai patriei. Opt sute de muncitori din Uzinele de îngrășăminte azotoase de la Gorlova au anunțat prin *Pravda* numele celor mai buni stahanoviști din uzină care au murit de mîna trădătoare a diversioniștilor. Iată lista acestor victime: Lunev — stahanovist, născut în 1902, Iudin — inginer talentat, născut în 1913, Kurkin — membru al Ligii Tineretului Comunist, stahanovist, în vîrstă de 23 ani, Strelnikova — muncitoare în brigada de șoc, născută în 1913, Moiseț — muncitor în brigada de șoc, născut tot în 1913. Aceștia au fost uciși, peste zece au fost răniți. Maximenko, un stahanovist care își îndeplinea norma 125 pînă la 150 la sută, a fost ucis. Nemihin — unul dintre cei mai buni muncitori ai brigăzii de șoc — și-a sacrificat concediul de zece zile pentru a coborî în puțul de la Țentralnaia, iar acolo l-a așteptat cineva să-l omoare. Artificierul Iurev — unul dintre oamenii care au participat la luptele împotriva chinezilor Albi — a fost ucis. Lanin, un miner bătrîn, participant la războiul civil, a fost ucis. Și așa mai departe.[131]

În consecință, Vîșinski s-a simțit îndreptățit să strige, perorînd:

Nu stau în fața dumneavoastră singur! Victimele se află în mormînt, dar eu simt că ele sînt aici, alături de mine, arătînd spre boxă, spre voi, cei acuzați, cu brațele lor mutilate, descompuse în mormîntul în care i-ați trimis!
Nu sînt numai eu cel ce vă acuză! Mi se alătură acuzîndu-vă întregul nostru popor! Îi acuz pe acești criminali odioși care nu merită decît o singură pedeapsă — moartea prin împușcare.[132]

Spre deosebire de inculpații din procesul Zinoviev, unii dintre acuzații mai tineri din acest proces beneficiau de avocați care să-i apere. Aceștia aveau față de îndatoririle lor o opinie diferită de cea a colegilor din tribunalele burgheze. Braude a început prin a spune, într-un *locus classicus* pentru avocații staliniști ai apărării:

Tovarăși judecători, nu voi ascunde în fața dumneavoastră poziția de o dificultate excepțională, fără precedent, în care se află apărarea în acest caz. În primul rînd, tovarăși judecători, avocatul apărării este fiu al acestei țări. Și el este cetățean al marii Uniuni Sovietice, iar el nu poate să nu împărtășească teribila indignare, mînia și oroarea pe care le resimte acum întreaga populație a patriei, tineri și bătrîni, sentimentul pe care procurorul l-a exprimat atît de bine în discursul său...

În acest caz, tovarăși judecători, nu există dubii privind faptele. Tovarășul procuror a avut mare dreptate cînd a spus că, din toate punctele de vedere, din punctul de vedere al documentelor existente în acest caz, din punctul de vedere al examinării martorilor convocați aici pentru a fi confruntați cu acuzații, toate acestea ne-au lipsit de posibilitatea de a pune sub semnul îndoielii dovezile. Toate faptele au fost dovedite și în această privință apărarea nu dorește să intre în dispută cu procurorul. De asemenea nu poate exista nici o controversă cu procurorul în privința evaluării aspectelor politice și morale ale cazului. Și din acest punct de vedere cazul este atît de clar, evaluarea politică făcută aici de procuror este atît de limpede, încît apărarea nu poate decît să se asocieze fără rezerve și în toate privințele acestei părți a pledoariei.[133]

Cînd „apărarea" a terminat, a urmat ultima luare de cuvînt a acuzaților. Piatakov a încheiat, cu privirea plecată:

Peste cîteva ore veți pronunța sentința. Iar eu stau în fața dumneavoastră, în nimicnicie, zdrobit de crimele pe care le-am comis, deposedat de toate din propria-mi vină, un om care și-a pierdut partidul, care nu are prieteni, care și-a pierdut familia, care s-a pierdut pe sine.[134]

Cea mai importantă contribuție a lui Radek a constat în faptul că a precizat că mai existau încă oameni „pe jumătate trotkiști, un sfert trotkiști, o optime trotkiști, oameni care pe noi ne-au ajutat, care nu au știut de existența organizației dar care au simpatizat cu noi, oameni care, din liberalism, din frondă față de partid, ne-au acordat sprijinul..." El a acordat în felul acesta privilegiul de a se putea anula orice critică la adresa epurărilor, chiar dacă subiectul era „stalinist în proporție de șapte optimi".

Și totuși, fiind în același timp abject dar și competent în prezentarea învinuirilor puse în seama lui Trotki și a celorlalți acuzați, Radek a reușit să facă unele afirmații cu două tăișuri. El a continuat să se disocieze, pe sine și pe cei inculpați împreună cu el, de legăturile germane directe:

Dar cînd am citit despre Olberg și cînd i-am întrebat pe ceilalți dacă știuseră despre existența lui Olberg și nici unul nu auzise despre el, mi-a devenit clar că, pe lîngă cadrele ce treceau prin școala lui, Trotki pregătea agenți care absolviseră școala fascismului german.[135]

În final el a repetat faptul că tot cazul se construia pe cuvîntul lui și al lui Piatakov:

Ce dovezi există în sprijinul acestui fapt? În sprijinul acestui fapt vine existența mărturisirilor făcute de doi oameni — mărturia mea, că eu am primit directive și scrisori de la Troțki (pe care, din nefericire, le-am ars) și mărturia lui Piatakov, care a stat de vorbă cu Troțki. Mărturiile tuturor celorlalți acuzați se bazează pe mărturiile noastre. Dacă aveți de-a face cu adevărați criminali și spioni, pe ce vă bazați convingerea că ceea ce am spus noi este adevărul, adevărul adevărat?[136]

Ceilalți au adoptat linia mai obișnuită. Drobnis, Muralov și Boguslavski s-au referit la dosarele lor perfecte și originea muncitorească. Sokolnikov a vorbit mult, iar Serebriakov puțin. Toți au atacat persoana lui Troțki, deși mai mult sau mai puțin vehement. Arnold a susținut cît de bine a putut că avea „un nivel politic slab, scăzut".

La ora 3.00 în dimineața zilei de 30 ianuarie s-a pronunțat sentința. Moarte pentru toți, cu excepția lui Sokolnikov și Radek (care „nu au participat direct la organizarea și executarea" diferitelor crime) și a lui Arnold, care au primit fiecare cîte zece ani, precum și cu excepția lui Stroilov, care a primit opt. În cercurile NKVD a circulat zvonul că Lion Feuchtwanger i-a cerut lui Stalin să-l cruțe pe Radek, ca preț pentru acordul de a scrie cartea *Moskva 1937*, în care justifică procesele, iar Stalin ținea foarte mult ca această carte să fie scrisă pentru a contracara efectul volumului lui André Gide, *Retour de L'URSS*.[137] Condamnarea lui Arnold, despre care se presupune că ar fi comis într-adevăr un act terorist, contrastează flagrant cu cele ale celorlalți asasini ratați, precum Fritz David. S-a sugerat că Stalin a fost atît de amuzat de mărturia lui, încît atunci cînd a stabilit sentințele și-a permis capriciul de a fi în mod excepțional clement.

Pe figura lui Radek s-a citit ușurarea cînd a auzit sentința. El s-a întors către ceilalți acuzați zîmbind vinovat și ridicînd din umeri, ca și cînd nu ar fi putut să-și explice norocul.*[138] Se spune că ulterior el a fost judecat din nou, sub acuzația de a fi ascuns dovezi împotriva lui Tuhacevski, și condamnat la moarte, dar pedeapsa a fost comutată. Un raport oficial recent precizează că el a fost „ucis în închisoare, la 19 mai 1939". Multă vreme s-a raportat că el a fost ucis de un criminal din rîndurile deținuților, la ordin[139], iar acum s-a confirmat că atît el cît și Sokolnikov au fost „uciși în închisoare de colegi de celulă, în mai 1939". Stroilov și Arnold au fost împușcați în 1941.[140]

Rudele mai multor deținuți au fost identificate în lagăre sau închisori. Fiica lui Radek a primit opt ani.[141] Soția lui Drobnis a fost văzută în 1936

---

* Concluzia nu este nici pe departe justificată. Ejov îi dăduse lui Ulrih instrucțiuni cu privire la pedepse, la 28 ianuarie: toți acuzații urmau să fie împușcați. Probabil că Stalin a fost cel care s-a răzgîndit (așa cum se răzgîndise și în legătură cu numele programate să fie implicate în proces — Livșiț și Turok au fost adăugate în ultimul moment) (*Izvestia Ț k KPSS*, nr. 9 [1989]). (*N. a.*)

în izolatorul Krasnoiarsk. Surzise aproape complet ca urmare a tratamentului de la Lubianka.[142] Fratele lui Muralov a fost împușcat; fiul lui, în vîrstă de șaisprezece ani, a fost trimis într-un lagăr de muncă și a murit de distrofie la Dalstroi, în 1943; au mai fost închise numeroase alte rude, inclusiv nepoata lui, Elka.[143] Galina Serebriakova, care de atunci a petrecut douăzeci de ani în Siberia, fusese căsătorită cu două dintre principalele victime, Serebriakov și Sokolnikov. În pofida acestui fapt ea și-a menținut adeziunea față de partid și, după ce a fost reabilitată, la adunările scriitorilor din 1962 și 1963 a vorbit cu înflăcărare împotriva tendințelor de liberalizare. În primele luni ale anului 1963, cînd asupra scriitorilor „liberali" se exercitau presiuni severe, Hrușciov a putut-o da de exemplu, comparînd-o cu Ilia Ehrenburg, care în timpul vieții lui Stalin îl lăudase pe acesta călduros și trăise confortabil, dar care acum se distanța de principiile partidului.[144]

Procesele deveneau din ce în ce mai puțin credibile. La început (în 1936) i se cerea partidului numai să accepte ideea că Zinoviev și Kamenev, împreună cu cîțiva trotkiști veritabili, complotaseră pentru a-i ucide pe conducători și erau răspunzători de moartea lui Kirov. Dar, deși execuția lui Zinoviev și a celorlalți a provocat o mare repulsie, mai existau și alți factori. În primul rînd, chiar dacă este puțin probabil că membrii Comitetului Central au dat literalmente crezare acuzațiilor ori au luat mărturisirile drept bune (și circulau unele zvonuri despre adevăratul rol pe care îl jucase poliția secretă în uciderea lui Kirov), totuși opoziția zinovievistă i se împotrivise lui Stalin cu toate mijloacele de care dispusese, într-o luptă politică în care aproape tot comitetul din vremea aceea era de partea lui Stalin. Era limpede că opoziționiștii se compromiseseră mergînd pe drumul reîntoarcerii în partid. Totodată era posibil, cel puțin din punct de vedere obiectiv, ca Zinoviev să fi fost răspunzător de asasinarea lui Kirov.

Cît privește neadevărul procesului în sine, partidul era obișnuit în destul de mare măsură cu minciunile spuse din rațiuni de partid, și, în cazul nostru, cu procesele astfel înscenate încît să impresioneze publicul. Se considera probabil că Stalin se debarasa de dușmanii ireconciliabili.

Nimic din toate acestea nu era valabil pentru Piatakov și ceilalți, acuzați împreună cu el. Cazul lor a generat toate anomaliile și ciudățeniile celui anterior, într-o formă amplificată.

La fel cum se întîmplase cu grupul lui Zinoviev, s-a afirmat că Piatakov și ceilalți acuzați organizaseră o vastă rețea clandestină de asasini. În mărturia depusă, Radek s-a referit, ironic poate, la „multitudinea de grupuri teroriste care abia așteaptă ocazia de a asasina un conducător din fruntea partidului"[145]. Au fost nominalizate cel puțin paisprezece grupuri separate sau indivizi care avuseseră sarcina să-i ucidă pe Stalin (mai mulți dintre ei), Kaganovici, Molotov, Voroșilov, Ordjonikidze, Kossior, Postîșev, Eihe, Ejov și Beria. Încă o dată, în pofida protecției și complicității de care au beneficiat din partea înaltelor oficialități de pretutindeni, asasinii nu avuseseră

capacitatea de a duce pînă la capăt vreuna din acțiuni, cu succes sau fără, singura excepție fiind atentatul la viața lui Molotov, chiar și atunci acțiunea lor părînd lipsită de profesionalism. Condamnarea lui Arnold la numai zece ani de detenție însemna tocmai recunoașterea în cazul lui a unei lipse de interes politic ardent. De ce operațiunea sinucigașă a fost încredințată tocmai unei asemenea figuri, cînd între conspiratori se aflau atîția troțkiști fanatici, nu a fost însă explicat.

Conspiratorii nu au fost în stare nici măcar să-l omoare pe Kaganovici, deși printre ei se aflau persoane apropiate de acesta, în funcția pe care el o ocupa în guvern, precum Livșiț, Serebriakov și Kniazev.

Vîșinski s-a confruntat cu faptul că Zinoviev și colegii săi, despre care se presupunea că ar fi făcut mărturisiri complete, ascunseseră o mare parte din fapte (după cum se dovedea cu această ocazie). Cum am văzut, el a afirmat doar că ei „au mințit și au înșelat cînd se aflau cu un picior în groapă"[146]. În acest caz însă, mărturisirile lor s-ar fi putut limita la ceea ce nu putea fi negat, însă recunoașterea abjectă a vinei trebuia să fi fost nesinceră; cu alte cuvinte, tot ceea ce spuseseră ei în ultimele luări de cuvînt se anula retrospectiv. Numai că oamenilor care au crezut în aceste procese nu le-a fost greu să împace, ori mai curînd să ignore, versiunile contradictorii.

O anomalie minoră, așadar, este aceea că acuzații au recunoscut complicitatea lor cu Zinoviev și Kamenev pentru uciderea lui Molotov și a altor conducători. Zinoviev și Kamenev nu mărturisiseră această crimă, pentru că nu li se ceruse să o facă.

Încă o dată erau menționați conspiratori importanți, care însă nu apăreau în proces. Cînd vechiul bolșevic Beloborodov, care ordonase executarea familiei țariste, a fost implicat într-o manieră ce nu putea fi îndeajuns clarificată, Vîșinski a făcut următoarea remarcă: „Va trebui acum să-l întrebăm chiar pe Beloborodov?"[147] Dar acesta nu a apărut în fața instanței nici atunci, nici altădată. Același lucru este valabil și pentru Smilga, Preobrajenski, Uglanov și alți oameni de legătură importanți, care au fost pur și simplu omiși, fără nici o explicație.

În afară de acestea au existat, desigur, greșelile faptice și în special aceea legată de vizita la Oslo. Și totuși, într-un rezumat publicat în Anglia sub autoritatea Comisiei parlamentare anglo-ruse, o prefață semnată de corespondentul la Moscova al cotidianului *Daily Herald*, R.T. Miller, a putut afirma: „Acuzații au mărturisit forțați fiind de multitudinea dovezilor de care dispunea statul. Nici o altă explicație nu corespunde faptelor." Neil Maclean, parlamentar laburist de Govan și președinte al acestei comisii, remarca într-un cuvînt introductiv: „Practic toți corespondenții străini prezenți la proces — desigur, cu excepția japonezilor și germanilor — s-au declarat impresionați de greutatea dovezilor prezentate de acuzare și de sinceritatea mărturiilor acuzaților." Afirmația (deși neadevărată) constituie un blam interesant la adresa corespondenților care au gîndit altfel. Este limpede că ei

se aflau în barca celor, puțini la număr, cunoscuți ca fasciști și excluși din societatea oamenilor cu bun-simț. (Nu este primul și nici singurul moment de utilizare a acestei metode polemice.) Chiar în timp ce procesul era în curs de desfășurare, *Pravda* a publicat un articol substanțial, referitor la descrierea acestuia ca ireproșabil din punct de vedere judiciar de către avocatul britanic Dudley Collard (în *The Daily Herald*).[148]

La 27 ianuarie 1937, cu trei zile înainte de pronunțarea verdictului, *Pravda* a publicat un articol mai adecvat: un portret idealizat al lui Ejov și informația că el fusese promovat în funcția de comisar general pentru Securitatea Statului. Presa și „publicul" în general au declanșat obișnuita campanie violentă. La anunțarea sentinței o mulțime de două sute de mii de oameni s-a adunat în Piața Roșie, pe o temperatură de -27° Celsius, pentru a asista la discursurile lui Hrușciov și Șvernik și a demonstra spontan împotriva celor acuzați.[149] Ei purtau lozinci prin care cereau executarea imediată a sentinței de condamnare la moarte — o solicitare la care autoritățile s-au raliat imediat. Victimele au fost complet reabilitate abia cincizeci de ani mai tîrziu.

SINUCIDEREA LUI ORDJONIKIDZE

Din nou, execuțiile au produs un șoc în cercurile de la vîrful partidului. De această dată Stalin a trebuit să facă față amenințării imediate a unei opoziții ferme din partea unui coleg care nu putea fi ușor ignorat — Sergo Ordjonikidze. Acesta fusese înșelat. Implicat personal în negocierile premergătoare cazului Piatakov, el obținuse asigurări de la Stalin că Piatakov nu avea să fie executat. Conform celor afirmate recent de un scriitor sovietic, Ordjonikidze fusese zguduit de problema „Hotelului Bristol"; Stalin îi promisese că va verifica această dovadă. Cînd Piatakov a fost arestat, Stalin i-a spus lui Ordjonikidze: „Piatakov nu va fi executat." După proces, Ejov i-a spus: „Piatakov trăiește"; Ordjonikidze a cerut să-l întîlnească și a primit o promisiune în acest sens. Apoi Ejov i-a spus că Piatakov se afla în stare de șoc după „festa pe care i-o jucaseră norvegienii". Dar Ordjonikidze nu putea fi dus cu vorba mult timp.[150] În toate acestea el a văzut un precedent fatal. A devenit limpede că din acel moment el avea să ducă mai departe lupta împotriva epurărilor, cu toate mijloacele pe care le avea la dispoziție.

O relatare descrie reacția lui cînd a aflat despre arestarea directorului unuia dintre cele mai mari trusturi aflate sub autoritatea sa. L-a sunat pe Ejov, l-a numit „lingușitor ordinar" și i-a cerut imediat documentele cazului. Apoi i-a telefonat lui Stalin pe circuitul direct. Tremura deja și avea ochii injectați. A strigat „Koba, de ce permiți NKVD-ului să-mi aresteze oamenii fără să mă informeze?" După cîteva cuvinte l-a întrerupt pe Stalin: „Cer să înceteze acest autoritarism! Mai sînt încă membru al Biroului Politic! Voi face scandal mare, Koba, chiar dacă după aceea voi muri!"[151]

Ca întotdeauna, Stalin nu a fost surprins nepregătit. De fapt, deși de obicei disputa dintre cele două personalități este văzută ca o voință a lui Stalin de a scăpa de Piatakov și, în această situație, o acceptare a confruntării cu Ordjonikidze, este la fel de plauzibil ca Stalin să fi dorit distrugerea lui Piatakov și pentru a-l lovi astfel pe Ordjonikidze, distrugerea acestuia din urmă nefiind doar un rezultat secundar al cazului Piatakov, ci ceva planificat de la bun început. (După cum am arătat, faptul că Muralov a negat ferm orice plan împotriva lui Ordjonikidze, deși a recunoscut liber planurile uciderii lui Molotov și a altora, a fost poate un semnal politic.)[152] Fratele mai mare al lui Ordjonikidze, Papulia, fusese deja arestat în noiembrie 1936 și „împușcat după torturi", la 9 sau 10 februarie.[153] Probabil că Stalin se pregătea să-l lovească pe vechiul său coleg, dar mîna lui nu urma să se vadă decît puțin înaintea mișcării finale.

Între timp, în Transcaucazia, agenții NKVD se ocupau „să-i oblige pe cei arestați să depună mărturii false împotriva lui S. Ordjonikidze". Munca ar fi fost inutilă după moartea lui Ordjonikidze și demonstrează că Stalin pregătea un dosar pentru vechiul lui prieten. În același fel, foștii ofițeri NKVD judecați în noiembrie 1955 au fost acuzați de „adunare de material calomniator" despre el și, mai tîrziu, de acte teroriste împotriva membrilor familiei și prietenilor lui apropiați, aflați în posturi de răspundere.[154]

Cei mai mulți dintre colaboratorii lui Ordjonikidze au căzut înainte sau după moartea acestuia, ceea ce constituie, în mod justificat, un indiciu pentru sentimentele lui Stalin. Între aceștia s-a numărat Gvaharia, nepotul lui Ordjonikidze, directorul marii turnătorii de la Makeevka. Au urmat conducătorii industriei grele sovietice: Gurevici (o figură de frunte din industria metalurgică), Tocinski și mulți alții. Au dispărut principalii directori și ingineri, oamenii care, sub conducerea lui Piatakov, au creat singura realizare adevărată din vremea lui Stalin.

Ordjonikidze însuși era din ce în ce mai hărțuit. Ofițeri de poliție

> s-au prezentat la ușa apartamentului lui Ordjonikidze, cu mandat de percheziție. Umilit și turbat de mînie, Sergo a petrecut tot restul nopții încercînd să-l prindă pe Stalin la telefon. Dimineață a reușit să obțină legătura și a aflat răspunsul: „Este un organ care are dreptul să controleze și la mine acasă. Nu e nimic extraordinar în asta..."[155]

La 17 februarie el a avut cu Stalin o discuție care a durat mai multe ore. Se pare că Stalin l-a acuzat că simpatizase înainte cu chiaburii și că acum dădea semne de slăbiciune și insuficientă „principialitate proletară reală"[156]. Ordjonikidze a făcut „o ultimă încercare de a-i explica lui Stalin, un prieten de mulți ani de luptă comună, că forțe malefice profitau de suspiciunea lui patologică și că partidul era frustrat de cele mai bune cadre ale lui"[157]. Pînă în acel moment, „cadrele" de care „era frustrat" partidul era de fapt opoziționiști și foști opoziționiști, iar formularea lui Ordjonikidze părea să se

potrivească lui Piatakov și poate — dacă anticipăm — lui Buharin și Rîkov. Referirea la „forțe malefice" este în mod limpede un atac la adresa lui Ejov, dar poate și la a lui Kaganovici și alții.

Ordjonikidze a lucrat la comisariatul poporului pînă la două noaptea în ziua următoare, 18 februarie. Cînd a ajuns acasă a avut încă o convorbire telefonică, la fel de inutilă, cu Stalin. La ora 17:30 după-amiază era mort.

Într-un articol sovietic recent ni se spune clar că a murit din cauza unei răni împușcate.[158]

Soția lui, Zinaida, i-a telefonat lui Stalin, care a venit la scurtă vreme. El „nu a pus nici o întrebare, și-a exprimat doar mirarea: « Doamne, ce boală vicleană! Omul s-a culcat să se odihnească și rezultatul a fost o criză și atacul de cord »"[159], stabilind astfel versiunea oficială, confirmată de raportul medical în care se spunea:

> Tovarășul Ordjonikidze a suferit de scleroză, acompaniată de transformări sclerotice grave ale mușchiului cardiac și vaselor cardiace și, de asemenea, de o afecțiune cronică a rinichiului drept, singurul pe care îl avea după extragerea în 1929 a rinichiului stîng, din cauza tuberculozei.
>
> De doi ani, Ordjonikidze a suferit din cînd în cînd de stenocardie (*angina pectoris*) și astm cardiac. Ultima criză de acest fel, care a fost foarte gravă, s-a produs la începutul lui noiembrie 1936.
>
> În dimineața zilei de 18 februarie, Ordjonikidze nu s-a plîns de starea sănătății, dar la 17:30, în timpul odihnei de după-amiază, i s-a făcut dintr-o dată rău și după cîteva minute a murit de o paralizie a inimii.
>
> G. Kaminski, Comisar al Poporului pentru Sănătate, URSS
> I. Hodorovski, Șeful Administrației medical-sanitare a Kremlinului
> L. Levin, Consultant pe lîngă Administrație medical-sanitară a Kremlinului
> S. Meț, Ofițer sanitar de serviciu la clinica din Kremlin.[160]

Dintre cei patru semnatari, Kaminski (care, ni se spune, „nu a dorit deloc"[161] să semneze) a fost împușcat în același an, Hodorovski a fost numit conspirator în procesul Buharin, iar Levin a apărut ca acuzat în același proces, apoi a fost împușcat. Nu se știe ce s-a întîmplat cu Meț, o figură mai obscură.

Fapt destul de curios, nu s-a afirmat împotriva doctorilor, și a nimănui altcuiva, că Ordjonikidze fusese victima unui complot al opoziției. Este adevărat că, peste cîteva zile, la funeraliile lui Ordjonikidze, Hrușciov a spus:

> Ei sînt cei ce au dat o lovitură nobilei tale inimi. Piatakov — spionul, ucigașul, dușmanul poporului muncitor — este prins cu mîinile roșii, prins și condamnat, strivit ca o reptilă de către clasa muncitoare, iar activitatea lui contrarevoluționară a grăbit moartea dragului nostru Sergo.[162]

Într-adevăr, articolul consacrat lui Ordjonikidze în *Marea Enciclopedie Sovietică*, o lucrare de mare autoritate, îl descrie pe acesta ca „tovarășul de arme preferat al marelui Stalin" și afirmă că el „a murit la datorie, ca un luptător al partidului leninist-stalinist", adăugînd că „degenerații fasciști trotkiști și buhariniști i-au purtat lui Ordjonikidze o ură profundă. Ei voiau să-l omoare

pe Ordjonikidze, dar nu au reușit să o facă. Totuși, sabotajele și trădarea monstruoasă comise de infamii simbriași de dreapta și troțkiști aliați ai fascismului germano-japonez au grăbit în mare măsură moartea lui Ordjonikidze"[163].

Cu toate acestea, nimeni nu a fost acuzat pentru uciderea lui, ceea ce indică o reținere curioasă din partea lui Stalin (deși este posibil, desigur, ca el să fi păstrat cazul de rezervă pentru vreunul dintre procesele ce ar fi urmat după al lui Buharin și care nu au mai avut loc niciodată, cel puțin nu în mod public). După moartea lui Ordjonikidze, unul dintre adjuncții lui, Vannikov, a fost într-adevăr chemat de Ejov pentru a raporta despre activitățile „de distrugere" ale lui Ordjonikidze. Se pare că a existat sau existase mai de mult o intenție de acuzație postumă la adresa lui, așa cum și Tomski și Gamarnik fuseseră atacați după ce se sinuciseseră. Dacă așa au stat lucrurile, ele nu au mers totuși mai departe.[164]

Astăzi nu se mai pune sub semnul îndoielii implicarea lui Stalin în moartea lui Ordjonikidze. Dar detaliile rămîn nesigure. Iar modul în care versiunea oficială originală și-a pierdut credibilitatea, la început prin literatura emigrației și în final chiar în Uniunea Sovietică, constituie o demonstrație interesantă a valorii relative a surselor.

Zvonurile au început să vină din Rusia imediat după moartea lui Ordjonikidze. Ele difereau în privința detaliilor; potrivit unora dintre acestea Ordjonikidze fusese forțat să se omoare sub amenințarea arestării iminente ca troțkist; potrivit altora, el fusese de fapt împușcat sau otrăvit sub supravegherea lui Poskrebîșev, secretarul lui Stalin.[165] De exemplu, Kravcenko spune, în cartea pe care o publicat-o cu zece ani înainte de dezvăluirile lui Hrușciov de la cel de al XX-lea Congres al Partidului, că unii credeau în sinuciderea lui Ordjonikidze, alții în asasinarea lui.[166] Dar nimeni nu se îndoia că el avusese parte de o moarte violentă, de un sfîrșit „nenatural".

În 1961 Hrușciov a afirmat că crezuse ceea ce se spusese despre atacul de cord suferit de Ordjonikidze și că numai „mult mai tîrziu, după război, am aflat întîmplător că el își pusese capăt zilelor"[167]. Dar știm din surse sovietice că povestea sinuciderii fusese larg răspîndită în rîndurile partidului. Amirdjanov, un „muncitor din sovietul din Baku" — departe de a fi ocupat o funcție de conducere — fusese „mustrat" în 1937 pentru că, atunci cînd „o anumită parte a *activului* de partid" a aflat — deja — varianta sinuciderii — el a transmis-o „unui cerc intim de tovarăși"[168]. În aprilie 1937, povestea circula în închisoarea de la Kazan.[169] De asemenea ni se spune că Nazaretian, „unul dintre primii" care au aflat adevărul despre moartea lui Ordjonikidze, era deja la curent cu această problemă în iunie 1937, cînd a fost arestat.[170] Aceleași zvonuri circulau și în rîndurile poliției secrete.[171]

În URSS varianta oficială a morții naturale a rămas valabilă pînă în februarie 1956, cînd Hrușciov a afirmat în Discursul Secret:

> Beria a tratat cu cruzime și familia lui Ordjonikidze. De ce? Pentru că Ordjonikidze încercase să-l împiedice pe Beria să-și ducă la îndeplinire planurile

infame. Beria înlăturase din drumul lui toate persoanele care l-ar fi putut stînjeni. Ordjonikidze i s-a opus permanent lui Beria, iar acesta i s-a plîns lui Stalin. În loc să cerceteze problema și să ia măsurile adecvate, Stalin a încuviințat lichidarea fratelui lui Ordjonikidze și l-a adus pe Ordjonikidze însuși într-o asemenea stare, încît a fost silit să se împuște.

Declarația este în mod clar înșelătoare. Hrușciov prezintă moartea lui Ordjonikidze ca un simplu eșec al încercării de a-l bloca pe Beria, în urma căreia Stalin s-a întors împotriva lui. Dar la momentul respectiv Beria se afla în Caucaz și, chiar dacă avea o oarecare influență, juca totuși un rol minor în marile afaceri de stat, desfășurate la nivelul Biroului Politic de la Moscova. Interesul versiunii din 1956 rezidă în altceva, și anume în afirmația „el a fost silit să se împuște".

Într-adevăr, cînd a adus pentru prima dată în discuție această problemă, într-un discurs care nu era secret, Hrușciov a omis să mai vorbească despre Beria, ceea ce nu mai era „obligatoriu" în 1961. El a spus:

> Tovarășul Ordjonikidze a înțeles că nu mai putea colabora cu Stalin, chiar dacă pînă atunci fusese unul dintre prietenii lui apropiați... condițiile deveniseră de asemenea natură încît Ordjonikidze nu mai putea lucra normal și, pentru a evita o confruntare cu Stalin și asumarea responsabilității comune pentru abuzul de putere, el s-a decis să-și ia viața.[172]

Pînă acum această versiune nu a fost amendată sau contrazisă. Totuși, poate că merită să examinăm și celelalte posibilități. Există de fapt trei variante (după ce a fost eliminată cea a morții naturale): sinucidere din disperare — act voluntar, crimă și sinucidere ca urmare a amenințării cu o alternativă mai rea, din partea lui Stalin. Hrușciov o implică pe prima. Pare însă justificat să ne gîndim că el încearcă o prezentare cît mai atenuată a unei sinucideri forțate — exact așa cum în cazul lui Kirov nu a fost în stare să-l acuze pe Stalin direct de crimă, într-un discurs public.

O prietenă apropiată a văduvei lui Ordjonikidze povestește cum aceasta a crezut că soțul ei a fost omorît de persoane străine, pentru că în momentul morții lui a văzut cîțiva oameni îndepărtîndu-se în fugă de casă.[173] O oficialitate a organizației de partid din Caucaz, aflată la Moscova la vremea aceea, afirmă că Stalin a trimis la Ordjonikidze mai mulți agenți secreți, care i-au dat un revolver.[174] Această relatare corespunde faptului că se adunaseră date pentru un dosar împotriva lui Ordjonikidze. Dar, desigur, nu avem nici o garanție că glonțul fatal a fost tras de Ordjonikidze însuși. În realitate, cineva l-ar fi determinat inutil să se împuște singur, cînd agenții NKVD-ului ar fi putut-o face la fel de ușor. Potrivit unei relatări sovietice recente, primul om de pază care a ajuns la fața locului după moartea lui Ordjonikidze a observat că revolverul acestuia nu avea urme de tragere și a raportat (a fost împușcat la rîndul lui nu peste mult timp).[175]

Ceea ce se povestește despre asocierea lui Poskrebîșev cu moartea lui Ordjonikidze poate fi în mare măsură adevărat, în condițiile date. Este foarte puțin probabil ca Ordjonikidze să fi acceptat un ultimatum și chiar să se fi sinucis la amenințarea unui ofițer NKVD oarecare; prezența reprezentantului personal al lui Stalin este o idee rezonabilă. Desigur, agenții NKVD din garda personală a lui Ordjonikidze trebuie să fi primit ordinele corespunzătoare.

A existat și un motiv evident pentru simularea, cel puțin, a sinuciderii. Dacă doctorii, sau oricare dintre cei prezenți, au văzut cadavrul și au vorbit despre o sinucidere, atunci este de înțeles că ei au fost introduși în scenariu pentru a înăbuși scandalul, așa cum o cerea interesul partidului și statului. Kaminski a fost cel care s-a dovedit un critic curajos al noului val de teroare în lunile ce i-au mai rămas de trăit; este posibil ca decizia lui morală să fi fost determinată de legătura directă pe care a avut-o cu cazul lui Ordjonikidze. Redus la tăcere sau nu (în calitate de membru supleant al Comitetului Central), el ar fi putut să-și dea seama în ce consta sinuciderea în condițiile respective. Dar, dacă asasinatul ar fi fost *evident*, el ar fi putut adopta o poziție mai vehementă.

Argumentul decisiv împotriva oricărei alte variante decît aceea a sinuciderii forțate (sau crimei) este de altă natură. Dacă Ordjonikidze s-ar fi simțit „incapabil să-și mărturisească responsabilitatea", dacă „nu ar fi dorit să-și asume rolul unei canalii" complice la planurile lui Stalin, atunci nu este adevărat că „singurul lucru pe care îl putea face era să fi plecat", așa cum susține o relatare sovietică din anii 1960.[176] Dimpotrivă, Comitetul Central urma să se întrunească a doua zi.[177] La 23 februarie, cînd s-a desfășurat plenara, după o amînare, s-a făcut o încercare de blocare a epurării. Lucrul „natural" și de fapt singurul pe care ar fi trebuit să-l facă Ordjonikidze ar fi fost să se arunce în luptă. Sinuciderea în acel moment era lipsită de sens.

Lui Ordjonikidze i se ceruse să pregătească un raport pentru apropiata plenară a Comitetului Central. Faptul este consemnat în arhive, iar un istoric sovietic spune că proiectul redactat de Ordjonikidze i-a fost înapoiat de Stalin cu comentarii aspre și ostile. De aici au izbucnit schimburi „vehemente".[178] O altă publicație sovietică recentă sugerează că Ordjonikidze ar fi intenționat într-adevăr să ia poziție împotriva epurărilor, cu ocazia plenarei din februarie–martie, sperînd să obțină sprijinul lui „Postîșev, Ciubar, poate și al lui Kalinin"[179]. Din punctul de vedere al lui Stalin însă, predominantă era ideea contrară. Dar o opoziție condusă de Ordjonikidze ar fi fost mult mai greu de contracarat decît una lipsită de sprijinul lui. Sinuciderea voluntară era lipsită de sens; sinuciderea forțată (sau asasinatul) era soluția logică. Potrivit unui articol recent al unui istoric sovietic, cei care l-au văzut pe Ordjonikidze în ultima lui zi de viață au spus că era plin de energie, nu dădea semne de depresie, aranja întrevederi pentru a doua zi — fapt confirmat de hîrtiile lui personale, păstrate încă în arhive.[180]

Nu este lipsit de interes faptul că Vîșinski a descris ca o „adevărată crimă" moartea secretarului lui Ordjonikidze, Bogdan, despre care se presupune că ar fi fost forțat să se sinucidă, sub amenințarea „omoară-te, că altfel te omorîm noi".[181] În acest sens, chiar acceptînd ideea sinuciderii forțate, putem în orice caz vorbi despre uciderea lui Ordjonikidze. După cum spuneam, problema a cui a fost mîna care a ținut pistolul trebuie să rămînă așa cum a formulat-o un istoric sovietic — „Ordjonikidze s-a omorît (sau a fost împușcat)"[182].

La 19 februarie 1937[183], primele fotografii ale cadavrului lui Ordjonikidze îi arată grupați în jurul lui pe soția acestuia și cabala lui Stalin: Stalin însuși, Ejov, Molotov, Jdanov, Kaganovici, Mikoian și Voroșilov. Toți par copleșiți de durere tovărășească.

Un anunț al Comitetului Central, emis în aceeași zi, îl numește „un slujitor credincios al partidului, de o puritate ireproșabilă, un bolșevic"[184]. Iar Ordjonikidze a fost în continuare onorat de Stalin, la fel ca și Kirov. Există însă un semn curios al animozității dictatorului. Șapte ani mai tîrziu, în 1942, principalele orașe care primiseră numele lui Ordjonikidze au fost rebotezate: Ordjonikidzegrad (fost Bejița), Ordjonikidze (fost Enakievo) și Sergo (fost Kadievka) au revenit la denumirile lor anterioare, în timp ce orașul Ordjonikidze din Caucaz (fost Vladikavkaz) a primit un nume osetian nou, Dzaudjikau. Acțiunile de acest fel, în protocolul stalinist, constituiseră pînă atunci, în mod invariabil, un semn de dizgrație (și așa aveau să fie în viitor și în timpul succesorului său, cînd orașul Molotov a revenit la denumirea Perm și așa mai departe).

Cît privește rudele lui Ordjonikidze (deși nu s-a făcut multă vîlvă), soția lui Papulia Ordjonikidze, Nina, a fost condamnată, la 29 martie 1938 la zece ani, iar la 14 iunie 1938 la moarte. Doi frați ai lui Ordjonikidze și o cumnată au fost închiși între 1939 și 1941; alte două rude au fost împușcate în 1937 și 1938 și încă una închisă.[185] Dar alte denigrări publice nu au avut loc.

Comitetul Central s-a întrunit la cinci zile după moartea lui Ordjonikidze. În ultimul mare proces care a constituit o demonstrație de forță, absența lui avea să fie puternic resimțită de elementele care au încercat să pună capăt epurărilor.

PLENARA DIN FEBRUARIE–MARTIE

Pe ordinea de zi a plenarei, în prima variantă anunțată, figurau două puncte:
1. Problema lui N.I. Buharin și A.I. Rîkov.
2. Probleme organizatorice.

Buharin începuse deja să se gîndească la sinucidere și în repetate rînduri s-a jucat cu un revolver pe care i-l dăduse Voroșilov cu mai multă vreme înainte, împreună cu muniția necesară. Un alt revolver al lui Buharin (după

cum a aflat soția lui în 1939 de la secretara lui Ejov, Rîjova, cu care împărțise aceeași celulă la Lubianka) fusese aranjat, de agenții NKVD probabil, astfel încît să nu funcționeze, măsură de prevedere pe care ei ar fi luat-o probabil și cu revolverul dăruit de Vorošilov.

Buharin a intrat într-o grevă a foamei.

Puțin înainte de începerea plenarei, la 23 februarie, a apărut o nouă ordine de zi:

1. Problema acțiunii antipartinice a lui Buharin, în legătură cu declararea de către acesta, în fața plenarei, a unei greve a foamei
2. Problema lui N. Buharin și A. Rîkov·
3. Probleme organizatorice.[186]

Ultimele cuvinte ale lui Livșiț în drum spre locul execuției fuseseră strigătul „Pentru ce?". Cel puțin așa se vorbea la nivelurile superioare ale partidului. Comandantul de armată Iakir, membru plin al Comitetului Central, a comentat în particular, auzindu-le, că întrebarea era bună, pentru că oamenii erau în mod clar nevinovați.[187] Se pare că aceasta era starea de spirit a unora dintre membrii Comitetului Central la deschiderea „plenarei din februarie–martie".

Atmosfera era deosebit de tensionată. Dar Stalin era hotărît să înfrîngă ezitările și slăbiciunile care de atîta vreme îi stătuseră în cale, făcîndu-l să piardă timp. Lupta din cadrul plenarei este încă unul din cazurile în care zvonurile existente, după decenii de tăcere oficială, au fost confirmate și de Hrușciov în 1956 și 1961.

Ședința a fost „pregătită" desigur de oamenii lui Stalin; *raportorii* oficiali au fost Ejov, Jdanov, Molotov și Stalin însuși. Ei s-au referit aparent la subiecte diferite — Ejov s-a ocupat de probleme politice, Jdanov de organizarea de partid, Molotov de latura economică, iar Stalin a prezentat raportul politic. În fapt însă, toate rapoartele s-au concentrat asupra temei epurării, începînd cu „lecțiile ce se desprind din activitatea dăunătoare, diversiunile și spionajul agenților trotkiști japonezi și germani"[188], trecînd la condamnarea de către Jdanov a metodelor greșite de excludere din partid a membrilor acestuia și la raportul lui Molotov „despre distrugeri și sabotaje"[189], pînă la cele spuse de Stalin în legătură cu „deficiențele muncii și metodelor partidului privind lichidarea trotkiștilor și altor oameni cu două fețe".

Pe ordinea de zi se afla de fapt un singur punct — soarta lui Buharin și a lui Rîkov.

Chiar și în momentul acela, unul sau doi colegi mai bătrîni, sperînd încă să poată opune o rezistență eficientă plenarei, au avut curajul să-și dezvăluie sentimentele. Akulov i-a spus lui Buharin: „Joacă-l, Nikolai Ivanovici"; iar Uborevici i-a strîns discret mîna.[190]

Cînd Buharin și Stalin s-au întîlnit, Stalin i-a spus să-și ceară scuze în fața plenarei pentru greva foamei și i-a dat asigurări că nu va fi exclus.

Buharin a deschis ședința prezentîndu-și scuzele cuvenite, pentru ca apoi să fie din nou atacat violent de Ejov, Molotov, Kaganovici și, mai tîrziu, de Kalinin.[191]

În raportul prezentat, Ejov i-a învinuit pe Buharin și Rîkov de toate crimele antisovietice posibile: implicare în conspirațiile lui Zinoviev și Piatakov, uneltire pentru reinstaurarea capitalismului cu ajutorul intervenționiștilor fasciști, organizarea răscoalelor țărănești, inspirarea Platformei Riutin și complot pentru uciderea lui Stalin și răsturnarea guvernului sovietic. În continuare Kossior l-a atacat pe Buharin acuzîndu-l că a contribuit la redactarea documentului lui Riutin. Buharin a răspuns că se afla în Pamir în perioada la care se referea Kossior, iar acesta i-a răspuns: „Cu toate acestea trebuie să-l credem pe Ejov."[192] Buharin a respins afirmația și toate celelalte acuzații; atît el cît și Rîkov au protestat cu îndîrjire, susținîndu-și nevinovăția: „Nu au mers pe drumul căinței."[193] Ei au infirmat „în repetate rînduri" fiecare afirmație făcută împotriva lor.[194]

La 26 februarie acuzații au pledat ultima oară în proprie apărare, negînd încă o dată toate acuzațiile.

Se spune că Buharin a ținut o cuvîntare plină de forță, emoționantă, confirmînd existența unei conspirații, dar susținînd că în fruntea acesteia se aflau Stalin și Ejov, care urmăreau instaurarea unui regim dominat de NKVD, în cadrul căruia Stalin să dețină puteri nelimitate.[195] Cei doi au fost insultați și reduși la tăcere cu strigătele „la închisoare!". Vorošilov l-a înjurat pe Buharin. Molotov a strigat că Buharin își dovedea afilierea la fascism aruncînd dubii asupra mărturisirilor lui anterioare și venind astfel în sprijinul propagandei antisovietice.[196] Stalin l-a întrerupt afirmînd că se comporta într-o manieră nepotrivită unui revoluționar și că își putea dovedi nevinovăția din celula de închisoare.[197] În cele din urmă Buharin s-a așezat, spunînd că nici în închisoare nu va retracta ceea ce a afirmat.

Plenara a numit o comisie de treizeci și șase de membri, sub conducerea lui Mikoian (care nu avea drept de vot), pentru a raporta asupra chestiunii.[198] Au luat cuvîntul douăzeci de persoane. Ejov, susținut de alți cinci, a propus excluderea lui Buharin și Rîkov din Comitetul Central și din partid, judecarea lor de către Colegiul Militar și executarea. Postîșev, sprijinit de alți șapte, între care Petrovski și Kossior, a propus același lucru, dar fără execuție. Stalin, susținut de cinci persoane, a propus ca ei să fie doar anchetați în continuare de NKVD.[199] În final, propunerea lui Stalin a fost acceptată în unanimitate.[200]

O subcomisie, formată din Stalin, Molotov, Vorošilov, Kaganovici, Mikoian și Ejov, a pregătit apoi rezoluția. Aceasta afirma că poliția secretă a stabilit „ca o acuzație minimă" că Buharin și Rîkov aveau cunoștință de activitatea contrarevoluționară a Centrului trotkist și a celorlalți reprezentanți ai Dreptei din propriul lor cerc. Buharin era totodată acuzat de calomnierea poliției secrete. Rezoluția accepta de asemenea propunerea lui Stalin

de excludere și predare a celor doi organelor de anchetă. Ea a fost aprobată, Buharin și Rîkov s-au opus.[201] Ei au fost arestați pe loc și duși la Lubianka.

Apartamentul lui Buharin a fost percheziționat amănunțit, ceea ce nu s-a întîmplat în cazul lui Zinoviev și Kamenev; la fel soția și tatăl lui, precum și ceilalți ocupanți, deși în leagănul copilului nu s-a umblat. Boris Berman, acum la comanda poliției secrete, conducea grupul de doisprezece sau treisprezece ofițeri, bărbați și femei. Cînd au terminat, la miezul nopții, au luat o cină veselă în sufrageria lui Buharin.[202]

Plenara a continuat cu raportul lui Jdanov privind activitatea organizatorică. El a profitat de ocazie pentru a critica sever situația de la Kiev, unde conducerea lui Postîșev „era incorectă" și „se încălcau grosolan constituția și principiile centralismului democratic" — ideea principală fiind aceea că organizația din Kiev, ca și din alte părți, obișnuia să coopteze și nu să aleagă, ceea ce era cu totul nedemocratic.[203]

Atacurile indirecte la adresa lui Postîșev nu conteniseră din ianuarie. La 1 februarie, apropiatul lui colaborator, Karpov, a fost denunțat ca „dușman al partidului, un trotkist detestabil".[204] În săptămînile următoare au fost anunțate aproximativ șaizeci de excluderi din organizația Kievului ale unor vechi membri numiți de Postîșev în diverse funcții. Aceste figuri mai puțin importante erau mai ușor de îndepărtat. Nu aveau un trecut bolșevic și chiar dacă dosarele lor de staliniști erau curate nu erau atît de cunoscute în partid încît acuzațiile formulate împotriva lor să pară de necrezut. Atacînd oameni precum Karpov, Stalin îl submina pe Postîșev fără să-l atace direct. Dar în același timp, consacrînd ideea „apartenenței trotkiste" a staliniștilor din rîndurile doi și trei ale anturajului persoanelor pe care voia să le îndepărteze, Stalin crea precedente care îi dădeau din ce în ce mai multă libertate de acțiune în privința figurilor mai importante, cu dosare imperfecte.

La 8 februarie s-au declanșat atacurile față de unele greșeli descoperite la Kiev, în zona Mării Negre–Azov și la Kursk.[205] Într-una din zilele următoare au fost prezentate acțiunile „boierești și nerușinate" care ieșiseră la iveală în conducerea de partid din provinciile Kiev și Rostov.[206] Concentrarea asupra Kievului era destul de evidentă.*

Atacurile de pînă atunci nu-l dezarmaseră pe Postîșev, care se simțea pregătit să-și susțină punctul de vedere. Se pare că nu a existat o intenție de răsturnare a lui Stalin, ci doar de strunire a lui și de determinare să renunțe la Ejov și la epurare. În istoria rusă existau precedente, dar nu încurajatoare. *Boierul*, prințul Mihail Repnin, îi ceruse lui Ivan cel Groaznic să se debaraseze de poliția secretă:

---

* Trebuie să remarcăm faptul că secretarul Comitetului Marea Neagră–Azov, Malinov, și șeful departamentului organelor de partid urmau să fie denunțați drept conspiratori (*Pravda*, 5 iunie 1937). (*N. a.*)

„Spre nefericirea noastră, te-ai înconjurat pe tron de *opricinina*...
Să dispară *opricinina*!", spunea el făcîndu-și semnul crucii.
„Trăiască în veci țarul nostru ortodox!
Fie ca el să stăpînească asupra oamenilor așa cum a stăpînit din străbuni!
Fie ca el să alunge, ca pe o trădare, vocea lingușirilor nerușinate!..."

Declarația de loialitate față de conducător și de ostilitate la adresa poliției secrete a eșuat, iar Repnin a fost ucis, o lecție pentru toți cei care se opresc la jumătăți de măsură.

Se pare că Stalin a aflat din timp de planul lui Postîșev. Vorbind primul, el a anticipat și contracarat argumentele ce aveau să fie aduse împotriva sa și a adresat un apel la unitatea și responsabilitatea conducerii comuniste.

A urmat la cuvînt Postîșev. Cu vocea „uscată, răgușită și neplăcută", el a început să-și citească textul. După un preambul precaut, s-a referit la excesele epurării:

Am filozofat spunînd că anii grei ai luptei au trecut; membrii de partid care și-au pierdut coloana vertebrală au fost înfrînți ori au trecut în tabăra dușmanului, elementele sănătoase au luptat pentru partid. Aceia au fost anii colectivizării și industrializării. Nu am crezut că, după încheierea acestei epoci severe, Karpov și alții ca el s-ar putea afla în tabăra dușmanului. Iar acum, conform mărturiilor, s-ar părea că în 1934 Karpov a fost recrutat de trotkiști. Eu personal nu cred că un membru de partid cinstit, care a străbătut drumul lung al luptei împotriva dușmanilor, în slujba partidului și a socialismului, s-ar putea găsi acum în tabăra dușmanului. Nu cred acest lucru... Nu-mi dau seama cum ar fi posibil să mergi alături de partid în anii grei, pentru ca după aceea, în 1934, să te alături trotkiștilor. Este ciudat...[207]

Stalin, care asculta fără să trădeze nici o emoție, a scos o exclamație care a arătat limpede tuturor că știa ce se petrece.

Poate că acesta a fost momentul cînd Stalin s-a întors înspre Postîșev și l-a întrebat: „Dumneata ce ești, de fapt?", iar Postîșev i-a răspuns: „Sînt bolșevic, tovarășe Stalin, sînt bolșevic."[208] În orice caz, în rîndurile partidului acest răspuns a fost prezentat mai întîi ca o dovadă a lipsei de respect față de Stalin, iar ulterior „a fost considerat un act dăunător și a avut drept consecință anihilarea lui Postîșev și etichetarea lui nemotivată, ca dușman al poporului"[209] — o relatare exagerată și succintă.

Orice ar fi fost ceea ce a spus Stalin, Postîșev (potrivit uneia dintre versiuni)[210] s-a abătut de la textul discursului său și a retractat mai tîrziu îndoielile exprimate. În orice caz, este limpede că speranța lui deznădăjduită de a influența plenara a fost zadarnică.

Ejov s-a referit în raportul lui la o multitudine de probleme. De exemplu, s-a plîns că în ultimele luni nu a primit nici un telefon de la vreunul din miniștrii din domeniul economic în care să-i fie semnalate suspiciuni față de unul dintre angajați; dimpotrivă, toți încercaseră să-și apere subalternii.[211]

A fost aprobată o rezoluție în legătură cu raportul lui Ejov, în care se repeta afirmația lui Stalin privind eșecul poliției secrete sub conducerea lui Iagoda de a acționa în cei patru ani anteriori — mai precis spus, împotriva lui Riutin:

> Plenara Comitetului Central al Partidului consideră că toate faptele dezvăluite în timpul cercetării problemei centrului trotkist antisovietic și a susținătorilor acestuia din provincii arată cum Comisariatul Poporului pentru Afaceri Interne a rămas în urmă în ultimii ani în încercarea de a-i demasca pe cei mai înverșunați dușmani ai poporului...[212]

Stalin l-a criticat aspru pe Iagoda.[213] Acesta trebuie să fi fost momentul cînd Iagoda s-a întors către participanții care aplaudau, strigîndu-le că în urmă cu șase luni i-ar fi putut aresta pe toți.[214]

Raportul lui Ordjonikidze, față de care Stalin avusese obiecții, ar fi trebuit să se refere la sabotajele industriale. Molotov, preluînd ideea lui Ejov, și-a făcut la rîndul lui datoria și a afirmat că 585 de oameni fuseseră arestați numai din Comisariatul Poporului pentru Industria Grea, alte sute din alte ministere fiind în aceeași situație.[215] El s-a referit batjocoritor la cei ce îndemnau la prudență „împotriva evocării a tot soiul de conspirații, sabotaje și centre de spionaj" și a solicitat partidului să-i anihileze pe dușmanii poporului, care „se ascund în spatele carnetelor de partid". Elementele subversive și sabotorii prezentului erau deosebit de periculoși, a spus el, deoarece „ei pretind că sînt comuniști, susținători înfocați ai regimului sovietic"[216].

La 3 martie, Stalin și-a susținut raportul politic, iar la 5 martie a rostit un scurt „discurs final" al plenarei. La 29 martie aceste discursuri au fost publicate în întregime în presă, într-o versiune apreciată drept considerabil diferită, în special prin omisiune, față de ceea ce a spus el de fapt. Mai tîrziu în cursul aceluiași an, cele două intervenții au fost publicate și în Anglia, împreună cu o stenogramă ușor rezumată a procesului Piatakov. Parlamentarul Neil Maclean, comentator britanic pe care l-am citat deja, spunea în prefață: „Aceste discursuri, rostite în stilul simplu și clar în care domnul Stalin are atîta măiestrie, constituie o documentație și un comentariu interesant al procesului..." Într-adevăr, așa stau lucrurile.

Raportul lui Stalin a dezvoltat justificarea teoretică a Terorii. Citînd scrisorile Comitetului Central din 18 ianuarie 1935 și 29 iulie 1936, el a promovat ideea (ce avea să fie denunțată în perioada lui Hrușciov) că, pe măsură ce socialismul devine mai puternic, lupta de clasă se ascute.

El a subliniat că existența unui număr mic de contrarevoluționari nu trebuie să-i liniștească pe membrii de partid: „Este nevoie de mii de oameni pentru a construi un pod de cale ferată, dar numai cîțiva sînt suficienți pentru a-l arunca în aer. Aș putea da zeci și sute de asemenea exemple..."

Dar tema centrală a fost sancționarea conducătorilor care nu au dat dovadă de vigilență:

> Unii dintre tovarășii noștri din conducere, atît la nivel central cît și local, nu numai că nu au reușit să discearnă adevărata natură a acestor sabotori, diversioniști, spioni și ucigași, dar s-au dovedit a fi atît de puțin preocupați, de mulțumiți de sine și naivi, încît uneori ei înșiși au ajutat la promovarea agenților unor țări străine într-un post de răspundere sau altul.[217]

„Activitatea diversionistă și de spionaj a agenților trotkiști ai polițiilor secrete din Japonia și Germania", a adăugat el,

> a constituit o surpriză totală pentru unii dintre tovarășii noștri... Tovarășii noștri din partid nu au observat că trotkismul a încetat de a mai fi o tendință politică a clasei muncitoare, că dintr-o tendință politică a clasei muncitoare de acum șapte sau opt ani, trotkismul a devenit o bandă frenetică și neprincipială de sabotori, diversioniști, spioni și ucigași, care acționează potrivit instrucțiunilor organelor serviciilor de spionaj ale țărilor străine.[218]

El a făcut o propunere sinistră, care avea să se dovedească o declarație fățișă a planurilor lui: „În primul rînd este necesar să sugerăm conducătorilor noștri de partid, de la secretarii de celulă pînă la secretarii organizațiilor regionale și republicane, ca într-o perioadă de timp limitată să selecționeze două persoane, în fiecare caz, doi muncitori membri de partid, care să fie capabili să-i înlocuiască."[219]

Discursul final i-a implicat în totalitate pe buhariniști și trotkiști:

> Două cuvinte despre sabotori, diversioniști, spioni etc. Cred că este clar acum, pentru toată lumea, că sabotorii și diversioniștii de astăzi, indiferent de masca pe care o adoptă, pe aceea de trotkiști sau de buhariniști, au încetat să mai fie o tendință politică în mișcarea muncitorească; ei s-au transformat într-o bandă de sabotori profesioniști, de diversioniști, spioni și asasini, lipsiți de principii și de idealuri. Desigur, acești domni trebuie zdrobiți și stîrpiți fără milă, ca dușmani ai clasei muncitoare, ca trădători ai patriei. Acest lucru este clar și nu mai are nevoie de alte explicații.[220]

Cea mai mare parte a discursului s-a concentrat asupra unui subiect diferit — criticarea, în consecință, a următorului lot de victime. Tema lui a fost conduita incorectă a unor comuniști de frunte, aflați încă în funcții înalte, și excluderile nejustificate din partid, hotărîte de aceștia. După ce a remarcat că

> noi, conducătorii, nu trebuie să fim mulțumiți de noi înșine și trebuie să înțelegem că, dacă sîntem membri ai Comitetului Central sau ai comisariatelor poporului, nu înseamnă că dispunem de toate cunoștințele necesare pentru a conduce corect. Rangul în sine nu conferă nici cunoaștere, nici experiență. Iar titlul cu atît mai puțin[221],

el a continuat referindu-se la cazul nefericit al lui Nikolaenko, din Kiev:

> Nikolaenko face parte din masa membrilor de partid, ea este „o persoană măruntă", obișnuită. De un an de zile semnalase o situație nefirească în organi-

zația de partid a Kievului, demascînd atmosfera familială, abordarea filistină a muncitorilor, înăbușirea autocriticii, acțiunile samavolnice ale sabotorilor trotkiști. A fost dată la o parte ca o muscă supărătoare. În cele din urmă, pentru a scăpa de ea, au exclus-o din partid. Nici organizația din Kiev, nici Comitetul Central al Partidului Comunist al Ucrainei nu au ajutat-o să-și obțină dreptatea. Numai intervenția Comitetului Central al Partidului a putut ajuta la desfacerea acelui nod încîlcit. Și ce a reieșit din examinarea cazului? A reieșit că Nikolaenko avea dreptate, iar organizația din Kiev greșea.[222]

Apoi a vorbit despre atitudinea lipsită de omenie a unor birocrați din partid, în cazul acestor excluderi: „Numai oamenii care în adîncul ființei lor sînt împotriva partidului îi pot trata în acest fel pe membrii de partid."[223]

Cu aceste cuvinte sinistre răsunîndu-le încă în urechi, „moderații" înfrînți s-au întors la posturile lor, unde îi așteptau clipe și mai grele.

În vechiul fief al lui Postîșev, s-a deschis imediat un fel de proces al unui „centru trotkist, ucrainean" — Koțiubinski a fost împușcat la 8 martie, Golubenko la 9 martie și Musulbas la 10 martie, împreună cu O. P. Dzenis de la Institutul de marxism-leninism al Ucrainei. Colaboratorul lor, V. F. Loghinov (numit proeminent „trotkist" ucrainean, care a făcut o mărturisire satisfăcătoare ca martor în procesul Piatakov), a fost predat și executat abia la 11 octombrie 1938.

La 17 martie Comitetul Central Ucrainean l-a eliberat pe Postîșev din funcția de secretar doi.[224] El a fost retrogradat în postul de prim-secretar al provinciei Kuibîșev. Acolo avea să „fiarbă" timp de un an, țintă a unor critici permanente, deși oficial își păstrase calitatea de membru supleant în Biroul Politic. Noul post trebuia să constituie o ocazie de „a-și corecta greșelile", avea să se spună mai tîrziu[225], cu verdictul că nu reușise să se ridice la înălțimea așteptărilor.

La Kiev s-a adoptat o rezoluție potrivit căreia, sub conducerea lui Postîșev, ca urmare a „stilului lui nebolșevic de muncă", ce a înăbușit critica și a format o clică solidă, dușmanii partidului avuseseră posibilitatea să pătrundă în organizație și uneori să-i persecute pe comuniștii cinstiți.[226]

În lunile următoare implicațiile s-au adîncit. La congresul ucrainean din luna mai, Kossior l-a atacat pe Postîșev. El a spus că la Kiev, mai mult decît în alte părți, trotkiștii reușiseră să ocupe posturi importante.[227] Alți vorbitori le-au reproșat celor din Kiev „că au permis infiltrarea dușmanilor". După mai mulți ani de mulțumire de sine, principalul rezultat a fost un cult al personalității implicînd „Salutări pentru Postîșev!", a remarcat cu trufie, în fața delegaților stînjeniți, Nikolaenko, reprimită în partid și reabilitată.[228] El fusese de fapt „intoxicat de succes", din cauza „agitației produse de presă în jurul numelui său"[229].

Înfrîngerea și retrogradarea lui Postîșev nu constituiau decît începutul. În următorii cîțiva ani, marea majoritate (70 la sută) dintre membrii Comitetului

Central care fuseseră martorii poziției lui finale, nesigure, aveau să-i urmeze pe Buharin și Rîkov în celulele morții.

Căci, din punct de vedere politic, Stalin cîștigase bătălia. Reușise în sfîrșit să deschidă pînă la capăt drumul anihilării totale a foștilor opoziționiști. În același timp, prin acțiunile îndreptate împotriva lui Postîșev, el făcuse primele mișcări de subminare și distrugere a acelui grup al propriilor lui adepți care speraseră să-l oprească.

Cea mai mare schimbare consta însă în înfrîngerea ultimei încercări de respectare a unei proceduri constituționale. În viitor Stalin nu avea să mai cunoască nici o limitare de acest fel. În șase luni pozițiile se schimbaseră radical. În toamna anului 1936 Stalin fusese nevoit să argumenteze și să exercite presiuni pentru ca potențialii lui rivali să fie arestați și judecați. Acum putea ordona arestarea celor mai apropiați colegi, fără să se consulte cu nimeni. Putea lovi cînd și unde dorea, fără drept de apel. Momentul cînd despotismul lui a devenit autocrație absolută poate fi stabilit la plenara din februarie–martie.

Pentru a asigura caracterul irevocabil al victoriei sale, trebuia să mai ia unele măsuri. Trebuiau eliminați inamicii dintre membrii de rînd ai Comitetului Central, demoralizați și înfrînți, acuzați de cea mai gravă abatere, lipsa de loialitate eficientă. Epurarea afectase pînă în acel moment o secțiune limitată a poporului sovietic, în mijlocul căruia rămăsese multă indisciplină și ea se cerea eradicată. Apoi mai era armata — după toate aparențele total obedientă, dar tiranii s-au înșelat adesea în această privință, de aceea Stalin avea să se asigure curînd că nu va cădea în aceeași greșeală.

Mai întîi însă, instrumentul terorii trebuia reacordat. Vechea poliție secretă din vremea lui Iagoda era eficientă din punct de vedere tehnic, dar în anumite privințe îi lipsea spiritul stalinist. În orice caz, noul stăpîn nu putea avea încredere în oamenii predecesorului său.

În martie Ejov a ordonat șefilor de departamente din NKVD să se deplaseze în inspecție în diferite zone ale țării. Numai Sluțki, de la departamentul de externe și — deocamdată — Pauker nu au fost trimiși nicăieri. Ceilalți, care au plecat la scurtă vreme, au fost arestați în primele gări din afara Moscovei, în direcțiile spre care se îndreptau, și aduși înapoi pentru a fi închiși. Două zile mai tîrziu, aceeași farsă a fost înscenată adjuncților șefilor de departamente. Ejov a operat totodată schimbări în toate punctele sensibile ale poliției secrete.[230] El se baricadase deja într-o aripă separată a clădirii NKVD-ului, înconjurat de o gardă de corp redutabilă și de măsuri de securitate complexe.[231]

La 18 martie 1937[232] Ejov s-a adresat ofițerilor superiori ai NKVD-ului, întruniți la clubul poliției secrete de la Lubianka. El l-a denunțat pe Iagoda ca spion al fostei poliții țariste, hoț și delapidator, apoi a continuat vorbind despre „spionii lui Iagoda" din interiorul NKVD-ului. Ejov s-a pus pe lichidarea cadrelor rămase din vremea lui Iagoda. Acestea au fost arestate la birou,

în timpul zilei, sau la domiciliu, în timpul nopții. Certok, nemilosul anchetator al lui Kamenev, s-a aruncat de la fereastra apartamentului său de la etajul al doisprezecelea. Alți ofițeri s-au împușcat ori s-au sinucis aruncîndu-se de la ferestrele birourilor.[233] Majoritatea au rămas pasivi; între aceștia Bulanov, arestat la sfîrșitul lunii martie.[234] Potrivit rapoartelor, în 1937 au fost executați trei mii dintre ofițerii NKVD din vremea lui Iagoda[235], iar în întreaga perioadă „au căzut victime" douăzeci de mii de oameni ai poliției secrete.[236] Dintre șefii de departamente, Molcianov, Mironov și Șanin au fost denunțați drept conspiratori ai Dreptei[237], organizați în cadrul OGPU în 1931 și 1932, iar Pauker (care a dispărut în timpul verii) și Gai au fost transmutați la spioni[238], împreună cu adjunctul lui Pauker, Volovici. (Pauker, evreu, a fost numit în mod special spion german.)[239]

La 3 aprilie s-a anunțat că Iagoda însuși fusese arestat pentru „infracțiuni de natură criminală în legătură cu îndatoririle sale oficiale"[240]. A doua zi s-a adus la cunoștința publicului numirea unui nou comisar al poporului și a unui adjunct al acestuia pentru Comunicații.[241] S-a publicat de asemenea transferul fostului adjunct al comisarului poporului, G. E. Prokofiev. Deși i se mai spunea încă „tovarăș", el a fost arestat după puțin timp ca susținător al Dreptei, iar mai tîrziu a încercat să se sinucidă în închisoare.[242] Soțiile amîndurora au fost de asemenea arestate și trimise într-un lagăr.[243] Vila de vacanță a lui Iagoda a fost preluată de Molotov.[244]

Ejov își curățase mașina și era gata de acțiune. Simultan era renovat în mod asemănător și celălalt element principal al mecanismului epurării, aparatul procuraturii lui Vîșinski. Mai mulți procurori bătrîni încercaseră să mențină o aparență de legalitate. De exemplu, procurorul adjunct din domeniul transportului naval înaintase la 26 iunie 1936 un memorandum în care solicita acest lucru. Proteste similare au făcut mai mulți procurori din provincie — la Briansk, de exemplu, unde două persoane fuseseră arestate pentru că „răspîndiseră zvonuri false și defăimătoare". Nouăzeci la sută dintre procurorii din provincie au fost îndepărtați, iar mulți dintre ei au fost chiar arestați. „Vîșinski a efectuat o epurare masivă în organele Procuraturii. Cu consimțămîntul lui, mulți specialiști de seamă ai Procuraturii, care încercaseră într-un fel sau altul să atenueze măsurile represive și să pună capăt ilegalității și arbitrarului, au fost arestați și ulterior au dispărut."[245] La începutul anului 1938, revista de drept, ironic intitulată parcă *Legalitatea socialistă*[246], îndemna la continuarea activității de epurare a „agenților fasciști" din rîndurile procurorilor.

Personalități de mare autoritate din domeniul legislației sovietice, care inculcaseră o atitudine „formalistă" față de legalitate, au fost puse sub acuzație. Comisarul adjunct pentru justiție, cel mai important teoretician sovietic din domeniul juridic, E. Pașukanis, a fost criticat aspru în ianuarie 1937[247] și împușcat, iar în aprilie Vîșinski avea să declare că acesta fusese în legătură cu Buharin, în calitate de sabotor „dat acum în vileag"[248]. Un alt comisar

adjunct pentru justiție care a nemulțumit, V. A. Degot, a fost arestat la 31 iulie 1937. Trimis în lagăr, el a decedat în 1944.[249]

Pînă la începutul primăverii, mecanismul fusese pus în funcțiune. Vechea poliție comunistă și procurorii, oricît de nemiloși, nu făcuseră dovada acestei trăsături într-o măsură suficientă pentru noua etapă. Rușii care crezuseră că țara intrase pe mîinile teroriștilor urmau să vadă ce însemna cu adevărat teroarea.

7

ASALT ASUPRA ARMATEI

Ils sauront bientôt que nos balles
Sont pour nos propres généraux

„Internaționala"

La 11 iunie 1937 s-a anunțat că floarea structurii de comandă a Armatei Roșii fusese acuzată de trădare, iar în ziua următoare că militarii fuseseră judecați și executați. Spre deosebire de victimele epurării politice, în acest caz nu existase nici o pregătire în rîndul publicului a unor sentimente ostile față de generali. Pentru majoritatea oamenilor, în interiorul Uniunii Sovietice, ca și în afară, vestea a constituit o surpriză șocantă. Nu s-a dat nici un detaliu despre „trădare". „Campania" declanșată în presă la 12 iunie nu putea avea efectul obținut în ocaziile anterioare, pentru abuzuri comise luni și ani la rînd. Ziarele au făcut tot ce au putut scriind despre ședințe în care s-a cerut pedeapsa cu moartea pentru „banda nemernică de spioni"; Demian Bednîi avusese chiar timp să compună o poezie de cincizeci și patru de versuri, realizînd rima din numele generalilor; iar în celelalte pagini, manifestanți din fabrici, Academia de Științe, exploratorii polari din Insulele Rudolph și, de fapt, reprezentanții întregii comunități cereau împușcarea trădătorilor care, după cum se vedea, avusese deja loc. La 15 iunie *Pravda* a publicat raportul prezentat de Voroșilov în fața membrilor Guvernului și ai Sovietului Militar al Comisariatului Poporului pentru Apărare, cu privire la crimele comise de militari. Aceștia „își recunoscuseră acțiunile trădătoare de sabotaj și spionaj".

Erau implicați mareșalul Tuhacevski, adjunct al comisarului poporului pentru Apărare; comandantul de armată Iakir, șeful raionului militar Kiev; comandantul de armată Uborevici, șeful raionului militar bielorus; comandantul de corp de armată Eideman, șeful organizației de apărare civilă Osoaviahim; comandantul de armată Kork, comandantul Academiei Militare; comandantul de corp de armată Putna, în ultima vreme atașat militar la Londra; comandantul de corp de armată Feldman, șeful administrației Armatei Roșii, și comandantul de corp de armată Primakov, comandant adjunct al raionului militar Leningrad. În presupusa conspirație mai era implicat și Ian Gamarnik, șeful administrației politice a Armatei Roșii și prim-adjunct al comisarului pentru apărare, a cărui sinucidere a fost anunțată la 1 iunie. În comunicatul original se afirma că „persoanele mai sus numite erau acuzate de încălcare a datoriei militare și a jurămîntului de credință, trădare de țară,

trădare a popoarelor URSS-ului și trădare a Armatei Roșii a muncitorilor și țăranilor"[1].

Între aceste acuzații și cele formulate în raportului lui Voroșilov existau unele discrepanțe, deoarece acesta din urmă îi asocia pe acuzați cu troțkiștii și îi învinuia, în afară de spionaj, și de „pregătire a asasinării conducătorilor partidului și statului"[2]. După cum vom vedea, pentru a pregăti tema troțkismului, dar și pe cea a trădării, s-a lucrat timp de mai multe luni, iar trădarea, cel puțin, a fost bine întemeiată pe „documente".

Acuzații erau cu toții figuri de frunte ale grupului adunat în jurul lui Tuhacevski, părintele concepției de restructurare a armatei în anii 1930. Ei au elaborat principiile și, într-o oarecare măsură, structura de organizare a unei armate eficiente, moderne.

Comandanții militari erau încă oameni tineri. Ei ajunseseră la conducerea armatei pe vremea cînd aveau douăzeci de ani. În afară de Kork, care împlinise de curînd cincizeci de ani, cei arestați abia depășiseră patruzeci. Tuhacevski și Putna aveau patruzeci și patru de ani; Iakir și Uborevici numai patruzeci și unu — aceeași vîrstă ca și Jukov, care urma să joace un rol militar și politic important mulți ani de atunci înainte. Gamarnik, la rîndul lui, nu avea decît patruzeci și trei de ani.

Tuhacevski era unanim recunoscut ca cea mai mare inteligență militară a armatei, posesorul unei voințe și al unui curaj de o forță deosebită. El provenea din mica aristocrație. În primul război mondial fusese subaltern în regimentul de gardă Semionovski. În 1915 căzuse prizonier la nemți. După cinci încercări de evadare a fost închis în fortul de securitate Ingolstadt, devenit Colditz în timpul primei conflagrații mondiale (unde printre colegii deținuți s-a aflat și căpitanul de Gaulle). În 1917 s-a întors în Rusia, alăturîndu-se bolșevicilor. „O inteligență sclipitoare, o gîndire rapidă, o ușoară cruzime combinată cu o impetuozitate aproape imprudentă, tînărul comandant din Armata Roșie cultiva o anumită *superioritate* și o aroganță care nu-i facilitau legăturile de prietenie."[3] Avea douăzeci și șapte de ani cînd, în 1920, s-a aflat la comanda armatelor care au atacat Polonia, după ce în repetate rînduri îi salvase pe comuniștii de pe frontul de est. Mai tîrziu a fost comandant la Kronstadt și al forțelor care s-au opus rebeliunii lui Antonov din regiunea Tambov.

Raionul militar al Kievului și cel bielorus, conduse de Iakir și respectiv Uborevici, erau cele mai mari, cuprinzînd laolaltă douăzeci și cinci din cele nouăzeci de divizii de pușcași și douăsprezece din cele douăzeci și șase de divizii de cavalerie.

Iakir, ager și tînăr în înfățișare și activitate, era fiul unui chimist evreu din Chișinău. La vîrsta de numai douăzeci de ani a organizat în Ucraina o grupare bolșevică, și în trei ani a ajuns la comanda așa-numitelor grupuri armate Fastov care au luptat împotriva polonezilor. Din 1926 fusese comandantul raionului militar ucrainean, care de-a lungul anilor a purtat mai multe

denumiri. Era singurul militar de profesie devenit membru plin al Comitetului Central.*

Uborevici, militar și intelectual care purta ochelari, se aflase la rîndul lui la comanda armatei care luptase cu polonezii în 1920 și participase la vremea aceea la strălucitele operațiuni ce au dus în cele din urmă la asaltul din 1920 asupra Crimeei și au pus capăt războiului civil. El era membru supleant al Comitetului Central, singurul militar care avea această calitate, în afara celor patru mareșali** și a adjunctului lui Gamarnik la conducerea Administrației Politice, A. S. Bulin.

Ceilalți acuzați erau persoane aproape la fel de distinse. Kork și Eideman, la rîndul lor, comandaseră armatele în timpul războiului civil și al celui polonez. Eideman, un tip cu fața pătrată, mustăcios, avînd înfățișare de sergent-major, era de fapt scriitor, din Letonia. Putna, care înainte de revoluție activase în gărzile lui Tuhacevski, deținuse funcții de comandă la niveluri inferioare, dar ocupase poziții mai importante în domeniul pregătirii militare, în anii 1920. Feldman, de origine evreiască, era unul dintre colaboratorii cei mai apropiați ai lui Tuhacevski.

Cealaltă victimă importantă a loviturii lui Stalin, Ian Gamarnik, șeful Administrației politice a armatei și prim-adjunct al comisarului poporului pentru Război, nu făcea parte din aceeași categorie. El fusese implicat în controverse cu comandanții militari pentru probleme de organizare politico-militară. Vechi bolșevic tipic, luptase în condiții de mare periculozitate în Ucraina în timpul războiului civil, iar pe vremea influenței facțiunii Sapronov în Republică, votase pentru aceasta.[4] Dar din anii 1920 nu avusese nici o legătură cu opoziționiștii. Fusese numit șef al Administrației politice a armatei în 1929. Cu barba lui roșcată și aspră, semănînd cu Dostoievski, toată lumea îl considera — în cercurile partidului, este adevărat — un fel de sfînt.

Dosarele bune nu le-au fost generalilor de nici un folos, dimpotrivă. În 1937 o cincime din corpul ofițeresc era încă formată din veterani ai războiului civil; dintre aceștia făceau parte aproape toți membrii Înaltului Comandament. Din acele momente de început se mai păstraseră însă multe ranchiuni. În timpul luptelor pentru Țaritîn, în jurul lui Voroșilov și Stalin se formase un grup care nu se supunea niciodată și protesta permanent împotriva ordinelor lui Trotki, pe atunci comisar de război. O intrigă îndelungată și murdară, în care Voroșilov a avut o atitudine negativă extrem de marcată, a dat naștere probabil celui mai nesănătos sentiment existent vreodată chiar în rîndurile conducerii bolșevice, veșnic puse pe ceartă.

După acest grup de la Țaritîn venea o unitate de cavalerie, condusă de Budionnîi, ai cărei soldați nu se deosebeau cu nimic de niște bandiți. Coman-

---

* Ceilalți membri plini „militari" erau Voroșilov și Gamarnik. (*N. a.*)

** Blüher, Budionnîi, Tuhacevski și Egorov. (*N. a.*)

dantul însuși povestește că Trotki îi numea pe atunci „hoardă", condusă de „un instigator ataman... Unde își îndreaptă banda, acolo se vor duce cu toții; astăzi pentru roșii, mîine pentru albi"[5]. De fapt, unul dintre comandanții lui Budionnîi a împușcat chiar un comisar în semn de protest pentru concedierea lui Rostov. Pe măsură ce veneau noi recruți, „hoarda" s-a extins, cu ajutorul lui Stalin, devenind în cele din urmă prima armată de cavalerie. Ea a atras atît elemente eficiente, cît și excentrici, și și-a îmbunătățit organizarea. Din consiliul ei militar au făcut parte Voroșilov, Șceadenko și Budionnîi.

Prima armată de cavalerie a fost implicată în cea mai aprigă dintre controverse — aceea legată de responsabilitatea înfrîngerii sovieticilor în lupta de la Varșovia, în 1920. În timp ce Tuhacevski atacase la nord de capitala poloneză, cu grosul forțelor sovietice, Egorov și Stalin, împreună cu trupele de pe frontul sudic, inclusiv oamenii lui Budionnîi, atacaseră înspre Lvov. În cel mai bun caz din motive tehnice, în cel mai rău din încercarea nesăbuită de a obține o glorie locală pe seama unui efort de proporții, ordinele de a-l dirija pe Budionnîi către nord au fost ignorate pînă în ultima clipă, cînd era prea tîrziu să mai fie aplicate. Se poate susține că trupele sovietice fuseseră și așa desfășurate pe un front mult prea larg, dar majoritatea armatei sovietice a gîndit, ca Tuhacevski, că Stalin, Egorov și Budionnîi rataseră și ultima șansă de reușită a ofensivei. Se pare că și Lenin a împărtășit această opinie, deoarece a făcut următoarea remarcă: „Cine naiba s-ar fi gîndit să ajungă la Varșovia, trecînd prin Lvov?"[6] Chestiunea a fost dezavuată public în ședințele armatei. Fără îndoială, acest lucru l-a ros pe Stalin și, cînd el a ajuns să dețină controlul absolut al cărților de istorie, întregul episod al înaintării către Lvov a fost prezentat ca o strategie abilă, sabotată din motive de trădare de Tuhacevski și Trotki.*

Dar la vremea aceea controversa și-a pierdut repede importanța, devenind academică. În comparație cu virulența atacurilor politice, armata a devenit treptat o oază de liniște în mijlocul furtunilor din viața politică sovietică.

În anii 1920, comuniștii din cadrul forțelor armate au fost implicați, la început în mod deschis și puternic, în certurile politice ale epocii. Antonov-Ovseenko, șef al Administrației politice a armatei, fusese un trotkist nedisimulat. Lașevici, adjunctul zinovievist al comunisarului de război, organizase într-o pădure, pe vremea cînd se afla încă în funcție, întruniri mai mult sau mai puțin secrete ale opoziționiștilor.

Mai tîrziu însă, acest fel de acțiuni fățișe a dispărut. O perioadă de timp comuniștii din armată au continuat să se implice, deși mai discret decît civilii, în controversele vremii. Putna s-a numărat printre ofițerii care în 1927 au semnat un fel de apărare confidențială a opoziției.[7] Tuhacevski nu a fost implicat nici în această mișcare, nici în altele asemănătoare. Se poate face

---

* Stalin a atribuit o parte a vinovăției pentru prăpădul din Polonia și lui Smilga (John Erikson, *The Soviet High Command*, Londra, 1962, p. 99). (*N. a.*)

o anumită distincție între militarii de profesie deveniți comuniști, precum Tuhacevski, Kork și Egorov, și comuniștii care au devenit militari profesioniști, ca Iakir, Blüher și Alksnis. Chiar și în perioada aceea, primii au jucat un rol prea puțin important în politică — exceptînd cazul cînd erau afectate direct probleme militare, de exemplu cînd Tuhacevski și Uborevici s-au opus ideilor lui Trotki de organizare a armatei.

În orice caz, în momentul cînd Stalin a preluat supremația, la sfîrșitul anilor 1920, comandamentul armatei se retrăsese complet din lupta politică. Acest lucru s-a datorat, evident, parțial ideilor care l-au făcut și pe Piatakov să se decidă: problema conducerii era rezolvată. Mai rămînea problema profesională, aceea de a crea o forță militară solidă. Iar Stalin, la rîndul lui, avusese grijă să nu provoace tulburări în rîndurile militarilor. Așa cum reușise „neutralizarea" Ucrainei retrăgîndu-l pe Kaganovici în 1928, acum le-a lăsat lui Tuhacevski și camarazilor săi o mînă relativ liberă. Comuniștii din armată se bucurau de foarte bună reputație în partid. Numai cinci la sută din comuniștii militari au fost afectați de epurarea blîndă, prin comparație, din 1929, față de 11,7 la sută din restul membrilor de partid; cifrele epurării din 1939 au fost de 4,3 la sută și respectiv 17 la sută.

Este adevărat că din cînd în cînd a avut de suferit și cîte un ofițer. Dar era vorba de obicei de un caz special, ca acela al savantului militar Snesarev, fost general țarist, reabilitat ulterior. „În ianuarie 1930, el a fost arestat împreună cu alți specialiști militari, sub acuzația de a fi făcut parte dintr-o organizație contrarevoluționară a ofițerilor monarhiști", iar la vîrsta de șaizeci și cinci de ani a fost deportat într-un lagăr de muncă forțată din nordul îndepărtat, unde a murit în 1937.[8]

În general însă, armata s-a bucurat de o atenție din ce în ce mai prietenoasă și de tot mai puține persecuții. Prestigiul ei a început să crească în mai multe direcții. În martie 1934, a fost abolit principiul responsabilității comune a comandantului și a comisarului politic, comandantului revenindu-i controlul deplin, iar comisarul devenind un simplu consilier politic al acestuia. La 25 septembrie 1935 au fost restabilite vechile grade militare pînă la, dar exclusiv, acela de general. Același decret conferea tuturor comandanților, cu excepția celor inferiori, privilegiul imunității, astfel încît ei nu puteau fi arestați de organele civile fără autorizarea specială a comisarului poporului pentru apărare. Tot atunci au fost numiți primii cinci mareșali ai Uniunii Sovietice: Tuhacevski, Blüher și Egorov dintre militarii de carieră, plus cei numiți de Stalin, Voroșilov și Budionnîi.

La procesul lui din 1938, Buharin avea să se refere vag la „militari", numindu-i printre complici. Întrebat fiind de Vîșinski „Care militari?", el a răspuns: „Conspiratorii de dreapta". Vîșinski a acceptat explicația și a cerut nume în contextul dat; au fost pomeniți Tuhacevski și Kork.[9] În afirmația lui Buharin că aceștia nu erau numai membri ai unui „bloc" cuprinzător, ci chiar deviaționiști de dreapta găsim probabil una din explicațiile resenti-

mentelor lui Stalin față de militari. Ei nu aveau o orientare de dreapta în sensul în care se putea spune acest lucru despre Buharin. Dar, foarte probabil, avuseseră manifestări de dreapta de tipul celor întîlnite și la Rudzutak, Ciubar și alții — adică prin lipsa de entuziasm față de accelerarea ritmului epurărilor în etapa finală, din perioada septembrie 1936–februarie 1937.

Desigur, nu putem epuiza atît de repede motivele lui Stalin. Un rol l-au avut fără îndoială ranchiunile mai vechi și intensitatea nemulțumirilor momentului. Dar există și considerații mai temeinice, de ordin mai general.

Despotismul susținut printr-o birocrație terorizantă și terorizată este, de regulă, extrem de puternic. Dar prezintă și anumite puncte slabe. Puterea include și amărăciune. Nici cele mai riguroase precauții nu elimină complet posibilitatea asasinatului. Nu există dovezi reale privind vreun atentat serios la viața lui Stalin. Cîteva rapoarte vagi pomenesc comploturi adevărate, de obicei puse la cale de comuniști, dar descoperite înainte de a duce la vreun rezultat. Au mai existat de asemenea unul sau două incidente izolate, de exemplu în timpul celui de al doilea război mondial, cînd un soldat a tras într-o mașină care ieșea de la Kremlin și în care se afla întîmplător Mikoian.[10]

Ar mai fi existat și vulnerabilitatea în fața unei lovituri militare. Cîteva zeci de oameni hotărîți ar fi avut posibilitatea să ocupe Kremlinul, capturînd conducerea. În asemenea condiții, mecanismul de tipul celui construit de Stalin ar fi putut ceda cu ușurință. Chiar și farsa pe care a reprezentat-o încercarea generalului Malet de a-l răsturna de la putere pe Napoleon, în 1812, printr-o cacialma, reușise inițial în mod incredibil. O lovitură dată de Tuhacevski împreună cu opoziționiștii rămași în viață ar fi avut toate șansele de reușită, la fel cum cea mai mare ocazie de a-l opri pe Hitler în 1933 ar fi fost o lovitură dată de Schleicher cu sprijinul Partidului Social Democrat.

Dar, la fel cum democrații socialiști germani se împiedicau în noțiunile de constituționalitate (iar mai tîrziu, majoritatea generalilor lui Hitler au fost blocați de angajamentele asumate față de acesta în calitatea lui de șef al statului), mareșalii sovietici, ca și opoziționiștii civili, păreau hipnotizați de ideea că Stalin, aflat la conducere, cu toate greșelile lui, moștenise legitimitatea Partidului.

Nu există însă nici o dovadă privind existența unei conspirații reale. Isaac Deutscher scrisese că „toate variantele non-staliniste converg spre următoarea idee: generalii planificaseră într-adevăr un *coup d'état*"[11]. Este însă practic unanim recunoscut că în realitate lucrurile nu stăteau deloc așa. Informațiile furnizate de figuri de frunte ale emigrației (inclusiv cele provenite de la foști ofițeri NKVD ajunși în cele din urmă în Occident, dar care, cît timp s-au aflat în închisori, au discutat subiectul cu colegi de celule)[12], precum și dezvăluirile sovietice ulterioare susțin deopotrivă inexistența vreunui complot. Nici arhivele secrete naziste nu conțin nici o dovadă despre acte de acest fel. Dar, după cum se știe, o negație nu poate fi probată și nu trebuie să excludem posibilitatea ca într-o zi să apară o dovadă că militarii

se gîndeau serios să treacă la acțiune.* Se poate afirma totuși că probabilitatea este foarte mică. Curios este însă că legenda unei conspirații reale a persistat multă vreme, în pofida faptului că presupusele „conspirații" pomenite în cele trei mari procese politice au fost respinse de la bun început, sau că de multă vreme s-a dovedit neadevărul lor.

În mod paradoxal motivația constă, se pare, în faptul că în acest caz, exclusiv, Stalin nu și-a prezentat dovezile. Din punctul lui de vedere, nu exista altă metodă mai bună. Dacă s-ar fi descoperit brusc o conspirație militară, reacția firească ar fi implicat curtea marțială și execuția. În multe alte țări, chiar și în Rusia, existaseră numeroase precedente. În plus, dacă probabilitatea comploturilor expuse pînă atunci în fața tribunalului era îndoielnică, acapararea puterii de către Tuhacevski apărea ca o mișcare perfect rațională și posibilă. În acest caz nu era nevoie de „dovezi" publice. Într-un fel, avem de-a face cu o ironie neobișnuită, deoarece acesta este singurul caz în care Stalin a dispus într-adevăr de dovezi documentare. Ele erau false, desigur, dar de proveniență germană.

Stalin a avut însă înțelepciunea de a nu le face publice. Ele nu fuseseră elaborate numai în beneficiul lui și poate că nici nu corespundeau întru totul intențiilor sale. Stalin a înțeles că, dacă le-ar fi dat publicității, experții ar fi putut sesiza inadvertențe sau poate că germanii ar fi trădat secretul.

Astfel, rezultatul loviturii neașteptate a lui Stalin, în absența dovezilor specifice, a fost întărirea credinței poporului în existența unui complot real. Exact la fel cum remarca ministrul de război din *Penguin Island* în legătură cu eforturile șefului lui de personal de a aduna vrafuri de dovezi împotriva ofițerului evreu pus sub acuzare:

> Dovezi! Sigur că este bine să avem dovezi, dar poate că e mai bine să nu avem nici una... afacerea Pyrot, așa cum am aranjat-o eu, n-a lăsat loc de critici; ea nu a putut fi atacată în nici un punct. A sfidat atacul. Fiind invizibilă, a fost invulnerabilă. Acum oferă un subiect gras de discuții.

Nu era vorba despre faptul că oamenii au dat crezare acuzațiilor precise. Unele dintre ele, după cum s-a constatat mai tîrziu, erau neverosimile — mai ales aceea că Iakir și Feldman, ambii evrei, lucraseră pentru Germania nazistă. Plauzibilă a fost considerată doar tema centrală, aceea că generalii complotau să-și folosească puterea împotriva lui Stalin.

Esența complotului, în conformitate cu dovezile din procesul Buharin[13], consta în „planul preferat" al lui Tuhacevski — ocuparea Kremlinului și

---

* Același lucru este adevărat despre unele rapoarte vagi privind ofițeri care au avut această idee, mai ales Feldman, fără a implica însă vreun general mai vechi. Cealaltă „conspirație militară" menționată în procesul Buharin — a lui Peterson, comandantul gărzii de la Kremlin, care a intenționat o lovitură de palat — a fost numai sumar legată de numele lui Tuhacevski (*Procesul Buharin*, pp. 570, 177); încă o dată, deși faptul nu este neplauzibil, dovezile în acest sens lipsesc. (*N. a.*)

uciderea conducerii de către un grup de militari. Gamarnik propusese să fie ocupat și sediul NKVD-ului. Se spune că el credea că militarii l-ar fi ascultat „dacă s-ar fi aflat sub comanda lui directă". Considera că avea suficient prestigiu politic în fața armatei, ca membru de partid, și că unii dintre tovarăși, „în special cei îndrăzneți peste măsură", l-ar fi sprijinit.[14]

Există și o informație suplimentară ciudată, potrivit căreia Gamarnik și cîțiva ofițeri „îndrăzneți peste măsură", care i-ar fi stat la dispoziție, împreună cu Iakir, generalul războinic, l-ar fi instruit pe șeful departamentului Casei de Economii a Ministerului de Finanțe, Ozerianski, să pregătească un act terorist împotriva lui Ejov.[15] Este încă una dintre acele completări care ar fi putut întări scepticismul naivilor occidentali.

Au fost răspîndite mai multe variante. Ambasadorul american, de pildă, Joseph Davies, povestește în memoriile sale cum ambasadorul Troianovski i-a spus la 7 octombrie 1937, cînd el pusese la îndoială ideea că Tuhacevski ar fi devenit agent german numai pentru bani, că mareșalul avea o amantă, ea însăși agent german. Povestea fusese implantată și în altă parte: Davies spune că a auzit-o și de la ambasadorul francez, care se baza pe autoritatea biroului numărul doi, care ar fi aflat-o la Praga. Walter Duranty povestește o variantă asemănătoare. Nu există motive pentru a o crede.

După cum am afirmat deja, aparenta surpriză a loviturii împotriva armatei, aerul de mare urgență au contribuit la sporirea verosimilității spuselor lui Stalin. Tema a circulat chiar și în cercurile din afara poliției secrete. În octombrie 1937 un ofițer superior din NKVD le spunea subordonaților săi din Spania: „Este vorba despre o conspirație adevărată! Se poate vedea din panica creată la vîrf: toate permisele de intrare în Kremlin au fost suspendate brusc; trupele noastre (ale poliției secrete) au fost puse în stare de alarmă: cum a spus Frinovski, « tot guvernul sovietic atîrna de un fir de păr... »"[16]

În altă parte Frinovski a afirmat că poliția secretă „dezvăluise o conspirație uriașă — i-am prins pe toți!"[17], deși se pare că acest lucru s-a spus în jurul datei de 20 mai, cînd „dezvăluirea" fusese făcută, dar principalele arestări abia urmau.

Noțiunea de urgență secretă intervenită brusc era fără îndoială utilă pentru crearea panicii și tensiunii în rîndurile militarilor, partidului și poliției secrete. Dar ea nu corespundea faptelor. Asupra armatei se exercitase, dimpotrivă, o presiune graduală și cumulativă, în jurul căreia se făcuse puțină publicitate.

Trecuseră unsprezece luni de cînd Stalin efectuase de fapt primele mișcări împotriva Înaltului Comandament și care acum dădeau un rod fantastic.

Prima arestare din seria ce avea să ducă la marea lovitură împotriva generalilor se produsese la 5 iulie 1936, cînd poliția secretă l-a reținut pe comandantul de divizie Dmitri Schmidt, șeful unei unități de tancuri din raionul militar Kiev, fără a-l informa sau a-l consulta pe superiorul lui, Iakir. Iakir s-a dus la Moscova, unde Ejov i-a arătat „materialul" care îl implica pe

Schmidt.[18] Materialul conținea probabil mărturisirile făcute de Mracikovski, Dreitzer și Reingold, care dezvăluiau că Schmidt și complicele lui, B. Kuzmicev (șef de stat-major al unei unități de aviație) trebuiau, potrivit instrucțiunilor transmise de Mracikovski prin Dreitzer, să-l asasineze pe Voroșilov, în interesul elementului trotkist din cadrul „blocului".[19] Conform stilului, Stalin avea o ranchiună împotriva lui Schmidt și aceasta trebuia rezolvată. Nu numai că Schmidt fusese opoziționist, dar îi adusese lui Stalin o ofensă personală.

Schmidt, membru de partid din 1915, era fiul unui cizmar evreu sărac. El devenise marinar și, ulterior, în războiul civil, strălucit comandant de cavalerie în Ucraina. În vremea aceea o mulțime de facțiuni rivale se luptau în zonă; Vasili Grossman povestește de exemplu că localitatea Berdicev trecuse dintr-o mînă într-alta de paisprezece ori. Ea a fost ocupată „de Petliura, Denikin, de bolșevici, galițieni, polonezi, de bandele lui Tutnik și Marussia și de « regimentul al nouălea, al nimănui »"[20].

În mijlocul acestui haos, Schmidt a ajuns să comande mai întîi un regiment, apoi o brigadă, a capturat Kameneț-Podolsk, departe în vest, fiind înconjurat de forțele dușmane, și în cele din urmă a primit ordinul să se pregătească pentru încercarea, pe care nu a mai făcut-o, de a străpunge prin Polonia și România pentru a veni în sprijinul Republicii Sovietice Ungare în 1919. Împreună cu două ajutoare el a pătruns într-o tabără de partizani naționaliști și, după ce negocierile au eșuat, s-a angajat într-un schimb de focuri din care a ieșit învingător. De fapt, el era un „autentic șef" de partizani, tipic, deși nu deosebit de talentat — fanfaron, simplu, ușor de speriat din nimic, un adevărat produs al războiului civil. Mai tîrziu, în timp de pace, a împușcat fără a-l ucide pe un ofițer superior care îi insultase soția; afacerea a fost camuflată.

În 1925–1937 Schmidt s-a alăturat opoziției, deși nu în mod semnificativ. Sosit la Moscova în timpul congresului din 1927, cînd s-a anunțat excluderea trotkiștilor, l-a întîlnit pe Stalin la ieșirea din Kremlin. Schmidt, purtînd pelerina neagră caucaziană și centură cu ornamente de argint, cu căciula de blană pusă pe o ureche, s-a apropiat de Stalin și, jumătate în glumă, jumătate în serios, a început să-l înjure în maniera extravagantă a soldaților din vremea aceea. El a sfîrșit prin a-și scoate sabia lungă și încovoiată, spunîndu-i lui Stalin că într-o zi o să-i reteze urechile.[21]

Stalin n-a spus nimic, a ascultat alb ca varul, cu buzele încleștate. Incidentul a fost apreciat ca o glumă proastă sau cel mult o insultă care nu merita să fie considerată incident politic. Căci Schmidt acceptase în cele din urmă decizia partidului, căreia i se opusese atît de vehement, și încă zece ani a continuat să activeze. De fapt, avea să se pretindă că trotkiștii l-au considerat un element conspirativ adecvat tocmai pentru că „în partid era mai presus de orice bănuială"[22]. Cît privește grosolănia lui, doar Stalin

luase apărarea „grosolăniei" între tovarăși. Într-adevăr, un asemenea gest, făcut de un soldat necioplit, nu ar fi căpătat prea multă atenție în trecut sau din partea altui conducător în afară de Stalin.

De la bun început a fost limpede că arestarea lui Schmidt nu constituia un act izolat. „Cazurile" lui Schmidt și Kuzmicev se numără printre cele nominalizate în rechizitoriul procesului Zinoviev ca fiind „lăsate deoparte pentru un proces separat, deoarece investigația este încă în curs". La proces, Mracikovski a vorbit despre un „grup de teroriști din care făceau parte Schmidt, Kuzmicev și încă cîțiva pe care nu mi-i amintesc", ceea ce implica deja o organizație militară mai amplă. Și Reingold i-a menționat, afirmînd că ei reprezentau doar o facțiune dintr-un „grup trotkist de militari" din care mai făceau parte și alți membri ale căror nume nu le cunoștea.

Kuzmicev, ca și Schmidt, era un vechi camarad al lui Iakir. Un alt prieten de-al lui, Ivan Golubenko, președinte al sovietului din Dnepropetrovsk, a fost de asemenea arestat în august 1936[23] ca trotkist, deși ulterior a fost acuzat de spionaj. Membru deja al unui „bloc naționalist trotkisto-zinovievist contrarevoluționar"[24] în vara anului 1936, el a fost menționat în ianuarie 1937 ca membru al unui grup terorist constituit pentru a-i asasina pe Stalin[25] și pe „conducătorii partidului comunist și membrii Guvernului Sovietic al Ucrainei"[26]. Se spune că el a avut cu adevărat o legătură cu încercările lui Ordjonikidze de a opri teroarea.

Aceste arestări, dar mai ales cea a lui Schmidt, au stîrnit o îngrijorare serioasă în cercurile din Ucraina. Nimeni nu a crezut că Schmidt era vinovat. Deși votase odată pentru Trotki, „se căise" de mult pentru aceasta. Arestările au continuat toată luna august. La 25 septembrie s-a produs arestarea comandantului de divizie I. Sablin. O femeie, ofițer NKVD, Nastia Ruban, care îl cunoștea pe Iakir, s-a dus la el în secret și i-a spus că a văzut materialele împotriva lui Sablin și că, în mod clar, acesta nu era vinovat. Trei zile mai tîrziu s-a anunțat moartea ei în urma unui atac de cord. S-a aflat nu peste multă vreme că fusese vorba de sinucidere.[27]

Între timp, la Lubianka, Schmidt era anchetat „prin toate metodele" de agenți superiori ai poliției secrete, inclusiv de către șeful departamentului special, M. I. Gai și bine cunoscutul Z. M. Ușakov, sub acuzația de plănuire a uciderii lui Voroșilov. S-au adus dovezi documentare: o hartă a deplasărilor lui Voroșilov la manevre, care fusese distribuită tuturor tovarășilor. O perioadă de timp Schmidt a negat toate acuzațiile.[28]

Schmidt și Kuzmicev fuseseră implicați în ancheta preliminară a deținuților ce compăreau în procesul Zinoviev și au fost numiți public în rechizitoriu, dar o figură mai de seamă, un membru al grupului propriu-zis al lui Tuhacevski a fost introdus pe neașteptate în același proces cînd acesta era deja în curs de desfășurare, la 21 august 1936. A fost convocat Dreitzer, care își încheiase mărturisirea la 19 august. Și, fiind ultimul care a depus

mărturie în acest proces, el l-a implicat pe Putna. Acest ofițer era acuzat acum de a fi menținut un contact direct cu Trotki și Ivan Smirnov. Smirnov a negat că Putna ar fi avut vreo legătură cu subiectul. Dar Pikel, Reingold și Bakaev au susținut afirmațiile lui Dreitzer.[29] Putna, rechemat de la Londra, fusese arestat la 20 august.[30] Soția lui era la Varșovia în drum spre el, cînd a aflat de arestarea lui.[31] La 31 august el recunoscuse deja existența diverselor grupuri de trotkiști.[32]

Comandantul de corp de armată Primakov a fost arestat la 14 august, deși despre el nu s-a vorbit prea mult în procesul Zinoviev.[33] Se pare că în 1934 el avusese de-a face cu poliția secretă[34], așa că era foarte vulnerabil. Cu toate acestea, timp de nouă luni a negat toate acuzațiile ce i se aduceau, chiar și la confruntarea care a avut loc în prezența lui Stalin și a Biroului Politic.[35]

La o primă privire, comploturile trotkiste îi puteau implica pe comuniștii din Armata Roșie la fel de bine ca și pe cei din celelalte domenii, nu era nimic extraordinar în acest lucru. Nimeni nu se putea plînge de un atac asupra armatei în sine. Pe de altă parte, potrivit celor spuse de Dreitzer, instrucțiunile lui Trotki prevăzuseră, ca o datorie de onoare, „desfășurarea activității de organizare a unor nuclee în cadrul armatei"[36] — o amenințare directă. În toamnă s-a răspîndit zvonul că urma să aibă loc un proces demonstrativ pentru judecarea comandanților trotkiști din rîndurile armatei, în care rolul principal îi revenea lui Putna. Umbra plana chiar și asupra lui Tuhacevski, dacă era să se judece după lipsa lui de importanță în cadrul manevrelor militare. Cu prilejul prezenței la exercițiile de toamnă, Voroșilov a făcut comentarii sinistre despre lipsa de vigilență a comandanților de la Kiev.[37]

Căderea lui Iagoda a fost parțial interpretată ca o victorie pentru armată. Rapoartele diplomatice germane din vremea aceea arătau că procesele din armată se sfîrșiseră și că Tuhacevski fusese „reconfirmat". Și despre Stalin se spunea că la plenara din decembrie 1936 s-ar fi referit la un material împotriva lui Tuhacevski, care s-a dovedit mai tîrziu neîntemeiat.[38]

Ca întotdeauna, momentul de relaxare nu era decît încă o manevră a lui Stalin. Schmidt, Primakov și Putna nu au fost eliberați, iar Ejov plănuia o lovitură încă și mai eficientă împotriva armatei. Există un raport neconfirmat, potrivit căruia Putna a fost constrîns de la bun început să-l incrimineze în mărturia sa pe Tuhacevski, ca spion *britanic*.[39] Ceea ce ar fi fost firesc avînd în vedere postul pe care îl ocupase Putna la Londra. În procese, acuzații erau deseori învinuiți de activitate în interesul unor puteri străine. În orice caz, acuzația nu s-a transformat mai tîrziu în propagandă și ar fi putut fi preluată de omul de legătură cu naziștii.

După cum am văzut, Putna a mai fost incriminat o dată și în procesul Piatakov — deși tot numai pentru terorism, nu pentru trădare. La 24 ianuarie 1937, Radek a remarcat, aparent în trecere, că Putna intervenise „cu o cerere

din partea lui Tuhacevski". În ziua următoare a avut loc un schimb de replici extraordinare între Vîșinski și Radek, care s-a desfășurat astfel:

Vîșinski: Acuzat Radek, în mărturia dumitale faci următoarea afirmație: „În 1935... am hotărît să convocăm o conferință, dar, înainte de aceasta, în ianuarie, cînd am sosit eu, Vitali Putna a venit la mine cu o solicitare din partea lui Tuhacevski..." Vreau să știu în legătură cu ce menționezi numele lui Tuhacevski?

Radek: Guvernul îi încredințase lui Tuhacevski o anumită sarcină pentru care el nu putea aduna materialul necesar. Numai eu dispuneam de materialul respectiv. El mi-a telefonat să mă întrebe dacă aveam materialul. Îl aveam, așa încît l-a trimis pe Putna, căruia i-a încredințat această sarcină, să ia materialul de la mine. Desigur, Tuhacevski habar nu avea de rolul lui Putna sau de rolul meu criminal...

Vîșinski: Și Putna?

Radek: El era membru al organizației, dar nu venise să vorbim despre organizație; eu însă am profitat de vizita lui pentru a purta această discuție.

Vîșinski: Deci Putna a venit la dumneata, fiind trimis de Tuhacevski cu o însărcinare oficială, fără nici o legătură cu afacerile dumitale, deoarece el, Tuhacevski, nu avea nici un fel de legătură cu acestea?

Radek: Tuhacevski nu avea nici un fel de legătură cu acestea.

Vîșinski: El îl trimisese pe Putna cu o problemă oficială?

Radek: Da.

Vîșinski: Iar dumneata ai profitat de această situație pentru a aduce în discuție propriile dumitale afaceri?

Radek: Da.

Vîșinski: Înțeleg corect că Putna avea legături cu organizația dumitale trotskistă și că dumneata te-ai referit la Tuhacevski în legătură cu faptul că Putna a venit la dumneata într-o misiune oficială la ordinele lui Tuhacevski?

Radek: Confirm și declar că nu am avut niciodată și nu aș fi putut avea nici un fel de înțelegere cu Tuhacevski în legătură cu activitatea contrarevoluționară, deoarece știam că atitudinea lui Tuhacevski față de partid și guvern era aceea a unui om total devotat.[40]

Un ofițer experimentat al poliției secrete, care ar fi citit acest dialog, și-ar fi dat imediat seama că Tuhacevski era pierdut. De ce, a întrebat soția lui, căci mărturia lui Radek l-a disculpat în mod evident? Răspunsul a fost, de cînd avea Tuhacevski nevoie de recomandări din partea lui Radek?[41]

Tot schimbul nefiresc de replici trebuie să fi fost o înscenare, dictată fără îndoială chiar de Stalin, poate chiar la insistența lui Tuhacevski după menționarea anterioară a numelui lui. În mod tipic, ea îi dădea satisfacție mareșalului, la un nivel de suprafață. El nu putea cere o afirmare mai clară a loialității și nevinovăției sale. În același timp însă, ideea fusese lansată. Iar cînd Vîșinski a reclamat în pledoaria finală că acuzatul a făcut multe mărturisiri, dar nu suficiente, despre legăturile lui, s-au pus bazele unor dezvoltări ulterioare într-o direcție sau alta.

Cînd Schmidt a cedat, în cele din urmă, după un interogatoriu foarte dur, mărturia lui a circulat la nivelurile superioare ale partidului. Iakir s-a hotărît să verifice acuzațiile. El a insistat să-l întîlnească pe Schmidt la închisoare. Schmidt slăbise și îmbătrînise, părea apatic și vorbea cu indiferență. Iakir a afirmat că arăta „ca un marțian", ca un om de pe altă planetă. Dar cînd Iakir l-a întrebat dacă mărturisirile lui erau adevărate, el le-a repudiat. Iakir nu a avut voie să-i ceară detalii, dar l-a pus pe Schmidt să redacteze o notă către Voroșilov în care să nege toate acuzațiile. Iakir i-a dus-o lui Voroșilov, spunîndu-i că acuzațiile erau în mod evident false.

Iakir s-a înapoiat la Kiev foarte mulțumit de acest rezultat, dar mulțumirea lui nu a ținut mult. Căci nu peste multă vreme i-a telefonat Voroșilov să-i spună că imediat, a doua zi, Schmidt și-a reconfirmat mărturisirea și că dorea să-i informeze pe Voroșilov și Iakir că prima lui mărturie era adevărată.[42] (Schmidt depusese, sau urma să depună în curînd, o mărturie care nu a ajuns la Iakir și la ceilalți comandanți, pentru că îl implica chiar pe Iakir. Comandantului de divizie i s-a cerut să recunoască planul de a stîrni o revoltă în unitatea lui de tancuri, instigat fiind la această acțiune de Iakir.)*

După toate acestea, Iakir nu mai putea crede în acuzații și se spune că ar fi afirmat că cei uciși după procesul Piatakov erau nevinovați.[43] Pentru Stalin trebuie să fi fost limpede că Iakir se împotrivea noilor epurări. Iar îndrăzneala cu care insista asupra întrevederii pe care o avusese cu Schmidt dovedea că nu era lipsit de un curaj indezirabil.

La 3 martie 1937, chiar la plenară, după arestarea lui Rîkov și a lui Buharin, Stalin s-a referit pe scurt la răul pe care îl puteau face „cîțiva spioni din Armata Roșie". Iar Molotov „a incitat nemijlocit la uciderea cadrelor militare, acuzîndu-i pe participanți de lipsa dorinței de a dezvolta lupta împotriva « dușmanilor poporului »"[44].

La plenară s-a obținut cea mai importantă victorie pentru epurare. Tot cu acel prilej s-a stabilit oportunitatea unei baze organizatorice pentru extinderea ei. În aprilie poliția secretă, epurată de Ejov, era pregătită pentru continuarea operațiunilor. „La puțin timp după plenară, carieriștii și provocatorii din organele NKVD au fabricat povestea « unei organizații militare fasciste contrarevoluționare » în rîndurile armatei."[45]

Pînă atunci, victimele lui Stalin fuseseră, aproape în exclusivitate, foști opoziționiști. Acest lucru era valabil chiar pentru Buharin și Rîkov. Acum, pentru prima dată, Stalin începea o ofensivă masivă împotriva propriilor săi susținători, de pretutindeni.

---

* Pentru a-l incrimina pe Iakir, Schmidt a fost supus unui interogatoriu „cu nouă luni înainte" de procesul din iunie. (I. V. Dubinski, *Naperekor vetram*, Moscova, 1964, pp. 234 și urm.) (*N. a.*)

În cazul opoziționiștilor, chiar al lui Buharin și Rîkov, elita partidului simțea într-o oarecare măsură că se făcea totuși un fel de dreptate, chiar dacă aspră — iar justiția era aspră în Uniunea Sovietică de multă vreme. Sau, este posibil ca această elită să fi fost influențată într-o oarecare măsură de noțiunea că se ducea o luptă cu cei care reprezentau o alternativă serioasă la conducere. Dar, dacă acum erau distruși adepții loiali și recunoscuți ai lui Stalin, oameni care nu participaseră niciodată la mișcările opoziției, însemna că nimeni nu mai era în siguranță. Și nu mai existau principii. În asemenea condiții era normal pentru Stalin să presupună că conducerea armatei, ai cărei reprezentanți s-ar fi opus chiar și epurării lui Buharin, sau o acceptaseră fără nici o tragere de inimă, ar fi ajuns în cele din urmă să formeze o rezistență. Distrugînd principiul loialității, Stalin submina constrîngerile care îi împiedicau să acționeze. De aceea era normal ca el să-și fi planificat lovitura asupra conducerii armatei astfel încît să coincidă exact cu perioada în care el se întorcea împotriva adepților săi insuficient de supuși.

Între timp Stalin a continuat pas cu pas. După arestarea lui Iagoda, la 3 aprilie 1937, postul de comisar pentru comunicații a fost preluat de comandantul de armată Halepski, expertul lui Tuhacevski în tancuri — un transfer pe cît de absurd, pe atît de sinistru.

Comandantul de corp de armată Gekker, șeful serviciului de relații externe al Armatei Roșii, prin urmare o figură deosebit de sensibilă la acuzațiile de spionaj, a dispărut în luna aprilie. În aceeași lună a fost reținut comandantul de corp de armată Garkavi, comandantul raionului militar Urali. El era unul dintre cei mai apropiați colaboratori ai lui Iakir; de fapt, soțiile lor erau surori. Din nou Iakir a făcut dovada unei îndrăzneli nedorite, intervenind la Voroșilov și în final la Stalin. Stalin l-a liniștit, spunîndu-i că cei deja arestați îi aduceau lui Garkavi acuzații serioase, dar că, dacă se dovedea nevinovat, avea să fie eliberat.[46]

La 28 aprilie 1937, *Pravda* a publicat un apel critic adresat Armatei Roșii, cerîndu-i să pună sub control activitatea politică și să lupte împotriva dușmanului intern, ca și a celui extern. Această lovitură puternică, deși indirectă, a fost înțeleasă de Înaltul Comandament, deja șubrezit.

La parada de la 1 Mai, Tuhacevski a fost primul care a urcat în tribuna rezervată comandanților armatei. S-a îndreptat singur către locul său, cu degetele mari ale mîinii înfundate în centură. Apoi și-a ocupat locul Egorov, dar fără a-l privi ori saluta pe colegul lui. Celor doi, tăcuți, li s-a alăturat Gamarnik. Militarii erau înconjurați de o atmosferă sumbră, înghețată. La sfîrșitul paradei militare, Tuhacevski a părăsit Piața Roșie, fără să mai aștepte defilarea civililor.[47]

Tuhacevski fusese desemnat pentru a participa la încoronarea regelui George al VI-lea. La 21 aprilie, Ejov a raportat că poliția secretă aflase despre un complot al agenților germani și polonezi care puneau la cale un act tero-

rist împotriva lui Tuhacevski cu ocazia participării lui la ceremoniile de la Londra, iar a doua zi Biroul Politic a decis să evite acest „pericol serios" și să suspende deplasarea.[48] La 4 mai li s-a spus britanicilor că Tuhacevski nu putea fi prezent din motive de sănătate. El a fost înlocuit de amiralul Orlov.

Un ofițer care l-a văzut pe Tuhacevski de mai multe ori în cursul lunii mai spune că avea un aer neobișnuit de întunecat, după o întrevedere cu Voroșilov. Cîteva zile mai tîrziu Tuhacevski l-a întîlnit din nou pe Voroșilov. Voroșilov a fost rece și protocolar, și l-a anunțat doar că era îndepărtat din postul de comisar adjunct pentru Apărare și transferat la raionul militar Volga, în funcția de comandant al unei regiuni forestiere, avînd în subordine trei divizii de infanterie și diverse alte trupe.

Tuhacevski a comentat în fața unui prieten: „Problema nu ține atît de Voroșilov, cît de Stalin."[49]

Aceste numiri în posturi, ca și altele, au fost anunțate oficial la 11 mai, cu prilejul unei suite de schimbări a ofițerilor superiori, care au creionat cea mai limpede imagine păstrată pînă astăzi despre intențiile lui Stalin. Gamarnik, ca și Tuhacevski, a fost eliberat din funcția de comisar adjunct pentru apărare. Printr-o mișcare și mai vicleană, Iakir a fost transferat de la Kiev la Leningrad; spre deosebire de mutarea lui Tuhacevski, în acest caz retrogradarea nu era evidentă. Cei doi nu au fost supuși obligației umilitoare de a se grăbi să-și ocupe posturile și au rămas la Moscova, respectiv la Kiev, pînă aproape de sfîrșitul lunii.

În același timp, un decret (datat 8 mai)[50] restaura vechiul sistem „al dublei comenzi", autoritatea comisarilor politici sporind substanțial față de aceea a ofițerilor combatanți. Inițial comisarii politici fuseseră învestiți cu putere deoarece specialiștii militari din timpul războiului civil erau mai ales foști ofițeri țariști, în care se considera că nu se putea avea încredere. Reimpunerea sistemului asupra unui corp de ofițeri comuniști reprezenta o demonstrație excepțională a lipsei de încredere în noile cadre. La 9 mai a fost emisă o „instrucțiune" solicitîndu-se mai multă vigilență.[51]

Între timp, în spatele scenei se strîngea lațul. Fostul adjunct al lui Iagoda, G. E. Prokofiev, și fostul șef al departamentului special din cadrul NKVD, de pe vremea lui, M. I. Gai, cel care îl interogase pe Schmidt, au fost forțați între 22 și 25 aprilie 1937 să depună mărturie despre legăturile criminale ale lui Tuhacevski și ale altor ofițeri cu Iagoda. (În această etapă, Iagoda însuși a refuzat să le confirme.) La 27 aprilie, A. I. Volovici, adjunctul șefului departamentului operațional (în timpul lui Pauker), arestat fiind, l-a implicat la rîndul lui pe Tuhacevski într-un complot de acaparare a puterii.[52] Tot în luna aprilie anchetatorii au primit ordin să obțină de la Putna și Primakov mărturii împotriva lui Tuhacevski, Iakir, Feldman și a altora.[53]

Frinovski, adjunctul comisarului poporului, sub Ejov, cel care răspundea de problemele de securitate a statului, l-a chemat atunci pe adjunctul șefului serviciului NKVD pentru regiunea Moscovei, Radzivilovski, și l-a

întrebat dacă printre deținuți se afla vreunul dintre ofițerii lui importanți. Radzivilovski a răspuns că era un ofițer din statul-major, comandantul de brigadă M. E. Medvedev, mai tîrziu exclus din partid și din armată pentru „troțkism". Frinovski i-a spus că trebuia dat la iveală un complot uriaș în rîndurile Armatei Roșii. Radzivilovski a obținut mărturisirea necesară de la Medvedev, prin mijloace „fizice". La 8 mai acesta a mărturisit că de mult timp cunoscuse îndeaproape o conspirație pusă la cale în cadrul aparatului central al Armatei Roșii. Medvedev a fost adus în fața lui Frinovski și Ejov, cărora le-a declarat că mărturia lui era o născocire. Ejov l-a trimis înapoi pentru continuarea interogatoriului, în urma căruia Medvedev a confirmat prima sa mărturisire, în fața lui Ejov, iar acesta a înaintat-o Comitetului Central.

Comandantul de armată Kork, de la Academia Militară Frunze, a fost arestat la 16 mai. La început a negat acuzațiile, dar la 18 mai a semnat o mărturisire prin care recunoștea că fusese recrutat de Enukidze într-o conspirație a Dreptei, cu care avea legături și grupul „troțkist" al lui Putna și Primakov. Tuhacevski, a spus el, s-a alăturat și el Dreptei, iar intenția lor era să dea o lovitură militară de stat.[54] La 8 mai, după ce a fost bătut și împiedicat să doarmă, Primakov a recunoscut în cele din urmă că a complotat cu Dreitzer, Schmidt, Putna și Mracikovski. La 14 mai l-a implicat și pe Iakir, iar la 21 mai pe Tuhacevski și pe alții. La 14 mai, și Putna, sub tortură, l-a implicat pe Tuhacevski.[55]

Feldman a fost arestat la 15 mai, pe baza mărturiei lui Medvedev.[56] Anchetat de Ușakov, Feldman a negat la început toate acuzațiile. Dar după un interogatoriu intensiv, el a semnat o mărturisire completă referitoare la complot, implicîndu-i pe „Tuhacevski, Iakir, Eideman și alții."[57] La 20 mai, Ejov le-a trimis lui Stalin, Molotov, Vorošilov și Kaganovici protocoalele interogatoriului lui Feldman și le-a cerut să ia o decizie privind arestarea celor implicați în acel moment.[58]

Astfel, pînă la mijlocul lunii mai fuseseră arestați trei dintre cei sortiți să fie victimele operațiunii Tuhacevski, iar asupra acestuia și a lui Iakir presiunea era din ce în ce mai mare. În acest timp Stalin, care citea toate protocoalele interogatoriilor, se întîlnea cu Ejov aproape în fiecare zi (fiind însoțit la 21 și 28 mai de Frinovski) și lua „parte direct la falsificarea acuzațiilor"[59].

Acum, pe lîngă învinuirile de conspirație, au început să se dezvolte temele trădării și spionajului. Fostul șef al departamentului extern al NKVD-ului, A. H. Artuzov, care fusese arestat la 13 mai, a mărturisit la scurtă vreme despre un conspirator care colaborase cu germanii sub pseudonim, acesta putînd fi identificat cu Tuhacevski (un raport cunoscut de mult de NKVD și respins pînă atunci, un act pe care Iagoda era învinovățit că-l mușamalizase).[60]

Cam tot atunci a ajuns în mîinile lui Stalin un „dosar" mult mai impresionant, reunind dovezi că Tuhacevski era spion german.[61] Fusese ticluit de Ostabteilung în cadrul Sicherheitsdienst german (SD). Dar povestea nu este chiar atît de simplă.

STALIN ȘI FASCISMUL

Știu cît de mult îl iubește poporul german pe Führer,
De aceea aș dori să beau în sănătatea lui.

STALIN, 24 august 1939

Ideea lui Stalin despre fascism are cîteva trăsături neobișnuite. Desigur, fascismul fusese de multă vreme denunțat ca cea mai rea formă de dominație burgheză și „analizat" ca o formă de control al statului de către monopolurile capitaliste. Dar, deși *fascismul* a devenit astfel un cuvînt negativ, efectele lui au fost diminuate considerabil prin metoda atribuirii denumirii de „fasciști" și social-democraților — „social-fasciști". În confuzia care a rezultat, Partidul Comunist German primise ordinul ca, trecînd peste propria voință[62], să-și îndrepte principalele forțe nu împotriva naziștilor, ci împotriva guvernelor de coaliție socialist-burgheze; s-a ajuns astfel la situația referendumului prusac din 1931 și a grevei transportatorilor din 1932, cînd naziștii și comuniștii au colaborat activ împotriva moderaților.

Cînd aceste tactici au dus la victoria lui Hitler*, zdrobirea Partidului Comunist German a fost prezentată, conform noului stil al lui Stalin, ca o victorie. Un nou concept despre Hitler, văzut ca „spărgătorul de gheață al revoluției" — ultima poziție disperată a burgheziei, al cărei eșec a dus la prăbușirea capitalismului — a devenit la modă.

Cînd s-a văzut clar că hitlerismul *nu* urma să se prăbușească — concluzie la care Stalin a ajuns, se pare, în momentul epurării nazistului Röhm, în iunie 1934 — Stalin nu putea fi împiedicat de rațiuni doctrinare să ajungă la o înțelegere cu noul dictator. Dificultatea consta numai în faptul că Hitler părea să fie un anticomunist intransigent. Pe măsură ce Hitler dezvolta puterea militară și economică a Germaniei, Stalin s-a angajat într-un complex program de abordare a acestuia. Amenințarea militară evidentă pe care o reprezenta Hitler putea fi blocată în două feluri: prin forță sau prin înțelegere. Dacă era necesară forța, atunci trebuia construită o alianță antifascistă puternică. Dacă era posibilă înțelegerea, atunci ea se putea realiza cel mai bine de pe poziția unei forțe. Astfel că, începînd de la mijlocul anilor 1930, politica externă sovietică și tactica Cominternului au fost direcționate înspre crearea unui sistem de alianțe de partid și de stat, împotriva puterii germane.

În 1936, ca urmare a acestei modificări de orientare în politica externă, comisarul pentru probleme externe, Litvinov, de multă vreme susținător al unei alianțe cu Vestul, a început să primească numai semnale de sprijin. Plecînd de la o întrunire, Stalin și-a petrecut brațul pe după umerii lui Litvinov

---

* Hitler însuși recunoștea că putea oricînd să transforme un comunist într-un nazist, dar nu putea face același lucru cu un social-democrat (Herman Rauschning, *Hitler Speaks*, New York, 1940, p. 134). (*N. a.*)

și i-a spus că sosise momentul să cadă de acord. Litvinov (cel puțin așa i-a spus ulterior lui Ehrenburg), i-a răspuns, „Nu pentru multă vreme..."[63]

S-a sugerat de multe ori că unul dintre motivele pentru care Stalin a procedat la epurări și în special la epurarea armatei a fost acela de a obține libertatea de mișcare ce a dus în cele din urmă la Pactul nazisto-sovietic din 1939. Vechea orientare progermană din perioada premergătoare nazismului nu fusese una de natură ideologică și alianța, chiar cu o Germanie foarte reacționară, împotriva celor ce dețineau puterea, fusese, în principiu, de multă vreme acceptată de armată și de cea mai mare parte a partidului. Schimbarea s-a produs doar în momentul cînd nazismul a fost apreciat ca o amenințare fățișă la adresa Uniunii Sovietice și s-a manifestat prin campaniile Frontului Popular al Cominternului, Pactul franco-sovietic și așa mai departe. Dar cînd a apărut, ea a fost acceptată cu căldură. Devierile de dreapta care se manifestau în țară și în partid i-au făcut pe mulți să vadă în aceste alianțe de partid și de stat posibilitatea unei „deschideri spre dreapta", a unei reconcilieri cu democrația. Între timp, Tuhacevski și militărimea se ocupau cu entuziasm de modernizarea armatei, pentru a o face capabilă să reziste nu numai polonezilor sau turcilor, ci și înaltului potențial militar al unei Germanii mobilizate.

Pentru Stalin însă, fronturile și pactele erau probleme care nu țineau de convingeri, ci de calcule.

Atîta vreme cît în Internaționala Comunistă se făceau simțite slăbiciuni, libertatea lui Stalin de a acționa pentru a ajunge la o înțelegere cu nemții era limitată. Concepțiile ideologice, sentimentele socialiste erau îndreptate ferm în direcția antifascismului. Cît privește domeniul internațional, dacă Stalin voia să încheie tîrgurile cele mai bune, atunci era nevoie de distrugerea tuturor motivațiilor individuale, care se abăteau de la linia disciplinei. În 1938 deținuții au prezis pactul nazisto-sovietic pe baza categoriilor de arestați — în special comuniști străini.[64]

Cînd s-a semnat pactul, în august 1939, s-au văzut efectele anilor de trudă organizatorică și propagandistică în cadrul Cominternului. Cu unele excepții neglijabile și temporare, partidele comuniste din întreaga lume au acceptat schimbarea și au început să explice de ce era ea necesară — uneori chiar într-o a doua ediție a ziarelor care în aceeași zi îndemnaseră la luptă împotriva nazismului. În rîndurile conducerii numai cîțiva indivizi s-au retras.

Stalin a făcut aluzii la alternativa unei politici de înțelegere cu Germania chiar la Congresul al XVII-lea al Partidului: „Desigur, nu sîntem deloc entuziasmați de regimul fascist din Germania. Dar nu fascismul este problema, dacă ar fi să ne gîndim numai la faptul că în Italia, de exemplu, fascismul nu a împiedicat URSS-ul să stabilească cele mai bune relații cu această țară."[65]

În august 1935, departamentul de externe al NKVD-ului i-a prezentat lui Stalin o estimare pesimistă a forței de care dispuneau elementele din Germania favorabile unei înțelegeri cu Rusia. Dar ofițerul care realizase raportul a

remarcat că acesta nu a avut nici un impact asupra lui Stalin, care simțea că se putea ajunge la un acord.[66]

Litvinov avusese dreptate. Începînd din 1936, pe baza amenințării cu o politică antigermană, Stalin și-a întins tentaculele printre naziști, prin intermediul emisarilor săi personali.

Reprezentantul secretariatului personal al lui Stalin, vechiul lui complice David Kandelaki, a fost trimis ca „atașat comercial" la ambasada sovietică de la Berlin, pentru a se ocupa de aceste apropieri delicate. În decembrie 1936, Kandelaki l-a abordat pe dr Schacht, la cererea sa, pentru a se interesa de posibilitatea extinderii comerțului între Germania și Uniunea Sovietică. Schacht a răspuns că o condiție pentru realizarea acestui obiectiv este încetarea activității comuniste susținute de sovietici în Germania. Kandelaki s-a întors la Moscova pentru consultații cu Stalin, iar la începutul anului următor s-a dat un proiect scris în care se propunea deschiderea de negocieri fie la nivel de ambasadori, fie, dacă așa doreau nemții, în secret. Proiectul le reamintea nemților că acordul fusese sugerat anterior de ruși.

La 29 ianuarie 1937, Kandelaki și adjunctul lui, Fridrihson, l-au vizitat din nou pe Schacht și i-au transmis verbal propunerea lui Stalin și Molotov de a începe negocieri directe. Schacht a spus că aceste sugestii trebuiau transmise ministerului german de externe și a adăugat încă o dată că va trebui potolită agitația comunistă. La 10 februarie Neurath l-a întîlnit pe Hitler în legătură cu aceste propuneri și i-a scris a doua zi lui Schacht, spunîndu-i în mod justificat că practic nu aveau cum să obțină de la ruși un acord privind încetarea propagandei comuniste. În ce privește punctul principal, el a spus că pentru moment propunerile rușilor nu meritau atenție. Dacă totuși Rusia „avea să continue pe linia unui despotism absolut, sprijinit de armată", atunci desigur vor avea loc contacte.

Între timp procesul Piatakov, cu implicațiile lui antinaziste, avansase. Chiar și în acest caz Stalin era capabil să se situeze simultan pe poziții opuse. Generalul Köstring, atașatul militar german, efectiv implicat în proces, nu a fost declarat *persona non grata.* Se pare că această decizie a fost luată sub presiuni germane considerabile și este cel puțin ciudată.

Deocamdată manevrele lui Stalin nu dăduseră rezultate, dar ideea fusese lansată. Conducătorii germani aveau avantajul de a li se fi prezentat o propunere.

Între timp, pe măsură ce manevrele reale ale lui Stalin de abordare a lui Hitler continuau, contactul inexistent dintre Înaltul Comandament Sovietic și naziști a devenit subiectul unor acuzații decisive de trădare.

În lumea mohorîtă a organizațiilor secrete, se stabilise deja o oarecare legătură între NKVD și SD-ul lui Reinhardt Heydrich.

După desființarea Partidului Comunist German, operațiunile îndreptate împotriva rămășițelor acestuia din ilegalitate au devenit o simplă problemă

a poliției secrete. Așa cum se întîmpla cu toate operațiunile sofisticate de acest tip, agenții secreți naziști au lăsat neatinși cîțiva comuniști care activau în ilegalitate, pentru a putea menține contactul politic.*

Printre organizațiile în care pătrunsese atît NKVD-ul cît și spionajul german se afla Uniunea Veteranilor Țariști, cu sediul la Paris. La 22 septembrie 1937, NKVD-ul avea să execute o operațiune specială, răpirea și uciderea generalului Miller, conducătorul acesteia. Se pare că scopul acțiunii a fost acela de a-l pune pe generalul Skoblin, adjunctul lui Miller, la conducerea organizației. Skoblin lucra de multă vreme ca agent dublu, atît pentru serviciile secrete sovietice cît și pentru cele germane, și era, fără îndoială, una dintre legăturile prin care se transmiteau informațiile între SD și NKVD. Într-una dintre variante, prima mișcare a întregii afaceri mascate, la „originea căreia se afla Stalin"[67], pare să fi constat în trimiterea unei informații de la NKVD prin Skoblin la Berlin, potrivit căreia Înaltul Comandament Sovietic și în special Tuhacevski erau angajați într-o conspirație împreună cu Statul-Major german. Deși în cercurile SD-ului în acest lucru se întrevedea o capcană a NKVD-ului, Heydrich s-a hotărît să o folosească în primul rînd împotriva Înaltului Comandament german cu care organizația sa era în relații de puternică rivalitate.[68] Heydrich urmărea în această afacere în primul rînd compromiterea armatei germane. Celelalte motivații au trecut pe planul doi pe măsura desfășurării operațiunii, și în orice caz nu sînt de interes pentru această carte.

Dovezile că Stalin, sau NKVD-ul, a implantat ideea în mintea germanilor nu sînt deloc concludente. Din punctul de vedere al Germaniei, ideea a părut demnă de luat în seamă, oricum s-ar fi născut ea, din cauza atmosferei de extremă suspiciune ce devora Uniunea Sovietică. Între timp, la Moscova au început să se strecoare zvonurile. În ianuarie 1937, corespondentul de la Berlin al ziarului *Pravda*, A. Klimov, a transmis informația că anumite cercuri din armata germană discutau despre unele legături cu Armata Roșie, în special cu Tuhacevski.[69] Și S. P. Uriţki, șeful serviciului de informații al Armatei Roșii, le-a raportat direct lui Stalin și Voroșilov că la Berlin circulau zvonuri privind o opoziție a generalilor sovietici, deși el personal nu le dădea crezare.[70] Ambasada sovietică din Paris a trimis o telegramă Moscovei la 16 martie în care spunea că a aflat despre unele planuri „ale cercurilor germane de a sprijini o lovitură de stat în Uniunea Sovietică", folosind în acest scop „persoane din comandamentul Armatei Roșii".[71]

---

* Într-adevăr și în țările comuniste ocupate în timpul războiului, Gestapo-ul era în legătură cu partidele comuniste locale, cel puțin în perioada dinaintea războiului ruso-german. În Franța, negocierile cu Partidul Comunist Francez ajunseseră în faza în care se discuta permisiunea de apariție a ziarului *L'Humanité*. În Norvegia ocupată, periodicele comuniste au fost lăsate să apară pentru o scurtă perioadă de timp. Aceeași poziție a fost adoptată și în Belgia. (*N. a.*)

În relatarea cea mai demnă de încredere[72] (confirmată într-un discurs oficial de Gomulka, pe vremea cînd se afla la conducerea Partidului Comunist Polonez)[73] se afirma că spre sfîrșitul anului 1936, într-o discuție cu Hitler și Himmler, s-au cîntărit argumentele în favoarea și împotriva „trădării" lui Tuhacevski și amputării Armatei Roșii, și s-a luat o decizie. Mai multe relatări sovietice și alte surse[74] afirmă că istoria contactelor nemților cu Tuhacevski a fost „strecurată" inițial de naziști, prin președintele Cehoslovaciei, Beneš. Acesta poseda informația încă de la sfîrșitul lunii ianuarie 1937 (și a transmis-o confidențial francezilor, care și-au pierdut astfel în mare măsură încrederea în Pactul franco-sovietic).[75] Așa cum reiese din mai multe relatări sovietice concordante, Beneš i-a transmis rapoartele și lui Stalin, cu toată buna-credință. Gomulka spune că această informație falsă fusese infiltrată cîndva înainte de a se primi „dovezile" documentare, astfel că rapoartele preliminare referitoare la „trădare" se aflau deja în mîna lui Stalin „cînd a avut loc plenara din februarie–martie"[76].

Crearea dovezilor documentare necesita măiestrie artistică și a luat mult timp. În martie și aprilie 1937, Heydrich și Behrens (care mai tîrziu a devenit comandantul SS la Belgrad și a fost executat de guvernul lui Tito în 1946) au condus fabricarea unui „dosar" cuprinzînd scrisori schimbate într-o perioadă de un an între membrii Înaltului Comandament German și Tuhacevski. Operă a gravorului german Franz Putzig, de multă vreme folosit de agenții secreți germani pentru falsificarea pașapoartelor și alte lucruri de acest fel, dosarul cuprindea treizeci și două de pagini, inclusiv o fotografie înfățișîndu-l pe Trotki împreună cu oficialități germane.[77] O carte sovietică a citat mai tîrziu mai multe relatări din Occident și Germania referitoare la falsificarea dosarului, acceptînd-o pe aceea a colonelului Naujocks, anterior unul din oamenii lui Heydrich.[78] Potrivit acesteia, serviciile de securitate germane au obținut o semnătură reală a lui Tuhacevski de pe acordul secret încheiat în 1926 între cele două înalte comandamente, prin care se stabilea acordarea de asistență tehnică forțelor aeriene sovietice. Folosindu-se această semnătură s-a ticluit o scrisoare în care era imitat stilul lui Tuhacevski. Scrisoarea era francată cu timbre germane autentice; întregul dosar era format din această scrisoare și alte cincisprezece documente germane. Semnăturile generalilor nemți au fost obținute de pe cecuri bancare. La începutul lunii mai dosarul le-a fost arătat lui Hitler și Himmler, care au aprobat operațiunea.

O fotocopie a acestuia a ajuns la Praga în cîteva zile. Beneš i-a confirmat ambasadorului sovietic existența complotului, la 7 mai, iar la 8 mai i-a trimis lui Stalin un mesaj personal, secret, despre acesta. Agentul secret al lui Heydrich a fost pus în legătură cu un ofițer de la ambasada sovietică, căruia i s-au arătat două pagini din dosar și i s-au cerut bani pentru restul. Ofițerul a plecat imediat cu avionul la Moscova, de unde s-a întors cu împuterniciri depline de a cumpăra întregul dosar. S-a plătit o jumătate de milion

de ruble (deși ulterior s-a dovedit că banii erau falși). La mijlocul lunii mai documentele ajunseseră în mîinile lui Stalin.[79]

Posesia acestei „dovezi" concrete de trădare a contribuit probabil la decizia finală de declanșare a loviturii împotriva generalilor. La 20 mai Dmitri Schmidt a fost împușcat în secret fără multă agitație.[80] În aceeași zi în cadrul NKVD-ului au început să circule relatări urgente despre complotul proaspăt descoperit. Un ofițer care a părăsit Rusia la 22 mai afirmă că în corpul ofițeresc se instala panica.[81]

În aceeași zi a fost arestată încă una din figurile principale ale presupusului complot — Eideman. El a fost scos din conferința organizației de partid a Moscovei, care se desfășura în Palatul Sovietului, unde ocupase un loc în prezidiu, și ridicat de NKVD.[82] Pretextul inițial a fost că semnase o recomandare de partid pentru Kork. Ca și despre Iakir, se spune despre Eideman că își pierduse orice iluzie din cauza epurărilor. După o ședință de partid din primăvara anului 1937, el îi șoptise unui prieten: „Aseară au arestat aici încă un tovarăș. Mi se pare că era un om cinstit. Nu înțeleg..."[83]

Un ofițer descrie o ultimă conversație cu Tuhacevski. Acesta era întunecat. Întrebat de ce, el a răspuns că primise vești proaste. Tocmai aflase de arestarea lui Feldman. „Ce provocare monstruoasă!" a comentat el.[84] De fapt, Tuhacevski știa că era încolțit. În drum spre gară, ducîndu-se la Kuibîșev, șoferul i-a sugerat să-i scrie lui Stalin pentru a lămuri neînțelegerile. Mareșalul i-a spus că îi scrisese deja.[85]

În jurul datei de 24 mai, după consultări cu Molotov, Voroșilov și Ejov, Stalin a dat ordinul de excludere a lui Tuhacevski din Comitetul Central și de arestare.[86] Ajuns la Kuibîșev pe 26 mai, Tuhacevski a rostit un mic discurs la conferința raionului militar, chiar în aceeași seară. O persoană care îl cunoștea foarte bine a observat că în ultimele două luni de cînd nu-l mai văzuse, Tuhacevski albise foarte mult.[87]

La următoarea ședință n-a mai venit.[88]

Pentru că i se ceruse să treacă pe la biroul comitetului regional de partid, în drum spre sediu. După un timp, Dîbenko, pe care îl schimba din post, a ieșit palid și i-a spus soției lui că Tuhacevski fusese arestat.[89]

În seara zilei de 28 mai, vestea transferului cazului lui Tuhacevski la „organele de anchetă" a ajuns la ceilalți generali, printr-un canal oficial, deși confidențial.[90] Este limpede că arestările care au urmat după cea a lui Tuhacevski nu au venit pe neașteptate.

Tuhacevski a fost interogat chiar de Ejov, ajutat de șeful departamentului special din NKVD, I. M. Leplevski, și de omniprezentul Ușakov, atunci adjunct al șefului acestui departament. La 29 mai mareșalul mărturisise deja că fusese spion, că avusese legături cu nemții și că fusese recrutat de Enukidze în conspirația lui Buharin. La cercetarea desfășurată douăzeci de ani

mai tîrziu, pe paginile 165 și 166 din mărturia lui se mai păstrau încă pete de sînge verificabile pe căi judiciare.[91]

Următorul arestat a fost comandantul de armată Uborevici. În 29 mai el se afla la o ședință la Minsk, cînd ordonanța i-a adus o notă prin care era chemat de urgență la Moscova. Uborevici și-a cerut scuze și a plecat la gară, unde a fost arestat de îndată ce s-a urcat în tren. El le-a spus soției și fiicei, care erau de față, să nu fie îngrijorate.[92] La Lefortovo, Uborevici a negat învinuirile, chiar și după ce a fost confruntat cu Kork. Dar, după ce i-au fost aplicate „metode fizice", a mărturisit.[93]

Iakir era de obicei un om vesel. Un general, martor la fața locului, afirmă că el arăta mohorît și *distrat* la conferința raionului militar Kiev, imediat după ce vestea arestării lui Tuhacevski a fost adusă la cunoștința celor prezenți.[94] La 30 mai Voroșilov i-a telefonat lui Iakir și i-a spus să vină urgent la o ședință a Sovietului Revoluționar Militar. Iakir s-a oferit să ia avionul, dar Voroșilov i-a spus să vină cu trenul — o indicație clară că planurile poliției secrete erau cunoscute în detaliu de comisarul pentru Apărare.[95]

Iakir a luat trenul de ora 15:15 de la Kiev, în aceeași zi. În zorii zilei de 31 mai, trenul s-a oprit la Briansk. Acolo s-au urcat agenții NKVD și l-au arestat. Ordonanța lui, Zaharcenko, nu a fost luată, astfel încît Iakir a putut să le transmită soției și fiului mesajul că era nevinovat.

Iakir a cerut să vadă mandatul de arestare, iar cînd i-a fost arătat a cerut să vadă și „decizia Comitetului Central". I s-a spus că putea să aștepte să ajungă mai întîi la Moscova. A fost înghesuit într-o mașină neagră și dus la Moscova „cu o sută de kilometri la oră"; a fost închis singur într-o celulă de la Lubianka, unde i s-au smuls tresele și medaliile.[96]

La 31 mai a fost abordat ultimul dintre „conspiratori". A doua zi s-a anunțat că „fostul membru al Comitetului Central, I. B. Gamarnik, implicîndu-se în legături cu elemente antisovietice și evident temîndu-se că va fi arestat, s-a sinucis"[97].

Există mai multe relatări, ușor diferite, în legătură cu sfîrșitul lui Gamarnik. Ultima dintre cele sovietice, provenind de la fiica lui, arată că la 30 mai Blüher i-a făcut o vizită lui Gamarnik, care nu se simțea bine. Gamarnik a aflat că va face parte din completul care îi va judeca pe conspiratorii din grupul Tuhacevski. Blüher a lăsat să se înțeleagă că, dacă refuza, Gamarnik urma să fie și el arestat. Gamarnik i-a spus soției că Tuhacevski era nevinovat. La 31 mai Blüher (sau, potrivit altor relatări, Bulin) a afirmat că Gamarnik fusese concediat. Agenții NKVD i-au sigilat seiful. După plecarea lor, el s-a împușcat.[98] La 6 iunie a fost atacat public ca trotkist, fascist și spion.[99]

Între timp, din celula lui de la Lubianka, Iakir adresase o scrisoare Biroului Politic solicitînd eliberarea sa imediată sau o întrevedere cu Stalin. Iakir l-a asigurat pe Stalin de totala lui nevinovăție.

El a scris: „...Mi-am petrecut toată viața conștientă muncind cu dăruire și cinste, în văzul Partidului și al conducătorilor lui... — Fiecare cuvînt pe care îl spun este cinstit și voi muri purtînd pe buze cuvinte de dragoste pentru tine, pentru Partid și țară, cu credința nestrămutată în victoria comunismului."

Stalin a scris pe această scrisoare: „Infam și ticălos." Vorošilov a adăugat: „O descriere perfect exactă." Molotov a semnat și el, iar Kaganovici a adăugat: „Pentru trădător, noroi și [urmează un cuvînt trivial, obscen] o singură pedeapsă — condamnarea la moarte."[100]

În schimb a fost supus timp de nouă zile unui interogatoriu dur, spunîndu-i-se că fusese arestat „întregul cuib Iakir".[101] Acuzațiile ce i se puneau în seamă erau „atît de grave încît, prin comparație, dovezile anterioare, pentru care anchetatorii lui Ejov îl lucraseră pe Schmidt, păreau născociri de amator"[102]. Acum era vorba despre o legătură cu naziștii, și nu doar despre terorism trotkist, deși titlul oficial al conspirației a rămas „organizația militară trotkistă antisovietică". Ultima zi de bătăi aplicate de Ușakov s-a soldat cu obținerea unei mărturisiri de la Iakir.[103]

Între 1 și 4 iunie, Sovietul Revoluționar Militar din cadrul Comisariatului pentru Apărare, împreună cu membrii guvernului, a ținut o ședință extraordinară — cea la care fusese invitat și Iakir —, fără să știe că pe ordinea de zi se afla un singur punct: demascarea organizației militaro-fasciste contrarevoluționare[104], despre care făcuse un raport Stalin însuși.

Iar acum, după toată truda și ingeniozitatea investite în acest „dosar", el nici măcar nu l-a pomenit. În schimb, „într-o declarație cu multe interjecții, el s-a bazat pe dovezile contrafăcute ale unor militari torturați", deși i-a etichetat pe acuzați drept „agenți ai Reichswehr-ului".[105] Stalin a solicitat execuția și a denunțat mai mulți alți ofițeri, între care comandantul de armată A. I. Sediakin, șeful comandamentului antiracheță și comandantul de divizie D. A. Krucinski, șeful statului-major al Academiei.[106]

Comisarii de armată Bulin și Slavin l-ar fi jignit pe Stalin, se spune, neînscriindu-se la cuvînt pentru a-i blama pe acuzați. Alți ofițeri însă, cum făcuseră și membrii Comitetului Central cu trei luni în urmă, s-au grăbit să se asocieze denunțurilor; Dîbenko l-a defăimat pe Gamarnik, se spune într-un raport.[107]

Se pare că „dosarul" a avut utilitatea sa, prin aceea că a dat grupului restrîns Stalin–Ejov sentimentul mîniei și urgenței. Și, din moment ce ni se spune că Stalin l-a folosit „pentru a-i instrui pe judecători să-l condamne pe Tuhacevski la moarte"[108], este posibil ca aceștia, sau măcar unii dintre ei, să fi văzut ori să fi aflat despre acest document. Dosarul nu a fost însă utilizat oficial. Aparent, Stalin decisese că se putea descurca în cele din urmă și fără el, și că sistemul verificat temeinic al mărturisirilor putea produce toate dovezile necesare. Ar fi fost neobișnuit, chiar și în cazul unui proces secret, ca unul dintre ofițeri să fi expus frauda pe baza unor argumente care

să fi scăpat observației lui Ejov. Iar falsurile, deși de calitate, fără îndoială nu fuseseră pregătite în deplină cunoștință a nuanțelor tehnicii lui Stalin.*

În orice caz, pare clar că în „procesul fulger" acuzații au fost găsiți vinovați „pe baza declarațiilor verbale făcute de Stalin la Sovietul Militar", fără ca problema „dosarului" să fie ridicată[109], nici măcar pentru a susține învinuirile privind recrutarea de către serviciile secrete naziste. (În rechizitoriul procesului Buharin se afirmă că acel caz s-a bazat

> nu numai pe materialele actualei anchete, ci și pe materialele altor procese care s-au desfășurat în diverse părți ale URSS și în special pe cele ale procesului grupului de conspiratori militari, Tuhacevski și ceilalți, care au fost condamnați într-o ședință extraordinară a Tribunalului Suprem al URSS, la 11 iunie 1937.[110]

În procesul Buharin s-au făcut diverse alegații împotriva militarilor, dar toate în cursul mărturiilor diverșilor inculpați, nefiind produs nici un „material" din procesul propriu-zis.)

Toți inculpații mărturisiseră în cele din urmă, sub tortură.

Interogatoriile au continuat pînă chiar în dimineața procesului, cînd i s-a cerut lui Tuhacevski să-i implice pe comandantul de corp de armată Apanesenko și pe alții. Cînd Vîșinski i-a întîlnit pe acuzați, pentru a îndeplini formalitățile (proces care a durat două ore – două ore și jumătate, pentru întregul grup), aceștia și-au recunoscut vinovăția fără să crîcnească.[111]

Stalin, care păstra un control personal asupra cazului, l-a întîlnit pe Vîșinski de două ori la 9 iunie și, împreună cu Molotov, Kaganovici și Ejov, l-a primit pe Ulrih la 11 iunie, fără îndoială pentru a-i da ultimele instrucțiuni.[112] Din completul care i-a judecat pe generali făceau parte, în afară de Ulrih ca președinte, mareșalii Blüher și Budionnîi, comandanții de armată Șaposnikov, Alksnis, Belov, Dîbenko și Kașirin** și comandantul de corp de armată Goriacev. Numai cel de al doilea și cel de al treilea au supraviețuit epurării.

La deschiderea ședinței Ulrih a precizat cauza întrebînd: „Recunoașteți mărturiile pe care le-ați depus în cadrul anchetei desfășurate de NKVD?"

Deși acuzații au recunoscut în termeni generali, numai Primakov, care stătuse în închisoare aproape un an, a admis totul și a afirmat că el singur dezvăluise anchetatorilor numele a peste șaptezeci de conspiratori. Uborevici a negat acuzațiile, moment în care curtea a solicitat o pauză de o oră, apoi a trecut la ceilalți acuzați. Aceștia au recunoscut că ei (și Gamarnik) discutaseră despre înlocuirea lui Voroșilov, deși au negat că au făcut-o cu intenții criminale. Putna a recunoscut că a întreținut relații personale cu I. I. Smirnov,

---

* De importanță minoră este faptul că, dintre militari, acestea l-au implicat pe Tuhacevski și, după cum se spune, l-au inclus și pe ambasadorul lui Stalin mai întîi la Paris și apoi la Berlin, Surits, care (printr-un curios joc al soartei) a fost unul dintre foarte puținii ambasadori ce au supraviețuit epurării. (*N. a.*)

** Împușcat la 14 iunie 1938 (*Sovețkaia istoriceskaia ențiklopedia*). (*N. a.*)

iar Feldman că fusese în legătură cu Piatakov; ei ar fi negat însă că aceste relații au urmărit un scop criminal.[113]

Acuzații erau învinuiți totodată de diverse greșeli în plan militar. Budionnîi, de pe banca inculpaților, i-a atacat afirmînd că supraestimează rolul tancurilor în detrimentul aceluia al cavaleriei.[114]

Cît privește complicitatea cu naziștii, curtea s-a bazat pe faptul că mai mulți dintre ofițeri avuseseră o legătură cu Germania: Kork fusese atașat militar la Berlin; Iakir predase la Academia Statului-Major General din Berlin, iar Tuhacevski negociase asistența sovietică pentru reînarmarea Germaniei — dar, așa cum a afirmat el, acest lucru se întîmplase înainte de venirea lui Hitler la putere.[115] Iakir a mărturisit în linii generale, dar cînd i s-a cerut să confirme anumite detalii a spus că nu mai putea adăuga nimic în plus față de declarația scrisă. După discursul ținut de Ulrih referitor la faptul că ofițerul german care l-a însoțit în timpul ultimei sale vizite la Berlin l-a recrutat să lucreze pentru Hitler, Iakir a răspuns negînd orice implicație în spionaj. Tuhacevski a respins orice legătură cu organizațiile poloneze de spionaj și, în general, a spus că unele contacte „ar fi putut fi considerate spionaj". Acuzat și el de spionaj, Kork a rămas tăcut. Uborevici a declarat că el nu a făcut spionaj.[116]

Într-un alt raport sovietic se arată: „Ședința curții marțiale s-a desfășurat cu ușile închise. ...Potrivit unor declarații concordante ale martorilor, Tuhacevski i-a adresat unuia dintre acuzați, care vorbea despre legăturile lui cu Trotki, cuvintele « Ai visat toate acestea? »"[117]

Ca de obicei, acuzaților li se promisese că li se va cruța viața dacă vor mărturisi la proces.[118] Toți au fost condamnați la moarte.

Este clar că judecătorii militari nu au avut nici un cuvînt de spus și este plauzibil că (așa cum se arată într-un raport bazat pe o discuție cu adjunctul șefului departamentului de externe al NKVD) semnăturile lor au fost adăugate verdictului, după ce execuția a avut loc, cu prilejul unei întrevederi cu Ejov.[119] În orice caz, Stalin l-a întrebat pe Ejov cum s-au comportat membrii completului de judecată. Ejov a răspuns că în afară de Ulrih, numai Budionnîi a colaborat cu entuziasm, ceilalți rămînînd tăcuți. Faptul l-a supărat pe Stalin.[120]

Despre cum au murit generalii au circulat numeroase zvonuri contradictorii: s-a raportat că au fost împușcați, nu în beciuri, ci în curtea clădirii NKVD-ului din strada Dzerjinski 11, la lumina zilei, în timp ce motoarele camioanelor NKVD fuseseră ambalate pentru a acoperi zgomotul focurilor de armă.

Hrușciov ne spune că „Iakir a exclamat la execuție: « Trăiască Partidul, trăiască Stalin! »... Cînd i s-a relatat comportamentul, Stalin l-a înjurat pe Iakir"[121].

Hrușciov se referă la acest „Trăiască Stalin!" ca la un simplu caz de devotament politic. Dar generalii nu erau atît de naivi încît să creadă că nu Stalin era răspunzător de soarta lor. Iakir era un comunist vechi, perfect capabil, la vremea cînd a murit, să desfășoare o activitate politică. Iar programul de sprijinire a lui Stalin și totodată de condamnare a NKVD-ului exista deja. Era poziția din care se putea obține sprijinul maxim pentru un program de opoziție față de epurări. De fapt, este plauzibil să ne gîndim că Iakir ar fi putut încerca să stabilească o „platformă" anti-Ejov.

Dar știm totodată că el s-a gîndit la familie și, ceea ce este la fel de important, este limpede că nu era în interesul acesteia ca el să-și fi exprimat sfidarea ori disprețul. Iakir a adresat un ultim apel în beneficiul lor. Cu două zile înainte de a fi împușcat, el i-a trimis lui Voroșilov următoarea scrisoare:

> Către K. I. Voroșilov. Îți cer, în amintirea numeroșilor ani de serviciu cinstit din trecut, în cadrul Armatei Roșii, să dai instrucțiuni pentru ca familia mea, neajutorată și nevinovată, să nu ducă lipsă de nimic și să fie ocrotită. I-am adresat aceeași rugăminte lui N. I. Ejov.
>
> Iakir, 9 iunie 1937

Pe exemplarul primit de el, Voroșilov a făcut următoarea adnotație: „În general mă îndoiesc de cinstea unei persoane necinstite. K. Voroșilov. 10 iunie 1937."[122]

Încercarea lui Iakir de a-și salva familia a eșuat. Soția, „tovarășa lui apropiată timp de douăzeci de ani", a fost imediat exilată la Astrahan, împreună cu fiul lor Piotr, iar pașapoartele le-au fost confiscate. În orașul de pe Volga ei s-au întîlnit cu familiile lui Tuhacevski, Uborevici, Gamarnik și ale celorlalți. Bunicul băiatului ascunsese hîrtia conținînd acuzațiile aduse lui Iakir, pentru ca soția lui să nu-i afle conținutul, iar ea a văzut-o numai cînd i-a arătat-o soția lui Uborevici.

Ziarele au publicat o scrisoare falsă prin care doamna Iakir își repudia soțul. Ea a protestat la NKVD, care la început a respins-o, apoi i-a comunicat pe un ton amenințător că era dispus să primească o retractare, dar nu să o publice.[123]

La începutul lunii septembrie doamna Iakir a fost arestată. Mai tîrziu a fost lichidată împreună cu fratele lui Iakir, soția altui frate, fiul acesteia și alte rude.[124] Se știe că în 1938 o verișoară a fost condamnată la zece ani de închisoare.[125] Micul Petia, în vîrstă de paisprezece ani la momentul acela, a fost trimis la o casă de copii. Nouă săptămîni mai tîrziu, noaptea, a fost luat de NKVD; a petrecut „mulți ani" în lagăre și închisori. Într-unul din lagărele arctice l-a întîlnit din întîmplare pe soldatul care fusese ordonanța tatălui său și a aflat de la acesta întreaga poveste a arestării.[126] (În 1961, cînd Hrușciov vizita Kazahstanul, Piotr Iakir i s-a adresat. „M-a întrebat despre tatăl lui. Ce puteam să-i spun?"[127] La arestarea și execuția lui Iakir, Hrușciov

afirmase despre el: „O lepădătură care a vrut să permită pătrunderea fasciștilor germani.")[128]

Soția lui Uborevici (expediată la Astrahan la 10 iunie) i-a ascuns fiicei, care nu împlinise nici treisprezece ani, faptele de care era acuzat soțul ei; fata le-a aflat de la tînărul Iakir. La 5 septembrie doamna Uborevici a fost arestată de NKVD. Ea a apucat să-i dea fetei cîteva fotografii; nu s-au mai întîlnit niciodată. Nouăsprezece ani mai tîrziu, în 1956, fiica a aflat că mama ei murise în 1941.

Fetița a fost dusă într-o casă de copii, unde s-a întîlnit cu alte fete de aceeași vîrstă: Veti Gamarnik, Svetlana Tuhacevski și Slava Feldman. La 22 septembrie au fost ridicate toate și trimise, evident, la unul din așezămintele poliției secrete.[129]

Tuhacevski avea o familie numeroasă. „La indicațiile directe ale lui Stalin, soția mareșalului, sora lui, Sofia Nikolaevna, și frații Alexandr și Nikolai au fost anihilați fizic. Trei dintre surorile lui au fost trimise în lagăre de concentrare, la fel ca și fiica mai mică a mareșalului, pe care au internat-o la împlinirea vîrstei corespunzătoare."[130] Aceasta era Svetlana; avea unsprezece ani cînd a murit tatăl ei; la șaptesprezece ani a primit o condamnare de cinci ani, fiind considerată „periculoasă din punct de vedere social"; se cunoaște că mai tîrziu s-a aflat în lagărul Kotlas, la sud de Vorkuta, împreună cu fiica lui Uborevici.[131] Mama mareșalului, Mavra, care a refuzat să-l repudieze, a dispărut la rîndul ei.[132] Despre soția Nina, se spune că mai întîi a înnebunit și a fost dusă în Urali în cămașă de forță.[133] Despre primele două soții ale lui Tuhacevski, împreună cu soția lui Feldman, se știe că se aflau în 1937 într-o secțiune specială, pentru „soții și amante" la Potmalag — lagăr cu o disciplină severă, dar cu condiții de viață comparativ mai blînde —, și că ulterior au fost transferate în lagărul Segeta.[134] O altă soră a mareșalului a anunțat că solicita permisiunea de a-și schimba numele. (Fiica ei și alte trei surori au supraviețuit și au asistat în ianuarie 1963 la un ceremonial în onoarea mareșalului, desfășurat la Academia Militară Frunze, din Moscova.)

Au fost împușcate de asemenea soția lui Gamarnik și doamna Kork.[135]

1937–1938

În vreme ce generalii cei mai buni erau tîrîți spre execuție pe fondul unei campanii de denigrare publică, Stalin și Ejov au lansat poliția secretă împotriva corpului de ofițeri în ansamblul său.

La patru zile după execuția lui Tuhacevski, comandantul de brigadă Medvedev a fost judecat și împușcat fiind învinuit de idei trotkiste, deși el a negat în fața lui Ulrih și a Colegiului Militar toate acuzațiile referitoare la crime antirevoluționare.[136] Într-un interval de două zile după proces au

fost arestați 980 de ofițeri, între care 21 de comandanți de corp de armată și 37 de comandanți de divizie.[137] La 19 iunie a fost împușcat subordonatul lui Iakir, comandantul de divizie Sablin. La 1 iulie au murit comandanții de corp de armată Garkavi, Gekker, Turovski și Vasilenko, precum și comandantul de divizie Savițki. (Soția lui Garkavi, cumnata lui Iakir, a fost trimisă în lagăr, unde a murit în 1945; cei doi fii ai săi, după ce au petrecut mai mulți ani în casele de copii ale NKVD-ului, au fost uciși în al doilea război mondial.)[138] Douăzeci de ofițeri tineri au fost executați numai de la sediul din Moscova.[139] Comandamentul Școlii Militare de la Kremlin a fost arestat aproape în întregime.[140] Academia Militară Frunze, pe care o condusese Kork, a fost decimată de arestări. Șeful departamentului politic al acesteia, Neronov, a fost arestat ca spion. Un timp locul lui a fost preluat de Șceadenko. Nu trecea nici o zi fără să fie arestat un membru al personalului. Aproape toți instructorii au ajuns în închisori.[141] Comandantul de armată Vațetis ținea un curs. După o oră a urmat o scurtă pauză care s-a încheiat cu anunțul: „Tovarăși! Cursul nu va continua. Conferențiarul Vațetis a fost arestat ca dușman al poporului."[142] Și studenții au fost arestați, grupuri întregi. Au fost ridicați, de exemplu, toți cei care primiseră referințe de la Gamarnik. Ca și cei care, și se aflau mulți în această situație, erau trimiși la academie din unități ai căror comandanți fuseseră arestați.[143]

În provincie situația era similară: se spune că în raionul militar Kiev au fost arestați în acea perioadă 600–700 de ofițeri din „cuibul Iakir".[144] O relatare sovietică despre perioada Hrușciov ne arată că

> în raionul militar Kiev a apărut o nouă conducere; de la început Șceadenko, membru al consiliului militar, a avut o atitudine de suspiciune față de personal. El i-a pus sub supraveghere pe comandanții și ofițerii politici ai unităților, fără ca măcar să ascundă acest lucru, iar mai tîrziu a acționat mînă în mînă cu departamentul special. El s-a implicat de asemenea foarte activ în compromiterea personalului ofițeresc de comandă, campanie care a fost însoțită de arestarea în masă a cadrelor de comandă și a cadrelor politice. Cu cît numărul arestaților era mai mare, cu atît mai greu de crezut erau acuzațiile de nelealitate, sabotaj și trădare.[145]

Unul dintre inginerii militari sovietici făcuse parte din grupul care, sub conducerea lui Iakir (și a lui Berzin), înființase bazele secrete de partizani și pregătise partizani în Ucraina. În 1937 membrii grupului au fost arestați și acuzați de „lipsă de devotament față de statul socialist" și de „pregătirea unor activități dușmănoase în spatele armatelor sovietice" — sau „pregătirea bandiților și depozitarea unor arme în folosul lor", după cum s-a exprimat Voroșilov.[146] Bazele au fost distruse; lipsa lor avea să fie resimțită acut în 1941, cînd de mai multe ori s-a încercat în grabă și fără succes reconstrucția lor. Pe seama acestei acțiuni este pusă acum distrugerea celor 3 500 de

detașamente de partizani trimise în Ucraina în 1941–1942, din care nu au mai rămas decît 22.[147]

Viitorul mareșal Biriuzov povestește în memoriile sale cum a fost numit în funcția de șef de stat-major la Divizia a 30-a Pușcași, staționată la Dnepropetrovsk. Sosind la fața locului a constatat că întreg comandamentul fusese arestat, cu excepția a doi ofițeri tineri, iar la conducerea diviziei se afla un maior. Biriuzov a întrebat din ordinul cui preluase acest ofițer comanda și a primit următorul răspuns: „Noi acționăm conform regulamentului: cînd un șef părăsește divizia, este înlocuit de următorul la comandă. Exact ca în timp de război."[148]

Comandantul Corpului al 7-lea Cavalerie, Grigoriev, a fost convocat la Comitetul militar raional Kiev și acuzat de legături cu dușmanul. I s-a permis să se întoarcă la post, unde a fost arestat a doua zi[149] și împușcat la 20 noiembrie, împreună cu alt ofițer din raionul Kiev, comandantul de divizie Diumicev. Avem aici imaginea unui NKVD care nu resimțea necesitatea arestării unui ofițer imediat ce înțelegea că în cazul acestuia nu mai era nici o speranță. Ceea ce demonstrează că NKVD-ul nu se temea de o acțiune militară disperată, așa cum s-a sugerat uneori.

Au fost implicați și veteranii în retragere. Generalul Bughețki, eroul războiului civil, a cărui soție a rămas handicapată și al cărui fiu și-a pierdut vederea pe cînd se aflau în mîinile Albilor, după ce își pierduse și brațul drept în luptă, a fost anchetat într-o închisoare din Kiev. Acestui sexagenar înnobilat i-au înfipt în piept svastica nazistă, și i-au turnat în cap conținutul unei scuipători. El a fost acuzat de încercarea de asasinare a lui Voroșilov.[150] Tinerii erau tratați cu și mai mare brutalitate. O relatare sovietică recentă ne spune că în închisoarea Chita au fost interogați mai mulți piloți ai Forțelor Aeriene. Unuia i-au fracturat clavicula. Toți au fost bătuți pînă le-au sărit dinții.[151]

La Minsk, „judecătorul" lui Uborevici și succesorul acestuia în cadrul raionului militar bielorus, comandantul de armată Belov, a dat imediat de necaz. Un membru al „cuibului" lui Uborevici, comandantul de corp de armată Serdici (ofițer de origine iugoslavă) a fost arestat la 15 iulie.[152] Imprudent, Belov a intervenit în favoarea acestuia.[153] Împotriva lui Belov nu s-a intervenit imediat, astfel încît el a prezidat neputincios masacrarea în continuare a subordonaților săi.

EPURAREA COMISARILOR POLITICI

La începutul lui august 1937, Stalin a luat cuvîntul la o conferință a lucrătorilor politici din cadrul armatei. Încă o dată el i-a atacat vehement pe dușmanii poporului.[154] Administrația politică a lui Gamarnik a avut de suferit mai mult decît restul forțelor. La nivelurile superioare toți au fost măturați.

Adjunctul lui Gamarnik, A. S. Bulin, fusese dat afară înainte de 28 august[155], iar ulterior a fost arestat.[156] Celălalt adjunct, G. A. Osepian, era deja arestat la sfîrșitul lunii mai și, refuzînd să răspundă la întrebări, a fost împușcat în 24 (sau 26) iunie. După el au urmat aproape toți șefii administrațiilor politice și majoritatea membrilor sovietelor raioanelor militare.[157] Ippo, șeful Academiei Politice Militare din Leningrad, care fusese criticat în aprilie, a fost concediat la 1 iunie, pentru gafe politice[158], și mai tîrziu arestat. În ordinea gradelor, au fost luați toți cei șaptesprezece comisari de armată, împreună cu douăzeci și cinci sau douăzeci și opt de comisari de corp de armată.[159]

Epurarea cadrelor politice s-a desfășurat și la nivelul unităților. În cele două luni care au urmat după ședința din iunie 1937 a sovietului militar, arestările operate în Brigada a 5-a mecanizată a raionului militar bielorus i-au inclus pe comisarul de brigadă, șeful secției politice, plus cinci din cei șase comisari de batalion, în timp ce al șaselea a fost mustrat sever.[160] Un manual sovietic vorbește despre reprimarea a „mii" de activiști de frunte ai partidului, din rîndurile armatei și marinei.[161]

Mehlis, unul dintre cei mai siniștri și mai neplăcuți agenți ai lui Stalin, a fost confirmat în funcția de șef al Administrației Politice a Armatei, în decembrie 1937. În ultima vreme lucrase ca editor al ziarului *Pravda*, dar în timpul războiului civil fusese comisar politic la nivelul armatei. El avea o manie specială — să demită și să aresteze mulți activiști politici pe motivul legăturii lor cu „grupul tolmacevit-bielorus antipartinic din cadrul armatei".[162] De fapt, el îi condamna pe comisarii politici pentru această deviere de mult dispărută, care se manifestase printr-un entuziasm față de un control politic *mai amplu* în rîndurile armatei! În orice caz, grupul de comisari politici care criticaseră conducerea partidului la sfîrșitul anilor 1920 avea, indiferent de programul lui specific, o gîndire prea independentă pentru noul regim. Mehlis afirmase insistent că toți cei care încercau să le ia acestora apărarea, ca de exemplu șeful administrației politice a raionului militar bielorus, I. I. Sîcev, meritau să împărtășească soarta „bandei de spioni"[163].

La începutul anului 1938, numărul de activiști politici din cadrul forțelor armate reprezenta numai o treime din cifra stabilită oficial. Deoarece numărul celor rămași în funcție era de 10 500, înseamnă că cel puțin 20 000 de activiști politici dispăruseră.* În 1939 mai mult de o treime din totalul activiștilor politici ai partidului nu aveau nici un fel de educație politică.[164]

Numărul de membri de partid din armată a scăzut la jumătate.[165] La Congresul al XVII-lea, Voroșilov a anunțat că 25,6 la sută din cadrele armatei

---

* „Cel puțin" pentru că nu sînt incluse aici și înlocuirile: proporția celor ce au trecut prin școli politice militare, în comparație cu anul 1934, s-a redus la jumătate. Se presupune astfel că din cei 10 500, aproximativ 5 000 erau cadre proaspete. (*N. a.*)

erau activiști de partid, armata numărînd în februarie 1935 aproximativ un milion de militari: deficitul net se ridica deci la circa 125 000.

DISPAR OFIȚERII

Pretutindeni — cu excepția Extremului Orient, deocamdată — epurarea a început să lovească structura de comandă în totalitatea ei. Generalii proaspăt promovați în posturile vacante au început și ei să dispară.

La o ședință a sovietului militar al raionului militar Caucaz, din noiembrie 1937, noul comandant al districtului, N. V. Kuibîșev (fratele membrului Biroului Politic, care dispăruse) a criticat epurările din armată, spunînd că ele afectează pregătirea de luptă. La puțină vreme după aceea a fost arestat.[166] Aceeași soartă au avut-o toți comandanții districtelor militare, din întreaga Uniune Sovietică. Pînă în vara anului 1938 dispăruseră toți cei care în iunie 1937 ocupaseră aceste posturi. La centru, un val asemănător i-a măturat pe cei unsprezece comisari adjuncți pentru apărare.

Într-o relatare sovietică se arată că cele mai grele pierderi le-au suferit forțele aeriene, cele mecanizate și diviziile de tancuri.[167] Halepski, de la blindate, Alksnis de la aviație și Hripin, adjunctul lui Alksnis, făcuseră o impresie excelentă atașaților militari străini la manevrele din toamna anului 1936. Halepski, care fusese retrogradat la Comisariatul pentru Comunicații, a fost arestat în 1937 și împușcat în 1938.[168] Comandantul de armată Alksnis era cel mai tînăr din grupul Tuhacevski, avea doar patruzeci de ani. Sprijinit de comandantul de corp de armată Todorski, șeful Academiei Forțelor Aeriene, el se străduise din răsputeri să-i salveze pe subalternii săi de persecuțiile poliției secrete. La 13 noiembrie Alksnis era încă înscris pe listele electorale, dar în ultimele zile ale lui 1937 fusese deja arestat, împreună cu Hripin (și de asemenea cu Todorski). Todorski, arestat în primăvara lui 1938, a fost condamnat la cincisprezece ani, în mai 1939. El a supraviețuit (singurul comandant de corp de armată „reprimat" care a reușit acest lucru) și a fost eliberat în 1953.[169]

Viclenia excepțională a poliției secrete reiese din experiențele lui Gorbatov. El a constatat că intrase în dizgrație (pentru a doua oară) cînd, temporar aflat la comanda Corpului 6 Cavalerie, s-a dus la ofițerul de intendență să-și ia uniforma de iarnă și a constatat că se primise ordin de la ofițerul politic al corpului, Fomihin, aflat în acel moment la Moscova, să nu-i fie eliberată uniforma. Gorbatov s-a deplasat la Moscova, unde a fost arestat. Soția nu a putut descoperi ce i se întîmplase. Nimeni nu a vrut să-i spună nici măcar că fusese arestat, pînă cînd o tînără i-a șoptit vestea pe un coridor al hotelului ofițerilor din Armata Roșie.[170]

Gorbatov a făcut o scurtă relatare a interogatoriului său. La Lubianka a fost tratat la început destul de blînd, dar din a cincea zi au început intimidările.

Era închis într-o celulă împreună cu alți șapte deținuți, care mărturisiseră toți. Apoi a fost transferat la închisoarea Lefortovo, unde a fost ținut împreună cu alți doi deținuți într-un izolator pentru o persoană. Acolo a fost torturat la al patrulea interogatoriu; au urmat încă cinci ședințe de tortură, la intervale de două–trei zile, în urma fiecăreia dintre acestea fiind transportat înapoi în celulă, plin de sînge. Au urmat apoi douăzeci de zile de odihnă și încă cinci runde de torturi. De la Gorbatov nu s-a putut obține nici o mărturisire; la 8 mai 1939 a fost condamnat, printr-un proces care a durat patru sau cinci minute, la cincisprezece ani de închisoare și suspendarea dreptului de vot timp de cinci ani. Poliția secretă i-a spus soției lui că, fiind „tînără și interesantă", se putea recăsători.[171]

Se spune că alt ofițer, fost marinar revoluționar în flota Mării Baltice, a refuzat la rîndul lui să mărturisească și a fost achitat, pentru ca la eliberare să primească și un loc de muncă în afara armatei. Peste încă șase luni a fost însă arestat din nou.[172]

Dar „mulți tovarăși minunați și ofițeri politici" au mărturisit.

> Ei au fost „convinși" — convinși prin tehnici foarte clare — că erau spioni fie germani, fie sovietici ori de alt fel... Au existat cazuri de oameni cărora li s-a spus că acuzația de spionaj a fost retrasă, iar ei au insistat asupra mărturiei anterioare, considerînd că era mai bine să persevereze în mărturisirile false pentru a pune capăt chinului cît mai rapid posibil și a muri cît mai curînd.[173]

Un comandant de divizie a recunoscut că îi „recrutase" pe toți ofițerii din divizia lui, pînă la comandanții de companie.[174] Și există nenumărate cazuri similare. Mehlis a descoperit și a denunțat un grup de spioni-teroriști pînă și în corul Armatei Roșii.[175]

Rivalitățile între NKVD și Armata Roșie erau desigur firești în diverse domenii. (Faptul că poliția dispunea de arme care îi confereau o mare putere era în sine iritant.) Mai mult decît atît, rețeaua de informații militare din străinătate funcționa într-o oarecare măsură independent de departamentul de externe al NKVD-ului, astfel încît se ducea o oarecare luptă pentru subordonarea ei. După arestarea lui Tuhacevski, poliția secretă a preluat controlul. Aproape toți agenții militari de informații au fost rechemați din străinătate și împușcați.[176] S. P. Uriţki, șeful Serviciului de Informații Militare — Biroul al 4-lea — a fost arestat în noaptea de 1 noiembrie 1939 și împușcat „curînd după aceea".[177]

Predecesorul lui, șeful Biroului al 4-lea în perioada 1920–1935, J. K. Berzin, care deținuse o funcție în guvernul sovietic leton, în scurta existență a acestuia din 1917, fusese trimis, la predarea funcției, la armata din Extremul Orient. De acolo plecase în Spania, avînd practic calitatea de comandant-șef al armatei republicane, sub numele de „Grișin". El a intrat în conflict cu poliția secretă și la întoarcere a fost arestat.[178]

Comandantul Brigăzii Internaționale, „generalul Kleber", ofițer sovietic al cărui nume real era M. Z. Șternn, dar care, pentru a corespunde decorului, era prezentat drept canadian, a fost acuzat ca membru al grupului de spioni ai lui Berzin și lovit peste picioare cu bare de fier.[179] El a fost însă condamnat la numai douăzeci și cinci de ani de detenție și trimis într-un lagăr de muncă, unde a murit.[180]

Comandantul de brigadă „Gorev" (Skoblevski), care luptase și cîștigase bătălia Madridului pentru Republica Spaniolă, a fost sărbătorit cu fast la întoarcerea în URSS. Dar nu peste multă vreme, spre sfîrșitul anului 1937, „eroul de la Madrid a fost calomniat" și împușcat.[181] Se spune că a fost arestat la numai două zile după ce a primit Ordinul Lenin.[182]

Între celelalte victime din rîndurile veteranilor sovietici ai războiului civil spaniol s-au numărat consilierul militar „Grigorevici" (G. M. Șternn), promovat ulterior comandant de armată în Extremul Orient și asul aviației sovietice în Spania, „Douglas", mai tîrziu cunoscut ca general-locotenent Smușkevici, șef al Forțelor Aeriene Sovietice; ambii au fost împușcați în 1941.[183] Mareșalul Malinovski, pînă la moarte ministru al Apărării, care a luptat la rîndul lui în Spania, vorbește despre cum a încălcat două ordine de chemare și l-a primit în cele din urmă pe al treilea, în care era amenințat că va fi înscris pe lista „celor ce refuză întoarcerea". Atunci a revenit în țară, din fericire pentru el într-un moment cînd perioada cea mai dură a epurărilor trecuse.[184] Și civilii din Spania au sfîrșit prost. Antonov-Ovseenko, cel care activase în poziția delicată de consul general sovietic la Barcelona, a pierit, la fel și Rosenberg, ambasadorul sovietic în guvernul republican. Greșeala lui Rosenberg pare să fi constat în încercarea de a aranja un schimb de prizonieri cu autoritățile franchiste. Stalin a privit întotdeauna cu suspiciune aranjamentele de acest gen, iar mai tîrziu s-a arătat nemulțumit cînd partizanii iugoslavi au angajat discuții similare cu comandamentul german din Balcani.[185]

EPURAREA ÎN MARINA MILITARĂ

În marina militară epurarea a fost radicală, ca și în armata terestră. Dintre cei cinci amirali de flotă și amirali de rangul întîi, numai unul (Galler) a supraviețuit și a murit în închisoare la sfîrșitul războiului.[186] Primul arestat a fost cel care reprezenta creierul marinei (deși nu mai ocupa o funcție în cadrul naval), R. A. Muklevici. Bărbat robust, bine situat financiar, Muklevici, era un vechi bolșevic cu o carieră extraordinară în spate. Născut în 1890, devenise membru de partid la vîrsta de șaisprezece ani, iar în perioada grea, 1907–1909, cînd încă nu împlinise douăzeci de ani, îndeplinise funcția de secretar de partid la Bialistok. În 1912 fusese convocat în marina imperială și de atunci, pe toată durata revoluției, se implicase în activitatea de partid în rîndurile militarilor. În războiul civil făcuse parte din trupele diverselor

armate de pe mai multe fronturi, devenise director adjunct al Academiei Militare în 1921, în 1925 trecuse la aviația militară și în cele din urmă preluase comanda flotei, între anii 1926–1927. Ca director al construcțiilor navale jucase un rol important în modernizarea marinei sovietice. Vederile lui limpezi asupra problemelor și eficiența lipsită de ambiție l-au făcut să devină în mod firesc un asociat binevenit al grupului Tuhacevski.

El a fost arestat în mai 1937.[187] Nu a fost judecat public — nu s-a făcut nici un anunț despre vreun proces al comandanților marinei. Totuși, la al XVIII-lea Congres al Partidului, în 1939, el și comandantul-șef al marinei militare, amiralul Orlov, au fost denunțați drept complici ai lui Tuhacevski. Atacul la adresa lor, spre deosebire de cele îndreptate împotriva ofițerilor din armată, a cuprins o critică specială referitoare la politicile lor militare. Comisarul poporului pentru construcții navale, Tevosian, a anunțat că ei se opuseseră ideii de creare a unei flote redutabile de suprafață și că îndepărtarea lor permisese constituirea „unei forțe de atac deosebit de puternice"[188] — o himeră care a deviat o mare parte a efortului sovietic spre încercarea sortită eșecului și inutilă, de a crea o putere de luptă a flotei pe măsura capacității ei navale.

Aceasta este fără îndoială baza faptică (ca de atîtea ori) a incidentelor din volumul lui Arthur Koestler *Darkness at Noon*: execuția comandantului de flotă „Bogrov" pe motivul unei dispute legate de specificul marinei sovietice în viitor. Problema exactă este însă alta. Koestler îl pune pe „Bogrov" să susțină necesitatea unor submarine mari, cu rază lungă de acțiune, spre deosebire de Stalin, care susține că sînt necesare ambarcațiuni mici, cu rază scurtă de acțiune, diferența constînd în faptul că prima opinie implică o politică de agresiune și revoluție mondială, în timp ce cea de a doua viza paza de coastă și o politică în general defensivă. În realitate viziunea stalinistă a fost mai curînd agresivă decît defensivă („Stalin a amenințat să aplice pedepse severe celor ce ridică obiecții față de crucișătoarele grele")[189]. Atitudinea lui Muklevici, dictată fără îndoială de evaluarea realistă a posibilităților, date fiind adevăratele resurse sovietice, era defensivă, de rază scurtă. Cînd a izbucnit războiul, marina sovietică a pierdut controlul unor mări vitale și s-a dovedit postum că Muklevici avusese dreptate — amiralitatea sovietică s-a întors la opiniile lui, dar fără să recunoască.

Desigur, acest argument nu ar fi putut constitui motivul principal al epurării în marină, ale cărei origini erau în mod evident aceleași ca și ale epurărilor din armată și din toată țara, în general. Era mai puțin vorba despre soluționarea unor dispute tehnice prin intermediul execuțiilor, cît mai ales despre utilizarea controverselor tehnice ca o scuză pentru execuții. După o lună de torturi severe în închisoarea Lefortovo, Muklevici a mărturisit.[190]

Următorul care a căzut a fost comandantul forțelor navale, amiralul Orlov, împreună cu amiralul Sivkov, comandantul flotei baltice, și amiralul Kojanov, comandantul flotei Mării Negre. Orlov a fost arestat în noiembrie 1937, dar

se pare că fusese dat jos din funcție încă din iunie, cînd amiralul Viktorov, comandantul flotei Pacificului, care avea să fie la rîndul lui îndepărtat curînd, îndeplinea funcția de șef al marinei.[191]

O dată cu comandanții au dispărut o mulțime de subordonați.

Prin natura ei, marina crea contacte sau posibilități de contacte cu străinii. Navele de război sovietice făceau vizite de curtoazie. Ele navigau în ape internaționale. Aceste circumstanțe dubioase aveau să se exacerbeze în timpul celui de al doilea război mondial, datorită colaborării cu Marina Regală la capul Murmansk, de pe ruta nordică de transport. Una dintre figurile principale din volumul *O zi din viața lui Ivan Denisovici* este Buinovski, „Căpitanul", cel care a petrecut o lună întreagă pe un crucișător britanic, ca ofițer de legătură. „Apoi, după război, un amiral britanic care ar fi trebuit să aibă mai multă minte mi-a trimis o mică amintire cu inscripția « În semn de recunoștință ». Am fost șocat și am înjurat de mama focului, iar acum sînt la zdup, împreună cu toți ceilalți."

Atmosfera se încetățenise mult mai devreme. Contraamiralul Isakov povestește în memoriile sale, publicate în 1961[192], despre un ofițer-amiral pe care îl cunoștea, a cărui mică navă eșuase pe o coastă în apropiere de Kronstadt. Un vas de linie norvegian a apărut și a lansat la apă o barcă. Ozarovski a refuzat oferta de salvare, deși situația lui era disperată. Isakov descrie sentimentele lui Ozarovski. „Soarta lui era să fie salvat. Deși nu putea fi văzut de la țărm, nava de linie străină, intrată într-o zonă interzisă, avea să fie reperată imediat. La fața locului urma să fie trimis un cuter." Este ceea ce s-a și întîmplat. Isakov l-a vizitat pe Ozarovski la spital și l-a întrebat de ce nu s-a lăsat adus la Leningrad de norvegieni. Acesta i-a răspuns: „Ar fi trebuit să dau o explicație: cînd și cum a fost aranjată această întîlnire cu străinii și pentru ce sumă am vîndut planurile noastre operaționale cînd a trecut nava prin canal." Isakov a trebuit să recunoască adevărul acestor spuse; el adaugă că în cele din urmă Ozarovski tot nu a scăpat. A fost arestat, interogat și torturat, exact pentru motivele pe care le anticipase.

Riscurile meseriei erau mai mari pentru cei din marină decît pentru cadrele armatei. Ei beneficiau de un avantaj minor. Exceptînd flota Pacificului, ofițerii de marină erau de obicei „spioni" britanici și, cel puțin pînă în 1939, aceasta însemna un statut social superior celui implicat de trădarea în favoarea Germaniei, Japoniei și Poloniei.

UN AL DOILEA MASACRU MILITAR

Cazul lui Orlov s-a asociat unui nou val de arestări în rîndurile armatei, lansat la începutul anului 1938; tema acestuia a fost clarificată într-o scrisoare redactată la indicațiile lui Stalin, prin care se cerea continuarea eliminării

din forțele armate nu numai a dușmanilor poporului, ci și a „celor care au tăcut", care nu au participat activ la epurări.[193]

De această dată au ajuns la Lubianka înlocuitorii comandanților uciși în 1937. În primele zile din ianuarie, Belov a fost convocat la Moscova. Călătoria cu trenul, ni se povestește, a fost sumbră, plină de aduceri-aminte despre altele asemănătoare, efectuate cu un an în urmă. La sosire a fost arestat; intervenția lui în favoarea lui Serdici era privită acum ca un act criminal.[194]

Cădea tot atunci un al doilea mareșal al Uniunii Sovietice. Egorov, fost ofițer țarist, era mai bătrîn decît membrii grupului Tuhacevski, avînd cincizeci și cinci de ani, cu unul mai puțin decît fostul lui coleg din armata imperială, Șapoșnikov. El era unul dintre prietenii de chef ai lui Stalin. Se spune că după execuția lui Tuhacevski Stalin i-a oferit lui Egorov vila de vacanță a acestuia și Egorov a refuzat-o.[195]

Egorov comandase frontul de sud-vest în campania poloneză, cînd Stalin fusese șeful lui politic. A fost una dintre puținele figuri din vechiul anturaj militar al lui Stalin care a avut de suferit.

Prima lovitură din epurarea militară i-a înlăturat pe toți ofițerii din Comitetul Central, cu excepția lui Voroșilov, Budionnîi, Blüher și Egorov. Se spune că Egorov s-ar fi plîns că amploarea epurărilor afectează eficiența armatei. La sfîrșitul lui februarie 1938, el a fost îndepărtat din funcția de adjunct al comisarului poporului, iar Stalin a făcut să circule în Comitetul Central o notă prin care se cerea excluderea acestuia din comitet pentru că fusese compromis în „confruntarea" cu conspiratorii Belov, Griaznov, Grinko și Sediatin, și pentru că soția lui era spion polonez.[196] Peste puțin timp a fost arestat.

În aceeași lună a fost demis, iar în aprilie arestat, în timpul unei misiuni civile în Urali, comandantul de armată Dîbenko[197], aflat la vremea aceea la comanda raionului Leningrad. În timpul războiului civil Dîbenko luptase alături de Voroșilov și Stalin, dar acest lucru nu mai constituia o garanție. Marele navigator condusese revolta de pe nava *Imperator Pavel I* în 1916, iar în revoluție fusese comandantul marinarilor din flota baltică. În tinerețe se căsătorise cu Alexandra Kollontai, o aristo-deviaționistă înfocată. În 1918 fusese comandantul soldaților care dizolvaseră Adunarea Constituantă. Dar idealismul lui mai continuase o vreme: el încercase să demisioneze din partid cînd guvernul sovietic a refuzat să abolească pedeapsa cu moartea.[198] Prietenii lui cei mai apropiați la Academia Militară fuseseră Uriţki, împușcat în 1937, și Fedko, care la 2 februarie 1938 a fost adus de pe vechiul post al lui Iakir, din Ucraina, și instalat adjunct al comisarului pentru Apărare, funcție nesigură, pe care a ocupat-o o scurtă perioadă de timp.[199] Ei toți fuseseră trimiși de Academie să ia parte în asaltul Kronstadtului.[200] Iar acum, Dîbenko era agent german, deși în același timp (o raritate pe vremea aceea) spion pentru Statele Unite; un grup de americani vizitase Samarkandul în perioada în care el fusese comandant acolo.[201]

Piereau de această dată nu numai vechi tovarăși ai lui Stalin, precum Dîbenko (și soția lui).[202] Rămăseseră încă polițe de plătit unor foști dușmani. Dintre aceștia se afla la închisoare, după cum am văzut, comandantul de armată Vațetis, primul comandant-șef al Armatei Roșii, pe care Stalin și alții încercaseră să-l îndepărteze în 1919 sub acuzația de spionaj, dar pe care îl apărase cu succes Trotki. Între timp el ajunsese să ocupe posturi importante în Inspectoratul Armatei și în Academia Militară.[203]

La sfîrșitul lunii iulie la Înaltul Comandament s-a produs un masacru și mai sîngeros, deși despre acesta nu s-a vorbit niciodată. El s-a desfășurat în paralel cu uciderea multor personalități politice și a altor persoane (vezi p. 498). După cîte cunosc, prima referire la această operațiune am făcut-o eu în articolul „Encounter" din octombrie 1968. Vorbeam acolo despre datele a opt decese ale unor militari și civili, apărute în diferite publicații din perioada Hrușciov. Cînd scriu acum, după douăzeci de ani, dispun de patruzeci și șase de nume ale unor civili și militari și de datele deceselor lor, cuprinse între 27 iulie – 1 august 1938, dar pînă acum au apărut puține nume noi în literatura din perioada de *glasnost*, din 1986–1990.

Componenta militară a acestei operațiuni de masă a inclus nu mai puțin de nouă comandanți de armată — Alksnis de la forțele aeriene, Belov din Bielorusia, Dubovoi, Dîbenko (mai tîrziu aflat la comandamentul din Leningrad), Levandovski (pînă de curînd în Extremul Orient), Halepski (fost comandant al forțelor blindate), Sediakin (antiaeriană), Vațetis (fost comandant-șef în războiul civil) și Velikanov (spre deosebire de ceilalți, recent înaintat în grad); comandanții de corp de armată Gailit, Gribov, Griaznov, Kuibîșev și Kovtiuh (legendarul erou al războiului civil, care apare sub numele Kojuh în volumul lui A. S. Serafimovici *Iron Flood*; lucru destul de curios, volumul a continuat să se vîndă cu același succes și după epurarea eroului care a fost „torturat cu brutalitate")[204]; amiralii de flotă Orlov (comandant-șef al marinei militare) și Viktorov (succesorul lui); amiralul Kireev; comisarii de armată Berzin (ulterior comandant-șef al Armatei Republicane Spaniole) și Okunev; comisarul de corp de armată Ozolin și teoreticianul militar (pentru o scurtă perioadă șef al Statului-Major al Armatei Roșii), A. A. Svecin.

Fără îndoială, și-au pierdut viața și alții, pe care nu i-am numit; cu cît mai înalt este gradul, cu atît este mai probabil ca deținătorul lui să se găsească în registrele de evidență, astfel încît nouă comandanți de armată, cinci comandanți de corp de armată și patru comandanți de divizie nu reprezintă probabil proporția reală. Dar, chiar și așa, este vorba despre o lovitură majoră dată armatei și marinei militare: poate nu neașteptată, dar mult mai devastatoare decît cea din iunie 1937.

Este demn de menționat că militarii și politicienii care au căzut victime nu au fost împărțiți în diferite categorii. Un om din armată a fost împușcat la 27 iulie; șase soldați și cinci civili la 28 iulie; treisprezece soldați și treisprezece

civili la 29 iulie; șase militari și doi civili la 1 august. Poate situația nu este pe deplin reprezentativă, dar ea pare să indice că a existat un amestec al celor două elemente într-un singur creuzet al presupunerilor. Berzin a fost acuzat de apartenență la „banda naționalistă antisovietică Rudzutak–Berzin", aflată în slujba „serviciilor de spionaj britanice, franceze și germane"[205]. Ambii erau letoni și probabil la acest lucru s-a referit învinuirea de naționalism (nouă dintre acuzații implicați în acest caz erau într-adevăr letoni). S-a spus de asemenea că autorii noului complot din armată erau revoluționari socialiști de dreapta și naționaliști germani, polonezi, finlandezi și letoni.[206] Pe urmă am aflat că între acuzațiile formulate împotriva lui Dubovoi se număra uciderea de către acesta a superiorului său, legendarul Șciors, în timpul războiului civil, cu scopul de a-i lua locul.[207] Diverse acuzații de această natură fuseseră amestecate laolaltă și în procesele anterioare. În general, după cît ne dăm seama din evidențele păstrate, victimele politice erau acuzate de conspirație în favoarea Dreptei, de aceea putem presupune că militarii erau învinuiți mai ales de complot militar de dreapta.

Mai rămînea de dat o singură lovitură, finală, împotriva armatei din Extremul Orient, mai trebuiau abordați mareșalul Egorov și ceilalți. Ne vom ocupa de această problemă într-un capitol ulterior, apoi vom analiza efectul global al distrugerii fără precedent a corpului ofițeresc. Dar este deja evident că Stalin distrusese o amenințare potențială la adresa puterii sale și adusese totodată daune enorme capacității de apărare sovietice.

8

PARTIDUL ZDROBIT

Ai făcut din libertate o armă a călăului.
LERMONTOV

ÎN PROVINCII

În aprilie 1937 au început alegerile de partid, ocazie de desfășurare a unei ample campanii în presă împotriva acelor elemente care încălcau, precum Postîșev, democrația de partid și care se găseau pretutindeni. Unele abateri în această privință au fost tratate cu asprime în articolul demonstrativ care a lansat campania „Democrația internă de partid și disciplina bolșevică."[1] Autorul era Boris Ponomarev, în 1988 încă membru al Comitetului Central al Partidului Comunist.

Primii membri ai Comitetului Central arestați au fost cei din Leningrad. În afara Moscovei, prim-secretari locali pregătiți să treacă la epurări necondiționate se aflau numai în capitala nordică, condusă de Jdanov, și în Transcaucazia, sub Beria.

Ca urmare a uciderii lui Kirov,

> organizația de partid din Leningrad a suferit pierderi deosebite... Timp de patru ani, la Leningrad a urmat un val neîntrerupt de represiuni împotriva unor oameni cinstiți și complet nevinovați. Promovarea într-o funcție nouă echivala adesea cu un pas înspre marginea prăpastiei. Mulți oameni au fost anihilați fără să fie judecați, sau în urma unor anchete bazate pe acuzații false, fabricate în grabă. Nu numai oficialitățile au fost supuse represaliilor, ci și familiile lor, chiar și copiii absolut nevinovați, ale căror vieți au fost astfel frînte chiar de la început... Represiunile... erau executate fie la indicațiile directe ale lui Stalin, fie cu cunoștința și aprobarea lui.[2]

De fapt primul val al terorii s-a abătut asupra unor membri de partid și a masei de mici funcționari. Jdanov a aplicat metoda lui Stalin. El a slăbit vechile cadre din vremea lui Kirov, pornind de jos, înlocuindu-i pe mulți dintre veteranii mai noi în funcție, de la nivelul comitetului regional. Dar nu ajunsese încă la toți susținătorii importanți ai lui Kirov, mulți dintre ei chiar membri plini sau membri supleanți ai Comitetului Central, deținători ai unor funcții importante în oraș și în provincie. În 1936 Jdanov l-a îndepărtat și retrogradat pe Mihail Ciudov, secretarul doi din timpul lui Kirov. Tipograf de meserie și bolșevic din 1913, Ciudov fusese adus la Leningrad

pentru a întări sprijinul lui Kirov, în 1928. Ca membru al Comitetului Central, el a luat loc în prezidiul Congresului al XVII-lea. În 1934 a rostit discursul funerar pentru Kirov și a făcut parte din comitetul de organizare a funeraliilor acestuia. Mai mult decît oricare altul, el a reprezentat în oraș tradiția Kirov. Celălalt asociat apropiat al lui Kirov, Kodațki, era încă în funcție.

Avea să se demonstreze că existența vechilor conducători de partid de la aceste niveluri, din toată țara, era pentru Stalin de neacceptat. Dar cei mai supărători erau oamenii din Leningrad. În primul rînd, ei erau văzuți ca susținători apropiați ai lui Kirov și ai platformei acestuia, două ținte speciale ale ostilității lui Stalin. În al doilea rînd, ei erau cei care, în după-amiaza de decembrie din urmă cu mai bine de doi ani, se grăbiseră să iasă pe coridor auzind împușcătura care l-a ucis pe Kirov și remarcaseră probabil — într-adevăr *remarcaseră*, ni se spune acum — absența gărzilor și alte semne suspecte.

La Leningrad epurarea a fost violentă chiar potrivit standardelor sovietice. În perioada care a urmat, pe măsură ce a ajuns să afecteze întreaga conducere politică și industrială, ea a fost mai strictă decît oriunde în altă parte în țară — ceea ce a însemnat o distrugere de sută la sută, în comparație cu 80 sau 90 la sută în alte părți.* Întîmplător dispunem de mai multe informații din această zonă decît despre masacrele care au urmat în provincie, de proporții mai mici; ele arată o operațiune care a implicat deopotrivă membrii de partid și populația.

Jdanov a raportat despre plenara din 20 martie 1937, la o ședință de partid care s-a remarcat prin atacurile împotriva diferitelor comitete locale din oraș. Zakovski, comisar de rangul unu pentru securitatea statului, s-a referit la „dușmanii încă activi" din cadrul organizației.[3]

Zakovski a fost mîna dreaptă a lui Jdanov în asaltul care a urmat. Mîna stîngă — de fapt singura de încredere la nivel executiv — a fost infamul A. S. Șcerbakov, care între 1924 și 1930 activase alături de el în regiunea Nijni-Novgorod (Gorki), devenind responsabilul local cu agitația și propaganda. Șcerbakov, o figură mai detestată chiar și decît Jdanov, era un om îndesat, cu ochelari și tunsoare în stil western, pieptănat cu părul spre spate. El promovase din regiunea Gorki pînă în aparatul Comitetului Central, iar în 1934 fusese numit secretar al Uniunii Scriitorilor Sovietici! După un an (1936–1937) la Leningrad, s-a deplasat ca agent de epurări în diferite regiuni recalcitrante, iar o scurtă perioadă de timp a fost șeful departamentului politic al raionului militar Transbaikal. Numai în 1938 s-a perindat prin nu mai puțin de patru din aceste funcții. Lăsînd în urmă un Irkuțk complet zdrobit, a ocupat de două ori funcția de prim-secretar al unor regiuni din Ucraina, rămasă vacantă prin epurările efectuate de Hrușciov, apoi a ajuns la Moscova,

---

* Un istoric sovietic afirmă că în perioada 1937–1938 au fost lichidați 90 la sută dintre membrii comitetelor regionale și orășenești, precum și ai comitetelor centrale republicane. (Roy Medvedev, *Faut-il réhabiliter Staline ?*, Paris, 1969, p. 42.) (*N. a.*)

în iarnă, ca prim-secretar al orașului. În al doilea război mondial avea să preia controlul politic al armatei și să devină secretar al Comitetului Central și membru supleant în Biroul Politic. A murit în 1945, în mîinile deținuților-medici, se pare. A avut o carieră tipică pentru un jdanovist.

Acest grup s-a așternut curînd pe treabă. În mai 1937 Jdanov i-a convocat pe activiștii superiori ai comitetului regional și i-a anunțat: „Doi dușmani — Ciudov și Kodațki — au fost dați în vileag din rîndurile noastre, ale organizației din Leningrad. Ei au fost arestați la Moscova." Nimeni nu a luat cuvîntul: „parcă ni se încleștase limba". O femeie, veche bolșevică, ce avea să petreacă șaptesprezece ani într-un lagăr de muncă, s-a apropiat de Jdanov și i-a spus:

> Tovarășe Jdanov, eu nu îl cunosc pe Ciudov. El nu este de multă vreme în organizația noastră din Leningrad. Dar garantez pentru Kodațki. Este membru de partid din 1913. Îl cunosc de mulți ani. Este un membru de partid cinstit. S-a luptat cu toți opoziționiștii. Este de necrezut! Trebuie verificat.

Jdanov a privit-o „cu ochii lui cruzi" și i-a răspuns: „Lazurkina, încetează să mai spui o vorbă, altfel vei sfîrși prost."[4]

Această conferință a organizației de partid „i-a demascat și i-a exclus din rîndurile sale pe escrocii troțkiști și de dreapta, antisovietici, pe spionii și diversioniștii japonezo-germani"[5]. (Excluderea era pedeapsa supremă în cadrul disciplinei de partid. În condițiile date ea însemna inevitabil „relaxarea brațului secular" al poliției secrete, urmată de arestare.) Iar acesta nu era decît primul pas: dintre cei șaizeci și cinci de membri ai comitetului orășenesc nou ales la 29 mai, numai doi au fost realeși la 4 iunie 1938 (alți cinci fiind transferați la posturi în afara orașului).[6]

Lungile zile de vară se instalaseră în capitala nordică, aducînd pentru oamenii lui Zakovski o mică dificultate tehnică. Pe măsură ce valul arestărilor se apropia de vîrfurile locale ale partidului, pentru a se întoarce din nou asupra celor recent promovați în funcții de partid, în ultimul an sau doi, și a trece apoi dincolo de aceștia, asupra masei deja lovite a populației, operațiunile nu se mai puteau desfășura sub acoperirea decentă a nopții. Căci Leningradul este cel mai nordic dintre marile orașe ale lumii, situîndu-se la aceeași latitudine ca și Insulele Shetland și nordicul Labrador. Iarna ziua este extrem de scurtă, dar vara, după cum spune Pușkin, poți citi toată noaptea în camera ta, în „amurgul transparent și strălucirea lipsită de lună". Se spune că zarva mașinilor de poliție care opreau pe străzile luminate dar pustii în nopțile de vară subarctică era extrem de tulburătoare.

Un bărbat pe nume Rozenblum, membru de partid din 1906, fusese arestat în legătură cu un alt caz — acela al remarcabilului vechi bolșevic Nikolai Komarov.

După înfrîngerea zinovieviștilor în 1926, Komarov preluase postul lui Zinoviev de șef al sovietului din Leningrad. În 1929 el a devenit indezirabil

pentru Stalin: fără a-l sprijini de fapt pe Buharin, el nu manifestase nici un entuziasm pentru lupta împotriva lui. În iulie 1928 Buharin i-a spus lui Kamenev că înalții funcționari din Leningrad „sînt cu noi în gîndire, dar sînt terorizați cînd vine vorba despre răsturnarea lui Stalin", astfel încît oscilau fără să poată lua o decizie. „Stalin", ni se spune în altă parte, „suferise o înfrîngere în încercarea de a cîștiga oamenii din Leningrad, pe Komarov și ceilalți, succesorii lui Zinoviev, de partea cauzei sale"[7]. Komarov a fost dat jos și mutat pe un post la Consiliul Economiei Naționale din Moscova. În 1934 nu mai era membru al Comitetului Central, dar a rămas membru supleant.

Acest transfer, împreună cu altele, a lăsat Leningradul în mîinile oamenilor pe deplin loiali liniei partidului. Totuși, majorității li s-ar potrivi mai bine descrierea de staliniști cu tentă de dreapta, o poziție spre care a evoluat într-o oarecare măsură Kirov însuși.[8]

Komarov a rămas un element de legătură între aceștia. Mai tîrziu el avea să fie numit o figură importantă în „grupul de teroriști din Leningrad"[9]. Iar prin Rozenblum, cazul Komarov a ajuns să fie cumva legat de acela al lui Ciudov. Acesta a fost înscenat ca o acțiune mult mai importantă și s-a soldat cu un proces public desfășurat după toate regulile artei. Rozenblum, deja supus unei „torturi îngrozitoare"[10], a fost adus în fața lui Zakovski,

> care i-a oferit libertatea cu condiția să depună în proces o mărturie falsă, fabricată în 1937 de NKVD, despre „acțiunile de sabotaj, spionaj și diversiune ale centrului terorist din Leningrad". Cu un cinism incredibil, Zakovski i-a vorbit despre „mecanismul" mîrșav al creării abile a unor „comploturi antisovietice" imaginare.
>
> „Pentru exemplificare", afirmă Rozenblum, „Zakovski mi-a expus cîteva variante de organizare a acestui centru și a ramificațiilor lui. După ce mi-a prezentat organizarea în detaliu, Zakovski mi-a spus că poliția secretă urma să pregătească acest caz pus pe seama centrului, specificînd că procesul avea să fie unul public."
>
> „...Tu", mi-a spus Zakovski, „nu va trebui să inventezi nimic. Poliția secretă îți va pregăti o poveste pentru fiecare ramură a centrului; tu va trebui să o studiezi cu atenție și să înveți pe dinafară toate întrebările pe care ți le-ar putea adresa judecătorii, precum și răspunsurile. Cazul va fi gata în patru sau cinci luni, sau poate într-o jumătate de an. Între timp tu te pregătești astfel încît să nu te compromiți nici pe tine, nici ancheta. Viitorul tău depinde de desfășurarea procesului și de rezultatele lui. Dacă începi să minți și să depui o mărturie falsă, vina va fi a ta. Dacă vei reuși să suporți, îți vei salva pielea, iar noi îți vom asigura mîncarea și îmbrăcămintea pînă la sfîrșitul vieții."[11]

Zakovski i-a spus lui Rozenblum că procesul îi va implica pe Ciudov, soția acestuia, Ludmila Șapoșnikova*, și alți trei secretari ai comitetelor de provin-

---

* La rîndul ei membră a comitetului regional și secretar al Uniunii Sindicatelor din Leningrad. (*N. a.*)

cie și orășenești: Boris Pozern, membru de partid din 1903; A. I. Ugarov și Piotr Smorodin — toți membri supleanți ai Comitetului Central al Partidului.

Ca întotdeauna, observăm că terenul fusese bine pregătit. Se afirmase deja din luna august că mai mulți membri ai grupului lui Nikolaev „se bucuraseră de încrederea unor activiști de frunte ai partidului și a unor oficialități ale sovietelor din Leningrad"; acest lucru „le asigurase posibilitatea de a continua pregătirea unui act terorist împotriva lui Kirov, fără cea mai mică teamă de a fi descoperiți"[12].

Cît privește aspectul politic al chestiunii, era clar că leningrădenii trebuiau tratați ca „elemente de dreapta". Adevărul nu era departe, iar sfîrșitul lor a reprezentat zdrobirea definitivă a orientării inspirate de Kirov.

Procesul centrului din Leningrad, planificat de Zakovski, nu a avut loc niciodată (de fapt, procesele importante anunțate se desfășurau numai la Moscova sau în Georgia). Nu se știe de ce.

Soarta listei de victime întocmite de Zakovski prezintă unele particularități. Ciudov și Kodațki au fost executați la 30 octombrie 1937. Dar Pozern, Smorodin și A. I. Ugarov erau încă în libertate la mijlocul anului 1938 — Ugarov promovat prim-secretar la Moscova — toți trei fiind împușcați abia la 26 februarie 1939 (vezi p. 516). Ceea ce demonstrează că, așa cum a afirmat Zakovski, au existat probabil mai multe variante, unele dintre ele implicînd persoane cu care el se întîlnea zilnic în cadrul biroului regional.

La Leningrad s-au desfășurat epurările în legătură cu care dispunem de cele mai multe informații, de aceea cercetarea dimensiunilor acestora este revelatoare. Printre arestați se numărau toți cei șapte membri și membri supleanți ai Comitetului Central al Leningradului (Ciudov, Kodațki, Alexeev, Smorodin, Pozern, Ugarov și P. I. Struppe, președinte al Comitetului Executiv Regional). Alte victime au fost A. N. Petrovski, care condusese Comitetul Executiv, apoi a fost secretar al comitetului regional, și I. S. Vaișlia, secretar al Comsomolului din Leningrad. În afară de aceștia au pierit majoritatea celorlalți membri ai biroului și „sute dintre cei mai harnici activiști de partid", inclusiv mulți secretari ai comitetelor locale din oraș. Epurarea a lovit și în comandanții serviciilor operative, în Dîbenko (G. O. C. raionul Leningrad și membru *ex officio* al biroului regional al partidului) și comandantul flotei Mării Baltice, A. K. Sivkov. În același timp au căzut și persoanele importante din industrie: directorii tuturor marilor întreprinderi — „Lenenergo", Uzinele Kirov, Fabrica „Metalica" — și mulți alții.[13]

Din cei 154 delegați la al XVII-lea Congres, numai doi au fost realeși pentru Congresul al XVIII-lea: Andreev și Șkiriatov, ale căror afiliații leningrădene erau pur onorifice. Chiar dintre cei șaizeci și șapte de membri ai Comitetului Regional Leningrad, aleși la 17 iunie 1937, numai nouă apar un an mai tîrziu (alți patru fuseseră transferați în funcții din afara orașului).[14] După cum avea să comenteze mai tîrziu un supraviețuitor din rîndurile oficialităților de rang inferior din aparatul comitetului, „în 1937 trebuia să

împărtășesc soarta celor mulți. Ocupam o funcție executivă în comitetul de partid al regiunii Leningrad și am fost, desigur, arestat"[15].

Pe măsură ce vechile cadre erau anihilate, Jdanov își promova oamenii lui. Unii dintre aceștia (precum Voznesenski, devenit președinte al comisiei locale a planificării și apoi vicepreședinte al sovietului orășenesc, înainte de a fi transferat la guvernul central și a ajunge, în cele din urmă, membru al Biroului Politic; A. A. Kuznețov, promovat, din funcția de secretar raional, secretar doi și apoi prim-secretar al comitetului regional, devenit ulterior secretar al Comitetului Central, și Popov, mai tîrziu și el prim-secretar al Comitetului Leningrad) au fost împușcați în 1950, în cadrul unui „Caz Leningrad" ulterior.

Evenimentele din Leningrad s-au repetat în comitetele regionale din întreaga țară, cu amendamentul că (exceptînd fieful caucazian al lui Beria și Moscova sub Hrușciov) prim-secretarilor locali, cum era și Jdanov, nu li se putea încredința rolul de conducători ai epurărilor în zonele de care se ocupau.

Astfel încît Kaganovici a fost trimis la Ivanovo, Smolensk și în alte părți; Malenkov în Bielorusia, Armenia și așa mai departe; Jdanov la Orenburg, Bașkiria și în alte provincii; Șkiriatov în Caucazul de Nord. Peste tot ei au distrus vechea conducere. Atîta timp cît secretarii regionalei trebuiau să contrasemneze ordinele de arestare a „troțkiștilor" de frunte (ceea ce Eihe menționează a fi una dintre prerogativele sale ca prim-secretar al Siberiei de Vest)[16], ei aveau, în etapele de început, posibilitatea și dorința de a bloca această acțiune — sau, în orice caz, tipul de acțiune pe care o cereau acum Stalin și Ejov. În majoritatea cazurilor, Moscova a fost nevoită să distrugă conducerea locală. (Cealaltă metodă aplicată de secretariat a constat în infiltrarea, pe lîngă prim-secretarii recalcitranți, a unor secretari-doi din facțiunea pro-epurare, așa cum N. Ignatov a fost trimis pentru a-l submina pe Postîșev.)

Și astfel, ni se spune,

> documentația anchetelor din vremea respectivă arată că în aproape toate teritoriile, provinciile și republicile existau „centre și organizații diversionist-sabotoare, teroriste și de spionaj, troțkiste, de dreapta" și că de regulă șefii acestor organizații erau — din motive necunoscute — prim-secretarii comitetelor regionale de partid sau ai comitetelor centrale republicane.[17]

Cînd Kaganovici s-a deplasat la Ivanovo la 3 august, el i-a telefonat lui Stalin imediat ce a ajuns: „O primă luare de contact cu materialul arată că secretarul regional, Epanecinikov, trebuie arestat imediat. De asemenea este necesar să-l arestăm și pe Mihailov, șeful departamentului de propagandă al comitetului regional." Nu peste mult timp el a mai trimis o telegramă: „Din cunoașterea situației rezultă că sabotajul troțkist de dreapta s-a extins aici asupra unor zone largi — industrie, agricultură, alimentație, comerț, îngrijirea sănătății, învățămînt și muncă politică de partid. Aparatul instituțiilor regionale și comite-

tul regional de partid sînt profund contaminate."[18] Cele trei zile ale vizitei lui Kaganovici sînt cunoscute sub numele de „furtuna neagră":

> El a acuzat întreaga organizație de partid, care avea o tradiție revoluționară bogată, de pasivitate, de îndepărtare de la linia partidului. La o plenară a comitetului regional a aplicat eticheta „dușman al poporului" pe majoritatea oficialităților executivului, fără nici o justificare.[19]

Cînd unul dintre secretarii orașului, A. A. Vasilev, a început să-și exprime îndoiala privind activitatea dușmănoasă, Kaganovici l-a exclus din partid și l-a arestat pe loc.[20] A urmat primul-secretar local, I. P. Nosov, împreună cu o listă întreagă de alți oficiali. Kaganovici menținea un contact telefonic permanent cu Stalin care i-a spus „să nu fie prea liberal" și să desfășoare o acțiune mai amplă și nemiloasă. El a repetat aceste instrucțiuni șefului local al poliției secrete, Radzivilovski, care „bătea deja și tortura" oficialitățile pentru a le determina să depună mărturie împotriva tot mai multor colegi. (Peste puțin timp el a primit indicația să împuște 1 500 de persoane.)[21]

O relatare sovietică, de ficțiune, dar bazată în mod evident pe o experiență personală, descrie o scenă petrecută deseori în comitetele regionale.[22] La 23 iulie 1937 un activist sosește la o ședință de comitet. Ședința a fost convocată în pripă și nu se cunoaște ordinea de zi. La sosirea activistului, atmosfera este tensionată. Toți s-au așezat, pe cît posibil, în spatele sălii.

Primul om care a apărut

> era foarte puternic la vremea aceea, atît comisar al poporului, cît și secretar al Comitetului Central, practic un om cu șapte fețe. În sală era liniște. Comisarul poporului era încruntat și în mod evident nemulțumit de felul cum fusese întîmpinat, el fiind obișnuit cu o primire triumfală. Fiind un om inteligent, și-a venit în fire și a început să aplaude. Alții i s-au alăturat și lucrurile au început să se desfășoare normal.
>
> Au apărut apoi membrii biroului comitetului nostru regional, în frunte cu primul-secretar. Și ei au fost întîmpinați cu aplauze, deși ceva mai slabe...
>
> Raportul privind munca de agitație și propagandă în regiune trebuia să fie prezentat de secretarul cu propaganda, dar cel care s-a ridicat să vorbească a fost Kostiukov, șeful administrației terenurilor agricole din regiune. El se pricepea la rostit discursuri, mai ales cînd era vorba despre planuri, hectare și îngrășăminte, însă de această dată vedeai buzele mișcîndu-i-se, dar nu auzeai nimic. Unul mai îndrăzneț din sală a strigat: „Mai tare!"
>
> Kostiukov a ridicat privirea din hîrtii și mi s-a făcut rău — ochii lui aveau privirea înghețată a unui cadavru...
>
> L-am auzit spunînd:
>
> — Acum două zile tovarășul Kazakov, președinte al comitetului executiv regional, și cu mine am vizitat gospodăria colectivă Budionnîi...
>
> Comisarul poporului și-a pus mîinile în șolduri într-un mod neobișnuit, exprimînd parcă uimire sau nelămurire, și l-a întrebat pe vorbitor:
>
> — Cu cine? Cu cine ai vizitat gospodăria colectivă?
>
> — Cu tovarășul Kazakov...

Abia atunci am remarcat absența lui Kazakov din prezidiu. „Cum vine asta, m-am întrebat. Doar face parte din birou!"

Comisarul poporului a continuat pe același ton de neînțeles:

— Deci, dacă înțeleg eu bine, dumneata îl consideri pe Kazakov tovarăș? Răspunde!

Kostiukov s-a albit și a început să se bîlbîie:

— Sigur... dacă așa stau lucrurile... De ce n-ar fi privit...?

Comisarul poporului s-a uitat la ceas, apoi a privit într-o parte și cineva, care nu era unul de-ai noștri, s-a și apropiat grăbit de el. Comisarul poporului a ascultat pe loc raportul sumar al acestuia, apoi a declarat:

— Nu înțeleg cum vă puteți comporta astfel. Pur și simplu refuz să înțeleg... Apoi s-a mai uitat o dată la ceas și a adăugat: Dușmanul poporului, Kazakov, a fost arestat acum douăzeci de minute...

...Cineva din prezidiu a început să aplaude. Ceilalți i s-au alăturat, la început cu timiditate, apoi din ce în ce mai energic. O voce profundă, de bas, a strigat:

— Ura pentru glorioasa noastră poliție secretă!

Și eu am strigat: Uraa!

Kostiukov aproape s-a prăbușit și, îngăimînd încă cîteva cuvinte, a plecat de la tribună în zgomotul propriilor pantofi răsunînd pe podea. Nu a mai fost văzut deloc — a dispărut definitiv în culise.

Comisarul poporului a privit din nou la ceas, apoi s-a adresat secretarului cu propaganda pe același ton de neînțeles:

— Poate puteți prelua îndatoririle vorbitorului anterior, nepotrivit?

Secretarul s-a apropiat de tribună, alb ca varul, a tușit ușor și a început destul de încrezător:

— Așa cum a spus deja vorbitorul precedent, trebuie să încheiem recolta în scurt timp... În același timp... tovarășul Kostiukov a uitat să sublinieze că...

La aceste ultime cuvinte comisarul poporului și-a pus din nou mîinile în șold și a întrebat disprețuitor:

— Kostiukov este tovarășul dumitale? Ciudat, foarte ciudat... Din nou privirea la ceas și cuvintele ca o secure:

— Complicele dușmanului poporului Kazakov, acolitul acestuia, Kostiukov, a fost arestat acum cinci minute...

În patruzeci de minute întregul birou al comitetului raional și întregul prezidiu format din comitetul executiv raional fuseseră măturați.

La sfîrșitul lunii iunie, Kaganovici a apărut la o ședință extraordinară a comitetului regiunii Smolensk și a anunțat că primul-secretar, Rumiantev, care condusese regiunea pentru Stalin din 1929, secretarul doi, Șulman, și o mare parte din fosta conducere erau „trădători, spioni ai fascismului german și japonez și membri ai bandei trotkiste de dreapta"[23]. Toți au dispărut fără urmă.

Avem întîmplător posibilitatea să urmărim impactul epurărilor la nivelul local al partidului din Smolensk. Belîi era un oraș de talie mijlocie, într-o zonă administrativă a provinciei Smolensk. Comitetul regional, deja plin de necazuri după plenara din februarie–martie, a început din martie 1937 să facă presiuni la rîndul lui asupra organismelor subordonate. Prim-secretarul din Belîi, Kovalev, a beneficiat de o ceremonie de patru zile, pentru

a fi calomniat și denunțat de subordonații lui locali. Mai mulți vorbitori l-au atacat pentru că în 1921 trăise cu o troțkistă, pentru că se comportase ca un dictator, pentru că dezertase din Armata Roșie și așa mai departe. Erau prezenți peste două sute de comuniști, reprezentînd o mare parte din membrii de partid din localitate, mulți dintre ei evident neînțelegînd tonul noului stil al partidului. Întrebările adresate din sală au demonstrat că toată lumea îl susținea pe Kovalev în momentul respectiv și nu înțelegea de ce nimeni nu spusese nimic pînă atunci. Dar unul dintre acuzatorii lui Kovalev, mai bine pregătit, a pretins că el tăcuse pentru că ani de zile Kovalev îi interzisese să vorbească!

Punînd la cale înlăturarea lui Kovalev, reprezentantul comitetului regional a vorbit mai moderat decît unii dintre delatorii din mulțime, spunînd „eu nu am suficiente date pentru a-l numi pe Kovalev troțkist", dar problema va fi cercetată.

În iunie, cînd a fost demascat întregul comitet regional, asupra orașului Belîi s-a abătut un val de isterie a arestărilor și acuzațiilor. Într-o altă ședință, desfășurată între 26–27 iunie, au fost demascați cu violență Kovalev și ceilalți membri ai conducerii locale din acea vreme. Toată conducerea lui Kovalev a căzut, iar la 18–19 septembrie s-a ținut o plenară a comitetului de district, pentru a-i distruge pe toți cei care au urmat. Noul secretar local, Karpovski, a fost acuzat că fusese agent al lui Rumiantev și aparținuse la un moment dat unei bande de bandiți, că avea rude în străinătate și că menținuse legături cu o soră care se căsătorise cu un fost negustor. Karpovski s-a apărat spunînd că nu numai că nu fusese niciodată bandit, dar că, dimpotrivă, ucisese mai mulți bandiți. El primise o scrisoare de la o mătușă din România, pe care nu o mai văzuse însă din 1908, cînd femeia plecase din Rusia. Atît sora lui, cît și soțul ei, fost negustor, desfășurau acum o muncă utilă. Un prieten care luptase alături de Karpovski a depus mărturie că amîndoi luptaseră împotriva bandiților. Dar vorbitorii l-au atacat pe rînd pe secretar în termenii cei mai violenți și în cele din urmă chiar și acest prieten a afirmat stins că nu fusese conștient de apartenența lui Karpovski la banda de bandiți. Toți colaboratorii lui Karpovski i-au urmat, căzînd la scurtă vreme după aceea. Pînă la sfîrșitul anului controlul fusese preluat de o echipă complet nouă, străină de Belîi. Numărul membrilor de partid, de la 367 la 1 septembrie 1934, scăzuse la mai puțin de 200.[24]

Această atmosferă de linșaj instalată la nivelul organizațiilor de bază ale partidului a fost la fel de uluitoare ca și chemările la teroare, venite de la nivelurile superioare. În timp ce straturile superioare și mijlocii ale partidului erau măturate cu totul, trimișii Moscovei au găsit pretutindeni delatori precum Nikolaenko la Kiev, care să depună „mărturie" împotriva celor pe care urmăreau să-i distrugă.

Un articol scris de Hrușciov în perioada aceea, intitulat „Dosarul unui provocator"[25], descrie cum un membru de partid din Azerbaidjan și-a croit cariera în timpul epurărilor denunțîndu-i poliției secrete pe cei mai buni colegi

din partid. Între aceștia s-au aflat trei secretari ai Comitetului Central al Azerbaidjanului și fostul președinte al consiliului local al comisarilor poporului. „Provocatorul", I. Ia. Miacin, a fost pînă la apariția acestor dezvăluiri un comunist bine cunoscut și iubit în partea locului, pe care „comuniști cu o vechime de patruzeci de ani îl cunoșteau sub numele simplu, Vania". La un moment dat el a ocupat funcția de adjunct al comisarului poporului pentru Industria Textilă în Azerbaidjan.

Descoperirea lui tardivă a fost posibilă pentru că el a bătut la mașină în două exemplare toate denunțurile pe care le făcuse, trimițînd o copie „NKVD-ului, adresată subalternilor lui Baghirov", și cealaltă, semnată, arhivelor, unde a fost introdusă într-un dosar care a zăcut pe un raft „timp de o jumătate de secol", pînă cînd a fost descoperit de un arhivist. Dosarul se referea la activitatea lui Miacin în perioada februarie–noiembrie 1937 și conținea material „compromițător" despre paisprezece conducători sovietici, de partid și din economie. O victimă, ca multe altele, era acuzată de a fi încercat „să dea instrucțiuni contrarevoluționarilor să nu vorbească", deoarece într-o zi, într-un autobuz, ea fusese auzită spunînd că nu trebuia să se vorbească despre sabotaje. Pentru a-și justifica activitatea, Miacin a afirmat: „Am crezut că asta făcuse... Toată lumea trimitea scrisori..." Desigur, potrivit standardelor lui proprii, el procedase corect.

Prin mijloace de acest fel epurarea a lovit pretutindeni. În Urali, cea mai nouă zonă industrială, a fost descoperit „personalul unei răscoale din Urali", condus, după cum era obiceiul, de primul-secretar, Kabakov, al comitetului regional Sverdlovsk, membru plin al Comitetului Central. Era vorba despre „un bloc de trotkiști și deviaționiști de dreapta" care includea totodată socialist-revoluționari și capi ai Bisericii.[26]

Toate trusturile industriale din zonă, și erau multe, au avut de suferit; directorii fabricilor Uralmaș, Uralmedrud, Levihastroi, Sevkabel și alții, precum și inginerii-șefi au fost desigur arestați. Alte instituții în care s-a făcut simțită epurarea au fost Institutul Bacteriologic, care și-a pierdut „aproape tot personalul", inclusiv directorul, profesorul Kuteișcihov, care s-a sinucis în închisoare. Institutul a fost închis, iar clădirea lui a fost preluată de poliția secretă, care avea nevoie de spațiu. Într-o singură celulă din închisoarea locală stăteau acum douăzeci și șapte de soții ale oficialităților arestate.[27]

În august 1937 Malenkov s-a deplasat la o plenară a comitetului regional ASSR al tătarilor, al cărui prim-secretar, Lepa, a fost arestat atunci sau puțin mai tîrziu. Tot atunci, la ordinul lui Kaganovici, au fost arestați mai mulți oficiali locali, din domeniul căilor ferate.[28]

Jdanov a supravegheat operațiuni similare în diverse regiuni și republici. El a atacat violent conducerea din Karelia — Irglis, Gylling, Ravio și alții au fost toți arestați ca spioni finlandezi. Au fost desființate toate cele zece ziare de limbă finlandeză.[29] La o ședință a comitetului regional Bașkir, desfășurată între 4–6 octombrie 1937, Jdanov a anunțat că posturile de condu-

cere erau ocupate de „naționaliști burghezi, trotkiști, diversioniști fasciști, spioni și ucigași". I. B. Bîkin, primul-secretar local, era „un vechi spion". El a fost arestat, ca și majoritatea conducătorilor locali de partid și guvernamentali, inclusiv toți membrii biroului de partid și șefii de departamente. Închisoarea locală nu era suficient de încăpătoare pentru o asemenea operațiune, de aceea victimele au fost împușcate „în ravene și cariere", între acestea aflîndu-se și soția lui Bîkin, care era însărcinată.[30]

La Novosibirsk, fiica șefului departamentului medical din Siberia de Vest, Maxim Thallmann, povestește într-un articol sovietic de dată recentă cum tatăl ei a fost arestat la 16 august 1937, împreună cu majoritatea membrilor conducerii locale. Mama ei, sora fostului membru al Comitetului Central Vladimir Miliutin, a urmat la 3 septembrie, apoi toate soțiile conducătorilor și copiii care depășiseră vîrsta de șaisprezece ani (numai puțini din cei arestați au supraviețuit). Fiica, de șaptesprezece ani, a făcut parte din cei 250 de copii reținuți într-un cămin al poliției locale și acesta era doar unul din multele așezăminte de acest fel.[31]

Au existat și cazuri speciale. Iosif Vareikis, care mult timp se bucurase de încrederea lui Stalin și ocupase funcția de prim-secretar la Voronej și Stalingrad, era atunci prim-secretar al teritoriilor din Extremul Orient. El i-a telefonat lui Stalin în septembrie 1937 să-l întrebe pentru ce au fost arestați anumiți comuniști.[32] În timpul conversației s-a interesat de arestarea lui Tuhacevski. Luptase sub conducerea lui în războiul civil și amîndoi fuseseră capturați de revoluționarii socialiști, pe care îi învinseseră în cele din urmă.

Stalin i-a strigat: „Asta nu te privește. Nu te amesteca unde nu e treaba ta. Poliția secretă știe ce face." Apoi a continuat zicînd: „Numai un dușman i-ar lua apărarea lui Tuhacevski" și a închis telefonul. Vareikis a fost profund tulburat. El i-a spus soției că nu-i venea să creadă că acela fusese Stalin.

La 30 septembrie a primit o telegramă prin care era convocat în capitală într-o problemă oficială. La 9 octombrie a fost arestat într-o gară în apropiere de Moscova. Patru zile mai tîrziu a fost arestată și soția lui. El a fost nominalizat între conspiratori în procesul Buharin și ulterior a fost împușcat.[33] Pare foarte probabil în context ca acea conversație să fi avut o legătură cu poziția mareșalului Blüher, comandant în Extremul Orient, și ca izbucnirea de furie a lui Stalin să fie demonstrat că el se temea de o revoltă reală a armatei în acea zonă.

ÎN REPUBLICI

În republici lucrurile s-au desfășurat la fel ca și în provinciile Rusiei propriu-zise. În Republica Bielorusia „verificarea" cametelor de partid, solicitată în 1935–1936, i-a dat lui Ejov prilejul să excludă din partid „mai bine de jumătate din membri", în legătură cu o presupusă mișcare de rezistență.[34]

Oficialitățile locale s-au opus acestor acțiuni, ceea ce a condus la prima etapă de distrugere a vechiului partid și la reconstruirea altuia pe ruinele lui. După plenara din februarie–martie, la 17 martie 1937 V. F. Șarangovici, un emisar de la centru, a fost trimis să preia funcția de prim-secretar în Bielorusia.

La cel mai înalt nivel din republică a apărut rezistența. La o ședință a comitetului central local, M. M. Goloded, președinte al consiliului comisarilor poporului, „și-a exprimat îndoiala în legătură cu rezultatele verificării"[35]. Acesta a constituit prilejul pentru trimiterea lui Malenkov, în iunie 1937, să distrugă conducerea.

A fost convocată plenara Comitetului Central Bielorus. S-au adus acuzații grave de spionaj.[36]

Cerviakov, președinte al Sovietului Suprem Bielorus — cu alte cuvinte „șeful statului" în această „republică suverană" — s-a sinucis. Goloded a fost acuzat de „naționalism burghez"[37], arestat în drum spre Moscova și împușcat.[38] Aproape toată conducerea republicii, „inclusiv secretarii comitetului central... comisarii poporului și mulți conducători ai organelor locale de partid și reprezentanți ai intelectualității creatoare au fost excluși din partid, iar mulți dintre ei au fost arestați"[39]. Toată vara și toată toamna, epurările s-au extins pînă la nivel local și de masă.

La un congres local al partidului, desfășurat la mijlocul lunii iunie, Șarangovici a salutat călduros epurările aflate în plină desfășurare. El însuși a căzut la plenara din august a Comitetului Central Bielorus, cînd a fost și el denunțat de I. A. Iakovlev, trimisul Moscovei.[40] Rezoluția se referă la „spionii polonezi, Goloded, Șarangovici, Benek, Cerviakov și alți sabotori și diversioniști". Soarta lui Șarangovici a fost tipică pentru un fenomen semnificativ. Noua generație de carieriști staliniști, în totalitate adaptată noului sistem, continua să fie arestată. Așa s-au întîmplat lucrurile mai ales cu primul lot, cel mai energic, de oameni care au avansat pas cu pas pînă la cele mai înalte funcții. Lor le-au urmat oameni mai tineri, dar de același caracter, care la rîndul lor au căzut foarte repede. Rezistența lor atît de scăzută a fost explicată în felul următor:

> Oamenii de genul lor, lipsiți de scrupule dar plini de zel, aveau tendința să aplice linia partidului ducînd-o pînă la limite extreme, astfel încît acțiunile lor au trebuit explicate mai tîrziu ca devieri. Oamenii de acest fel aveau o înclinație naturală spre corupție și valorificarea pozițiilor lor în interes personal. Ei au stîrnit astfel ura și invidia celor mai tineri, ceea ce a contribuit în continuare la scurtarea perioadei cît au rămas în funcții.[41]

Ideea anunțată de Stalin la plenara din februarie–martie, de a avea doi ocupanți pentru fiecare post, a dovedit spirit de prevedere, dar nu a mers pînă la capăt. În multe părți, abia al patrulea sau al cincilea nominalizat a reușit să-și păstreze postul timp de mai mulți ani.

Epurările din Bielorusia au lovit puternic, nu numai în politicieni și ingineri, ci mai ales în conducerea domeniului cultural — în special la Institutul de Lingvistică și Comisariatul pentru Învățămînt, unde se concentrase principiul unei naționalități bieloruse separate. Bielorușii, aproape fără excepție, erau *ex officio* spioni polonezi, dată fiind poziția geografică a republicii lor.[42] La 29 și 30 octombrie 1937 personalitățile politice și culturale bieloruse au fost executate în masă: M. M. Dzenișkevici, secretar doi în Bielorusia și cel puțin alți unsprezece, inclusiv poeții I. A. Taubin și M. S. Kulbiak, împreună cu alți scriitori, precum I. D. Harik, A. Volnî și V. P. Kaval.[43]

Cazul bielorus este interesant prin faptul că pare să arate o opoziție mai încăpățînată decît cea din comitetele regionale, poate datorită întemeierii pe un sentiment local. Același lucru avea să fie remarcat cu mai multă tărie în Ucraina, unde concentrarea mult mai mare de înalte oficialități a făcut subjugarea finală mai dificilă.

În Gruzia (unde în 1919 menșevicii cîștigaseră 105 din cele 130 de locuri ale Adunării Naționale)* deja nu mai era nevoie de epurare la vîrf. Beria, un om cu fața îngustă și ochelari, fost ofițer OGPU infiltrat de Stalin în 1931 în funcția de prim-secretar al Transcaucaziei, era stăpîn pe situație și îndeplinise cu entuziasm obiectivele epurării. La 11 august 1936 el îl împușcase, chiar în biroul lui, pe primul-secretar al Armeniei, Handjian.[44]

Astfel, în partidul din Gruzia epurările au fost violente din rutină. Nu s-a cerut nici unui emisar din partea Comitetului Central să le impună cu forța. Dar republica a fost scena de desfășurare a mai multor procese anunțate public, deși ele nu *au avut loc* cu public.

Cel mai important a fost procesul din 10–12 iulie 1937. Oameni de seamă — pentru scena mai restrînsă a bolșevismului georgian —, precum principalele victime ale proceselor din Moscova, au fost aduși spre a fi judecați. Inițial a existat intenția evidentă de a face din aceste procese o demonstrație. Pentru că toți cei implicați erau vechi dușmani ai lui Stalin. Și în primul rînd Budu Mdivani, fost premier al Gruziei sovietice, pe care Lenin îl apărase împotriva lui Stalin, chiar înainte de a muri — și al cărui caz reprezentase într-adevăr motivul ultim pentru care Lenin voise să-l elimine pe Stalin din secretariatul general. Alături de el se aflau vechiul bolșevic Okudjava și alții.

Se spune că decizia privind judecarea lor s-a luat la plenara din februarie–martie.[45] Dar ei fuseseră incriminați cu mult timp înainte. Mdivani fusese denunțat încă din 1929 pentru activitate trotkistă ilegală[46], dar se împăcase cu partidul pentru că, spunea el, era prea bătrîn să înființeze altul. În procesul Zinoviev, după cum am văzut, deși numele lui Mdivani nu a fost menționat, au fost remarcați în mod special „deviaționiștii gruzini", care au avut o atitudine „teroristă începînd din 1928, după cum bine se știe".

---

* Votul fusese: 640 000 menșevici, 24 000 bolșevici. Aceștia din urmă nu cîștigaseră nici un loc. (*N. a.*)

În momentul procesului Zinoviev acesta era un record: nici un alt grup nu fusese acuzat de elaborarea unor planuri teroriste înainte de anii 1930. În procesul Piatakov, Mdivani a fost acuzat de plănuirea unui act terorist împotriva lui Ejov și a altuia împotriva lui Beria.[47] Iar după moartea sa, a fost numit agent britanic, în cadrul procesului Buharin, din 1938.[48]

El a fost arestat la începutul lunii octombrie, în 1936. Se spune că la primele încercări de a-l face să mărturisească, ar fi răspuns: „Îmi spuneți mie că Stalin a promis să cruțe viața vechilor bolșevici! Îl cunosc pe Stalin de treizeci de ani. Stalin nu va avea liniște pînă ce nu ne va măcelări pe toți, începînd cu pruncul neînțărcat și terminînd cu străbunica oarbă!"[49] După aceea a fost „bătut bestial" și ținut într-o celulă „fierbinte", apoi într-una „rece": din prima, unde a stat cîteva zile, a fost scos pe jumătate mort, aproape fără puls. A fost de asemenea amenințat cu uciderea copiilor și i s-a spus că soția lui fusese deja îngropată în grădina penitenciarului. (Soția, cei patru fii și fiica au murit cu toții, deși o noră a supraviețuit închisorii.) În cele din urmă el a mărturisit, la 15 ianuarie 1937.[50] Se spune însă că la proces (unde au fost acuzați de terorism, spionaj și legături cu menșevicii gruzini emigrați) el și Okudjava au „negat vehement orice vină".[51] Tribunalul suprem al Gruziei i-a condamnat la moarte și au fost împușcați.

Două procese paralele desfășurate în cele două republici autonome din cadrul Gruziei — Adjaria și Abhazia — i-au eliminat pe veterani la 29 septembrie și 29 octombrie. În primul dintre aceste procese, vechiul bolșevic Nestor Lakoba, care murise la 28 decembrie 1937 ca urmare (ni se spune astăzi) a unei intrigi a lui Beria[52], a fost acuzat postum de complot împotriva vieții lui Stalin[53]. Soția lui Lakoba a fost torturată ca să depună mărturie împotriva soțului. Anchetatorii au amenințat-o că îl vor împușca pe fiul ei de paisprezece ani dacă nu mărturisea, dar a refuzat. A murit în urma torturilor, iar fiul ei a fost împușcat.[54]

Între timp s-a pus la punct un asalt proaspăt împotriva noii generații de conducători din linia a doua. Datele comunicate pentru arestarea mai multor comuniști georgieni și transcaucazieni, reabilitați în 1964 și 1965, se încadrează în intervalul 1–3 septembrie 1937. Începea o operațiune generală de teroare, lipsită de publicitatea proceselor opoziționiștilor. În 1937–1938 s-au făcut 4 238 de promovări în funcții de conducere ale partidului, statului și sectorului economic gruzin.[55] Numărul *total* al membrilor de partid fusese de 34 000 la Congresul al XVII-lea, ceea ce înseamnă practic că toate cadrele de conducere au fost distruse.

Partidul din Armenia s-a aflat sub un atac continuu începînd din luna mai. În aparatul de partid au fost găsiți „oameni dubioși".[56] În vară, Ter-Gabrielian, fost președinte al consiliului comisarilor poporului în 1935, a fost supus interogatoriului timp de șapte ore în biroul șefului poliției secrete locale în legătură cu presupuse delapidări la căile ferate, și ucis pe loc. Ulterior Stalin

a trimis o scrisoare Comitetului Central al Armeniei, afirmînd că Ter-Gabrielian fusese un conspirator pe care complicii l-au lichidat pentru a-și acoperi urmele.[57]

La 15 septembrie 1938 la Erevan a avut loc o plenară a Comitetului Central al Armeniei, unde s-a dat lovitura decisivă. Comitetul Central Unional a fost reprezentat de Mikoian, sprijinit de Beria și Malenkov. Potrivit noii constituții, Armenia nu mai făcea parte din fosta „Republică Socialistă Sovietică Federativă Transcaucaziană", condusă de Beria. În general ea se afla încă sub egida acestuia, dar în cazul acela trimiterea lui Malenkov „la indicațiile directe ale lui Stalin"[58], pentru a executa operațiunea, nu a fost considerată o intruziune. În drum spre Erevan, Malenkov a făcut un popas la Tbilisi, pentru a pune la cale o poveste despre moartea lui Handjian, pe care îl împușcase Beria, spre satisfacția lor. Acum trebuia învinuită de această crimă restul conducerii din Armenia.[59]

Se spune că primul-secretar, Amatuni, a opus o rezistență puternică și că ar fi strigat: „Minți!" El a fost însă arestat, împreună cu secretarul doi, președintele Consiliului Comisarilor Poporului, președintele republicii și șeful Poliției Secrete, și denunțat ca dușman al poporului la 23 septembrie.[60] A fost arestată ilegal aproape întreaga conducere din Comitetul Central și Consiliul Comisarilor Poporului din Armenia. Malenkov i-a interogat personal pe deținuți, „folosind în acest scop metode nepermise".

Un val de arestări în masă s-a abătut asupra republicii în a treia săptămînă din septembrie. Din biroul de șaisprezece membri și membri supleanți, ales în iunie 1935, pînă la sfîrșitul lui septembrie 1937 nu mai rămăsese nici unul. Din biroul nou format în 1937, în 1940 mai existau numai doi. Din Comitetul Central format din cincizeci și cinci de persoane, ales în iunie 1937, numai cincisprezece au fost realeși exact un an mai tîrziu, în iunie 1938, și între aceștia se aflau cei ce nu erau din partea locului, Stalin, Beria și Mikoian. Despre aproximativ treizeci din cei îndepărtați există informații că au fost excluși din partid și probabil arestați.

Așa cum s-a întîmplat și în Gruzia, și al doilea nivel al partidului a fost înlăturat. „Peste 3 500 de oficialități din partid, soviet, sectorul economic, armată și Comsomol au fost arestate... în cîteva luni, numai în 1937. Multe dintre acestea au fost împușcate fără a fi judecate și anchetate."[61] În ultima zi a anului a fost anunțată executarea a opt oficialități armene de frunte, și totodată — ca o ironie — dizgrațierea postumă a lui Handjian.[62]

Declanșarea arestărilor în masă simultan în Gruzia și Armenia nu a fost o coincidență. Se pare că fusese luată o decizie generală de distrugere a vechilor partide din republicile naționaliste. Pînă la mijlocul verii fusese arestat întregul guvern al Republicii Tătare.[63] Septembrie a fost punctul de pornire a unei campanii de presă desfășurate în termenii cei mai violenți de pînă atunci, bazate pe o amenințare despre care nu se mai vorbise de multă vreme: naționalismul burghez. Articole precum „Poziția putredă a comitetului regional din Daghestan" au devenit un fapt obișnuit. Începînd de la 8 septembrie, partidele

din zonele minoritare au fost supuse, sub titluri dure, unei nesfîrșite serii de acuzații. În Uzbekistan, Kirghizia, Kazahstan, Bașkiria, Karelia, peste tot au fost descoperite mari grupuri de trădători în rîndurile conducerilor — constituind, de fapt, conducerile. (De cel mai important dintre acestea, cel uzbek, ne vom ocupa în contextul procesului Buharin; vezi p. 427).

Din epurările care au avut loc în republici și regiuni se desprinde un tipar surprinzător. Iată în ce constă el: o operațiune pusă la cale la Moscova și adusă la îndeplinire de emisari de la centru a distrus aproape peste tot vechiul partid, punînd în loc un grup de entuziaști față de o nouă organizație de teroriști și denunțători, grup selecționat special din rîndul oamenilor de rînd. Un accent deosebit trebuie pus pe amploarea schimbărilor, pe lichidarea completă a ierarhiei. La centru Stalin își crease deja cadrele proprii, pe care le infiltrase în funcții înalte. În lunile următoare ravagii de proporții aveau să se vadă și la Moscova, dar a existat o continuitate asigurată de o mînă de oameni de la vîrf și de un grup de cadre nou-numite de Stalin în organismele care constituiau instrumentele puterii. În provincii, „furtuna neagră" i-a dezrădăcinat pe vechii staliniști „devotați partidului", pe veteranii, oricît de rezistenți, care reprezentau continuitatea cu vechiul partid din vremea ilegalității, din 1917 și din războiul civil. Era echivalentul unei revoluții la fel de radicale, deși mai bine disimulate, ca și cea pe care o reprezentau schimbările anterioare din Rusia.

Incidental putem sublinia și un punct mai puțin important: dacă pînă atunci secretarul de partid fusese omul cel mai puternic dintr-o zonă, acum cel care conta era șeful poliției secrete. Un an sau doi mai tîrziu, oficialitățile din partid aveau să-și recapete o bună parte din putere. Dar pentru moment, poliția — ea însăși supusă mai multor valuri de epurări — furniza agenții direcți ai centrului și executanții principalelor misiuni ale acestuia.

O ZONĂ DEVASTATĂ — UCRAINA

Și Kievul a gemut de durere.

Cîntecul oastei lui Igor

Victoria lui Stalin împotriva partidului a fost asigurată în momentul cînd el a zdrobit speranțele de moderație, la plenara din februarie–martie. Nu mai rămînea decît să fie pusă în mișcare mașina epurărilor. Un ultim licăr de rezistență avea să mai apară în Ucraina.

În Comitetul Central, în marile orașe, în capitalele de regiuni și în republicile mai mici, cei care se opuseseră epurării erau figuri izolate, care își așteptau neputincioase destinul. Numai în Ucraina controlul continua să se afle în mîinile unei mari părți a vechii conduceri, care se baza pe comitetul central local. Retrogradarea și îndepărtarea lui Postîșev însemnaseră dispariția unui

conducător ostil. Dar Petrovski era unul dintre cei care se îndoiau. Locul lui Postîșev a fost luat de predecesorul său în funcție, Hataevici, membru plin al Comitetului Central Unional, care făcuse parte din Biroul Politic ucrainean din 1933. În săptămînile care au urmat plenarei din februarie–martie, la ordinul Comitetului Central Unional s-a desfășurat o epurare de proporții considerabile la nivelurile de jos; au fost excluși aproape o cincime din membrii partidului ucrainean[64], iar două treimi din conducerile regionale și o treime din cele locale au fost schimbate.[65] În general însă, vechea conducere a fost realeasă la congresul din mai–iunie al Partidului ucrainean.

La acest congres s-au adoptat rezoluții în care au fost condamnate erorile din toate domeniile ideologice — presă, Institutul Marx și Engels, Institutul Profesorilor Roșii și altele — și s-au exprimat atacuri puternice la adresa lui Postîșev și a vechii conduceri de la Kiev. Kossior, care, prin comparație, fusese blînd în momentul demiterii lui Postîșev, a vorbit de această dată despre lipsa de vigilență la vîrf, care permisese infiltrarea troțkiștilor în Comitetul Regional Kiev.[66] O zi sau două mai tîrziu l-a denunțat pe Postîșev pentru „cooptare a numeroși dușmani" în aparatul regional de partid.[67] Între timp Moscova a denunțat într-o publicație de partid „un fost secretar al Comitetului Central al Ucrainei", probabil nefericitul Karpov, care refuzase să creadă acuzațiile de troțkism aduse unui membru al personalului său, lăsîndu-l pe acesta într-o funcție în care, pînă în momentul arestării, avusese acces la documente secrete.[68]

Partidul ucrainean avea o istorie specială. Lenin subestimase sentimentul național din Ucraina. În 1917, în Ucraina se votase în proporție de 77 la sută pentru partidele social-revoluționare și 10 la sută pentru bolșevici. Sovietele locale se aflau de obicei sub control antibolșevic. Între 1917 și 1920 au existat diverse tipuri de regimuri naționaliste ucrainene, iar dominația bolșevică a fost impusă în repetate rînduri din afară.

Spre deosebire de cazul Rusiei propriu-zise, o secțiune importantă a Partidului Comunist Ucrainean provenise inițial din rîndurile social-revoluționarilor de stînga. Principala lor organizație din Ucraina devenise naționalistă, sub denumirea Borotbist. Acest partid s-a dizolvat la începutul anilor 1920, iar cîteva mii din membrii lui, inclusiv Liubcenko și Grinko au intrat în partidul comunist.

În repetate rînduri conducătorii bolșevici cu vederi centralizatoare pronunțate, trimiși în Ucraina, și-au modificat în timp opiniile. Încercarea de a conduce doar ca agenți ai unei puteri străine, printr-o mînă de colaboraționiști, s-a dovedit neviabilă în timp. O problemă de acest tip s-a repetat în al doilea război mondial în Ungaria și în alte părți.

Ciubar, un moderat în această privință, a devenit prim-ministru al Ucrainei în iulie 1923. Dar în 1925 a fost trimis la Kiev, ca prim-secretar, Kaganovici. Politica centralizatoare dusă de el nu se bucura de popularitate în rîndurile organizației locale a partidului, care nu avea și alte neînțelegeri cu Stalin. Stalin însuși scrie despre o cerere din 1926 a Ucrainei de înlocuire a lui Kaganovici

cu Grinko și Ciubar.[69] Implicat în complicate lupte la centru, Stalin nu dorea o ceartă cu facțiunea mai moderată din Ucraina în această problemă locală. În iulie 1928, Stalin, după cum s-a exprimat Buharin, „i-a cumpărat pe ucraineni retrăgîndu-l pe Kaganovici din Ucraina"[70]. El a fost înlocuit cu Stanislav Kossior, un polonez scund, chel, cu capul ca un obuz, care l-a sprijinit pe Stalin fără rezerve, pînă în perioada Ejov.

În anii disputei cu opoziționiștii de stînga și de dreapta, calculele lui Stalin s-au dovedit corecte. Partidul ucrainean nu a creat probleme. Părea că în rîndurile acestuia nu se manifestase trotkismul. De fapt, minoritățile naționale în general îl detestau pe Trotki mai mult decît pe Stalin. Chiar și după experiența dominației staliniste, un comunist din Ossetia aprecia că, deși metoda de conducere a lui Trotki era în linii mari identică cu a lui Stalin, în chestiunea naționalităților Trotki „era și mai reacționar"[71].

Iar experiența ucraineană în materie de opozitionism nu era de natură să aducă liniște. Piatakov, care condusese Kievul pentru scurtă vreme în timpul războiului civil, exprimase foarte direct opinia că Ucraina trebuia să se supună Rusiei: „Putem declara că forma de existență a Ucrainei proletar-țărănești poate fi determinată în exclusivitate și în mod absolut de către masele muncitorești din Ucraina? Bineînțeles că nu!"[72]

La începutul anilor 1930 campania de colectivizare transformase Ucraina, mai mult decît orice altă zonă, într-un cîmp de luptă între partid și populație, iar criteriul decisiv a fost solidaritatea de partid. Naționalismul noncomunist a rămas foarte puternic. Procesul din martie–aprilie 1930, în care au fost judecate patruzeci și cinci de figuri de frunte ale lumii culturale, acuzate de a fi format o „uniune pentru eliberarea Ucrainei" și alte procese similare care au urmat au fost îndreptate împotriva unei rezistențe reale.

Această epurare riguroasă, dusă la extremă, a lichidat vechea intelectualitate ucraineană și l-a lăsat pe vechiul bolșevic Skrîpnik, la Comisariatul pentru Învățămînt, să protejeze ceea ce mai putea fi numit doar un rest din cultura ucraineană. Dar el era hotărît să-l apere și pe acesta.

Nu încape nici o îndoială că Skrîpnik și sentimentul lui sincer de rezistență față de Moscova întruchipau o tendință puternică a membrilor de rînd ai partidului. Restul conducerii însă se situa pe o poziție diferită. Războiul dus de Stalin împotriva țărănimii îi pusese într-o situație în care expresia lui Lenin „care pe care?" reprezenta o iminență. Orice rezerve ar fi nutrit în sinea lor și orice ar fi gîndit despre planurile ce conduseseră la această criză, ei nu-și puteau permite să se adîncească în asemenea considerații, așa cum un general angajat într-o bătălie disperată nu poate pierde timpul comentînd erorile strategice ale Înaltului Comandament.

Ei păreau totuși tulburați și epuizați de îndeplinirea loială a ordinelor lui Stalin privind colectivizarea.

O rezoluție a Comitetului Central Unional a atacat partidul ucrainean la 24 ianuarie 1933: „Organele de partid din Ucraina nu au reușit să îndepli-

nească sarcinile încredințate de partid pentru organizarea depozitării grînelor și realizarea planului de strîngere a acestora."

Era o prevestire a cumplitei foamete și terori care au ajuns la punctul culminant în martie și aprilie 1933, ducînd la moartea a milioane de ucraineni.[73] Trei dintre cei șapte secretari regionali au fost sancționați și demiși, împreună cu trei membri ai Biroului Politic local și ai secretariatului. Iar Postîșev, pînă atunci secretar al Comitetului Central Unional, a fost trimis în republică în funcția de secretar doi, cu puteri depline. Pe tot parcursul anului 1933 activiști de partid care nu erau de origine ucraineană și a căror loialitate nu putea fi pusă la îndoială au fost transferați în republică venind din Rusia. (Numărul lor este estimat la aproximativ cinci mii.)[74]

Skrîpnik a fost atacat vehement între 8 și 11 iunie 1933. El a refuzat să retracteze și a fost mustrat aspru de Postîșev pentru această atitudine. Au urmat alte atacuri în presă, iar la 7 iulie Skrîpnik s-a sinucis. Poate că un exemplu pentru el a fost scriitorul ucrainean Hvîlovî, care făcuse același lucru cînd a fost acuzat de sentimente ucrainene excesive.

Skrîpnik fusese unul dintre cei trei reprezentanți ai organizațiilor din ilegalitate, care participaseră la conferința de la Paris, din 1909, a conducătorilor bolșevici. A doua zi după sinuciderea lui Skrîpnik, *Pravda* a scris despre „actul lui de lașitate": Skrîpnik, „un membru lipsit de demnitate al Comitetului Central", căzuse victimă greșelilor naționalist-burgheze. Și, cum a afirmat Petrovski, „nu a fost ușor pentru noi să parăm asemenea atacuri naționaliste, deoarece principalul agresor era un vechi bolșevic, Skrîpnik"[75]. Cu toate acestea, a adăugat Petrovski, Moscova ne-a sprijinit „trimițîndu-ne membri de partid bine cunoscuți să ne ajute".

Susținătorii lui Skrîpnik au fost înlăturați prin demascarea „unei organizații militare ucrainene" formate în principal din conducători intelectuali ai generației de după 1930 din Institutul de Lingvistică, Editura de Stat, Școala de Filozofie Marxistă și Institutul Șevcenko de Studii Literare. Au urmat numeroase alte procese ale intelectualității. Dar după Skrîpnik nu s-au mai produs alte atacuri majore împotriva unor cadre de partid din Ucraina, pînă la căderea lui Postîșev la începutul anului 1937. Cînd Ciubar a fost chemat la Moscova ca vicepremier al Întregii Uniuni, locul lui de președinte al Consiliului ucrainean al Comisarilor Poporului a fost luat de Panas Liubcenko, fost borotbist, care împărtășea aceleași idei — o figură slabă, cu bărbuță, o înfățișare de intelectual sensibil, care adusese satisfacții prin fermitatea cu care luptase pentru colectivizare.

În partidul ucrainean existau însă lupte și facțiuni vechi. Pînă să înceapă epurările, Postîșev și șeful poliției secrete din Ucraina uneltiseră împreună împotriva lui Liubcenko. Mai tîrziu lor li s-a alăturat M. M. Popov, secretarul trei al Comitetului Central Ucrainean, care spre sfîrșitul anului 1936 a fabricat „un caz" și s-a dus la Stalin și Kossior să le ceară demiterea și arestarea lui Liubcenko sub acuzația de conspirație „borotbistă"[76].

După cum am văzut însă, Stalin se întorcea la vremea aceea împotriva lui Postîșev. Iar după plenara din februarie–martie nu numai Postîșev, ci și Balțki și Popov au fost transferați din partidul ucrainean, iar epurarea a afectat oficialitățile din partid atît la nivel regional cît și local. După înfrîngerea grupului Postîșev–Balițki–Popov, Liubcenko și restul conducerii păreau să se situeze pe o poziție solidă. De fapt, amîndouă grupările fuseseră sortite distrugerii.

Se știe că la vremea aceea s-a deplasat la Kiev o comisie a Biroului Politic de la Moscova, din care făceau parte Molotov și Ejov, care a încercat să facă și alte schimbări, întîmpinînd însă rezistență.[77] În orice caz, nu peste mult timp s-a pregătit o nouă ofensivă și a fost numit un nou comisar al poporului pentru Ucraina, din NKVD: I. M. Leplevski, proaspăt după triumful care încununase ancheta lui asupra lui Tuhacevski. El a adus cu sine o forță puternică de agenți NKVD.[78] Kossior, care opusese pînă atunci o oarecare rezistență epurărilor, a fost supus de această dată unor puternice presiuni, salvîndu-se el însuși temporar prin acceptarea și transpunerea în fapt a indicațiilor Moscovei.

Cînd a fost arestat comandantul de armată Iakir, anchetatorii „au căutat să obțină de la el o recunoaștere a apartenenței lui Balițki la conspirația militară". La 7 iunie 1937, Iakir a mărturisit că Balițki muncise bine, dar că falsificase anumite cazuri, inclusiv pe acela împotriva lui Liubcenko, și că Balițki, împreună cu Postîșev, îi atacase în mod neîntemeiat pe naționaliștii ucraineni, referindu-se din nou la Liubcenko și cercul lui.[79]

Marele detractor al lui Liubcenko, M. M. Popov, a fost arestat la 17 iunie 1937 și pînă la 22 iunie a mărturisit despre „o organizație militară fascistă" care urmărea să-l ucidă pe Stalin și să răstoarne regimul sovietic. Fusese deja implicat nu numai Balițki, ci și Liubcenko (precum și înlocuitorul lui Postîșev ca secretar doi al Ucrainei, M. M. Hataevici). Totodată Popov a mărturisit vag și despre „legăturile" poloneze ale lui Kossior, Postîșev și Liubcenko.[80]

Balițki (care abia își preluase funcția de șef al poliției secrete în Extremul Orient) a fost arestat la 7 iulie. La 26 iulie îi implicase deja pe mulți dintre subalternii lui din poliția secretă ucraineană.

Tot mai multe semne demonstrau că asupra conducătorilor Ucrainei se făceau presiuni. Cînd la 20 iunie 1937 Cikalov și echipajul lui de bord au primit felicitări, cele sosite de la Moscova erau semnate cu numele conducătorilor, dar cele primite de la Comitetul Central al Partidului Comunist al Ucrainei erau anonime, contrar practicii de pînă atunci. La 15 iulie „organele de conducere" ale republicii au fost atacate mai ales pentru transferarea „troțkiștilor" lui Postîșev de la Kiev la alte posturi din Ucraina.[81] La 21 iulie a fost atacat vehement postul de radio din Ucraina.[82] Totodată a fost criticat sever Comsomolul ucrainean, iar unul dintre secretarii acestuia, Klinkov, a fost denunțat ca dușman al poporului[83]; tot comitetul central al partidului

ucrainean a fost criticat pentru „tolerarea activității subversive a dușmanului în rîndul tineretului"[84].

Pentru observatorul neinformat totul părea normal în „strălucitorul, regalul Kiev", care domina marea cîmpie de pe malurile abrupte ale Niprului. În liniștita vară ucraineană, concertele continuau să se desfășoare în aer liber, în incinta străjuită de chiparoși. Dar și asupra muzicienilor se făceau presiuni, ca și asupra tuturor celorlalte agenții culturale, a directorului Operei Ucrainene de Stat, Ianovski, în curînd unul dintre cei denunțați ca fasciști.

La 29 august s-a întrunit o plenară a noului Comitet Central ucrainean. A fost condusă de Kossior și de noul comisar NKVD, Leplevski, în cel mai aspru stil stalinist. Pe ordinea de zi figurau: „1. Despre descoperirea organizației naționaliste antisovietice; 2. Alte probleme."

La început s-a propus excluderea din comitet a mai multor dușmani ai poporului care fuseseră deja arestați: Hataevici, Sarkisov (secretarul regiunii Donețk) și cel puțin alți douăzeci care au fost nominalizați. Apoi Kossior a anunțat că primise de la Ejov un document conținînd mărturia lui A. A. Hvilia, șeful Administrației Ucrainene a Artelor, prin care era implicat Liubcenko.

Hvilia, și el fost borotbist, fusese acuzat de NKVD în toamna anului 1936 de naționalism și activități antirevoluționare. Liubcenko și Kossior garantaseră pentru el și pentru alții, cu prilejul unei „confruntări" desfășurate în prezența lui Stalin. El fusese totuși arestat la 13 august 1937, împreună cu alți foști borotbiști, și în cele din urmă a mărturisit. La 23 august Ejov avea în mînă dovada unui complot pus la cale de foștii borotbiști. Iar Kossior, bazîndu-se pe acest text, a denunțat noua organizație „naționalist-burgheză" ce tocmai fusese descoperită și care avusese contacte strînse cu „organizația antisovietică demascată anterior" și condusă de Iakir, Balițki și Popov. Liderul acestei noi conspirații era Liubcenko.[85]

La ora 11:30 în ziua de 30 august, Liubcenko s-a ridicat în picioare să se apere, dar Leplevski și alții au strigat la el să stea jos. Zatonski, fost profesor de fizică, acum comisar pentru Învățămînt al Ucrainei, implicat mai puțin, a încercat să-și găsească o acoperire spunînd că nu numai Liubcenko, ci și nevasta lui erau membri ai organizației naționaliste. Mulți l-au atacat cu violență pe Liubcenko, dar Petrovski și încă cîțiva au rămas tăcuți. Kossior a propus excluderea lui Liubcenko, ceea ce s-a și întîmplat, și arestarea lui. Cazul lui Zatonski a fost deferit Biroului Politic.[86]

Liubcenko, încă în libertate, s-a întors acasă unde și-a împușcat soția și s-a împușcat el însuși. *Pravda* (omițînd să se refere la soție) a anunțat sinuciderea lui la 2 septembrie, punînd-o pe seama „implicării lui în legăturile antisovietice". (O analiză sovietică recentă a celor întîmplate înclină spre opinia că oamenii poliției secrete au venit să-l aresteze, el a opus rezistență și a fost împușcat, apoi agenții au lichidat-o pe soția lui care era un martor incomod.)[87] Grinko, comisar al poporului pentru Finanțe în URSS, celălalt fost borotbist important, a fost arestat la Moscova în aceeași zi.[88]

În anul următor au fost arestați toți membrii Biroului Politic local, ai biroului organizatoric și ai secretariatului, cu excepția lui Petrovski. Din cei 103 membri și membri supleanți ai Comitetului Central Ucrainean au supraviețuit trei. Cei 17 membri ai Guvernului Ucrainei au fost arestați. Toți secretarii de provincie din Ucraina au căzut.

Epurările s-au abătut asupra stabilimentelor de tot felul ale republicii. Întreprinderile industriale de stat, consiliile municipale, instituțiile de învățământ și științifice — toate și-au pierdut conducătorii, cu sutele. Uniunea Scriitorilor Ucraineni a fost practic anihilată.

Au început să apară atacuri violente la adresa instituțiilor ucrainene. Posturile de radio din Kiev și Harkov au fost acuzate că transmiseseră marșuri funebre după anunțarea verdictului în primele două procese, iar emisiunea postului din Kiev a fost întreruptă în timpul transmiterii verdictului în procesul generalilor. Acesta era rezultatul acțiunii „unei organizații dușmane" pe care Comitetul Central Ucrainean nu o înțelesese.[89] Despre sistemul de învățământ s-a spus că era controlat de naționaliști.[90] Și muzeele erau pline de spioni preocupați doar să sublinieze sentimentul ucrainean antirusesc.[91] Republica nici măcar nu sărbătorise victoria lui Petru cel Mare de la Poltava.[92]

Opoziționiștii implicați în cele trei mari procese erau trădători, troțkiști, spioni și complici ai fasciștilor. Dar nu se spunea despre ei că recunoscuseră a fi fasciști pur și simplu. În Ucraina nu fusese dezvăluit un „bloc de troțkiști și deviaționiști de dreapta", ci nu mai puțin decît „o organizație naționalist-fascistă" condusă de Liubcenko, șef al Guvernului Sovietic al Republicii, din care făceau parte Grinko, comisar al poporului pentru Finanțe la Moscova, Zatonski, Iakir și mai multe figuri de frunte ale guvernului ucrainean și Comitetului Central, dar și minți culturale luminate, precum Ianovski.

Pentru moment totuși, Kossior a fost cruțat. La o ședință a organizației de partid din Kiev, desfășurată în zilele de 15 și 16 septembrie 1937, el a lansat un nou atac împotriva „bandei de naționaliști burghezi, descoperiți în Ucraina". Zatonski a fost „socotit foarte vinovat", iar el „nu a putut să răspundă nimic".[93] În octombrie 1937 lui Zatonski i s-a interzis accesul la plenara Comitetului Central de la Moscova; la 3 noiembrie i s-a cerut să iasă dintr-o ședință care se desfășura la universitatea din Kiev și a fost arestat.[94]

La fel de rapid s-au desfășurat lucrurile și la nivel local. Kudriavțev, care îl înlocuise pe Postîșev în postul mai puțin important de secretar al comitetului de partid al regiunii Kiev, autorul unora dintre cele mai violente atacuri asupra lui Liubcenko în august, a fost înlăturat la sfîrșitul anului 1937 și denunțat ca „dușman al poporului"[95]; succesorul lui, D.M. Evtușenko, a urmat la 17 aprilie 1938. Mai tîrziu s-a stabilit o legătură între ei, ca centre ale unei conducerii ostile, care a dus la căderea majorității secretarilor raionali din cadrul regiunii.[96]

Lui Liubcenko i-a urmat în funcția de premier un tînăr comunist, M.I. Bondarenko. În două luni a fost și el arestat[97], și pentru un timp nu a mai existat

premier. În schimb, pe decrete au apărut numele unor subordonați necunoscuți ai lui Petrovski.

Apoi a fost numit premier N.M. Marceak. În februarie 1938[98] el fusese deja retrogradat vicepremier, iar la scurtă vreme a fost arestat. Se spune că într-o noapte a băut zdravăn cu Leplevski, cu care a făcut un schimb de opinii sceptice cu privire la vinovăția lui Tuhacevski, subiect asupra căruia Leplevski era foarte bine informat. A doua zi dimineață Marceak și-a amintit discuția și s-a gîndit că era posibil ca Leplevski să fi acționat ca un provocator. El i-a telefonat lui Ejov și l-a denunțat pe Leplevski, care a fost arestat. Leplevski la rîndul lui l-a implicat pe Marceak, și amîndoi au recunoscut implicarea lor în conspirații, terorism și spionaj.[99] Înlocuitorul lui Leplevski, al treilea comisar NKVD în Ucraina numit într-un interval de un an, a fost Uspenski, care a căzut la rîndul lui în cîteva luni.

Epurarea a fost atît de completă și rapidă încît practic a fost dezintegrată autoritatea legală. Nu mai exista un cvorum al Comitetului Central Ucrainean sau un organism capabil să numească guvernul. Cîteva zile sau săptămîni apăreau comisari ai poporului, numiți fără o bază legală, apoi și aceștia dispăreau. Măturarea într-o manieră nemaiîntîlnită a conducerii politice a însemnat distrugerea efectivă a partidului ucrainean. Republica a rămas aproape un fief al poliției secrete, unde abia dacă se mai respectau chiar și formalitățile activității de partid și de stat.

În cele din urmă, în ianuarie 1938, o plenară a Comitetului Central Ucrainean, probabil nestatutară, l-a ales pe Hrușciov prim-secretar.[100] Hrușciov a adus cu el de la Moscova un nou secretar doi, Burmistenko, care făcuse parte din Ceka timp de mai mulți ani, după 1920, și apoi lucrase mînă în mînă cu secretariatul personal al lui Stalin. Ca președinte al consiliului comisarilor poporului el l-a adus pe Demian Korotcenko (sau Korotcenkov; în 1939, în *Raportul stenografiat al Congresului al XVIII-lea*, numele lui apare în ortografia ucraineană pe lista noii componențe a Comitetului Central și în ortografia rusă pe lista delegaților la congres).

În mai și iunie 1938 guvernul ucrainean a fost înlocuit din nou, în întregime. Între februarie și iunie au fost iarăși demiși toți cei doisprezece noi secretari regionali, împreună cu majoritatea secretarilor lor adjuncți.[101] La Congresul al XIV-lea al Partidului Ucrainean, din iunie 1938, în noul Comitet Central se mai aflau, între cei optzeci și șase de membri și membri supleanți, numai trei supraviețuitori din anul precedent — toți personalități apolitice și membri onorifici. Pentru prima dată fusese complet distrusă continuitatea conducerii. Nici unul dintre cei ce formau acum noul birou politic, birou organizatoric sau secretariat nu mai deținuseră funcții pînă atunci.

Biroul Politic era o rămășiță burlescă, cuprinzînd numai șase membri: Hrușciov, Burmistenko și Korotcenko; comandantul districtului militar, Timoșenko; ultimul șef al poliției secrete din republică, Uspenski, și omni-

prezentul Șcerbakov, care s-a aflat cîteva luni în republică pentru a duce la bun sfîrșit epurarea cîtorva comitete regionale.

Ei au reconstruit partidul de la zero. În 1938, 1 600 de membri de partid au fost ridicați la funcția de secretari raionali și de comitete orășenești în Ucraina.[102] Printre cei care au beneficiat de aceste promovări a fost și tînărul Leonid Brejnev. În mai 1937 el a devenit primar adjunct la Dneprodzerjinsk. În 1938, sub conducerea lui Hrușciov, el a fost promovat șef al unui departament al comitetului regional Dneprodzerjinsk, iar anul următor a devenit secretar al acelui comitet. Brejnev nu a privit niciodată în urmă. (Puțini au fost atît de norocoși. Între 1938 și următorul congres republican al partidului, în 1940, uzura a rămas ridicată, chiar dacă nu foarte ridicată. Dintre cei 119 aleși în 1940, 74 erau membri noi.)

Stalin și Hrușciov au reușit să distrugă vechile cadre de partid din Ucraina și să pună în loc oameni care se distingeau numai printr-o însușire disciplinată a noii metode de conducere sau prin entuziasm față de aceasta. Ceea ce nu rezolva însă problema poporului ucrainean. Stalin avea să-i spună lui Roosevelt la Ialta că „poziția Ucrainei este dificilă și nesigură"[103]. Iar mai tîrziu a regretat că nu a putut deporta toată națiunea, așa cum făcuse cu mai puțin numeroșii ceceni și kalmuci.[104]

LA CENTRU

Chiar dacă expedițiile punitive inițiate de Stalin și Ejov au devastat provinciile, Moscova a rămas centrul furtunii. Dintre cei șaptezeci și unu de membri plini ai Comitetului Central, două treimi erau staționate în mod normal în capitală: toți membrii plini ai Biroului Politic, cu excepția lui Kossior; comisarii poporului; șefii departamentelor din cadrul Comitetului Central, ai Comsomolului, ai sindicatelor, directorii Cominternului — o concentrare a întregii puteri a unui mecanism extrem de centralizat.

Peste această secțiune majoră a epurărilor au prezidat înșiși Stalin și Ejov. Ei au primit un sprijin valoros din partea lui Molotov și Voroșilov, cînd l-au cerut, dar în general Stalin a păstrat foarte strîns în mîna sa frînele procesului, colaborînd numai cu Ejov.

În 1937 și 1938 Ejov i-a trimis lui Stalin 383 de liste conținînd mii de nume ale unor personalități suficient de importante ca să fie nevoie de aprobarea lui pentru a fi executate.[105] Cum Ejov s-a aflat la putere numai puțin mai mult de doi ani — iar perioada lui efectivă de activitate a fost chiar mai scurtă — rezultă că Stalin primea ceva mai des decît din două în două zile o listă de „persoane ale căror cazuri intrau sub jurisdicția Colegiului Militar". Un istoric samizdat din anii 1970 a afirmat că listele au cuprins 40 000 de nume.[106] Un ziar sovietic ne spune însă acum că la o plenară recentă a Comitetului Central a fost comunicat numărul total de 230 000

persoane împușcate, ale căror nume au apărut pe liste semnate de „Stalin, Molotov, Kaganovici și Malenkov", deși probabil într-un interval de timp mai îndelungat.[107] În orice caz, ni-l putem imagina pe Stalin ajungînd la birou și cel mai adesea găsind în mapă o listă cu cîteva nume sortite morții, citindu-le superficial și aprobîndu-le, o parte a rutinei obișnuite a unei zile la Kremlin. Ni se spune în articolele sovietice din ultima vreme că numai la 12 decembrie 1937 Stalin și Molotov au confirmat 3 167 sentințe de condamnare la moarte, apoi s-au dus la cinematograf.[108]

Listele aveau următoarea formă:

Tovarășe Stalin,
Vă trimit spre aprobare patru liste cu persoane judecate de Colegiul Militar:
Lista nr. 1 (generală)
Lista nr. 2 (fost personal militar)
Lista nr. 3 (fost personal NKVD)
Lista nr. 4 (soții ale dușmanilor poporului)*
Solicit confirmarea pentru condamnarea tuturor cu gradul întîi.

Ejov

Vorbitorul din perioada poststalinistă care citează această listă adaugă că prin condamnare „de gradul întîi" se înțelegea moarte prin împușcare. Listele erau examinate de Stalin și Molotov și pe fiecare dintre ele apare adnotația:

Aprobat – I. Stalin
– V. Molotov.[109]

Aflăm că într-un set de asemenea liste (la 20 august 1938) care conțineau 736 de nume, 200 aparțineau unor militari și 15 soțiilor. Lista din 12 decembrie 1937, citată mai sus, cuprindea, pe lîngă o listă de proporții mai reduse, de 239 de persoane împușcate la 3 decembrie, 49 de membri ai Comitetului Central.[110]

Cît privește execuțiile care nu necesitau o aprobare la nivel atît de înalt, numai la 18 octombrie 1937, Ejov și Vîșinski, acționînd ca o „troică", au studiat 551 de nume, condamnîndu-i pe toți să fie împușcați. Se va constata că într-o zi de muncă de șaisprezece ore reveneau mai puțin de două minute pentru analizarea fiecărui caz.[111] Faptul că viteza lor nu se compara cu efortul maxim al lui Stalin sau Molotov se datorează probabil faptului că ei trebuiau să-și pună inițiala în dreptul fiecărui nume, neputînd să citească lista în fugă și să o semneze.

De multe ori decizia de arestare și chiar mandatele erau semnate cu mai multe luni înainte de efectuarea arestării propriu-zise. Și, în același fel, personalități de frunte erau uneori decorate cu ordine importante chiar în ziua în care erau arestate.[112] Motivul prezentat de ofițerul NKVD era acela că

* Pe „Lista 4" a execuțiilor au fost incluse soțiile lui Kossior, Eihe, Ciubar și Dîbenko (*Pravda*, 3 aprilie 1964). (*N. a.*)

poliția îl informa numai pe cel imediat superior în grad despre desfășurarea anchetei, iar Ejov îl informa numai pe Stalin.[113]

Cînd Ejov i-a trimis o dată o listă de nume lui Stalin cu notița „În vederea unei eventuale arestări: de verificat", Stalin a pus apostila „Nu verificați. Arestați."[114] Ulrih și Vîșinski îi raportau regulat lui Stalin (și uneori lui Molotov și Ejov) în legătură cu procesele și sentințele. „În fiecare lună Ulrih prezenta un raport cu numărul total al persoanelor condamnate pentru « spionaj, activitate teroristă și diversionistă ». Stalin citea toate rapoartele: despre starea recoltei, producția de cărbune și, groaznic de spus, numărul persoanelor cărora li se lua viața."[115]

Molotov este numit ca cel care a sugerat condamnarea „pe liste" și nu prin considerarea fiecărui caz în parte. Este cu certitudine adevărat că s-au dat ordine de arestare a unor categorii, mai degrabă decît a unor suspecți individuali. Un fost președinte de consiliu al comisarilor poporului povestește că a fost prezent cînd șeful poliției secrete locale, Boris Berman, i s-a plîns prim-secretarului local, A.A. Volkov: „Iar a trimis Ejov un ordin de arestare a vechilor comuniști. Dar unde să-i găsesc? N-a mai rămas nici unul."[116]

Ca și în restul țării, noua ofensivă se declanșase în mai 1937.

Urmărindu-l pe Stalin, care saluta din tribuna din Piața Roșie la 1 mai, Fitzroy Maclean a fost uimit de atitudinea restului membrilor Biroului Politic care „rînjeau nervos și se mutau neliniștiți de pe un picior pe altul, uitînd de paradă și de funcțiile înalte pe care le dețineau și de tot restul, în amestecul de bucurie și de teroare că Stalin li se adresa". Expresia lui Stalin însuși varia de la „complezență la o impenetrabilitate plictisită"[117].

Poate erau neliniștiți pentru că unul dintre ei lipsea. Colegii poate „discutaseră" deja cazul, în același fel cum Comitetul din Leningrad al lui Jdanov avea să-l „discute" pe acela al lui Ciudov. Ian Rudzutak, membru de partid din 1905, care petrecuse zece ani în închisorile țariste și în exil, fost membru plin al Biroului Politic și acum membru supleant, nu se afla printre vechii tovarăși. Se pare că tocmai fusese arestat.[118] El a fost ridicat de la un supeu, după un spectacol de teatru. Poliția secretă îi arestase pe toți cei prezenți. Despre patru femei se spune că se aflau la Butîrka, îmbrăcate încă în rochii de seară, trei luni mai tîrziu.[119] Vila lui de vacanță a fost luată de Jdanov.[120]

Rudzutak a fost arestat ca presupus deviaționist de dreapta, conducător al unui „centru de rezervă" pregătit să preia acțiunea în cazul demascării lui Buharin, pentru că „nimeni nu făcuse niciodată vreo diferență între el și partid"[121]. Aceasta era într-adevăr o recunoaștere a faptului că staliniștii cu state vechi erau acum, pentru prima oară, arestați — mai ales (dar nu numai) dacă manifestau vreo opoziție față de epurări. Ruzdutak, în mod special, avea o pată: nu recomandase pedeapsa cu moartea pentru Riutin, pe vremea cînd fusese șef al Comisiei de Control, în 1932.

Pe tot parcursul lunii mai ziarele au răspîndit zi de zi, în paralel cu povestea faptelor de eroism ale aviatorilor din anul anterior, o altă mare și

eroică diversiune. Era vorba despre atingerea Polului Nord de către grupul Papanin, la indicația lui O. Schmidt, o mare izbîndă. Ofițerii care realizaseră podul aerian transportîndu-i și debarcîndu-i au fost întîmpinați de conducătorii de partid, au fost decorați iar numele lor au fost rostite la toate ceremoniile obișnuite. Tabăra de pe calota de gheață a durat luni de zile, trimițînd din timp în timp salutări credincioase — și primind mulțumiri — din cel mai îndepărtat post de gardă al partidului și statului.

Toată primăvara și la începutul verii, cealaltă veste din afara domeniului politic se referea la spectacolele de teatru și balet la care asistau conducătorii partidului și la anunțarea unor lungi liste de titluri de „artist al poporului" acordate.

Între timp, pe cînd o vară deosebit de frumoasă domnea peste întinsele cîmpii, arestările continuau. Cădeau alți și alți opoziționiști. În luna martie, Nikolai Krestinski, fost membru al Biroului Politic și secretar al Comitetului Central, fusese scos de la Comisariatul pentru Afaceri Externe și numit adjunct al comisarului poporului pentru Justiție din RSFSR.[122] Cu prilejul transferului, el și-a exprimat aprobarea pentru eliminarea sa din celula de partid, afirmînd că în condițiile din acea vreme un fost opoziționist nu trebuia să lucreze în cadrul Comisariatului pentru Externe, unde figurile de frunte trebuiau să se bucure de încrederea deplină a conducerii și să aibă un trecut fără pată.[123]

La sfîrșitul lunii mai a fost arestat. După interogatoriul din ultimele zile ale săptămînii[124], la 5 iunie a început să mărturisească.[125] Fusese torturat cu cruzime, iar un articol sovietic recent ne spune că a stat mai multe zile în spitalul închisorii Butîrka, avînd o rană pe tot spatele.[126] Buharin, alături de care avea să apară în fața instanței nouă luni mai tîrziu, ambii fiind învinuiți de colaborare în cadrul aceleiași conspirații, tocmai începuse la rîndul lui să mărturisească.[127]

Din cazul veteranului Lomov, membru de partid din 1903, se poate vedea cum orice legătură cu opoziționiștii arestați era considerată o crimă. În calitatea lui de reprezentant al biroului din Moscova al partidului bolșevic, Lomov fusese (după Trotki) cel mai entuziast susținător al lui Lenin din Comitetul Central, în eforturile acestuia de acaparare a puterii în noiembrie 1917.

> În iunie 1937, o oficialitate a Comisiei de Stat pentru Planificare a URSS i-a trimis lui Stalin o scrisoare în care pretindea că G.I. Lomov (Oppokov), membru al Biroului Comisiei Sovietice de Control al Consiliului Comisarilor Poporului din URSS, avusese relații de prietenie cu Rîkov și Buharin. Stalin a scris pe această scrisoare următoarea indicație: „Tovarășului Molotov. Ce e de făcut?" Molotov a scris: „Sînt pentru arestarea imediată a ticălosului de Lomov, V. Molotov." Cîteva zile mai tîrziu Lomov a fost arestat, învinuit de apartenență la organizația oportuniștilor de dreapta și împușcat.[128]

La procesul Buharin, Lomov avea să fie acuzat de colaborarea cu Buharin la o conspirație împotriva lui Lenin.[129]

Totuși opoziția nu era complet zdrobită în acel moment. În ultima săptămînă a lunii iunie a avut loc încă o plenară a Comitetului Central — aparent consacrată discutării producției de legume. Ea a constituit scena unor denunțuri și dispariții pe loc. Nazaretian (care într-adevăr nu era membru al Comitetului Central, ci al Comisiei Centrale de Revizie, de mai mică importanță), pe care Ordjonikidze îl salvase la începutul anilor 1930, a fost arestat chiar în drum spre Kremlin, unde urma să participe la plenară.[130] În cîteva luni libertatea lui Stalin de a dezlănțui poliția secretă pe urmele oponenților săi, fără a ține seama de uzanțele politice, avansase considerabil. Se spune că discursul lui a fost formulat în cel mai dur stil și că el a cerut, de exemplu, ca deținuții să nu mai fie „cocoloșiți".[131]

Din sala de ședințe lipseau deja multe figuri — Buharin și Rîkov, Rudzutak și Ciudov, Gamarnik și Iakir, Iagoda și alte cîteva zeci. Și totuși spiritul de rezistență nu fusese cu totul zdrobit. „După plenara din februarie a Comitetului Central, în cercurile conspiratoare s-a declanșat o campanie împotriva lui Ejov... s-a încercat discreditarea lui Ejov și a activității lui în partid, calomnierea lui."[132] Chiar și la această plenară, din iunie, a existat o încercare de blocare a terorii. Piatnițki, Kaminski și alții se întîlniseră la ceea ce a ajuns să fie numită „o ceașcă de ceai", pentru a discuta despre posibilitatea de a opune rezistență. Printre cei prezenți s-a aflat și Filatov, primarul Moscovei, care, se pare, i-a deconspirat (mai tîrziu a fost el însuși împușcat).[133]

Cînd s-a produs în cadrul plenarei acordarea unor puteri excepționale lui Ejov și poliției secrete, Piatnițki s-a opus hotărît, afirmînd că, dimpotrivă, NKVD-ul își depășea atribuțiile și că trebuia ținut sub un control mai strict. În timpul pauzei mai mulți membri ai Comitetului Central l-au sfătuit să-și retragă afirmațiile, iar Molotov i-a sugerat să se gîndească la soție și la familie. Totuși el a rămas ferm pe poziție.

A doua zi Ejov a anunțat că poliția secretă avea dovezi că Piatnițki fusese agent al poliției țariste. Krupskaia i-a luat apărarea, spunînd că Lenin îl considerase unul dintre cei mai buni bolșevici. Ejov a propus votarea unei mustrări pentru Piatnițki. Kaminski și Krupskaia au votat împotrivă. Stalin a întrebat de ce Piatnițki nu-și exprima părerea în legătură cu acest lucru. Atunci Piatnițki a spus că dacă nu era nevoie de el, pleca, și a plecat. El a fost arestat la 7 iulie.[134] (Așa cum prevăzuse Molotov, soția lui Piatnițki a fost arestată și de atunci nu a mai fost văzută. Fiul lui, Igor, a petrecut mulți ani în lagăre de muncă, iar fiul cel mic a fost plasat pentru început în familii adoptive, apoi într-o casă de copii a poliției secrete.)[135] Kaminski a vorbit și împotriva epurărilor. Între altele el l-a atacat pe Beria, pe care l-a demascat ca fost agent al serviciilor secrete naționaliste din Azerbaidjan.[136] Kaminski, care intrase în partidul bolșevic pe cînd era student la medicină, cu cîțiva ani înainte de revoluție, a fost arestat în aceeași zi și apoi împușcat.[137] Soția lui a stat la închisoare numai doi ani și a supraviețuit.[138]

În momentul dezlănțuirii terorii absolute, aviatorii ruși au furnizat subiectul încă unei diversiuni. În iunie, Cikalov și echipajul său au zburat cu un

aparat ANT-25 peste Polul Nord, pînă la Falkland, Oregon, iar în iulie Gromov a ajuns la rîndul lui pînă la San Jacinto, California, stabilind un record mondial de distanță. Cele două zboruri, amîndouă mari realizări, au constituit ocazia lansării unei noi campanii ample de presă: pagini peste pagini de ziare pline cu saluturi, întîlniri, povestiri despre viața aviatorilor, fotografii și așa mai departe. Cînd în cele din urmă Cikalov s-a prăbușit cu avionul, la 15 decembrie 1938, Beliakin, șeful Administrației Principale a Industriei Aeronautice, Usacev, directorul uzinei unde fusese construit avionul, și Tomașevici, proiectantul, au fost împușcați pentru sabotaj.[139]

Ziarele au continuat să publice apeluri la vigilență și relatări despre metodele variate folosite de dușman. *Pravda* a atras atenția asupra greșelilor de tipar din presa locală, echivalente unor sabotaje — de exemplu, referitor la folosirea cuvîntului *bedî* (necazuri) în loc de *pobedî* (victorii) ale socialismului. Totodată erau frecvent anunțate procese locale. Dar marea lovitură era aceea dată împotriva cadrelor de conducere ale regimului, care avea să pustiască vechiul comitet central și să distrugă mii de oameni din următorul nivel al conducerii de partid.

Pentru că din acel moment, mai 1937, a început să funcționeze vîrful mecanismului administrativ și politic minuțios pus la punct de Stalin. După reținerea lui Rudzutak, timp de un an de zile nici un membru al Biroului Politic nu a mai fost arestat și mai multe oficialități, cu state de serviciu mai noi decît ale celorlalți, au rezistat în funcție pînă în noiembrie și decembrie, cînd au fost doborîte printr-o operațiune la nivel înalt, elaborată special împotriva lor. Pentru moment însă erau măturați subordonații lor, pînă la oameni de rangul lui Antipov[140], vicepreședinte al Consiliului Comisarilor Poporului, membru de partid din 1902, arestat în repetate rînduri în timpul regimului țarist, care se numărase printre cei șase prezenți în tribuna de 1 Mai, alături de Biroul Politic.

În aparatul Comitetului Central, departamentul organelor de conducere ale partidului, al lui Malenkov, avea perspectiva unei „înnoiri" profunde. O altă figură ce avea să fie nominalizată, deși nu urma să apară ca una dintre cele mai importante legături în cadrul complotului Buharin, a fost I. A. Iakovlev, fost comisar al poporului pentru Agricultură, iar acum șef al departamentului agriculturii din Comitetul Central. Presa a vorbit mult despre el în iunie, iar la plenara din iunie a fost *raportorul* singurului subiect al acesteia, legumele. În toamnă figura lui se estompează, pînă la extraordinara metamorfozare în deviaționist de dreapta, din martie 1938 — ciudat apelativ pentru omul care fusese unul dintre principalii realizatori ai colectivizării.

Un alt șef de departament al Comitetului Central care avea să dispară atunci ajunsese la un moment dat aproape pe culmile puterii — K. I. Bauman, șeful departamentului științific al Comitetului Central. Timp de cîteva luni în 1929 și 1930, el fusese secretar al Comitetului Central și membru supleant

în Biroul Politic (în locul lui Uglanov). Stalinist entuziast, el fusese țapul ispășitor pentru primele excese ale colectivizării, dar rămăsese în Comitetul Central. Soția lui Bauman a fost și ea arestată, iar fiul lor în vîrstă de paisprezece ani, Volik, a fost trimis într-o casă de copii.[141] Bauman a fost împușcat la 14 octombrie 1937. O dată cu el a căzut și cea mai mare parte a departamentului său. Șeful departamentului paralel, totuși mult mai important, al propagandei și agitației, Stețki, vechi economist care ocupa acest post din 1929, a fost și el arestat cam tot atunci.

Cinismul era atotputernic, la fel ca și teroarea. Un ofițer superior din armată, aflat la închisoare, povestește că o dată, la o recepție, a fost întîmpinat de soția lui Molotov, care i-a spus veselă: „Ah, Sașa, ce se întîmplă? De ce n-ai fost încă arestat?"[142] Ea devenise șefa Trustului de Produse Cosmetice (un post pe care avea să-l ocupe mai mulți ani) prin eliminarea șefului ei, Cikalov, care a fost trimis în lagărele de construcție a căilor ferate din Vorkuta[143], și a făcut parte din Comitetul Central din 1939, care a înlocuit oamenii ce începuseră să dispară. A fost la rîndul ei arestată în 1948.

O atmosferă de frică domnea în birourile partidului și guvernului. Comisarii poporului erau arestați dimineața, în drum spre birou. În fiecare zi dispărea încă un membru al Comitetului Central, un vicepreședinte al Comisariatului poporului sau unul din subalternii mai importanți. Într-un singur domeniu, predomina deocamdată veselia. La 18 iulie Ejov a primit Ordinul Lenin, prilej de fotografiere, editoriale și festivități. Vîșinski a primit același premiu la 21 iulie, deși cu mai puțină pompă.

Au fost acordate ordine și unor ofițeri de frunte ai poliției. La încheierea cazului Mdivani, oamenii poliției secrete din Gruzia și-au primit premiile lor. Se remarcă printre aceștia numele cîtorva care peste un an aveau să-i înlocuiască pe actualii activiști din Moscova și din alte părți, dar care aveau să dispară la sfîrșitul epocii lui Beria, în 1953–1955: Goglidze, Kobulov, Rapava și alții de același soi.[144] Au primit premii și cîțiva oameni de-ai lui Ejov, între care îngrozitorii Ușakov, Frinovski și, ca începător, cel ce avea să reziste mult timp, L. E. Vlodzimirski, care l-a slujit pe Beria și a fost adus de acesta la conducerea secției de investigații speciale pentru cazuri importante, pentru a fi apoi ucis, în luna decembrie a aceluiași an.

Ejov însuși avea să fie cinstit cu cele mai înalte onoruri, numele lui a fost atribuit unui oraș. La 22 iulie, protejatul lui Kaganovici, fostul membru al OGPU, Bulganin, a fost numit președinte al Consiliului Comisarilor Poporului din Republica Rusă. Căderea predecesorului lui, Sulimov, a atras după sine schimbarea numelui orașului din care provenea Sulimov, capitala Provinciei Autonome Chirghize, care a fost numită atunci în mod adecvat, Ejov-Cerkessk.

Colegul de mai tîrziu al lui Bulganin și rivalul lui, Hrușciov, desfășura la vremea aceea o acțiune proprie de epurare a aparatului din oraș și din regiune,

spre satisfacția autorităților. El începuse la sfîrșitul lunii martie, așa cum procedase și la Leningrad.[145] În acel moment, la o ședință a comitetului regional Moscova, din 23 august, a lansat o serie de atacuri împotriva conducătorilor locali, precum Filatov, care a grăbit dispariția acestuia și a multor altora. Uhanov, pus de Hrușciov președinte al Sovietului din Moscova, funcție pe care a îndeplinit-o pînă nu demult, ocupa acum unul din posturile ministeriale rămase libere, acela de comisar al poporului pentru Industria locală și de aici a fost ridicat. Ca și Antipov, Iakovlev, Stețki și Sulimov, Uhanov era membru plin al Comitetului Central.

În luna august la Moscova a apărut cel mai mare val de turiști cunoscut vreodată de Rusia. Oaspeții nu au remarcat vreo problemă care să întunece viața publică. Se sărbătorea încă o mare realizare a aviației sovietice — zborul lui Levanevski și a aparatului său N–209, în jurul Uniunii. Ziarele erau pline de laude, deși spre sfîrșitul lunii ele au avut timp să anunțe și acordarea Ordinului Lenin magistraților militari, care munciseră din greu, Ulrih, Matulevici și Nikitcenko[146] (ultimii doi numiți vicepreședinți ai Colegiului Militar), ca și unor procurori precum Roghinski.[147]

Între timp, comisarii și vicecomisarii din comisariatele economice au urmat drumul lui Uhanov. Unii — precum Cernov, comisar pentru Agricultură — au fost înlocuiți la 30 octombrie; Grinko, comisar pentru Finanțe, și Ivanov, comisar pentru Industria Lemnului, aveau să compară în următorul mare proces. Alții, ca M. Ruhimovici, comisar pentru Industria Apărării, care pentru cîteva luni apăruse alături de membrii celui mai înalt nivel al conducerii, și-a pierdut postul în octombrie 1937[148] (fiind înlocuit de fratele lui Kaganovici, M. M. Kaganovici), urmau să fie judecați în secret. Ruhimovici îl sprijinise pe Stalin în lupta împotriva tuturor opoziționiștilor; anterior el fusese unul dintre cei mai apropiați complici ai lui Stalin și Vorošilov în intrigile de la Țaritîn, din timpul războiului civil, împotriva lui Trotki. În aceeași categorie intra și Liubimov, comisar al poporului pentru Industria Ușoară, care a fost îndepărtat împreună cu ambii săi adjuncți, la 7 septembrie.[149]

Puțini comisari mai rămăseseră în funcție pînă la sfîrșitul anului, în afară de Vorošilov și Kaganovici. În plus față de cei deja menționați, au mai fost arestați comisarii pentru Comunicații (Halepski), pentru Comerț Interior (Veițer), pentru Industria Grea (Mejlauk), pentru Educație (Bubnov), pentru Justiție (Krîlenko) și pentru Transportul Fluvial și Maritim (Ianson), împreună cu mai mulți șefi succesivi ai Băncii Naționale și subordonații acestora.

Pentru moment, să ne ocupăm mai detaliat de un ultim caz — acela, în mod justificat delicat, al Comisariatului pentru Comerț Exterior. Șeful acestuia, Rosengolds, a fost înlocuit la 15 iunie pentru a îndeplini „alte însărcinări". Au dispărut și amîndoi adjuncții lui, Eliava și Loganovski — Eliava a fost împușcat în același an.[150]

Rosengolds, om cu umeri largi și multă voință, evreu, era un administrator excelent. În ultimii cîțiva ani se obișnuise cu noul stil de conducere.

El crescuse într-o familie de revoluționari. La numai zece ani, „mîna mea, mîna unui copil, era obișnuită să ascundă noaptea literatura subversivă și să o recupereze ziua dintr-un loc unde mîna unui adult nu putea ajunge"[151]. La paisprezece sau cincisprezece ani a intrat în partidul bolșevic și avea șaisprezece ani cînd a fost arestat pentru prima oară. La șaptesprezece ani a fost delegat la congresul partidului. În timpul revoluției a luptat la Moscova, iar în războiul civil s-a remarcat pe diferite fronturi. Condusese nemilos la Donbas. După ce a cochetat scurt timp cu opoziția trotkistă, a fost numit la Ambasada din Londra. În 1928 s-a întors și de atunci a lucrat la guvern, unde ocupa actualul său post, din 1930.

În decretul din iunie, prin care era eliberat din post, Rosengolds era încă numit „tovarășul", iar o perioadă de timp nu s-a mai luat nici o altă măsură împotriva lui. Era vorba despre tactica obișnuită a lui Stalin: decizia de arestare, eliberarea din funcție, apoi victima era lăsată luni de zile într-un post oarecare, fără să știe cînd să aștepte lovitura. Un american rezident la Moscova povestea în 1937 despre o oficialitate pe care o vedea zi de zi în balconul de peste drum, așteptînd să fie arestată. „Așteptarea îl ucidea. Au trecut încă trei săptămîni; în acest timp era urmărit de GPU, iar soția lui se topea. Într-o zi, poliția a venit."[152] Supraviețuitorii au afirmat că această perioadă era, din punct de vedere psihologic, mai dificilă și mai distructivă decît închisoarea care urma și ancheta, adăugînd că omul era redus la o stare care făcea din procesul de interogare o sarcină destul de ușoară pentru NKVD. De fapt, mare parte din efect era deja obținut, fără ca anchetatorii să fi mișcat un deget, o economie utilă de energie, pentru o structură pusă să muncească din greu.

Rosengolds a fost lăsat să asude mai multe săptămîni. În august era încă liber și a făcut mai multe încercări disperate de a sta de vorbă cu Stalin — ceea ce mai tîrziu s-a interpretat ca încercare de asasinare.[153] Pentru soția lui, „femeie veselă, roșcată, cu educație imperfect însușită într-un stabiliment religios"[154], săptămînile și lunile de neliniște trebuie să fi fost înspăimîntătoare. Ea a făcut tot ce i-a trecut prin minte.

Cînd soțul a fost arestat în cele din urmă, la o percheziție de rutină efectuată de NKVD s-a găsit în buzunarul pantalonilor o bucată de pîine uscată, învelită într-un petec de pînză. În interiorul bucății de pîine se afla o hîrtie pe care ea scrisese, ca o pavăză împotriva unei soarte potrivnice, opt versuri din Psalmii 68 și 91, strigăte străvechi ale celor neputincioși împotriva asupritorilor lor:

LXVIII

1. Să Se scoale Dumnezeu și să se risipească vrăjmașii Săi
   și să fugă dinaintea Sa cei ce-L urăsc.
2. Cum se risipește fumul, așa să-i risipești Tu;
   cum se topește ceara în foc,
   așa să piară cei răi dinaintea lui Dumnezeu.

XCI

1. Cel ce stă în locuința tainică a Celui-Prea-Înalt
   se va odihni la umbra Celui-Atotputernic.
2. Eu spun despre Domnul: „El este locul meu de
   scăpare și cetățuia mea,
   Dumnezeul meu în care mă încred!"
3. Căci El te va scăpa de lațul vînătorului,
   de ciuma distrugătoare.
4. El te va acoperi cu penele Lui
   și vei avea un refugiu sub aripile Lui.
5. Nu trebuie să te temi nici de groaza nopții,
   nici de săgeata care zboară ziua,
6. nici de ciuma care umblă în întuneric,
   nici de nenorocirea care pustiește ziua în amiaza mare.*[155]

ASEDIUL ASUPRA BIROULUI POLITIC

În toamna anului 1937, în vreme ce ritmul epurărilor în domeniul public se mai domolise, Stalin a început pregătirile pentru etapa următoare. Mai multe personalități, între care Buharin și Rîkov, erau anchetate și pregătite pentru judecare într-un proces public. Cîțiva staliniști supărători, precum Rudzutak și Antipov, care ar mai fi rezistat poate, erau pregătiți fie ca eventuală rezervă pentru cazul Buharin, fie ca figuri centrale ale unui proces ulterior. Mai rămîneau însă multe de făcut.

Membrii de partid de rînd, care se dovediseră ezitanți în februarie–martie, fuseseră zdrobiți. Dar figurile importante implicate se aflau în continuare în posturi înalte de conducere. Atîta timp cît aceștia și alții care opuseseră rezistență sau adoptaseră o atitudine independentă nu erau desființați, în structura autocrației rămînea un defect, un punct slab. Ei nu erau, ca Zinoviev și Buharin, persoane îndepărtate de mult din centrele puterii, și nici ca Piatakov, oameni retrogradați de multă vreme în posturi guvernamentale și de partid de rangul doi. Este adevărat că ei constituiau o minoritate și că — excep-tîndu-i pe Kossior și (mai înainte) pe Postîșev, care controlaseră aparatul de partid din Kiev — nu controlau instrumente cu adevărat importante ale puterii. Cu toate acestea reprezentau un potențial mai mare de a crea probleme decît predecesorii lor. Este posibil ca Stalin să fi considerat că singura coaliție serioasă încă viabilă era aceea a unui grup de conducători „moderați" din cadrul armatei. Nici lovitura dată comandanților armatei în iunie 1937 nu era concludentă. Alți comandanți supraviețuiseră și ei ar fi putut

* Traducere din Biblie, GBV 1989, 1990. (*N.t.*)

crea probleme. În orice caz, Stalin a continuat să acționeze combinînd ca de obicei progresul treptat și cruzimea.

Pentru început însă se cereau efectuate cîteva mișcări tehnice. După apariția decretului din august 1936, oamenii începuseră să devină supărători pentru că reclamau desfășurarea sumară a judecății și ilegalitatea execuțiilor. În orice caz, la 14 septembrie s-a dat un decret prin care se introduceau „proceduri simplificate de judecată" pentru cazurile ce intrau sub incidența articolelor 58 (*vii*), 58 (*viii*) și 58 (*ix*) ale Codului Penal. Acestea interziceau recursurile și solicitările de clemență, drepturi acordate în 1936 pentru a-i înșela pe Zinoviev și ceilalți. Un fapt încă și mai interesant este acela că noul decret „a eliminat publicitatea în timpul proceselor"[156]. Cîteva anomalii sînt evidente: în primul rînd, probabil că numeroase procese avuseseră deja loc fără nici un fel de asistență publică; în al doilea rînd, procesul Buharin, în jurul căruia s-a făcut o publicitate vastă, abia urma. Totuși, oricum am interpreta decretul, el reflectă probabil decizia lui Stalin de a pune capăt proceselor publice de îndată ce avea să se termine cel aflat deja pe rol. Se susține uneori că însăși nereușita parțială a procesului Buharin a condus spre renunțarea la procedurile juridice normale. Decretul ne arată că decizia ar fi putut fi anterioară. Într-adevăr, se pare că Ejov ar fi avut mult de furcă cu procesul lui Buharin. Dacă Piatakov și Radek au fost apți pentru a apărea în proces public în patru luni, de la arestarea lui Buharin și Rîkov trecuseră nouă luni, iar aceștia mai aveau încă nevoie de vreo trei–patru luni de pregătire. Cu toate acestea, după cum vom vedea, planurile pentru procesul Buharin ajunseseră în etapa în care fuseseră stabilite toate ingredientele posibile — asasinarea, uciderea prin mijloace medicale, sabotajul în industrie și agricultură, spionajul, naționalismul burghez și trădarea. Fiecare proces de pînă atunci mărise inventarul de delicte, dar după acesta nici o lecție nu mai rămăsese neînvățată.

La 2 octombrie s-a aprobat o lege care extindea perioada de condamnare de la zece la douăzeci și cinci de ani.[157] Iar o plenară desfășurată rapid la 11–12 octombrie a pus capăt oricărei opoziții fățișe, alegîndu-l pe Ejov membru supleant al Biroului Politic. Tot atunci au fost excluși douăzeci și patru de membri plini și supleanți.[158] La această plenară s-a produs și căderea unei figuri proeminente, în circumstanțe încă și mai samavolnice decît cele observate pînă atunci.

Comisarul poporului pentru Educație, Andrei Bubnov, era unul dintre cei mai remarcabili vechi bolșevici. El fusese delegat la Congresul din 1907, membru supleant al Comitetului Central în 1912 și membru în Biroul Politic inițial, care a existat pentru scurtă vreme, în noiembrie 1917. Împreună cu Piatakov, el organizase revolta comunistă din Ucraina, în august 1918. Democrat de centru în primele zile, trecuse de partea lui Stalin încă din 1923, ocupîndu-se riguros de epurările din armată și servind cu loialitate întotdeauna de atunci. În octombrie s-a dus la plenară împreună cu omologul său,

comisarul pentru Educație din Ucraina, Zatonski, dar cînd au arătat la intrarea în sediul Comitetului Central legitimația lor de membri ai acestuia, ofițerul NKVD de serviciu le-a spus că nu puteau fi lăsați să intre fără alte documente, care lor nu le fuseseră eliberate. Bubnov s-a întors la ministerul lui, unde a lucrat pînă tîrziu. La miezul nopții a intrat secretarul lui, tremurînd, și i-a spus că tocmai se anunțase la radio înlăturarea lui pentru incapacitate de a-și îndeplini sarcinile. În ziua următoare Bubnov a predat treburile lui Tiurkin[159], un înlocuitor provizoriu, iar în decembrie a fost arestat.[160]

Deși anunțurile privind judecarea și condamnarea la moarte a activiștilor locali de partid au continuat, ele au fost mai rare o vreme și nu mai apăreau pe prima pagină a ziarelor. Marea campanie de propagandă s-a mai estompat. Presa a început să fie dominată de pregătirile pentru alegerea Sovietului Suprem. Au început să apară articole de toate felurile, adecvate unei democrații — de exemplu „Femeile care votează, o forță puternică". Au urmat nominalizările conducătorilor agreați și pagini întregi consacrate întrunirilor entuziaste din întreaga Uniune, în toate ziarele, zi de zi, toată luna octombrie.

Stalin însă se pregătea să acționeze împotriva adepților săi de care nu era mulțumit. Împreună cu Molotov și Kaganovici, el a semnat un document (care se păstrează încă) prin care certifica „aducerea în fața judecății Colegiului Militar a mai multor tovarăși din rîndurile activiștilor importanți ai partidului, statului și armatei"[161]. Vorbitorul care a furnizat această informație în 1961 a spus în continuare: „Aceștia au fost majoritatea împușcați. Printre cei împușcați fără a fi vinovați și reabilitați postum se numără figuri remarcabile din organele de partid și de stat precum tovarășul Postîșev, Kossior, Eihe, Rudzutak și Ciubar; comisarul poporului pentru Justiție Krîlenko; Unșliht, secretar al Comitetului Executiv Central al URSS; comisarul poporului pentru Educație Bubnov și alții."

Cuvintele implică (deși nu specifică) faptul că acești oameni erau înscriși pe lista menționată. Unii, într-adevăr, fuseseră deja arestați dar, în conformitate cu vechea procedură, continuau să fie interogați și exista intenția de a amîna „judecarea" lor oficială pentru a se obține mai întîi mărturisirile. Cu atît mai ieșit din comun este faptul că, deși autorizate, arestările nu au fost efectuate vreme de mai multe săptămîni și luni — acuzații au rămas în funcții perioade de timp destul de îndelungate.

Pentru membrii de partid de rînd procedura era, se pare, următoarea: înainte de operarea unei arestări, un ofițer al poliției secrete informa comitetul local de partid sau, în cazul membrilor mai importanți, Comitetul Central, că fusese emis un mandat de arestare. Apoi membrul era exclus din partid în cadrul unei ședințe secrete, el nefiind anunțat de excludere decît în momentul arestării. Uneori între excluderea clandestină și arestare trecea destul de mult timp. Se cunoaște cazul unui secretar raional de partid din Ucraina, care a fost exclus în secret din Comitetul Central Ucrainean în martie 1938 și nu a fost arestat decît în iulie, între timp el exercitîndu-și funcția ca de

obicei și chiar excluzînd la rîndul lui alți membri de partid.[162] (Tot astfel unei comuniste străine i s-a arătat la 19 iunie 1938 ordinul ei de arestare, datat 15 octombrie 1937.)[163] Nu este nevoie să mai spunem că procedura încălca Statutul Partidului.

Cine erau „activiștii militari... importanți" incriminați nu s-a specificat, dar asemenea persoane cădeau acum sau urmau să cadă cu zecile, după cum am văzut. Din „alții" făceau probabil parte figuri importante precum V. I. Mejlauk, acum titular la Comisariatul pentru Industrie Grea, care din primăvară apărea la tribune chiar alături de membrii Biroului Politic.[164] Mejlauk, scund și îndesat, cu chelie și ochelari, a fost arestat în decembrie 1937.[165]

Unșliht, polonez ținînd de tradiția lui Dzerjinski, fusese membru pro-bolșevic al Partidului Social Democrat Polonez din 1900. Membru al Comitetului Revoluționar Petrograd, el luptase în războiul civil alături de Tuhacevski, în Armata a 16-a, și fusese rănit. Mai tîrziu devenise vicepreședinte al Ceka din întreaga Rusie. Trotki îl considerase „un intrigant ambițios dar lipsit de talent". Și el a fost arestat înainte de sfîrșitul anului.[166]

În acest timp Postîșev ocupa încă funcția de la Kuibîșev și era membru supleant al Biroului Politic. Kossior era încă prim-secretar al Ucrainei și membru plin al Biroului Politic, Ciubar — vicepreședinte al Consiliului Comisarilor Poporului și membru plin al Biroului Politic, iar ceilalți ocupau funcții relevante.

Demersurile împotriva lui Postîșev nu începuseră încă, deși el fusese retrogradat. Se spune că a avut o ultimă convorbire cu Stalin, după ce fusese transferat la Kuibîșev, și cu acel prilej dezavuase deschis epurările, cel puțin atunci cînd se aplicau membrilor loiali partidului.[167] În iunie însă, ziarele i-au publicat sub titluri de o șchioapă cuvîntarea la conferința de partid din noul lui fief de la Kuibîșev: era o chemare, extremistă chiar potrivit standardelor perioadei respective, la vigilență și demascarea trotkiștilor.

Eihe, om impozant, cu înfățișare serioasă, puțină mustață și reputație de intransigență, membru de partid din 1905, a devenit comisar al poporului pentru Agricultură, în locul lui Cernov, la 30 octombrie.[168] În 1937 Vîșinski a pretins[169] că nu ar fi constatat în Teritoriul Siberiei de Vest, care fusese pînă atunci satrapia lui Eihe, numărul corespunzător de puneri sub acuzație pentru activitate contrarevoluționară, ceea ce s-ar fi putut foarte bine datora atitudinii lui Eihe sau cel puțin așa se afirma în ultimele învinuiri ce-i erau aduse.

La 3 noiembrie 1937 a apărut un afiș pregătitor pentru alegerile republicane, în care apăreau toți membrii plini, inclusiv Kossior și Ciubar, dar dintre membrii supleanți numai Jdanov și Ejov. Eihe, Postîșev și Petrovski primeau astfel o lecție de umilință. De fapt în toată această perioadă, membrii supleanți ai Biroului Politic care urmau să cadă au fost siliți să suporte acțiuni degradante fiind omiși din prezidiile de onoare. Din octombrie au început să fie excluși de pe numeroasele liste de nominalizări pentru alegerea Sovietului

Suprem, programată pentru decembrie (de unde lipsea de multe ori și numele lui Kossior).* Dar apăreau în scrisoarea convențională a figurilor importante care, la instrucțiunile Comitetului Central, refuzau nominalizările multiple.[170] Și toți (Kossior, Postîșev, Eihe, Ciubar și Petrovski) au fost respinși la alegerile care au urmat.

În cele două luni care au precedat votul propriu-zis, de la 12 decembrie și după aceea, alegerilor li s-a acordat multă importanță și li s-a făcut o publicitate intensă. Zilnic ziarele erau pline de articole, fotografii, liste ale locurilor unde țineau cuvîntări membrii Biroului Politic, adresele întîlnirilor cu candidații și o vastă montare de așteptări pline de speranță. Sub titluri ca „Votăm cu bucurie pentru Nikolai Ivanovici Ejov" erau publicate hotărîri ale maselor; poezii, precum „Comisarul poporului, Ejov", semnată de „poetul de curte" al lui Stalin, kazahul Djambul, îl descriau pe șeful poliției în culori care ar fi părut încîntătoare dacă ar fi fost aplicate unui conducător ca bunul rege Wenceslas.

Articole și declarații referitoare la alegeri au continuat să apară toată luna decembrie. Multe rapoarte au venit din străinătate, de exemplu „Impresia extraordinară asupra Angliei". Și așa au trecut zilele. Pe măsură ce publicitatea alegerilor se estompa, au apărut alte teme pentru public — de exemplu centenarul poetului gruzin Rustaveli, amplificat prin numeroase conferințe stahanoviste.

Anul nu se putea sfîrși însă fără o execuție demonstrativă. Numai cinci luni trecuseră între procesul lui Zinoviev și cel al lui Piatakov. De la ultimul se scurseseră unsprezece luni, iar cazul Buharin tot nu era încheiat. Ca măsură intermediară, un grup de oameni care nu erau pregătiți să mărturisească a fost judecat *in camera*, potrivit legii din 14 septembrie.

La 20 decembrie ziarele au dedicat pagini întregi sărbătoririi celei de a douăzecea aniversări a Veceka-OGPU-NKVD și au publicat fotografii ale lui Dzerjinski și Ejov. Vigilența organizației fusese dovedită cu o zi înainte prin anunțarea epurărilor din organizațiile de distribuție a pîinii. Adunările muncitorești aplaudau inițiativa, iar poeziile dedicate superbului rol al poliției secrete abundau. *Pravda* a publicat un articol amplu, semnat de Frinovski, precum și o listă lungă de premieri, între care și atribuirea Ordinului Lenin lui Boris Berman. În această revărsare de generalități laudative, un mic anunț atrăgea atenția asupra laturii mai practice a activității oamenilor lui Ejov. Se făcea cunoscut că la 16 decembrie Enukidze, Karahan, Șeboldaev, Orahelașvili și alții fuseseră judecați de Colegiul Militar al Curții Supreme ca spioni, naționaliști burghezi și teroriști, și fuseseră executați.[171]

În procesul Buharin, Enukidze avea să fie considerat principalul vinovat pentru activitatea teroristă și răspunzător de organizarea uciderii lui

---

* Petrovski și Eihe, dar nu și Postîșev, au fost incluși pe una din liste (*Pravda*, 2 noiembrie 1937). (*N. a.*)

Kirov; se spunea că el îl instruise pe Iagoda să-i spună lui Zaporojeț să nu stînjenească faptele.[172] El avea să fie făcut răspunzător și pentru complotul de a-l ucide pe Gorki.[173] Orahelașvili, fost secretar al Comitetului Central Gruzin, ocupase în ultimii cinci ani funcția de director adjunct al Institutului Marx și Engels din Moscova. Apoi, s-a afirmat, și-a pierdut viața ca urmare a faptului că a formulat obiecții față de cartea scrisă de Beria despre mișcarea bolșevică din Caucaz, unde istoria era falsificată grosolan pentru a i se atribui lui Stalin un rol hotărîtor.

Deși acuzațiile și presupusele mărturisiri nu au făcut impresie, nu existau motive pentru a pune la îndoială desfășurarea reală a unui asemenea proces, așa cum se afirma. Abia în anii 1960, specificarea datelor de deces ale acuzaților a clarificat faptul că totul nu era decît minciună. Karahan fusese împușcat la 20 septembrie (împreună cu mulți alții, inclusiv cu I. A. Teodorovici, șeful Societății Foștilor Deținuți Politici); Enukidze și Șeboldaev dispăruseră la 30 octombrie (împreună cu alte figuri de frunte, inclusiv cu treisprezece membri plini ai Comitetului Central, de exemplu Ciudov, Kodatki, Rumiantev, Hataevici și Lobov). Soția lui Șeboldaev, Lika, nepoată a lui Rudzutak, a fost supusă unui interogatoriu sever, cu amenințări împotriva copilului pe care abia îl născuse; se știe că a înnebunit.[174] Nazaretian a fost și el împușcat la 30 octombrie. Soția lui, Klavdia, fiul de șapte ani și fiica de cinci au fost duși într-o închisoare specială pentru femei și copii, amenajată într-o fostă biserică. Mai tîrziu au fost trimiși în lagăr, de unde fata a fost scoasă în cele din urmă de o „mătușă curajoasă". Klavdia a fost, se pare, condamnată la opt ani, eliberată în 1946, rearestată, dar a supraviețuit și a fost reabilitată.[175]

Orahelașvili fusese într-adevăr executat la 11 decembrie, cu numai cinci zile înainte de presupusul lui proces; el nu a fost nici măcar judecat de Curtea Supremă, așa cum s-a afirmat, ci de o troică a poliției secrete gruzine (soția lui fusese împușcată la 17 septembrie).[176]

În orice caz, nici unul dintre acuzații importanți ai „procesului" de la 16 decembrie nu era în viață la data desfășurării acestuia. Nu se știe ce l-a determinat pe Stalin să joace această farsă complicată.

Un alt masacru de tipul celui de la 30 octombrie a avut loc la 26–27 noiembrie. Atunci au fost împușcați N. S. Komarov, la fel ca I. S. Hanecki, cel care asigurase eliberarea lui Lenin din închisoarea austriacă (fiica lui a fost de asemenea arestată)[177]; N. A. Kubiak, fost secretar al Comitetului Central; D. E. Sulimov; Nosov și cel puțin alte paisprezece figuri importante, inclusiv M. M. Nemțov, secretar al Societății Vechilor Bolșevici.

La 21 decembrie la Teatrul Balșoi a avut loc o mare întrunire pentru sărbătorirea poliției secrete, în prezența lui Kaganovici, Molotov, Voroșilov, Mikoian și Hrușciov. În prezidiul onorific au fost aleși toți membrii plini ai Biroului Politic, inclusiv Kossior și Ciubar (care nu erau de față), dar numai Jdanov și Ejov dintre membrii supleanți, celelalte locuri revenindu-le lui

Hrușciov și Bulganin. Mikoian a fost principalul vorbitor; el a revărsat o seamă de laude la adresa lui Ejov, numindu-l „un elev talentat și credincios al lui Stalin... mult iubit de poporul sovietic", care „a obținut cea mai mare victorie din istoria Partidului, o victorie pe care nu o vom uita niciodată" și a concluzionat: „Însușiți-vă stilul stalinist de muncă de la tovarășul Ejov, așa cum el și l-a însușit de la tovarășul Stalin!"[178]

În ianuarie s-a ținut o importantă plenară a Comitetului Central, cînd a fost prezentat Sovietului Suprem un nou guvern. Funcțiile lui Postîșev și Kossior fuseseră schimbate.

În provincia Kuibîșev, Postîșev încercase să compenseze atitudinea sa anterioară de opoziție față de epurări, printr-o acțiune dură. Acum era acuzat de excese pe această linie. Raportînd, Malenkov l-a învinuit că „își ascunde prin chemări la « vigilență » brutalitatea față de partid". Cînd Postîșev a replicat că aproape toți secretarii comitetelor raionale și ai comitetelor executive erau de fapt elemente ostile, Molotov, Mikoian și Bulganin l-au acuzat că exagerează, Kaganovici a reamintit presupusele lui greșeli similare, comise la Kiev cu un an înainte[179], iar Malenkov a tras concluzia că actele lui și refuzul de a le recunoaște constituiau o „provocare" evidentă. (Malenkov nu era nici măcar membru al comitetului. De fapt, numai douăzeci și opt din cei șaptezeci și unu de membri plini, aleși în urmă cu patru ani, mai erau atunci disponibili pentru ca „plenara" să fie constituită.)[180]

În locul lui Postîșev, căruia i se spunea încă „tovarăș", a fost înlocuit ca membru supleant al Biroului Politic cu Hrușciov.[181] (A fost ultima dată cînd s-a mai anunțat oficial o excludere din Biroul Politic. Începînd de atunci, numele dispăreau pur și simplu de pe listă, o dată cu fotografiile.) În aceeași zi, articolul de fond din *Pravda* îi denunța pe șefii anumitor organizații de partid, dînd-o de exemplu pe aceea din Kuibîșev, care adunaseră în jurul lor „dușmani înveterați ai poporului", excluzînd în schimb elementele cinstite. Rezoluția Comitetului Central afirma amenințător că poliția secretă fusese nevoită să intervină pentru a-i salva pe membrii de partid calomniați și dați afară din organizațiile regionale.[182] De fapt, la Kuibîșev Postîșev primise și el confidențial o mustrare pe linie de partid pentru că „protejase dușmani ai poporului".[183] Stalin sugerase atunci că Postîșev ar fi putut fi exclus din Biroul Politic, pentru a rămîne numai membru al Comitetului Central, iar propunerea a fost votată în unanimitate. Totuși cazul lui a fost deferit Comisiei de Control, care a raportat că Postîșev avusese cunoștință de existența unei organizații trotkiste de dreapta, cu care colaborase; Postîșev a fost exclus din partid.[184] El avea un mic apartament la Moscova, unde a fost după aceea vizitat de fiul lui, pilot de vînătoare.[185] Se pare că acolo a rămas pînă cînd a fost arestat, la 21 februarie.

Kossior, aflat la Kiev printre rămășițele sfărîmate ale fostei sale puteri, avusese un an prost. Fratele lui, I. V. Kossior, și el membru al Comitetului Central, murise la 3 iulie, bucurîndu-se aparent de o bună reputație, deși

ulterior s-a descoperit că moartea sa a fost în realitate o sinucidere, ca și aceea a lui Ordjonikidze.[186] Un alt frate, V. V. Kossior, vechi opoziționist, fusese condamnat în 1934 la zece ani și implicat apoi din nou în procesul Piatakov[187]; în vară el a făcut parte dintr-un lot de opoziționiști aduși de la Vorkuta la Moscova și împușcați. La 26 ianuarie 1938 Kossior și Petrovski s-au deplasat la Kiev, unde au fost întîmpinați la gară de membri ai Comitetului Central ucrainean substituit. La 27 ianuarie „plenara" acestuia l-a eliberat pe Kossior din funcție.[188] Funcția de prim-secretar al Ucrainei i-a fost transferată, după cum am văzut, omului care se ridica, Nikita Hrușciov.[189] Departe deocamdată de a cădea în uitare, Kossior a fost numit în schimb vicepreședinte al Consiliului Comisarilor Poporului din URSS și președinte al Comisiei Sovietice de Control.

De fapt, noul guvern prezentat de Molotov Sovietului Suprem la 19 ianuarie 1938 îi avea ca vicepremieri pe S. V. Kossior, Ciubar și Mikoian, în timp ce Eihe era comisar al poporului pentru Agricultură.[190]

Vicepreședinții Consiliului Comisarilor Poporului nu puteau crede că dețineau poziții cu adevărat puternice. Nici Vorošilov, nici Kaganovici, șefi ai unor departamente importante și în mod invariabil plasați înaintea lor pe listele de partid, nu erau vicepremieri — o demonstrație adecvată a semnificației mai degrabă decorative a funcției.

Chiar și în aceste condiții asistăm la spectacolul extraordinar în care Molotov ia cuvîntul la o ședință a Consiliului Comisarilor Poporului după ce semnase ordinul oficial de judecare și arestare a mai multor membri ai acestuia. La întîlnirile lui Molotov cu vicepremierii, doi dintre cei presupuși a fi contribuit la discuții nu erau de fapt decît cadavre vorbitoare, ale căror opinii nu mai aveau nici o semnificație.

În perioada lui Hrușciov se considera că plenara din ianuarie 1938 a reprezentat un punct de reper în revenirea la legalitate și se aprecia că o asemenea schimbare de optică era adecvată pentru promovarea lui Hrușciov spre nivelurile mai înalte. Desigur, rezoluția plenarei se pronunța cu fermitate, ca întotdeauna, împotriva excluderilor nedrepte din partid, iar acest lucru, căruia i s-au adăugat atacurile la adresa comitetelor regionale ce făcuseră aceeași greșeală, a creat această impresie celor care au dorit să se lase astfel influențați. Dar semne ale unei îmbunătățiri reale nu existau. O relatare sovietică din aprilie 1964 a izbutit să satisfacă atît pretențiile lui Hrușciov, cît și cerințele adevărului, afirmînd că „Plenara din ianuarie 1938 a Comitetului Central al Partidului Comunist Unional a îmbunătățit întrucîtva situația. Cu toate acestea represiunile nu au încetat"[191].

Cele mai severe critici ale excluderii nestatutare a membrilor de partid au fost aduse de Ejov însuși. Conducerea s-a pronunțat constant împotriva excluderilor nedrepte în întreaga perioadă cît a durat teroarea — urmărind totodată scopul de a-și distruge subordonații. De exemplu, după cum am văzut, în cazul atacului îndreptat împotriva lui Postîșev, al cărui motiv real a fost

înlăturarea unei obiecții față de teroare, poziția adoptată oficial a fost aceea a condamnării unei democrații de partid neadecvate. Același lucru poate fi constatat și în scrisoarea deosebit de importantă a Comitetului Central, din vara anului 1936, în care sînt condamnate cu hotărîre excluderile neprincipiale.[192]

Rezoluția din ianuarie 1938 critica un mare număr de organizații locale de partid, pe lîngă aceea din Kuibîșev, pentru asemenea practici, învinuind unele oficialități, precum „fostul secretar al Comitetului regional Kiev al Partidului Comunist al Ucrainei, dușmanul poporului Kudriavțev", „dușmanul demascat al poporului" Șatki (șeful Administrației organelor de conducere ale Partidului din cadrul Comitetului regional Rostov) și așa mai departe; rezoluția prezenta totodată istorii patetice despre bolșevici onești și chiar despre rudele prin alianță ale acestora, care și-au pierdut locurile de muncă în urma unor denunțuri incorecte.

Este de remarcat insistența cu care a fost reluată această temă. Desigur, era mai avantajos ca Postîșev și alții să fie învinuiți de lipsă de omenie decît de manifestare tardivă a omeniei. Conducerea centrală putea în acest fel, sau credea că poate, să evite parțial lipsa de popularitate care decurgea din acțiunile ei. Am putea însă merge mai departe și vedea în aceasta un semn că Stalin se hotărîse încă de la început să atragă o aversiune față de instrumentele sale și să le distrugă atunci cînd sarcina era încheiată. Dacă așa au stat lucrurile, atunci într-o oarecare măsură a și reușit. Domnia terorii a fost numită de popor „ejovșcina", iar o dată cu dispariția lui Ejov s-a îmblînzit și blestemul asupra celor ce supraviețuiseră la conducere.

La 9 și 10 februarie 1938, marcînd parcă o continuitate a epurărilor, a dispărut încă un grup de paisprezece sau cincisprezece figuri importante. Între acestea A. P. Smirnov, Kaminski și Muklevici. M. I. Erbanov, prim-secretar al ASSR Burat-Mongolă, s-a aflat de asemenea printre ei. Tot atunci a fost epurat secretarul doi, A. Markizov. Fiica lui Markizov, Jelia, apărea într-o fotografie celebră din 1936, în care Stalin o ținea în brațe, dovedind marea lui dragoste pentru copii; fotografia a continuat să fie publicată după ce Stalin a lăsat-o pe copilă orfană. Mai mult, în stația de metrou Stalinskaia a fost instalată o sculptură modelată după această fotografie.[193]

Între timp arestările și denunțurile au continuat. N. V. Krîlenko, acum în funcția de comisar al poporului pentru Justiție, a fost atacat în prima ședință a Sovietului Suprem pentru că și-a neglijat îndatoririle, preferînd ascensiunile montane și șahul; el nu a mai fost reales. Cînd și-a predat atribuțiile (subalternului lui Ulrih, N. M. Rîcikov), Stalin i-a telefonat personal pentru a-i da asigurări în privința activității lui în viitor. El se afla bineînțeles pe lista celor ce urmau să fie arestați și chiar a fost arestat în aceeași noapte, 31 ianuarie 1938, împreună cu o parte din membrii familiei lui.[194]

Krîlenko, pe care Lenin îl numise șef al armatei imediat după revoluție, îi făcuse lui Bruce Lockhart în 1918 impresia unui „degenerat epileptic"; colegul lui de închisoare spunea despre el în 1938 că era „în mod notoriu

și universal disprețuit"[195]. El reprezentase procuratura în procese false precum cel al cazului Șahtî și în procesul menșevicilor. Cît privește celelalte preocupări ale lui, la Congresul Șahiștilor, din 1932, făcuse dovada unui dogmatism burlesc:

> Trebuie să terminăm o dată pentru totdeauna cu neutralitatea șahului. Trebuie să condamnăm o dată pentru totdeauna formula „șah de dragul șahului", la fel ca și formula „artă pentru artă". Trebuie să organizăm brigăzi de șoc ale jucătorilor de șah și să începem imediat realizarea unui plan cincinal pentru șah.[196]

Se spune că a fost foarte mult umilit la Butîrka „pentru a i se scoate îngîmfarea"[197]. Dar în scurtă vreme a fost dus la Lefortovo pentru un interogatoriu serios. Inițial a fost acuzat că ar fi avut legături cu conspirația Buharin și ar fi organizat o echipă de sabotaj la Comisariatul pentru Justiție, în care a înrolat chiar el treizeci de persoane. La 3 martie a mărturisit că aparținuse din 1930 unei organizații antisovietice. Dar la 3 aprilie această istorie era deja perimată și el mărturisea că înainte de revoluție luptase împotriva lui Lenin, iar după aceea complotase împreună cu Buharin, Piatakov și Preobrajenski.[198]

În general, executarea în secret a membrilor marcanți ai comitetelor care fuseseră arestați și arestarea multora dintre cei aflați încă în libertate au continuat.

Partidul în componența în care existase cu un an în urmă fusese zdrobit. Veteranii perioadei de început a lui Stalin, de la secretari raionali și pînă la comisari ai poporului, căzuseră cu toții. Acum se pregăteau alte lovituri, pentru supraviețuitorii terifiați.

9

SUPLICIUL NAȚIUNILOR

Dintre toate comorile pe care le poate deține un stat, viața cetățenilor lui este pentru noi cea mai prețioasă.

STALIN

Este foarte greu pentru cititorul occidental să-și imagineze suferințele poporului sovietic, în ansamblul său, în anii 1930. Iar în analiza perioadei de teroare, trebuie făcut tocmai acest efort moral și intelectual. Pentru a demonstra faptele este necesar să fie redat contextul clar al dovezilor. Nu este sarcina cercetătorului să facă mai mult. Și totuși, aceste fapte nu pot fi oferite decît spre judecare morală. Oricît ne-am strădui să le judecăm la rece, trebuie să gîndim la fel ca Pasternak, care și-a întrerupt *Schița pentru o autobiografie* înaintea Terorii, cu cuvintele: „Să continuăm ar fi o dificultate incomensurabilă... Ar trebui să vorbim astfel încît să sfîșiem inimile și să facem părul să ni se ridice măciucă."

Ne-am ocupat pînă acum de impactul epurărilor asupra partidului. Informațiile sînt mult mai abundente în această privință, mai ales cele provenite din surse sovietice, decît cele referitoare la soarta mai puțin spectaculoasă a mai numeroșilor cetățeni sovietici de rînd. Și totuși, pentru fiecare membru de partid care a avut de suferit — iar mulți dintre ei nu au făcut *politică* în sensul real al cuvîntului — au ajuns la închisoare alte cinci–șase persoane.

Figurile de care ne-am ocupat pînă acum erau implicate în mod conștient, în mai mică sau mai mare măsură, într-o luptă politică ale cărei reguli le înțelegeau. De multe ori fuseseră chiar ele răspunzătoare de arestarea sau moartea a milioane de țărani și oameni din alte categorii, în procesul colectivizării. Desigur, trebuie să ne fie milă de ei, dar putem considera totuși că ei au dreptul la mai puțină compasiune decît cetățeanul de rînd. Krîlenko a ajuns în beciurile de execuție, dar el trimisese la moarte, sub acuzații false, sute de oameni. Trotki a fost asasinat în exil, dar el ordonase împușcarea a mii de membri de partid și își făcuse o glorie din aceasta. Pușkin a descris la un moment dat o primă generație de revoluționari ruși ca pe niște „oameni total lipsiți de inimă, care nu pun preț pe pielea lor și cu atît mai puțin pe a altora". Putem accepta asemenea afirmații despre persoane precum Rosengolds. Dar ele nu se aplică deloc soției lui. La ea vedem destinul și sentimentele unui necomunist obișnuit, căzut în capcana tensiunilor și agoniile înspăimîntătoare ale marii epurări.

Sentimentul opresiv care domina pretutindeni este bine ilustrat de o comparație pe care o face Dudorov în *Doctor Jivago*:

Nu este numai o comparație cu viața ta de condamnat, ci cu tot ce au însemnat anii treizeci, chiar cu condițiile bune pe care le-am avut la universitate, înconjurat de cărți, de bani și de confort; chiar și acolo am perceput războiul ca pe o boare de aer proaspăt, un semn de izbăvire, o furtună purificatoare... Iar cînd a izbucnit războiul, ororile lui adevărate, pericolele lui, amenințarea cu moartea implacabilă au fost o binecuvîntare în comparație cu neputința omului în fața minciunii...

Pentru noi, care am trăit în societăți relativ stabile, este greu să facem efortul de imaginație necesar pentru a înțelege că șefii de stat pot fi oameni considerați, în cursul normal al evenimentelor, criminali. La fel de greu este să simțim ce a însemnat viața în timpul Marii Terori. Este ușor să vorbim despre spaima teribilă de la ora patru dimineața, cînd cineva bătea la ușă, despre foamea, oboseala și lipsa oricărei speranțe în lagărele de muncă. Dar nu este simplu să înțelegem că toate acestea erau mai rele decît grozăvia războiului.

Rusia mai cunoscuse teroarea și înainte. Lenin o numise deschis instrument politic. În timpul războiului civil un mare număr de oameni fuseseră executați pur și simplu ca „dușmani de clasă". Dar circumstanțele fuseseră în multe privințe diferite. În zilele acelea a fost vorba despre ceea ce se numea o teroare fierbinte. În toată țara s-au petrecut brutalități și nedreptăți, dar ele nu făceau parte dintr-un amplu plan de acțiune elaborat la niveluri înalte. Și ele erau prezentate deschis, în adevărata lor lumină. Au fost cu adevărat zile teribile, cînd plutoanele Ceka executau dușmanii de clasă reținuți, cu sutele. Cei care au trăit acele clipe s-au gîndit probabil că nimic nu putea fi mai rău.

Dar teroarea instaurată de Lenin a fost rezultatul anilor de război și violență, al prăbușirii societății și administrației, al actelor disperate ale unor conducători aduși vremelnic de valul istoriei, care se luptau pentru supremație și supraviețuire.

Stalin însă a ajuns la dominație atotputernică într-un moment cînd predomina calmul. La sfîrșitul anilor 1920 țara acceptase, chiar dacă cu greu, existența și stabilitatea guvernului sovietic. Iar acel guvern, la rîndul lui, făcuse cîteva concesii economice și de altă natură, ce conduseseră spre o oarecare prosperitate. Stalin a declanșat un nou ciclu de suferințe cu sînge rece, în mod deliberat și neprovocat. Mai întîi a fost războiul partidului împotriva țărănimii. Cînd acesta făcuse tot ce putuse fi mai rău și lucrurile începuseră încă o dată să se calmeze, la mijlocul anilor treizeci, Marea Teroare a fost lansată cu sînge rece, împotriva unei populații neajutorate. Iar acestui sînge rece i s-a adăugat și o altă trăsătură distinctivă a epurărilor întreprinse de Stalin — falsul absolut al tuturor argumentelor prin care au fost justificate și al acuzațiilor aduse.

A existat de asemenea și un alt factor. În primul război mondial, după cum remarcă Robert Graves în *Goodbye to All That*, soldatul suporta mizeria și pericolul tranșeelor o perioadă limitată de timp. Apoi uzura devenea prea mare. După o lună de zile petrecută în tensiunea vieții de tranșee, un

ofițer începea să se deterioreze. „După șase luni, lucrurile erau mai mult sau mai puțin în regulă; dar după nouă sau zece luni... el devenea o povară pentru ceilalți ofițeri. După un an sau cincisprezece luni, el devenea mai mult decît nefolositor." Graves spune că bărbații care au depășit vîrsta de treizeci și trei de ani, și mai ales de patruzeci, au mai puțină rezistență. Ofițerii care au luptat timp de doi ani sau mai mult devin adesea alcoolici. Ei își îndeplineau îndatoririle „într-o stare de apatie și narcoză, se păcăleau ca să îndure mai departe". Graves însuși avusese nevoie de zece ani ca să-și revină. El adăugă că nimic din toate acestea nu se datora condiției fizice; într-un batalion bun, îmbolnăvirea fizică era rară.

Greu de descris din tot ce au resimțit cetățenii sovietici în anii 1936–1938 este această transpirație îndelung stoarsă a fricii trăite noapte de noapte pentru că arestarea putea surveni înainte de zorii zilei următoare. Este justificat să facem o comparație și cu cifrele celor afectați. Riscul era suficient de mare pentru a deveni permanent. Și încă o dată spunem, în timp ce sub alte dictaturi arestările se făceau selectiv, abătîndu-se asupra unor dușmani reali ai regimului, în perioada lui Ejov, ca și în gropile de noroi de la Verdun și Ipres, oricine se putea aștepta să fie următoarea victimă.

> Tot poporul era victimă, inclusiv cei pe care represiunile nu-i afectau în mod direct. Aceia care nu avuseseră un membru de familie, o rudă sau un prieten care să fi suferit (și într-adevăr nu erau prea mulți de acest fel) au cunoscut la rîndul lor frica și tot felul de poveri și, în general, exprimîndu-ne cu blîndețe, putem spune că nu au fost timpuri ușoare — excepțiile de la această regulă generală au fost relativ nesemnificative.[1]

Iar procesele publice, subliniază o altă publicație sovietică, „au creat pretutindeni o atmosferă de suspiciune totală și frică"[2].

Noaptea frică, iar ziua efortul disperat de a afișa un entuziasm prefăcut față de un sistem bazat pe minciună — aceasta era starea permanentă a cetățeanului sovietic.

DENUNȚUL

Stalin cerea nu numai o supunere totală, ci și complicitate. Criza morală a apărut într-o formă pe care a descris-o bine Pasternak. În 1937 (i-a spus el mai tîrziu doctorului Nilsson)

> Au venit la mine... voiau să semnez ceva. În sensul că aș fi fost de acord cu executarea generalilor de către partid. Într-un fel, era o dovadă a faptului că aveau încredere în mine. Nu s-au dus la cei care se aflau pe listele de lichidare. Soția mea era gravidă. A plîns și m-a implorat să semnez, dar nu am putut. În ziua aceea am analizat factorii favorizanți și agravanți ai supraviețuirii mele. Eram convins că urma să fiu arestat — îmi venise rîndul! Eram pregătit. Aveam

oroare de toată vărsarea aceea de sînge. Nu puteam să mai suport. Dar nu s-a întîmplat nimic. Mi s-a spus mai tîrziu că m-au salvat colegii, în mod indirect. Nimeni nu a îndrăznit să raporteze superiorilor că nu semnasem.[3]

Puțini aveau însă noblețea morală a marelui poet. Toți erau izolați. Individul se opunea pe tăcute și se confrunta cu ședințe ample care cereau să moară „ca niște cîini" liderii opoziției ori aprobau măcelărirea generalilor. De unde putea el să știe că ceilalți nu făceau acest lucru cu sinceritate sau în mare parte astfel? Nu exista nici un semn de opoziție, nici măcar de neutralitate; singurul fenomen vizibil era entuziasmul. Chiar și copiii sau rudele celor arestați se ridicau să-și denunțe părinții.

Dezintegrarea loialității familiei a fost un scop urmărit conștient de Stalin. În noiembrie 1938, cînd a distrus conducerea Comsomolului în frunte cu Kosarev, Stalin s-a plîns că această organizație nu se dedica activităților vigilente, ci își respecta obligațiile statutare de educare politică a tinerilor comuniști. Ideea lui Stalin despre ceea ce însemna un tînăr comunist nu avea nevoie de o asemenea educație politică, ci de calitățile unui copoi entuziast.

Multe denunțuri au fost făcute de frică. Dacă cineva auzea un cuvînt imprudent și nu îl raporta, ar fi putut avea de suferit. Se știe că mulți membri de partid care nu au putut să găsească dușmani ai poporului printre cunoștințele lor au fost mustrați sever de secretarii lor de partid pentru „lipsă de vigilență revoluționară". Există multe exemple de conversații între cunoștințe vechi, care au devenit prea sincere și s-au terminat prin denunțuri reciproce. Discuțiile care deviau oricît de puțin de la linia ortodoxă puteau avea loc numai între prieteni vechi, de încredere, și atunci cu mare atenție. Fiica lui Ilia Ehrenburg avea un pudel bătrîn care învățase să închidă ușa sufrageriei de îndată ce musafirii începeau să vorbească în șoaptă. Pentru că de fiecare dată primea o bucată de cîrnat pentru vigilența lui, cîinele devenise expert în identificarea tipurilor de conversație.[4]

Nu toți cetățenii cu simț al responsabilității și-au făcut datoria de delatori. Un director a transportat-o cu mașina pe mama unui dușman al poporului, o femeie bătrînă, iar șoferul lui i-a spus:

> Tovarășe director, sînt un nenorocit care trebuie să raporteze tot ce vede și tot ce aude. Dar, mă credeți sau nu, jur pe mama că de data asta nu voi raporta. Mama mea e femeie simplă, nu o doamnă ca femeia asta. Dar o iubesc și, oricum, mulțumesc, Victor Andreevici, ca de la un rus la altul.

Și într-adevăr incidentul nu a fost folosit împotriva directorului, deși el avea să fie acuzat de numeroase alte „crime" mai puțin grave.[5]

Cu toate acestea, așa cum nazismul a furnizat un prilej de manifestare a sadismului, tot astfel totalitarismul stalinist i-a încurajat automat pe cei meschini și răi. Dușmăniile personale sau cele de la locul de muncă, autorii

de scrisori defăimătoare, care în orice societate constituie o neplăcere minoră, au înflorit și s-au dezvoltat.

„Am văzut", spune Ehrenburg, „cum într-o societate progresistă oameni care se pretindeau dedicați unor idealuri morale au comis acte dezonorante pentru a obține avantaje personale, și-au trădat colegii și prietenii, soțiile și-au renegat soții, iar fiii plini de inventivitate au aruncat vorbe de ocară nefericiților tați"[6]. O relatare sovietică din perioada lui Hrușciov vorbește despre un caz tipic cînd un student la geologie l-a denunțat pe altul deoarece l-a auzit spunîndu-i prietenei, în timpul dansului, că tatăl lui a fost executat — ceea ce nu anunțase la institut.[7] După raportul primului student, cel de al doilea a dispărut și a petrecut cincisprezece ani într-un lagăr de muncă.

Delatorii individuali operau pe o scară extrem de vastă. Într-un cartier din Kiev, 69 de persoane au fost denunțate de un singur om[8]; în altul peste o sută.[9] La Odessa un singur comunist a denunțat 230 de oameni.[10] La Poltava un membru de partid a denunțat întreaga organizație din care făcea parte.[11]

La al XVIII-lea Congres al Partidului, cînd în cele din urmă au fost criticate incidental „excesele" epurării, o persoană a fost pusă să mărturisească ce metode folosise pentru îndepărtarea a cincisprezece secretari locali de partid. Un alt calomniator binecunoscut, din Kiev, a solicitat un bilet gratuit într-o stațiune, pe motiv că și-a uzat puterile în „lupta cu dușmanul", remarcă ce a stîrnit un hohot de rîs la Congres.[12]

Unele rezultate extraordinare s-au datorat denunțurilor stupide. Multe dintre scrisorile calomniatoare erau doar născociri maligne. Dar existau cazuri încă și mai ciudate, de exemplu acela al dezertorului din Armata Roșie Silakov, care s-a predat la Kiev spunînd o poveste dramatică despre un complot antisovietic în care el jucase rolul principal. În povestea inițială el susținea că plănuise un atac armat asupra unei poște din provincie prin care urmărise să obțină fonduri pentru o organizație teroristă, dar că renunțase și se hotărîse să se încredințeze milei justiției sovietice. Povestea nu era de nici un folos poliției secrete. După ce Silakov a fost lovit și bătut crunt, s-a stabilit o nouă versiune în care nu erau implicați doar el și cîțiva prieteni, ci și unitatea lui militară. Conducătorul complotului nu mai era de această dată Silakov, ci comandantul lui. Ei plănuiseră atacuri teroriste asupra conducătorilor guvernului. Aproape toți membrii unității militare au fost arestați, începînd cu ofițerul comandant și terminînd cu șoferii, împreună cu multe dintre soțiile acestora. Au fost implicați de asemenea cele două surori ale lui Silakov, ambele muncitoare, bătrîna lui mamă, invalidă, și tatăl lui. La fel un unchi care nu-și întîlnise nepotul decît o dată sau de două ori și care, după ce fusese caporal în vechea armată, a fost transformat în „general țarist".

Acest caz a proliferat fantastic pînă ce „nu a mai rămas nici o celulă în închisoarea de la Kiev în care să nu se afle o persoană implicată în complotul Silakov"[13]. Cînd au căzut Ejov și ultimul lui reprezentant la Kiev, Uspenski, la sfîrșitul anului 1938, Silakov și cei acuzați împreună cu el au fost supuși

unui nou interogatoriu, pentru a fi determinați să-și retragă mărturisirile. Unii dintre ei, temîndu-se de o capcană, au refuzat să facă acest lucru și a fost nevoie de aplicarea unui nou tratament dur, pentru a-i forța să-și retragă mărturisirile false care îi implicau în crime sancționate cu pedeapsa cu moartea! Silakov însuși a fost în cele din urmă condamnat la trei ani de închisoare, numai pentru denunț.

NKVD-ul însă nu putea lăsa denunțarea pe mîna unui amator voluntar. Peste tot trebuia să existe o rețea specială — acei *seksoți*, recrutați din rîndurile populației obișnuite.

Existau două categorii de *seksoți*: degenerații voluntari, vicioși, porniți pe a face rău vecinilor, împreună cu „idealiștii" convinși că ei luptau pentru cauză; și cei involuntari, cei implicați de frică sau (foarte des) în urma unor promisiuni de ușurare a soartei unui membru arestat al familiei potențialului *seksot*. Cei din ultima categorie sperau că dacă respectau cu strictețe adevărul și nu spuneau nimic dezavantajos despre prietenii lor nu puteau să facă nici un rău. Dar o dată intrați în joc, nu mai aveau scăpare; presiunea devenea din ce în ce mai mare. Acel *seksot* care nu reușea să furnizeze informații ajungea în mod automat el însuși suspect. Pe măsură ce populația devenea din ce în ce mai atentă în discuțiile pe care le purta, din ce în ce mai multe acte și vorbe inofensive ajungeau să fie raportate, interpretate greșit și în cele din urmă inventate pentru a potoli apetitul insațiabil al poliției secrete pentru comploturi.[14]

Se spune despre un *seksot* ucrainean, convertit la o admirație sinceră pentru comunism, că nu putea să intre în partid din cauza unor legături anterioare cu armata albă și de aceea a dorit să slujească această cauză în singurul mod care i s-a părut accesibil. La început nu a profitat de confidențe și a făcut rapoarte imparțiale. „El nu-și făcea decît datoria, iar a-ți face datoria este întotdeuna un motiv de satisfacție. Cînd uneori era pus în situația de a-și depăși propriile scrupule, plăceri sau neplăceri pentru a face acest lucru, se simțea ca un erou pozitiv."[15] Dar, desigur, simplele indicii ale unor sentimente de ostilitate față de guvern nu erau suficiente, pentru că poliția secretă știa că acestea se regăseau la secțiuni largi ale populației. El s-a angajat într-o luptă personală, dar a fost la rîndul lui amenințat că ascunsese dovezi. Degradîndu-se treptat el însuși, a început prin a „interpreta" observațiile și a ajuns încetul cu încetul să nu mai facă nici o distincție între adevăr și neadevăr. Dar nici așa nu a reușit să mulțumească, pentru că își păstrase simțul plauzibilului, iar intervențiile lui erau considerate de superiori limitate, astfel încît în cele din urmă a fost el însuși arestat.

De puțină vreme presa sovietică publicase materiale de arhivă privind informatorii — de exemplu scrisoarea unuia ajuns el însuși la închisoare, care cerea clemență pentru serviciile pe care le adusese denunțîndu-l pe Vareikis și alți cîțiva, inclusiv scriitori și actori, și pe cîțiva alți deținuți, după ce fusese arestat.[16]

În unele zone se plăteau beneficii pentru denunțuri. Într-un sat din Bielorusia, descris într-un articol sovietic recent, se plăteau 15 ruble de persoană denunțată, iar un grup de delatori permanenți a chefuit cu acești bani, cîntînd un cîntec compus pentru a-și sărbători faptele.[17]

Toate relatările referitoare la activitatea de birou dintr-o instituție sovietică, chiar dinainte de marea epurare, sînt dominate de intrigi. Fără îndoială, la fel stau lucrurile și în alte țări. Dar resursele aflate la dispoziția intrigantului asiduu, în condițiile din Uniunea Sovietică, făceau din această atmosferă o amenințare sporită, deoarece metoda normală de promovare consta în „compromiterea" rivalului și aranjarea excluderii lui din partid, dacă nu chiar a arestării, în cazul cînd poziția lui era prea puternică, sau a subalternilor care ar fi putut eventual submina poziția șefului. Potrivit unei estimări aproximative, într-o instituție de dimensiuni medii, o persoană din cinci era, într-un fel sau altul, informator al poliției secrete.[18]

Weissberg vorbește despre industria siderurgică, unde avea cunoștințe pentru că se ocupa de experiențe de îmbunătățire a cuptoarelor înalte. După Gvaharia, nepotul lui Ordjonikidze și unul dintre geniile procesului de industrializare, au fost arestați toți directorii marilor turnătorii din Ucraina:

> Cîteva luni mai tîrziu au fost arestați și succesorii acestora. Abia al treilea sau al patrulea lot a reușit să-și mențină scaunele. În acest fel conducerea industriei siderurgice a ajuns în mîinile unor oameni tineri, lipsiți de experiență. Ei nu aveau de partea lor nici măcar avantajele normale ale tinereții, pentru că alegerea lor fusese negativă. Erau cei ce făcuseră nenumărate denunțuri, care îngenuncheaseră de cîte ori întîlniseră o autoritate mai înaltă. Ei erau infirmi din punct de vedere moral și intelectual.[19]

Și, desigur, toate acestea se aplicau nu numai industriei, ci tuturor celorlalte cadre noi de conducere. Așa cum scria un periodic sovietic în 1988, acesta a fost „rezultatul conștient al unei selecții negative, al unei selecții sociale oribile care s-a desfășurat în această țară timp de mai multe decenii"[20].

În toată perioada cît au durat epurările, loviturile lui Stalin s-au îndreptat asupra tuturor formelor de solidaritate și camaraderie, în afara aceleia solicitate de devotamentul față de propria lui persoană. În general, teroarea a distrus pretutindeni încrederea între cetățeni. Dar impactul cel mai puternic l-a avut desigur asupra loialității instituționale și comunitare, existente încă în țară după optsprezece ani de dominație a unui singur partid. Cea mai importantă organizație care atrăgea loialitatea față de sine și de ideile sale, mai curînd decît față de secretarul general, era partidul însuși — sau, mai bine spus, calitatea de membru de partid în perioada prestalinistă. Pe locul doi se situa în această privință armata. Apoi clasa intelectualilor, în mod justificat considerată purtătorul potențial al unor atitudini eretice. Aceste vinovății speciale au atras un tratament extrem de violent. Continuînd prin atacuri asupra întregii populații pentru aceleași motive, Stalin a dovedit o

gîndire de o logică perfectă. Atomizarea societății, distrugerea completă a încrederii și loialității, cu excepția celei față de el însuși și față de agenții săi, nu se putea realiza decît prin asemenea metode.

S-a ajuns de fapt la starea pe care scriitorul Isaak Babel o rezumă astfel: „Astăzi un bărbat nu mai discută liber decît cu soția lui — noaptea, cu pătura trasă peste cap."[21] Numai prietenii cei mai apropiați puteau insinua unul în fața celuilalt că nu aveau încredere în ideile oficiale (și de multe ori nici ei). Cetățeanul de rînd nu avea cum să afle cît de bine acceptate erau minciunile oficiale. El nu ar fi putut să fie decît unul dintr-o minoritate împrăștiată și neputincioasă, iar Stalin ar fi putut cîștiga bătălia distrugerii adevărului în mintea sovieticului. „Milioane de oameni duceau o viață dublă", așa cum avea să scrie mai tîrziu nepotul comandantului de armată Iakir, executat.[22] Fiecare persoană a devenit într-un anume sens ceea ce Donne spune că ea nu este — „o insulă".

Nu toată lumea îl învinuia pe Stalin. Abilitatea lui de a rămîne în planul doi a indus în eroare și minți luminate precum Pasternak și Meyerhold.[23] Dacă oameni — chiar neimplicați în politică — de acest calibru au putut simți astfel, este limpede că ideea trebuie să fi fost foarte răspîndită. Frica și ura populației se concentrau asupra lui Ejov, care se pregătea în acest fel, în mod inconștient, să devină țapul ispășitor, eponimul conceptului „ejovșcina".

TEROARE ASUPRA MASELOR

Pe măsură ce „numărul arestărilor sub acuzația de crime antirevoluționare a crescut înzecit în anii 1936–1938"[24], epurările s-au extins în afara rîndurilor partidului, făcînd ravagii printre toți cei ce avuseseră contacte, oricît de îndepărtate, cu victimele. De exemplu, în 1932 secretarul de partid al regiunii Urali, Kabakov, a vizitat o colonie muncitorească și a intrat întîmplător într-un apartament unde era acasă numai mama. Femeia i-a spus că fiul ei era în concediu medical pentru că muncise prea mult, dar că a trebuit să-și plătească singur toate cheltuielile. Kabakov a dat dispoziții conducerii trustului la care era angajat muncitorul să-i ramburseze acestuia banii. Cinci ani mai tîrziu, cînd Kabakov a fost arestat (vezi p. 271), cineva a informat poliția secretă că el îl vizitase pe acest muncitor și îi acordase protecție. Muncitorul a fost imediat arestat și acuzat de „lingușirea" lui Kabakov.[25]

Lui Nikolaev i-au fost găsiți cincisprezece complici, oameni care acționaseră într-adevăr independent. Principiul a devenit general. „Vigilența" era testul prin care se definea un bun cetățean sau salariat, ca și un bun membru de partid. Poliția secretă de pretutindeni, ca și toate organizațiile publice și instituțiile economice, erau supuse unei presiuni permanente pentru a-și dovedi valoarea prin demascarea dușmanului. Fiecare arestat era silit să denunțe complici și, în orice caz, toate cunoștințele lui deveneau suspecte.

În procesele demonstrative unele dintre mărturisiri implicau în mod automat nu numai indivizi sau grupuri de asociați politici, ci și cercuri largi de oameni situați complet în afara luptei de partid. De exemplu, în mărturia pe care a depus-o în procesul Buharin[26], Zelenski și-a recunoscut vinovăția pentru faptul că 15 la sută din personalul Uniunii Cooperativelor Centrale „era format din foști menșevici, revoluționari socialiști, anarhiști, trotkiști etc. În anumite regiuni numărul elementelor străine, al foștilor membri ai altor partide, al ofițerilor Kolceak și așa mai departe... era considerabil mai mare". Aceste elemente se adunaseră, a spus el, „pentru a acționa ca un centru de atracție a diverselor elemente antisovietice". Este evident cum toate acestea se amplificau, precum bulgărele de zăpadă care se rostogolește, cuprinzînd întreaga țară.

Dar nu numai procesul de asociere a conferit epurărilor caracterul lor de masă. În anii 1930 mai existau încă sute de mii de persoane foste membre ale unor partide nebolșevice, masele celor care fuseseră în armata albă, profesioniști care lucraseră în străinătate, elemente naționaliste din rîndul intelectualității locale și altii. Campania din ce în ce mai virulentă desfășurată în presă și la radio, care chema la vigilență împotriva dușmanului ascuns, s-a extins asupra întregii țări. În timpul desfășurării acțiunii de distrugere a elementelor ostile din partid s-a considerat probabil firesc să se profite de ocazie pentru a distruge și restul persoanelor suspectate de a nu se fi reconciliat cu regimul.

Această parte amplă a populației figura deja în dosarele poliției secrete și ale filialelor acesteia, în diverse capitole cum ar fi:

AS element antisovietic
Ț membru activ al bisericii
S membru al unei secte religioase
P rebel — orice persoană care în trecut a fost implicată într-un fel sau altul în revolte antisovietice
SI toți cei cu contracte în străinătate

Asemenea categorii nu constituiau în sine motive legale de acuzare, dar în mod automat cei enumerați pe aceste liste deveneau suspecți și victime atunci cînd se solicita ramurii respective a NKVD-ului să-și demonstreze meritele prin arestări în masă.

O clasificare mai detaliată a categoriilor de suspecți apare în listele elementelor periculoase, elaborate cu ocazia anexării Lituaniei de către URSS în 1940.[27] Deoarece chiar și în ianuarie 1941, la o jumătate de an după ocupare, numărul recunoscut al comuniștilor din țară era de numai 2 500[28], se puteau găsi puțini dintre cei mai căutați suspecți — trotkiștii adevărați. În general dintr-un teritoriu atît de mic nu putea veni o amenințare la poziția lui Stalin. Dar în selecția celor a căror eliminare era necesară pentru a transforma țara într-un fief mai mult sau mai puțin demn de încredere, putem vedea

gîndirea ce fusese aplicată Rusiei. Erau înscrise pe listă toate fostele oficialități de stat, ale armatei și justiției, toți foștii membri ai partidelor necomuniste, toți membrii activi ai organizațiilor studențești, membrii gărzii naționale, toți cei ce luptaseră împotriva sovietelor (în 1918–1920), refugiații, reprezentanții firmelor străine, salariații și foștii salariați ai legațiilor, firmelor și companiilor străine, oamenii care veneau în contact cu țările străine, inclusiv filateliștii și membrii cluburilor de esperanto, tot clerul, foștii nobili și proprietari funciari, negustori, bancheri, oameni de afaceri, proprietari de hoteluri, restaurante și magazine și foste oficialități ale Crucii Roșii. Se estimează că acești oameni reprezentau 23 la sută din populație.[29]

În Uniunea Sovietică mulți dintre cei ce făceau parte din aceste categorii muriseră deja sau emigraseră. Dar mulți rămăseseră. Și în jurul fiecăruia exista un cerc larg de colegi și cunoștințe care intrau în mod automat în sfera suspiciunii prin „asociere cu elemente străine". Toți salariații aveau un șef, o persoană oficială în stat, care se putea dovedi a fi trotkist. Oricine, oriunde, putea descoperi că și-a cumpărat produsele de băcănie de la un fost chiabur sau că era vecin cu un naționalist burghez armean.

Astfel, la Nikopol, cînd a căzut secretarul de partid, poliția secretă i-a arestat pe

> asistenții lui, pe prieteni, bărbați și femei, pe care îi plasase în diverse funcții la Nikopol. A intrat în tolba vînătorului comandantul garnizoanei Nikopol, apoi procurorul local și tot personalul său juridic, iar la urmă președintele sovietului din Nikopol... banca, ziarul local, toate instituțiile comerciale au fost curățate... directorul administrației comunale, șeful brigăzii de pompieri, șeful casei de economii... O mulțime de femei și copii se înghesuiau în jurul sediului NKVD-ului de la Nikopol la orice oră, în ciuda frigului mușcător.[30]

Un comentariu sovietic recent referitor la epurări susține, împotriva argumentului frecvent potrivit căruia epurările s-au limitat în mare măsură la oficialitățile din partid, că „ele au lovit pe toată lumea — medici, intelectuali, țărani, atei, preoți, directori din industrie, diplomați, foști oameni de afaceri privați"[31]. Colegii de celulă ai Eugeniei Ginzburg, la Butîrka, formau, după cum spune chiar ea, „o secțiune mai largă a populației" decît aceea din „blocul special" de la Kazan: „Erau o mulțime de țărani, muncitori din fabrici, vînzătoare, funcționari."[32] Roy Medvedev, la rîndul lui, menționează aproximativ 1 000 de arestați dintr-o singură fabrică.[33] De fapt, așa cum scria de curînd organul sindical *Trud*, este „un mit faptul că represiunile nu au atins clasa muncitoare", căci, arată statisticile, „milioane de oameni din toate secțiunile populației au suferit"[34].

În Moldova „majoritatea absolută a celor reprimați era formată din muncitori și țărani, adesea analfabeți sau semianalfabeți, care nu aveau nici un fel de interes pentru politică"[35]. Din cifrele publicate în presa sovietică referitor la provincia Kursk, reiese că aproximativ 20 la sută din arestări au fost

operate la țară — adică aproximativ 1,5 milioane (în întreaga URSS).[36] Un articol sovietic recent descrie cum în satul natal al autorului, unde se aflau o sută de gospodării, au venit într-o zi de aprilie doi polițiști, au oprit lucrările agricole și i-au arestat pe toți bărbații de vîrste cuprinse între douăzeci și cincizeci de ani, acuzîndu-i că au început semănatul prea tîrziu, din dorința de a sabota. Șaizeci și cinci de persoane au fost duse cu camioanele, între acestea aflîndu-se și tatăl autorului. (În 1956 el a aflat că tatăl său nu supraviețuise.)[37]

Astfel, dacă făcînd parte din sistemul birocratic, intelectualitatea și corpul ofițeresc au furnizat primele victime, la mijlocul anului 1937 practic întreaga populație constituia, potențial, materie primă pentru epurări. Puțini s-ar fi mirat dacă le-ar fi venit rîndul. În pasajul amar cu care încheie partea principală a volumului *Doctor Jivago*, Pasternak povestește la ce se puteau aștepta oamenii:

> Într-o zi Lara a ieșit și nu s-a mai întors. Probabil că fusese arestată pe stradă, așa cum se întîmpla atît de des în vremea aceea, și a murit sau a dispărut pe undeva, număr fără nume uitat pe o listă rătăcită mai tîrziu într-unul din nenumăratele lagăre de concentrare pentru femei, sau mixte, din nord.

Rușii care stătuseră în străinătate și s-au întors în toamna anului 1937, precum Ilia Ehrenburg, au fost profund zguduiți de schimbare. Revenind din Spania, el i-a telefonat fiicei lui de la Paris și nu a putut să obțină de la ea decît o conversație despre vreme. La Moscova a descoperit că dispăruseră scriitor după scriitor și ziarist după ziarist. La redacția *Izvestiei* renunțaseră să mai afișeze pe uși plăcuțe cu numele șefilor de departamente; așa cum i-a explicat curierul „azi ești aici, mîine ai dispărut". Pretutindeni era la fel, în ministere și instituții — locuri goale, chipuri trase și o extraordinară lipsă de poftă de conversație.[38] Un ziarist american care în vara anului 1937 locuia într-un bloc cu 160 de apartamente scrie că poliția secretă a operat arestări în mai bine de jumătate din acestea, „iar locuința noastră nu a făcut excepție"[39].

Existau mai multe metode de a evita arestarea. Un bine cunoscut om de știință s-a sustras primului val al epurărilor prefăcîndu-se bețiv. Altul, mergînd prea departe pe aceeași linie, s-a îmbătat și a produs dezordine într-un parc public, a primit șase luni pentru un delict minor și a ocolit astfel implicațiile politice.[40] Printr-o ciudată ironie, cîțiva dușmani adevărați ai regimului — poate mai clarvăzători decît alții — au scăpat retrăgîndu-se pur și simplu din primul plan. Nikolai Stasiuk, de exemplu, fost ministru al Aprovizionării în guvernul anticomunist al lui Rada, în Ucraina în 1938, a supraviețuit muncind ca îngrijitor într-un parc din Mariupol, pînă la ocupația germană din timpul celui de al doilea război mondial, cînd a devenit o figură centrală a mișcării naționaliste din zonă.[41]

Se întîmpla uneori ca între momentul căderii în dizgrație și arestare să se scurgă o perioadă de timp pe care individul norocos o putea folosi pentru a părăsi centrele importante. S. G. Poplawski (cel pe care Stalin avea să-l instaleze comandant-șef adjunct al armatei poloneze, după război) se afla

în 1937 la Academia Militară Frunze. Exclus din partid și din Academie, el a părăsit imediat Moscova pentru a evita pasul următor. „După un an sau un an și jumătate" — după căderea lui Ejov, probabil — el a reapărut, a fost reabilitat și readmis la curs.[42]

Tot așa,

> redactorul-șef al ziarului din Kazan, Kuznețov, care avea să figureze în fișa mea de acuzații ca făcînd parte din același „grup ilegal", a dispărut în sălbăticiile Kazahstanului și nu a fost niciodată arestat pentru că i s-a pierdut urma, iar în cele din urmă căutările au încetat. Mai tîrziu el a pus să-i fie traduse din limba kazahă odele pentru „Stalin cel Mare" și „Părintele Ejov", care au fost publicate în *Pravda*.[43]

În general, mutările frecvente ofereau o oarecare protecție, pentru că era nevoie de obicei „de șase luni sau un an" înainte de a beneficia de atenția NKVD-ului local sau înainte ca acesta să fi acumulat suficiente dovezi împotriva unei persoane pentru care nu existau suficiente motive de acuzație. De asemenea, dura destul de mult pînă ce documentele poliției secrete, referitoare la un individ, erau trimise de la fostul loc de rezidență, „mai ales că toate documentele de acest fel erau transportate de un mesager special al NKVD-ului și nu expediate prin poștă". Uneori ele nici nu mai ajungeau.[44] Siberia, mai ales, era un loc foarte bun de ascunziș. Prin comparație cu alte regiuni, autoritățile locale erau bucuroase să primească locuitori și nu făceau mari diferențe între cei aflați în exil forțat și cei veniți de bună voie. Poliția secretă din Rusia europeană nu era prea interesată să furnizeze suspecți omologilor din Siberia și, deși era posibilă, aducerea înapoi a unui „suspect" era o operațiune dificilă, care nu merita efortul decît dacă era vorba despre un caz important.

Mutarea era însă o opțiune la care puțini aveau acces și oferea cel mai adesea doar o protecție temporară. În cele din urmă arestările tot aveau loc, cu milioanele.

Adjunctul lui Vîșinski, Roghinski, care a primit o condamnare de cincisprezece ani, a continuat să susțină în lagăr că regimul proceda în mod justificat la izolarea de comunitate a unui mare număr de oameni care ar fi putut cauza tulburări și la continuarea exploatării la maximum, indiferent de vinovăția sau nevinovăția omului, a muncii celor care din punct de vedere economic erau „bătrîni și nefolositori"[45]. Membrii mai rafinați ai poliției secrete și ai partidului apărau epurările din rațiuni mai subtile. Poliția secretă desfășura operațiuni preventive justificate eliminîndu-i chiar și pe cei care nu făceau decît glume nevinovate sau care aduceau critici blînde guvernului, deoarece aceștia furnizau potențialul unei opoziții active în viitor.

În fabrici, ședințele de denunțare publică, de tipul stabilit, s-au răspîndit ca fenomen general în rîndul muncitorilor. O scenă tipică la locul de

muncă, pentru anul 1937, este descrisă într-un roman sovietic din perioada lui Hrușciov:

> Un om scund, cu o căciulă de miel pe cap, anunță supărat: „Maistrul meu, Șereda, nu mi-a dat ciment. M-am gîndit atunci că era un lucru ciudat. Ieri am aflat că Șereda ascundea o relație cu unul dintre susținătorii lui Mahno, care se căsătorise cu vara lui!"
>
> „Montorul Țvirkun, cînd s-a angajat, a ascuns faptul că tatăl lui era un superior al Bisericii!" a anunțat un al doilea vorbitor.
>
> Al treilea înscris la cuvînt l-a denunțat pe un fost coleg, părinților căruia le fuseseră retrase drepturile electorale pentru sabotaj în perioada colectivizării...[46]

Extinderea epurărilor în întreaga țară nu a fost, așa cum s-a spus uneori, numai rezultatul unui exces de zel din partea oficialităților locale ale poliției secrete, care au scăpat situația de sub control. Dimpotrivă, asupra acestui lucru s-a insistat de la centru. De exemplu, la 29 noiembrie 1936, Vîșinski ordona deja ca într-un interval de o lună de zile „să fie revizuite și studiate toate cazurile de conflicte majore, accidente și producere a unor rebuturi, în scopul de a demasca substratul contrarevoluționar și sabotor din spatele lor". În unele zone, unde fuseseră formulate puține acuzații de activități contrarevoluționare, s-au primit mustrări severe din partea Procuraturii publice de la Moscova. În 1937 au ajuns în fața instanței numai opt cazuri din această categorie, provenind dintr-o mare parte a Siberiei, iar Moscova a acuzat „lupta slabă și neadecvată de stîrpire a cuiburilor de sabotori"[47].

Normele de arestări erau impuse de sus. Se cunoaște cazul unui ofițer din structura locală a poliției secrete care, aflat la închisoare, a vorbit despre ordinul pe care îl primise de a aresta 3 800 de persoane; chiar dacă i-ar fi arestat pe toți foștii deținuți, pe toți cei denunțați ca aparținînd categoriei *seksot* și pe mulți alții, tot nu ar fi reușit să îndeplinească această normă și a trebuit să ceară sovietelor rurale să furnizeze liste, fapt pentru care a fost arestat.[48] La un nivel mai înalt, șefului din 1938 al poliției secrete bieloruse i s-a reproșat că nu a furnizat un lot de spioni polonezi pe măsura celui din Ucraina; el a reușit în cele din urmă să pună sub acuzație 12 000 de persoane, mulți fiind evrei, proprietari de magazine.[49]

În general, perioada a fost marcată de cîteva procese de masă, extrem de bine organizate, și de mult mai multe arestări în masă. În mai 1937 presa din Extremul Orient a comunicat pronunțarea a cincizeci și cinci de condamnări la moarte în asemenea procese[50]; în iunie, s-au anunțat alte nouăzeci și una, în iulie optzeci și trei și așa mai departe, pe tot parcursul anului. Începînd din iunie, în Bielorusia nu trecea o săptămînă fără descoperirea unei distrugeri sau a unui sabotaj în diverse întreprinderi industriale, la Academia de Științe, la teatrul polonez, în grupurile de cultură fizică, în bănci, industria cimentului, serviciile veterinare, organizațiile de distribuție a pîinii și la căile ferate. (Autoritățile locale ale căilor ferate au fost denunțate la

8 octombrie 1937 și acuzate de a fi acționat ca spioni polonezi și japonezi, în conformitate cu tradiția domeniului.) Același lucru s-a petrecut și în Asia Centrală: în noiembrie în Kazahstan au fost anunțate 25 de execuții[51], iar în Uzbekistan 18[52]. În ianuarie, 26 de execuții au avut loc în Kirghizia[53] și alte 134 în Uzbekistan.[54]

La 28 iulie 1937, E. G. Evdokimov a convocat conducerea de partid din Teritoriul Caucazului de Nord și a dat instrucțiuni pentru o superacțiune de epurare în zonă, îndelung pregătită. La 31 iulie a fost lansată faza locală a acestei „operațiuni generale", în Republica Ceceno-Ingușă din nordul Caucazului: 5 000 de deținuți au fost înghesuiți în închisorile NKVD-ului de la Groznîi, 5 000 în garajul principal al Trustului Petrolier din Groznîi și alte mii în diverse clădiri rechiziționate. În întreaga republică au fost arestați aproximativ 14 000 de oameni, reprezentînd aproximativ 3 la sută din populație. Șkiriatov a supravegheat personal o altă operațiune de masă în luna octombrie.[55]

Organizarea administrativă cu sînge rece a unor asemenea arestări și deportări în masă este foarte clar exprimată în Ordinul lui Serov, nr. 001233 pentru țările baltice:

> Operațiunile vor începe în zori. La intrarea în casa persoanei ce va fi deportată, un membru cu grad superior al grupului operativ va aduna întreaga familie a deportatului într-o cameră... Avînd în vedere că trebuie arestate în vederea deportării multe persoane care vor fi distribuite în lagăre speciale și că familiile lor vor fi dirijate către așezăminte speciale din regiuni îndepărtate, este esențial ca operațiunile de ridicare atît a familiei deportatului, cît și a capului de familie să se desfășoare simultan, fără ca aceștia să fie înștiințați că urmează să fie despărțiți.

ARESTAREA

Acțiunile se desfășurau de obicei la primele ore ale dimineții, indiferent că era vorba despre operațiuni speciale sau despre arestări de rutină. Doi--trei agenți NKVD, unii brutali, alții de o corectitudine formală, băteau la ușă și intrau. Se făcea o percheziție, uneori superficială, alteori pe durata mai multor ore, în special atunci cînd trebuiau cercetate cărți și alte documente. Victima și soția, dacă exista, erau între timp puse sub pază, pînă cînd, în cele din urmă, bărbatul era ridicat. Dacă soția era mai isteață, putea salva viața soțului dîndu-i ceva haine mai călduroase. Pînă la ivirea zorilor operațiunea era încheiată și deportatul se afla deja în celulă.

Un general descrie cum a fost arestat:

> La ora două dimineața cineva a bătut la ușa camerei mele de la hotel.
> — Cine e? am întrebat.
> Mi-a răspuns o voce de femeie:

— Aveți o telegramă.
Desigur, de la soția mea, m-am gîndit deschizînd ușa.
Trei bărbați în uniformă au intrat în cameră și unul dintre ei mi-a spus fără menajamente că eram arestat.[56]

Un poet scrie despre arestarea lui, care s-a petrecut tot noaptea:

Să merg cu voi
întrebi, căutîndu-ți haina
Brațul nu nimerește mîneca.
Te simți copleșit de o slăbiciune bruscă —
Într-un asemenea moment obosești cît într-o viață întreagă...

O prăpastie pare să se fi deschis sub picioare,
Tavanul ți se prăbușește parcă în cap.
Deodată în cameră nu mai este suficient aer —
Abia
mai respiri.[57]

Noua constituție prevedea garanții împotriva arestării neîntemeiate. Potrivit articolului 127 nimeni nu putea fi „arestat" decît prin ordin al tribunalului sau cu aprobarea procurorului. În absența unei justiții independente, prevederea nu avea mare valoare; iar magistratura URSS-ului era oficial definită ca „mijloc de întărire a regimului socialist, care apăra drepturile cetățenilor și îi pedepsea pe dușmanii poporului și pe agenții troțkisto-buharinișți ai organizațiilor străine de spionaj"[58]. În orice caz, se făcea o distincție între „arestare" și „reținere". Omul putea fi „reținut" fără consimțămîntul tribunalului sau procurorului în „toate cazurile în care este amenințată ordinea publică sau securitatea". Mai mult, în articolul 45 din Codexul Corector al Muncii se specifică: „Pentru a fi primit într-un loc privativ de libertate, este obligatoriu a avea o condamnare sau un ordin emis de organele împuternicite legal în acest sens, sau *un mandat de arestare deschis*."

De fapt, se pare că în general exista un mandat de arestare din partea procurorului, deși uneori formalitățile nu erau luate în seamă. S-a raportat, de exemplu, un caz în Ucraina în care poliția a arestat, împreună cu persoana pe care o căuta, doi vizitatori ocazionali pentru care nu avea mandat; fiecare dintre cei doi arestați întîmplător au stat cinci luni la închisoare înainte de a reuși să iasă.[59] Din cînd în cînd s-au semnalat cazuri de confuzie a identității, în special la persoanele cu același nume, de exemplu Ivanov. Asemenea deținuți erau de obicei eliberați după cîteva săptămîni sau luni, dar se cunosc cazuri cînd ei au mărturisit participarea la diverse acțiuni de spionaj sau alte delicte, înainte de a fi descoperită greșeala. Ei erau uneori eliberați chiar și în această situație.[60]

Eliberările erau cu totul excepționale în 1937 și 1938. Un deținut fusese condamnat la cinci ani pentru că se întrebase de ce o actriță în vîrstă (Ekaterina Korceaghina-Alexandrovskaia) fusese nominalizată în Sovietul Suprem,

în toamna anului 1937, cînd mai multe personalități „culturale" inofensive erau folosite pentru îmbunătățirea imaginii guvernului. El a fost condamnat pentru că „s-a exprimat împotriva unui candidat al blocului comunist și apartinic". Un prieten, Lev Razgon, l-a sfătuit să-i transmită soției lui să se adreseze direct actriței; actrița a reclamat poliției secrete. I s-a spus că acuzatul fusese închis ca spion în favoarea britanicilor și japonezilor și i s-au arătat cîteva dosare groase care ar fi conținut dovezile și sentința. Deținutul a reușit totuși să expedieze sentința reală, în posesia căreia se mai afla încă, pentru a-i fi prezentată actriței Korceaghina. Trei săptămîni mai tîrziu a fost eliberat.[61]

Există numeroase relatări privind insistențele NKVD-ului ca toți cei eliberați (de obicei după 1938) să semneze un angajament că nu vor dezvălui experiența pe care au trăit-o în închisoare. Un ziar sovietic a citat recent o asemenea garanție:

> Subsemnatul, Sternin, N.V., mă angajez să nu vorbesc niciodată și nicăieri despre ceea ce mi-a devenit cunoscut în perioada 11 iunie 1938–11 iulie 1939 în legătură cu activitatea organelor NKVD. Îmi este cunoscut că orice încălcare a acestui angajament este pedepsită conform celor mai severe legi revoluționare, ca divulgare a unor secrete de stat.[62]

Soțiilor nu li se spunea unde erau duși arestații. Pentru a-i găsi trebuia mers din închisoare în închisoare. La Moscova soțiile se duceau la „centrul de informații" de vizavi de Lubianka, la adresa Kuznețki Most nr. 24; apoi mergeau la Sokolnika, pe urmă la Taganka, după aceea la biroul închisorii Butîrka, într-o curte mică, apoi la închisoarea militară Lefortovo și iar de la capăt. Cine ajungea din nou în fruntea cozii de sute de femei îi cerea unui oficial să accepte cele cincizeci de ruble pe lună la care mai aveau încă dreptul deținuții pentru care încă nu se pronunțase sentința. Uneori, administrația închisorii, din incompetență birocratică, nu recunoștea că în custodia ei se află omul căutat decît la al doilea sau al treilea tur de căutări. O femeie din Moscova a găsit în fața ei la coadă o fetiță în vîrstă cam de zece ani, care ținea în mînă un ghem de bancnote mototolite. Plătea pentru mama și tatăl ei care fuseseră arestați amîndoi.[63]

Fiul Annei Ahmatova, tînărul orientalist Lev Gumilev, era închis la Leningrad. „În anii înspăimîntători ai terorii lui Ejov", scrie poeta în introducerea la *Requiem*,

> am petrecut șapte luni la cozile de la închisorile din Leningrad. Într-o zi cineva m-a „recunoscut". O femeie cu buzele vinete, care stătea lîngă mine și care bineînțeles nu auzise niciodată numele meu, s-a trezit brusc din starea de prostrație în care ne găseam cu toții la vremea aceea și mi-a șoptit la ureche (acolo toată lumea vorbea în șoaptă):
>
> — Ai putea descrie ce se petrece aici?

Iar eu i-am răspuns:

— Aș putea.

Atunci, ceva asemănător unui zîmbet a fluturat pe ceea ce fusese cîndva chipul ei.

Ahmatova scrie că prin vocea ei „strigă o sută de mii de oameni" și afirmă că, dacă vreodată s-ar ridica un monument în memoria ei, el ar trebui amplasat la porțile închisorii din Leningrad unde a stat în picioare trei sute de ore. În 1940 i s-a permis să-și vadă fiul; după aceea ea a scris poemul cu numărul 9 în volumul *Requiem*, simțind că înnebunește.

Tînărul Gumilev era din nou sau mai era încă în închisoare în 1956, cînd Fadeev a adresat un memoriu procuraturii, afirmînd că „deși fusese un copil de numai nouă ani cînd tatăl lui a murit, el, fiul lui N. Gumilev și al A. Ahmatova, a reprezentat întotdeauna o țintă convenabilă pentru carieriști și elementele ostile care au dorit să formuleze acuzații împotriva lui"[64]. Este limpede că, la fel ca mulți alții, el a fost victima relațiilor sale.

Femeile care s-au străduit din răsputeri să-și elibereze soții nu au avut succes aproape niciodată. Una dintre ele povestește cum a fost convocată la sediul local al poliției secrete, la miezul nopții, unde i s-a spus: „Îți ordon să nu mai alergi de colo-colo ca o nebună ca să-ți eliberezi bărbatul! Îți ordon să nu ne mai dai bătaie de cap! Asta-i tot! Ieși afară!"[65]

După ce bărbatul era condamnat, devenea din nou extrem de dificil să dai de urma lui. Una dintre metode consta în a scrie la adresele lagărelor de a căror existență femeia afla de la alte soții. Uneori, după ce soția primea o serie întreagă de formulare tipărite, din care rezulta că bărbatul nu se afla în lagărul cutare, el era în cele din urmă găsit[66] și, în cazul anumitor pedepse, avea dreptul la pachete.

Pentru soții viața era cu adevărat grea. Generalul Gorbatov remarcă: „Mă gîndeam adesea la soția mea. Pentru ea era mai rău decît pentru mine. Eu, cel puțin, mă aflam în tovărășia altor renegați ca și mine, dar ea trăia printre oamenii liberi care o respingeau probabil, cei mai mulți, ca pe soția unui « dușman al poporului »."[67] Toate rapoartele consemnează că soțiile își pierdeau slujba, locuința și permisele, trebuiau să-și vîndă lucrurile și să trăiască din munci ocazionale sau din ceea ce le dădeau puținele rude care le puteau ajuta. Necunoscînd soarta soților lor, ele aveau în față un viitor încă și mai negru.[68]

LA CELULE

Cel arestat era dus mai întîi la punctul de primire al unei închisori, unde era înregistrat și supus unui control fizic strict; toate hainele îi erau verificate cusătură cu cusătură. Șireturile de la pantofi și accesoriile metalice,

inclusiv nasturii, erau scoase. Percheziția se repeta periodic pe toată durata detenției. În același timp, aproximativ o dată la paisprezece zile erau inspectate celulele.

În celule prizonierul constata de fiecare dată aceeași rutină, deși existau și unele deosebiri între diferitele închisori din țară — aglomerație mare, hrană neadecvată, plictiseală și murdărie, între reprizele de interogatorii. Viața în închisorile țariste este invariabil descrisă ca substanțial preferabilă celei din noile așezăminte. Mai ales că acolo nu fusese înghesuială.

Un prizonier care în 1933 se aflase în închisoarea Butîrka povestește că în anul acela într-o celulă pentru 24 de persoane fuseseră cazate 72, iar în noiembrie 1937 nu mai puțin de 140.[69] Într-o celulă unde trebuiau să fie închise 25 de femei au fost înghesuite 110. Scîndurile acopereau întreaga podea și cele cîteva paturi, cu excepția unei poteci înguste pe mijloc, o masă și două căldări mari ce serveau drept latrină. Deținuții nu se puteau întinde pe spate, iar dacă stăteau lungiți pe o parte și unul dorea să se întoarcă, mișcarea nu se putea realiza decît negociind cu vecinii, astfel încît să se întoarcă toți deodată.[70] Celula în care Pugaciov stătuse singur înainte de a fi executat era ocupată acum de șaizeci și cinci de oameni.[71]

Cele mai multe descrieri se referă la închisorile din Moscova, Leningrad și capitala Ucrainei. Impresia creată nu poate fi favorabilă: la Șpalernîi, într-o celulă pentru patru oameni, se aflau patruzeci.[72] Dar condițiile erau, se pare, mult mai bune decît în închisorile din provincie. În mai multe relatări se spune că deținuții care au sosit de la Celiabinsk sau Sverdlovsk în celulele supraaglomerate de la Butîrka au exclamat că locul semăna cu o tabără de vacanță în comparație cu ceea ce cunoscuseră din experiența lor anterioară.[73] O oficialitate civilă descrie ce a văzut vizitînd închisoarea Pervouralsk: „duhoarea m-a izbit ca o lovitură fizică"[74]. Acolo unde influxul de deținuți era prea mare, se săpau uneori puțuri peste care se așeza un acoperiș, iar prizonierii erau mînați pur și simplu ca vitele acolo. În toamna anului 1937 o închisoare de la Harkov, construită pentru aproximativ 800 de deținuți, primise 12 000.[75] La Novosibirsk, aproximativ 270 de oameni erau înghesuiți într-o celulă de patruzeci de metri pătrați.[76]

În celulele cele mai aglomerate condițiile erau literalmente letale. Într-o scrisoare publicată într-un număr recent al unui ziar sovietic, un supraviețuitor descrie o celulă pentru opt persoane, de la închisoarea Jitomir, în care fuseseră îngrămădiți 160 de deținuți. Ei trebuiau să stea în picioare, lipiți unul de altul. „Cinci sau șase mureau în fiecare zi"; cadavrele „rămîneau în continuare în picioare, pentru că nu aveau loc să cadă jos"[77].

Supraaglomerația era soluționată diferit la Moscova față de provincie. La Moscova se cîștiga spațiu punînd deținuții să doarmă sub paturi, sau pe scînduri așezate între ele. În felul acesta pe mai puțin de un metru pătrat încăpeau trei oameni. În închisorile din provincie, paturile și scîndurile au fost scoase pentru a face loc mai multor persoane. În unele locuri, după cum

am văzut, oamenii dormeau întinși pe o parte și așezați pe rînduri; dar cînd celulele au devenit și mai aglomerate, jumătate din ocupanți erau nevoiți să stea în picioare în timp ce cealaltă jumătate dormeau, ghemuiți pe jos.[78]

Fiecare celulă își alegea *starostele*, sau conducătorul celulei, răspunzător cu păstrarea ordinii, alocarea spațiilor de dormit și așa mai departe. Ultimul venit era instalat lîngă hîrdăul urît mirositor, numit *parașa*, urmînd să obțină locuri mai bune pe măsură ce căpăta vechime.

Dimineața se acorda un timp scurt pentru spălat și nevoi. De exemplu, 110 femei dintr-o celulă aveau la dispoziție patruzeci de minute pentru a folosi cinci toalete și zece robinete.[79]

În închisorile din orașele mari, cel puțin înainte ca acestea să ajungă ticsite, deținuții erau duși să facă baie la zece zile. Se dădea săpun suficient. Îmbrăcămintea era dezinfectată regulat. Dar în majoritatea închisorilor din provincie condițiile erau deja mizere.

În perioada cunoscută ca „ejovșcina", rația zilnică obișnuită era de 500–600 grame de pîine neagră, 20 grame de zahăr și o fiertură slabă de varză, de două ori pe zi. În unele închisori se mai dădeau zilnic o linguriță de crupe de ovăz sau grîu și apă fierbinte, de trei ori pe zi.

La Butîrka se dădea alternativ supă de varză și de pește, aproximativ o jumătate de kilogram de pîine neagră și o mîncare de linte, ovăz sau crupe, seara. O deținută o descrie ca fiind mai rea decît ceea ce reușea ea să gătească în oraș, după ce își pierduse soțul și fiul, dar, chiar și așa, bună în comparație cu ce avea să primească în lagăr.[80] Rațiile erau de obicei împărțite cu regularitate și întregi. Se pare că regimul alimentar fusese astfel calculat încît să ajungă atît cît să mențină în viață un deținut mai mult sau mai puțin în stare să se miște.

Mîncarea era nesănătoasă. Dar condițiile generale erau și mai nesănătoase. Prizonierii căpătau o culoare neobișnuită, cenușiu-albăstrie, pentru că trăiau un timp îndelungat fără lumină sau aer.[81] Principalele boli care apăreau erau dizenteria, scorbutul, scabia, pneumonia și atacul de cord. Gingivita era universală.[82]

Administrația închisorii era însă răspunzătoare de viața fiecărui deținut. Faptul era dus la asemenea extreme încît „în unele celule se găseau deținuți care sufereau crunt ca urmare a interogatoriilor și de care nu se îngrijea nimeni, în timp ce se distribuiau cu regularitate toate mijloacele medicale posibile pentru prevenirea și vindecarea răcelilor, a tusei și a durerilor de cap"[83]. Pentru prevenirea sinuciderilor se luau toate măsurile de precauție.

Uneori doctorii, care nu doreau să se amestece în desfășurarea interogatoriilor, tratau prizonieri cărora le fuseseră rupte coastele, sub alt diagnostic dar aplicînd tratamentul corect.[84] Potrivit rapoartelor, în provincie asistența medicală se practica într-un spirit diferit, examinarea urmărind în mod deschis să constate cît poate suporta un deținut. Certificatul eliberat menționa franc

bătăile și era inclus în registrele oficiale fără scrupule. Acest lucru se întîmpla la începutul anului 1938.[85]

Compania, exceptînd pelagra informatorilor, era de obicei bună, mai ales la Moscova, și se cunosc nenumărate cazuri de bunătate și sacrificiu de sine — de exemplu (povestește un comunist ungar) unui deținut venit dintr-o închisoare cu condiții și mai rele, 275 de oameni înghesuiți într-o celulă pentru 25 i-au permis să doarmă singur într-un pat, o zi întreagă, și i-au dat o porție suplimentară de zahăr din rațiile lor.[86] Se țineau prelegeri despre diferite subiecte și, de asemenea, se povesteau o mulțime de lucruri. Herling menționează de asemenea că

> în fiecare celulă se afla cel puțin un statistician, un cercetător științific al vieții de închisoare, preocupați zi și noapte să adune o structură complicată de povestiri, frînturi de conversații auzite întîmplător pe coridoare, ziare vechi găsite la latrină, ordine administrative, mișcări de vehicule în curți și chiar sunetul pașilor care se apropiau și se depărtau prin fața porților.[87]

Toți deținuții își amintesc de demnitari din partid care au rămas loiali și susțineau fie că Stalin și Biroul Politic habar nu aveau despre ceea ce se întîmpla, fie că ei înșiși nu aveau căderea să judece aceste decizii și că era pur și simplu de datoria lor să se supună ordinelor partidului, inclusiv în privința mărturisirilor.

Există și alte tipuri. Într-una din celulele de la Butîrka se aflau fiii a cinci oficialități de importanță medie. Patru dintre ei erau produsul tipic brutalizat al noului tineret privilegiat al stalinismului. Ei își denunțaseră de bună voie părinții și se lăudau cu fapta lor, fiind de părere că nu aveau motiv să-și pericliteze propriile perspective avînd grijă de niște relicve ale trecutului. Numai cel de al cincilea, fiul generalului Gorbaciov („diavolul" executat)[88], era un tînăr cu bun-simț.[89]

Fumatul era permis. Toate jocurile erau interzise. Totuși se juca șah pe ascuns, cu piese construite din pîine sau cu alte obiecte. Într-una din celulele pentru femei de la Butîrka se practica ghicitul, folosindu-se în acest scop bețe de chibrituri. Cînd intendenta găsea la cineva chibrituri, le număra și dacă numărul acestora era cel necesar jocului (patruzeci și unu), deținătoarea lor era pedepsită.[90]

În două închisori din Moscova, la Lubianka și la Butîrka, existau și cărți (deși se pare că ele au fost interzise în perioada de maximă putere a lui Ejov). Bibliotecile erau bine dotate, conțineau clasici, traduceri, cărți de istorie și lucrări științifice — păreau mult mai bune decît cele din închisorile britanice și în orice caz decît cele din spitale sau de pe crucișătoare. Biblioteca de la Butîrka, mai ales, era bine dotată. Explicația era că închisoarea fusese folosită pentru deținuții politici în perioada țaristă, iar marile edituri liberale dăruiseră întotdeauna exemplare gratuit din volumele lor acestor pușcării.[91]

Biblioteca de la Lubianka era formată în mare parte din cărți confiscate de la deținuți.

După numirea în funcție a lui Ejov, s-au introdus reguli noi, mai aspre. Toate ferestrele au fost acoperite cu obloane — numite pînă astăzi „botnița lui Ejov" — prin care nu se mai vedea decît o bucățică de cer. (Într-adevăr obloanele erau deja folosite de o bucată de vreme la Lubianka și la închisoarea echivalentă din Leningrad.)[92] După procesul Buharin, ca măsură de „reprimare", panourile rămîneau deschise numai zece minute pe zi. Pîinea mucegăia, hainele deveneau jilave și pereții verzi; încheieturile erau dureroase „ca și cînd ar fi fost roase de ceva"[93]. Sancțiunea pentru cea mai mică abatere, de exemplu pentru posesia unui ac, era carcera, unde porția de hrană era redusă la jumătate sau două treimi din cea obișnuită, deja insuficientă, îmbrăcămintea nu era permisă, iar podeaua era de piatră.[94] Carcerele erau, în mod logic, mai rele decît celulele obișnuite. O scriitoare sovietică descrie trei categorii de asemenea carcere, existente la Iaroslavl în 1937. Într-unele din ele era lumină și deținutul sau deținuta își păstra îmbrăcămintea. Altele erau doar niște scobituri mucegăite în zid, complet neluminate și reci, unde nu se permitea decît o haină, iar apă și pîine se dădeau o singură dată pe zi. Scriitoarea a petrecut cinci zile într-o asemenea carceră pentru delictul (în orice caz nu de ea comis) de a fi scris numele ei în sala de baie. Din cealaltă categorie de carcere, categoria „întîi", de care ea a scăpat, „oamenii ieșeau numai ca să moară"[95].

Florile și copacii crescuți în curțile unor închisori au fost între timp tăiați și suprafețele au fost asfaltate. În poemul „Ivanovii", Zabolotki vorbește despre copaci „crescuți... în spatele gratiilor, sub lacăt și cheie". El însuși avea să fie lipsit pînă și de vederea acestora.

În același timp, cei mai liberali dintre gardieni au fost lichidați în măsura posibilităților și, după cursuri de reîndoctrinare, au rămas numai cei mai puțin populari.[96]

Unii deținuți, în special cei supuși interogatoriului în cazuri deosebit de importante, erau ținuți în „pușcării interioare". La fel și cei care executau deja condamnări. Regimul „pușcăriilor interioare" era destul de diferit de calvarul agresiv din clădirile principale. Spre deosebire de celulele de masă, cu aerul lor fetid și cu deținuții ghemuiți unul într-altul pe scîndurile goale, unde se desfășura totuși o viață socială, cu discuții și uneori cu conferințe științifice și literare ținute de specialiști, pușcăriile interioare erau „morminte pentru vii"[97]. Celulele erau curate și neaglomerate; fiecare deținut dispunea de patul lui și chiar de lenjerie, iar hainele se spălau o dată pe lună. Dar nu era permis nici un zgomot, nici măcar vorbitul cu glas tare. Vizorul din ușa celulei se deschidea la intervale de cîteva minute. Deținutul trebuia să se afle în pat de la ora 11:00 seara pînă la 6:00 dimineața. În timpul zilei avea voie să stea jos, dar fără să se rezeme. Nu era absolut nimic de făcut — iar regimul alimentar era necorespunzător. Izolarea era totală;

Weissberg, care a stat în celule izolatoare mai întîi în Ucraina și apoi la Moscova, a aflat despre izbucnirea războiului abia la sfîrșitul lunii octombrie 1939. În vreme ce mii și zeci de mii de deținuți erau înghesuiți în închisorile exterioare, în „pușcăriile interioare" se aflau numai cîteva sute.

Deținuții trebuiau să se dezbrace în așa fel încît să li se vadă în permanență brațele, iar cînd dormeau trebuiau să-și țină brațele deasupra păturii. Aceasta deoarece, spune Weissberg, un deținut a împletit o dată o coardă sub pătură și apoi s-a spînzurat cu ea; în orice caz ar fi fost singura ocazie de a construi un obiect nepermis.[98] De cîte ori un gardian vedea că deținutul își ascunde mîinile, intra în celulă și îl trezea.

În „pușcăriile interioare" comunicarea prin bătăi ușoare cu palma era aproape irealizabilă și rareori se primea un răspuns, fiind interpretată ca acțiune a unui provocator.[99] În alte părți se practica într-o oarecare măsură.[100] Metoda este descrisă de Arthur Koestler în *Darkness at Noon* — așa-numitul alfabet decembrist, datînd de pe vremea prizonierilor din anul 1820.*

În celulele de izolare problema psihologică era serioasă. Un fost actor de la Teatrul Balșoi, care a stat cinci ani la închisoare, a dat următoarea „lecție":

> În primul rînd trebuie să te detașezi de realitate — nu te mai gîndi că ești închis. Închipuiește-ți că ești un turist aflat temporar într-un mediu neobișnuit. Să nu recunoști că trăiești în condiții foarte proaste, pentru că ele se mai pot înrăutăți și trebuie să fii pregătit pentru acest lucru. Nu te implica prea mult în viața de zi cu zi a izolatorului. Încearcă să nu auzi zgomotele, mai ales în timpul nopții, sau să simți mirosurile. Încearcă să nu fi conștient de prezența gardienilor, nu-i privi, ignoră expresia de pe figurile lor. Nu-ți imagina posibilitatea de a fi eliberat curînd din izolator. Nu încerca să-ți cîștigi libertatea printr-o grevă a foamei, recunoscîndu-ți vina sau implorînd mila autorităților. Nu te mai gîndi la prietenii pe care i-ai lăsat în urmă, în lumea liberă.[101]

O categorie specială de închisori o formau cele șase „izolatoare politice", în special cele de la Suzdal, Verhne-Uralsk, Iaroslavl și Alexandrovsk. Ele datau de la începuturile regimului, cînd fuseseră considerate o metodă umană de îndepărtare din viața politică a comuniștilor scizioniști și a altor „politicieni" de stînga. Tratamentul aplicat acestor deținuți era, prin comparație, uman, chiar și la începutul anilor 1930. În perioada epurărilor el a scăzut la nivelul normal. Un comentator sovietic afirmă că în 1937 la izolatorul Iaroslavl mîncarea „nu conținea deloc vitamine. La micul dejun primeam pîine, apă fierbinte și două cuburi de zahăr, la cină — supă și fiertură de ovăz, fără nici un fel de grăsime, iar mai tîrziu un fel de zeamă duhnind a ulei de pește"[102]. Izolatoarele păstrau totuși cîteva caracteristici speciale.

---

* Alfabetul este dispus imaginar într-un pătrat format din linii orizontale și verticale. Pentru a indica o literă, se bat cu mîna coordonatele ei orizontale și apoi cele verticale. (*N. a.*)

Ele nu găzduiau mai mult de 400–500 de deținuți. La Verhne-Uralsk se aflau celulele tipice de 10 pînă la 25 sau de 3–8 deținuți, și încă cîteva celule solitare. Acestea erau de obicei folosite pentru deținuți importanți, care executau condamnări, dar care nu putea fi sacrificați — deoarece pentru ei se pregăteau și alte procese.

MARILE ÎNCHISORI

Din cele cinci închisori principale din Moscova, trei — Lubianka, Lefortovo și Butîrka — erau rezervate „deținuților politici", deși aceștia puteau fi închiși și în alte locuri de detenție, laolaltă cu deținuții nepolitici. Lefortovo era marele centru de tortură, deși tortura se practica la o scară mai redusă și la Lubianka și în „secția specială" de la Butîrka.

La *Lubianka* nu erau ploșnițe, lucru valabil și pentru cîteva închisori din Kiev, deși ploșnițele se găseau de obicei din abundență. (În pofida curățeniei sporite și a condițiilor sanitare mai bune din lagărele de concentrare germane, în comparație cu lagărele de muncă sovietice, nu același lucru se poate spune și despre închisori. Despre Închisoarea Centrală din Berlin, aflată în Alexanderplatz, se spune că era mai plină de păduchi decît închisorile din Moscova.)[103]

Coridoarele la Lubianka erau curate și miroseau a carbol și dezinfectant. Lubianka este cea mai bine cunoscută între închisorile NKVD-ului deoarece se află în sediul Ministerului Poliției și a fost scena celor mai faimoase detenții, interogatorii și execuții. Dar, deși acoperișul ei triunghiular poate fi zărit deasupra Pieței Dzerjinski, la numai cîteva minute distanță de mers pe jos de Kremlin și în general de zona turistică, ea este rareori arătată vizitatorilor chiar și în ziua de azi.

Inițial aici a fost sediul unei companii de asigurări. Ceka a preluat clădirea și de-a lungul timpului a construit restul ansamblului. Construcția inițială era în stil gotic prerevoluționar; restul clădirii a fost realizat în alte două stiluri: unul, cel funcțional, al anilor 1930, celălalt, postbelic, de „tort al miresei". Comisariatul Poporului ocupa toată secțiunea exterioară. În mijloc se află o curte interioară, iar în cadrul acesteia secțiunea de nouă etaje rezervată închisorii. La început aici a funcționat un hotel sau un cămin al companiei de asigurări și, deși s-au făcut unele adaptări substanțiale, edificiul nu a fost reconstruit. În consecință, încăperile utilizate ca celule nu sînt la fel de neplăcute ca celulele din alte închisori. Ferestrele, deși în mare parte acoperite de obloane, au dimensiuni mari.

La Lubianka existau aproximativ 110 celule, destul de mici. Probabil că acolo nu erau închise simultan decît cîteva sute de persoane.

Deținuții care se dovedeau nesatisfăcători la interogatoriile preliminare erau transferați adesea la închisoarea *Lefortovo*, cu 160 de celule — mai

ales militarii. Nu există relatări clare despre atrocitățile petrecute la Lefortovo. Ni se spune că deținuții care trecuseră pe acolo și fuseseră transferați la Butîrka priveau bătăile practicate la închisoarea din urmă drept o joacă de copii în comparație cu suferințele lor de pînă atunci.[104] Închisoarea Lefortovo a fost construită imediat înainte de primul război mondial, într-o formă mai mult sau mai puțin asemănătoare unei stele, cu aripi care se desprindeau dintr-un punct central. Avantajul consta în existența closetelor cu apă chiar în celule.

Butîrka, a cărei construcție a început în secolul al XVIII-lea, pentru a-i găzdui pe rebelii capturați în timpul insurecției lui Pugaciov, este de departe cea mai mare închisoare. Ea este formată din mai multe construcții în formă de baracă dispuse în jurul secțiunii celei mai vechi, „Turnul Pugaciov", unde fusese închis marele răzvrătit înainte de a fi executat. În timpul epurărilor, aici au fost deținuți 30 000 de oameni.[105]

Gorbatov, care a fost torturat la Lefortovo, afirmă că Butîrka a reprezentat o îmbunătățire imensă. Deținuții beneficiau de o jumătate de oră de exerciții fizice pe zi, în loc de zece minute din două în două zile. Existau curți ample pentru aceste exerciții, spre deosebire de pătratele aglomerate de la Lefortovo.[106] Exercițiile constau în mers în rînduri de cîte doi, cu mîinile la spate și ochii în pămînt. Se interzicea orice mișcare a brațelor sau ridicare a capului.[107]

Rapoartele menționează existența la Butîrka a unor mame cu copii nounăscuți.[108] Pe de altă parte au fost aduse femei care trebuiseră să-și lase acasă copiii și sugarii, lipsiți de îngrijire. Femeilor li se bandajau sînii pentru a se opri lactația.[109]

Taganka și alte închisori în care deținuții politici erau amestecați laolaltă cu alții semănau cu Butîrka, dar erau mai murdare și mai puțin eficiente.[110]

Merită menționată o închisoare mai mică, *Suhanovka*, amplasată la aproximativ douăzeci–treizeci de kilometri în afara Moscovei. Ea avea o reputație înspăimîntătoare printre deținuți, care îi spuneau „vila".[111] Era o clădire cu un singur nivel, formată din mai multe izolatoare; iar tortura era procedura normală. Se spune că a fost construită special pentru lotul Rudzutak–Postîșev. Era locul în care regulamentele erau respectate cu atîta strictețe, încît gardienii nu vorbeau absolut niciodată cu deținuții.

Un sistem similar exista și la Leningrad. Închisoarea *Șpalernîi*, descrisă ca fiind curată și ordonată în comparație cu altele, îndeplinea rolul Lubiankăi de la Moscova, cuprinzînd aproximativ 300 de celule. Și închisoarea *Nijnegorodski* avea mai multe celule de o persoană, rezervate deținuților importanți. *Kresti*, echivalentă cu Butîrka, adăpostind circa 30 000 de deținuți[112], era mai sordidă, șaisprezece oameni trebuind să împartă ceea ce pe vremea țarului fusese o celulă pentru un singur deținut.[113] O *închisoare de transfer*, specială, îi primea pe cei condamnați la lagăr. (În afara ei, turiștilor le erau prezentate, ca orori ale trecutului, celulele vechiului Fort Petru și Pavel,

unde o mînă de deținuți politici erau ținuți în condiții considerabil mai bune înainte de revoluție.)

Fie că se afla într-unul din aceste locuri sau în închisori cu diferite grade de severitate, malnutriție și aglomerație, cetățeanul arestat aștepta următoarea mișcare a autorităților. În general, condițiile fizice erau de obicei mult mai proaste în închisorile din provincie, de la Minsk, Gomel, Viatka sau Vologda, dar regulamentele erau impuse aici cu mai puțină strictețe; exista mai multă brutalitate necontrolată, dar și mai multe șanse de a întîlni un gardian întrucîtva mai blînd, care ar fi putut avertiza chiar cu privire la informatori.[114] „Cu cît închisoarea era mai murdară, mîncarea mai proastă, gardienii mai nedisciplinați și mai duri, cu atît mai puțin era pusă în pericol viața."[115]

TIPURI DE CRIME

Omul arestat și închis într-o celulă, într-o comunitate nouă, poate fi supus interogatoriului imediat sau poate avea de așteptat. Între timp, stînd de vorbă cu tovarășii de celulă, ar putea afla de ce s-ar face vinovat. La începuturile epurării, cei arestați credeau adesea că celelalte persoane aflate în temniță erau vinovate de vreo faptă și că numai în cazul lor personal se făcea o greșeală. În 1937 publicul din afara închisorilor ajunsese să înțeleagă că acuzații erau nevinovați și arestații considerau de la sine înțeles că tovarășii lor de celulă se aflau în aceeași oală cu ei. Existau foarte puține șanse ca cineva să fie cu adevărat vinovat de ceva, oricît de mică ar fi fost această vină. Se mai întîmplă uneori să auzim în Occident ideea că Marea Epurare, deși de neiertat pentru modul cum a lovit în atîția oameni nevinovați, a reușit cel puțin să distrugă adevăratele rețele de spioni ai puterilor ostile. Nu aceasta era și opinia lui Gomulka; el notează că Teroarea „nu a făcut decît să faciliteze activitatea serviciilor secrete ale statelor imperialiste"[116].

Din punctul de vedere al informațiilor, serviciile secrete japoneze, poloneze și letone au reușit să obțină cel puțin tot ce le era necesar. În afara operațiunilor directe, simpla acțiune a șefului NKVD-ului din Extremul Orient, Liușkov, de a fugi din țară în Japonia, în 1934, i-a pus în posesia unei veritabile comori de date — iar această plecare a fost rezultatul direct al Terorii!

Există un caz anterior important, recunoscut în general ca fiind al unui spion autentic — Konar, care a devenit adjunct al comisarului poporului pentru Agricultură, pînă ce a fost demascat din întîmplare. El era agent polonez și primise actele unui soldat din Armata Roșie, mort în 1920; în zece ani a reușit să urce în ierarhie, pînă cînd l-a dat în vileag cineva care întîmplător îl întîlnise pe adevăratul Konar. Cît privește agenții minori, mai multe cărți fac extrem de rar mențiunea unor spioni „reali" sau a unor oameni care ar fi putut să fie vinovați.[117] Un asemenea personaj este „moldoveanul" din lagărul descris de Soljenițîn în *O zi din viața lui Ivan Denisovici*. În 1939, într-o închisoare din Kiev, mîndria și uimirea au fost mari de ambele părți

cînd s-a constatat că unul dintre deținuți era într-adevăr spion polonez. După ce și-a recunoscut vina, el a fost bătut crunt ca să facă mărturisiri care să implice și alte oficialități de partid din Kiev.[118]

De cele mai multe ori deținuții recunoșteau existența unei „caracteristici obiective" la baza cazurilor lor. Acestea puteau consta în originea socială, o funcție din trecut sau din prezent, relațiile sau prietenia cu o anumită persoană, naționalitatea sau legătura cu o țară străină ori activitatea în organizații sovietice specifice. Această cauză probabil „reală" a arestării era recunoscută imediat de tovarășii de celulă, deși niciodată de anchetatori.[119]

Pentru că, deși erau multe categorii cărora dacă le aparțineai riscai să fii arestat — precum legăturile cu străinătatea, un grad militar superior și altele — nu acestea erau delictele pentru care erai acuzat. Și ele nu conduceau *în mod automat la arestare*. „Putem chiar cita cazuri de comuniști germani care nu au fost arestați, deși erau refugiați politici."[120] Arestarea depindea de o serie de factori secundari.

Un țăran din închisoarea Harkov își explica arestarea prin faptul că fusese reținut cu patru ani în urmă sub o acuzație falsă și eliberat ulterior cu scuze. Din cauza acestei întîmplări, credea el, NKVD-ul considera că el nu prețuia poliția secretă. Se pare că acest caz nu era neobișnuit. „În timpul Epurării sute de mii de oameni au fost arestați pentru simplul motiv că la un moment dat în trecut autoritățile sovietice le făcuseră o nedreptate."[121]

A fi avut de-a face cu străinii însemna să te afli pe drumul sigur al arestării. Oamenii care călătoriseră în străinătate — de exemplu fotbaliști precum cei trei frați Starostin, vedete în perioada antebelică — se găseau cu toții în lagăre în anii 1940.[122] Domeniul sportiv, în general, a fost supus unor epurări severe: „detestabila activitate contrarevoluționară" de la Institutul de Cultură Fizică, de exemplu, a dus la denunțarea și arestarea „degeneraților umani" implicați, între care și I.I. Harcenko, șeful Comitetului unional pentru cultură fizică și afaceri sportive.[123] Filateliștii au fost arestați în bloc, la fel ca și esperantiștii, pentru legăturile lor internaționale.[124] Profesorul Kalmanson, director adjunct la Grădina Zoologică din Moscova, urmase școala în străinătate, astfel încît colegii lui de celulă au presupus că el era „spion". După primul interogatoriu el le-a comunicat triumfător că nu era decît „sabotor" — 16 la sută dintre maimuțe muriseră de tuberculoză (o cifră mai scăzută, a subliniat el, decît la Grădina Zoologică din Londra). Colegii de celulă au fost răzbunați însă de cel de al doilea interogatoriu, care a atins „problema principală" — spionaj în favoarea Germaniei.[125] Oricine avea legături cu organizațiile care stabileau contacte cu „Prietenii Uniunii Sovietice" din străinătate devenea în mod automat suspect. Aceste organizații susțineau financiar schimburile de scrisori. Se cunoaște cazul unui student în științe care a fost condamnat ca spion german pentru că, prin acest sistem, corespondase cu un comunist din Manchester, deși scrisorile lui nu conținuseră decît propagandă sovietică.[126]

Orice contact direct cu consulatele străine se dovedea fatal. Doctorii care îi trataseră pe consulii germani, un veterinar care îngrijise cîinii consulatului, chiar și legăturile mai indirecte, precum fiul veterinarului, au fost arestați în Ucraina; altul, un îngrijitor bătrîn, povestea în închisoare că se afla acolo pentru că era „fratele unei femei care îi ducea lapte consulului german"[127]. Altul copiase și îi dăduse consulului polonez prognoza meteorologică, afișată într-un parc.[128]

Se știe că o solistă de operă care a dansat mai mult decît trebuia cu ambasadorul Japoniei a ajuns în lagăr. O bucătăreasă s-a interesat de o slujbă pentru care apăruse un anunț în *Vecerniaia Moskva*, ziarul de seară. S-a dovedit că postul era la Ambasada Japoniei. Femeia a primit slujba, dar a fost arestată pentru spionaj înainte de a începe să lucreze.[129] Un alt caz tipic este acela a doi ingineri și al familiilor lor, arestați în iarna 1937/1938 din cauza unui pachet primit cadou de unul dintre ei de la un unchi din Polonia, în care se aflau două perechi de pantofi, niște creioane și cîteva păpuși. Inginerul care nu primise pachetul, dar care era prietenul celui care îl primise, a fost condamnat la zece ani.[130]

Un doctor grec a fost acuzat de spionaj pentru că le scrisese rudelor de la Salonik descriind caracteristicile unei specii de pește crescute pentru exterminarea țînțarilor care transmiteau malaria.[131] În decembrie 1937, grecii erau arestați indiferent unde se aflau. Mai tîrziu s-au efectuat epurări în zona Mariupol, de la Marea Neagră, locuită de greci, din cauza unui complot naționalist grec care urmărea să creeze Marea Republică Greacă, într-o zonă întinsă din Ucraina. „Ministrul învățămîntului" din această zonă era de fapt rus, dar el fusese profesor de greacă veche la Universitatea Harkov și petrecuse un an la Atena. „Primul ministru" fusese consilier pentru problemele minorităților pe lîngă Comitetul Central Ucrainean.[132]

Și chinezii au fost arestați în bloc. Se știe că unul dintre ei a fost acuzat că s-a angajat ca vatman la Harkov, în scopul de a izbi cu tramvaiul toate mașinile care ar fi apărut în calea lui și în care s-ar fi aflat membri ai guvernului sovietic.[133] Minoritățile naționale din orașele rusești au fost practic eliminate. În 1937 au fost strînși armenii din Ucraina. La Harkov erau în număr de 600.[134] În aceeași lună au fost arestați letonii. S-a pretins că o organizație letonă secretă ar fi activat pentru extinderea unei Letonii Mari asupra unei mari părți din Rusia, inclusiv asupra Moscovei.[135]

Membrii unor minorități naționale mai mici se aflau în temniță fiind considerați conspiratori „burghezo-naționaliști". La fel erau, în majoritatea cazurilor, și grupurile mai mari, de exemplu ucrainenii. Unul dintre aceștia comenta:

> În orice s-ar fi întîmplat eram considerat naționalist burghez. În realitate eu nu avusesem nimic de-a face cu naționalismul ucrainean și nu simpatizasem cu

el, dar aveam un nume de familie tipic ucrainean, iar printre cunoștințele mele mulți erau simpatizanți ai naționalismului ucrainean.[136]

Este interesant de remarcat că în timpul Marii Epurări nu a existat aproape nici o acuzație privind susținerea vreunei idei cu adevărat reacționare. Aproape întotdeauna se stabilea o legătură între cei acuzați și menșevici, „dașnaki" naționaliști progresiști armeni, revoluționari socialiști sau grupurile deviaționist comuniste — practic însă niciodată cu monarhiștii, cadeții și alții de acest fel.

Liga Evreiască Social-Democrată era o asociație cu precădere fatală și mulți evrei au fost acuzați fie ca membri ai ligii, fie ca sioniști. Este cunoscut cazul unui evreu în vîrstă care participase ca avocat pledant la primele procese din Bazinul Donului, avînd un comportament care iritase NKVD-ul — el ceruse poliției secrete documente care ar fi putut ajuta apărarea și așa mai departe. El aflase destule pentru a ști că nu trebuia să se apere, astfel încît atunci cînd a fost arestat a semnat tot ce i s-a pus în față, fără să citească. Ulterior a constatat că se instalase la conducerea unei ligi, că avea legături cu alte organizații contrarevoluționare, inclusiv cu una condusă de secretarul de partid al regiunii, Sarkissov (membru supleant al Comitetului Central). O dată i s-a spus că urma să fie „confruntat" cu un complice important, numit Abramsohn, de care nu auzise niciodată. Cînd acest om a fost adus în încăpere, anchetatorul a spus „Nu vă mai uitați unul la altul de parcă nu v-ați cunoaște", așa că el a rostit imediat „Salut, Abramsohn". „Salut, ăă... ăă...", a încercat celălalt, trebuind să i se sufle numele șefului. Pe urmă amîndoi au semnat depozițiile făcute despre celălalt, fără ca măcar să le citească.[137]

Referitor la adevărații membri ai ligii se spune, dimpotrivă, că erau cei mai refractari la interogatorii, cunoșteau marxismul mai bine decît anchetatorii și erau mai călîți decît bolșevicii de viața dură din ilegalitate pe vremea țarismului.

Au fost arestați toți foștii socialist-revoluționari. Weissberg povestește[138] despre un deținut din închisoarea Harkov care se alăturase bolșevicilor în 1917, dar care în 1905 distribuise printre soldații țarului broșuri ale socialist-revoluționarilor. El era pe vremea aceea tînăr student și, departe de a fi fost membru al Partidului Socialist-Revoluționar, habar nu avusese că exista o diferență între acesta și bolșevici.

Au fost de asemenea arestați aproape toți foștii menșevici. Ni se spune că „în 1937–1941, au fost anihilați fizic 95–98 la sută din socialiștii ruși"[139].

Oricine avea idei neortodoxe, de orice natură ar fi fost ele, risca să ajungă în lagăr. Martorii lui Iehova erau victime sigure. Dar existau și membri prea entuziaști ai unor confesiuni legale, de exemplu baptiștii menționați de Soljenițîn. Se cunosc numeroase cazuri de tolstoianiști, inclusiv acela al unei bătrîne tolstoianiste a cărei nepoată de doisprezece ani s-a luptat cu ofițerii NKVD, încercînd să împiedice arestarea ei.[140]

Preoții au dus-o întotdeauna greu sub regimul sovietic. La vremea respectivă ei deveneau aproape automat suspecți de crime politice. În întreaga Uniune au fost anunțate procese de judecare a preoților. La unul dintre acestea, desfășurat la Orel în vara anului 1937, au fost implicați un episcop, doisprezece preoți și alții, sub acuzația de a fi „publicat rugăciuni în slavona veche"[141]. Alte acuzații erau mai puțin credibile. Trei episcopi condamnați în februarie 1938 produseseră „agitație pentru deschiderea unor biserici care fuseseră închise", dar între învinuirile ulterioare se număra și sabotajul.[142] Principala autoritate sovietică din vremea aceea susținea că budiștii erau în mod obișnuit agenți ai Japoniei, angajați în sabotarea podurilor și fermelor.[143] Era de asemenea adevărat că „activitatea contrarevoluționară a preoțimii musulmane din URSS este condusă de serviciile secrete japoneze"[144]. Mulți erau acuzați de sabotarea căilor ferate.[145] Un immam tătar căruia i se permisese să viziteze Mecca a fost bineînțeles suspectat și arestat nu peste multă vreme, ca spion german. O „întrunire" de aproximativ patruzeci de molla, care erau de fapt cu toții arestați, dar care au înscenat desfășurarea unei adunări normale, a acceptat acuzațiile formulate împotriva lui și el a fost împușcat.[146] De asemenea autoritățile „au distrus destule cuiburi de spioni conduse de «preasfinți» preoți catolici", care fuseseră răspunzători de sabotarea fabricilor, podurilor și căilor ferate, ca și de spionaj.[147]

Dacă deținutul nu-și datora arestarea nici naționalității, nici trecutului și nici ideilor, atunci era vorba despre relațiile lui: epurările în cadrul Partidului, Guvernului și Armatei se efectuau automat în aceste direcții. Fiecare acuzat avea rude și cunoștințe, care la rîndul lor aveau rude. Am remarcat deja (p. 286) cele patru categorii de oameni ce urmau să fie împușcați, pe care Ejov i le-a trimis lui Stalin, la numărul 4 pe listă înscriindu-se „soțiile dușmanilor poporului"[148]. Am văzut cum au fost lichidate sau întemnițate rudele generalilor. Este adevărat că militarii fuseseră împușcați în grabă, fără să fie judecați public. În cazurile extinse pe perioade lungi de timp mărturisirile au fost obținute prin angajamentul de a nu fi ucise rudele supraviețuitoare. Promisiunile lui Stalin erau uneori respectate. O deținută a întîlnit în lagăre douăsprezece soții, două fiice, două surori și o noră ale unor epurați importanți.[149] Sentința obișnuită era de opt ani.

O figură tipică între epurații de rangul doi a fost Zalpeter, comandant al gărzii de corp a lui Stalin, care a fost arestat împreună cu soția. Ea a refuzat să mărturisească dar, în cele din urmă, a fost pusă față în față cu soțul ei; aflat într-o stare extrem de proastă, el a declarat împleticindu-se că ea își exprimase intenția de a arunca portretul lui Stalin din noul lor apartament (ocupat pînă atunci de Iagoda). Pentru acest lucru, femeia a primit o condamnare de opt ani.[150]

Soțiile din elita sovietică s-au adaptat cel mai greu situației lor din celule. Poziția lor era deosebit de dificilă. Ele nu aveau nimic de mărturisit și nici nu puteau să nege acuzațiile, fiind învinuite pur și simplu de a fi „soții ale

unor dușmani ai poporului"[151]. În multe cazuri, spre deosebire de soții lor, ele nici nu fuseseră conștiente de riscurile care le pîndeau. Cînd intrau în celule, unele erau suspicioase și intolerante cu femeile arestate de mai multă vreme — crezînd că cele implicate în cazuri mai vechi se făceau vinovate de delicte reale.[152]

Membrii de familie au cunoscut suferințe teribile, chiar și atunci cînd nu au fost arestați. Se cunoaște cazul unei încercări de sinucidere a unui grup de patru copii în vîrstă de treisprezece și paisprezece ani ai unor ofițeri NKVD executați; ei au fost găsiți grav răniți în pădurea Prozorovski din apropierea Moscovei.[153] Fiica unui adjunct al șefului serviciului de informații al Armatei Roșii, Alexandr Karin (arestat și împușcat împreună cu soția), avea treisprezece ani în primăvara anului 1937. Apartamentul familiei Karin a fost preluat de unul dintre oamenii lui Ejov, care a alungat copilul în stradă. Fetița s-a dus la cel mai bun prieten al tatălui ei, Șpigelglas, adjunct al departamentului de externe al NKVD-ului, care a găzduit-o peste noapte, dar care a primit ordin a doua zi, prin secretara lui Ejov, să o dea afară. Șpigelglas și-a amintit că fata avea rude la Saratov și a trimis-o acolo. După două luni ea s-a întors: „Era palidă, slabă, cu o amărăciune în priviri. Nu mai avea nimic copilăresc." Între timp fusese silită să vorbească la o adunare pionierească, să aprobe execuția tatălui și mamei ei și să afirme că fuseseră spioni.[154]

Cînd Weissberg a stat la infirmeria închisorii Harkov, se aflau acolo și mai mulți copii, inclusiv un băiat de nouă ani.[155] La începutul anului 1939, cînd presa sovietică a început să raporteze despre arestarea mai multor ofițeri NKVD care storseseră prin forță mărturisiri false, un caz din localitatea Leninsk-Kuznețk, din raionul Kemerovo, se referea la copii mai mici de zece ani.[156] Patru ofițeri NKVD și procurorul au primit condamnări cuprinse între cinci și zece ani. Au fost arestați în total 160 de copii de vîrste cuprinse mai ales între doisprezece și paisprezece ani; ei au fost supuși unor interogatorii severe și au mărturisit acte de spionaj, terorism, trădare și legături cu Gestapo-ul. Mărturisirile au fost obținute destul de ușor. Un copil de zece ani a cedat după o singură noapte de interogatoriu și a recunoscut că făcuse parte dintr-o organizație fascistă de la vîrsta de șapte ani. În diverse alte orașe s-au desfășurat procese de masă similare, în care au fost implicați copii.[157] (Există un raport privind o organizație reală a copiilor care plănuiseră să-și răzbune părinții omorîndu-i pe ofițerii NKVD pe care îi considerau vinovați.)[158] Dar, în general, așa cum a subliniat un vorbitor sovietic, „nu numai muncitorii au căzut victime represiunii, ci și familiile lor, pînă la copiii total nevinovați ale căror vieți au fost astfel frînte de la început"[159].

O altă „categorie" o formau cei ce deveneau suspecți în mod automat — toți cei care aveau o legătură cu producția și mai ales inginerii. În cazul lor nu era nevoie de supoziții. Ei erau sabotori pînă la unul. Nu avea importanță dacă activitatea lor cunoscută era în general bună. Stalin însuși spusese:

> Nici un sabotor nu va comite fără întrerupere acte de distrugere, dacă nu vrea să fie descoperit imediat. Dimpotrivă, sabotorul adevărat va obține din cînd în cînd succese în muncă, pentru că numai așa își poate menține locul de muncă, poate cîștiga încrederea oamenilor și își poate continua activitatea de sabotaj.[160]

Se pare că în sectorul economic NKVD manifesta o adevărată manie a securității. Căci, lăsînd la o parte persecutarea propriu-zisă a oamenilor, la sfîrșitul anului 1935 a fost pus la punct un sistem prin care numărul gardienilor și paznicilor a crescut enorm în fabrici, institute de cercetări și așa mai departe, din toată țara. Măsura era menită să prevină furturile, dar și să păzească „secretele", multe dintre ele nefiind secrete nici în conformitate cu standardele sovietice și nu ar fi fost considerate secrete în nici o comunitate obișnuită. Mai mult decît atît, în fiecare instituție sovietică exista deja un „birou de documente secrete", care se ocupa atît de siguranța politică pe care o prezenta personalul, cît și de secretele tehnice; în seifurile acestuia se închidea în fiecare noapte totul, oricît de puțin confidențial ar fi fost. Se spune astăzi că în 1939, pentru o forță de muncă ce număra 78 811 000 oameni, existau 2 126 000 de gardieni și paznici — *fără* a număra miliții-le NKVD-ului — și numai 589 000 mineri și 939 000 feroviari.[161]

În această atmosferă, orice nereușită sau orice accident survenit în economie era considerat sabotaj. În absența unor acțiuni reale de opoziție, căpăta această semnificație orice defecțiune, exact la fel cum s-a exagerat în cazul accidentului lui Molotov de la Prokopievsk, care a fost transformat într-o încercare de asasinat, în absența uneia adevărate. La procesul Piatakov deja, au fost puse în seama acuzaților accidente produse la căile ferate, iar Vîșinski a descris plastic suferințele pasagerilor uciși. În procesul Buharin, reducerea șeptelului prin deces a fost pusă pe seama activității conștiente a conspiratorilor. Șarangovici a mărturisit că „În 1932 am luat măsuri să răspîndim ciuma la porci"; iar mai tîrziu, referindu-se la cai, a spus „În 1936 au determinat izbucnirea anemiei." Șarangovici a menționat de asemenea mai multe uzine speciale — o fabrică de ciment, o filatură, un laminor de țevi, o centrală electrică — din Bielorusia (unde el fusese prim-secretar) care fuseseră sabotate la indicațiile lui. În primul plan cincinal, mult prea pretențios, eșecurile au fost într-adevăr foarte răspîndite. Dar, chiar dacă răspunzător era de obicei prim-secretarul regiunii, de fiecare dată erau implicați și subordonații.

În domeniul economic, metodele sovietice de planificare și statistice au supus factorii de conducere calificați unei permanente stări de tensiune. Cifrele de plan erau întotdeauna nerealiste. Recunoașterea nereușitelor echivala cu arestarea instantanee, astfel încît directorii le ascundeau cît puteau mai bine. În perioada următoare s-a creat astfel un cerc vicios cu cifre duble, false. Cînd diferențele deveneau atît de mari încît nu mai puteau fi ascunse, trebuia găsit un țap ispășitor și atunci „apare o situație de criză, iar directorul general și mai multe persoane oficiale sînt trimise în lagăr, dar cei care le iau locul

sînt nevoiți să folosească aceleași metode o dată și încă o dată; sistemul în forma actuală nu le oferă o alternativă"[162].

Directorii care organizau noile uzine se confruntau cu sarcini înfricoșătoare. Lihacev, de la Fabrica de Automobile Lenin, din Moscova, trebuia să conducă 25 000 oameni în situația în care aproape la fiecare oră în administrație sau în aprovizionarea cu materie primă se ivea o situație de criză sau pur și simplu o neglijență. Fabrica Gorki din orașul Gorki, încă și mai mare decît cea din Moscova, l-a epuizat pe director chiar înainte ca acesta să fie arestat. Responsabilul pentru industria de automobile, Dîbeț, și adjunctul lui au fost arestați în 1938. În același an, la uzina metalurgică din Sverdlovsk, directorul Semion Magrilov, vechi bolșevic, s-a împușcat în biroul său, lăsînd o scrisoare lungă în care acuza Teroarea. Toți cei suspectați că ar fi citit-o au fost arestați și au dispărut.[163] La începutul anului 1940 această fabrică avea 2 ingineri și 31 de tehnicieni cu calificarea potrivită, și 270 fără. La Magnitogorsk existau 8 ingineri și 16 tehnicieni cu diplomă și 264 fără. În general, așa cum ne informează un ziar sovietic din domeniul juridic, „sute de mii de persoane fără nici o calificare" au preluat sarcinile activității tehnice și inginerești, cu rezultate dezastruoase.[164] Producția, care stagnase în 1937 și 1938, a scăzut în 1939.[165]

Căile ferate, mai ales, au fost supuse unei legislații draconice. Codul Penal al RSFSR se ocupa în articolul 59 de „crimele împotriva sistemului de guvernămînt", în care erau înglobate diferite delicte în domeniul căilor ferate care „conduc sau ar putea conduce la nerespectarea planului de stat în transporturi" și unde exemplele date constau în acumularea vagoanelor goale și nerespectarea graficelor de transport. Pedeapsa prevăzută era de pînă la zece ani sau, dacă fapta era comisă cu intenție, condamnarea la moarte.

Kaganovici a inventat de asemenea așa-numita teorie a limitării contrarevoluționare a producției, cu ajutorul căreia a organizat distrugerea în masă a inginerilor și tehnicienilor. „În scurt timp majoritatea directorilor regionalelor de căi ferate și ai departamentelor politice ale căilor ferate, precum și mulți funcționari superiori din aparatul central și din regionale au fost demiși din funcții și ulterior arestați."[166]

Cît privește „sabotajul" propriu-zis, în căile ferate sovietice un accident de un fel sau altul se producea la fiecare cinci minute. Așa cum am văzut cînd ne-am ocupat de procesul Piatakov, acest fapt a dus la măcelărirea cadrelor de la căile ferate. La începutul anului 1936, Kaganovici a vizitat căile ferate din Extremul Orient. A urmat turneul Colegiului Militar care în martie a pronunțat cinci condamnări la moarte și zece la ani lungi de închisoare, la Krasnoiarsk și Tomsk, pentru „distrugeri" provocate în interesul „serviciilor de informații străine." Era numai începutul:

> Într-un discurs rostit la o ședință a activiștilor de la căile ferate, la 10 martie 1937, Kaganovici a spus: „Nu există nici un drum și nici un sistem în care să

nu pot vorbi despre sabotaj trotkisto-japonez. Nu numai atît, nu există nici o ramură a transporturilor feroviare în care să nu fi apărut acești sabotori..." Sub conducerea lui Kaganovici arestările oficialităților de la căile ferate se făceau pe liste. Adjuncții lui, aproape toți șefi ai căilor ferate și șefi ai secțiilor politice, precum și alți înalți funcționari din transporturi, au fost arestați fără absolut nici un motiv.[167]

La 10 august 1937, Kaganovici a scris NKVD-ului, solicitîndu-i să aresteze zece înalți funcționari din Comisariatul Poporului pentru Transporturi. Singurul motiv era că el considera comportamentul lor suspect. Aceștia au fost arestați ca spioni și sabotori și au fost împușcați. Kaganovici i-a adresat în total 32 scrisori personale lui Ejov, solicitîndu-i arestarea a 87 de funcționari din transporturi.[168]

Calea ferată din nordul Donului a fost singura linie neafectată de valul de arestări de la începutul lui 1937. În august șefii liniei au fost chemați la Moscova și instruiți să descopere sabotori. Directorul serviciului de locomotive estimează că în cîteva luni au fost arestați aproximativ 1 700 din cei 45 000 de salariați. La mijlocul lui noiembrie el însuși a fost chemat la NKVD și întrebat cum propunea să pună capăt sabotajelor. Deoarece nu i-a venit în minte nici un caz de sabotaj — linia fiind deosebit de eficientă — el a fost mustrat aspru, iar la următorul val de arestări a fost ridicat, la 2 decembrie 1937, fără ca împotriva lui să existe un mandat sau vreo acuzație. Soția și fiul lui de șase ani au fost dați afară din locuință după arestarea lui, iar el a fost supus unui interogatoriu dur, cu bătăi, împreună cu mai mulți alți deținuți, printre care șase șefi de gară și adjunctul șefului de linie.[169]

În orașe mici, precum Poltava, au fost înființate închisori speciale pentru feroviari. Ceferiștii arestați erau ținuți în vagoane trase pe linii neutilizate. Complete militare de judecată, speciale, călătoreau în toată țara pentru a se ocupa de ei.[170] Ei erau considerați, aproape invariabil, spioni japonezi. Motivul acestei acuzații era faptul că în 1935 Uniunea Sovietică a predat japonezilor Căile Ferate Chineze de Est. Ceferiștii ruși care lucraseră aici și care în momentul acela se întorceau în Uniunea Sovietică reprezentau aproape singurul personal sovietic din afara diplomației care trăise în străinătate, iar la întoarcere devenea, în mod automat, extrem de suspect. (Numărul acestora, inclusiv membrii familiilor, era de 40 000.) Iar între timp ei lucraseră în toate sistemele căilor ferate și recrutaseră colegi.

INTEROGATORIUL

Fie că era soldat sau intelectual, ucrainean sau inginer, arestatul deducea sau afla de la cunoștințe care avea să fie acuzația exactă. Era un lucru important, pentru că atunci cînd începea interogatoriul NKVD-ul avea obiceiul să nu-i spună pentru ce fusese reținut și să-l lase să-și ordoneze singur mărtu-

risirea — doar dacă după mai multe interogatorii nu se dovedea „încăpățînat" și atunci trebuia luminat.

Articolul 128 din Codul de Procedură Penală al RSFSR prevedea că acuzația adusă unei persoane anchetate trebuia prezentată în cel mult patruzeci și opt de ore de la arestarea acesteia. Procedura nu era respectată. Ea contrazicea de fapt metoda de bază a NKVD-ului. În multe cazuri acuzațiile nu au fost prezentate decît după luni sau după ani de zile; iar în unele cazuri nu au fost prezentate deloc.

Uneori existau preliminarii speciale. Scriitorul comunist ungar Jozsef Lengyel descrie cum, cu două săptămîni înainte de interogatoriu, a fost luat din celula obișnuită în care trăiau 275 oameni „în, între și sub 25 de paturi de fier" și dus într-una mult mai proastă, pentru a se înmuia. În acest „spațiu închis ermetic", în căldura umedă a trupurilor umane și a radiatoarelor, pîinea, proaspătă dimineața, se albea de mucegai pînă la prînz. Unii dintre tovarășii lui de celulă făceau crize, iar alții erau nebuni. Deși Lengyel nu s-a ales decît cu hepatită și răni deschise pe membre, deținuții din fosta lui celulă nu l-au recunoscut cînd s-a întors în închisoarea obișnuită.[171]

O profesoară ținută în izolare și întuneric timp de patruzeci de zile pentru a mărturisi din ce motiv a făcut spionaj, pentru că ea se apropiase de Consulatul Britanic să ceară viză, a fost de asemenea de nerecunoscut cînd a revenit în celulă.[172] Mai rea era însă „vizuina" de la Lubianka, descrisă de criticul Ivanov-Razumnik — o adevărată gaură neagră, șaizeci de oameni înghesuiți o săptămînă sau chiar mai mult într-o celulă dintr-un beci supraîncălzit, unde singura ventilație era fanta de sub ușă. Eczemele, greața și palpitațiile erau universale.[173] Aceasta era o variantă a vechii tehnici a „camerei de aburi", folosite de OGPU în anii 1920. Un scriitor sovietic descrie și „carcera în poziție verticală", unde, ținut în întuneric, deținutul nu avea loc decît să stea în picioare, cu mîinile pe lîngă corp, fiind practic zidit. Un secretar al Comitetului regional tătar a fost ținut astfel două zile și a fost scos în stare de inconștiență.[174]

Interogatoriile se desfășurau mai ales la miezul nopții. Gardianul intra în celulă și murmura inițiala unui nume, apoi cei cărora li se potrivea această literă își spuneau numele pînă ce răspundea omul căutat. Acesta era scos afară.[175]

În toate relatările care descriu viața din marile închisori se spune că atunci cînd escortau de-a lungul coridorului deținuții care mergeau la interogatoriu sau în altă parte, gardienii scoteau în permanență un sunet plescăit ori își pocneau catarama centurii, pentru a-i preveni pe cei ce îndeplineau sarcini similare. Scopul acestei acțiuni, evident prevăzute de regulament, era de a împiedica recunoașterea prizonierilor din alte celule. Dacă doi deținuți se întîlneau pe coridor, unul trebuia să stea cu fața la perete în timp de celălalt trecea. În curtea închisorii Butîrka, pe unde se traversa uneori, existau adăposturi de tipul gheretelor de santinelă, în care putea fi manevrat unul sau altul dintre deținuții care se întîlneau.

În sfîrșit, coborînd scările împrejmuite cu plasă antisuicid, deținutul ajungea în biroul anchetatorului, unde, pentru moment, putea fi întîmpinat destul de politicos. Începeau întrebările de rutină: „Știi unde te afli?... Te afli în miezul Serviciului Sovietic de Informații... De ce crezi că ești aici?..." În acest moment se solicita o mărturisire. În cazul deținutului obișnuit nu se punea problema pregătirii pentru un proces public, iar mărturisirea nu era decît o formalitate oribilă solicitată de obiceiul NKVD-ului de a justifica o condamnare încă nepregătită. Aceasta în ceea ce-l privea pe acuzat. Căci interogatoriul mai avea și alt scop — implicarea unor complici încă nenominalizați.

Interogatoriul începea aproape invariabil nu cu o acuzație, ci cu întrebarea: „Poți să-mi spui ce ipoteză ți-ai formulat în legătură cu motivul arestării tale?" Se spune că întrebarea se baza pe un chestionar folosit de Sfînta Inchiziție.[176]

„Metoda lui Ejov", cum o numeau ofițerii NKVD, lăsa chiar celui arestat sarcina construirii cazului împotriva sa. Dacă el prezenta într-o lumină nevinovată tot ceea ce făcuse, se foloseau metode mai dure, dar tot victimei îi revenea sarcina de a găsi linia potrivită a mărturisirii. Deținuții, cu îngăduința mai mult sau mai puțin evidentă a autorităților, au devenit experți, ajutîndu-i pe cei nou arestați să-și elaboreze o mărturisire adecvată și satisfăcătoare, scutind astfel de multe neplăceri ambele părți.[177]

Existau mai multe trucuri ale interogatoriilor. Anchetatorul putea fi politicos și vorbi cu părere de rău, pentru ca apoi să devină violent. Înjurăturile obscene adresate acuzatului făceau parte din rutină. În unele cazuri aveau efect. În altele nu: Weissberg povestește că i s-au părut chiar interesante.[178]

Mulți anchetatori ai NKVD-ului erau deseori conștienți de falsul desăvîrșit al acuzațiilor, iar unii chiar îl recunoșteau. Majoritatea însă, deși nu dădeau crezare tuturor detaliilor, „pretindeau a fi convinși că acestea conțineau un grăunte de adevăr și atît era suficient pentru a-și justifica acțiunile în propriii ochi"[179]. Acest lucru era valabil în special pentru generația mai nouă a oamenilor NKVD-ului. După ce ei înșiși au fost lichidați, au fost recrutați staliniști mult mai simpli, care deseori au crezut în mare măsură în vinovăția acuzaților.

Pentru că epurările s-au desfășurat cu brutalitate și în mecanismul polițienesc. Ni se spune că „personalul închisorii Lefortovo a fost schimbat în întregime de patru ori"[180]. După cum am văzut, au pierit în total 20 000 de oameni ai NKVD-ului.[181]

Schimbarea anchetatorilor, pe măsura epurării poliției secrete, era benefică pentru moralul deținuților. Doi dintre aceștia menționează că „fiecare dintre cei doi care scriu aceste rînduri au supraviețuit unui număr de zece magistrați examinatori; unul a văzut chiar schimbîndu-se doisprezece. În ambele cazuri între aceștia s-a aflat magistratul care ordonase arestarea lor"[182]. La Șeliabinsk un deținut a fost salvat de la execuție cînd șeful biroului regional

NKVD a exclamat supărat: „Ancheta a fost condusă de dușmani ai poporului. Acum trebuie să luăm totul de la început"[183]. Ofițerii NKVD arestați erau de obicei supuși unui interogatoriu mai sever decît al celorlalți. Ei erau mai pesimiști cu privire la rezultat și „extrem de încăpățînați și recalcitranți în privința mărturisirilor, deoarece știau ce-i așteptă"[184]. Ei erau extrem de nervoși, așteptîndu-se să fie scoși afară și executați în orice moment.

Am prezentat deja principalele tehnici ale interogatoriului. În cazurile de duzină, „banda rulantă" a rămas sistemul principal, punctat prin influențarea fizică. Tipic este cazul tinerei secretare a unui director de fabrică, arestat ca membru al unui grup de sabotori trotkiști. Ea a fost ținută în picioare timp de două zile, cu scurte întreruperi, și apoi pe jumătate sugrumată de examinator, pînă ce a semnat o mărturisire care a permis NKVD-ului să-l aresteze pe șeful ei și pe ceilalți treizeci de membri ai grupului de sabotaj din fabrică.[185]

Banda rulantă înfrîngea voința oricărui om în patru pînă la șase zile, iar a majorității în două. Singurul ei dezavantaj era acela că necesita timp și consuma energiile. S-a ajuns la un moment dat la situația cînd numărul de arestați a depășit capacitatea de anchetă a NKVD-ului; atunci metoda mai simplă a bătăii a devenit rutină, încadrîndu-se la rubrica „procedee simplificate de anchetare"[186]. Putem data cu precizie această schimbare. Ea s-a petrecut la 17–18 august 1937. A fost aplicată la Moscova, Harkov și în alte părți. Un deținut de la secția de anchete a închisorii Holodnaia Gora povestește că era nevoit să-și astupe urechile cu pîine ca să poată dormi noaptea, din cauza țipetelor femeilor bătute.[187] La închisoarea Kazan, prima victimă a fost soția premierului ASSR Tatare.[188] În vara aceea la închisoarea Butîrka, etajul unei aripi întregi a uneia dintre clădirile închisorii a fost rezervat interogatoriilor de noapte. De la ora 23:00 pînă la 3:00, locatarele celulelor de femei, din apropiere, rămîneau treze: „peste urletele celor torturați auzeam strigătele și înjurăturile torționarilor". Femeile ajungeau pe jumătate nebune crezînd că recunosc în acele urlete vocile bărbaților lor.[189]

Aparent nu era vorba decît despre inițiative locale. Armele folosite erau aproape întotdeauna cizmele, pumnii și picioarele de la mese. Dar Stalin și Ejov nu aveau a se mai teme de sesizări venite din rîndurile partidului, iar camuflarea superficială a unei realități bine cunoscute pare acum să fi ținut mai ales de respectarea convenționalismelor. Se pare că Stalin a emis într-adevăr instrucțiuni oficiale privind tortura încă de la începutul anului 1937, deși acestea au rămas confidențiale, fiind cunoscute doar de secretarii regionali de partid, pînă ce el a confirmat ordinele, atît retrospectiv cît și anticipativ, în telegrama secretă din 20 ianuarie 1939 cînd, după căderea lui Ejov, au început să se facă auzite cîteva lucruri[190] (vezi p. 153).

Mai multe victime au remarcat că NKVD-ul respecta anumite formalități. Metodele lor de anchetare încălcau evident legea. Dar rareori se renunța la declarațiile semnate de deținuți. Acestea trebuiau multiplicate și introduse

în dosar.[191] Cînd a preluat conducerea, Beria a constatat că unii procurori încă mai atașau dosarului plîngerile acuzaților în legătură cu „metodele ilegale de anchetare". El i-a prezentat problema lui Vîșinski, care a dat instrucțiuni să nu se mai întîmple acest lucru, deși în anumite cazuri declarațiile deținuților puteau fi păstrate în evidență, fără a fi introduse în dosarul cazului.[192]

Oricare ar fi fost metoda de anchetare aplicată victimei, mărturisirea cerută urma aceeași rutină. Principiile de bază ale acesteia fuseseră stabilite în 1931. Un chirurg mărturisise că intenționase să otrăvească apele Nistrului. Un avocat recunoscuse că voise mai întîi să arunce în aer un pod, apoi că plănuise acte teroriste și în cele din urmă că fusese spion japonez. Un inginer electrotehnist urma să comande o baterie de artilerie pentru a bombarda cartierul muncitoresc din Dnepropetrovsk. Alt acuzat a mărturisit că îl întîlnise pe fostul președinte Poincaré.[193]

Există raportul unei foste înalte oficialități sovietice din industria ucraineană a lemnului, care la începutul anilor 1930 făcuse o mărturisire în legătură cu procesul „Partidului industrial", în care afirma că tăiase prea puțini copaci pentru ca astfel să păstreze pădurile pentru foștii lor proprietari, ale căror drepturi intenționa să le instaureze. El fusese condamnat la zece ani dar eliberat după unul și — la fel ca mulți alți membri ai acestei conspirații neobișnuite — a fost reinstalat într-o funcție înaltă. Cînd a fost arestat din nou i s-a cerut să mărturisească faptul că a pus să se taie prea multe păduri pentru a le distruge. Alt forestier a trebuit să depună mărturie că a pus să fie deschise drumuri prin păduri pentru accesul tancurilor poloneze sau germane.[194]

O acuzație tipică a fost formulată împotriva doamnei Weissberg, arestată în aprilie 1936. Ea era ceramistă și s-a pretins că introdusese pe ascuns svastica în motivele decorative ale ceștilor pe care le crease și că ascunsese două pistoale sub pat în scopul de a-l ucide pe Stalin.[195] Un inginer evreu a fost acuzat că a conceput un mare institut științific în forma unei jumătăți de svastică, din motive care țineau de ideologia nazistă.[196] O femeie-olar a imaginat o scrumieră care semăna, sau putea fi făcută să semene, cu steaua sionistă a lui David. Ea a fost arestată, iar stocul distrus.[197] Koestler vorbește despre un doctor comunist neamț care a fost acuzat că a injectat pacienților o boală venerică, răspîndind zvonul că boala venerică este incurabilă și că el era spion german.[198] Profesorul Bielin, de la Universitatea din Kiev, a fost acuzat de spionaj pentru că a menționat într-o carte adîncimile Nistrului în diferite puncte. Alt profesor — un refugiat evreu din Germania — le furnizase agenților germani detalii despre navigabilitatea rîului siberian Obi. Un al treilea le înmînase japonezilor rapoarte despre atitudinea politică a copiilor evrei.[199] Un maistru din Kiev a mărturisit că încercase să arunce în aer un pod peste Nistru, lung de un kilometru, folosind cîteva kilograme de arsenic, dar că fusese nevoit să abandoneze încercarea din cauza ploii.[200] Vorbind despre spălătoresele de vîrstă mijlocie, acuzate că s-au întovărășit cu străini

în restaurante scumpe și că au sedus diplomați sovietici pentru a stoarce secrete de la ei, un scriitor sovietic comentează amar: „Eram în iulie 1937, cînd nimănui nu-i mai păsa dacă acuzațiile aveau cea mai vagă aparență de veridicitate."[201]

Există o relatare sovietică publicată în vremea lui Hrușciov, referitoare la un vechi bolșevic care a efectuat o condamnare de cincisprezece ani pentru „terorism", fiind acuzat că „s-a asasinat". NKVD-ul a susținut că el furase actele decedatului și își însușise identitatea acestuia. Cînd el a cerut să fie chemată o martoră care îl cunoștea din copilărie și care l-a identificat imediat, ofițerii NKVD au dat femeia afară iar pe el l-au condamnat totuși.[202]

Cînd era pe rol un mare proces, anchetatorii locali încercau uneori să iasă în evidență găsind din proprie inițiativă complici printre deținuți. După cazul Tuhacevski, un anchetator tînăr a încercat să-l implice pe Weissberg în legătură cu Reichswehrul, înscenînd o nouă conspirație militară. Superiorul lui, pe de altă parte, voia să-l aducă pe Weissberg martor în procesul Buharin, rol în care el ar fi fost mai potrivit, pentru că cel puțin îl întîlnise pe Buharin.[203]

Există o relatare despre un caz din Ucraina cînd cincizeci de studenți au fost învinuiți de formarea unei organizații pentru asasinarea lui Kossior, numit în procesele de la Moscova ca una din principalele victime vizate. Anchetatorii au depus un an de muncă la acest caz, care constituia o structură extrem de complicată. În 1938 însă s-a aflat că însuși Kossior fusese arestat ca troțkist. Toată lumea a crezut că studenții vor fi eliberați. Dar imediat a început alt interogatoriu, iar ei au fost bătuți pentru că mințiseră NKVD-ul. După cîteva zile informatorii din celule le-au comunicat ce se dorea de la ei să mărturisească de această dată. Ei trebuiau să-și schimbe depoziția, înlocuind numele lui Kossior cu al lui Kaganovici. NKVD-ul nu putea face față sarcinii de a confecționa o poveste complet nouă. În cele din urmă totul a fost pus în ordine și studenții au fost trimiși în lagăre de muncă.[204]

Cererea de a face denunțuri era o problemă de conștiință, dificilă pentru mulți. Un preot armean cu memorie bună a mărturisit că îi recrutase pe toți conaționalii pe care îi îngropase în ultimii trei ani. Un deținut abia arestat găsea uneori o listă de morți pe care i-o puneau la dispoziție tovarășii de celulă.[205] Denunțarea persoanelor deja arestate și condamnate nu era socotită o discreditare.

Dar, desigur, asemenea tactici rareori îi satisfăceau pe anchetatori și majoritatea oamenilor cedau, implicînd contacte exterioare ale căror nume le erau prezentate ca fiind deja suspecte pentru simplul fapt că aparțineau unor cunoștințe.

În general, ofițerii NKVD dădeau dovadă de o brutalitate meschină, suficientă și birocratică, tratîndu-i pe deținuți ca pe niște vite pentru care nu se punea în nici un fel problema simpatiei. Există însă și multe rapoarte despre excepții neobișnuite, care arată că și în aceste situații umanismul de tip rusesc a persistat sporadic. Doi foști deținuți notează:

> Existau mulți oficiali de toate gradele, de la simplul gardian pînă la guvernatorul închisorii, care, mereu și mereu, sfidau regulamentele și își riscau propria libertate găsind ocazii de a ușura viața deținuților, dîndu-le pe ascuns hrană sau țigări sau spunîndu-le măcar un cuvînt să-i înveselească sau să-i aline.[206]

Jozsef Lengyel povestește însă că, deși își amintește „gardieni umani" și „comandanți cumsecade", anchetatorii erau, fără excepție, abjecți.[207] (Această divergență minoră reflectă fără îndoială creșterea brutalității NKVD-ului: chiar „Gletkin" despre care vorbește Koestler este o figură a perioadei Iagoda, mai curînd decît a perioadei Ejov.)

O santinelă NKVD însoțea un deținut înapoi în celula lui, după un interogatoriu la Butîrka. Ei s-au oprit la un robinet pentru ca deținutul să se spele de sînge. Spălîndu-se, acesta plîngea în hohote. Santinela a spus:

> Nu lua lucrurile în tragic, tovarășe! Viața este grea pentru toți, numai că unii trebuie să ducă povara. Poate că te-a bătut fără motiv, dar nu lua în seamă. Probabil că pe el îl doare mai tare inima haină decît pe tine tot corpul. Tu te poți spăla de sînge pur și simplu, dar el? Unde este apa care să poată spăla inima lui haină...?

Deținutul, ofițerul de armată Vasiliev, s-a întors în celulă mai alinat și a povestit despre umanismul special al poporului rus.[208]

O deținută, comunistă germană, povestește despre un gardian din trenul cu care era deportată, care i-a spus cînd plîngea: „Nu plînge. Nu va fi chiar așa de rău. Vei trece și prin asta și apoi te vei întoarce acasă." (Mai tîrziu, după ce a fost predată naziștilor, ea a remarcat ocazional același comportament blajin și sensibil la un gestapovist.)[209] E. Ginzburg povestește o întîmplare asemănătoare.

În 1937 (deși aceasta este o idee întrucîtva diferită), unii dintre vechii ofițeri NKVD au continuat să manifeste înțelegere pentru vechii bolșevici a căror nevinovăție și lipsă de oportunism erau evidente. O relatare sovietică aparținînd Antoninei Levkovici, arestată ca „soție a unui dușman al poporului" în 1937, după ce înaintase recurs pentru soțul ei arestat anterior, menționează mai multe manifestări de bunătate. De obicei ele se terminau prost pentru toți cei implicați. După o lună de zile petrecută în condiții proaste pe drum de la Moscova spre Kirghizia, ea și cele ce o însoțeau au întîlnit un ofițer NKVD care a încercat să le salveze de la foamete. El a fost acuzat de „milă intolerabilă pentru soțiile dușmanilor poporului" și a fost nevoit să se împuște pentru a nu fi arestat.[210]

Asemenea lucruri merită să fie reținute. Dar, în cel mai bun caz, ele au fost excepții. Standardul îl constituia brutalitatea nemiloasă sau, cel mult, indiferența neghioabă în fața morții și a suferinței. Un scriitor sovietic remarcă despre anchetatori: „Erau cu toții sadici, desigur. Și numai cîțiva au avut curajul de a se sinucide. Pas cu pas, urmînd o directivă de rutină după alta, ei au coborît treptele scării de la condiția umană la aceea de bestie... Dar

acest lucru nu s-a întîmplat decît gradual."[211] Oricum, cei cîțiva ofițeri și gardieni cu suflet nu au supraviețuit epurării NKVD-ului de către Ejov. Noii lui trupeți erau tineri criminali, bine antrenați, bine hrăniți, fără inimă. Ei fuseseră bine îndoctrinați cu ideea că orice manifestare de simpatie umană însemna o concesie în fața sentimentelor burgheze și o formă de trădare a luptei de clasă. Pe măsură ce se extindea, Epurarea devenea și mai severă.

„PROCESUL"

O dată ancheta încheiată, cazurile erau transferate organismelor judiciare și cvasi-judiciare pentru pronunțarea sentinței. Începînd din 1934, instanța competentă pentru cazurile politice a fost Colegiul Militar de pe lîngă Tribunalul Suprem. El dispunea de un personal numeros și se putea ocupa de mai multe cazuri simultan. Timpul necesar unui dosar era doar de ordinul minutelor, chiar dacă era vorba de demnitari (vezi p. 499) sau de generali (vezi p. 118). O figură mai puțin importantă, Evghenia Ginzburg, descrie desfășurarea procesului ei de șapte minute, în fața Colegiului, în 1937. Curtea a revenit în două minute cu un „verdict" care, a apreciat ea, ar fi luat douăzeci de minute numai să fie bătut la mașină.[212] Colegiul a rezolvat în acest fel zeci de mii de cazuri în anii Terorii. De la 1 octombrie 1936 pînă la 30 septembrie 1938, el a pronunțat 36 157 sentințe — 30 514 la moarte și 5 643 la detenție.[213] Ele se refereau numai la o mică parte din condamnați.

Cei care ajungeau în fața unui tribunal erau judecați potrivit Codului Penal, al cărui lung articol 58 acoperea toate formele de delicte, oricît de puțin politice. Acest articol era suficient de cuprinzător, sau astfel putea fi interpretat, pentru a se referi la orice persoană pe care NKVD-ul dorea să o „reprime". Și de multă vreme fusese interpretat draconic. O decizie din 2 ianuarie 1928 a Curții Supreme stabilise că delictele contrarevoluționare erau comise „atunci cînd persoana care le comitea, deși nu urmărea în mod direct un scop contrarevoluționar, a acceptat cu bună știință posibilitatea realizării acestuia sau ar fi trebuit să prevadă caracterul periculos din punct de vedere social al consecințelor acțiunilor sale"[214]. Definiția terorismului a fost extinsă treptat asupra actelor violente comise împotriva unei categorii ample de oameni. Nu numai oficialități din partid, ci și membri ai comisiilor de procurare a semințelor (în 1930), muncitori de elită (în 1931) și pionieri (în 1934) au fost incluși aici.[215]

O lege din 7 august 1932 a introdus pedeapsa cu moartea pentru o gamă largă de delicte împotriva proprietății de stat, iar tribunalele, se pare, au fost invitate să extindă și mai mult aplicarea acesteia în practică.[216] Pentru a da un exemplu din domeniul sabotajelor[217], o lege din august 1935 stabilea că făceau parte din această categorie adunatul spicelor după seceriș de către

femei, care în acest fel reușiseră pînă atunci să strîngă o cantitate oarecare. Țărăncile primeau în mod obișnuit zece ani pentru acest delict.[218]

Vîșinski a întărit aceste tendințe printr-o metodă interpretativă simplă:

> El a propus ca incendierea deliberată a proprietății de stat sau publice să fie judecată corespunzător, indiferent de motiv sau intenție, potrivit articolului 58, paragraful 9 al Codexului Penal al Republicii Ruse (Sabotaj). În consecință, actele comise fără intenție contrarevoluționară (de exemplu incendierea din motive de dușmănie personală, răzbunare etc.) trebuiau judecate în conformitate cu articolele referitoare la crimele de stat. Vîșinski a declarat că acestea nu sînt delicte penale obișnuite, ci ele devin acum crime de natură politică. El a recomandat revizuirea cazurilor penale în scopul de a le conferi caracter politic.[219]

Pentru a lua un caz specific:

> Vîșinski a cerut căutarea obligatorie a unei intenții contrarevoluționare în toate cazurile penale legate de deficiențe ale campaniei de strîngere a recoltei. În opinia lui, deficiențele campaniei de recoltare erau de multe ori determinate de activitatea sabotorilor care trebuiau „neutralizați". De exemplu, în timpul campaniei de recoltare din 1937 s-a constatat că mai multe culturi fuseseră infestate de căpușe. Invazia a fost pusă pe seama activității elementelor contrarevoluționare ostile și în legătură cu aceasta au fost instituite foarte multe cazuri penale. Multe dintre acțiunile intentate în legătură cu invazia căpușelor în culturile cerealiere au fost total nefondate. Totuși, Vîșinski a cerut procurorilor să insiste asupra aplicării unor pedepse severe în toate cazurile penale legate de culturile infestate de căpușe.[220]

Cît privește procesul propriu-zis, „el a afirmat în repetate rînduri că într-un proces penal probabilitatea vinovăției este suficientă. Instruindu-i pe procurori în « arta de a identifica sabotori », Vîșinski a susținut că aceasta se realizează nu prin evaluarea amănunțită, completă și obiectivă a dovezilor adunate pentru un caz penal, ci prin așa-numitul « fler politic »"[221].

Iar desfășurarea proceselor penale a fost ușurată de dispoziția lui potrivit căreia, „dacă nu există o necesitate specială, este inutilă repetarea a ceea ce a fost deja stabilit prin ancheta preliminară"[222].

În consecință au apărut acele rezultate extraordinare precum cazul unei femei condamnate la zece ani de închisoare, potrivit articolului 58, paragraful 10, pentru că după arestarea lui Tuhacevski a afirmat despre el că era un bărbat frumos[223], sau acela al unui artist care a primit cinci ani pentru că a adăugat o literă *u* lozincii „Viața a devenit mai bună, viața a devenit mai veselă: Stalin", schimbîndu-i sensul în „Viața a devenit mai bună... pentru Stalin"[224]. Neinformarea, considerată complicitate, era tratată cu severitate. Într-un caz minor, în care principalul vinovat primea șase ani, cel care nu informase primea trei, în conformitate cu articolul 58 (*xii*).[225] Potrivit aceluiași articol, un bărbat a fost condamnat la trei ani de pușcărie pentru că „a zîmbit înțelegător" cînd, la Odessa, niște docheri beți de la masa de

alături își spuneau anecdote antisovietice.[226] O femeie de origine tătară, înscrisă inițial pe lista troțkiștilor, a fost redistribuită de ofițerul NKVD care se ocupa de aceste cazuri ca naționalistă burgheză, pe motivul că „s-a depășit cota de troțkiști, dar nu avem destui naționaliști, deși au fost arestați toți scriitorii tătari pe care îi cunoaștem"[227]. Un matematician de douăzeci de ani, fără preocupări politice, a fost condamnat numai pentru că mama lui, o bătrînă revoluționară socialistă, a fost ridicată în 1937. Dar el se născuse într-o închisoare țaristă.[228]

Procedurile de la tribunal erau în cel mai bun caz niște formalități. Tribunalul Suprem și Colegiul Militar măcar cereau prezența acuzatului, deși un comunist bulgar, căzut victimă regimului, descrie astfel ședința Colegiului, în care a fost condamnat: „Procuror, nu. Martori, nu. Alți acuzați, nu. Avocat să mă apere, nu."[229]

Puține cazuri însă ajungeau la tribunal. Articolul 8 al Codului Muncii de Corecție specifică: „Sînt îndreptate către munca de corecție persoanele care au fost condamnate la astfel de muncă prin (*a*) sentința unui tribunal; (*b*) decretul unui organ administrativ." Acesta din urmă era de obicei „Comisia specială" a NKVD-ului, care funcționa potrivit legilor din 10 iulie și 5 noiembrie 1934 (înlocuind Colegiul Judiciar al OGPU).

Comisia specială era formată din adjunctul șefului NKVD-ului, plenipotențiarul NKVD-ului din RSFSR, șeful Administrației principale a miliției și șeful NKVD-ului republicii unionale în care a apărut cazul respectiv. Participa de asemenea procurorul general al URSS sau adjunctul lui.[230]

Sentințele Comisiei speciale erau limitate la cinci ani, dar această prevedere a fost fie abrogată, fie ignorată destul de des; la scurtă vreme au început să apară condamnările la opt și zece ani. În orice caz, în timp ce o persoană care efectua o condamnare pronunțată de un tribunal era de multe ori eliberată, cea condamnată de Comisie primea pur și simplu o nouă condamnare la sfîrșitul celei dintîi. Formalitățile se desfășurau la Moscova și noua sentință îi era comunicată acuzatului în lagăr de către un reprezentant local al NKVD-ului.[231]

Comisiei speciale îi erau de obicei încredințate „cazurile în care nu existau dovezi suficiente pentru ca inculpatul să fie deferit justiției"[232]. Inculpatul nu avea dreptul la apărare, iar cazurile se judecau *in absentia*, ceea ce — după cum a remarcat o revistă juridică sovietică — „a creat condițiile preliminare pronunțării unor sentințe severe, nejustificate"[233].

Deși tribunalele interpretau Codul Penal cu mare elasticitate, Comisia specială considera că el era aplicat prea restrictiv pentru majoritatea cazurilor pe care le primea. Articolul 58 era citat ca bază a acuzațiilor, dar inculpații erau învinuiți potrivit următoarei clasificări:

K.R.T.D. – Activitate troțkistă contrarevoluționară
Pedeapsa obișnuită: cinci pînă la zece ani

K.R.D. – Activitate contrarevoluționară
Pedeapsa obișnuită: minim cinci ani

K.R.A. – Agitație contrarevoluționară
Pedeapsa obișnuită: minim cinci ani

C.S.I.R. – Membru al familiei unui trădător al patriei
Pedeapsa obișnuită: cinci pînă la opt ani

P.Ș. – Bănuială de spionaj
Pedeapsa obișnuită: opt ani

Ultimul este probabil un delict unic în istoria legislației mondiale.

Mai mult, cei care se înscriau în următoarele categorii puteau fi pur și simplu etichetați ca atare de procuror și trimiși în lagăr fără a mai fi supuși rutinei Comisiei speciale:

S.O.E. – Element periculos din punct de vedere social
Pedeapsa obișnuită: cinci ani

S.V.E. – Element dăunător din punct de vedere social (altfel spus, criminalii de drept comun)
Pedeapsa obișnuită: cinci ani[234]

Puterea de a aplica o pedeapsă în absența unei crime dovedite era înscrisă în articolul 22 al „Principiilor jurisdicției criminale", înscrise în Codul Penal fundamental, în care se spunea:

> Pedeapsa sub forma exilului poate să fie aplicată de procurorul general împotriva persoanelor recunoscute a fi periculoase din punct de vedere social, fără ca împotriva acestor persoane să se aplice proceduri penale pe baza acuzațiilor de comitere a unei infracțiuni specifice sau a unei contravenții specifice și, de asemenea, chiar și în acele cazuri în care un tribunal achită aceste persoane de acuzația că ar fi comis o infracțiune specifică.

La începutul anului 1937, se pronunțau încă sentințe ușoare. Un caz tipic din categoria K.R.T.D. este acela al unui electrician care cunoscuse cîțiva trotkiști și în a cărui cameră a fost găsit, la arestare, un exemplar din prima ediție a *Istoriei războiului civil* (în care figurau bineînțeles multe date despre rolul jucat de Trotki în perioada respectivă). Pentru acest motiv electricianul a primit trei ani.[235] Altcineva, un fost trotkist, a primit o condamnare mai lungă pentru că a călătorit cu trenul de la Moscova la Leningrad la 1 decembrie 1934.[236] Altul a primit trei ani pentru că se aflase în posesia unei poezioare despre Feuchtwanger și Gide, încadrate la categoria K.R.A.[237] Pentru copierea Testamentului lui Lenin pedeapsa obișnuită era de zece ani, potrivit articolului 57, paragraful 10, referitor la agitația antisovietică, deși uneori se pronunța pedeapsa cu moartea.[238] Un profesor de astronomie a

fost condamnat la zece ani (K.R.A.) pentru că se împotrivise căsătoriei fiicei sale cu un agent NKVD.[239] Un caz tipic în categoria P.Ș. a fost acela al unui profesor luat prizonier de război în Austria, în 1915 — aceasta fusese *unica* lui vinovăție.[240] Decretul din 14 septembrie 1937[241] a stabilit proceduri complet extrajudiciare pentru infracțiunile contrarevoluționare, iar sentințele au devenit mai severe. Mai mult, cei arestați în 1933 sau 1935 au fost rejudecați, iar sentințele comparativ mai blînde, de trei sau de cinci ani, pronunțate anterior, au fost „traduse... în limbajul anului 1937"[242].

După „procesul" judecat de Comisia specială (în absența acuzatului), acesta primea în cele din urmă sentința, într-un moment favorabil. Un deținut povestește că aflîndu-se în celulă a primit pur și simplu printr-o femeie de încredere, o fostă prostituată, o foaie de hîrtie murdară, scrisă la mașină, în care era anunțat că fusese condamnat de Comisia specială NKVD la cinci ani de lagăr.[243]

În pofida uriașei cantități de documente scrise, situațiile nelămurite proliferau. Se spune că o clădire întreagă de la Butîrka era ocupată de deținuți care nu puteau fi trimiși în lagăr pentru că împotriva lor nu existau nu numai mandate de arestare, dar nici acte, de nici un fel. Ei fuseseră condamnați în grup, iar judecătorii nu avuseseră posibilitatea să întocmească dosare; dar lagărele de muncă primeau numai deținuții care aveau acte.[244]

Comisia specială a continuat să joace acest rol în toată epoca lui Stalin. Dar, în timp ce Comisia, în forma ei oficială, a continuat să pronunțe condamnări la închisoare (mai lungi decît în perioada anterioară), din ea s-a desprins un nou organ ilegal. Încă de la 25 martie 1935, un simplu ordin NKVD a conferit puterile Comisiei speciale unor comitete formate din trei ofițeri NKVD, chiar dacă la lucrările acestora trebuia să fie prezent și un reprezentant al Procuraturii; comisiile au fost împuternicite să aplice aceleași sentințe ca și Comisia specială propriu-zisă. La 30 iulie 1937, deși acest lucru nu a fost niciodată anunțat, au luat ființă noi „troici", la indicațiile lui Stalin (deși „la inițiativa lui Kaganovici" și stabilite inițial printr-un „ordin special" al lui Vîșinski), autorizate să condamne la moarte.[245] Amintind, fără îndoială în mod conștient și în scopul de a sugera zorul revoluționar, așa-numitele tribunale de urgență din timpul războiului civil, ele erau formate adesea — ca „dvoiki" — numai din doi membri. La centru, după cum am văzut, își jucau rolurile Ejov și Vîșinski.

S-au înființat troici în toate raioanele și republicile; componența lor era ușor diferită, dar de obicei consta din șeful NKVD-ului ca președinte, prim-secretarul raional sau republican și președintele comitetului executiv local (sau un reprezentant al Procuraturii). Un articol sovietic recent ne spune că în realitate șeful NKVD-ului avea inițiativa sentinței, care era apoi pusă în practică, ceilalți doi adăugîndu-și inițialele *ex post facto*. La fel ca în cazul Comisiei speciale, inculpatul nu era prezent la lucrările troicăi. Condamnarea la moarte era pronunțată pe scară largă, *in absentia*. În Uzbekistan, scrie

presa sovietică din ultimul timp, troica republicană a ordonat 40 000 de execuții în 1937–1938, ceea ce ar echivala cu peste un milion în întreaga URSS. (Și toate acestea, desigur, în afara condamnărilor pronunțate de Tribunalele supreme ale Uniunii și ale republicilor autonome, tribunalele militare și alte organe similare. Mai mult, execuțiile puteau avea loc fără înscenarea unui proces, prin „ordin special", așa cum s-a întîmplat în cazul lui G. E. Prokofiev și al subordonaților lui în 1937 și al lui M. S. Kedrov și alții, în 1941.)[246]

Ordine de execuție suplimentare au venit de la Moscova. Ejov i-a telegrafiat șefului NKVD-ului de la Frunze, capitala Kirghiziei: „Ești însărcinat să extermini 10 000 de dușmani ai poporului. Raportează rezultatele prin semnal." Forma de răspuns era: „Ca răspuns la cele transmise la... au fost împușcați următorii dușmani ai poporului", urma o listă numerotată. Un ordin transmis NKVD-ului din Sverdlovsk solicita 15 000 de execuții. Un altul, pentru un orășel de lîngă Novosibirsk, cerea 500, mult peste capacitatea normală, astfel încît NKVD-ul a trebuit să împuște preoții și rudele lor, pe toți cei care criticaseră situația din țară, pe foștii membri ai armatelor albe, amnistiați, și așa mai departe, persoane care în mod obișnuit ar fi primit cinci ani sau mai puțin.[247] O relatare sovietică recentă ne spune că în februarie 1938 Ejov însuși s-a deplasat la Kiev pentru a convoca o conferință specială a NKVD-ului și a ordona peste 30 000 execuții în Ucraina.[248]

Condamnările oficiale la moarte sînt evaluate la maxim zece la sută din sentințe, pentru toate formele de procese.[249] Aceste cifre se bazează însă numai pe informațiile furnizate rudelor și s-au făcut falsificări pe scară largă, iar formularea „zece ani fără drept la corespondență" însemna de fapt „executat"; toate cadavrele identificate în gropile comune de la Vinnița și Kuropatî erau ale unor oameni care primiseră astfel de sentințe.

O autoritate sovietică din perioada Hrușciov a remarcat că „mulți au fost exterminați fără a fi judecați sau anchetați"[250]. Vîșinski însuși a favorizat metodele din afara legii. El a spus de mai multe ori: „Cînd este vorba despre anihilarea dușmanului, putem să o facem fără să-l mai judecăm."[251] De fapt, se pare că pînă în 1937 puține execuții au avut loc fără „judecată", exceptînd lichidarea opoziționiștilor aflați deja în lagăre. Prima lovitură s-a abătut asupra străinilor rezidenți în Rusia, inclusiv a cetățenilor naturalizați sovietici. Lipsiți de apărători cu greutate în partid și susceptibili de a fi acuzați de legături cu spionajul străin, la sfîrșitul anului 1936 aceștia au început să se îndrepte în număr mare către beciurile de execuție.

De obicei se știa cînd urmează o execuție într-o închisoare centrală. La ușa celulei apăreau mai mulți gardieni și un ofițer NKVD, care rareori se prezenta în alte situații. Uneori deținuții aveau timp să-și ia rămas bun și să lase tovarășilor de celulă obiectele pe care le mai posedau, de exemplu hainele.

Beciurile de la Lubianka erau un fel de subsol divizat în celule și coridoare. Mai tîrziu, potrivit rutinei instalate, într-una din aceste încăperi condamnații

își predau hainele și rămîneau îmbrăcați numai cu lenjeria albă. Apoi erau duși la celula morții și împușcați în ceafă cu un pistol automat TT, cu opt gloanțe. Un medic semna certificatul de deces, ultimul document introdus în dosarele lor, iar prelata de pe podea era luată de o femeie pentru a fi spălată; femeia era angajată special pentru această muncă.[252] (S-ar părea că execuția cu un pistol de calibru mic nu este prea umană. Din 9 432 de cadavre exhumate la Vinnița, 6 360 avuseseră nevoie de o a doua împușcătură, 78 de a treia și două de a patra, în timp ce multe altele fuseseră lovite în cap cu un obiect contondent, pentru a fi lichidate. Tot într-un articol sovietic recent se spune că la gropile comune de la Kuropatî, nisipul aruncat peste ultimul lot de deținuți uciși se mai vedea încă mișcîndu-se un timp după execuție.)[253]

La Lefortovo cadavrele erau incinerate și se mai foloseau, se pare, și alte crematorii: la Mînăstirea Danilovski a fost descoperită recent o piatră mortuară pentru „cenușa persoanelor necunoscute", care acoperă se pare mormîntul unor persoane executate și rămase neidentificate.[254] Și la Moscova, la Cimitirul Kalivnikovskoe, din inima orașului, a existat ceea ce presa sovietică descrie acum ca *„Babii Iar* de la Moscova", unde „în anii treizeci, cadavrele dezbrăcate erau aduse în căruțe la miezul nopții, cu cîrpe înfundate în găurile făcute de gloanțe în cap"[255].

Există un caz cînd documentele finale constau într-o notă adresată serviciilor sanitare și de înhumare ale NKVD-ului: „Vă rugăm să ridicați șase, douăsprezece sau oricîte cadavre, data, semnătura" și, pe verso, „Șase, douăsprezece, cîte cadavre incinerate, data și semnătura directorului crematoriului." Acestea se referă la cazuri importante, nu la oamenii împușcați și îngropați în groapa comună.[256]

La fel stăteau lucrurile și în alte părți. Se estimează de exemplu că la Gorki, în momentul culminant al epurărilor, în fiecare zi erau scoase din sediul NKVD-ului, de pe strada Vorobievka, între cincizeci și șaptezeci de cadavre ale deținuților executați. Imediat ce ei erau ridicați pentru a fi duși la execuție în sediul NKVD-ului, un alt deținut era pus să spoiască pereții celulelor în care stătuseră. Numele înscrise pe pereți trebuiau acoperite.[257]

Acum, cînd scriu, se cunosc mai multe locuri unde au avut loc execuții în masă: la Vinnița, loc descoperit de nemți în 1943, unde au fost exhumate peste 9 000 cadavre, deși o parte a zonei a rămas în continuare necercetată; între Habarovsk și Vladivostok, unde se pare că au fost executați 50 000 oameni în 1937 și 1938; Gorno-Altaisk; Bîkovnia, lîngă Kiev; un loc lîngă Leningrad, cu 46 000 cadavre; altul lîngă Tomsk; unul în apropierea binecunoscutului mormînt al polonezilor, de la Katîn; lîngă Celiabinsk, lîngă Poltava, la Donețk, lîngă Voronej și, mai presus de toate, groapa comună de la Kuropatî, lîngă Minsk, despre care s-a scris mult în presa sovietică în 1988 și 1989, devenită eponimul descoperirilor ulterioare și unde au fost îngropate nu mai puțin de 50 000 victime, dar presa sovietică a publicat ulterior estimări mult mai mari.[258] Între acestea erau incluse și numeroase locuri din vestul recent

anexatei Bielorusii, în perioada 1939–1941 (de fapt în cinci din cele opt gropi comune descoperite se aflau victime din vestul Bielorusiei, iar trei gropi datau din perioada 1937–1938, deși acest lucru nu este relevant). În orice caz, totalul este neașteptat de mare, mai ales cunoscînd că încă cinci amplasamente așteaptă să fie investigate numai la Minsk sau în apropiere și altele în capitalele raionale din Bielorusia. Și Bielorusia avea în 1937–1938 aproximativ a treizecea parte sau 3,4 la sută din populația sovietică, iar în 1939–1941 aproximativ a optsprezecea parte, adică 5,6 la sută. Marea majoritate a celor morți erau țărani și muncitori.[259]

Epurările continuaseră așadar, lovind din ce în ce mai adînc în fiecare strat al populației, pînă au ajuns în cele din urmă la masa de țărani și muncitori (adesea auxiliari în cazurile de sabotaj). Deși mulți de la acest nivel au fost împușcați, majoritatea au scăpat

> cu o simplă mărturisire referitoare la faptul că, în scopul de a produce agitație contrarevoluționară, ar fi afirmat că lipseau anumite alimente sau benzina, sau că pantofii fabricați de industria sovietică erau de calitate inferioară sau ceva de genul acesta. Era suficient pentru o condamnare la muncă forțată timp de trei pînă la șapte ani, potrivit articolului 58.[260]

Multe relatări ale unor foști deținuți cuprind istorii de felul următor: în septembrie 1937 mai multe sute de țărani au fost aduse pe neașteptate la închisoarea Harkov. Nimeni dintre oficialii închisorii nu știau de ce fuseseră arestați, astfel încît țăranii au trebuit bătuți pentru a face o mărturisire de orice fel. Dar nici țăranii nu știau de ce ajunseseră în închisori. În cele din urmă s-a conturat un caz:

> Acuzațiile care li se aduceau erau relativ puțin grave. Majorității li s-a cerut doar să mărturisească acțiuni de agitație contrarevoluționară și de sabotaj. Ei plănuiseră să otrăvească fîntîni și să incedieze hambare, îl blestemaseră pe Stalin și organizaseră agitație împotriva recoltării cerealelor. Toate niște bagatele. Vreo douăzeci dintre ei erau însă într-o situație mai problematică. Ei au fost acuzați că plănuiseră să fure cîțiva cai cu care să intre în orașul cel mai apropiat și să declanșeze o insurecție. Urmau să fie trase clopotele bisericilor și la acest semnal să se ridice la luptă toate satele. Nimic din toate acestea nu se întîmplase de fapt: fîntînile nu fuseseră otrăvite, vitele nu pățiseră nimic, grajdurile nu fuseseră incendiate, caii nu fuseseră furați. Totul era doar invenție.[261]

În tot restul perioadei Ejov, țăranii au predominat în închisori. Ei veneau în grupuri cu o structură aproape identică. Mai întîi era arestat președintele colhozului. El îi menționa drept complici pe membrii comitetului, iar aceștia pe maiștri, care îi implicau pe țăranii de rînd. De obicei țăranii mărturiseau de îndată ce aflau ce se dorea de la ei. În această etapă NKVD-ul îi anunța neoficial ce li se cerea, folosindu-se de informatori. Țăranii plecau spre lagărele din nordul îndepărtat în loturi, de două ori pe săptămînă.[262]

Chiar și acolo departe, la periferia Uniunii, un observator britanic aflat pe atunci la Lenkoran, în Azerbadjan, a văzut camion după camion, succedîndu-se la intervale regulate de timp pe tot parcursul zilei, pline cu țărani turci escortați de NKVD. Vapoare, inclusiv bărci de pasageri, deviate în mod special de la ruta lor obișnuită, îi așteptau pentru a-i transporta în partea cealaltă a Mării Caspice.[263]

În vara anului 1937 un viitor scriitor sovietic remarca „scara formidabilă a operațiunii": „Toate agențiile lucrau într-un ritm inuman. Oamenii nu se puteau ține pe picioare; mijloacele de transport erau insuficiente; celulele supraaglomerate erau pe punctul de a exploda; tribunalele funcționau douăzeci și patru de ore pe zi!"[264]

Un ofițer NKVD arestat în noiembrie 1938 a afirmat că de șase luni poliția secretă înțelesese că epurările nu mai puteau continua în același ritm.[265] NKVD-ul dispunea în acel moment de dosare care dovedeau că aproape toți oficialii de frunte, de pretutindeni, erau spioni. Mulți dintre aceștia nu au fost niciodată arestați. Un exemplu este profesorul Bogomoleț, care era Președintele Academiei Ucrainene de Științe cînd a murit; în dosarul lui existau cel puțin zece declarații ale unor oameni de știință arestați, care îl implicau drept spion fascist.[266]

Sistemul bulgărelui de zăpadă ajunsese într-o etapă în care jumătate din populația urbană era înscrisă pe listele NKVD-ului. Nu puteau fi toți arestați și nici nu exista vreun motiv special pentru a-l ridica pe unul și nu pe celălalt. Toate vechile „categorii" fuseseră în mare măsură lichidate: foștii partizani, vechii bolșevici, opoziționiștii și așa mai departe. Noile arestări, operate chiar în rîndurile NKVD-ului, arătau că situația fusese înțeleasă. De asemenea se răspîndise sentimentul că mulți oameni fuseseră arestați fără discriminare, iar acum „nici nu se știa ce trebuia făcut cu ei"[267].

Pînă la căderea lui Ejov fusese arestată nu mai puțin decît cinci la sută din populație — cu alte cuvinte, cel puțin o persoană din douăzeci. Putem spune, practic, că în medie una din două familii din țară avea un membru în închisoare. În rîndul claselor educate proporțiile erau mult mai mari.

În 1938 toate acestea deveniseră imposibile chiar și din punctul de vedere al lui Stalin. Prima întrebare importantă pe care o punea un anchetator era: „Cine sînt complicii tăi"? Astfel încît după fiecare arestare urmau mai mult sau mai puțin automat alte cîteva. Dacă situația ar fi continuat însă alte cîteva luni și fiecare nouă victimă ar fi numit numai doi sau trei complici, valul următor ar fi lovit 10–15 la sută din populație, iar curînd după aceea ar fi urmat 30–45 la sută. Există numeroase teorii privind motivația lui Stalin în toată această poveste oribilă, iar întrebările privind motivele pentru care el a oprit teroarea în masă i-au nedumerit pe mulți comentatori. Ne putem da însă seama că se atinseseră limite exagerate. A continua ar fi fost imposibil din punct de vedere economic, politic și chiar fizic, pentru că anchetatorii, închisorile și lagărele deja supraîncărcate nu ar mai fi făcut față. Iar între timp epurările în masă își jucaseră rolul. Țara era zdrobită.

10

PE FRONTUL CULTURAL

Mandelștam obișnuia să spună că ei au știut întotdeauna ce făceau: scopul era de a distruge nu numai poporul, ci însuși intelectul.

NADEJDA MANDELȘTAM

Intelectualitatea rusă fusese de mai bine de un secol păstrătoarea tradițională a ideilor de rezistență în fața despotismului și, mai presus de toate, a unui control strict. Era firesc ca epurările să o vizeze cu o forță deosebită. Comuniștii nu numai că au luat în serios întregul principiu al ideilor bune și proaste, precum și necesitatea de a le zdrobi pe acestea din urmă, dar ei au și dezvoltat din ce în ce mai mult teoriile referitoare la formă și metodă în cadrul artelor și științelor, astfel încît se putea întîmpla ca o persoană, altminteri membru de partid cu vederi ortodoxe în toate privințele, să formuleze opinii în biologie sau în creația teatrală care să-l conducă direct la prăbușire.

În condițiile din Uniunea Sovietică lumea academică s-a suprapus cu cea guvernamentală într-o proporție mai mare decît în mod obișnuit în alte părți. Economiștii fuseseră implicați în Comisia de Stat a Planificării și căzuseră victime epurărilor, majoritatea în anii 1930. Dar o suprapunere considerabilă exista și în alte sfere, precum afacerile externe sau cultura. Aflăm că un „profesor" din Comisariatul pentru Afaceri Externe i-a adresat un apel lui Molotov să intervină în favoarea tatălui său, arestat pentru ceea ce el credea a fi o neînțelegere. Molotov a făcut următoarea adnotare: „Lui Ejov: Cum se face că acest profesor mai este încă la Comisariatul Poporului și nu la NKVD?" În consecință, autorul scrisorii a fost arestat ilegal.[1]

În lunile martie, aprilie și mai 1937 au apărut în presă articole care atacau deviaționismul din domeniul istoriei și economiei, precum și din rîndul „cadrelor" literare. Un articol special semnat de Molotov a înăsprit tonul campaniei.[2]

Istoricii erau cu deosebire vulnerabili. Întreaga școală de istorici ai partidului, care a urmat după Pokrovski, a fost arestată. Istoricii erau deseori etichetați ca teroriști. Este chiar uimitor cît de multe dintre bandele teroriste importante au fost conduse de istorici. Sokolnikov a menționat cu naturalețe la procesul lui că „arestările începuseră cu istoricii"[3]. Prigojin, unul dintre teroriștii de frunte ai grupului supus judecății, era istoric. La fel erau Karev, Zeidel, Anișev, Vanag, Zaks–Gladnev, Piontkovski și Friedland, numiți în procesele din 1936 și 1937 teroriști activi. Radek a afirmat despre Friedland că se afla la conducerea unui grup terorist „format, de fapt, din istorici": „noi îi numeam, între noi, grupul « istoric sau isteric »"[4]. Profesorii

constituiau o categorie convenabilă de suspecți deoarece poziția le permitea să recruteze teroriști plauzibili, aceștia fiind studenții — o altă clasă în rîndurile căreia s-au operat numeroase arestări. S-a afirmat în contextul dovezilor din procesul din 1937, ca un fapt normal, că organizația teroristă din Siberia și-a căutat cadrele „mai ales printre tinerii din universități"[5].

Friedland și ceilalți erau istorici ai partidului și au fost implicați în mod automat în controversă. Dar lumea academică fără de partid se afla și ea într-o poziție dificilă. Dacă omul de pe stradă putea pune capăt vorbăriei, profesorii erau obligați să țină conferințe în fața unui public în mijlocul căruia se aflau, în mod inevitabil, informatori pregătiți să sesizeze orice ar fi putut să fie interpretat ca „ostil". (Și colegii puteau fi în slujba poliției. Se spune despre un profesor renumit, de mare erudiție, din Dnepropetrovsk, care ar fi comis în trecutul său fapte speculate de NKVD, că era un foarte eficient agent provocator.)[6]

Un profesor de istorie antică, Konstantin Șteppa, a căzut în dizgrație pentru afirmația că Ioana d'Arc era nevrotică. Ioana fusese prezentată într-o lumină ostilă sau ignorată pînă la mijlocul anilor 1930, dar o dată cu constituirea Frontului Popular în Franța ea a fost numită eroină a mișcării de rezistență națională, astfel încît observațiile profesorului s-au abătut de la linia partidului. După o serie de necazuri considerabile datorate acestui fapt, profesorul a fost din nou mustrat pentru că s-a referit la legenda lui Midas într-un context nefericit. Vorbind despre demonologia antică și creștină, el a afirmat că oamenii de la țară sînt întotdeauna înapoiați. Din păcate, Trotki, la fel ca mulți alții, exprimase aceeași idee. În sfîrșit, referindu-se la mișcarea donatistă din nordul Africii în timpul Imperiului Roman, profesorul a arătat că a fost vorba atît de o mișcare națională, cît și de o rebeliune țărănească, devenind astfel naționalist burghez. În acest timp, în 1937, prietenii și colegii lui erau arestați pe scară largă.

> Natural, îmi părea rău pentru colegii mei, dar nu numai că-mi părea rău. Îmi era și teamă de ei. Doar puteau să spună destule despre conversațiile pe care le purtaserăm, în care noi nu exprimaserăm întotdeauna opinia ortodoxă. Nu existase nimic criminal în aceste discuții; ele nu conținuseră atacuri la adresa puterii sovietice. Dar critica trivială, nemulțumirile și exprimarea resentimentelor și dezamăgirii nelipsite în fiecare conversație îl făceau pe fiecare cetățean sovietic să se simtă vinovat.[7]

A urmat apoi sinuciderea lui Liubcenko și a soției lui, N. Krupenik. Din păcate soția fusese lector universitar și, bineînțeles, toți membrii personalului Universității din Kiev au devenit suspecți de prim rang. În universități și agențiile culturale a ieșit la iveală o vastă rețea de naționaliști burghezi. Cu toate acestea profesorul nu a fost arestat decît în martie 1938. După o anchetă severă care a durat cincizeci de zile și a fost efectuată de treisprezece „magistrați", el a fost acuzat de complicitate la o încercare de asasinare a lui

Kossior. Căderea lui Kossior a dus la retragerea acuzației în cazul lui și în altele, fiind înlocuită cu aceea de spionaj în favoarea Japoniei. Ea se baza pe următoarele fapte: o perioadă de timp profesorul fusese șeful Comitetului „bizantinologic" al Academiei Ucrainene de Științe. Apoi termenul a ajuns să fie considerat reacționar și a fost înlocuit cu acela de „Orient Mijlociu". Această legătură cu „Orientul" a fost considerată adecvată pentru suspiciunea de simpatizare cu o țară străină din est și de spionaj în favoarea ei. S-a arătat că profesorul conferențiase despre Alexandru cel Mare și Hannibal, în fața ofițerilor din Armata Roșie, fapt ce i-a prilejuit contacte cu armata și deci ocazia de a face spionaj. Apoi s-a dovedit că s-a întîlnit chiar cu străini, în persoana profesorului Hroznîi, marele specialist în istorie hitică, care îl „recrutase" prin intermediul unui alt bizantinolog care ținuse conferințe în Extremul Orient sovietic, ajungînd astfel foarte aproape de Japonia. În sfîrșit, s-a găsit un contact indirect cu un profesor din Odessa care se întîlnise cu consulul japonez de acolo. Rapoartele transmise la Tokio prin acest lanț de spionaj constau în observații privind „moralitatea politică" a armatei și aici s-a stabilit un fapt adevărat, acela că acuzatul îi spusese odată unui coleg că unii dintre ofițerii superiori îl confundaseră pe Napoleon al III-lea cu Napoleon I și pe Alexandru cel Mare cu Cezar.[8]

Cînd situația s-a mai detensionat, după demiterea lui Ejov, unii dintre academicienii supraviețuitori și-au retras mărturisirile, acuzațiile au început să se atenueze și în cele din urmă, la începutul toamnei lui 1939, profesorul a fost eliberat. El a avut noroc. Alții continuau să fie arestați, începînd cu V. G. Sorin de la institutul Profesorilor Roșii, reținut ca dușman al poporului în 1939 și decedat în închisoare sau în lagăr în 1944[9], pînă la lectori fără de partid. (Se spune că Sorin a fost dispus să-i furnizeze lui Stalin texte adecvate, dar „a tras linia cînd i s-a cerut să *inventeze* texte și să *falsifice* citate".)[10] La plenara din februarie–martie 1937 Jdanov se plînsese că din cei 183 de membrii ai institutului pentru Profesorii Roșii, 32 fuseseră arestați între 1933 și 1936, și mai recent alți 53 fuseseră descoperiți dușmani ai poporului.[11]

Se întîmpla uneori la cîte o ședință de la universitate, unde un profesor era denunțat cu acordul catedrei, ca un susținător al acestuia să se ridice în picioare și să ceară dovada acuzațiilor formulate împotriva colegiului. Autorii unor asemenea solicitări erau invariabil denunțați pentru atitudine contrarevoluționară și întotdeauna reduși la tăcere, iar de multe ori chiar arestați. La o ședință de la Academia de Științe din Kiev, de exemplu, cineva l-a denunțat pe profesorul Koperșinski. Un alt om de știință, comunist, Kaminski (nu ministrul sănătății) a observat: „Acolo unde vorbește instinctul de clasă, dovada nu mai este necesară." Mai tîrziu el a fost la rîndul lui arestat. Secretarul Academiei a fost acuzat public în presa locală pentru că a cerut dovezi despre un denunț similar.[12] El a fost unul din cei treisprezece secretari ai Academiei care s-au succedat între 1921 și 1938, toți fiind arestați. (Din

cei șapte directori ai Universității din Kiev din aceeași perioadă, șase au fost arestați și unul a murit de moarte naturală.)[13]

Și la Academia de Științe din Bielorusia a fost descoperit un „centru al activității de spionaj a dușmanilor poporului", incluzîndu-i pe cei aflați în funcțiile de conducere — sînt enumerate 38 nume pentru opt instituții.[14]

Academia de Științe acoperă o gamă largă de discipline. Dar trebuie să remarcăm că epurările au fost violente nu numai printre bizantinologi și așa mai departe, de care un stat cu orientare tehnologică se poate foarte bine lipsi, ci și în rîndul oamenilor de știință din domeniul ingineriei. Fizicianul Weissberg descrie situația de la Institutul de Fizică din Harkov:

> Ascultați, am spus. Institutul nostru este unul dintre cele mai importante de acest fel din Europa. De fapt, probabil că nu mai există alt institut cu atîtea laboratoare de diferite specialități și atît de bine echipate. Guvernul sovietic nu a făcut economie. Oamenii noștri de știință cei mai buni au fost parțial instruiți în străinătate. Ei au fost mereu trimiși la fizicieni de frunte din întreaga lume, pe cheltuiala guvernului, pentru a-și îmbogăți cunoștințele și experiența. Institutul nostru a avut opt laboratoare, conduse fiecare de un om capabil. Și care este situația acum? Șeful laboratorului de cristalografie, Obremov, este arestat, la fel șeful laboratorului de temperaturi scăzute, Șubnikov. Șeful celui de al doilea laborator de temperaturi scăzute, Ruhemann, a fost deportat. Șeful laboratorului de dezintegrare atomică, Leipunski, este arestat, la fel și șeful laboratorului Röntgen, Gorski, șeful laboratorului de fizică teoretică, Landau și șeful stației de experimentări la temperaturi scăzute, eu însumi. După cîte știu, Slutki, șeful laboratorului de unde ultrascurte, este singurul care se mai află la lucru.
>
> Între cei arestați se numără întemeietorul institutului, profesorul Obremov — primul lui director, profesorul Leipunski, membru al Academiei de Științe și mai tîrziu director al institutului; profesorul Lev Davidovici Landau, cel mai bun teoretician în fizică din Uniunea Sovietică.* Landau fusese deja scos cu forța din institut de GPU și se dusese la Moscova să lucreze cu profesorul Kapița. Eu supravegheam construcția unei noi stații de experimentare pentru temperaturi scăzute, dar am fost arestat înainte de darea ei în funcțiune. Succesorul meu a fost Komarov. Și el a fost arestat. Cine să mai continue?
>
> ...Este nevoie de cinci ani pentru a forma un inginer, și chiar și atunci guvernul are o groază de probleme pînă să găsească ingineri adecvați pentru noile fabrici. Dar un fizician capabil are nevoie de zece-cincisprezece ani de pregătire.[15]

Matvei Bronștein, un tînăr fizician strălucit, era căsătorit cu scriitoarea Lidia Ciukovskaia. El a fost arestat și împușcat la 18 februarie 1938. Soția a scris atunci povestirea „*Sofia Petrovna*" (publicată în Rusia abia în 1988, în revista leningrădeană *Neva*). Autoarea o citise Annei Ahmatova și altor

---

* Landau, mult timp cel mai mare savant al Rusiei, povestește cum era să moară în închisoare, ca „spion german". Colegul lui, Piotr Kapița, dînd dovadă de un curaj extraordinar, a reușit în cele din urmă să-l convingă pe Stalin de valoarea sa (*Komsomolskaia pravda*, 8 iulie 1965). (*N. a.*)

opt persoane care au fost de acord că povestirea nu putea fi păstrată în apartamentul unei „soții de dușman al poporului". NKVD-ul a auzit despre text și a percheziționat locuința. Îl luase un prieten care a murit însă în asediul Leningradului. Înainte de a muri, el s-a tîrît pînă la sora lui și i-a lăsat manuscrisul în păstrare. După război sora a păstrat manuscrisul prin înțelegere cu Ciukovskaia, pînă cînd a murit și ea, în 1956. După ce lucrurile defunctei au fost risipite, Ciukovskaia a găsit în cele din urmă manuscrisul în fundul unui coș de hîrtii, acoperit de praf. Puține asemenea documente (căci textul istorisește fapte reale) s-au păstrat. El ar fi putut să fie publicat în vremea lui Hrușciov, dar autoarea a refuzat să schimbe fie și un singur cuvînt.[16]

Epurările s-au extins și în domeniul științelor mai tehnice. Academicianul Berg scrie, de exemplu:

> Au urmat după aceea timpuri grele: 1937, pierderea prietenilor apropiați. Nu peste multă vreme am fost și eu arestat pe baza unui denunț ridicol și stupid. Am stat în închisoare exact 900 de zile. Am fost eliberat puțin înainte de izbucnirea războiului. În acei ani radiotehnologia a suferit pierderi enorme. Au fost închise institute și laboratoare, iar oamenii au dispărut.[17]

Serghei Korolov, geniul unic de la care au pornit primele programe spațiale sovietice, a fost trimis la Kolîma, dar a fost adus în cele din urmă la grupul de aviație din închisoarea NKVD-ului, KOSOS, de lîngă rîul Iauza. I se spusese că „țara noastră nu are nevoie de focurile dumitale de artificii. Sau poate construiești rachete ca să atentezi la viața conducătorului nostru?" Korolov disprețuia regimul și era convins că urma să fie împușcat.[18]

Proiectantul de aeronave A. N. Tupolev a fost arestat la 21 octombrie 1937. El a fost ținut în picioare „ore în șir. Pentru că sînt greu, a fost destul de dificil"[19]. Dar, la sfatul lui Muklevici, unul dintre tovarășii lui de celulă, a mărturisit înainte de a i se întîmpla ceva mai rău.[20] (Soția lui a fost de asemenea arestată.)[21]

Tupolev era acuzat că vînduse nemților planuri utilizabile pe avioanele Messerschmidt 109.[22] (Aviatorul Levanevski îl denunțase lui Stalin cu cîțiva ani mai înainte, ca sabotor.) În noiembrie 1938 Tupolev și-a retractat o parte din mărturisire și în anii următori și-a susținut nevinovăția în mai multe recursuri. În cele din urmă a primit o condamnare de numai zece ani. Mai tîrziu (după ce politica externă s-a schimbat) a fost acuzat de spionaj pentru Franța, dar în 1941 a fost eliberat. Între timp el lucrase împreună cu alți oameni de știință într-una din acele unități de cercetări ale NKVD-ului care foloseau deținuți, de tipul celei descrise în *Primul cerc*.[23]

Un alt proiectant de aparate de zbor, Ceaikovski, a fost și el arestat. Soția lui, arestată la rîndul ei, și-a primit într-o zi hainele, a fost dusă la manichiură și la coafor și i s-a spus că urma să-și întîlnească soțul, dar că nu trebuia să-i spună că și ea se afla la pușcărie. Ceaikovski s-a liniștit și i-a spus că acum se putea ocupa cu mintea limpede de munca tehnică pe care i-o încredințaseră

la Lubianka. Se pare că el a fost totuși împușcat mai tîrziu[24], ca majoritatea figurilor de frunte din industria aeronautică.[25]

În general vorbind, științele care aveau în vreun fel legătură cu politica sau ideologia au dus-o cel mai prost. Științele înrudite cu agricultura au avut o situație proastă din două puncte de vedere. Institutul Meteorologic a fost supus unor epurări violente încă din 1933, pentru că nu prevăzuse vremea proastă care avea să afecteze culturile.[26] În parte datorită acelorași motive, au avut o soartă grea și astronomii care cercetau petele solare. Serviciul solar fusese înființat în 1931 pentru a ajuta prevederea evoluțiilor meteorologice pe termen lung; rezultatele erau de obicei imperfecte, deși se aduceau învinuiri și teoriilor nemarxiste privind dezvoltarea petelor solare.[27] Însă astronomia în general a suferit o epurare devastatoare, condusă de pseudoastronomul stalinist Ter-Oganezov. Ea a început în primele luni ale lui 1936 și curînd după aceea presa a atacat marele observator Pulkovo care fusese cunoscut la începuturile lui drept „capitala astronomică a lumii". Distinsul astronom B. V. Numerov, arestat în noiembrie, a recunoscut în urma unor bătăi crunte că organizase grupul contrarevoluționar al astronomilor care se ocupau de spionaj, teroare și distrugeri. Grupul „atrăsese în orbita sa un număr semnificativ de oameni de știință".

Între 1936 și 1938 au dipărut în total aproximativ 27 de astronomi, majoritatea figuri de primă mărime. Activitatea la Pulkovo a fost aproape complet întreruptă, iar observatoarele din Tașkent și din alte părți au avut de asemenea mult de suferit. Astronomia rusă, care se aflase pe primul loc în lume, era devastată.[28] Să ne aducem aminte ciudățenia că Stalin căpătase prima slujbă din viața lui într-un observator.

Biologia era desigur un domeniu deosebit de sensibil. O dată cu apariția lui Lîsenko, la începutul anilor 1930, a început o luptă „ideologică" acerbă. G. A. Levițki și N. P. Avdulov, citologi, fuseseră deja arestați în 1932, dar au fost eliberați ulterior. Cam în același timp au fost arestați și alți biologi.

În decembrie 1936 a fost arestat și executat binecunoscutul profesor I. J. Agol, acuzat de trotkism. Profesorul S. G. Levit, șeful Institutului Medico-Genetic a fost exclus din partid pe motiv că ideile sale în domeniul biologiei erau pro-naziste. (Comisarul poporului pentru Sănătate, G. M. Kaminski, a fost și el criticat pentru că i-a luat apărarea.)[29] Levit a fost arestat în mai 1937 și a murit în închisoare. Mai mulți biologi remarcabili, precum Levițki, Karpecenko și Govorov, au pierit la rîndul lor, la fel ca și celebrul N. M. Tulaikov, directorul Institutului pentru Cereale, care a fost arestat în 1937 și a murit în 1938, într-unul din lagărele de muncă de la Marea Albă. Botanistul A. Ianata a fost împușcat la 8 iunie 1938, pentru că propusese folosirea substanțelor chimice pentru distrugerea buruienilor, împotriva sfaturilor susținătorilor lui Lîsenko.[30] Max Levin, fost șef al Republicii Sovietice Bavareze din 1919, pare să fi dispărut de asemenea mai degrabă în calitatea lui de biolog decît în aceea de politician.[31]

În acest domeniu, ca și în cel politic, la început au fost arestate figurile mai puțin importante, lațul strîngîndu-se astfel în jurul superiorilor lor. Trofeul a fost academicianul N. I. Vavilov, marele genetician, favoritul lui Lenin. În 1935 el renunțase la funcția lui de șef al Academiei Unionale Lenin de Științe Agricole în favoarea lui A. I. Muralov, pînă atunci adjunct al comisarului pentru Agricultură. Muralov a fost arestat la 4 iulie 1937; i-a urmat profesorul G. K. Meister, la rîndul lui arestat la începutul anului 1938. După o intrigă acerbă și murdară, a preluat postul Lîsenko.

Vavilov avea necazuri la începutul anului 1940, în legătură cu cea mai bună politică agrară ce trebuia aplicată în zonele anexate de la Finlanda. A urmat o ceartă deschisă cu Lîsenko. În august Vavilov efectua un turneu în Ucraina. Se afla la Cernăuți cînd a fost chemat pe neașteptate la Moscova și arestat, la 6 august. Dosarul cazului lui (la care biologi de frunte au căpătat acces după căderea lui Lîsenko în 1964) cuprinde o scrisoare adresată de Beria lui Molotov, ca membru în Biroul Politic însărcinat cu problemele științei, în care îi cerea acestuia permisiunea de a-l aresta pe Vavilov. Vavilov a fost anchetat unsprezece luni și supus la peste o sută de interogatorii. El a fost judecat la 9 iulie 1941 de Colegiul Militar, sub acuzațiile de conspirație de dreapta, spionaj pentru Anglia și altele. A fost condamnat la moarte.

Veteranul biolog D. N. Prianișnikov, împreună cu fratele lui Vavilov, fizician, a discutat cu Beria și Molotov în încercarea de a obține eliberarea lui, dar în zadar. Se pare că Prianișnikov a intervenit și prin intermediul soției lui Beria, încercînd să obțină condiții de detenție mai bune pentru colegul lui, și a avut chiar temeritatea de a-l nominaliza pe Vavilov pentru Premiul Stalin în 1941.

Vavilov era deținut la vremea aceea în închisoarea Saratov. „Cînd vorbești despre trecut îl vezi în fața ochilor pe academicianul Vavilov, dar acum, în opinia anchetatorilor nu mai este decît un rahat." Ținut aproape un an în celula condamnaților, un beci fără ferestre, lipsit de exerciții fizice, el a fost salvat probabil de la moarte de alegerea în 1942 ca membru al Societății Regale din Londra; sentința i-a fost comutată în douăzeci de ani de pușcărie. Era însă prea tîrziu. Distrofia avansase prea mult; era „un om sfîrșit" și a murit la 26 ianuarie 1943. În 1942 soția și fiul lui fuseseră evacuați din Leningrad la Saratov și au trăit în tot acest timp la cîțiva kilometri de închisoarea în care murea el. Dar fuseseră informați că el se afla la Moscova și nu au știut de prezența lui acolo.[32]

Triumful ideilor lui Lîsenko a fost cel mai extraordinar indiciu al degenerării intelectuale a gîndirii partidului, ce a urmat după înlocuirea de către Stalin a secțiunii intelectuale a aparatului cu propriile sale creaturi, precum Mitin și Mehlis, la începutul anilor 1930. Sceleratul întregii opere din acest punct de vedere a fost șarlatanul I. I. Prezent, care a stabilit ortodoxismul liniei Lîsenko prin manipularea complexă și superficial sofisticată a frazeologiei marxiste. Dacă putem spune ceva bun despre Jdanov este că el nu

s-a lăsat niciodată total păcălit de Lîsenko, iar distrugerea definitivă a biologiei sovietice s-a realizat abia în 1949, ca parte integrantă a propriei lui înfrîngeri politice și a morții. Între timp însă, verbalizarea impresionantă, sprijinită de intrigi vicioase, i-au asigurat lui Lîsenko o poziție de supremație, chiar dacă deocamdată nu una de monopol.

Alt domeniu în care o doctrină complet eronată a fost declarată ortodoxă l-a constituit lingvistica. La sfîrșitul anilor 1920, învățăturile lui N. Marr, care susținea că toate limbile sînt derivate din patru sunete *rosh, sal, ber* și *yon*, au devenit acceptate ca înscriindu-se în linia marxistă. Este un punct de vedere universal respins. În consecință, vechii profesori au fost exilați, mai tîrziu cărțile lor au fost retrase, iar în 1937 și 1938 ei au fost arestați. Un caz important l-a reprezentat profesorul E. D. Polivanov, prieten cu Maiakovski, arestat în 1937 și împușcat la 25 ianuarie 1938.[33] (Stalin a abandonat marrismul în 1950, sancționîndu-i pe susținătorii lui pentru că i-au maltratat pe anti-marriști.)

A urmat „chestiunea dicționarului", despre care se cunoaște foarte puțin, exceptînd faptul că scriitorul francez Romain Rolland a reușit să obțină comutarea pedepselor capitale în condamnări la închisoare.[34]

Dar cel mai mare tribut l-au plătit, se pare, scriitorii. Ei au fost amenințați din două direcții. Lor li s-a impus o teorie a *metodei* estetice corecte și în același timp *conținutul* lucrărilor lor a fost supus unei cercetări atente. În anii 1950 a rezultat că din 700 scriitori reuniți la primul primul congres al Uniunii Scriitorilor Sovietici din 1934 numai 50 au supraviețuit pentru a-l vedea și pe cel de al doilea, în 1954.[35] Potrivit unei estimări recente, 90 la sută dintre membrii uniunii au fost reprimați.[36] După Congresul al XX-lea al Partidului, în 1956, s-a recunoscut confidențial că „au existat peste 600 scriitori care, nefăcîndu-se vinovați de nici o infracțiune, au fost lăsați de obedienta Uniune [a scriitorilor] în voia sorții, în pușcării și lagăre". Aleksandr Soljenițîn, vorbind despre acest lucru, adaugă că în realitate „lista este și mai lungă..."[37] Iar cercetătorul sovietic Eduard Beltov a dezvăluit recent că de cîtăva vreme a adunat o listă cu mai mulți scriitori pentru care a făcut verificări și care au decedat în timpul represaliilor — deși aici sînt incluse și victimele epurărilor de după 1938. El posedă numele a „aproape 1 300" de scriitori. Dar tot el adaugă că lista nu este completă, că Vasili Bîkov, în calitate de deputat în Sovietul Suprem din Bielorusia, a solicitat recent prezidiului acestui organ informații despre mai multe zeci de bieloruși dispăruți în perioada respectivă și că „autoritățile locale însărcinate cu aplicarea legii" nu au furnizat „nici o informație" despre optsprezece din aceste nume.[38] În întreaga țară nu s-a putut da de urma a aproximativ 1 500 de oameni de litere, inclusiv a circa 75 membri ai Uniunii Scriitorilor Sovietici. În total, ne spune astăzi Uniunea, au suferit reprimări aproximativ 2 000 personalități literare, 1 500 dintre acestea aflîndu-și moartea în pușcărie sau în lagăr.[39]

O serie de articole isterice publicate în *Literaturnaia gazeta* i-a atacat pe scriitorii trotkiști, în legătură cu procesul Zinoviev din august 1936. Aparatul Uniunii Scriitorilor fusese infiltrat. O mulțime de autori binecunoscuți au fost denunțați, inclusiv I. I. Kataev (despre care s-a spus că ar fi primit „directive" trotkiste în 1928, că ar fi trimis bani trotkiștilor aflați pe atunci în exil și „ar fi întreținut legături cu aceștia"), Tarasov–Rodionov (care și el „ani de zile a avut legături cu dușmanii de clasă") și Galina Serebriakova, căsătorită pe rînd cu Sokolnikov și Serebriakov; ea a supraviețuit anilor de lagăr, dar ceilalți nu. Periodicul a atacat totodată zeci de alți scriitori „dușmani", din întreaga Uniune Sovietică.[40]

Primăvara anului 1937, parțial datorită căderii lui Iagoda, a fost momentul cînd și-a încetat existența fosta Asociație Rusă a Scriitorilor Proletari (RAPP) care la începutul anilor '30 exercitase presiuni în lumea literelor de pe pozițiile unui marxism extremist, înainte de a fi repudiată de Stalin în 1932 și înlocuită cu realismul socialist. L. L. Averbah, exponentul de frunte al asociației, era rudă prin alianță cu Iagoda; el a fost denunțat ca trotkist și arestat la mijlocul lunii aprilie[41], împreună cu dramaturgul V. Kirșon[42] (delegat al XVII-lea Congres al Partidului), care a fost împușcat în cele din urmă în masacrul politico-militar de la sfîrșitul lui iunie 1938. Dmitri Mirski, prinț care luptase în Armata Albă și fusese convertit la comunism pe vremea exilului său în Anglia, a fost numit în *Literaturnaia gazeta* „acel mizerabil wrangelist și ofițer alb."[43] Remarcabilul poet comunist polonez, Bruno Jasienski, a fost de asemenea denunțat în legătură cu RAPP-iștii. La primul lui interogatoriu la Lefortovo, anchetatorii l-au apucat de umeri și l-au călcat pe picioare.[44] El a fost acuzat desigur ca spion polonez — în legătură cu cazul lui T. F. Dombal (împușcat la 4 decembrie 1938). A primit o condamnare de cincisprezece ani pentru această acuzație, dar și ca spion francez. Un prieten l-a întîlnit în lagărul Vtoraia Recika de lîngă Vladivostok; era de nerecunoscut din cauza bolii, a foamei și extenuării, dar a refuzat să fie internat în spital, deși se pare că acest lucru s-a petrecut totuși înainte să moară, în 1939.[45]

Cîteva polițe trebuiau plătite. Isaak Babel, cel mai bun scriitor rus de nuvele, servise în Armata de Cavalerie a lui Budionnîi în timpul războiului civil și al campaniei din Polonia; în 1924 a publicat extraordinara colecție de povestiri din războiul civil, *Konarmiia*. Budionnîi protestase vehement la apariția fiecărei viniete a cărții. El considera că povestirile, de o clarviziune crudă, constituiau o calomnie și prefera frazele bombastice și uzate ale corespondenților obișnuiți. Gorki, recunoscînd talentul foarte special al lui Babel, îl protejase.

Babel a scris despre revoluție: „Este servită cu praf de pușcă, turnîndu-se deasupra cel mai bun sînge." Babel este cel care la Congresul Scriitorilor, din 1934, a vorbit despre „eroismul tăcerii", o expresie și o activitate ce aveau să fie condamnate vehement ca semn al alienării de regim. Babel o cunoștea pe soția lui Ejov. Deși știa că nu face bine, o vizita uneori „pentru a afla cheia

enigmei". Bănuia că oricare ar fi fost rolul jucat de Ejov, nu el se afla la originea situației.[46] În 1937 a încetat să mai fie publicat, iar la sfîrșitul lui mai 1939 a fost arestat la vila lui din cartierul scriitorilor de la Peredelniko. Se spune că s-a împotrivit arestării și a fost împușcat la 27 ianuarie 1940, cu o săptămînă înainte de Meyerhold, al cărui caz a fost pus în legătură cu al său.[47]

Pe lîngă faptul că a ofensat o persoană mai puțin importată, precum Budionnîi, întinînd reputația primei armate de cavalerie, de la care Stalin se inspira acum pentru a înființa un substitut neadecvat al Înaltului Comandament, Babel a făcut, se spune, o glumă imprudentă la adresa Secretarului General. Dar abaterea comisă de el era minoră în comparație cu a lui Boris Pilniak, alt talent născut din revoluție. *Anul gol*, povestea unui oraș de provincie din 1919, este o reprezentare excepțională în care lupta pentru simpla existență scoate în evidență excesele și excentricitățile caracterului rus, în complexitatea sa.

Încă de la începutul anilor 1920, Pilniak s-a implicat într-una din cele mai obscure și dubioase crime atribuite lui Stalin. În primăvara anului 1924 Frunze a fost numit adjunct al comisarului pentru război — preluînd practic controlul armatei și întîmpinînd o mică rezistență din partea lui Trotki înainte de îndepărtarea acestuia, în 1925. Se pare că a simpatizat mai ales cu grupul Zinoviev–Kamenev. La sfîrșitul lui 1925 s-a îmbolnăvit și la 31 octombrie în același an a murit. La Moscova a circulat zvonul că i se ordonase de la Comitetul Central — într-adevăr Stalin îi ordonase — să se supună unei operații care de fapt l-a ucis. Dacă Frunze ar fi murit în 1936 sau 1937, existența unui asemenea zvon ar fi fost perfect normală. Semnificant este însă faptul că zvonul a circulat la o dată atît de timpurie, adică într-un moment cînd Stalin nu produsese precedente.

Cărțile ulterioare dedicate lui Frunze au fost foarte sensibile la acest subiect. Una dintre biografii[48] se oprește pe larg asupra doctorilor care au afirmat că operația a fost cu adevărat necesară și care l-au îngrijit în ultima perioadă a bolii. Cartea aparține unuia dintre istoricii militari care în alte scrieri s-au dovedit fățiș ostili actelor întreprinse de Stalin împotriva generalilor. Dacă la publicarea cărții nu au avut loc alte intervenții (ceea ce este perfect posibil), putem crede că exculparea dintr-o asemenea sursă dovedește într-adevăr că unii dintre cei care ar dori să știe adevărul nu îl consideră vinovat pe Stalin.

Zvonul a circulat în rîndurile publicului, ceea ce este un lucru extraordinar. Pe baza lui, Pilniak, pînă atunci scriitor aproape fără excepție apolitic (el afirmase că nu știa nimic despre politică și că nefiind comunist nu putuse scrie ca atare) a produs *Povestea lunii nestinse*, subintitulată *Uciderea comandantului*. Eroul, Gavrilov, este un binecunoscut comandant al Armatei Roșii care revine la Moscova la ordin și află din ziare că s-a întors pentru a fi operat. El suferise de ulcer și nu-și revenise complet. Gavrilov se întîlnește cu unul dintre cei „trei mari care conduc" partidul și acesta îi ordonă să se

supună operației. Doctorii îl examinează și hotărăsc că operația este necesară dar, într-o discuție particulară ulterioară, afirmă contrariul. Se efectuează operația și pacientul moare din cauza unei supradoze de cloroform. Povestirea este scrisă pe un ton sinistru și întunecat. Ea urma să fie publicată în *Novîi mir*, dar revista a fost retrasă, iar redactorii au recunoscut în numărul următor că acceptarea povestirii fusese o greșeală și au dat publicității scrisori care o descriau ca „o calomnie rău intenționată la adresa partidului." În condițiile de atunci, multe exemplare au rămas în circulație, astfel încît povestirea a fost publicată în 1927 la Sofia.

Este într-adevăr limpede că cineva cu simț politic nu ar fi scris *Povestea lunii nestinse* și se pare că Pilniak a fost influențat în acest sens de un prieten mai implicat în luptele vremii. Pentru moment însă nu s-a mai vorbit despre acest episod.

În 1929 Pilniak era președinte al Uniunii Scriitorilor Ruși, asociație care la vremea aceea se opunea manevrelor prin care RAPP impunea scriitorilor un control ideologic și birocratic. (Sinuciderea lui Maiakovski în 1930 este parțial atribuită astăzi persecuțiilor RAPP-ului.)[49] În fața opoziției manifestate de toți scriitorii importanți și într-o mare măsură de Maxim Gorki însuși, reprezentanții RAPP nu au reușit să-și îndeplinească sarcina, iar ulterior, așa cum am văzut, și-au pierdut reputația și au căzut, la rîndul lor, victime epurărilor. Ceea ce nu i-a salvat însă pe scriitorii din afara RAPP.

Ultima lucrare a lui Pilniak, *Mahon*, a servit drept pretext pentru adoptarea unor măsuri împotriva lui. Ea a fost publicată în Germania, înainte de a fi tipărită în Rusia, o practică obișnuită la vremea aceea, din motive legate de legea drepturilor de autor. Povestirea a fost însă considerată antisovietică și publicarea ei în străinătate a fost etichetată ca o provocare a Gărzii Albe. În aceste condiții Pilniak avea mari necazuri și era gata să se supună oricărei dispoziții. Zamiatin, președintele filialei din Leningrad a Uniunii Scriitorilor, era și el atacat; volumul său *Noi* (din care avea să se inspire Orwell cînd a scris *1984*) fusese publicat în străinătate într-o conjunctură foarte asemănătoare povestirii lui Pilniak, *Mahon*. El a avut curajul de a cere permisiunea să părăsească țara, a refuzat să retracteze și a dezvăluit întregul mecanism pe care îl punea deja în mișcare persecuția literară, deși acesta era blînd în comparație cu ce avea să urmeze. Pilniak a afirmat că filiala moscovită luase deja o hotărîre „fără să asculte și opinia apărării: la început a fost condamnarea și abia după aceea a urmat ancheta. Cred că nici o instanță judecătorească din lume nu a mai auzit de un asemenea procedeu". Scriitorul a adăugat că nu putea face parte dintr-o organizație ce se comporta astfel și a demisionat din Uniune. În cele din urmă, Maxim Gorki a intervenit în *Izvestia* atît în favoarea lui Pilniak, cît și a lui Zamiatin:

> ...Am deprins prostul obicei de a-i ridica pe oameni în funcții înalte numai pentru a-i arunca apoi în noroi și în praf. Nu este nevoie să exemplific acest tratament

absurd și crud, pentru că exemplele sînt cunoscute tuturor. Îmi amintesc cum erau linșați hoții mărunți în 1917–1918. Drama lor era în general opera unor *obivateli* [filistini obtuzi] și ne amintim de ei ori de cîte ori constatăm cu cît entuziasm se aruncă oamenii asupra celui care a făcut o greșeală, pentru a-i ocupa locul.[50]

Lui Pilniak i s-a „permis" să se aștearnă pe scris literatură pro-sovietică, în timp ce curajul lui Zamiatin a fost recompesat cu permisiunea de a părăsi țara. Zamiatin a fost unul dintre puținii scriitori sovietici care studiaseră marxismul, și pe această bază el a putut respinge bolșevismul întîmpinat într-o manieră vagă și romantică de futuriști precum Maiakovski — într-un moment cînd futuriștii din Italia manifestau un romantism asemănător față de cealaltă mișcare nouă și dinamică, fascismul.

Pilniak a scris un roman conformist, *Volga se varsă în Marea Caspică*. Ejov a supravegheat personal creația, făcînd o listă de cincizeci de pasaje care trebuiau revizuite. Profund descurajat, Pilniak i-a spus lui Victor Serge: „În țara asta nu există nici un adult inteligent care să nu se fi gîndit că ar putea fi împușcat."[51] (Dar el a avut curajul să intervină cînd Serge a fost arestat în 1933.) În mai 1937 a fost atacat pur și simplu pentru „scrieri contrarevoluționare"[52], iar la 28 octombrie 1937 a fost arestat.[53] S-a spus atunci la Moscova că a fost împușcat în aprilie 1938 (și nu la o dată ulterioară menționată în literatura documentară din ultimii douăzeci de ani).[54] Învinuirea, sau una dintre învinuiri, a fost aceea de spionaj pentru Japonia — el vizitase Japonia.[55] Soția lui, actrița Kira Andronikova, mama fiului lui în vîrstă de trei ani, Boris, a fost condamnată la opt ani.[56]

Printre prozatorii remarcabili care au murit se mai numără Pantaleimon Romanov, autorul lucrării *Trei perechi de ciorapi de mătase*; Artiom Vesiolîi și S. Tretiakov, autorul volumului *Strigătul Chinei*. Mihail Kolțov, de la *Pravda*, bănuit a fi agent al lordului Beaverbrook[57], a fost arestat la 12 decembrie 1938. Condamnat de Ulrih la 1 februarie 1940 la zece ani fără drept la corespondență[58], el a fost împușcat imediat. Între alții care au fost arestați dar au supraviețuit sînt Iuri Oleșa și Ostap Vișnia. Vișnia, acuzat că a plănuit asasinarea lui Postîșev și a altora, a fost eliberat în 1943; el a fost nevoit să-i ridiculizeze în scrierile sale pe cei aflați în străinătate care protestaseră împotriva presupusei lui lichidări.

Poezia devenise deja un domeniu periculos în URSS. Nikolai Gumilev, fostul soț al Annei Ahmatova, fusese împușcat pentru activitate contrarevoluționară, la ordinele lui Agranov, în august 1921, luna în care și-a aflat moartea din cauza anemiei datorate malnutriției, și Aleksandr Blok, de mult vindecat de entuziasmul pentru Garda Roșie. Esenin se sinucisese în 1925 și Maiakovski în 1930.

La vremea aceea au fost distruși cei mai buni poeți care supraviețuiseră în Rusia.

Poetul Vladimir Smirenski (Andrei Skorbnîi) fusese condamnat la zece ani încă din 1931, pentru participare la un grup care discutase politică aproape în exclusivitate prin raportare la artă.[59] Pentru majoritatea poeților decedați în acea perioadă nu cunoaștem acuzațiile. Se pare că rareori au fost învinuiți pentru motive care țineau de domeniul propriu-zis al poeziei, deși se cunoaște cazul unei tinere poete arestate pentru că scrisese un „imn al libertății", interpretat ca „pregătiri pentru terorism"; poeta a fost condamnată la opt ani de detenție în lagărele din Karaganda.[60] Nu există informații în legătură cu eventuale acuzații împotriva unor omeni precum Nikolai Kliuev, discipolul lui Esenin, al cărui cel mai bun poem, „Lamentație" pentru prietenul și mentorul său, oftează: „Dac-aș putea atinge pacea." În anii 1920 el petrecuse deja trei zile în camera cu aburi a OGPU din Leningrad[61], și fusese eliberat. Arestat din nou în 1933 pentru „agitarea chiaburilor" și versuri contrarevoluționare, a fost exilat la Narim, în Artica. Gorki a reușit să obțină transferarea lui într-un loc mult mai suportabil, Tomsk, dar în cele din urmă Kliuev a fost arestat încă o dată și a murit într-un tren al închisorii, fiind îngropat într-o haltă din Siberia.[62]

Despre poetul Pavel Vasiliev se spune că i-a luat apărarea lui Buharin, afirmînd despre el, în momentul în care acesta era denunțat în procesul Piatakov, că era „un om de cea mai mare noblețe și avea conștiința Rusiei țărănești"; se spune de asemenea că Vasiliev i-a blestemat pe scriitorii care au semnat atacurile obișnuite împotriva lui Buharin, numindu-i „mîzgălitori de pornografie la marginea literaturii ruse"[63]. La 7 februarie 1937 el s-a despărțit de soția sa, Elena, pentru a merge la bărbier să se radă, însoțit de fiul gazdei lor.

> Copilul s-a întors cîteva minute mai tîrziu.
>
> — Lena, l-au arestat pe Pavel...
>
> ...În toate închisorile răspundeau la fel la întrebarea: — Se află vreun Vasiliev printre cei arestați?
>
> — Nu, Vasiliev Pavel Nikolaevici nu este pe listă.
>
> Au trecut luni de zile. O femeie a învățat-o:
>
> — Pregătește un pachet. El se află în locul în care vor accepta pachetul.
>
> Așa a fost — la una dintre închisori au acceptat pachetul. Mai mult, i-au spus că putea veni din nou la 16 iulie.
>
> La 16 iulie, gardianul de serviciu a informat-o: — A fost transferat în altă parte.
>
> Douăzeci de ani mai tîrziu, făcînd o cerere pentru reabilitarea postumă a soțului ei, Elena Aleksandrovna a aflat că exact la 16 iulie Pavel Vasiliev a încetat din viață.[64]

Marele poet gruzin Iașvili s-a omorît împușcîndu-se la 22 iulie 1937[65], ca urmare a arestării altor personalități literare gruzine, în special a prietenului și egalului său, poetul Titian Tabidze.[66] În *Scrisori către prieteni gruzini* de Boris Pasternak, citim despre încercările temerare și devotate ale poetului rus de a ajuta și consola familia lui Tebidze după dispariția acestuia, pînă

cînd, șaptesprezece ani mai tîrziu, cu prilejul reabilitării lui, soția a fost în sfîrșit înștiințată de execuția lui (la 16 decembrie 1937).

Mulți scriitori armeni au fost împușcați. Poetul Gurgen Maari, care a supraviețuit, povestește: „Am fost arestat în noaptea de 9 august 1936. Nu m-am mirat. O lună mai devreme primul-secretar al CC al Partidului Comunist Armean, Agasi Handjian, dispăruse tragic. Atmosfera la Casa Scriitorilor era foarte apăsătoare."[67]

El a stat închis singur timp de mai multe luni, fără a avea voie măcar să iasă afară pentru exerciții fizice. A fost „judecat" abia la doi ani după arestare:

> Colegiul Militar al Curții Supreme a Uniunii Sovietice s-a întrunit. Mărturisesc că am comis acte teroriste, că am dorit separarea Armeniei de Uniunea Sovietică și unirea ei cu lagărul imperialist. Am intenționat să-l ucid pe Beria...
>
> Procesul s-a desfășurat cu ușile închise și a durat trei minute... Am fost condamnat la zece ani de privare de libertate. Din nou mă însoțește Sianos [un gardian care în copilărie crescuse în același orfelinat cu Maari]. De această dată spre celula deținuților condamnați.
>
> — Cît ai primit? mă întreabă în șoaptă.
>
> — Zece ani.
>
> — Slavă Domnului, ai scăpat ușor.
>
> — Zece ani, repet eu.
>
> — De trei nopți încoace, cînd scot oameni afară, îmi șoptește el, îi împușcă...

Între cei patruzeci de oameni din celula lui se aflau doi arhitecți, trei scriitori, patru ingineri și un comisar al poporului; toți ceilalți fuseseră salariați guvernamentali și activiști de partid. Opinia pesimiștilor era că sentințele de condamnare reprezentau numai o formalitate și că oricum ei urmau să fie executați. Dar, „într-o noapte din toamna lui 1937, am fost îngrămădiți în camioane și — acoperiți cu prelate, precum mărfurile prohibite — am fost duși la gară. Gara era pustie, nu se vedea nici un suflet — numai trupe".

Timp de șase luni, deținuții au rămas în pușcăria orașului Vologda. Apoi au fost duși la Krasnoiarsk, unde „roia o mare armată de deținuți, formată din reprezentanții multor popoare ale Uniunii Sovietice. Locuitorii din Asia Centrală se remarcau prin culorile vii ale costumelor lor naționale".

Un examen medical a stabilit cine urma să fie trimis la Norilsk, în Arctica. Acolo, pentru a treia oară în trei ani, Maari a reușit să se privească într-o oglindă. Nu s-a recunoscut. La Siblag (lagărul „siberian") din Norilsk s-a împrietenit cu Egert, cîndva celebru actor de film. Împreună cu alți 200 de deținuți au mărșăluit pînă la alt lagăr; cei mai mulți dintre ei au decedat mai tîrziu. Maari a rămas acolo pînă în 1947. El a descris pe scurt doi comandanți ai lagărului: unul, un „porc inteligent", urît de oameni, îi trimisese să facă cele mai grele munci; celălalt, iubitor de cărți, le-a făcut viața mult mai ușoară.

Eliberat în 1947, Maari nu a avut voie să publice nimic sub nume propriu, deoarece nu-și recăpătase drepturile civice, iar în 1948 a fost arestat din nou.

De această dată celula lui era plină de soldați care reveneau din captivitate în Germania. În 1948 și 1949 Maari a trecut prin nouă închisori din nouă orașe. Apoi, el și colegii au fost clasați ca „exilați pe viață".

Intelectualitatea creatoare din Ucraina, după cum am văzut, fusese lovită pe scară largă în fiecare an începînd din 1930.[68] Poeții ucraineni au pierit, majoritatea, din „rațiuni" naționaliste: șaisprezece, începînd cu Vlîzko în 1934, sînt pomeniți între cei executați sau morți în lagăre pînă în 1942 — aproape toți la Solovețk, deși cîțiva și la Kolîma. Un grup de poeți neoclasici, Mikola Zerov, Pavlo Filipovici și alții, au fost judecați la Kiev în ianuarie 1936 pentru naționalism, terorism și spionaj. Un supraviețuitor temporar, Mihalo Drai-Hamara a primit de la Comisia Specială o condamnare de cinci ani, la 28 martie 1936, și a murit, se pare în lagăr, în 1938 sau 1939.[69]

În octombrie 1939 ar mai fi existat un caz al scriitorilor ucraineni. Se consideră că A. S. Mihailiuk a murit la 23 octombrie și M. V. Semenko la 24 octombrie 1937 — un caz asociat poate cu acela al membrului ucrainean al Biroului Politic, V. I. Poraiko, mai tîrziu denunțat ca fascist important și împușcat la 25 octombrie. Alți doi scriitori ucraineni de marcă, M. G. Iohanson și G. O. Kovalenko, au pierit la 27 și respectiv 28 octombrie 1937; încă doi, Slisarenko și P. P. Filipovici, la 3 noiembrie. O altă concentrare de ucraineni întîlnim între 12–14 ianuarie 1938, cu scriitorul N. Filianski și doi vechi revoluționari, S. D. Visocenko și A. K. Serbicenko.

La fel se întîmpla în toate republicile nesovietice. Literații erau aproape automat priviți ca naționaliști burghezi, deoarece ei lucraseră, desigur, în tradiția națională a limbii lor materne. În Bielorusia (vezi p. 274) majoritatea scriitorilor importanți au fost împușcați. În Kazahstan, datele de deces ale aproape tuturor personalităților se înscriu între 1937 și 1939.[70]

Răutatea și meschinăria acestor campanii se pot vedea în discurs după discurs și periodic după periodic. Citățm la întîmplare dintr-un atac din *Revoliuția i nacionalnost*[71] împotriva unui dicționar Upper Mari-rus, al „naționalistului burghez SR" Epin, care omisese cuvinte precum deschiaburire, oportunism, colhoznic și altele asemănătoare, deși „pentru a-și masca politica distructivă" el a inclus cîteva cuvinte revoluționare într-un capitol final, consacrat „termenilor noi". Autorul omisese totodată din dicționar numele lui Marx, Lenin, Stalin, Molotov și Voroșilov. Toate acestea erau considerate acte „contrarevoluționare".

Poetul leningrădean Nikolai Zabolotki, care a slăvit cîntecul unui graur împotriva „tamburinelor și tobelor istoriei", a fost arestat la 19 martie 1938 „sub o acuzație politică falsă"[72]. La Leningrad fusese descoperită o „organizație a scriitorilor contrarevoluționari" (deși presupușii conducători ai acesteia, Nikolai Tihonov și Konstantin Fedin din Moscova, nu au fost niciodată arestați). Între cei implicați în ceea ce s-a numit „Cazul *Pereval*" după revista la care ei colaboraseră, s-au numărat poeții Benedikt Livșiț și Boris Kornilov, împușcați în toamna lui 1938, Elena Tager, nuvelistă, care a stat zece ani

într-un lagăr de muncă, și cel puțin cinci alții (care au fost împușcați sau au murit toți în lagăr). De asemenea s-au stabilit legături cu poeți din alte părți ale Uniunii Sovietice, precum gruzinii Țabidze și D. I. Harms.

Zabolotki a fost anchetat patru zile fără întrerupere și torturat. (Una din acuzații se referea la un poem al său care satiriza colectivizarea.) Întors în celulă Zabolotki a încercat să se baricadeze și s-a luptat cu gardienii veniți după el. Apoi a fost bătut și mai sălbatic și transportat în stare de colaps la spitalul psihiatric al închisorii, unde a rămas două săptămîni, mai întîi într-un salon pentru agresivi, apoi într-unul în care vorbitul era interzis. După ce și-a revenit, a fost literalmente îndesat într-o celulă obișnuită, destinată pentru doisprezece sau cincisprezece deținuți, în care erau înghesuiți șaptezeci sau optzeci și uneori o sută. „Oamenii se puteau așeza numai pe o parte a corpului, striviți unul de altul și nici atunci toți deodată, ci în două schimburi." (Asemenea scheme de aranjare fuseseră „puse la punct de mai multe generații de deținuți... care transmiseseră experiența dobîndită noilor veniți".) O teroare oarbă punea stăpînire pe celulă noaptea, din cauza țipetelor care răsunau cînd „sutele de sergenți, locotenenți și căpitani ai securității statului, împreună cu adjuncții lor, se apucau să-și îndeplinească sarcinile de rutină" în clădirea principală a închisorii Liteini. Se spune că între timp mai mulți scriitori sovietici au sărit în apărarea lui Zabolotki și, adăugîndu-se faptul că el nu a făcut nici o mărturisire, au reușit să determine excluderea numelui lui de pe lista principalilor conspiratori. Mai tîrziu el a fost transferat într-o celulă de două persoane de la Krestî, locuită acum de zece. În septembrie sau la începutul lui octombrie Zabolotki a fost condamnat de Comisia Specială la opt ani. La 8 noiembrie a fost trimis la Sverdlovsk, iar la 5 decembrie a început o călătorie de șase zile cu trenul, într-un vagon cu patruzeci de oameni, suferind ororile obișnuite; în cele din urmă a ajuns la Komsomolsk-pe-Amur, la muncă silnică în celebrul Bamlag. Se știe că o parte din timp a fost pus să muncească în biroul proiectantului lagărului, ceea ce probabil l-a salvat. În 1944 a fost eliberat; în 1946 s-a întors din exil; sentința i-a fost anulată în 1951. Dar sănătatea îi fusese zdruncinată și a rămas invalid pînă la moarte, survenită șapte ani mai tîrziu.[73]

Frumoasa poetă Maria Țvetaeva plecase în străinătate imediat după revoluție, pentru a fi alături de soțul ei, criticul literar Serghei Efron, fost luptător în armata albă. Ea scrisese despre „zilele ucigașe din octombrie". În anii '30 soțul ei a fost recrutat de agenții sovietici și s-a alăturat mișcării sprijinite de statul sovietic pentru reîntoarcerea emigranților în Rusia. A fost unul dintre primii cărora autoritățile sovietice le-au permis să revină, iar la scurtă vreme după sosire a dispărut fără urmă. Fiica lor s-a întors de la Paris să-l caute și a dispărut la rîndul ei. (El fusese executat, iar fiica lui a petrecut șaisprezece ani în lagăre de detenție.)[74] În 1939 Marina Țvetaeva i-a urmat. La 31 august 1941, uzată de suferințe, s-a sinucis în orașul de provincie Ielabug.[75]

Poezia ei sclipitoare a devenit bine cunoscută și a circulat în manuscris. Dar, în pofida influenței și popularității de care s-a bucurat în cercurile literare, nu a fost publicată decît în 1957. Multe versuri au trebuit să aștepte vreme mult mai îndelungată, în special un ciclu liric legat de tragedia armatei albe:

Unde sînt lebedele?
Lebedele au plecat.
Unde sînt corbii?
Corbii au rămas.

Chiar și în 1957, publicarea unei scurte selecțiuni din versurile ei cele mai nevinovate a fost numită fără întîrziere „o gravă eroare politică"[76].

Un alt talent de prim rang, Osip Mandelștam, era un om bolnav, suferind de o afecțiune nervoasă. În 1934 a fost convocat de NKVD la ordinul personal al lui Iagoda, interogat o noapte întreagă și apoi trimis la închisoare. Scrisese o epigramă despre Stalin. Pasternak a intervenit în favoarea lui pe lîngă Buharin, un semn al naivității lui Pasternak. (Se pare că acela a fost momentul în care Stalin i-a telefonat lui Pasternak și l-a întrebat dacă Mandelștam era un poet bun.) Alți scriitori i s-au adresat lui Enukidze, încă influent. La momentul acela, cînd teroarea nu atinsese încă apogeul, asemenea intervenții mai puteau încă ajuta. În orice caz, poetul a fost condamnat la numai trei ani de exil la Cerdîn, un orășel în apropiere de Solikamsk, pentru „conspirație". A încercat să se sinucidă și soția lui s-a adresat Comitetului Central.

Mandelștam a fost transferat la Voronej, oraș de provincie, tolerabil. În mai 1937 s-a putut întoarce la Moscova, dar nu a primit permisiunea de a rămîne. La 2 mai 1938 a fost din nou arestat, dus la Butîrka și condamnat de Comisia Specială la cinci ani de muncă forțată în Extremul Orient, la 2 august 1938. Expediat cu trenul la 9 septembrie, a sosit la 13 octombrie în lagărul de tranzit Vtoraia Recika, de unde deținuții erau trimiși la Kolîma. Se pare însă că devenise pe jumătate dement și a fost respins de la toate transporturile. De asemenea se pare că în momentele lui mai calme le recita versuri deținuților; o dată i s-a spus că un vers de-al lui a fost scrijelit pe peretele unei celule a morții de la Lefortovo: „Exist cu adevărat și va veni odată moartea?" Auzind s-a înveselit și cîteva zile a fost mult mai liniștit. Suferea de frig în haina lui zdrențuită de piele și primea, se pare, prea puțină mîncare; se crede că a murit de foame la 26 decembrie 1938.[77] Scrisese despre perioada de pușcărie:

Ți-au zdrobit coloana vertebrală,
Biata mea epocă splendidă,
Cu zîmbet de dement
Privești înapoi, sălbatic și neputincios,
Fiară ce-a fost cîndva felină,
La urmele-ți de pași.

La fel ca și pentru alți cetățeni implicați în aceste arestări, șansa oarbă a „caracteristicilor obiective" a predominat. În decembrie 1937, ne spune Ehrenburg, ginerele lui, Boris Lapin, a încercat să dea o explicație diverselor arestări operate între intelectuali: „Pilniak a fost în Japonia; Tretiakov se întîlnea deseori cu străini; Pavel Vasiliev bea și vorbea prea mult; Bruno Jasienski era polonez... Artiom Vesiolîi fusese cîndva membru al grupului literar *Pereval*; soția pictorului Șuhaev îl cunoștea pe nepotul lui Gogoberidze..."[78]

Cîteodată scriitorii interveneau pentru colegii lor, uneori cu succes în final, sau parțial. Tihonov, Kaverin, Zoșcenko, Lozinski, Tianova, Șklovski și Ciukovski sînt menționați printre cei care au făcut acest lucru pentru Zabolotki, Vîgotki și alții.

În afară de victime existau și denunțători; pe lîngă lași și ticăloși, oamenii bravi ai lumii literare, la fel ca pretutindeni. În timp ce Pasternak refuza să semneze circulara autorilor care aplaudau uciderea generalilor — numai pentru a se eschiva, deoarece organizatorii au adăugat oricum numele lui pe listă — Iakov Elsberg, autorul mai multor cărți despre Herzen, Șcedrin și alții, fost secretar al lui Kamenev, s-a angajat pe calea delațiunii pentru a îndepărta pata acestei asocieri, denunțîndu-și foștii colegi din cadrul RAPP, ca și pe alții. N. V. Lesiucevski i-a denunțat pe Zabolotki, Livșiț, Kornilov și pe ceilalți leningrădeni. În 1988 mai era încă în viață și se dezvinovățea slab.[79]

În timpul „dezghețului" din 1963, organizația scriitorilor din Moscova a reușit să obțină expulzarea lui Elsberg sub învinuirea că în anii '30 fusese informator. S-a pus de asemenea în discuție cazul la fel de notoriu al lui Lesiucevski, care a fost apoi clasat. Dar, la sfîrșitul anului, cînd organizația a încăput pentru scurt timp pe mîinile unei conduceri liberale, membrii au votat încă o dată redeschiderea cazului, rămas din nou fără rezultat.[80] Într-adevăr asemenea oameni au rezistat, în timp ce un stalinist onest precum Fadeev, care încercase să-i salveze pe cîțiva dintre dușmanii lui politici, s-a sinucis în 1956, cînd a fost demascat de șeful lui.

În afara spionilor din poliție, au existat oameni care pur și simplu s-au vîndut lui Stalin, precum Alexei Tolstoi, care a scris că „Stavroghin al lui Dostoievski este prototipul unui potențial trotkist", și care a făcut carieră ca acolit al regimului. Alții au acceptat uciderea colegilor lor. Surkov a remarcat, mult după ce au avut loc reabilitările: „Mi-am văzut prietenii scriitori dispărînd sub ochii mei, dar la vremea aceea am crezut că așa era necesar, că așa cerea revoluția."[81]

Practic, toată lumea culturală era sub asediu. Peste tot se descopereau comploturi — de exemplu în rîndurile personalului de la Muzeul Ermitaj.[82] Artele publice au suferit în aceeași măsură. Compozitorul N. S. Jelaev fusese prieten cu Tuhacevski și, cînd a fost arestat, agenții NKVD-ului au fost uimiți să constate că el nu dăduse jos de pe perete un tablou al răposatului mareșal.[83] Dirijorul E. Mikoladze a fost împușcat în 1937.[84] Mulți actori au intrat în

lagăr — Șirin, de exemplu, trimis în lagărul de muncă pentru că afirmase „nu ne hrăniți cu paie sovietice; haideți să cîntăm din clasici"[85]. Le-au urmat actrițe binecunoscute ca O. Șcerbinskaia (fostă soție a lui Pilniak) și Z. Smirnova.[86] Actrițele și balerinele sînt menționate frecvent în documentația lagărelor: o arestare tipică potrivit articolului 58, secțiunea 6, a fost aceea a unei balerine care a participat la un dineu oferit în onoarea ei de admiratori străini.[87]

Celebra Natalia Saț, fondatoarea Teatrului de Copii din Moscova, fusese soția lui Tuhacevski; a fost arestată în 1937 și trimisă în lagărul Rîbinsk. Rapoartele menționează prezența ei acolo la diferite date în anii 1940, dar a supraviețuit și în cele din urmă a fost eliberată.

Cea mai mare victimă din lumea teatrului a fost însă Vsevolod Meierhold. La începutul anului 1938, un decret succint anunța „lichidarea" Teatrului Meierhold pe motiv că era „înstrăinat de arta sovietică". Se adăuga că problema continuării activității lui Meierhold în teatru era încă „în studiu"[88].

La 15 iunie 1939 Meierhold a fost invitat să-și facă public autocritica, la o ședință a producătorilor prezidată de Vîșinski — el însuși, după cum remarcă Iuri Annenkov, un binecunoscut producător de drame de un anumit tip.[89] Meierhold a retractat, dar în același timp (în darea de seamă) a contraatacat:

> Acel lucru jalnic și nenorocit care pretinde titlul de teatru al realismului socialist nu are nimic comun cu arta... Oamenii din lumea artelor au căutat, s-au rătăcit și de multe ori s-au împiedicat și s-au dat la o parte, ei au creat cu adevărat — uneori greșit și alteori splendid. Acolo însă unde se aflau altădată cele mai bune teatre din lume, acum — prin plecarea voastră — totul este supus monotoniei regulilor, mediocrității aritmetice, este stupefiant și criminal prin lipsa de talent. Acesta este scopul vostru? Dacă da — ah! — ați făcut ceva monstruos. Vînînd formalismul ați eliminat arta![90]

Meierhold a fost arestat cîteva zile mai tîrziu. Torturat cu cruzime, el i-a adresat un apel lui Vîșinski scriindu-i că anchetatorul Rodos nu i-a rupt decît mîna stîngă, așa că mai putea folosi încă stiloul. De asemenea, a adăugat el, Rodos i-a urinat în gură.[91] El a fost împușcat la 2 februarie 1940.[92] Soția lui, actrița Zinaida Raih, căsătorită înainte cu Esenin, a fost găsită moartă în apartament după arestarea lui, cu ochii scoși și 17 răni de cuțit, după cum afirmă rapoartele. Din casă nu lipseau decît documente; poliția nu a efectuat o anchetă.[93] Deținuții apreciau că moartea ei s-a vrut a fi o amenințare generală la adresa soțiilor.[94]

Teatrul lui Meierhold a murit înainte lui. Dispariția oamenilor ducea și la dispariția sau reatribuirea rezultatelor muncii lor. La arestarea sculptorului Kratko, au dispărut din galerii toate operele lui. Cînd a fost arestat A. N. Tupolev, avioanele tip „ANT" au fost rebotezate. Un deținut vorbește despre un fizician care împreună cu patru colaboratori realizase o lucrare și o prezentase la Academia de Științe. Lucrarea a apărut în revistele științifice sub numele celor doi colaboratori care nu fuseseră arestați.[95] Lucrările neortodoxe au

dispărut pur și simplu în dosarele NKVD-ului, acolo unde se mai află și astăzi cele care nu au fost distruse, precum ultimele însemnări ale lui Gorki și ultimele poezii ale Marinei Țvetaeva.

Nu ne-am ocupat de efectul mai general al acțiunilor pe care le-am descris, de reducere a ceea ce a fost cîndva o cultură vie la un nivel terifiant de conformism aproape monoton. Am reușit doar să prezentăm cîteva exemple ale modului în care Epurarea a lovit mințile creatoare ale Rusiei — cîteva cazuri și ceva mai multe nume, inclusiv cele mai mari ale țării. Un ziar gruzin din epoca Hrușciov se întreba retoric: „Cîți eminenți scriitori, poeți, artiști, oameni de știință și ingineri au pierit în Gruzia, reprimați ilegal, supuși torturii, exilului sau împușcați?"[96] Același lucru este valabil pentru întreaga URSS, unde, după cum arată un articol sovietic mai recent, „s-a produs o anihilare tragică, inimaginabilă a culturii, a științei, a celei mai bune părți a intelectualității..."[97] Cele cîteva cazuri despre care am vorbit, pe scurt, reprezintă un holocaust a tot ceea ce ține de spirit.

11
ÎN LAGĂRELE DE MUNCĂ

Cei care nu au făcut pușcărie nu știu ce înseamnă Statul.
TOLSTOI

Soarta deținuților care avuseseră norocul de a nu fi fost duși la beciurile de execuție era să fie deportați într-un lagăr de muncă de corecție.

Codul muncii corecționale definește trei tipuri de lagăre:

1. Fabrici și colonii agricole unde „oamenii privați de libertate" sînt „instruiți și disciplinați". (Articolul 33)
2. Lagăre pentru munca maselor, inclusiv a celor din „regiunile îndepărtate" destinate „elementelor de clasă periculoase", care au nevoie de „un regim mai sever". (Articolul 34)
3. Lagăre punitive pentru „izolarea strictă" a celor „deținuți anterior în alte colonii și care dau în continuare dovadă de nesupunere". (Articolul 35)

Prima categorie îi cuprinde în principal pe aceia care au comis abateri minore de la disciplina de fabrică și pe hoții mărunți. Toți cei condamnați potrivit articolului 58 sau de către Comisia Specială se integrau inițial în categoria a doua.

Lagărul de muncă a reprezentat unul dintre stîlpii sistemului stalinist. Camuflarea adevărului în această privință, în fața Occidentului, a constituit un triumf extraordinar.

Căci dovezile referitoare la lagăre deveniseră la sfîrșitul anilor '40 copleșitoare și foarte detaliate. Mii de foști internați ajunseseră în Vest și povestirile lor erau susținute cu o documentație abundentă, precum formularele folosite în lagărele de muncă și scrisorile reproduse de David J. Dallin și Boris I. Nikolaevski în *Forced Labour in Soviet Russia*, ca și de Codexul Muncii de Corecție al RSFSR, prezentat cu mare vîlvă de delegația britanică la Națiunile Unite în 1949. Și totuși, intelectualii occidentali nu au dat crezare acestui material și s-au alăturat campaniilor susținute financiar de sovietici prin care erau condamnați ca defăimători toți cei ce dezvăluiau aceste adevăruri.

De multă vreme se afla în circulație o versiune sovietică diferită. Era adevărat că existau stabilimente pentru muncă de corecție, dar ele erau extrem de benefice. Funcționarea acestora putea fi văzută în lucrări precum piesa lui Pogodin, *Aristocrații*, care îi descria pe deținuții puși să muncească la Canalul Mării Albe și în alte părți. Pogodin prezenta bandiți, hoți și chiar

ingineri „sabotori", reeducați prin muncă. Un inginer reeducat, care lucra acum cu entuziasm la un proiect, este vizitat de bătrîna lui mamă. Șeful lagărului îi pune cu amabilitate mașina sa la dispoziție, iar mama este încîntată să constate înfățișarea sănătoasă a fiului ei. „Ce bine m-ai reeducat", remarcă un hoț, în timp ce altul cîntă: „Am renăscut, vreau să trăiesc și să cînt."

Mare parte din dovezile ostile proveneau de la oameni care fuseseră închiși în lagăre pe nedrept și care deveniseră dușmani ai regimului stalinist. De aceea ei erau „antisovietici" și susțineau o „propagandă antisovietică". Sistemul nu accepta nici o dovadă a faptelor dezagreabile lui Stalin. Bertrand Russell a scris despre o carte referitoare la un lagăr de muncă:

> Această carte se încheie cu scrisorile unor comuniști eminenți care infirmă existența unor asemenea lagăre. Cei ce au scris aceste scrisori și călătorii care și-au permis să le creadă poartă răspunderea ororilor incredibile cărora le-au căzut victime milioane de nenorociți, bărbați și femei, împinși treptat la moarte de trudă și foamete în frigul arctic. Călătorii care refuză să creadă dovezile din cărțile precum cea scrisă de domnul Herling nu pot fi decît oameni lipsiți de omenie, pentru că dacă ar fi avut puțină omenie, nu numai că nu ar fi neglijat dovezile, dar și-ar fi dat osteneala să le cerceteze.[1]

Așa cum bine a remarcat Russell, „milioane" de oameni au suferit. Este un adevăr care a început să fie recunoscut în presa sovietică abia în 1987–1989. Publicarea în timpul lui Hrușciov a unor cărți ca *O zi din viața lui Ivan Denisovici* și a mai multor memorii ale unor foști deținuți din lagăre a reprezentat o recunoaștere a faptului că îndelung disputatele dovezi apărute în Occident erau întru totul exacte, dar ele se refereau la natura sistemului lagărelor și nu — sau nu în mod explicit — la întinderea acestuia.

Ceea ce multor oameni de bună credință le-a venit greu să creadă a fost nu atît existența sistemului, în toată grozăvia lui, cît numărul de deținuți pe care se presupune că acesta l-a cuprins. Cînd au fost menționate cifre ca zece milioane, a apărut sentimentul aproape instinctiv că ele contraveneau bunului simț, experienței normale. Ceea ce era adevărat. Dar nu mai puțin adevărat este și faptul că realitatea activităților lui Stalin era greu de crezut, pentru că activitățile însele păreau incredibile. Stilul lui consta în a face ceea ce pînă atunci păruse de neînchipuit, din punct de vedere moral sau fizic.

Chiar și în atare situație ne vine greu să nu respingem de la bun început cifrele mari, considerîndu-le „evident exagerate", iar evaluarea dovezilor solicită un efort considerabil. Pentru că dovezile sînt variate dar inexacte, iar estimările s-au situat deasupra cifrei de cinci milioane. Eu înclin să accept o cifră de aproximativ șapte milioane de victime ale epurărilor, aflate în lagăre în 1938. În orice caz aprecierea nu poate fi prea departe de adevăr.

În 1937 s-a întocmit o listă a grupurilor de lagăre care cuprindea 35 de asemenea grupuri[2] (un grup era format din circa 200 de lagăre cu aproxi-

mativ 1 200 deținuți fiecare). În 1945, pe baza relatărilor polonezilor cărora li s-a permis să plece în conformitate cu prevederile Tratatului ruso-polon, s-a realizat un raport mai cuprinzător, împreună cu o hartă pe care erau reprezentate 38 de aglomerări administrative și grupuri (inclusiv 8 sub Dalstroi — Trustul de Construcții din Extremul Orient).[3] După cercetări atente, Dallin și Nikolaevski au reușit în 1948 să enumere și să descrie activitatea a 125 de lagăre sau grupuri de lagăre, menționînd că au mai fost raportate multe altele care nu au fost însă confirmate pe deplin.[4]

Ca și alte mecanisme de la care a pornit Stalin în desfășurarea Epurării, lagărele de muncă nu erau o invenție nouă.

Cu puține excepții, principalele relatări privind viața în lagăr provin de la intelectualii trimiși acolo începînd din 1935–1936. Pentru că între victimele terorii lui Ejov se afla un procent mai mare de intelectuali de la oraș și de străini decît între cele ale represiunilor din anii anteriori. Prin urmare sîntem înclinați să credem că la începutul Marii Epurări propriu-zise sistemul s-a născut din, ori a trecut printr-o schimbare cantitativă sau calitativă enormă. Există cîteva relatări ale unor „intelectuali" din perioada de început — de exemplu aceea a profesorului Cerniavin — ele diferă foarte puțin de cele ulterioare. În general însă, cei care au suferit în prima jumătate a anilor '30 au fost țăranii, mai puțin înclinați să vorbească în cărți despre experiența lor — deși un procent echivalent din aceștia au sfîrșit prin a ajunge în Europa Occidentală ca urmare a capturilor și migrărilor generate de război.

Există o excepție importantă. Cînd Victor Kravcenko a dat în judecată *Les Lettres françaises* din 1949 pentru că declaraseră cartea sa *Am ales libertatea* un fals, mulți refugiați, altfel anonimi, din Vest au trimis depoziții sub jurămînt descriind experiențele lor, confirmînd afirmațiile făcute în carte, iar mulți dintre aceștia erau țărani care intraseră în lagăre încă din 1930.

Relatările lor[5] (și altele anterioare) au clarificat faptul că sistemul exista deja, într-o formă foarte asemănătoare, deși cu mai puțini deținuți, în această etapă timpurie. Sînt descrise și brutalități, care la mijlocul anilor '30 au devenit, pentru o scurtă perioadă de timp, mai puțin obișnuite. Aceasta indică probabil ostilitatea automată a cadrelor NKVD față de cei pe care îi puteau considera adevărate elemente ostile de clasă — chiaburii. În același timp predomina încă tradiția puterii (*vlast*) rusești, a bătăii aplicate țăranilor considerați nătărăi, dar a reținerii în fața intelectualilor care ar fi putut avea prieteni influenți și relații. Mai tîrziu, desigur, clasa din urmă a devenit ținta unei brutalități duse la extremă. Dar pînă în 1936 se poate vorbi despre un tratament preferențial aplicat deținuților politici, chiar și trotkiștilor, categorie care s-a remarcat ulterior printr-un regim de detenție extrem de dur.

Se pare că lagăre existau deja la mijlocul anului 1918, dar decretele prin care au fost legalizate au fost date în septembrie 1918[6] și aprilie 1919.[7] Primul adevărat lagăr al morții pare să fi fost cel de la Holmogorî, lîngă Arhangel,

în 1921. O listă de șaizeci și cinci de lagăre de concentrare, subordonate în 1922 Administrației Principale a Lagărelor de Muncă Forțată apare în registrul și cartea de adrese *Vsia Rossia*, din 1923.[8] Administrația a fuzionat în octombrie 1922 cu secția pentru muncă de corecție a Comisariatului pentru Justiție, rezultînd Administrația principală a Locurilor de Detenție, subordonată NKVD-ului.

Primele lagăre mari au fost la Mînăstirile Soloveți din nordul îndepărtat. Aici, în vremea țarismului, călugării din vechea tradiție a izolării de lume au rezistat asediului din 1668–1676, apărîndu-și consacrarea în vechea credință, împotriva reformismului epocii. Cînd s-au înființat lagărele, o parte din vechii călugări au fost reținuți o vreme pentru a-i învăța pe deținuți să gospodărească eleșteele cu pește. Mai tîrziu ei au fost lichidați pentru sabotaj.[9] Condițiile sanitare erau foarte proaste în lagărele de la Soloveți. Epidemiile au redus populația de la 14 000 la 8 000 în 1929 și 1930.[10] În general acele timpuri au fost grele pentru toate lagărele înființate în jurul Mării Albe. Durata medie de viață în aceste locuri, între 1929–1934, „nu a depășit unu sau doi ani"[11]. De vină era aproape întotdeauna corupția și ineficiența forțelor de pază. Remediul era convențional. „Comisia GPU venea de la Moscova și împușca jumătate din membrii administrației, după care viața deținuților revenea la ororile normale."[12] „Lagărul cu destinație specială", care a existat inițial la Soloveți, a fost schimbat în 1936 în „închisoare cu destinație specială", iar în 1939 deținuții supraviețuitori au fost transferați pe mare la Norilsk și Dudinin.[13]

Statutul lagărelor pentru muncă de corecție, aplicat în perioada următoare, a fost adoptat la 7 aprilie 1930. Lagărele au adoptat forma lor modernă în momentul vastei extinderi a rețelei.

Cele mai atente evaluări ale populației lagărelor în perioada premergătoare lui Ejov precizează următoarele:

În 1928, 30 000.

În 1930, peste 600 000.

În 1931 și 1932, un total de aproximativ două milioane de „locuri de detenție" poate fi estimat din cifrele furnizate pentru alocația de ziare per deținut, iar un savant moscovit a estimat recent că din cei „peste" 15 milioane de deschiaburiți în urma colectivizării din 1930–1932, un milion de bărbați apți de muncă au fost trimiși direct în lagăre.[14]

Pentru perioada 1933–1935 estimările occidentale se situează în jurul cifrei de 5 milioane (din care 70 la sută țărani)[15], iar pentru 1935–1937 ele sînt puțin mai mari.[16] Analizele sovietice recente sugerează însă că (omițînd deportații din „așezămintele speciale" ale NKVD-ului) cifra adevărată poate fi mai scăzută, situîndu-se undeva între 2 și 4 milioane. Un manual sovietic din anii 1930 specifică un număr total de 32 000 persoane care prestau

muncă forțată (*katorga*) în vremea țarismului, în 1912, și totalul maxim al deținuților de 183 949.[17]

SPRE LAGĂRE

Sistemul înființat aștepta noii veniți. După pronunțarea sentinței deținuții erau înghesuiți în așa-numitele vagoane *Ciornaia Maria*, de tipul produs inițial înainte de revoluție; acestea fuseseră concepute pentru șapte persoane, dar prin îngustarea la maxim a despărțiturilor puteau primi acum douăzeci și opt de oameni.[18] Apoi, de obicei noaptea, deținuții erau încărcați în vagoane de cale ferată care îi transportau la destinație: fie vagoane pentru vite, care în timpul războaielor țariste transportaseră doisprezece cai sau patruzeci și opt de oameni și care acum erau încărcate cu pînă la o sută de deținuți[19], fie special-construite „camioane Stolîpin", numite astfel după ministrul țarist — deși, se întreba un scriitor sovietic, „de ce se numeau aceste vagoane infiorător de înguste camioane Stolîpin? Doar erau fabricate destul de recent" — unde douăzeci-treizeci de oameni erau de multe ori îngrămădiți în compartimente de șase persoane.[20] Călătoria spre lagăre putea să dureze luni de zile. Un deținut descrie de exemplu un voiaj cu trenul de patruzeci și șapte de zile, de la Leningrad la Vladivostok.[21] Se spune de obicei despre aceste deplasări că erau mai rele decît lagărele. Vagoanele de marfă, aglomerate, erau practic lipsite de încălzire iarna și insuportabil de fierbinți vara. Hrana neadecvată, lipsa apei potabile și a condițiilor sanitare produceau mari suferințe și o rată mare a deceselor. Un comunist străin reclamă că a petrecut șase săptămîni în cala unui vapor, pe „unul dintre cele mai mari fluvii ale lumii", bînd numai o cană de apă pe zi.[22]

Gărzile trenurilor, făcînd parte din așa-numitele trupe de convoi ale NKVD-ului, erau de o brutalitate și o neglijență ieșite din comun. În timpul transportului, obsesia NKVD-ului pentru regulamente nu era respectată nici măcar formal cînd era vorba, de exemplu, despre rații. Uneori nu existau vase din care să poată fi băută rația de „ceai". Deseori rațiile erau din ce în ce mai mici, iar la un moment dat gardienii nu le mai distribuiau deloc. Uneori uitau două-trei zile să mai aducă și apa.[23] O scriitoare sovietică povestește suferințele produse de rația de o cană de apă pe zi, care trebuia să servească tuturor scopurilor, pe drumul lung de la Moscova la Vladivostok.[24]

Un polonez care a adunat relatările compatrioților săi deportați în 1939 și 1940 remarcă:

> Pare aproape imposibil ca o ființă umană, care nu a trăit un sentiment de mînie sau răzbunare și care nu se află în pericolul de a se degrada pe sine prin acest gest, să refuze cu perseverență să dea o găleată de apă unui număr de cincizeci sau șaizeci de ființe umane închise în asemenea condiții. Dar faptul că acești

oameni au refuzat să facă acest gest și că au putut să-și mențină atitudinea pe tot parcursul călătoriei de patru, cinci sau șase săptămîni este un adevăr. Au existat zile întregi, de douăzeci și patru de ore, cînd în vagoane nu s-a adus nici o picătură de apă. Au trecut în aceste condiții chiar și perioade de treizeci și șase de ore.[25]

Scriitorul adaugă că studiind „sute"[26] de relatări, a remarcat cazul unui gardian care a adus o găleată de apă în plus și alte cinci cazuri cînd ușile au fost deschise circa zece minute pentru a diminua mirosul fetid al vagoanelor. În rîndul doctorilor sau sanitarilor care însoțeau fiecare tren, el a constatat cîteva situații cînd s-a manifestat „ceva mai mult decît o totală indiferență", față de copii în special, și două cazuri de evidentă bunătate.[27] Brutalizarea remarcată de Buharin în partid s-a răspîndit și a întărit pretutindeni mai vechea brutalitate. Aceste călătorii cu trenul erau epuizante. Un scriitor sovietic, reabilitat mai tîrziu, descrie un grup de bărbați duși pe jos de la lagărul de tranzit din Vladivostok la punctul de îmbarcare pentru Magadan, imediat după ce coborîseră din tren, fără a primi hrană. După ce mai mulți s-au prăbușit și au murit, ceilalți au refuzat să mai înainteze; gardienii au intrat în panică, au început să lovească cadavrele cu picioarele și au împușcat mai mulți dintre vii.[28]

Există un raport interesant în *British Medical Journal** referitor la controlul medical efectuat unui număr de douăzeci și patru de femei care locuiseră în estul Prusiei și care, venind din lagărele de muncă sovietice în zona de est, s-au refugiat apoi în Germania de Vest. În drum spre lagăre ele fuseseră înghesuite optzeci într-un vagon; au supraviețuit cu pîine și o lingură de zahăr pe zi. Cel mai mult au resimțit însă lipsa apei. Se estimează că aproximativ 40–50 de femei dintr-un transport de 2 000 au murit pe drum. Se apreciază de asemenea că într-unul din lagărele descrise, aproximativ jumătate din femei au murit în primele opt-nouă luni, majoritatea din cauza bolilor intestinale.

Deținuților politici li se furau de obicei bunurile personale, de exemplu îmbrăcămintea groasă și încălțămintea în bună stare, fie pe drum, fie imediat după ce soseau în lagăr. Furtul se petrecea sub privirile gardienilor. Vechea lume interlopă a Rusiei țariste, care de pe vremea tulburărilor s-a dezvoltat într-un mediu special cu propriul lui dialect și legi proprii, primise forțe noi și își modificase mult natura în tumultul războiului civil și foametea de la începutul anilor 1920. Încă de pe atunci, *bezprizornîe*, copiii orfani și fără adăpost, care se adunau în bande și trăiau de capul lor, deveniseră o problemă. Colectivizarea și alte experimente sociale au destrămat alte milioane de familii și au adus întăriri acestor infractori în creștere.

Procentul de „criminali" era de 10–15 la sută, dar majoritatea erau mici delapidatori, mai curînd decît *urki* și rareori reprezentau aproximativ cinci

* 23 aprilie 1949. Se referă la un moment ulterior, dar condițiile descrise sînt exact la fel. (*N. a.*)

la sută din totalul lagărului. În unele lagăre lipseau complet sau aproape complet — mai ales în lagărele cu regim sever, ca cel descris de Soljeniţîn în *O zi din viaţa lui Ivan Denisovici*, unde aproape toţi deţinuţii se încadrau în articolul 58, aşa cum fusese el interpretat de Comisia Specială. În alte lagăre, se aplica în mod normal legea lor, astfel încît mulţi deţinuţi politici au fost ucişi în bărăci în timpul nopţii, cînd gardienii nu îndrăzneau să intervină. În 1940, NKVD-ul controla mai bine situaţia şi permitea numai în lagărele mixte, ca cel de la Kargopol, razii regulate soldate cu violuri. Dar şi acestea au încetat în mare măsură în 1941. Mai tîrziu obiceiul a fost reluat, se pare. Nici unul din cazurile menţionate nu se confunda cu furturile şi bătăile obişnuite.

Toate acestea au fost confirmate de surse sovietice încă din anii 1960. Generalul Gorbatov relatează:

> În timp ce ne aflam pe Marea Ohoţk a dat peste mine necazul. Dimineaţa devreme, pe cînd zăceam pe jumătate treaz, la fel ca mulţi alţii, doi deţinuţi care beneficiau de un regim de favoare s-au apropiat de mine şi mi-au tras de sub cap cizmele pe care le foloseam drept pernă. Unul dintre ei mi-a tras o lovitură puternică în piept şi mi-a spus rînjind:
>
> — Uită-te la el — îmi vinde cizmele acum cîteva zile, bagă banii în buzunar şi pe urmă refuză să mi le dea!
>
> Şi duşi au fost cu prada, rîzînd cît îi ţinea gura şi lovindu-mă din nou; cuprins de disperare, m-am luat după ei şi le-am cerut cizmele înapoi. Ceilalţi deţinuţi-hoţi urmăreau scena în hohote de rîs:
>
> — Dă-i!
>
> — Nu mai ţipa — acum nu mai sînt cizmele tale.
>
> Numai unul dintre deţinuţii politici a vorbit:
>
> — Hei, ce aveţi de gînd? Cum o s-o scoată la capăt desculţ?
>
> Unul dintre hoţi şi-a scos papucii şi mi i-a aruncat.[29]

Lucruri asemănătoare i s-au întîmplat lui Gorbatov în mai multe rînduri. O dată, pe cînd cumpăra o conservă de peşte de la un „deţinut favorizat", a fost jefuit de criminali care au refuzat să-i dea înapoi măcar scrisorile şi fotografiile soţiei. (Cînd a deschis-o, conserva era plină de nisip.)[30]

A fost mirat să constate că gardienii nu făceau nimic să descurajeze întîmplările de acest fel. În lagărul din cîmpul aurifer Maldiak, în zona Magadan, unde şi-a efectuat condamnarea, erau 400 deţinuţi politici şi 50 infractori de drept comun. Cei din urmă aveau toate privilegiile şi într-un fel sau altul i-au privat pe deţinuţii politici de o mare parte din raţia lor şi aşa redusă de hrană:

> Munca în cîmpul aurifer era ucigătoare, mai ales avînd în vedere hrana proastă care ni se aducea. De regulă, „duşmanii poporului" erau repartizaţi la muncile cele mai grele, cele mai uşoare revenindu-le „deţinuţilor favorizaţi" sau acelora de drept comun... Dintre ei erau numiţi maiştrii, bucătarii, ordonanţele şi şefii

de cort. Cum era firesc, cantitățile mici de slănină din ciorbă își găseau drum spre burțile „deținuților favorizați". Existau trei tipuri de rații: unul pentru cei care nu-și realizaseră norma, altul pentru cei care o realizaseră și al treilea pentru cei care o depășiseră. Al treilea tip revenea în mod automat „deținuților privilegiați". Ei munceau puțin, dar îi influențau pe pontatori, care făceau astfel escrocherii, punînd pe seama lor și a amicilor lor munca noastră. În consecință criminalii se hrăneau bine, iar politicii făceau foamea.[31]

Criminalii scăpau în continuare oricărui control și în afara lagărelor propriu-zise — adică în lagărele și stațiile de tranzit. Unul dintre obiceiurile lor era acela de a paria pe hainele unui anumit deținut politic; cel care pierdea trebuia să le fure dezbrăcînd victima și să le predea cîștigătorului. Uneori miza era chiar viața deținuților. Un ungur care în 1950–1951 s-a aflat la Vorkuta povestește că jocul era practicat de criminali juvenili, în vîrstă de cincisprezece ani, cel care pierdea trebuind în acest caz să înjunghie victima aleasă. Delincvenții tineri, de vîrste cuprinse de obicei între paisprezece și șaisprezece ani, apăreau rar în lagărele obișnuite, deoarece erau închiși în centre speciale. Ei exercitau o teroare mai mare decît oricare alte elemente ale societății sovietice: personalitatea lor era complet antisocială. A ucide nu însemna nimic pentru ei. Ei reprezentau miezul elementului tînăr „huliganic" care mai persistă încă în Uniunea Sovietică și care din punct de vedere politic vorbind, poate fi luat în considerație ca potențial pentru formarea trupelor de instigare, de o parte sau de cealaltă, în orice viitoare revoltă din țară.

Gorbatov povestește despre un criminal căruia îi lipseau cîteva degete de la mînă și care i-a explicat că „pierduse" pariul pus cu alt criminal, pentru hainele unui deținut politic; înainte ca el să poată comite furtul și preda hainele, deținutul politic fusese transferat. Criminalul a fost judecat de camarazii lui pentru neglijență și condamnat la tăierea degetelor. „Procurorul" criminalilor ceruse tăierea tuturor celor cinci degete, dar „curtea" se mulțumise cu trei. „Avem și noi legile noastre", a comentat victima.[32] În alt caz, unui criminal care, cu prilejul unui viol în masă la bordul navei *Magadan*, care transporta deținuți, pusese mîna pe femeia dorită de șeful bandei, i-au fost scoși ochii cu o andrea.[33] Alt conducător de bandă criminală, tot pe un vas cu deținuți, pierduse la cărți rația de pîine a oamenilor lui. El a fost judecat și tăiat în bucăți.[34]

De fapt, criminalii (care aveau porecle precum „Păduchele", „Hitler" și „Cnut"), cunoscuți pe vremea Epurării ca *urki* iar mai tîrziu ca *blatnîe*, ajunseseră în anii 1950 să se autonumească „Cei cu legea" — cu alte cuvinte, cu un cod propriu.

Una dintre prevederile acestuia (deși pornind de la acest subiect, *urki* s-au scindat mai tîrziu în două facțiuni) era refuzul de a munci. Deoarece grupurile de *urki* aplicau sancțiuni la fel de severe ca și cele de care dispunea administrația lagărului, nu se putea face nimic în privința lor. Un raport menționează că un comandant de lagăr i-a însărcinat pe *urki* să presteze munci

care figurau numai pe hîrtie. Așa cum arăta Gorbatov mai sus, criminalii ajunseseră la înțelegere cu autoritățile și aveau grijă ca deținuții politici să muncească și pentru ei în afară de ceea ce aveau de făcut în nume propriu.

FEMEILE ÎN LAGĂR

Femeile infractoare, reprezentînd un procent mare între deținutele din lagăre, erau de obicei dure și lipsite de rușine — deși o deținută vorbește despre o femeie din categoria infractoarelor care nu se dezbracă complet nici măcar la baie: se spunea că tatuajul de pe abdomenul ei era atît de indecent încît „o stînjenea chiar și pe ea".[35] Femeile infractoare își spuneau „micuțe violete" și le zeflemiseau pe deținutele politice, numindu-le „trandafirași". Față de călugărițe aveau însă o atitudine ceva mai reținută.[36]

Se pare că femeile au supraviețuit în general mai bine decît bărbații. Din acest motiv probabil avem de la ele un număr proporțional uriaș de relatări despre lagăr. Ele au reprezentat probabil „mai puțin de zece la sută" din totalul deținuților, și multe se încadrau în categoria deținuților de drept comun.[37] Numărul lor era totuși suficient pentru a justifica existența a „nenumărate lagăre mixte sau de femei în nord", la care face referire Pasternak în *Doctor Jivago*.

În lagărele mixte, femeile neincluse în categoria infractoarelor erau adesea victimele violurilor în masă comise de *urki*, se vindeau pentru pîine ori pentru a-și cîștiga protecția autorităților lagărului. Cele nesupuse primeau cele mai dificile sarcini posibile, pînă cînd cedau. Este tipică povestea unei femei din lagărele de la canalul Marea Baltică–Marea Albă, care a refuzat să-i cedeze unui oficial; acesta a repartizat-o în echipa unor infractori de rînd care în aceeași noapte au legat-o la ochi, au violat-o, apoi i-au smuls dinții de aur. Femeia nu avea cui să se plîngă, știind că însuși șeful lagărului violase mai multe deținute.[38]

Gardienii se purtau de multe ori brutal cu femeile. O deținută descrie cum o fată a încercat să scape de muncă ascunzîndu-se sub scîndurile podelei. Ea a fost atacată de cîinii de pază și tîrîtă afară cu atîta violență de gardieni, încît a fost literalmente scalpată. Fata fusese condamnată la cinci ani pentru că furase cartofi; făcea parte din tinerele de șaisprezece-șaptesprezece ani a căror prezență în lagăre este atît de des menționată.[39]

Deținuții cu bun simț făceau tot ce puteau să le ajute. Dar demoralizarea datorată deteriorării fizice era intensă. Un bărbat a scris despre ele: „Cred că nu există imagine mai înspăimîntătoare pentru un om normal decît aceea a cîtorva sute de femeie murdare, zdrențăroase, cu înfățișare bolnăvicioasă. Romantismul adînc înrădăcinat al bărbaților este ultragiat."[40] Ele resimțeau acut acest lucru. Toate rapoartele confirmă că instinctele lor sexuale nu erau diminuate de munca și regimul extenuant, așa cum se întîmpla în cazul bărbaților. Din această cauză isteria era frecventă.

O țărancă de origine franceză, divorțată de un rus și aflată în imposibilitatea de a părăsi țara, a fost condamnată la opt ani ca soție a unui trădător, în noiembrie 1937. Ea povestește că a mers pe jos patruzeci de kilometri, apoi a fost lăsată să stea în picioare sub ploaia înghețată, dincolo de sîrma ghimpată, timp de două ore, cît ofițerii din lagăr au urmărit un film.[41]

În lagărele de muncă nu prea existau tractoare sau cai, iar săniile de lemn erau deseori trase de deținuți. Dacă echipa era formată din bărbați, erau înhămați cinci; dacă era formată din femei, se foloseau șapte.[42] Un jurnalist polonez închis în lagărele de la Peciora povestește că a văzut mai multe sute de femei cărînd bușteni grei, iar mai tîrziu șine de cale ferată.[43]

În 1937 s-a înființat un lagăr special în complexul Potmalag, unde se aflau aproximativ 7 000 soții și surori ale dușmanilor poporului. Se spune că unele dintre ele, transferate la Segeta, pe calea ferată Kirovsk, au fost amnistiate în 1945.[44] Dar majoritatea au fost trimise într-un lagăr nou, ALJIR, din complexul Karaganda. Între deținutele de acolo se aflau multe soții ale dușmanilor poporului — soția lui Riutin, a lui Svanidze, Piatnițki și Krestinski — și surorile lui Gamarnik, Tuhacevski și ale altora.

Printre femeile arestate existau și gravide. Soția unui oficial din Comintern, o infirmă cu o deviație a coloanei vertebrale, a fost arestată în luna a șaptea de sarcină și a născut la Butîrka. În trenul de tranzit, neavînd nici un strop de lapte, a filtrat „supa" de pește prin ciorapii ei, ca să hrănească copilul. Soarta lor nu este cunoscută.[45]

Copii erau concepuți și născuți și în lagăre. Mamele aveau voie să-i hrănească, dar copiii erau ținuți separat. „După un an erau duși spre destinații necunoscute. Mamelor li se explica: « Ați încălcat regulamentul. Contactele cu bărbații sînt interzise. De aceea copiii sînt ai noștri, nu ai voștri. Ei aparțin organelor de securitate și noi îi vom crește. »" Potrivit unei aprecieri dintr-un ziar sovietic, numărul „copiilor NKVD-ului" era de 500 000–1 000 000.[46] Lîngă Akmolinsk se afla un „lagăr special" pentru copii, transformat ulterior într-un lagăr obișnuit. Aproximativ patru sute de copii trăiau în barăci, ocupînd paturi de lemn suprapuse pe două sau trei rînduri. Mai tîrziu acestora li s-a permis să muncească: ei îngrijeau o cireadă de 250 de vaci și coseau.[47] Un articol sovietic recent relatează povestea tristă a celor din „*combinatul* copiilor" de la Bamlag, în timp ce în închisorile speciale pentru copii, de la Așhabad, soarta micuților de șapte și opt ani era „foametea și frigul, bătăile, umilințele"[48]. În alt articol, Lidia Ciukovskaia vorbește despre copii născuți în lagăr, care la vîrsta de cinci ani nu știau încă să vorbească.[49]

ÎNFIINȚAREA UNUI LAGĂR

Perioada de înflorire a epocii Ejov a fost marcată în general de înființarea unor lagăre noi. De exemplu „lagărul" Kargopol, din zona Arhangel, format din mai multe lagăre mici dispuse pe o rază de aproximativ cincizeci de kilo-

metri și numărînd în 1940 circa 30 000 de deținuți a fost întemeiat în 1936 de 600 de deținuți care au fost pur și simplu dați jos din tren în mijlocul pădurii și care și-au construit singuri barăcile și gardurile. Rata mortalității a fost foarte mare. Primii au murit deținuții comuniști nemți și polonezi, urmați de minoritățile naționale din Asia.[50]

Pasternak, inspirîndu-se desigur din suferințele prietenilor, a descris în *Doctor Jivago* înființarea unui lagăr nou:

> Am coborît din tren. Deșert de zăpadă. În depărtare — pădure. Gardieni cu puștile îndreptate spre noi, cîini-lupi. Cam tot atunci au fost aduse și alte grupuri. Am fost puși să ne desfășurăm într-un careu peste tot cîmpul, așezați cu fața spre exterior astfel încît să nu ne vedem unul pe altul. Ni s-a ordonat apoi să îngenunchem și să nu privim decît înainte, sub amenințarea că altminteri vom fi uciși. A urmat apelul, o formalitate nesfîrșită, și în acest răstimp noi am stat în genunchi. Apoi ne-am ridicat și grupurile au fost mînate spre alte direcții, toate, numai al nostru nu. Nouă ni s-a spus „iată, acesta este lagărul vostru". Un cîmp pustiu, acoperit de zăpadă, cu un stîlp în mijloc și o scîndură prinsă de el, pe care stătea scris: Gulag 92 Y.N. 90 — atîta tot...
>
> Mai întîi am frînt pomi tineri cu brațele goale, în ger, ca să facem rost de lemnul din care trebuiau ridicate colibele. Și în cele din urmă, de veți crede ori nu, ne-am construit propriul lagăr. Ne-am înălțat închisoarea și îngrăditurile și turnurile de pază, totul cu mîinile noastre. După aceea am început să muncim ca tăietori de lemne.[51]

Exact în același fel, un polonez descrie cum au fost mînați pe jos, îmbrăcați în zdrențe, prin tundra înghețată, spre un loc unde nu se afla decît un semn: „Amplasamentul Lagărului nr. 228". Deținuții au săpat șanțuri în care au dormit acoperindu-se cu crengi și pămînt. Mîncau făină crudă de secară, plămădită cu apă.[52]

Alt deținut povestește cum au mărșăluit pînă la un lagăr temporar în care nu încăpeau, oricît de înghesuiți ar fi fost, mai mult de o cincime dintre deținuți. Ceilalți au rămas afară în noroi, mai multe zile. Ei au început să facă focuri din bucăți de scînduri rupte din bараci, fapt pentru care au fost bătuți de gardieni. De două ori pe zi primeau o treime de litru de supă și o dată pe zi cam o jumătate de kilogram de pîine.[53]

La intrarea în lagăr deținuții erau repartizați pe categorii de lucrări, ceea ce se realiza prin examinarea rapidă a picioarelor lor.[54] Pentru muncile cele mai grele era nevoie de un certificat de „prima clasă". (Un scriitor sovietic povestește că un asemenea certificat i-a fost eliberat unei deținute politice cu patru ore înainte ca ea să moară de scorbut.)[55] Deținuții mergeau apoi la barăci unde, în mod tipic, „două sute de oameni dormeau în cincizeci de paturi, pline de ploșnițe", pe scînduri sau saltele „din rumeguș bătătorit și dur"[56].

Aglomerația era mare. Fostul director de la uzinele Kemerovo povestește cum a negociat cu NKVD-ul pentru 2 000 de muncitori-sclavi.[57] Necazul nu era numărul, ci cazarea lor în lagărele din zonă. Oficialii au vizitat lagărul,

care părea înțesat, dar comandantul a fost de acord cu superiorul lui că se putea instala încă un nivel de paturi suprapuse.

Exista și o sobă, deși nu potrivită pentru a încălzi o colibă arctică „pentru că ordonanța nu aducea decît cinci kilograme de cărbuni pentru fiecare sobă și numai cu atît nu obțineai prea multă căldură"[58]. Într-un colț se afla cuva de 75 de kilograme a latrinei, pe care deținuții o scoteau zilnic să o golească — „O muncă ușoară pentru oamenii de pe lista bolnavilor!"[59]

Societatea, cu excepția suplimentului de *urki* care în lagărele din afara sistemului de deportare se plimbau ca lorzii pe coridoare, era formată din diversele categorii de „politici": existau sabotori — specialiști și ingineri. La început ei îndeplineau mai ales activități tehnice dar, pe măsură ce epurările și-au extins sfera de acțiune, atît de mulți ingineri și specialiști au invadat lagărele încît șansa de a fi distribuit la o muncă tehnică, care pînă atunci îi salvase pe atît de mulți, a devenit proporțional redusă.

Existau și anumite categorii speciale. Un grup întreg de oameni de optzeci de ani și peste de la Kotlas fusese condamnat în Daghestan, în cadrul acțiunii de „lichidare a rămășițelor feudale".[60] Aproximativ 3 000 de homosexuali moscoviți se adunaseră în lagărul de la „al treilea bazin" de pe canalul Baltica–Marea Albă.[61] De obicei însă cei nou veniți erau amestecați.

Într-un raport despre lagărul Djezkazgan apărut într-un articol publicat la Moscova pe vremea lui Hrușciov, sînt menționați fostul ambasador în China, un solist de la Opera Balșoi, un țăran analfabet și un general din Forțele Aeriene.[62] În mod frecvent apăreau soldați, intelectuali, mai ales ucraineni și de alte naționalități, pe de o parte, și membri ai sectelor religioase, pe de altă parte. Soljenițîn subliniază că baptiștii ajungeau în lagăr pentru simplul fapt că se rugau. Din acest motiv (la vremea la care scria autorul) „ei primeau douăzeci și cinci de ani, pentru că atunci așa era — douăzeci și cinci de ani pentru toată lumea"[63]. Există numeroase rapoarte referitoare la sectanți bătuți sau trimiși la izolator pentru că au refuzat să muncească sîmbăta.[64] Se cunoaște cazul unui preot care și-a pierdut vederea din cauza bătăilor, în 1937.[65]

Ca întotdeauna în timpuri de tulburări și opresiuni, sectele milenare au înflorit. În marile imperii sclavagiste din trecut, voci similare vorbiseră în apărarea celor oprimați și disperați. Ele susțineau uneori că ororile prezentului constituiau o probă specială și că din poporul rus, umilit și demoralizat, se va naște o „rasă de sfinți"[66]. Ni se spune că douăzeci de ani mai tîrziu și după experiența trăită în lagăr, grupurile minoritare încă existente la Vorkuta aveau mai multe organizații religioase (și un sentiment național mai ascuțit) decît cele existente în alte raioane.[67]

Drepturile deținuților se limitau practic la formularea în scris a unor proteste și plîngeri. Rezultatul: „Ori nimic, ori acestea erau respinse."[68] Asemenea adrese îl puneau pe deținut într-o lumină nefavorabilă în ochii autorităților.

În lagărele de deportare propriu-zise exista însă destul de multă libertate de exprimare:

> Cineva în încăpere striga: „Credeți că neorocitului acela cu mustață, de la Moscova, o să-i fie milă de *voi*? Ăla nu dă doi bani nici pe fratele lui, darmite pe niște amărîți ca voi!"
>
> Extraordinar în lagărul de deportare era faptul că aveai al naibii de multă libertate. La Ust-Ijma, unde am fost pînă acum, dacă te plîngeai că nu găseai chibrituri „de afară", te băgau la zdup și-ți mai trînteau încă zece ani. Aici însă puteai țipa cît te țineau plămînii despre orice pofteai și pîrîtorii nici nu te luau în seamă. Iar celor de la pază puțin le păsa.
>
> Necazul era că nu prea aveai mult timp de vorbă.[69]

Aproape toate rapoartele vorbesc despre oameni care și-au păstrat devotamentul față de „Partid și Guvern" și care au pus arestarea lor pe seama unei erori.[70] Ei îi sîcîiau și îi supărau considerabil pe restul deținuților. NKVD-ul obișnuia să infiltreze printre deținuți mai mulți informatori. Cei demascați erau uciși mai devreme sau mai tîrziu. Dacă NKVD-ul nu reușea să-i scoată la timp, nimeni nu reclama moartea lor. Herling povestește despre o răzbunare împotriva unui fost informator notoriu al NKVD-ului, care, recunoscut fiind într-un lagăr și bătut zdravăn, fără a fi ucis, s-a plîns gardienilor; aceștia nu au făcut nimic pentru a-l salva, astfel încît a fost în cele din urmă omorît, o lună mai tîrziu, după nesfîrșite persecuții și încercări de a reclama.

ÎN SPATELE SÎRMEI GHIMPATE

Deșteptarea se dădea de obicei la ora 5.00, printr-o lovitură de ciocan în șina metalică de lîngă sediul administrației lagărului. Oricine era prins furînd cîteva minute de somn în plus risca să fie trimis pe loc la carceră pentru cîteva zile. Iarna, la ora aceea era încă noapte. Reflectoarele „brăzdau incinta de la turnurile de pază pînă în colțurile cele mai îndepărtate"[71]. În afara gărzilor și a sîrmei ghimpate, majoritatea lagărelor se bazau pe cîinii legați în lanțuri lungi, terminate cu un inel petrecut pe o sîrmă, care le permiteau să alerge de la un turn de control la altul. Scrîșnetul inelului alunecînd pe sîrmă era un acompaniament permanent.[72]

Din zori pînă în noapte primul gînd al deținuților era la mîncare, iar micul dejun, cea mai bună masă a zilei, se servea la această oră. (Ne vom referi mai tîrziu la hrană, punctul central al întregului sistem de norme și cheia planurilor lui Stalin privind eficiența muncii cu sclavi.)

Apoi deținuții se adunau și porneau spre punctele de lucru, în grupuri de douăzeci sau treizeci. Se dădea ordinul (zis și „rugăciunea")[73]:

> Atenție, deținuți! Păstrați ordinea coloanei în mers! Nu vă răzlețiți și nu vă grupați. Nu vă schimbați locul în rîndurile de cîte cinci. Nu vorbiți și nu pri-

viți în nici o parte și ținești mîinile la spate! Orice pas la dreapta sau la stînga va fi considerat încercare de evadare și escorta va deschide focul *fără* avertisment! Primul rînd, înainte marș![74]

În afară de vremea cît dormeau, timpul le aparținea deținuților numai zece minute la micul dejun, cinci minute în pauza de prînz și încă cinci minute la masa de seară.[75] Ei erau atît de obosiți încît adormeau instantaneu, de îndată ce găseau un loc călduț, iar în duminica pe care o aveau liberă, ceea ce nu se întîmpla în fiecare săptămînă, dormeau cît de mult puteau.[76]

Situația încălțămintei varia. „Fuseseră timpuri cînd umblaseră toată iarna fără cizme împîslite, perioada cînd nici măcar nu văzuseră cizme normale, ci numai pantofi confecționați din scoarță de mesteacăn sau pantofi „model Fabrica de Tractoare de la Celiabinsk" (fabricați din fîșii de cauciuc ce lăsau în urmă amprenta pasului).[77]

Hainele erau de obicei peticite și reparate cu grijă: „trențe legate în jurul corpului cu toate capetele de sfoară, fețele înfășurate de la bărbie pînă la ochi, pentru a fi apărate de frig..."[78]

Rănile erau frecvente, pe sub hainele murdare. Îmbrăcămintea era spălată și dezinfectată ocazional și se făcea baie. Soljenițîn lasă să se înțeleagă că în lagărele de deportare pe care le-a cunoscut se făcea baie la două săptămîni.[79] De multe ori însă „nu exista săpun nici pentru baie, nici pentru lenjerie"[80].

Din cînd în cînd primeai scutire de boală, dacă înaintai o plîngere. Dar a fi recunoscut ca om bolnav și a avea nevoie de regim putea să-ți fie fatal. Nici unui om care se simțea rău nu i se permitea să se îmbolnăvească, pentru că exista o normă: „Numai două persoane pe zi se pot învoi, și s-au învoit deja două."[81] De regulă infirmeria îi accepta numai pe cei care se aflau efectiv pe moarte — „și nici pe aceia pe toți", își amintește o scriitoare sovietică.[82] Iată descrierea unei inspecții medicale într-un lagăr aflat încă în construcție:

> Un *nariadcik* și un *lekpom* [asistent medical], înarmați cu măciuci, au intrat în put. Șeful îl întreabă pe primul întîlnit de ce nu a ieșit afară. „Mi-e rău", vine răspunsul. *Lekpom* îi ia pulsul și îl declară sănătos. Curge o ploaie de lovituri și omul este scos afară sub cerul liber. „Tu de ce nu mergi la muncă?" îl întreabă șeful pe următorul deținut. „Sînt bolnav", răspunde acesta încăpățînat. Cu o zi înainte, deținutul se prezentase la *lekpom* și îi dăruise ultima lui cămașă, infestată cu păduchi. *Lekpom* îi ia pulsul și constată că are febră mare. Deținutul este scutit de muncă. Un al treilea om răspunde că nu are nici haine, nici pantofi. „Ia hainele și pantofii celui bolnav", decretează șeful. Bolnavul refuză, drept care lucrurile îi sînt luate cu forța.[83]

Condamnații cu vechime din *O zi din viața lui Ivan Denisovici* au învățat că dimineața, pe drumul spre locul de muncă, trebuie să meargă cît mai încet, altfel se înfierbîntă prea devreme și „nu rezistă mult"[84]. Cei care au supraviețuit în primele luni au devenit apoi experți în arta supraviețuirii. Totodată obiceiurile utile se încetățenesc și devin tradiționale. Soljenițîn descrie de exemplu obiceiul deținuților de a aduna resturi de lemn de pe șantier și a

le lua cu ei.[85] Era un lucru nepermis, dar gardienii închideau ochii pînă ajungeau înapoi în lagăr. Atunci le ordonau să arunce lemnele, pentru că și ei aveau nevoie de combustibil suplimentar, nu puteau să-l mai transporte și pe acela în plus pe lîngă pistoalele-mitralieră. Deținuții nu aruncau însă decît o anumită cantitate de lemne. La următorul punct de control, paznicii repetau ordinul. Din nou, se arunca numai o parte din cantitatea de lemn și deținuții ajungeau la sediu cu un rest din captura inițială. Era necesar și în interesul atît al gardienilor cît și paznicilor să le rămînă și deținuților ceva lemne, altfel nu erau stimulați să le care, iar gardienii și paznicii nu-și mai primeau partea lor. Totuși nu se făcuse o înțelegere limpede. Înțelegerea era tacită. Vedem în asemenea acte dezvoltarea regulilor și a tradițiilor unei întregi noi ordini sociale, a unui microunivers.

Se năștea un veritabil sentiment de castă, deținutul începînd să fie considerat o ființă inferioară, la fel ca în timpurile străvechi. Sentimentul s-a răspîndit treptat, astfel încît „simplul contact" cu deținuții a ajuns „o insultă pentru un om liber". „Este considerat inadmisibil ca cel ce nu este deținut să mănînce același lucru ca și deținutul, să doarmă sub același acoperiș, ori să aibă relații prietenoase cu acesta." Lucrurile au ajuns pînă acolo încît șeful unui lagăr l-a mustrat pe muncitorul de la camera de dezinfectare pentru că a pus cămașa unui mecanic, om liber, angajat la centrala electrică, laolaltă cu hainele deținuților, pentru a fi despăducheată.[86] Comandantul lagărului nu-i considera pe deținuți ființe umane, specifică un articol sovietic recent.[87]

Cetățenii liberi din Kolîma încercau uneori să-i ajute pe deținuții cu care veneau în contact. Ni se spune că mai ales „doctorii, inginerii, geologii" voiau să-i ajute pe colegii lor de profesie pentru a fi folosiți conform capacităților lor. Un geolog considerat atunci „erou al nordului" și-a pierdut viața încercînd să apere cîțiva deținuți. Este descrisă una dintre intervențiile lui:

> — Oamenii riscă să moară!
> — Care oameni? a întrebat zîmbind reprezentantul administrației lagărului. Ei sînt dușmani ai poporului.[88]

După cum i-a spus un superior al lagărului unui deținut străin: „Noi nu încercăm să scădem rata mortalității."[89]

Un raport sovietic recent ne spune că un comandant a refuzat insistențele unui doctor de a nu trimite convalescenții să muncească în pădure, cu numai 400 de grame de pîine pe zi. Comandantul i-a răspuns „Scuip pe etica ta!" și a trimis la muncă 246 convalescenți; au murit toți într-o săptămînă.[90]

Există numeroase relatări referitoare la oficiali ai lagărelor, și chiar medici, care au ajuns să-i considere pe deținuți propriile lor slugi. Alegerea sclavilor era uneori identică pînă la detaliu cu ilustrațiile din cărțile despre regimul sclavagist din vremea lui Nero, de exemplu momentul cînd șeful lagărului Ierțevo, Samsonov, a onorat cu prezența sa examenul medical, pipăind cu un zîmbet de satisfacție bicepșii, umerii și spatele noilor veniți.[91]

S-a afirmat că sistemul sovietic al muncii forțate ar putea fi considerat „o etapă pe calea spre o nouă stratificare socială, care ar fi implicat sclavia" — în sensul cunoscut, demodat al cuvîntului — deși tendința a fost schimbată de desfășurarea ulterioară a evenimentelor.[92]

Un critic sovietic a remarcat că

> întregul sistem din lagărele prin care a trecut Ivan Denisovici a fost calculat astfel încît să înăbușe și să distrugă în om, fără milă, orice sentiment al dreptății și legalității, demonstrînd în general și în detaliu o asemenea predominanță a despotismului încît orice impuls nobil sau rebel era neputincios. Administrația lagărului nu lăsa deținuții să uite nici o clipă că ei nu aveau absolut nici un drept...[93]

În anii '40 „un deținut trebuia să-și scoată șapca cînd vedea un paznic de la o distanță de cinci pași și să rămînă descoperit pînă cînd acesta trecea cu doi pași de el"[94]. Soljenițîn povestește despre încurcarea unei numărători, care a condus la renumărarea deținuților o dată și încă o dată și, cu altă ocazie, de o numărătoare în plus cînd s-a constatat că lipsea un deținut:

> — Ce înseamnă toate astea? a urlat șeful escortei. Vreți să stați cu fundu-n zăpadă? Asta vă pun să faceți, dacă vreți, și vă țin așa pînă dimineață! Și cu siguranță ar fi făcut-o. Dacă voia, nu trebuia să se gîndească mult. Se mai întîmplase de nenumărate ori înainte și uneori fuseseră nevoiți să îngenuncheze căci gardienii îi țintuiau cu pușile armate.[95]

În mod frecvent sînt raportate violențe fizice.[96] Refuzul de a ieși la muncă se pedepsea în diferite feluri: în Orientul Îndepărtat prin împușcare pe loc; în alte părți prin dezbrăcarea delincventului care rămînea astfel în zăpadă pînă cînd ceda, sau prin carceră și reducerea rației la 200 grame de pîine. La a doua abatere deținutul era de obicei ucis. În lagăr nu numai „sabotajul", ci și „propaganda antisovietică" puteau fi considerate crime capitale.[97]

Din cînd în cînd revenirea la o disciplină strictă după o perioadă de relaxare se realiza prin aplicarea pe scară largă a unor pedepse. Se considera că respectarea regulamentului era necesară din cauza refuzului repetat și intenționat de a munci. În 1937, 400 deținuți au fost executați pe loturi la Karaganda, pe baza unor asemenea acuzații.[98] O „răscoală" este menționată într-un lagăr de lîngă Kemerovo, spre sfîrșitul anului 1938. Ea a fost de fapt o grevă de protest pentru mîncarea stricată. Paisprezece dintre instigatori, doisprezece bărbați și două femei, au fost împușcați în fața restului deținuților, apoi echipe de la fiecare baracă au ajutat la săparea mormintelor.[99]

În afara acestor execuții din motive „disciplinare", de multe ori anunțate deschis în lagăr numai în scopul de a-i intimida pe ocupanți, aveau loc și multe alte omoruri diferite. De la Moscova veneau ordine de lichidare a unui anumit număr de foști opoziționiști, iar norma se realiza prin desfășurarea la întîmplare a unor anchete privitoare nu la activitatea din lagăr, ci la circumstanțe nou descoperite în legătură cu contravenția inițială, care era transformată într-o crimă capitală. Pentru operațiuni de masă de acest fel era

trimisă la fața locului o comisie specială, cu împuterniciri depline și premise pentru transferarea și condamnarea la moarte a celor vizați. Un asemenea centru a fost înființat de exemplu într-o fabrică de cărămizi abandonată, din zona Vorkuta, unde, după cum s-a raportat, în iarna anului 1937 au fost executați 1 300 deținuți politici.[100]

În majoritatea zonelor principalelor concentrații de lagăre au fost înființate, se pare, și „închisori centrale de izolare", învăluite într-un secret păstrat cu strictețe și beneficiind de un regim special, care deserveau un anumit grup de lagăre. Se spune că 50 000 deținuți au fost „transferați" într-un asemenea loc pentru a fi executați, în doi ani, 1937 și 1938. Victimele erau legate cu sîrmă precum buștenii, încărcate în camioane, conduse spre locul stabilit și împușcate.[101]

Scriitorul Lengyel, comunist ungur și veteran al lagărelor, descrie unul dintre aceste așezăminte speciale de exterminare din zona Norilsk, realizînd evident o prezentare generală autentică, în nuvela *Macii galbeni*: lagărul este lichidat mai întîi prin execuția restului de deținuți, apoi de detașamentele NKVD-ului care vin și îi execută pe toți membrii administrației și ai corpului de pază. Din cauza înghețului permanent cadavrele nu pot fi îngropate și se adună în adevărate movile, acoperite cu pămîntul descărcat din camioane, toată operațiunea nefiind cunoscută nici măcar în lagărele învecinate și nici atunci cînd același amplasament este reocupat mai tîrziu de un spital de închisoare.

Rapoartele vorbesc și despre împușcarea deținuților pentru stăvilirea epidemiilor, așa cum s-a întîmplat în decembrie 1941 la Kojva, unde printre victime se spune că s-ar fi aflat și conducătorul comunist bulgar, Danko Sapunov.[102] Există de asemenea rapoarte neoficiale despre șlepuri încărcate cu deținuți incapabili să mai muncească sau din alte motive nefolositori, care au fost scufundate în mările din nord. Se crede că în acest fel a fost ucis un grup de ofițeri polonezi dați dispăruți și ni se spune că așa a pierit poetul Narbut.[103] Presa sovietică a confirmat în ultima vreme utilizarea acestei metode de lichidare și a anunțat, de exemplu, că aceasta a fost soarta a doi intelectuali ucraineni: scriitorul Hrihori Epik și regizorul Les Kurbas.[104]

Pedeapsa de rutină era „carcera" construită în fiecare lagăr, al cărei efect era mortal. Soljenițîn povestește:

> Oamenii din 104 construiseră locul cu mîinile lor, de aceea știau cum arăta — pereți de piatră, podea de beton, nici o fereastră. Exista o sobă, dar încălzea doar atît cît să topească zăpada de pe pereți, care lăsa bălți pe jos. Dormeai pe scînduri goale și-ți clănțăneau dinții toată noaptea. Primeai 200 grame de pîine pe zi, iar fiertură caldă îți dădeau o dată la trei zile.
>
> Zece zile! Dacă stăteai zece zile în celulele acelea și ieșeai de acolo viu, erai o epavă pentru tot restul vieții. Te alegeai cu TBC și nu mai ieșeai din spitale cît trăiai.
>
> Cei care primeau cincisprezece zile mureau și erau îngropați.[105]

Bolile generate de lipsuri se răspîndeau și printre cei care evitau carcera. Eroul lui Soljeniţîn, rămas fără dantură din cauza scorbutului în lagărul Ust-Ijma de la Peciora a avut norocul să scape „în momentul cînd credea că se afla cu un picior în groapă"[106]. La scorbut apar răni și abcesele supurează. Pelagra era la fel de frecventă. Pneumonia, de obicei fatală, era un risc normal. Iar efectele directe ale subnutriției, „umflarea picioarelor și a feței și, în faza finală, letală, umflarea abdomenului", erau permanent vizibile.[107] În lagărele în care se desfășurau munci agricole se menționează epidemii de bruceloză.[108] În lagărele din nord era frecventă cangrena, conducînd la amputări.[109] Deseori tuberculoza era cauza morții imediate. După circa doi ani, femeile închise aveau tendința de a face hemoragii uterine continue.[110]

Mai tîrziu a intrat în rutină ca unui cadavru dus la morgă „să i se crape țeasta cu o ghioagă, pentru orice eventualitate"[111].

Din cînd în cînd aveau loc evadări, rareori încununate însă de succes. Erau acte de disperare și exista desigur suficientă disperare pentru ca ele să se producă. În zona Peciora NKVD-ul oferea cinci kilograme de grîu recompensă oricui preda un deținut evadat. La începutul anilor 1930, în alte regiuni evadații găseau uneori adăpost la țărani, dar acest lucru se întîmpla rar printre colhoznicii terorizați din perioada epurărilor. Cu toate acestea, existau și reușite, chiar dacă rare. Mai ales țiganii, ajungeau la șatre ale rasei lor, unde erau salvați prin spiritul de solidaritate și nu puteau fi descoperiți. Indivizi ciudați, ca generalul comunist spaniol El Campesino, au reușit totuși să evadeze.

Evadații prinși erau tratați cu brutalitate și aproape invariabil împușcați.

Pentru orice evadare petrecută pe drumul de întoarcere de la capătul în construcție al căii ferate spre lagăr, gardienii erau acuzați de complicitate și condamnați la doi sau trei ani de detenție, timp în care își continuau munca de gardieni, dar fără a fi plătiți. Amenințarea îi făcea extrem de vigilenți. În lagăre, de asemenea, „dacă scăpa cineva, era iadul pe capul gardienilor care îl căutau pe fugar întruna, fără hrană și fără somn. Erau atît de înnebuniți, încît nu-l mai aduceau înapoi viu"[112].

Una din consecințele acestei vigilențe era numărarea permanentă a deținuților:

> Locotenentul stătea nemișcat și privea. Ieșise afară să asiste la numărătoare. Era operațiunea de rutină la plecarea din lagăr.
>
> Pentru un gardian oamenii erau mai prețioși decît aurul. Dacă de partea cealaltă a sîrmei ghimpate lipsea un om, el urma să-i ia locul fără întîrziere...[113]
>
> La ieșire te numărau de două ori — o dată cu porțile încă închise, ca să știe dacă le puteau deschide, și a doua oară în timp ce ieșeai. Iar dacă li se părea că ceva nu era în regulă, mai făceau o numărătoare și afară.[114]

Iată una dintre paralelele interesante cu relatarea lui Dostoievski despre munca forțată din anii 1840, în *Amintiri din casa morții:*

Deținuții sînt aliniați, numărați și strigați la apel în zori, la prînz și la lăsarea întunericului, iar uneori de mai multe ori în timpul zilei, în funcție de suspiciunile gărzilor și de priceperea lor de a număra. Deseori gărzile greșeau, numărau prost, plecau și se reîntorceau. În cele din urmă nefericiții gardieni reușeau să ajungă la cifra corectă și încuiau coliba.

Comparînd în general secolul nostru cu cel trecut, constatăm că pe vremea lui Dostoievski deținuții beneficiau de considerabil mai multă libertate de acțiune în interiorul lagărelor și nici în afara acestora nu erau ținuți sub o supraveghere atît de strictă, deși Dostoievski afirmă că deținuții lui făceau „incomparabil" ce era mai rău din cele trei tipuri de munci forțate. Cu deosebirea că în lagărul lui Dostoiesvki principala acțiune era biciuirea înspăimîntătoare, care ducea uneori la moarte, și nu „carcera", iar viața condamnatului din descrierile lui era per total preferabilă celei despre care vorbesc Soljenițîn și alții. Fiecare condamnat are celula lui, cu lacăt și cheie. Deținuții creșteau animale domestice. Nu lucrează duminica și în zilele de sărbătoare, și nici de zilele lor onomastice. Evreii și musulmanii se bucură de privilegii asemănătoare. Hrana este mult superioară, iar deținuții de pe lista bolnavilor merg la oraș să cumpere „tutun, ceai, carne de vacă; la Crăciun, purcel de lapte și chiar gîscă". Ei au chiar destulă pîine încît să pună deoparte pentru calul care cară apă. Condamnații din *Amintiri din casa morții* se fac într-adevăr vinovați de o infracțiune sau alta — deseori de crimă, precum personajul Goriancikov — deși printre cei treizeci de arestați, vreo doisprezece sînt deținuți politici.

Tipul de lagăr din opera lui Dostoievski a fost desființat în anii 1850. (Autorul subliniază faptul că „descrie trecutul".) Dar și deținuții reali din lagărele lui Stalin puteau face comparații — un polonez comunist de exemplu, care stătuse doi ani la închisoarea Wronki din Polonia, pentru ofense politice. În pușcăria poloneză, arestații erau încuiați numai pe timpul nopții, iar ziua aveau voie să iasă în curte; aveau dreptul la cărți din afară, corespondență nelimitată și baie săptămînală; și stăteau cîte cinci într-o cameră mare.[115]

IMPERIUL DEPORTĂRILOR

În vastele regiuni pustii din nord și din Extremul Orient, spații mari cît o țară întreagă au ajuns sub controlul deplin al NKVD-ului. Numeroase lagăre erau răspîndite în Urali, în regiunea Arhanghel și în special la Karaganda și în împrejurimi, precum și de-a lungul căii ferate ce se construia din Turkestan în Siberia. Aici NKVD-ul nu administra decît enclave relativ mici. Chiar și în complexul Karlag din apropiere de Karaganda, cuprinzînd aproximativ 100 000 deținuți, NKVD-ul apărea în lagăre risipite pe o suprafață de mărimea Franței, printre alte așezări, majoritatea rezervate muncii „libere".

(Acest exil așa-numit liber cuprindea bărbați și femei a căror nevinovăție era absolut limpede, chiar și pentru judecătorii de instrucție. În unele locuri, era vorba despre ceva mai mult decît simpli vagabonzi care dormeau pe sub poduri, cerșindu-și pîinea și căutînd să găsească de lucru ori măcar să fie arestați pentru a nu muri de foame.)[116]

Cele mai mari adevărate colonii ale imperiului NKVD-ului, două la număr, erau vasta întindere de pămînt din nord-vestul Rusiei, de dincolo de Kotlas, cuprinzînd în linii mari ceea ce este înfățișat pe hartă ca Republica Sovietică Socialistă Komi și zona încă și mai extinsă din Extremul Orient, avînd în mijloc cîmpurile aurifere de la Kolîma. Aceste regiuni aveau, înainte de a fi preluate de NKVD, o populație formată dintr-o mînă de ruși și cîteva mii de membri ai unor triburi arctice. Zece ani mai tîrziu, aici se aflau între 1,25 și 2 milioane de deținuți. Despre aceste zone relatează atît publicațiile sovietice cît și cele din emigrație. Subiectul cărții *O zi din viața lui Ivan Denisovici* se desfășoară în lagărele din nord-est. Volumul *Years of My Life* al generalului Gorbatov se referă la experiența de la Kolîma. Acestea și alte opere publicate la Moscova au confirmat și au completat marea cantitate de material documentar existent de multă vreme în vest.

Zona arctică sovietică este un univers în sine. Sentimentul de a fi fost aruncat în afara vieții normale este întărit de fenomenele fizice. Iarna, frigul extrem, extravagant; zilele scurte, în care un soare umflat, livid, se ridică pentru cîteva ore deasupra orizontului — sau, în Arctica propriu-zisă, o simplă luminare a cerului pe care soarele nici nu apare; fluxul de ioni, strălucitor și tăcut al aurorei boreale. Vara, zilele lungi, țînțarii, mlaștina mocirloasă a suprafeței topite, cu vegetația ei străină — bumbac înnămolit și sălcii pitice, de numai cîteva zeci de centimetri înălțime; iar dedesubt, rocă dură, înghețul permanent. La sud de această adevărată tundră se întinde brîul încă și mai sălbaticei păduri, taigaua în care este situat marele complex al lagărelor de lemn.

Majoritatea lagărelor din nord erau separate de tot restul țării prin vaste întinderi de pămînt pustiu, locuite ici-colo de vînători tribali, populațiile ciukci, iakut, nenți — ultimii fiind samoiezii, canibali din rîndul cărora și-a recrutat cele mai temute gărzi Ivan cel Groaznic. Aceștia erau, majoritatea, bucuroși să predea un evadat pentru un premiu, cu atît mai mult cu cît le erau în general ostili rușilor.

KOLÎMA

Cel mai mare lagăr era acela care aparținea Trustului de construcții din Extremul Orient, Dalstroi. Limitele domeniului peste care își exercita controlul Dalstroi nu au fost niciodată determinate cu precizie, dar se pare că închideau întregul teritoriu de dincolo de Lena și de la nord de Aldan,

întinzîndu-se spre est cel puțin pînă la Gydan Range — un teritoriu de patru ori cît dimensiunea Franței.

Populația din penitenciarele de aici, de obicei în jur de 500 000 de oameni, nu era la fel de mare ca aceea a regiunii Peciora. Dar rata mortalității era atît de ridicată încît numărul deținuților închiși în lagărele Dalstroi era în permanență mai mare decît în orice altă regiune. Avînd în vedere vecinătatea mării și cunoscînd cîte vapoare au fost folosite, capacitatea acestora și numărul mediu de călătorii efectuate de fiecare, putem calcula, cu o exactitate rațională, un minim probabil de două milioane de morți.[117]

Cea mai importantă concentrare de lagăre se afla în cîmpurile aurifere de la Kolîma, cu baza la Magadan și deservită de portul Nagaevo.[118] Activitatea în minele de aur a început pe scară mare în primii ani ai deceniului 1930. În 1935 a fost anunțată o serie de premieri în industria extractivă a aurului, toți cei implicați bucurîndu-se de o publicitate asiduă. Majoritatea celor nominalizați lucrau la Kolîma, sub conducerea lui E. P. Berzin, „Directorul". La mare cinste între ordinele acordate se înscria un decret de altă natură — comutarea sentințelor și restaurarea drepturilor civile pentru cinci ingineri din industria aurului, ca recompensă pentru serviciile aduse.

Berzin este prezentat ca un om cu o atitudine rezonabilă față de reclamațiile deținuților.[119] El a fost arestat în 1937, împreună cu soția, cu principalul său asistent, Filipov (despre care se spune că s-a sinucis în închisoarea de la Magadan) și cu încă mulți alții în timpul epurărilor operate de Ejov în NKVD. Deoarece s-ar fi sesizat o oarecare rezistență, lui Berzin i-au fost promise premii și o promovare, sărbătorite de „delegația" NKVD-ului, astfel încît el a fost arestat abia la aeroport.[120]

I-a succedat K. A. Pavlov care, prin adjunctul lui, Garanin, s-a lansat într-o campanie caracterizată, chiar potrivit standardelor NKVD-ului, prin teroare maniacală, tortură și execuții; se apreciază că în 1938, 26 000 oameni au fost împușcați într-un lagăr special, Serpantinka, înființat în acest scop. Garanin a fost împușcat după puțin timp, iar succesorul lui, Vîșnevețki, a rezistat de asemenea foarte puțin, primind cincisprezece ani pentru o expediție dezastruoasă al cărei scop fusese deschiderea unor zone noi.

Pavlov a fost promovat să conducă Gulagul și a fost urmat la Kolîma de Ivan Nikișov, descris ca un om de „o cruzime inflexibilă, de gheață". S-a căsătorit cu o agentă NKVD, care a fost numită la conducerea lagărului de femei de la Magadan. Trăiau într-o casă confortabilă, la circa șaptezeci de kilometri nord-vest de Magadan, în propria lor rezervație de vînătoare.[121]

Drumul sclavilor spre Kolîma beneficia de un pasaj intermediar, deplasarea cu vaporul de la Vladivostok la Magadan, în timpul căreia mii de deținuți erau baricadați în cală. Călătoria dura o săptămînă sau două și era înspăimîntătoare. S-a încercat și o variantă pe altă rută, spre Ambarcik prin Oceanul Înghețat, la gurile Kolîmei — o călătorie de 6 000 kilometri prin mări dificile, care dura două luni. Primul vapor trimis pe acest traseu, *Djurma*,

a fost prins de ghețurile toamnei, iar cînd a ajuns la Ambarcik în anul următor (1934), nici unul din cei 12 000 deținuți nu mai rămăsese în viață. Era perioada în care nava de explorări *Celiușkin*, prinsă de ghețuri, s-a scufundat și lumea întreagă s-a preocupat de siguranța membrilor echipajului campat pe calota de gheață. Oferta americanilor și a altor națiuni de a contribui la salvarea acestora pe calea aerului a fost refuzată, sugerîndu-se motivul că tabăra echipajului se afla la numai cîteva sute de kilometri depărtare de locul de iernat al *Djurmei*, care ar fi putut fi descoperită de piloții străini.[122]

Cel mai adesea, deținuții erau transportați pe drumul cel scurt spre Magadan, la bordul vaselor *Djurma, Indighirka, Dalstroi* și altele. Vapoarele, numite de Andrei Saharov „navele morții de pe Marea Ohoțk"[123], erau scena celor mai cumplite acțiuni întreprinse de *urki*. La bordul *Djurmei* și-a pierdut cizmele generalul Gorbatov (vezi p. 378). În 1939 gardienii nu mai intrau în cala deținuților, ci așteptau afară cu puștile pregătite, în timp ce deținuții ieșeau pe punte să-și facă nevoile. Prin urmare *urki* aveau mînă liberă mai mult ca oricînd. Întotdeauna se petreceau o mulțime de crime și violuri. În 1939, criminalii de pe *Djurma* au reușit să spargă un perete și să ajungă la provizii, apoi au dat foc depozitului. Incendiul a fost pus sub control, deși focul mai ardea încă la intrarea navei în port. Prizonierii închiși în cală nu au fost însă eliberați, și în momentul în care au înțeles că vor fi abandonați dacă pericolul creștea, au intrat în panică.[124] O istorie similară — poate o variantă a aceluiași eveniment — este povestită de un scriitor sovietic. Vaporul a luat foc, deținuții au încercat să iasă din cală, dar au fost zăvorîți înăuntru. „Cînd s-au răsculat, echipajul a îndreptat spre ei furtunurile cu apă pentru a-i potoli. Apoi i-a uitat. Deoarece focul continua să ardă, apa a început să fiarbă și nenorociții au murit în acest fel. Mult timp după aceea, pe *Djurma* a persistat un miros insuportabil."[125]

Altă dată, mai multe sute de fete tinere, condamnate pentru absență nepermisă dintr-o fabrică de armament și alte motive de același fel, se aflau, singure, într-un compartiment al calei. Din nou *urki* au reușit să pătrundă acolo cu forța și le-au violat, ucigîndu-i pe deținuții care au încercat să le protejeze. De această dată, din cauza acțiunii combinate de viol, pătrundere în forță în cala vaporului și crime, comandantul gărzii de pe vapor a fost arestat.[126]

La sosirea la Nagaevo, mai întîi „au fost transportați bolnavii la țărm, cu targa, și descărcați pe plajă în rînduri ordonate. Cadavrele au fost de asemenea stivuite cu grijă, astfel încît să poată fi numărate și să coincidă cu numărul certificatelor de deces"[127].

Supraviețuitorii s-au trezit într-un ținut neobișnuit.

Bazinul Kolîma are, el singur, dimensiunea Ucrainei. Este extrem de frig: temperatura poate scădea pînă la –70°C.[128] Deținuții erau obligați să muncească în exterior pînă la –50°C.[129] În pofida acestor temperaturi, în 1938 în lagărele Dalstroi a fost interzisă blana și a fost permisă numai vatelina;

încălțămintea împîslită a fost înlocuită cu cea căptușită cu pînză. Rîurile din regiune rămîn înghețate opt-nouă luni pe an. O poezie din lagăr spune:

Kolîma, planetă de vis
Douăsprezece luni iarnă, restul vară.

Două luni din timpul iernii soarele nu răsare deloc. O relatare scrisă cu calm despre lagărele din Kolîma conține un capitol intitulat firesc: „Boală, automutilare, sinucidere"[130].

Desigur, acestea nu se limitau numai la Kolîma. Dar în Kolîma rata mortalității era deosebit de ridicată, ca și cea a disperării. Gorbatov, bărbat puternic, cu o mare forță de voință, care rezistase cu succes pînă și interogatoriilor, povestește că abia a reușit să supraviețuiască mai puțin de un an în lagărele din cîmpurile aurifere. Rata mortalității minerilor este estimată la 30 la sută pe an[131], deși ea varia în funcție de amplasament, tip de activitate și personalitatea comandantului. Un deținut de la Kolîma comentează că rareori puteai să supraviețuiești cu rația din lagăr mai mult de doi ani. Cel mai tîrziu într-al patrulea, deținutul nu mai putea să muncească, iar într-al cincilea nu mai putea fi în viață.[132] Într-unul din lagărele de deportare de la Kolîma, care avusese la începutul anului 3 000 de deținuți, 1 700 muriseră pînă la sfîrșitul anului și alți 800 se aflau în spital, bolnavi de dizenterie.[133] În altul — un lagăr obișnuit — se apreciază că alți 2 000 din 10 000 au murit pe parcursul unui an.[134] S-a socotit că din 3 000 polonezi, într-o perioadă de aproximativ 15 luni, au murit circa 60 la sută.[135] Într-un articol sovietic din 1988 se afirmă că „din fiecare 100 deținuți de la Kolîma, numai doi sau trei supraviețuiau"[136].

În acele lagăre, descrise de presă în perioada Hrușciov[137], deținuții munceau douăsprezece ore pe zi. Rația zilnică de hrană pentru îndeplinirea integrală a normei era de 800 de grame de pîine. Nerealizarea normei, indiferent de cauză, atrăgea după sine în mod automat reducerea rației la 500 grame de pîine. Era ceva mai mult decît nivelul foametei; orice altă reducere, pînă la 300 de grame (ca măsură punitivă) însemna moartea certă. Activitatea de căutare a aurului la suprafață se desfășura în conformitate cu o diviziune strictă a muncii. Doi oameni trebuiau să aprindă un foc fără să folosească chibrituri, ci metoda antică a scînteierii prin frecarea a două bucăți de cremene. Altul aducea gheață din rîu și o topea. Apoi trebuia înmuiat pămîntul înghețat bocnă, care era după aceea săpat și trecut prin sită, în căutarea aurului.

În acest lagăr au apărut trei tineri de circa șaptesprezece ani. Arătau mai tineri decît vîrsta lor, poate pentru că erau atît de slabi și aproape vlăguiți. După moartea tatălui unuia dintre ei, fiul găsise o colecție a operelor lui Lenin și în ultimul volum o copie a Testamentului lui Lenin. Neținînd secretă descoperirea, el și prietenii lui cei mai apropiați au fost arestați sub acuzația de terorism și activitate contrarevoluționară, și condamnați la cincisprezece

ani de muncă silnică. Așa încît, iată-i în lagăr — trei băieți și două fete la Kolîma, iar restul grupului dispersat în alte lagăre de detenție.

În zona Kolîma existau mai multe lagăre pentru femei. Evghenia Ginzburg (mama scriitorului Axionov), care, devenind soră medicală exact la timp pentru a-și salva viața, a supraviețuit și a fost reabilitată, povestește despre lagărul Elgen, arătînd limpede că era un loc al morții. Ea vorbește despre imposibilitatea de realizare a normei la tăierea copacilor, despre schimburile plătite prin sex, epuizarea „cotei" de scutiri medicale la criminalii de drept comun și unicele metode de supraviețuire — „amenințările, intrigile și șperțul". Printre deținutele trimise la Elgen se aflau femeile care rămăseseră însărcinate în urma contactelor sexuale ilegale din lagăr. Mamelor li se permitea să încerce să-și hrănească copiii, dar nu aveau lapte, din cauza rațiilor și a muncii; lactația înceta complet după cîteva săptămîni și copilul „trebuia să lupte singur pentru viața lui" mîncînd ce se găsea. În consecință, „reconvertirea « mamelor » era foarte rapidă"[138]. Încă și mai aspru era lagărul disciplinar pentru femei de la Mîlga, unde deținutele lucrau în cariere de gips.[139]

Gorbatov și alții povestesc despre ofițeri NKVD care își salvau vechii colegi de serviciu sau de partid, repartizîndu-i la munci mai ușoare. Rețeaua de foști camarazi era foarte utilă celor care aveau relațiile necesare. O sursă sovietică descrie și reversul situației. Un comandant și-a descoperit fostul general printre *dohodiaghi* — oamenii sortiți pieirii — și l-a repartizat la magazie. Un evreu numit Dodia Șmuller, care dăduse multă bătaie de cap autorităților pentru că își revendica în permanență drepturile prevăzute de regulament, se afla în acest răstimp în carcera de penitență, cu o rație de 300 grame de pîine pe zi, neavînd șanse să supraviețuiască. Cînd a aflat că generalul fusese salvat, a mai înaintat o ultimă plîngere, cu privire la rație, dar nu a reușit să obțină decît o prelungire a pedepsei cu carcera.[140]

Un alt caz disciplinar se referă la o echipă acuzată că a ascuns aurul descoperit. Barăcile au fost percheziționate temeinic, dar nu s-a găsit nimic. Cu toate acestea, pentru „a da oamenilor o lecție", echipa întreagă a fost condamnată la detenție solitară în secția de pedeapsă, cunoscută sub denumirea de „vila lui Stalin". Numai cîțiva au supraviețuit.[141]

Administrația era aici mai dură decît oriunde în altă parte, și de asemenea mai capricioasă. Unui deținut de la Kolîma care și-a încheiat condamnarea la sfîrșitul anului 1937, i s-a dat să semneze o hîrtie în care îi era anunțată eliberarea. Totuși nu i s-a eliberat nici un certificat care să specifice că era liber, iar fără el nu putea ieși din lagăr. Omul a continuat să muncească în rînd cu condamnații, avînd statutul ambiguu de „deținut liber". Nu a protestat, căci și așa o ducea mai bine decît majoritatea celorlalți, care primiseră o nouă sentință. La sfîrșitul anului 1939 i s-a înmînat în sfîrșit certificatul de eliberare și i s-a permis să-și aleagă un loc de reședință în partea europeană a Rusiei, alta decît zona lui de baștină.[142]

Într-o împrejurare unică în istoria lagărelor de muncă, Magadan a fost vizitat în 1944 de vicepreședintele Statelor Unite, Henry Wallace. Împreună cu el se afla profesorul Owen Lattimore, ca reprezentant al Biroului de Informații de Război. Ambii au întocmit rapoarte despre ceea ce au văzut, diferite în mai multe privințe față de informațiile de care dispunem de la foștii deținuți.

Wallace a găsit Magadanul un loc idilic.[143] Oribilul Nikișov, a notat el aprobator, „zburda vesel, bucurîndu-se de aerul proaspăt". El a remarcat solicitudinea maternă a Gridassovei și a admirat lucrul ei de mînă. Povestea adevărată a acestor cusături[144] este că deținutele capabile să le producă le puteau vinde, în schimbul unei rații suplimentare, soțiilor din aristocrația NKVD-ului, care își decorau apartamentele. Lucrurile erau realizate de obicei după o zi de muncă de zece-douăsprezece ore, în condiții comparabile cu cele comentate negativ de Thomas Hood în *The Song of a Shirt*. (În același fel Soljenițîn menționează trei „artiști"[145] din lagărul lui, care au dobîndit anumite privilegii „ca recompensă pentru realizarea unor picturi gratuite pentru superiori".)

Lattimore a condamnat duritatea sistemului țarist din Siberia.[146] Din fericire acesta era acum de domeniul trecutului. Deschiderea nordului de către sovietici se făcea acum „în ordine", sub controlul „unui concern remarcabil, Dalstroi... comparabil în linii mari cu o combinație între Hudson Bay Company și T.V.A.".

El a fost de asemnea impresionat de „domnul" Nikișov și soția lui. „Domnul Nikișov, șeful de la Dalstroi, tocmai fusese decorat cu ordinul de Erou al Uniunii Sovietice pentru realizări deosebite. Atît el cît și soția lui manifestă un interes educat și sensibil pentru artă și muzică și au un adînc sentiment al responsabilității civice."

Lattimore îl citează aprobator pe un alt membru al partidului său referitor la spectacolul unei trupe locale de balet care le-a oferit „o distracție de înaltă ținută" și care, adaugă el, „se potrivește la fel de firesc cu aurul, ca și capacitatea executivă a marii puteri". Lattimore afirmă de asemenea că, spre deosebire de vechea goană după aur, cu „păcatul, ginul și încăierările ei", Dalstroi s-a concentrat asupra serelor în care se cultivau roșii, castraveți și chiar pepeni, pentru a asigura suficiente vitamine minerilor care munceau din greu. Într-adevăr, în zonă se cultivau roșiile la care se referă Lattimore atît de liric. Le descrie și un deținut aflat în îngrijirea unei doctorițe dure, dar eficiente, într-un spital de penitenciar, din nordul regiunii Kolîma. Roșiile ajungeau majoritatea la oficialități și personal, dar unele dintre ele nimereau și la pacienți, ceea ce era considerat un lucru excepțional.[147]

Nikișov manifestase într-adevăr, într-o oarecare măsură, abilitatea executivă pe care i-o atribuie Lattimore. Căci primirea fusese foarte bine organizată. Toți condamnații din zonă au fost reținuți în colibe. Turnurile de pază

au fost demolate. S-au folosit multe alte artificii înșelătoare. De exemplu, lui Wallace i-a fost prezentată o fermă, cea mai bună din regiune; îngrijitoare tinere deghizate, făcînd parte de fapt din personalul NKVD-ului, au luat locul deținutelor pentru această ocazie. În vitrine au fost așezate toate mărfurile adunate din zonele învecinate și așa mai departe.[148]

Delegația a fost dusă la o mină de aur din Valea Kolîmei. Lattimore prezintă o fotografie a unui grup de oameni voinici, care nu se aseamănă deloc cu ceea ce relatează sursele sovietice curente sau altele despre deținuți. Sub ea scrie „Oamenii trebuie să fie puternici pentru a rezista rigorilor iernii"[149]. Comentariul este adevărat, dar cînd era vorba despre deținuții reali, lucrurile stăteau exact pe dos: deoarece ei nu trebuiau să supraviețuiască rigorilor iernii, nu era necesar să fie menținuți într-o condiție bună.

PECIORA

Nici o altă zonă de lagăre nu avea reputația Kolîmei în privința izolării, a frigului și a morții. Dar erau și altele care se apropiau de aceleași condiții — mai ales vasta regiune-penitenciar din colțul nord-estic al Rusiei europene, din bazinul rîului Peciora. Numele lui este practic necunoscut în Occident, deși nici un alt fluviu european din afara Rusiei nu este mai mare, cu excepția Dunării. Bazinul lui este mai larg decît insula Marii Britanii, sau decît New England, New York și New Jersey. Aici, între Kotlas, poarta de intrare în zonă, și regiunea carboniferă Vorkuta, se întinde cea mai amplă concentrare de muncă forțată din Rusia, folosind peste un milion de deținuți.

La Vorkuta temperatura se situează sub zero grade Celsius două treimi din an, iar peste o sută de zile suflă peste tundră *hanovei* sau „vîntul vînturilor". Clima i-a ucis foarte repede pe cei veniți din sudul Rusiei; puțini rămăseseră în viață după un an sau doi.[150] Așa cum am văzut, multe dintre dovezile de care dispunem provin din această regiune.

Șeful lagărelor de la Peciora în 1936 era maiorul NKVD Moroz, descris în mod constant ca un om de o cruzime ieșită din comun și totodată suficient de înțelept pentru a furniza rații rezonabile și condiții bune în schimbul unei munci de calitate. Între diversele numiri în funcții înalte în NKVD, a fost el însuși condamnat pentru scurtă vreme. Iar mai tîrziu a dispărut. Adjunctul lui, Bogarov, cu o înfățișare extrem de brutală și feroce, pare să fi fost însă mai uman, în măsura în care îi permitea funcția, și să se fi aflat în spatele acestor condiții îmbunătățite.

Lui Moroz i-a succedat un „sadic confirmat", Kașketin; se spunea că în fața lui nu te apăra decît faptul că ignora existența ta. La cîteva luni după ce a preluat el conducerea, în carcerele unui singur grup de lagăre se aflau 2 000 deținuți, din care au supraviețuit numai 76. Brutalitatea i-a servit lui

Kașketin tot atît cît umanismul lui Moroz: și el a dispărut împreună cu toți subordonații, la sfîrșitul perioadei Ejov.

Norilsk, la Oceanul Înghețat, s-a dezvoltat în cadrul unui proiect din domeniul metalurgiei. Un articol recent din *Izvestia* ne spune că deși moartea a secerat pe scară largă din cauza „muncii insuportabile, a distrofiei, scorbutului și bolilor catarale", astăzi mai există aproximativ două milioane de *supraviețuitori* ai „barăcilor de coșmar" din lotul postbelic, o mărturie uluitoare a numărului de deținuți din lagăre.[151]

Situația a fost aceeași, la o scară ceva mai mică dar totuși vastă, în toată împărăția NKVD-ului, de la Marea Albă pînă la Sahalin, de la marile complexe din Karaganda pînă la lagărele morții, practic necunoscute, din Taimir și Novaia Zemlia, de la (cum îi spune Soljenițîn) Polul Frigului — Oi-Makoi pînă la minele de cupru de la Djezkazgan.

ECONOMIA SCLAVAGISTĂ

Milioanele de oameni care au muncit ca sclavii la dispoziția Gulagului au jucat un rol economic important și au ajuns să fie într-adevăr acceptați ca o componentă normală a economiei sovietice.

Un comitet ad-hoc al Națiunilor Unite, înființat potrivit rezoluțiilor adoptate de UNESCO și ILO (Organizația Internațională a Muncii) și format dintr-un remarcabil jurist indian, unul din foștii președinți ai Curții Supreme norvegiene și fostul ministru peruan de externe, au întocmit în 1953 un raport echilibrat ștergînd orice umbră de îndoială cu privire la „importanța considerabilă" a muncii forțate în Uniunea Sovietică.

Sclavii aflați în proprietatea statului erau numeroși în lumea antică. Minele de argint de la Laurion, de exemplu, erau exploatate de Atena pe această bază. Romanii la rîndul lor dispuneau de *servi publici*. Șeful departamentului de geniu de război al RSFSR, care avea nevoie de cîteva sute de deținuți pentru lucrări urgente în timpul războiului, a primit de la ofițerul NKVD responsabil de acest sector răspunsul că pentru moment le lipsea numărul suficient. „Malenkov și Voznesenski au nevoie de muncitori, Voroșilov cere drumari:... Ce putem face? Adevărul este că nu am realizat încă planul la arestări. Cererea este mai mare decît oferta."[152]

Considerăm tipice lagărele în care se lucra la cherestea. Dar potrivit celei mai exacte estimări (luînd în considerație populația redusă a lagărelor de la începutul anului 1941) numai circa 400 000 oameni lucrau în acest domeniu. Celelalte categorii principale erau

Minerit	1 000 000
Agricultură	200 000
Închiriați de diverse întreprinderi de stat	1 000 000

Construcția și întreținerea lagărelor și producerea celor necesare lagărelor	600 000
Lucrări generale de construcții	3 500 000.[153]

În vasta zonă de prelucrare a lemnului din nord-vest, o mare parte din deținuți lucrau la construcția căii ferate Kotlas-Vorkuta. Mulți alții ridicau (precum eroul lui Soljenițîn) diverse construcții industriale și de minerit.

S-a subliniat de multe ori că munca cu sclavi este ineficientă din punct de vedere economic. Karl Marx era de aceeași părere:

> Cel mai mic salariu pe care îl poate cîștiga sclavul pare să fie o constantă, independentă de munca lui, spre deosebire de cazul muncitorilor liberi. Sclavul obține mijloacele necesare subzistenței lui într-o formă naturală și aceasta este fixă atît ca natură cît și cantitativ, în vreme ce remunerația muncitorului liber nu este independentă de propria lui muncă.[154]

Astfel, sclavia își datora o parte din ineficiență lipsei stimulentelor.

Aceeași idee este susținută de soții Webb într-un pasaj care merită să fie citat pe larg, deoarece reprezintă un anumit fel de a privi starea de lucruri din Uniunea Sovietică, frecvent în anii 1930. Autorii critică relatarea superficială a profesorului Cerniavin despre lagărele în care a muncit:

> Este regretabil că această mărturie — în mod firesc puternic subiectivă — amestecă observațiile personale și experiența condițiilor care sînt, pe drept cuvînt, destul de proaste, cu date aflate din zvonuri, dar neîntemeiate pe dovezi și cu aprecieri statistice evident exagerate, imposibil de verificat. Relatarea ar fi avut mai multă greutate dacă s-ar fi limitat la condițiile foarte severe pe care autorul le-a cunoscut personal. Convingerea lui naivă că acest așezămînt, ca și altele cu caracter penal, continuă să existe astăzi, fiind alimentate continuu cu mii de muncitori manuali deportați și cu tehnicieni, în scopul deliberat de a obține din această muncă forțată un profit pecuniar net suplimentar la bugetul statului, va fi neconvingătoare pentru cei care cunosc rezultatele economice ale ocnașilor sau ale forței de muncă din închisori, în orice țară din lume.[155]

Este adevărat că arestările în masă rămîn în esență un fenomen politic. Motivul muncii sclavagiste nu putea fi decît secundar. Inginerii și oamenii de știință, doctorii și avocații nu au fost arestați numai pentru a forma un regiment de tăietori de lemne incompetenți. După cum spune Weissberg:

> După douăzeci de ani de eforturi necontenite și cheltuieli enorme, guvernul sovietic a pus la punct în sfîrșit un organism de lucru format din fizicieni realmente capabili. Și ce s-a întîmplat atunci? Șubnikov, unul dintre fizicienii de frunte ai țării, specializat în domeniul temperaturilor scăzute, va ajuta la săparea unui canal în Artica. La fel și primul nostru director, profesorul Obremov, de asemenea mare fizician sovietic și expert în cristalografie. Nu vă puteți imagina ce salahori valoroși sînt oamenii precum Șubnikov și Obremov.[156]

Dar o dată oamenii arestați, din exploatarea muncii lor fizice rezulta o contribuție în economie și (dată fiind iraționalitatea inițială a întregii Epurări) nimic nu contravine motivației și bunului simț al deciziei, tipice pentru Stalin, de a integra aceste persoane în mecanismul economiei. Astfel stînd lucrurile, soții Webb greșesc pur și simplu în privința motivelor lui Stalin.

Mai mult decît atît, Stalin cunoștea obiecția formulată de Marx, din punct de vedere economic, față de sclavie. Și, potrivit obiceiului de a refuza precedentele, el a încercat să o depășească prin metoda simplă, dar neverificată, de a *nu* asigura sclavului subzistența, ci de a-i face rația dependentă de rezultatul muncii. În acest fel, se credea, se depășea problema lipsei stimulentului, pe care o subliniase Marx.

Este adevărat că proiectele bazate pe munca forțată erau, ca multe altele din economia lui Stalin, concepute total greșit în chiar termenii lor fundamentali. În timpul marelui val de arestări din 1947, ne spune o relatare sovietică, Stalin a afirmat cu prilejul unei ședințe a Consiliului de Miniștri că „poporul rus visează de mult să aibă o ieșire sigură la Oceanul Înghețat, dinspre Obi". Pe baza acestei simple observații s-a luat decizia construirii unei căi ferate spre Igarka. Timp de peste patru ani, iarna prin zăpadă de cîțiva metri înălțime, la temperaturi de –55°C, iar vara în mlaștini și printre țînțari, au trudit la acest vast proiect condamnații la muncă forțată din peste optzeci de lagăre amplasate la distanță de 15 kilometri unul de altul, de-a lungul unei întinderi de 1 300 kilometri. Costul, dacă lucrarea ar fi fost vreodată terminată, a fost estimat la 4–6 milioane de ruble per kilometru. În cele din urmă s-au executat numai 850 kilometri de cale ferată și 450 de stîlpi de telegraf. După moartea lui Stalin, linia, semnalele, gările, locomotivele și tot ce fusese construit a fost abandonat, să ruginească în zăpadă.[157]

Iată lipsa de rațiune a sistemului politic și de planificare sovietic. Cînd se punea problema unei operațiuni obișnuite, precum exploatarea forestieră, părea că fusese găsită metoda de a asigura forță de muncă extrem de ieftină.

Unii deținuți au făcut efortul spontan de a estima valoarea economică a lagărelor. Un prieten de-al meu care a stat într-un lagăr din zona Vorkuta și a fost repartizat la exploatările forestiere a lucrat un timp acolo în domeniul administrativ (între 1950-1952) și spune că rezultatele erau în mare măsură falsificate sau umflate, așa cum se întîmpla la vremea aceea și în fabricile sovietice obișnuite. Mare parte din munca luată în considerație la calcularea normelor era lipsită de valoare și, chiar dacă deținuții abia primeau minimul necesar, costul total al lagărului, incluzînd gardienii, administrația și așa mai departe, depășea cu mult valoarea producției. Antoni Ekart raportează același lucru pentru minele de la Vorkuta[158] — care, date fiind distanțele implicate și producția totală realizată, ar fi fost probabil nerentabile chiar dacă ar fi fost exploatate prin muncă liberă. Dintr-un studiu atent[159] rezultă

că presupusele economii datorate muncii forțate, la nivel macroeconomic, ar fi, în cel mai bun caz, minore.

O relatare sovietică vine în sprijinul acestei idei. Autorul își amintește o conversație în care unul dintre tehnicienii de la punctul de lucru, el însuși fost deținut, comenta sugestia că utilizarea forței de muncă din lagăre în proiectele de construcții era relativ ieftină:

> Este numai o aparență. Căci deținuții trebuie cumva hrăniți, adăpostiți, îmbrăcați și păziți; trebuie construite zone speciale, pentru care este nevoie de turnuri de pază — da, iar întreținerea gardienilor este costisitoare. Apoi este secția de pregătire fizică și toate celelalte „secții" care există de fapt numai pe hîrtie... de fapt, un stabiliment de proporții. Mai sînt apoi cei care trebuie să le aducă apa, să încălzească băile și să spele podelele. Căci ființele umane au nevoie de o mulțime de lucruri. Apoi există numeroși ofițeri de serviciu și personalul, cei care taie lemnele și scot apa, nenumărații dulgheri, funcționari și alți „rîioși", cum li se spune în lagăr! Așa că, dacă facem o medie, rezultă o persoană și jumătate pentru fiecare om care muncește cu adevărat. În al doilea rînd gardienii nu pot desfășura forța de muncă așa cum ar trebui: fie că nu este permisă utilizarea mașinilor propriu-zise, fie maiștrii, ca să nu mai vorbim de deținuții înșiși, nu au timp să se oprească și să se gîndească cum să organizeze forța de muncă, din cauza defilărilor, inspecțiilor și restului frecușului zilnic.[160]

Întreținerea gardienilor, trebuie să spunem, era și o datorie *militară*. Cît a durat războiul, lagărele au continuat să fie păzite de soldați selecționați ai NKVD-ului, în proporție de un gardian la douăzeci de deținuți. Astfel guvernul sovietic a pierdut posibilitatea de a utiliza nu mai puțin de 250 000 de soldați sănătoși și instruiți.

Și totuși, în anumite condiții, se pare că munca forțată a adus beneficii: cărbunele de la Karaganda era uneori simțitor mai ieftin decît acela din Bazinul Donului.[161] Mai mult, există anumite domenii în care munca liberă ar fi excesiv de scumpă și unde munca sclavilor este probabil preferabilă din punct de vedere economic — de exemplu în minele și la drumurile strategice din nord-estul Siberiei. În 1951 s-a anunțat în Congresul Statelor Unite costul imens al muncii necesare pentru înființarea unei baze aeriene americane în Groenlanda. Cu siguranță echivalentele din nordul Siberiei au fost realizate mult mai ieftin, folosind forța de muncă a sclavilor, decît ar fi fost posibil utilizînd forța de muncă liberă sovietică. Cu alte cuvinte, deși este adevărat că sistemul muncii forțate nu putea fi extins la nesfîrșit, el a fost probabil rentabil în anumite domenii.

În orice caz, este clar că examinarea abstractă a laturii economice a unei operațiuni ar fi o greșeală. Un om ucis după ce doi ani s-a stors din el tot efortul este mai util decît un om ținut în pușcărie. Lagărele erau eficiente din punct de vedere *politic*. Ele izolau eficient masele de potențialii turbu-

lenți și constituiau o mare descurajare pentru activitatea antistalinistă de orice fel, inclusiv simplele discuții. Dacă presupunem că epurarea politică a fost necesară, atunci lagărele au constituit un produs final util.

Precum totul în epoca lui Stalin, acest sistem funcționa prin presiuni exercitate de sus în jos. Fiecare lagăr avea propriul „plan" și fiecare comandant de lagăr lucra sub un sistem de penalizări și recompense. Au rezultat și aspecte neobișnuite. Există rapoarte despre comandanți de lagăre care au păstrat deținuții fugari pe care i-au capturat și pe care ar fi trebui să-i înapoieze lagărelor de origine. În închisoarea de la Kotlas exista un grup de deținuți format în exclusivitate din invalizi și bătrîni pe care nu-i primea nici un lagăr, din motive economice evidente. Ei au rămas acolo mai bine de un an și problema s-a rezolvat de la sine prin moartea lor.[162]

HRANĂ ȘI MOARTE

În lagăre, sistemul de norme al deținuților era stabilit de comandant. Ca principiu general existau diferite „cazane" sau alocații de hrană. Principiul este destul de simplu. Cifrele exacte diferă în mare măsură, dar următoarele indică o proporție tipică. În lagărele de la Kolîma, pentru bărbații care efectuau douăsprezece pînă la șaisprezece ore de muncă fizică grea pe zi, timp de opt luni, în condiții de temperatură foarte scăzută, rația zilnică de pîine foarte proastă este descrisă astfel de un fost deținut aflat acum în Occident:

pentru îndeplinirea normei peste 100%	pînă la 930 grame
100%	815 grame
între 70–99%	715 grame
între 50–69%	500 grame
rația disciplinară	300 grame

plus „supa", 100 grame de pește sărat și ceva mai mult de 60 grame de crupe.[163]

O relatare sovietică despre aceeași zonă specifică:

pentru îndeplinirea normei 100%	800 grame
neîndeplinirea normei indiferent de motiv	500 grame
punitiv	300 grame[164]

Primele precizări fiind inițial exprimate în uncii, ușoarele discrepanțe sînt nesemnificative. Ceea ce pare a fi eliminarea treptelor intermediare s-ar putea datora faptului că rusul s-a aflat acolo mai tîrziu — din 1942 cel puțin pînă în 1950 — spre deosebire de cealaltă persoană, care s-a aflat acolo cu aproximație între 1938–1946. Un polonez specifică pentru perioada 1940–1941, 500 grame pentru îndeplinirea a 50% din normă și 300 grame pentru mai puțin de atît.[165]

Iată o altă schemă a raţiilor, dintr-unul din lagărele din nord în iarna 1941/1942:

pentru normă întreagă	700 grame de pîine, plus supă şi hrişcă
pentru cei care nu realizau norma	400 grame de pîine, plus supa[166]

Majoritatea sistemelor aplicate în Arctica se apropiau probabil de acestea două. Raţiile în afara Arcticii erau destul de mici, în mod tipic:

peste 100%	750–1 000 grame
100%	600–650 grame
50–100%	400–475 grame
penal (sub 50%)	300–400 grame[167]

Aceste date pot fi comparate cu raţiile dintr-un sistem mai bine cunoscut cititorului occidental — acela al lagărelor japoneze pentru prizonierii de război, de pe rîul Kwai (Maham). Acolo prizonierii primeau o raţie zilnică de 700 grame de orez, 600 de legume, 100 de carne, 20 de zahăr, 20 de sare şi 5 de ulei — pentru un total de 3 400 calorii, dar, la fel ca şi în Rusia, raţia era deficitară în vitamine.[168] (Chiar şi în 1980 în URSS, norma lagărelor era de numai 2 400 calorii, bazîndu-se în principal pe 700 grame de pîine neagră.)

Putem face şi alte comparaţii. În oraşele ucrainene, în perioada de foamete din anii 1930, raţia de pîine era de 800 grame pentru fiecare muncitor, 600 pentru muncitorii manuali, 400 pentru funcţionarii din birouri. În timpul asediului Leningradului, în 1941–1942, aproximativ o treime pînă la o jumătate din populaţia rămasă în oraş a murit de foame, mai ales în timpul primei ierni. În cea mai grea perioadă raţiile au fost:

octombrie 1941	raţia de bază a scăzut la 400 grame de pîine pe zi pentru muncitori şi 200 grame pentru persoanele dependente de aceştia
sfîrşitul lunii noiembrie 1941	250 grame pentru muncitori şi 125 pentru dependenţi
sfîrşitul lunii decembrie 1941	pînă la 350 grame pentru muncitori şi 200 grame pentru dependenţi[169]

La Leningrad au existat mici raţii suplimentare de carne şi zahăr; muncitorii din industria lemnului au primit o raţie suplimentară, peste normă, iar o diferenţă cu adevărat majoră constă în faptul că muncitorii din lagăre nu-şi primeau niciodată raţia completă, iar dacă în stocul iniţial din care se dădeau raţiile exista o parte necomestibilă, aceea ajungea la ei. Soljeniţîn descrie ce se întîmpla în privinţa crupelor:

> Şuhov beneficiase de mii de raţii de acest fel în închisori şi lagăre şi, chiar dacă nu avusese niciodată ocazia să cîntărească vreuna cu balanţa... el şi toţi ceilalţi deţinuţi ştiau de multă vreme că oamenii care îţi tăiau şi îţi puneau în mînă

pîinea nu rezistau în locul acela dacă îți împărțeau rația în mod cinstit. Se ciupea din fiecare rație. Singura problemă era — cît?[170]

Motivul era evident:

Cînd pleca dimineața, bucătarului i se dădea o porție de crupe de la bucătărie. Se ajungea cam la șaizeci de grame de persoană — aproximativ un kilogram pentru fiecare brigadă. Cu alte cuvinte, ceva mai mult de zece kilograme pentru toți muncitorii de la șantier. Bucătarul nu căra el însuși marfa pe distanța de trei kilometri, cîți erau de la lagăr. Avea un om de încredere care i-o transporta. El aprecia că era mai bine să-i strecoare acestuia o porție suplimentară de hrană pe seama burților deținuților, decît să-și rupă singur șalele. Apoi trebuiau transportate apa și lemnele de foc și trebuia aprinsă soba. Bucătarul nu făcea nici aceste lucruri. Avea alți deținuți și „ratați" care le făceau pentru el. Și aceștia își primeau porția. Este ușor să dăruiești ceea ce nu-ți aparține.

Bucătarul nu făcea decît să pună crupele și sarea în cazan, iar slănina, dacă exista, o împărțea între cazan și el însuși. (Slănina bună nu ajungea niciodată pînă la deținuți. Numai ce era rău intra în cazan...) Apoi singura lui sarcină era să amestece terciul cînd era aproape fiert. Inspectorul sanitar nu făcea nici măcar atît. El stătea doar și se uita. Cînd terciul era gata, bucătarul îi dădea imediat să guste și acesta mînca cît poftea. La fel și bucătarul. Apoi unul din șefii de brigadă — făceau cu rîndul, cîte unul în fiecare zi — venea să guste și să vadă dacă terciul era suficient de bun pentru oameni. Și el primea o porție dublă.

După aceea se auzea fluierul. Acum veneau ceilalți șefi de brigadă, iar bucătarul le întindea gamela printr-un fel de vizor din perete. Gamelele conțineau acest terci apos. Nu întrebai cît din rație fusese pus înăuntru. Dacă deschideai gura era vai de tine.[171]

La fel se întîmpla cu toate. „Furau pe tot traseul — aici la șantier, în lagăr și de la depozite."[172]

Sistemul a devenit și mai eficient, mai ales în lagărele în care se muncea la cherestea, fiind transformat într-o afacere de „brigadă", de grup și implicînd responsabilitatea colectivă pentru munca neadecvată:

V-ați putea întreba de ce deținutul muncea atît de mult în lagăr, timp de zece ani. De ce nu dădea totul naibii și nu-și tîra picioarele toată ziua, pînă în noapte, care îi aparținea?

Nu era atît de simplu... Lucrurile stăteau astfel — ori primeau cu toții ceva în plus, ori mureau toți de foame. („Nu tragi cu toată forța, porcule, și eu o să mor de foame din cauza ta. Așa că muncește, nenorocitule!")

Prin urmare, cînd se ivea ceva dur de făcut, ca acum, nu puteai sta cu mîinile la spate. Fie că-ți plăcea, fie că nu, trebuia să pui umărul. Ori încingeau locul în două ore, ori mureau cu toții dracului.[173]

Șeful de brigadă, el însuși deținut, stabilea cu maistrul, „supraveghetorul echipei", cantitatea de muncă pe care trebuia să o efectueze brigada lui. Apoi alți oficiali ai lagărului evaluau producția în comparație cu „norma zilnică". Deciziile lor erau trimise la sectorul alimentar pentru alcătuirea rațiilor în conformitate cu rezultatul muncii.[174]

Totul depindea de cantitatea de muncă mai curînd decît de operațiunea propriu-zisă. Un șef deștept, care își cunoaște treaba, asudă mult să stabilească această cantitate. De ea depind rațiile de hrană. Dacă nu s-a făcut treaba, fă să pară invers. Dacă la o operațiune se muncea puțin, încearcă să arăți mai mult. Pentru asta îți trebuia minte și o forță de convingere în fața tipilor care țineau evidența muncii. Iar ei nu făceau nimic pe gratis.

Dar dacă tot a venit vorba, pentru cine se stabileau aceste cantități? Pentru cei care administrau lagărul. Ei scoteau mii din această afacere și obțineau pe deasupra și beneficii pentru ofițeri. Ca bătrînul Volkovoi, cu biciul lui. Și tot ce primeai din toate acestea erau două sute de grame de supă seara. De ele depindea viața ta.[175]

Uneori șeful de brigadă obținea să se muncească „mai puțin". Ceea ce însemna că „cinci zile vor avea rații bune de pîine. Bine, poate patru. Superiorii îți fură întotdeauna o zi sau două din cinci"[176].

Cît privește cantitatea de hrană, condamnații din cartea lui Soljenițîn discută despre filmul *Crucișătorul Potemkin.* Se consideră că viermii de pe carne, din cauza cărora a izbucnit răscoala, sînt nerealist de mari și se explică această necesitate din punctul de vedere al filmului. Urmează comentariul: „Dacă ar aduce carne din asta în lagăr, vă spun eu, și dacă ar pune-o în cazan în loc de porcăria aia de pește pe care o primim, pun pariu..."[177]

Este descrisă masa:

Fiertura nu se schimba de la o zi la alta. Depindea de legumele pe care le puseseră la păstrare pentru iarnă. Anul anterior nu puseseră decît morcovi cu sare, așa că n-au fost decît morcovi în fiertură, din septembrie pînă în iunie. Acum era varză. Lagărul era cel mai bine hrănit în iunie, cînd se terminau legumele și începeau să fie folosite crupele. Cel mai rău era în iulie, cînd puneau în cazan urzici.

Peștele era numai oase. Carnea se fierbea separat, cu excepția unor bucăți de la coadă și de la cap. Pentru că nu lăsa nici un os neatins sau urmă de carne pe schelet, Șuhov rodea și sugea oasele, apoi le scuipa pe masă. Nu lăsa nimic nemîncat — nici măcar aripioarele sau cozile. Mînca și ochii, dacă se mai aflau la locul lor, dar cînd ieșiseră și pluteau prin gamelă, nu-i mînca. Ceilalți rîdeau de el din acest motiv.

...Felul doi era un terci din *magara.* Era o bucată solidă și Șuhov o împărțea în mai multe bucăți mai mici. Cînd era fierbinte — nu mai contează cînd era rece — nu avea nici un gust și nu te sătura. Nu era decît o iarbă cu aspect de mei. Le venise ideea strălucită să o gătească în loc de crupe. Ziceau că venea

de la chinezi. Primeai trei sute de grame din asta și atît. Nu era ce trebuia, dar ți-o dădeau în loc de terci.[178]

Rația de hrană și întreaga evaluare a normelor depindeau de tot felul de factori. Mai întîi de ideile oficialilor cu privire la determinarea muncii în acord. Pentru unele tipuri de muncă, se stabileau uneori obiective mult deasupra posibilităților — de exemplu, la construcția căii ferate Kotlas-Vorkuta. Pentru această muncă extrem de grea, norma nu se putea realiza decît în proporție de 30 la sută, astfel că rația se reducea la 400 grame.[179] La execuția prelungirii acesteia pînă la Halmer-Yu, speranța medie de viață a fost de aproximativ trei luni.[180]

De asemenea, bogăția sau sărăcia recoltei din anul respectiv afecta nemijlocit rațiile. Recolta slabă din 1936 a determinat în lagăre, în 1937, un nivel îngrozitor al mortalității datorate lipsei de hrană.

Necazurile apăreau din cauza dorinței de a mînca orice se găsea. Grupurile de deținuți atacau uneori lăzile de gunoi de la bucătării. Cînd într-un lagăr acestea au fost golite în haznaua de lîngă latrine, „grupurile s-au bălăcit și acolo în căutarea resturilor"[181]. Cînd răsărea iarba, fiecare fir putea fi pus într-o cutie de tablă, fiert și mîncat. Intelectualii consumau frecvent iarba ca aliment. Efectele ei pe termen lung erau mortale. Alții încercau să-și satisfacă foamea fierbînd apa cu sare, altă soluție ineficientă.[182]

Chiar și în lagărul de deportare al lui Soljenițîn există condamnați care au trecut prin locuri și mai rele — o exploatare forestieră unde munca se prelungea pînă la miezul nopții dacă era nevoie, pentru a fi îndeplinite normele, iar rația de bază era de 200 grame sau mai puțin.[183] În nordul îndepărtat, în regiunea de la est de Urali, au existat se pare mai multe lagăre cu un regim deosebit de riguros; se spune că ele se aflau „într-o izolare totală". Despre acestea au răzbătut doar cîteva zvonuri, deoarece se pare că nimeni nu a fost vreodată eliberat de acolo. Rata mortalității era, se spune, foarte mare. Novaia Zemlia avea o reputație extrem de proastă — foarte puțini mai reveneau de acolo.

Deseori se vorbește despre lagărele punitive. După introducerea unui regim nou și mai aspru de *katorga* la începutul anilor 1940, cei condamnați în aceste lagăre nu beneficiau de pături și nici de saltele în primii trei ani, erau supuși la munci mai grele un număr mai mare de ore pe zi, în condiții mai proaste.[184] Uneori, așa cum se întîmpla în lagărul Djido, prizonierii nedisciplinați erau legați în lanțuri tot restul perioadei de condamnare.[185] Pentru femei, lagărul Stalinogorsk era deosebit de sever: deținutele lucrau în minele de fier și cărbune. Al doilea lagăr de la Alexeevka, din grupul Kargopol, unul deosebit de prost, cunoscut ca lagăr disciplinar dar plin de fapt cu deținuți străini care nu avuseseră timpul să comită vreo abatere în alte lagăre, cuprindea un mare număr de evrei polonezi care scăpaseră de

persecuția naziștilor și care mureau ca muștele. Ei urau regimul sovietic mai amarnic și cu mai multă ardoare decît oricine altcineva în lagăre.[186]

Într-o anumită privință Soljenițîn a avut noroc. El nu a trecut printr-un lagăr de muncă la o exploatare forestieră. Aici rațiile de hrană erau notorii pentru cantitățile reduse, iar munca era extrem de dificilă. Profesorul Swianiewici, care s-a aflat el însuși la un moment dat într-un asemenea lagăr, afirmă că foștii deținuți au tendința să supraestimeze proporția celor puși să efectueze această muncă, probabil pentru că lor „le era permanent frică să nu fie trimiși la pădure. Pentru o persoană neobișnuită cu munca fizică grea, a fi repartizat o perioadă lungă de timp într-o brigadă de tăietori de copaci echivala cu condamnarea la moarte"[187]. Un fost asistent al doctorului, dintr-un lagăr din nord, povestește că în două ierni succesiv au murit aproximativ 50 la sută din muncitorii brigăzilor forestiere. În total, circa 30 la sută din forța de muncă se pierdea prin deces sau epuizare completă, anual.[188] Un polonez care a trecut scurtă vreme prin lagărul de la Alexeevka descrie ca pe o experiență teribilă vederea morții. El a văzut doi oameni căzînd din picioare și murind cînd ieșeau pe poartă cu brigăzile. În propria lui brigadă, trei au murit la șantier în prima zi.[189] Un om foarte activ putea să rămînă uneori sănătos îndeplinindu-și norma în proporție de 120–150 la sută timp de un an sau optsprezece luni, apoi într-o zi era găsit mort în patul lui, din cauza unei insuficiențe cardiace.[190]

Chiar și lagărele de forestieri cu un regim comparativ mai blînd erau ucigașe. Deținuții finlandezi, mari experți în domeniu, afirmau că normele predominante erau imposibil de realizat chiar și pentru cei mai bine hrăniți muncitori. Ele abia puteau fi scăzute la un nivel cu greu tolerabil, prin diverse forme de înșelătorie (*tufta*) și prin mită — utilizarea acelorași bușteni de mai multe ori, după ce le era retezat capătul ștampilat și așa mai departe. Herling nu a întîlnit niciodată un deținut care să fi muncit în pădure mai mult de doi ani. De obicei după un an deținuții erau incurabili și, în urma unui transfer la munci mai ușoare, ca „irecuperabili", se retrăgeau la morgă.[191]

Aceasta era ultima etapă a existenței din lagăr. Cînd ajungeau în stare de epuizare, slăbiți în asemenea hal încît nu se mai putea obține de la ei nici o muncă importantă, deținuții erau trecuți pe rații de înfometare și lăsați să bîntuie prin lagăr cu diverse activități, pînă cînd mureau. Această categorie este recunoscută atît de cărțile sovietice, cît și de cele străine. Gorbatov, care descrie simptomele obișnuite, confirmă că a te îmbolnăvi era de obicei o situație fatală. Pentru că dacă ți se întîmpla acest lucru, atunci rația de hrană îți era redusă și din acel moment nu mai aveai scăpare.[192] Comandantul de corp de armată a avut la un moment dat ocazia să mătură podelele birourilor din lagăr și a găsit acolo un mijloc de existență care l-a ajutat să supraviețuiască. Apoi a fost salvat de la moarte de un medic prietenos care i-a obținut transferul într-un post mai ușor. În general și referitor la întreaga perioadă, toate sursele noastre subliniază că supraviețuirea pentru orice inter-

val de timp era rară în majoritatea lagărelor, exceptîndu-i pe cei care aveau pregătirea necesară ocupării unor „funcții" — posturi în birouri sau alte munci care le permiteau să scape de activitatea principală a lagărului respectiv.

În perioade proaste „lagărele pentru handicapați și necorespunzători... deveneau cele mai dens populate, iar brigăzile de muncă cu cei mai numeroși membri erau cele ale tăietorilor de lemne și groparilor"[193]. Morții erau îngropați direct în pămînt, cu o plăcuță de lemn legată cu sfoară de picioare.[194]

Potrivit unei estimări, un lot de deținuți din lagăre își pierdea în medie jumătate din efectiv în doi sau trei ani.[195] Un funcționar al NKVD-ului care a lucrat la grupul de lagăre de la Canalul Baltica–Marea Albă a depus mărturie[196] că la începutul epurărilor în aceste lagăre se aflau 250 000 deținuți și că rata mortalității era de 700 pe zi, o cifră care apare și în alte părți.[197] Dar zilnic soseau 1 500 de noi deținuți, astfel încît populația a continuat să crească.

Rata anuală a mortalității din lagăre este estimată la aproximativ 10 la sută pe an pentru anul 1933, iar pentru 1938 la circa 20 la sută.[198] Deținuții din 1936 au dispărut aproape toți pînă în 1940. O femeie care a lucrat în spitalul unui lagăr afirmă că pacienții cu condamnări din 1937 și 1938 încă mai umpleau lagărul în 1939 și 1940, dar în 1941 puțini din ei mai puteau fi văzuți.[199]

În orice caz, dintre cei care au intrat în lagăre, numai o mică parte au mai ieșit vreodată. Mult timp unele dintre cele mai bune mărturii au provenit de la comuniștii germani retrași din lagăre și predați naziștilor în 1939 și 1940, de la polonezii eliberați prin tratatul din 1941 și de la alții care, beneficiind de circumstanțe de excepție, au petrecut în lagăr perioade scurte de timp. În general eliberările erau foarte rare, la fel ca și supraviețuirea pînă la amnistierile din perioada post-stalinistă.

Durata condamnării nu era prea importantă. (Cei care au fost eliberați au fost oricum arestați din nou în 1947–1948.) De obicei, la expirarea sentinței, deținuții erau chemați în fața unui ofițer al Secției Speciale și căpătau încă cîțiva ani, deși în unele cazuri erau trimiși înapoi la pușcăriile din Moscova sau din alte părți, supuși altui interogatoriu și condamnați pentru vinovății noi.

> Într-un fel lui Șuhov îi plăcea felul lor de a-l arăta cu degetul — norocosul care aproape își terminase condamnarea. Numai că el nu era convins de acest lucru. Uită-te la cei care ar fi trebuit eliberați în plin război. Au fost reținuți cu toții pînă în '46 — „pînă la noi dispoziții". Pe urmă cei cu trei ani, care mai primiseră cinci pe deasupra. Întorceau legea cum le convenea lor. Terminai o perioadă de zece ani și-ți mai dădeau una. Sau, dacă nu, tot nu te lăsau să pleci acasă.[200]

Cunoaștem cîțiva oameni care au rezistat pînă la șaptesprezece ani și au fost după aceea reabilitați — de exemplu Snegov, la care s-a referit Hrușciov în Discursul Secret, sau generalul-locotenent Todorski. Se pare

că ei au stat în lagărele mai puțin severe. Dar mare parte din mărturiile sovietice publicate pînă în 1987 au provenit de la persoane precum Gorbatov, care s-a numărat printre ofițerii reabilitați în 1940 și care altfel nu ar fi supraviețuit. (Rutina reabilitării, în puținele cazuri în care s-a aplicat, se desfășura lent. Gorbatov fusese apărat de Budionnîi, după cum a aflat mai tîrziu; la 20 martie 1940 condamnarea lui a fost anulată și s-a ordonat revizuirea cazului. El nu s-a întors de la Magadan la Butîrka decît în decembrie 1940. La 1 martie 1941 se afla la Lubianka, iar la 5 martie a fost eliberat.)

Ceilalți sînt martorii de tipul lui Soljenițîn, care afirmă că deși un om ar fi putut rezista zece ani, mai mult de atît nici nu se punea problema — și aceasta într-o perioadă comparativ mai bună din istoria lagărelor. Soljenițîn a fost de fapt eliberat după zece ani, în cadrul reabilitărilor post-staliniste. Din fericire el a fost condamnat într-un moment tîrziu din viața lui Stalin. Un om condamnat în 1938 ar fi avut de așteptat șaptesprezece sau optsprezece ani. Din cei arestați în perioada 1936–1938 nu putem crede că au supraviețuit mai mult de 10 la sută; un istoric sovietic afirmă că 90 la sută dintre cei ce au intrat în lagăre înainte de război au pierit, în timp ce academicianul Saharov remarcă faptul că numai 50 000 din cei peste 600 000 membri de partid deportați în lagăre și nu executați au supraviețuit.[201] Alte surse indică un milion. Din celelalte aproximativ șapte milioane, numărul celor ce au murit, fie executați, fie în lagăre, în intervalul de doi ani cît la conducerea NKVD-ului s-a aflat Ejov, poate fi evaluat la circa trei milioane.[202] Restul au urmat într-o perioadă de cîțiva ani, timp în care li s-au adăugat continuu victimele arestărilor ulterioare.

Într-un articol sovietic recent se spune că „moartea condamnaților a fost determinată de truda insuportabilă, în frig și foamete, de degradări și umilințe nemaiîntîlnite, de o viață care nu ar fi putut să fie suportată de nici o altă ființă vie"[203].

În altul citim:

> Deseori am auzit cuvîntul „norocos" de la cei pe care îi înregistrez. Eu am fost norocos — plutonul de execuție a fost înlocuit cu douăzeci și cinci de ani de muncă silnică; norocos — am așteptat ore întregi în mijlocul tundrei să fiu împușcat, dar n-am fost; norocos — am fost transferat de la activitatea generală la stația meteorologică; norocos — am avut timp să-mi duc fiica la părinți înainte de a fi arestat; norocos... Într-o zi vom afla cîți oameni au murit în închisori și lagăre și cîți s-au întors.[204]

Un poet sovietic a scris încă din 1963 în *Izvestia*:

> Acolo — rînd după rînd, în ordinea anilor,
> Kolîma, Magadan,
> Vorkuta și Narîm
> Treceau coloane invizibile.

Regiunea înghețului etern
A trimis oamenii în eternitate,
I-a transferat din categoria celor „vii"
În aceea a „morților" (nici o diferență) —

În spatele sîrmei ghimpate
Albi și încărunțiți —
Cu Articolul special al Codului Penal
Atașat la dosar.

Cine, pentru ce și din voința cui —
Dezleagă, Istorie.[205]

12

MARELE PROCES

*Le dernier acte est sanglant, quelque belle soit la comédie en tout le reste.**

PASCAL

Pregătirile pentru cel mai mare dintre procese se aflau în mîini mai puțin experte decît cele care produseseră spectacolele în cazurile Zinoviev și Piatakov. Veteranii dispăruseră din NKVD. La această dată Agranov îi urmase pe Iagoda și personalul lui, fiind „în 1937 exclus din partid pentru încălcări sistematice ale legalității socialiste"[1], sau cel puțin așa s-a afirmat mai tîrziu, într-o notă de subsol dintr-un text sovietic, cerîndu-ni-se parcă să credem că asemenea practici nu erau agreate de conducerea din acel an a partidului. El a murit, probabil împușcat, în 1938.[2] Soția lui a fost de asemenea împușcată.[3]

În locul lui Molcianov și Mironov, Agranov și Gai, echipa lui Ejov pentru procesul din 1938 era formată în principal din experimentatul Zakovski, promovat de la Leningrad; Mihail Frinovski, care sub Iagoda fusese comandant al trupelor de frontieră ale NKVD-ului; I. I. Șapiro, șeful secretariatului lui Ejov și al noii Secții pentru investigarea cazurilor de importanță excepțională și, într-o oarecare măsură, Sluțki de la Departamentul de Externe.[4] Ei toți aveau să piară la rîndul lor, dar deocamdată fabricaseră un spectacol la urma urmei nu mult inferior celor două precedente. Intriga era mai complicată și mai cutremurătoare și au existat greșeli de detaliu care au atras sancțiuni din partea criticilor mai pretențioși. Dar, per total, a fost un succes destul de mare.

S-ar putea crede (așa cum am mai spus) că la vremea aceea nu mai era necesar un proces public. Opoziția și vocile semiindependente din rîndul suporterilor lui Stalin fuseseră înăbușite. În acest sens cel de al treilea proces a fost doar o paradă a victoriei. El a adunat laolaltă în mod public toate tipurile de opoziție, teroare, sabotaj, trădare și spionaj și le-a transformat în ramificații ale unei mari conspirații unice. La procesul din 1936, Molcianov pregătise pentru Stalin „o diagramă specială... un sistem de multe linii colorate în cadrul diagramei arăta cînd și prin cine comunicase Trotki cu conducătorii conspirației din URSS"[5]. O diagramă de acest fel arătînd toate legăturile din cadrul Cazului Buharin ar fi fost de mare complexitate. Într-adevăr

---

* Ultimul act este sîngeros, oricît de frumoasă ar fi comedia în rest.

procesul care s-a deschis în sala Octombrie la 2 martie 1938 necesitase peste un an de pregătiri, dar era o producție mult mai amplă decît celelalte.

Căci acum erau adunate laolaltă toate firele. Deviaționiștii de dreapta, Buharin și Rîkov, erau puși în legătură cu Trotki, cu conspiratorii zinovieviști și trotkiști anteriori, cu trotkiștii considerați pînă atunci foști trotkiști, care nu fuseseră încă judecați, cu obișnuitele zeci de grupuri teroriste, cu organizațiile de spionaj ale mai multor puteri. Ei înființaseră cel puțin două centre „de rezervă", fuseseră implicați în comploturile lui Enukidze și avuseseră legături strînse cu cel al lui Tuhacevski. Stabiliseră legături organizatorice cu conspiratorii naționaliști din rezistență, în șase dintre republicile sovietice ne-ruse. Propria lor grupare „de dreapta" implicase zeci de persoane considerate fidele stalinismului, care ocupau funcții înalte în stat. Și, o ultimă trăsătură, ei îl avuseseră în permanență complice major pe Iagoda, împreună cu toți subordonații lui importanți.

Vladimir Voinovici face în *Ivankiada* următorul comentariu referitor la stenograma procesului:

> Nu o considerați un document, pentru că nu este un document; nu vă gîndiți la metodele de desfășurare a anchetei, de ce Krestinski a oferit mai întîi o variantă, apoi alta. Priviți-o ca pe o operă de artă. Veți fi de acord că nu ați mai citit niciodată ceva asemănător în toată literatura lumii. Ce personaje bine definite! Ce intrigă grandioasă, cît de coerent și unitar este totul. Păcat doar că personajele erau oameni în carne și oase, altfel lectura ar fi fost suportabilă.[6]

„În lumina ștearsă a iernii și sub strălucirea obosită a becurilor electrice"[7], în boxa acuzaților luaseră loc mai mulți deținuți de toate felurile. La primul proces Zinoviev și Kamenev și, într-o măsură mai mică, Smirnov și Evdokimov, erau singurele figuri bine cunoscute. Al doilea, cu Piatakov, Radek și Sokolnikov, era încă și mai puțin impresionant. Și în fiecare caz, distribuția secundară era formată mai ales din presupuși teroriști de mîna a treia și din ingineri doar cu puțin mai interesanți.

De această dată în boxă se aflau trei membri ai Biroului Politic al lui Lenin — Buharin, Rîkov și Krestinski. Împreună cu ei era legendarul Rakovski, conducătorul mișcărilor revoluționare ucrainene și balcanice, precum și sinistrul Iagoda, personificare a poliției secrete, privind cînd în dreapta, cînd în stînga cu vitalitatea unui șobolan. Un grup de oficialități care ocupaseră cele mai înalte poziții în statul stalinist, servindu-l fără să crîcnească, forma grosul acuzaților: Rosengolds, Ivanov, Cernov și Grinko — toți comisari ai poporului pînă în urmă cu un an; Zelenski, președintele cooperației, și Șarangovici, prim-secretar al Bielorusiei. Pentru prima oară doi asiatici, conducătorii uzbeci Hodjaev și Ikramov, denunțați în anul anterior pentru naționalism burghez, ocupau un loc alături de inculpații europeni. Acestor principali acuzați politici li se adăugau cinci figuri mai puțin importante: Bessonov, care făcuse parte din delegația comercială sovietică de la Berlin;

Zubarev, funcționar la Comisariatul pentru Agricultură și foștii secretari ai lui Iagoda, Kuibîșev și Maxim Gorki. În sfîrșit, o inovație înspăimîntătoare, existau și trei personalități ale vieții publice, doctorii Pletnev, Levin și Kazakov — primii doi, distinși specialiști în domeniul lor și cei mai bătrîni bărbați din boxă (șaizeci și șase și respectiv șaizeci și opt de ani).

Rechizitoriul era atotcuprinzător — spionaj, distrugeri, subminarea puterii militare sovietice, provocarea unor atacuri militare împotriva Uniunii Sovietice, complot pentru dezmembrarea URSS și răsturnarea sistemului social în vederea întoarcerii la capitalism. În acest scop acuzații asamblaseră această vastă conspirație de trotkiști, zinovieviști, deviaționiști de dreapta, menșevici, socialist-revoluționari și „naționaliști burghezi" din întregul perimetru al Uniunii Sovietice. Ei stabiliseră o colaborare strînsă cu conspiratorii militari. Mai mulți dintre ei fuseseră spioni pentru Germania, Marea Britanie, Japonia și Polonia, încă de la începutul anilor 1920. Cîțiva fuseseră agenți țariști în mișcarea revoluționară. Ei produseseră sabotaje în industrie, agricultură, comerț și finanțe.

Cît privește teroarea, ei se făceau răspunzători pentru asasinarea lui Kirov, pe care o facilitase Iagoda prin intermediul lui Zaporojeț. Dar, în plus, determinaseră moartea lui Kuibîșev și a lui Maxim Gorki, considerată pînă atunci naturală (și cu această ocazie de asemenea pe aceea a fostului șef al OGPU, Menjinski și a fiului lui Gorki, Peșkov). Acestea fuseseră uciderii prin metode medicale. Iagoda era de asemenea învinuit de încercarea de a-l otrăvi pe Ejov. În plus se mai menționau diverse intenții nereușite de asasinare a lui Stalin și a altor conducători.

O acuzație de un tip absolut nou i se aducea numai lui Buharin, aceea de a fi complotat în 1918 pentru acapararea puterii și uciderea simultană a lui Lenin și a lui Stalin.

Astăzi ni se spune că „treisprezece luni mai tîrziu", fiind el însuși anchetat, Frinovski a povestit cum „pregătise" martorii pentru acest proces și apoi îi adusese în fața lui Ejov, care îi avertizase să nu-și schimbe versiunile în timpul procesului public; dacă retractau înainte de proces, urmau să fie supuși unor noi interogatorii. (Nu s-a considerat însă că această mărturisire din 1939 a lui Frinovski ar fi făcut necesară revizuirea verdictului din 1938.)[8] Aflăm de asemenea că au avut loc repetiții, iar un document sovietic recent ne spune astăzi că „Ejov a stat de mai multe ori de vorbă cu Rîkov, Buharin, Bulanov asigurîndu-l pe fiecare că nu va fi împușcat." Lui Buharin i-a spus: „Poartă-te bine la proces — îți promit că nu te vor împușca."[9]

Din nou a prezidat Ulrih, asistat de Matulevici și un nou venit, Ievlev. Și încă o dată Vîșinski a condus acuzarea. Numai cei trei medici au avut apărare; ei au fost reprezentați de doi dintre avocații care, în aceleași roluri, își aduseseră partea lor de contribuție în sprijinul acuzării în procesul Piatakov.

RETRAGEREA UNEI MĂRTURISIRI

Primul moment de senzație al procesului s-a produs aproape imediat, cînd li s-a cerut acuzaților să ia cuvîntul. De obicei ei își recunoșteau „vinovăția", dar a venit rîndul lui Krestinski.

Krestinski, „o figură palidă, jigărită, posomorîtă, cu ochelari de sîrmă în vîrful nasului coroiat"[10], i-a răspuns ferm lui Ulrih:

> Mă declar nevinovat. Eu nu sînt trotkist. Nu am fost niciodată membru al blocului de dreapta trotkist, de a cărui existență nu am știut. Și nu am comis nici una dintre crimele de care sînt acuzat; eu mai ales mă declar nevinovat pentru acuzația de a fi avut legături cu serviciile secrete germane.
> *Președintele*: Confirmați mărturia pe care ați făcut-o în timpul anchetei preliminare?
> *Krestinski*: Da, la ancheta preliminară am mărturisit, dar nu am fost niciodată trotkist.
> *Președintele*: Repet întrebarea, vă recunoașteți vina?
> *Krestinski*: Înainte de a fi arestat am fost membru al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice (bolșevic) și asta rămîn și acum.
> *Președintele*: Vă recunoașteți vina de a fi participat la activități de spionaj și la activități teroriste?
> *Krestinski*: Nu am fost niciodată trotkist. Nu am făcut niciodată parte din blocul de dreapta trotkist și nu am comis nici o crimă.[11]

După declarațiile acuzaților curtea s-a retras pentru douăzeci de minute. S-a sugerat că pauza s-a folosit pentru a exercita presiuni asupra lui Krestinski. Probabil; dar pauza a fost numai cu cinci minute mai lungă decît în procesele anterioare.

Curtea a continuat cu audierea lui Bessonov care, în calitate de consilier al Ambasadei Sovietice de la Berlin, era presupusul om de legătură cu Trotki și Sedov. Bessonov, un om încruntat, cu fața cenușie și aerul unui robot[12], fusese arestat la 28 februarie 1937, la o zi după Buharin și Rîkov. El a negat toate acuzațiile pînă la 30 decembrie 1937, cînd a cedat în cele din urmă în fața unei combinații a torturii și interogării în sistemul benzii rulante.[13] Între timp însă fusese judecat de Colegiul Militar al Curții Supreme („format aproape în întregime din aceleași persoane ca actualul complet")[14], care nici nu l-a achitat, nici nu l-a condamnat, ci a amînat cazul pentru continuarea cercetărilor.

Acest lucru nu putea însemna decît că se hotărîse păstrarea lui pentru un proces de primă importanță: ca diplomat minor și fost revoluționar socialist, el urma să fie în orice caz epurat. Probabil că a părut potrivit pentru rolul de curier. Cazul este comparabil cu cel al comsomoliștilor din 1935, păstrați pentru procesul Zinoviev.

Cînd de această dată Bessonov a mărturisit că fusese într-adevăr implicat în comploturile trotkiștilor, împreună cu Krestinski, Vîșinski s-a referit

la refuzul lui Krestinski de a-și recunoaște vina. Bessonov a zîmbit. Vîșinski l-a întrebat: „De ce zîmbiți?" Bessonov i-a răspuns: „Motivul pentru care mă aflu aici este acela că Nikolai Nikolaevici Krestinski m-a nominalizat ca omul de legătură cu Trotki. În afară de el și de Piatakov nimeni nu mai cunoștea acest lucru."[15] Răzbate din acest schimb de replici ceva din mecanica mărturisirilor prin care erau implicate alte persoane și a întregii rețele de atribuire a responsabilității morale. În ultima lui luare de cuvînt, Bessonov avea să remarce că rezistența lui la interogatoriu a început să-și piardă sensul doar în momentul în care a fost implicat în complot de Krestinski, în octombrie 1937.[16]

În general, după ce Bessonov a făcut cîteva afirmații despre legăturile cu Sedov și Piatakov, examinarea s-a transformat într-o scuză pentru momeala întinsă lui Krestinski. Acesta din urmă a recunoscut că îl întîlnise pe Bessonov în Occident, dar a negat orice legătură trotkistă:

Vîșinski: Ce poți spune despre afacerile trotkiste?
Krestinski: N-am vorbit despre ele. Eu nu am fost trotkist.
Vîșinski: N-ați vorbit niciodată despre ele?
Krestinski: Niciodată.
Vîșinski: Aceasta înseamnă că Bessonov nu spune adevărul și că dumneata spui adevărul. Întotdeauna spui adevărul?
Krestinski: Nu.
Vîșinski: Nu întotdeauna. Acuzat Krestinski, dumneata și cu mine va trebui să examinăm probleme serioase și nu avem nici un motiv să ne impacientăm. Prin urmare, Bessonov nu spune adevărul?
Krestinski: Nu.
Vîșinski: Dar nici dumneata nu spui întotdeauna adevărul. Nu-i așa?
Krestinski: În timpul anchetei n-am spus întotdeauna adevărul.
Vîșinski: Dar cu alte ocazii spui întotdeauna adevărul?
Krestinski: Adevărul.
Vîșinski: De ce această lipsă de respect pentru anchetă, de ce în timpul anchetei ai spus neadevărul? Explică.
Krestinski: (Nu răspunde.)[17]

Cîteva minute mai tîrziu Bessonov s-a referit la formulările folosite de Krestinski. Vîșinski l-a întrerupt pe un ton neplăcut: „Pe scurt, deoarece cred că Krestinski va vorbi el însuși despre aceste scopuri mai tîrziu." După ce Bessonov a spus ce avea de spus, Vîșinski s-a întors către Krestinski și l-a întrebat: „Acuzat Krestinski, îți amintești aceste conversații diplomatice cu Bessonov?" Krestinski a răspuns ferm: „Nu, noi nu am purtat niciodată asemenea conversații."[18]

Două minute mai tîrziu a avut loc următorul dialog:

Vîșinski: Dumneata nu-ți amintești detaliile, dar Bessonov da.
Krestinski: Nu s-a spus nici un cuvînt despre poziția trotkistă.[19]

În cele din urmă s-a pus direct problema mărturisirii făcute de Krestinski:

Vîșinski: Totuși, de ce ai recunoscut?
Krestinski: În timpul anchetei am depus de mai multe ori mărturie falsă.
Vîșinski: Ai afirmat: „Nu am făcut parte oficial din centrul trotkist." Este acest lucru adevărat sau nu?
Krestinski: Nu am făcut parte în nici un fel.
Vîșinski: Afirmi că nu ai făcut parte oficial. Ce este adevărat și ce nu este adevărat aici? Poate că totul este adevărat sau că totul este fals, sau numai jumătate este adevărat? Ce procent, cîte grame sînt adevărate?
Krestinski: Nu am aparținut centrului trotkist deoarece nu am fost trotkist.
Vîșinski: Nu ai fost trotkist?
Krestinski: Nu.[20]

Krestinski a continuat subliniind că-l abandonase pe Trotki în 1927:

Krestinski:Ruptura mea de Trotki și trotkism datează de la 27 noiembrie 1927 cînd, prin Serebriakov, care revenise din America și se afla la Moscova, i-am trimis lui Trotki o scrisoare dură conținînd critici severe...
Vîșinski: Scrisoarea aceea nu se află la dosar. Noi avem altă scrisoare — scrisoarea dumitale către Trotki.
Krestinski: Scrisoarea la care mă refer eu se află în posesia anchetatorului Curții, pentru că mi-a fost luată cu ocazia percheziției și cer ca această scrisoare să fie atașată la dosar.
Vîșinski: Dosarul conține o scrisoare datată 11 iulie 1927, luată de la dumneata în timpul percheziției.
Krestinski: Dar mai există o scrisoare, din 27 noiembrie...
Vîșinski: Nu există o asemenea scrisoare.
Krestinski: Nu se poate...[21]

Faptul avea să fie semnificativ.

Presat continuu într-un schimb îndelungat de replici, Krestinski a explicat motivele mărturisirilor sale anterioare:

Krestinski: În timpul anchetei preliminare, înainte să fiu interogat de dumneavoastră, am făcut o mărturisire falsă.
Vîșinski: ...Pe care ai menținut-o după aceea.
Krestinski: ...Pe care am menținut-o după aceea, pentru că în urma experienței personale ajunsesem la convingerea că înainte de proces, dacă urma să existe unul, nu aș fi reușit să dezmint această mărturisire.[22]

La acest moment Vîșinski l-a chemat pe Rosengolds, care a confirmat trotkismul lui Krestinski. Acesta, care nu se simțise prea bine, s-a prăbușit. Vîșinski i-a spus să asculte. Krestinski i-a răspuns că totul va fi în regulă după ce va lua o pastilă, dar a cerut să nu i se mai pună întrebări cîteva minute.

Rosengolds, apoi Grinko, au depus mărturie despre vinovăția lui Krestinski. Revenindu-și, Krestinski a negat:

Vîșinski: Aici sînt trei oameni care se află în relații bune cu dumneata și care afirmă un neadevăr?
Krestinski: Da.

După alte cîteva negări, Vîșinski l-a întrebat din nou direct: „Cînd te-am interogat în timpul anchetei preliminare, ce ne-ai spus în această privință?"

Krestinski: Depunînd mărturie nu am negat nimic din mărturisirea mea anterioară, ceea ce confirm în mod deliberat.
Vîșinski: Ai confirmat în mod deliberat. Ai indus în eroare procurorul. Este așa, sau nu?
Krestinski: Nu.
Vîșinski: De ce a trebuit să mă induci în eroare?
Krestinski: Am considerat pur și simplu că dacă spuneam ceea ce spun astăzi — că nu era conformă faptelor — declarația mea nu va ajunge la conducătorii partidului și guvernului.[23]

Această clară luare de poziție a fost salutată de public cu o interjecție uimită: „sssst!"[24]

Punînd mai departe întrebări despre ancheta preliminară, Vîșinski a spus: „Dacă ai fost întrebat ce nemulțumiri aveai, ar fi trebuit să spui că aveai." Krestinski a răspuns: „Am făcut-o în sensul că nu am vorbit de bunăvoie."[25]

Vîșinski a abandonat apoi această direcție a întrebărilor și s-a întors la prada oficială, Bessonov, care s-a referit amănunțit la legăturile lui cu Trotki, adăugînd că Trotki urmărise exterminarea fizică a lui Maxim Gorki. Ședința s-a încheiat cu încă un dialog cu Krestinski, care a continuat să nege acuzațiile.

După o întrerupere de două ore, seara a început cu mărturisirea lui Grinko, fost comisar al poporului pentru Finanțe. Grinko fusese borotbist și la începutul anilor 1920 fusese demis din funcția de comisar pentru Învățămînt al Ucrainei din cauza grabei excesive în realizarea ucrainizării. În această calitate el îi-a implicat atunci, ca membri ai organizației „național-fasciste", pe Liubcenko și pe alți ucraineni mai puțin importanți, precum Poraiko, vicepreședinte al Consiliului Comisarilor Poporului din Ucraina. În calitatea pe care a îndeplinit-o la Moscova, Grinko a implicat totodată mai multe alte figuri de frunte, Antipov, Rudzutak, Iakovlev și Vareikis, numindu-i complotiști de dreapta. El a povestit cum Iakir și Gamarnik îl instruiseră pe șeful Departamentului Caselor de Economii să „pregătească un act terorist" împotriva lui Ejov și cum alți conspiratori aranjaseră ca o oficialitate de la drumul Mării Nordului să facă același lucru împotriva lui Stalin. Propria lui activitate constase mai ales în sabotaje financiare, așa cum relatase cu prilejul anchetei preliminare:

Principalul mijloc de subminare a activității Comisariatului Poporului pentru Finanțe era următorul: slăbirea rublei sovietice, slăbirea puterii financiare a URSS, dislocarea economiei și stîrnirea astfel a nemulțumirii populației față de politica financiară a puterii sovietice, a nemulțumirii față de taxe, a nemulțu-

mirii față de serviciile proaste ale caselor de economii, provocarea unor întîrzieri în plata salariilor etc., toate urmînd să aibă ca rezultat o nemulțumire amplă, organizată, față de puterea sovietică și să-i ajute pe conspiratori să-și recruteze susținători și să dezvolte activitățile insurecționale.[26]

Acest fel de temă — justificarea tuturor erorilor și practicilor incorecte din economia sovietică prin acțiunile de sabotaj ale acuzaților — avea să constituie laitmotivul întregului proces. Oricare ar fi fost sferele vieții, în boxa acuzaților se afla cineva care să poarte răspunderea nemulțumirii populare. Iar documentele ne spun extrem de multe despre condițiile din Uniunea Sovietică.

În același mod, Grinko, împreună cu Zelenski și alții, fusese implicat în atacuri banditești în comerț:

Grinko:... Bolotin, de la Comisariatul Poporului pentru Comerț Interior, a desfășurat activități de subminare, a creat penurii de bunuri, dificultăți cu distribuția bunurilor în țară... Zelenski, la instrucțiunile blocului deviaționiștilor de dreapta și al trotkiștilor, a trimis cantități uriașe de mărfuri în raioanele unde recolta a fost slabă și cantități mici de mărfuri în raioanele unde au fost recolte bune, ceea ce a făcut ca mărfurile să stea în raft în unele raioane, iar în altele să lipsească.[27]

Încă o dată Vîșinski a deviat însă discuția, pentru a-l ataca pe Krestinski. Și din nou a fost respins cu un răspuns ferm: „Neg că aș fi purtat discuții cu fasciștii, urmărind scopuri trotkiste."

În acest moment a fost chemat Rîkov. Și el a confirmat vinovăția lui Krestinski. Acesta a afirmat încă o dată categoric că nu știa nimic despre activitățile ilegale și, intervenind, Ulrih nu a mai putut scoate altceva de la el.

Nici Rîkov nu a oferit satisfacție, deși în alt fel. În perioada premergătoare arestării, el se apucase de băutură și ajunsese într-o stare fizică proastă, pe care întemnițarea îndelungată, cu mijloacele ei diferite, nu o îmbunătățise în nici un fel. Se pare că Rîkov a clacat de mai multe ori în timpul interogatoriului, punctîndu-și răspunsurile cu izbucniri nefirești în rîs.[28] Dar și-a revenit. La început, a dat răspunsuri vagi:

Grinko: Am aflat de la Rîkov că Iagoda făcea parte din organizație, dar eu nu am avut legături directe cu Iagoda.
Vîșinski: (către judecători): Permiteți-mi să-l întreb pe Rîkov. Acuzat Rîkov, i-ai vorbit lui Grinko despre acest lucru?
Rîkov: Nu-mi amintesc exact, dar nu pot exclude un asemenea fapt.
Vîșinski: Deci, i-ai spus că Iagoda era membru al grupului?
Rîkov: Da.[29]

În continuare s-a pus problema sabotajului:

Vîșinski: Acuzat Rîkov, confirmi această conversație cu Grinko despre sabotaj?
Rîkov: Nu. Neg, nu pentru că aș vrea să-mi minimalizez vinovăția. Am făcut lucruri mult mai rele decît acesta.[30]

Dar ulterior s-a integrat în comportamentul așteptat, pe care atît el (cu mult mai multă forță și consecvență), cît și Buharin l-au adoptat în continuare pe tot parcursul procesului. Cu alte cuvinte, ei au recunoscut că formaseră o organizație ilegală căreia au mărturisit că i-au dat o „orientare" teroristă, și-au asumat întreaga responsabilitate în general pentru toate actele comise, dar au negat că se implicaseră personal și că avuseseră legături cu comiterea unei anumite crime. Astfel ei au avut posibilitatea să sublinieze că mărturiseau de bună voie crime capitale, încît negarea unor acțiuni specifice să nu poată fi interpretată drept o evitare a pedepsei.

Ultimul care mai rămînea de examinat, la 2 martie, a fost Cernov. Fost menșevic și student la teologie (la fel ca Bessonov — și Mikoian și Stalin), el răspunsese de recoltarea cerealelor în Urcaina în 1929 și 1930, iar mai recent fusese comisar unional al poporului pentru Agricultură. În campania de colectivizare acționase ca executant nemilos al voinței lui Stalin, dar, se pare, nu reușise să convingă. Se spune că ar fi afirmat cu prilejul masacrării șeptelului de către țărani, în 1930, că, cel puțin, „pentru prima oară în istoria lor sordidă, țăranii au mîncat carne pe săturate"[31]. Cernov a început să mărturisească chiar în ziua în care a fost arestat.[32]

Acum și-a recunoscut slăbiciunile de care se făcuse vinovat în timpul colectivizării, precum și faptul că, la vremea respectivă, le-a împărtășit cu o serie întreagă de oficialități ucrainene, inclusiv Zatonski. Dar rolul lui cel mai important în boxă a fost acela de a prelua vinovăția pentru eșecurile din agricultură. El fusese demis din funcție abia la 30 octombrie 1937[33], de aceea putea fi făcut răspunzător pentru multe.

De exemplu, mortalitatea mare a șeptelului. În septembrie 1937, răspîndirea anemiei infecțioase la efectivul de cai sovietici fusese contracarată prin arestarea șefului Administrației Veterinare din cadrul Comisariatului Poporului pentru Agricultură, Nedacin, a șefului serviciilor veterinare ale Armatei Roșii*, Nikolski, și a responsabilului veterinar din Comisariatul pentru Agricultură, Cerniak, al cărui iminent proces a fost anunțat.[34] Despre ei nu s-a mai auzit niciodată nimic, dar Cernov a putut să-și asume vinovăția pentru epidemii similare, răspîndite prin acțiunile altui grup de veterinari:

> *Cernov*: ...Am întreprins următoarele acte de diversiune. Pentru a cauza o rată mare a mortalității bovinelor din estul Siberiei, l-am instruit pe Ginzburg, șeful secției veterinare, care făcea parte din organizația deviaționiștilor de dreapta și, prin intermediul lui, pe șeful secției veterinare de aprovizionare, care de asemenea făcea parte din organizația deviaționiștilor de dreapta, să nu livreze

---

* Într-un raport se menționează că în perioada respectivă chirurgul veterinar șef al raionului militar Moscova se afla în închisoarea Butîrka. El era acuzat de distrugerea a 25 000 cai din rezerva cavaleriei prin administrarea unui vaccin otrăvitor și a fost condamnat la moarte (R. V. Ivanov-Razumnik, *Memoirs*, Londra, 1965, p. 310). (*N. a.*)

ser antiantrax în estul Siberiei, știind că estul Siberiei este cu deosebire propice răspîndirii antraxului. Serul nu a fost livrat în estul Siberiei. Pregătirile în acest sens s-au făcut în 1935 și cînd acolo a izbucnit antraxul, în 1936, s-a constatat că nu exista ser, iar rezultatul a fost că, nu știu cu exactitate cîți, dar în orice caz 25 000 cai au pierit.

În al doilea rînd, i-am instruit pe Ginzburg și Boiarșinov, șeful secției bacteriologice, să infecteze artificial porcii cu erizipel în regiunea Leningradului și cu ciumă în regiunea Voronejului și în teritoriul Azov–Marea Neagră...

Rezultatele sînt greu de estimat, dar în orice caz poate fi luat drept sigur că mai multe zeci de mii de porci au pierit din cauza acestui act diversionist.[35]

În plus, diverse alte scheme de sabotaj, precum aplicarea unor rotații nepotrivite ale tipurilor de culturi, livrarea unor semințe necorespunzătoare și altele, au contribuit la „scăderea producției agricole".

În perioada ucraineană Cernov s-a angajat de asemenea în stimularea sentimentului naționalist în rîndurile țăranilor mijlocași și în general, justificînd politica aplicată de el prin ordinele primite de la Moscova. El îi contactase pe menșevicii din străinătate și devenise spion pentru nemți. Rîkov a fost principala lui legătură cu centrul de dreapta. Rechemat, fostul premier a recunoscut și de această dată complotul, dar a negat că ar fi aprobat acțiunile. „Tot ceea ce spune el este în esență și fundamental adevărat, dar cît privește partea în care a afirmat că eu am fost pentru distorsiuni [ale politicii în domeniul agriculturii], mie mi se pare că el greșește."[36] În legătură cu răsturnarea puterii sovietice, Rîkov a adăugat: „Nu-mi amintesc să fi purtat o asemenea discuție cu Cernov, dar, desigur, posibilitatea unei asemenea conversații nu este exclusă."[37] În final el a negat că ar fi avut diverse întîlniri cu Cernov pentru a organiza sabotaje, iar cînd Cernov a spus că dacă ar fi uitat să dea asemenea instrucțiuni ar fi însemnat că el era un conducător de dreapta foarte slab, el a răspuns sardonic: „Ar fi trebuit poate să fac ce spune el. A fost o greșeală din partea mea."[38] În momentul acela, brusc, Vîșinski a declarat ședința închisă.

A doua zi, 3 martie, a început cu fostul student la medicină Ivanov, fost de asemenea comisar al poporului pentru Industria Lemnului. Desigur, el sabotase acea ramură industrială, la instrucțiunile lui Rosengolds. Referindu-se la sistemul de dumping, de notorietate în politica sovietică din domeniul comerțului cu cherestea la începutul anilor 1930, el a spus:

Cheresteaua cea mai valoroasă era vîndută la prețuri reduse, ceea ce implica pentru statul sovietic o pierdere valutară echivalentă cu mai multe milioane de ruble. Buharin a explicat că această măsură a reprezentat un aconto pentru burghezia britanică în schimbul sprijinului promis de ea. Altfel, a spus el, nu am fi fost luați în serios și am fi pierdut încrederea.[39]

În administrația internă a exploatării forestiere, scopul lui, în mod destul de ciudat, fusese distrugerea culturilor:

> Am acordat atenție în principal acțiunii de stopare a înnoirii echipamentelor tehnice ale exploatărilor forestiere, împiedicînd îndeplinirea planurilor de capitalizare, mai ales în industria celulozei și hîrtiei, în acest fel impunînd un consum redus de hîrtie în țară și urmărind să dăm o lovitură revoluției culturale, întrerupînd aprovizionarea cu caiete și stîrnind astfel nemulțumirea maselor.[40]

El a mărturisit de asemenea că fusese implicat în mișcarea „comunistă de stînga" împotriva lui Lenin și că făcuse mai multe încercări de organizare a unor bande insurecționale (parțial conform dispozițiilor britanice) și grupuri teroriste. În legătură cu acest subiect i s-au pus în acel moment întrebări lui Buharin. El a spus că ordonase constituirea unor organizații ilegale, dar nu a unor bande insurecționale. Propusese (deși mai tîrziu, nu la data specificată de Ivanov) o „orientare insurecțională" — Platforma Riutin. Nu dăduse efectiv instrucțiuni pentru pregătiri insurecționale, dar își asuma responsabilitatea prin aceea că un „activist practic" precum Ivanov ar fi trecut la acțiune, fără îndoială, pe o asemenea bază.[41]

Cînd Vîșinski a început să spună „Deci, declarația lui Ivanov referitoare la legăturile cu Serviciul Britanic de Informații...," el l-a întrerupt: „Eram total neinformat despre Serviciul Secret."[42]

Potrivit programului ar fi trebuit să urmeze audierea lui Krestinski. În locul lui a apărut un specialist în agricultură, lipsit de importanță, din comisariatul lui Cernov — Zubarev. El a făcut o mulțime de mărturisiri despre lipsa de ritmicitate în aprovizionarea cu alimente.

> *Vîșinski*: Vorbește-ne despre natura activității dumitale de sabotaj.
> *Zubarev*: ...Determinarea unei stări de confuzie privind însămînțările, deteriorarea semințelor, folosirea unor materiale de calitate inferioară, cernerea neadecvată, depozitarea neglijentă, iar rezultatul tuturor acestora a fost nu numai micșorarea producției, ci instigarea țărănimii la ostilitate, la nemulțumire față de așa-zisele semințe selecționate... Activitățile mele criminale au constat în primul rînd în planificarea greșită a însămînțării legumelor... Exact același lucru l-am făcut și pentru întîrzierea dezvoltării pepinierelor de pomi fuctiferi.
>
> În privința fermelor de stat, principalele activități de sabotaj au constat în faptul că pînă în ultima clipă nu s-a stabilit o rotație corespunzătoare a culturilor și în mai multe ferme de stat nu s-a făcut deloc rotația culturilor. Un mare număr de ferme de stat care aveau cirezi mari de vite au rămas fără furaje din cauza rotației culturilor și, în consecință, vitele au murit, iar dezvoltarea șeptelului a fost încetinită...[43]

Și altele, și altele. Ca și în cazul deviaționiștilor de dreapta, el a stabilit legături cu Muralov de la procesul din 1937. Organizase de asemenea un grup terorist în cadrul Comisariatului pentru Agricultură, alegîndu-l pe Molotov ca potențială victimă, și făcuse spionaj în agricultură în favoarea Germaniei

Principala contribuție a lui Zubarev a fost însă recrutarea unui agent țarist în 1908 și ulterior. În acest moment Vîșinski a adus un martor neașteptat: un inspector de poliție din perioada prerevoluționară, Vasiliev, care l-ar fi recrutat pe Zubarev. Apariția acestui jandarm țarist vîrstnic a fost privită de jurați și de „public" ca un fel de întorsătură comică. Chiar și Vîșinski l-a tratat cu ceva mai multă amabilitate, mușcîndu-l doar cu o răutate anemică, singurul pas de care era capabil în direcția bunei dispoziții.[44]

Și cu aceasta sesiunea de dimineață a ajuns, în cele din urmă, la sfîrșit.

Cînd curtea s-a adunat din nou la orele 18:00, Ulrih a anunțat unui complet de judecată tensionat că urma audierea lui Krestinski. Vîșinski a intervenit spunînd că dorea pentru început să-i pună cîteva întrebări lui Rakovski.

El l-a întrebat pe bătrînul bulgar despre scrisoarea către Trotki prin care Krestinski se dezicea de trotkism și la care acesta se referise în ședința din ziua anterioară. Rakovski și-a amintit, și a spus că fusese scrisă cu scopul de a induce în eroare, deoarece Krestinski nu se delimitase niciodată de trotkism.

Vîșinski a arătat atunci scrisoarea a cărei existență nu voise să o recunoască anterior și a continuat să susțină că scrisoarea în sine, care vorbea despre înfrîngerea opoziției și necesitatea de a activa în partid, ar trebui să fie interpretată ca o chemare la tăinuirea subversiunii — un argument într-adevăr posibil, dar greu compatibil cu o predare absolut înșelătoare.

În cele din urmă Vîșinski s-a întors înspre Krestinski. Accepta această formulare?

Krestinski, care arăta „mai mult ca oricînd ca o vrabie rebegită[45], a acceptat-o.

Vîșinski a întrebat dacă asta însemna că Krestinski înceta să mai înșele curtea. Răspunsul a fost confirmarea în totalitate a mărturisirilor făcute în ancheta preliminară. Krestinski și-a recunoscut vinovăția. În prima zi, el fusese de cîteva ori provocat de sarcasmul lui Vîșinski, dar se spune că în general tonul lui fusese unul firesc; acum devenise plat și disperat.[46]

Vîșinski a insistat asupra momentului:

> Am de pus o întrebare pentru Krestinski: Atunci care este înțelesul declarației pe care ai făcut-o ieri și care nu poate fi privită altfel decît ca o provocare trotkistă în timpul procesului?
>
> *Krestinski*: Ieri, sub influența bruscă a unui acut sentiment de falsă rușine, stîrnit de atmosfera din boxa acuzaților și de impresia dureroasă provocată de citirea în public a rechizitoriului, agravată de starea precară a sănătății mele, nu m-am putut hotărî să spun adevărul, nu m-am putut hotărî să spun că sînt vinovat. Și în loc să spun „Da, sînt vinovat", am răspuns aproape mecanic „Nu, nu sînt vinovat".
>
> *Vîșinski*: Mecanic?
>
> *Krestinski*: În fața opiniei publice mondiale nu am avut tăria să recunosc adevărul, că m-am ocupat în permanență de conducerea luptei trotkiste. Rog curtea să înregistreze declarația mea că recunosc în întregime și în toate privințele că

sînt vinovat de cele mai grave acuzații aduse mie personal și că recunosc responsabilitatea mea deplină pentru trădarea și actele de perfidie pe care le-am comis.[47]

Și acum, în pofida anunțului făcut anterior de Ulrich că urma audierea lui Krestinski, Vîșinski a renunțat imediat la el și s-a întors la examinarea lui Rîkov. Toate acestea au aerul că acuzarea dorea să-și ia măsuri de prevedere și că nu voia să mai riște încă o retractare în această etapă.

Stalin primea rapoarte regulate despre desfășurarea cazului și dădea sfaturi. Cea mai recentă relatare sovietică arată că, după ce a fost informat despre retractarea lui Krestinski, Stalin a afirmat: „Nu ați lucrat bine cu gunoiul ăsta" și a ordonat să se pună capăt intervențiilor lui Krestinski. În noaptea de 2 mai s-au luat „măsuri speciale". Anchetatorii i-au dislocat umărul stîng în așa fel încît din afară nu se vedea nimic. Se spune că Bessonov i-a relatat această versiune inginerului german Hans Metzger într-un tren cu care erau transferați prizonierii în 1939.[48] Potrivit unei alte variante, Krestinski a fost pus de asemenea să privească ore întregi o baterie de lumini deosebit de strălucitoare, ceea ce i-a deteriorat vederea și așa slabă, dar nu a consimțit să recunoască decît cu condiția ca scrisoarea pe care i-o trimisese lui Troțki să fie introdusă la dosar.[49]

Iar dacă sperase să-i determine pe ceilalți acuzați să sfideze curtea, Krestinski a trebuit să-și recunoască înfrîngerea. Este posibil totodată ca el să nu fi sperat și nici să nu fi intenționat ca retractarea lui să dureze mai mult decît acea primă zi, făcînd doar o demonstrație atît cît îi stătea în puteri.

Potrivit unei alte variante, strecurate în cercurile NKVD-ului, retractarea și afirmațiile ulterioare făcute de Krestinski au fost o înscenare. Stalin a vrut să arate că acuzații nu recunoșteau cu toții ca niște automate și a considerat că această abatere unică și temporară ar spori verosimilul.[50]

Împotriva acestei idei există argumente foarte puternice. Exprimarea lui Krestinski din prima zi sună, aparent, autentic, iar unele dintre lucrurile pe care le spune par valabile și totodată extrem de stînjenitoare pentru acuzare. Vîșinski are o atitudine sinistră, mai compatibilă cu o veritabilă amenințare pentru Krestinski decît apelul la rațiune și conștiință, presupus a fi determinat schimbarea declarației a doua zi.

Mai există încă o dovadă sugestivă chiar din timpul desfășurării procesului. La început Vîșinski a anunțat ordinea în care propunea să fie audiați cei douăzeci și unu de deținuți. Era vorba în mod evident de o listă prestabilită, pentru că ea a repetat ordinea primei luări de cuvînt a deținuților, exceptînd o singură inversare între doi inculpați puțin importanți. Însă ordinea reală de interogare a fost diferită. Prima zi s-a desfășurat conform programării — Bessonov, Grinko, Cernov. Dar în cea de a doua Krestinski ar fi trebuit să fie supus principalei audieri imediat după Ivanov. În schimb, așa cum am văzut, responsabilul din agricultură, Zubarev, a luat cuvîntul în dimineața de 3 martie, iar după-amiază a fost chemat Krestinski, nu pentru

o audiere completă, ci doar pentru o scurtă dezicere. Și aceasta a fost precedată de o audiere neprevăzută a lui Rakovski, care a subminat ideea lui Krestinski privind scrisoarea prin care condamna trotkismul.

La atît s-a limitat audierea lui Krestinski în seara zilei de 3 martie. Audierea lui completă a fost amînată pînă în după-amiaza următoare, cînd au fost reprogramate și cele ale lui Rosengolds și Rakovski, prima precedînd-o pe a lui Krestinski și a doua urmîndu-i. Rosengolds, presupus a fi fost cel mai apropiat colaborator trotkist al lui Krestinski, a vorbit atît despre legăturile acestuia cu Trotki, cît și despre comploturile puse la cale de el însuși, Krestinski și grupul Tuhacevski în zilele care au urmat procesului lui Piatakov și arestării lui Buharin. Krestinski a confirmat și a vorbit pe larg despre toate acestea, iar Rakovski a insistat și el asupra lor după aceea. Totul părea să indice o procedură de urgență.

De asemenea se poate observa fără dificultate că circumstanțele anchetei inițiale căreia i-a fost supus au fost de așa natură încît să-i permită să retracteze. Krestinski fusese arestat la sfîrșitul lui mai 1937. El a mărturisit „după ce a trecut o săptămînă... la sfîrșitul primului interogatoriu"[51]. Și aceasta datorită torturii aplicate în forma ei cea mai intensă, de aceea el nu a fost înfrînt prin maniera de epuizare în timp, descrisă la paginile 156–159. Exact în aceeași perioadă Buharin făcea și el prima mărturisire; este posibil să se fi intenționat deschiderea următorului mare proces cu un preaviz foarte scurt — și la fel de curînd după procesul Piatakov cum acesta urmase, la rîndul lui, după cel al lui Zinoviev.

Dacă lucrurile au stat astfel ori nu, este în orice caz adevărat că NKVD-ul avea în mînă un deținut de primă importanță care nu fusese adus în starea adecvată desfășurării procesului prin folosirea procedurii celei mai convingătoare și mai larg aplicate în practică. Prin tortură și interogatoriul în sistemul benzii rulante se obțineau mărturisiri dar, așa cum am văzut, după ce se odihnea victima își revenea, fiind chiar în stare să retracteze. Ea nu era redusă la supunerea obținută prin metodele cu aplicabilitate mai îndelungată. Și totuși Krestinski mărturisise și era cooperant. Nu se pusese problema zdrobirii vreunei rezistențe.

Gestul lui Krestinski de a-și retrage mărturisirea nu era lipsit de precedent. La procesul Șahtî, unul dintre acuzați (Skorutto) refuzase să mărturisească, fusese ținut în afara procesului propriu-zis o zi, pe motive de boală, și revenise apoi pentru a mărturisi, dar ulterior retractase încă o dată și își reconfirmase depoziția a doua zi. La fel și în procesul Metro-Vic, MacDonald a retractat, apoi a confirmat mărturisirea sa inițială. Nu s-a considerat niciodată că aceste retractări sporeau credibilitatea mărturisirii, cînd în sfîrșit aceasta se producea.

Din acest punct de vedere argumentul că Stalin planificase întregul episod Krestinski nu se susține. Este mai probabil că o asemenea versiune a fost

implantată în cercurile care gravitau în jurul NKVD-ului pentru a explica neregularitatea. O a doua teorie ar fi aceea că Krestinski a fost înlocuit în boxă de o dublură sau de un actor. Observatorii prezenți la proces au avut sentimentul că în ultima etapă a acestuia a apărut altcineva. Că Krestinski părea să fie „alt Krestinski" după mai multe ore de atenții din partea NKVD-ului este un lucru foarte natural. Iar recent apărutele articole de mari dimensiuni din presa sovietică nu fac această sugestie, ci susțin că el și-a confirmat mărturisirea după ce a fost „tratat în mod corespunzător".[52]

În orice caz, retractarea lui Krestinski, atît de spectaculoasă și de concludentă prin comentariile pe care le-a implicat, nu a afectat în nici un fel modul în care publicul din străinătate a recepționat procesul.

UN FOST PREMIER

Principala examinare a lui Rîkov a venit aproape ca o decepție. Discuția a început lin și a ajuns curînd la presupusa complicitate a lui Iagoda în activitatea dreptei, în anul 1929. La acest moment a venit din nou rîndul lui Iagoda să răspundă la întrebări; el a făcut încă una din acele afirmații reținute pe care orice observator obiectiv ar fi putut-o interpreta ca o negație „Faptul este adevărat, dar nu așa cum l-a relatat Rîkov."

Rîkov, care a fost, se spune, „torturat cu brutalitate"[53], a reușit totuși să strecoare o notă de ironie într-unele din remarcele lui.[54] El a descris presupusa mișcare de dreapta constituită ilegal după 1930. Apoi a ajuns la platforma Riutin — pentru care, a spus el, fuseseră răspunzători el, Tomski, Buharin, Vasili Schmidt și Uglanov. Riutin nu făcuse decît să apară în față în locul lor, iar protecția lui Iagoda îi salvase pe principalii vinovați. Platforma

> a stabilit (după cîte îmi amintesc, și îmi amintesc bine, pentru că am avut partea mea de contribuție la redactarea ei) metode bazate pe violență, pentru schimbarea conducerii partidului și a țării — terorismul și răscoalele. Ea a fost formulată în termeni generali astfel încît să recomande folosirea măsurilor violente sub orice formă ne-ar sta ele la dispoziție.[55]

Deviaționiștii de dreapta formau o organizație cuprinzătoare: „nu era vorba despre o sută de oameni sau așa ceva, ci de foarte multe cadre", astfel încît era de înțeles că „numele Ivanov nu a încăput în memoria mea"[56]. O ironie evidentă, dat fiind că era vorba despre un comisar al poporului și membru plin al Comitetului Central.

Cînd discuția a ajuns la subiectul insurecțiilor chiaburilor, Buharin a fost și el chemat să răspundă; atît Rîkov cît și Buharin au recunoscut vag o legătură cu una dintre mișcările de acest fel care au avut loc în Siberia. Lui Buharin i s-a cerut să confirme locul de desfășurare al uneia dintre ele, dar

el nu și-a putut amintit care era cel corect. Și el s-a referit la Platforma Riutin: „Am fost întrebat de atîtea ori despre platforma Riutin..."

În continuare Rîkov a recunoscut că constituise o organizație teroristă condusă de fosta lui secretară, Ekaterina Artementko, pe care o instruise „să urmărească trecerea automobilelor guvernului", dar fără rezultate. El și Buharin (interogat încă o dată) au recunoscut că au format un alt grup terorist, condus de un fost revoluționar socialist, în scopul de a-i asasina pe Stalin și Kaganovici, dar, din nou fără vreun rezultat. Nici unul dintre cei doi nu a dat însă satisfacție în privința detaliilor. Rîkov a spus: „Centrul nu a adoptat o decizie într-un an anume pentru a-l omorî pe cutare membru al Biroului Politic sau al guvernului. Centrul a recurs la mijloacele care ar permite aducerea la îndeplinire a unei asemenea decizii dacă ar fi fost adoptată...", moment în care a fost pe bună dreptate întrerupt de Vîșinski. Întrebat la a cui inițiativă acționase Semionov, revoluționarul socialist, Buharin a spus: „Nu-mi amintesc. Poate că la a mea. În orice caz, nu neg."

Rîkov i-a implicat pe deviaționiștii de dreapta în presupusul plan de acaparare a puterii, din 1935, împreună cu Enukidze, Iagoda, Peterson și alții, care (a spus el) i-au implicat de asemenea pe Tuhacevski și pe alți generali. „Nu am reușit, a adăugat el, să realizăm într-adevăr un atentat..." El a vorbit în continuare despre legăturile cu fasciștii, menșevicii, naționaliștii burghezi și cu alte grupuri. Dar în privința detaliilor, a spus din nou că nu putea decît să bănuiască, dar că nu știa ce a reprezentat Grinko; iar cînd a fost chemat Grinko, întrebat fiind dacă mărturia lui a fost corectă, Rîkov a răspuns: „Nu-mi amintesc."

A urmat încă o discuție în trei, între Vîșinski, Rîkov și Buharin, despre dezmembrarea URSS-ului și defetism. Buharin a afirmat că nu este adeptul unei linii defetiste, dar că „este răspunzător pentru această afacere". Rîkov a cedat și a recunoscut atitudinea defetistă, a sa și a tuturor reprezentanților dreptei, dar a retractat sugestia făcută în timpul anchetei preliminare potrivit căreia Buharin ar fi fost principalul responsabil. Ceea ce l-a făcut pe Buharin să-și exprime deschis nemulțumirea.

După ce a mărturisit și alte acțiuni de trădare comise în Bielorusia, Rîkov a respins din nou acuzația că ar fi organizat distrugerea șeptelului și a negat că ar fi avut cunoștință de legăturile lui Ivanov cu britanicii. Dar și el, susținut de Krestinski și de Rosengolds, a confirmat participarea lui Tuhacevski la acțiunile blocului.

Mărturisirea lui Rîkov a fost lipsită de coerență și de o linie clară, totuși el a izbutit să nege mai multe lucruri importante.

În ziua următoare, primul chemat să depună mărturie a fost Șarangovici, prim-secretarul bielorus. După afirmațiile diferite și evazive din seara precedentă, el a făcut o impresie excelentă asupra observatorilor favorabili regimului, recunoscînd sincer și în totalitate acuzațiile. Fusese spion polonez din 1921 și devenise membru marcant al organizației „național-fasciste" bie-

loruse, printre ai cărei membri se numărau și Goloded, Cerviakov și majoritatea conducătorilor de partid din republică. Rîkov și Buharin fuseseră implicați direct în crimele acestora, între care formarea a trei grupuri teroriste: doi dintre ei intenționaseră să-l atace pe Voroșilov în timpul manevrelor din 1936.[57]

Sabotajele se ținuseră lanț pentru a produce nemulțumiri și perturbări. Și Șarangovici contribuise la răspîndirea bolilor la animale:

> Trebuie să spun de asemenea că în 1932 am luat măsuri pentru a răspîndi o epidemie la porci, ceea ce a dus la o mare mortalitate a animalelor; acest lucru s-a realizat prin vaccinarea porcilor împotriva ciumei, de o manieră distrugătoare.[58]

> ...Mai departe, cît privește economia rurală, aș dori să spun ceva despre activitățile diversioniste în privința creșterii cailor. În 1936 am cauzat răspîndirea anemiei în Bielorusia. Am făcut acest lucru în mod intenționat, pentru că în Bielorusia caii joacă un rol extrem de important în apărare. Ne-am străduit să subminăm această bază puternică pentru eventualitatea că ar fi fost nevoie de cai într-un război...
>
> După cîte pot să-mi amintesc acum, datorită acestei măsuri au dispărut circa 30 000 cai.[59]

Deosebit de important a fost faptul că el și-a asumat răspunderea pentru excesele de la începutul colectivizării. Acestea fuseseră făcute pentru a pune partidul într-o lumină nefavorabilă:

> În perioada aceea încă mai existau în Bielorusia circa 100 000 țărani necolectivizați. Noi am lansat ideea că orice țăran care nu se înscria în colhozuri era dușman al puterii sovietice. Am făcut acest lucru în scop provocator, am aplicat țăranilor individuali care se opuneau colectivizării acuzații de acest fel, care au produs nemulțumire și au creat un spirit insurecțional în rîndul țăranilor individuali.[60]

Din fericire Moscova nu se lăsase înșelată.

> ...Mai tîrziu Comitetul Central al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice a luat măsuri pentru a corecta ceea ce făcusem noi și situația s-a schimbat. Starea de spirit a țăranilor individuali, a celor pe care îi provocaserăm noi, s-a modificat simțitor în bine.

Această interpretare a evenimentelor din 1929 și 1930 este surprinzătoare și arată o preocupare continuă din partea lui Stalin pentru țărănime.

„Fasciștii naționaliști" au operat pe scară largă și în industrie:

> Cît privește exploatările energetice, aici atenția s-a concentrat în principal asupra centralei electrice regionale bieloruse, care alimentează unitățile industriale de la Vitebsk, Orșa și Moghilev. Combustibilul era livrat neregulat. Au fost perturbate lucrările de construcții. Pot menționa în mod specific Fabrica de Ciment Kricevsk, Filatura Orșa, Laminorul de țevi Moghilev...[61]

NAȚIONALIȘTII ASIATICI

Conducătorul uzbek Hodjaev a urmat după Șarangovici. Este mai bine să analizăm cazul lui împreună cu acela al colegului lui, Ikramov, deși cel din urmă a depus mărturie a doua zi.

Pînă atunci „naționalismul burghez" fusese reprezentat de Șarangovici și, într-o măsură mai mică, de Grinko. În persoanele celor doi uzbeci, el a fost scos în evidență cu mai multă pregnanță. Aceștia nu erau niște *aparatcici* mobili, așa cum fuseseră cei doi pe care tocmai i-am numit. Ei își desfășuraseră întreaga carieră în Asia Centrală, unde formaseră cu succes un front pentru impunerea dominației Moscovei asupra unor populații mult timp recalcitrante.

Ei reprezentaseră, așa cum și alții reprezentaseră în diversele lor sfere, un grup mult mai larg de oficiali ai partidului și statului — inclusiv pe secretarul și președintele Consiliului Comisarilor Poporului din Tadjikistanul învecinat, de exemplu, precum și pe deviaționiștii din republică.

Se pare că Hodjaev fusese într-adevăr nemulțumit într-o oarecare măsură de tendințele centralizatoare și deznaționalizatoare ale stalinismului, dar Ikramov nu. De fapt ei conduseseră două fracțiuni opuse ale partidului uzbek, iar acum atribuiau presupusa lor unitate în lupta împotriva regimului presiunii exercitate de grupul central de dreapta. Ikramov a mărturisit: „Sub presiunea lui Buharin și îndrumarea directă a lui Antipov, cele două organizații naționaliste și-au coordonat activitatea."[62]

Hodjaev era de departe cel mai important și eficient uzbek care se alăturase cauzei comuniste încă de pe vremea revoluției, în lupta împotriva vechiului emir din Bohara. El fusese membru al biroului Comitetului Central de la primul congres al partidului uzbek, în 1925, și multă vreme îndeplinise funcția de președinte al consiliului local al comisarilor poporului.

Dar pentru al VII-lea Congres al Partidului Comunist Uzbek, care s-a terminat la 17 iunie 1937, nu a fost nici măcar ales delegat. La 27 iunie s-a anunțat demiterea lui de la președinția Consiliului Uzbeck al Comisarilor Poporului și excluderea din Comitetul Central Executiv Uzbek, o dată cu atacul împotriva atitudinii lui naționaliste contrarevoluționare.[63] În acest moment era limpede că era arestat. Fratele lui, și el figură proeminentă a politicului în plan local, s-a sinucis.[64]

La 8 septembrie, Hodjaev și alți șapte, inclusiv patru membri ai biroului Comitetului Central local, au fost denunțați ca dușmani ai poporului, iar Ikramov, prim-secretar al republicii, și biroul local în funcțiune au primit mustrări pentru insuficientă vigilență.[65] Două zile mai tîrziu, *Pravda* l-a atacat violent pe Ikramov învinuindu-l că ar fi apărat un secretar „trotkist" al Comitetului Central din Uzbekistan.[66] Ikramov se afla în acel moment la Moscova și, încă liber, fusese „confruntat" cu Buharin, Hodjaev, Antipov și alții.

El a negat mărturisirile făcute de aceștia împotriva lui, în pofida a patru „conversații" cu Ejov.

O scrisoare adresată Comitetului Central Uzbek, semnată de Stalin și Molotov, atrăgea atenția acestuia asupra dovezilor împotriva „tovarășului Ikramov", care părea „nu numai să fi făcut gafe politice ci și să fi avut legături cu grupul trotkist de dreapta". Scrisoarea „propunea de asemenea Comitetului Central Uzbek să analizeze problema tovarășului Ikramov și să informeze Comitetul Central al Partidului Comunist Unional despre opiniile lui".[67] La 12 septembrie s-a anunțat că Ikramov fusese „demascat" și exclus din partid, iar cazul lui înaintat organelor de anchetă.[68] El fusese arestat „la indicațiile personale ale lui Stalin".[69]

Presa uzbekă l-a atacat în acel moment pentru slăbiciune față de naționalismul burghez și mai ales pentru sprijinirea lui Hodjaev.[70] S-a pretins că în 1937 Ikramov protestase împotriva epurării pentru a-l sprijini pe Hodjaev, stîrnind astfel nemulțumirea lui Stalin.[71] (Altfel stalinist loial, Ikramov a fost primul acuzat reabilitat după ce a fost implicat într-un proces public.)

Membrii de partid din Tașkent, anunțați de arestarea lui Ikramov, au salutat vestea „cu vii aplauze".[72] În închisoare el a fost confruntat cu Buharin[73], care l-a implicat din nou, dar nu a mărturisit decît în a „șasea sau a șaptea zi" a interogatoriului.[74]

Evenimente similare se desfășurau în același timp în întreaga Asie sovietică, așa cum am văzut în Capitolul 8. În Kirghizia, președintele Consiliului Comisarilor Poporului a fost epurat la 12 septembrie[75], cînd s-a lansat și o chemare la măsuri intransigente împotriva Comitetului Central local.[76] În Tadjikistan, președintele Consiliului Comisarilor Poporului, Rahimbaev (arestat la 9 septembrie 1937 la o întrunire de Ziua Tineretului în parcul de odihnă și cultură), președintele, Șotemor, Așurov și Frolov, secretari ai Comitetului Central, și mai mulți alții au fost denunțați ca naționaliști sau spioni în perioada 10–12 septembrie. Rahimbaev a fost acuzat în plus de întreținerea unui harem cu trei neveste.[77] (După proces, *Pravda* i-a denunțat din nou pe acești trei conducători locali și pe „alți porci".)[78]

Sub luminile reci ale Sălii Octombrie, *Hodjaev* recunoștea acum că fusese un antisovietic din 1920. El și Ikramov păstraseră contacte cu Dreapta, prin Antipov, și primiseră indicații să conlucreze cu britanicii pentru desprinderea Uzbekistanului de Uniunea Sovietică ca „protectorat britanic". Întreprinseseră numeroase sabotaje în industrie, în mare parte la fel ca și Șarangovici. „Erorile" de planificare fuseseră intenționate:

> Rampa de livrare a cărbunelui fusese calculată pentru o capacitate de 75 000 kW, în timp ce centrala electrică a fost construită pentru 48 000 kW, iar capacitatea calculată a centralei este 70 000 kW. Înțelegeți deci că elemente distrugătoare au fost prezente chiar în etapa de proiectare a centralei.[79]

Politica lor în domeniul agricol fusese dezastruoasă și aceasta tot cu intenție, pentru a stîrni ostilitate față de Moscova:

> *Hodjaev*:... Ar fi însemnat să stîrnim o nemulțumire uriașă în rîndul poporului, pentru că noi le-am spus așa: „Acesta este planul Moscovei, noi nu sîntem decît slugile Moscovei, noi îndeplinim indicațiile Moscovei. Nu vă place? Atunci plîngeți-vă Moscovei." Aceasta este sarcina pe care ne-am propus-o.
> *Vîșinski*: O sarcină provocatoare?
> *Hodjaev*: O sarcină provocatoare, propusă în mod deliberat și urmărită timp de mai mulți ani.
>
> La ce a condus ea? Ea a condus de fapt la distrugerea sistemului de rotație a culturilor, a condus la diminuarea numărului de vite, la restrîngerea creșterii viermilor de mătase, pentru că noi ne-am continuat activitățile de distrugere și aici și, în timp, ea a condus chiar la diminuarea producției de bumbac. Acesta este motivul pentru care ani de zile Uzbekistanul nu a reușit să-și îndeplinească planul la bumbac... Dacă un țăran avea zece hectare de pămînt, el trebuia să însămînțeze opt sau nouă hectare cu bumbac. Înțelegeți că, dacă pentru tot restul rămîne numai un hectar, gospodăria se ruinează.[80]

Dar a existat și un scop economic mai important — dezvoltarea unei economii independente în Uzbekistan. Acesta (contrazicînd recunoașterile de mai sus) a condus la planificarea economiei

> în așa fel încît să avem mai puțin bumbac, pentru că bumbacul era o cultură industrială care în primul rînd lega Uzbekistanul de Uniune; în al doilea rînd, noi aveam de gînd să dezvoltăm agricultura în Uzbekistan, astfel încît să avem culturi mai întinse de cereale, nu numai pe pămînturile neirigate, ci și pe cele irigate, pentru a nu depinde de cerealele din Rusia și, în sfîrșit, intenționam să dezvoltăm industria, construcția de drumuri etc., în așa fel încît, la sfîrșitul primului plan cincinal, să fim mai independenți ca niciodată de Rusia Sovietică, de Uniunea Sovietică.

Era evidențiată astfel latura economică a „naționalismului burghez" și Hodjaev a făcut-o explicită:

> Nu știu dacă instanța își dă seama că naționaliștii burghezi, în Asia Centrală mai ales, aveau o teorie de organizare a unei economii de sine stătătoare, cu alte cuvinte să facă economia republicii să se dezvolte independent de alte părți ale Uniunii Sovietice, să creeze republicii posibilitatea de a trăi fără să aibă nevoie de restul Uniunii Sovietice, în eventualitatea că s-ar ivi posibilitatea unei lupte active, directe.[81]

Ikramov a depus o mărturie similară. El avusese contacte cu Zelenski, Antipov și A. P. Smirnov, iar Buharin îl găzduise cîteva zile în 1933. Buharin, solicitat, a recunoscut că discutase cu el Platforma Riutin și făcuse „o aluzie vagă la terorism", dar a negat orice referire la sabotaj.[82] S-a pus problema sinistră că, la o întîlnire ulterioară, în 1935, fuseseră prezente și soțiile lui Buharin și Ikramov, deși conversația pe subiectele care dovedeau răzvrătire se desfășurase în absența acestora. Buharin a susținut că în ocazia respectivă

nu se discutase politică absolut deloc. În acest punct a urmat un schimb de replici tăioase cu Vîșinski:

> *Vîșinski*: Și dumneata, membru al unei organizații ilegale, te-ai întîlnit cu un alt membru al organizației, unul pe care l-ai înrolat, l-ai întîlnit din nou doi ani mai tîrziu și nu ai încercat să verifici dacă el mai adera încă la organizația dumitale contrarevoluționară, nu ai fost interesat de acest lucru, ci ai început să discuți despre vremea din Uzbekistan. Așa s-a întîmplat, sau nu?
> *Buharin*: Nu, nu așa s-a întîmplat. Puneți o întrebare care conține în sine un răspuns ironic. În realitate am crezut că urma să-l întîlnesc pe Ikramov din nou, dar din întîmplare această întîlnire nu a avut loc pentru că el nu m-a găsit acasă.
> *Vîșinski*: Ai o memorie formidabilă exact pentru acele întîlniri care nu au avut loc.
> *Buharin*: Nu-mi amintesc întîlnirile care nu au avut loc pentru că ele sînt o fantomă, dar mi le amintesc pe cele care s-au materializat.[83]

Ikramov a făcut o relatare amănunțită a rolului vital jucat de Antipov în organizarea subversiunii în Asia Centrală. Antipov insistase asupra terorismului și se lăudase că „cel pe care deviaționiștii de dreapta se hotărîseră să-l ucidă, oricine ar fi fost el, nu va ajunge niciodată în Asia Centrală"[84]. Și Ikramov i-a implicat pe poligamul Rahimbaev și grupul lui tadjik.

PENTRU RUINAREA ECONOMIEI

Procuratura a fost mulțumită de examinarea lui Rosengolds și a lui Krestinski din seara de 4 martie. Rosengolds și Krestinski au recunoscut că, împreună cu Rudzutak și Gamarnik, formaseră centrul principal al conspirației după arestarea lui Rîkov și Buharin în februarie 1937. Apoi se bizuiseră aproape în întregime pe proiectata lovitură militară.

Legăturile lor cu spionajul german, aranjate de Trotki, dataseră încă din 1922–1923. Krestinski a recunoscut că s-a întîlnit cu Trotki în persoană, ceea ce negase la 2 martie. Trotki îi dăduse instrucțiuni complete pentru toate tipurile de trădare, spionaj, sabotaj și teroare.

Singurele momente ușor incomode au apărut cînd Krestinski a spus că el, Rosengolds și Gamarnik „discutaseră despre necesitatea comiterii unui act terorist" împotriva lui Molotov, dar nu făcuseră nici o pregătire în acest sens (Vîșinski a comentat prompt că era același lucru) și cînd Rîkov, din nou chemat pentru scurtă vreme ca să confirme conversațiile cu și despre Tuhacevski, le-a negat.[85]

De asemenea, Rîkov și Buharin au fost aproape exculpați accidental de întreaga activitate atribuită lor, prin observația lui Krestinski: „Trotki a spus să nu ne confesăm lui Rîkov, Buharin și Tomski pentru că, deși erau conducătorii recunoscuți ai Dreptei, fuseseră deja compromiși în mare măsură și se aflau sub supraveghere", astfel că omul de legătură trebuia să fie Rudzutak,

pe care nu-l suspecta nimeni. Dar această „supraveghere", și recunoașterea faptului că ea îi făcea pe Rîkov și Buharin colegi de conspirație indezirabili, anula posibilitatea vinovăției lor — și aceasta începînd din 1933, în toată perioada crimelor, inclusiv cea a asasinării lui Kirov.

Rosengolds a mărturisit diverse vinovății, inclusiv sabotarea exportului de fier. Se pare că este vorba despre exporturile de fontă brută, care fuseseră de fapt guvernate de o directivă purtînd semnătura lui Stalin, livrările fiind supravegheate de Ejov.[86]

În acest moment a fost interogat Rakovski, fiul unui latifundiar din sudul Dobrogei, care la început aparținuse Bulgariei și fusese transferată României la cîțiva ani după nașterea lui. La douăzeci de ani era renumit ca socialist bulgar și a reprezentat partidul la Congresul Internaționalei a 2-a. Și-a luat doctoratul în medicină la Montepellier, apoi s-a întors în Balcani, unde a fost arestat de mai multe ori pentru implicare în mișcarea revoluționară din România. În 1916 a fost din nou arestat în România și închis la Iași, de unde l-au eliberat rușii în mai 1917. Rakovski a plecat la Petrograd și în 1919 a ajuns membru al Comitetului Central al Partidului Comunist Rus și președinte al Consiliului Comisarilor Poporului din Ucraina. Devenind atașat ideilor lui Trotki, el și-a pierdut funcțiile înalte și din 1924 pînă în 1927 a fost însărcinat cu afaceri la Londra și apoi ambasador la Paris. În noiembrie 1927 a fost rechemat la Moscova și în aceeași lună a fost exclus din Comitetul Central, pentru sprijinul acordat opoziției de stînga. El a luat apărarea punctului de vedere al opoziției la al XV-lea Congres al Partidului. În ianuarie 1928 a fost exclus din partid și deportat la Astrahan și mai tîrziu la Barnaul. Abia în februarie 1934, printre ultimii, a retractat și a fost reprimit în partid. Fusese implicat în procesul Piatakov și arestat la 27 ianuarie 1937.[87] Cu excepția doctorilor, era cel mai bătrîn din boxă. Printre ceilalți veterani acuzați împreună cu el, experiența lui era recunoscută ca îndelungată și legendară.

Revoluționarul de șaizeci și cinci de ani refuzase să mărturisească în fața NKVD-ului timp de opt luni[88], ceea ce reprezentase unul dintre recordurile proceselor. La proces a recunoscut că fusese spion britanic din 1924. Renegarea trotkismului în februarie 1934 nu fusese decît o manevră de înșelare a partidului.[89]

După reabilitare fusese trimis în Japonia în fruntea unei delegații a Crucii Roșii; a fost pus să folosească acest prilej pentru a-i incrimina pe ambasadorii sovietici de atunci în Extremul Orient, Iurenev și Bogomolov. El însuși a devenit nu numai spion britanic, ci și japonez.

Vîșinski a introdus o pată cu totul incorectă. Tatăl lui Rakovski fusese moșier.

Vîșinski: Deci nu mă înșel cînd spun că ai fost moșier?
Rakovski: Nu vă înșelați.
Vîșinski: Bun. Era important pentru mine să stabilesc de unde aveai venituri.

Rakovski: Dar pentru mine este important să spun cum au fost cheltuite aceste venituri.
Vîșinski: Asta este altceva.[90]

Toți vechii bolșevici știau că Rakovski își cheltuise averea pentru mișcarea revoluționară — finanțînd Partidul Socialist Român, pe care îl întemeiase, și ziarul acestuia, pe care l-a publicat, și de asemenea vărsînd subsidii revoluționarilor ruși și de altă naționalitate. Acum, cînd s-a simțit suficient de provocat pentru a dori să atragă atenția asupra acestor lucruri, a fost redus pe loc la tăcere.

Cînd Rakovski a început să se refere la „opoziție", Vîșinski l-a întrerupt brusc:

În explicația dumitale de astăzi îți permiți în general să folosești mai multe asemenea expresii, ca și cînd ai uita că ești judecat aici ca membru al unei organizații banditești de trădători, diversioniști și spioni. Consider că este de datoria mea să-ți amintesc acest lucru atunci cînd îți pun întrebări și să-ți cer să rămîi aproape de substanța crimelor de trădare pe care le-ai comis, să vorbești fără să faci filozofie și fără alte asemenea lucruri care sînt cu totul nelalocul lor aici.[91]

Rakovski a încheiat explicînd că cedarea lui după opt luni se datorase faptului că în vara anului 1937 primise informații despre atacul japonezilor împotriva Chinei și despre amploarea intervenției naziste și italienești în Spania.[92] Aceasta „a avut un efect uluitor asupra mea. Am scăpat de ranchiună și ambiție". El a decis că datoria lui „este să ajut în această luptă cu agresorul, că voi merge și voi dezvălui totul despre mine și i-am spus anchetatorului că a doua zi voi începe să fac o mărturisire completă, exhaustivă".

În contextul anchetei și oboselii de atunci, expunerea motivației „Rubașov" părea credibilă — într-adevăr mai credibilă decît mărturisirea silită și incompletă a lui Buharin, pe care s-a bazat „Rubașov".

Depoziția lui Rakovski, suspendată pe timpul nopții, a durat pînă în dimineața zilei de 5 martie. În continuare curtea s-a ocupat de Zelenski, un personaj mult mai puțin interesant. El avusese totuși un trecut în funcțiile cele mai înalte din partid, ca fost (1923–1925) secretar al Comitetului Central și secretar al organizației de partid a Moscovei, de unde fusese îndepărtat pentru ostilitatea neadecvată față de Zinoviev și Kamenev. Nu fusese decît transferat ca secretar al biroului de partid din Asia Centrală, din 1924 pînă în 1931, și nu-și pierduse nici o clipă locul în Comitetul Central. Legat de funcțiile pe care le-a deținut în Asia, fusese deja implicat ca agent trotkist de către Ikramov și Hodjaev. Dar principalul lui rol acum era de a explica cum provocase nemulțumirea poporului; în funcția pe care o deținuse între 1931–1937, aceea de președinte al cooperativelor de consum — cu alte cuvinte, el controlase de fapt întreaga rețea de distribuție — avusese ocazii inegalabile de a face acest lucru.

Începînd cu descrierea activității de agent al poliției țariste în cadrul partidului în 1911, el și-a recunoscut complicitatea la acțiunile lui Kamenev din 1924 și recrutarea de către A. P. Smirnov în „organizația" Dreptei în 1928–1929. După demascarea lui Smirnov (adică în 1933) omul lui de legătură a devenit Antipov, la ale cărui instrucțiuni a fost complet dereglat întregul sistem al magazinelor:

Zelenski: ...Reprezentanții Dreptei au pus la cale întreruperi ale aprovizionării organizațiilor comerciale cu bunuri de consum zilnic. De exemplu, întreruperi de acest fel au fost provocate în regiunea Kursk în primul trimestru din 1936, în aprovizionarea cu zahăr. Multe magazine nu au avut zahăr două sau trei săptămîni. Întreruperi similare s-au pus la cale în regiunea Leningrad în aprovizionarea cu *mahorcă*; au avut loc întreruperi asemănătoare în vara anului 1936, în comercializarea pîinii în mai multe zone rurale de graniță din RSS Bielorusă.

Ca să vă dau o idee despre natura acestor întreruperi, voi arăta următoarele: s-a constatat că din 30 000 magazine inspectate de departamentele comerciale ale sovietelor și de inspectorii comerciali, în 3 700 magazine a lipsit sarea în primul trimestru din 1936. Din 42 000 magazine, 2 000 nu aveau zahăr la vînzare. În trimestrul trei din 1936, 1 600 magazine din 36 000 nu aveau *mahorcă*, așa că acestea nu erau cazuri izolate, ci destul de răspîndite.[93]

Și din nou:

Vîșinski: A existat o situație în 1936 cînd Moscova a rămas fără ouă din vina dumitale, deși nu a fost vina dumitale personal, ci a unuia dintre participanții activi la acest bloc conspirativ?
Zelenski: A existat.
Vîșinski: Îți amintești cînd a fost această lipsă resimțită cel mai acut?
Zelenski: Nu-mi amintesc acum exact luna, dar pot să menționez următorul fapt. În 1936 au fost lăsate să se strice ouăle încărcate în cincizeci de camioane, în scopuri de sabotaj.[94]

El dezorganizase și sistemul de contabilitate:

Zelenski: Mi se pare că problema supraîncărcării, măsură mai mică și greutate redusă, este clară pentru toată lumea; este evidentă. Ea constă în următoarele: cînd omul vine la magazin să cumpere ceva, el este supraîncărcat, adică i se dă o măsură mai mică și mai puțin la cîntar, cu alte cuvinte i se stabilește un preț mai mare decît cel la care ar trebui vîndute mărfurile, sau i se dă o cantitate mai mică decît ar avea dreptul să primească, sau nu i se dau mărfuri de bună calitate.
Vîșinski: De ce se procedează așa?
Zelenski: Pentru a stîrni nemulțumirea populației... Prețurile sînt fixate de organizațiile comerciale sau de vînzătorii din magazine, foarte adesea după bunul lor plac, adică fără control. Astfel este aproape imposibil să-l depistezi pe cel ce îl încarcă pe cumpărător. Această problemă a devenit serioasă și s-a extins. Ca să vă dau o idee despre amploarea acestui sabotaj, pot să spun că din 135 000 magazine inspectate de inspectorii cooperativelor, au fost depistate cazuri de

supraîncărcare și înșelare a cumpărătorilor în 13 000 magazine. Numărul real a fost considerabil mai mare.

O altă modalitate importantă de a sabota, de asemenea menită să stîrnească nemulțumirea populației, a fost înghețarea comerțului prin livrarea mărfurilor la o destinație greșită, într-un moment nepotrivit. De exemplu, au fost cazuri cînd în magazine s-au adus iarna mărfuri de vară și invers, mărfuri de iarnă au ajuns în magazine vara.

Vîșinski: Adică, s-au oferit publicului cizme împîslite vara și pantofi de vară iarna?

Zelenski: Da.[95]

Toate acestea s-au datorat parțial personalului lui:

Zelenski: ...Am primit instrucțiuni și am urmărit scopul de a contamina aparatul cu elemente străine, ostile, antisovietice și insurecționare. Cît de puternic era contaminat aparatul de la Centrosoiuz se poate vedea din faptul că atunci cînd eu răspundeam de el aproximativ 15 la sută din personalul de la Centrosoiuz era format din foști menșevici, socialist-revoluționari, anarhiști, trotkiști etc. În anumite regiuni numărul de elemente străine, de foști membri ai altor partide, ofițeri Kolceak și așa mai departe, de exemplu în teritoriul Krasnoiarsk, la Irkuțk și în vestul Siberiei, era considerabil mai mare.[96]

Pe urmă el a intrat într-o altercație curioasă cu Vîșinski:

Vîșinski: ...Dar cum au stat lucrurile cu untul?

Zelenski: În regiunile rurale nu vindem unt.

Vîșinski: Nu te întreb ce vindeți. Mai presus de toate ai vîndut lucrul cel mai important — țara ta. Mă refer la măsurile pe care le-a luat organizația dumitale pentru a dezorganiza comerțul și a priva populația de necesități primare. În afară de zahăr și sare, știi ceva despre unt?

Zelenski: V-am spus că în regiunile rurale cooperativele nu vînd unt...

Vîșinski: Eu te întreb: știi ceva despre operațiuni criminale cu privire la aprovizionarea populației cu unt, în special cu unt de calitate proastă, sau nu? Operațiuni care au fost efectuate la ordinele „blocului dumitale de trotkiști și deviaționiști de dreapta"; îți sînt cunoscute sau nu?

Zelenski: Da.

Vîșinski: În ce au constat ele?

Zelenski: Au constat în următoarele: la fabricarea untului, toate organizațiile de achiziționare a produsului de bază au utilizat standarde internaționale de stabilire a calității untului.

Vîșinski: Nu despre asta e vorba.

Zelenski: Despre asta e vorba.

Vîșinski: Nu.

Zelenski: Ce vreți să spuneți? S-a făcut acest lucru...

Președintele: Acuzat Zelenski, fără contraziceri și rămîi la subiect...

Vîșinski: Și untul scos la vînzare a fost întotdeauna de bună calitate, sau ați încercat să afectați calitatea lui?

Zelenski: Da.

Vîșinski: Au existat situații cînd membrii organizației dumitale, care aveau legătură cu problema untului, au aruncat cioburi de sticlă în unt?
Zelenski: Au existat cazuri cînd s-au aruncat cioburi de sticlă în unt.
Vîșinski: Au existat cazuri cînd complicii dumitale, participanți la complotul criminal împotriva puterii sovietice și poporului sovietic, au aruncat ace în unt?
Zelenski: Au existat.
Vîșinski: În ce scop? Să-l facă „mai gustos"?
Zelenski: Asta este clar.
Vîșinski: Bine, toate acestea sînt activități de sabotaj și diversioniste. Recunoști că ești vinovat pentru ele?
Zelenski: Da...

Pe lîngă acest stil de a răspunde, destul de nesatisfăcător și lipsit de demnitate, Zelenski nu a dat satisfacție într-o chestiune majoră:

Vîșinski: Ai participat la activitatea sabotoare, diversionistă, teroristă și de spionaj a acestui bloc?
Zelenski: Am participat într-adevăr la sabotaje și acțiuni diversioniste.
Vîșinski: Despre spionaj nu spui nimic?
Zelenski: (Nici un răspuns).
Vîșinski: Răspunzi de toate activitățile criminale ale blocului?
Zelenski: Da.[97]

— aceasta din urmă a fost o mică izbîndă a lui Vîșinski.

Zelenski a recunoscut însă că a avut legături cu A. V. Alexander, șeful cooperației din Marea Britanie, cu care a discutat posibilitatea instalării unui guvern de dreapta în Rusia.

A urmat audierea lui Ikramov, pe care am prezentat-o deja. Cînd acesta a terminat, a fost mai întîi interogat încă o dată Bessonov. El a mărturisit legături cu emigranții din rîndurile revoluționarilor socialiști, cu Trotki și cu naziștii.

BUHARIN ÎN BOXA ACUZAȚILOR

Și acum, în sfîrșit, a fost adus la interogatoriu principalul subiect al procesului. Vîșinski și-a început duelul cu Buharin.

După arestarea sa, Buharin fusese confruntat cu Radek, care își modificase însă depoziția împotriva lui, spunînd că Buharin obiectase în legătură cu gradul de angajare a lui Trotki față de nemți[98] și refuzînd să confirme unele dintre cele mai grave acuzații.[99] În *Marea Teroare* am scris că Buharin nu fusese torturat. Afirmația era bazată pe un raport general, dar și pe o declarație făcută de Mikoian după moartea lui Stalin.[100] Din articolele sovietice pare să nu fi fost adevărat. Poate că ordinul lui Frinovski, „bătaia permisă", cu care „a început" anchetarea cazului[101] nu a fost aplicat în toată vigoarea sa. Dar acum ni se spune că, deși Buharin a rezistat timp de trei

luni, amenințările la adresa soției și fiului său minor, combinate cu „metodele de influențare fizică", l-au uzat și el i-a scris lui Stalin: „Dragă prietene, dacă este necesar pentru partid, mă voi prezenta în instanță așa cum dorești."[102] La interogatoriile din 1 și 28 iunie 1937 el a mărturisit că Platforma Riutin exprima propriile lui vederi și că mulți alții le împărtășeau, inclusiv Rîkov și Tomski, dar și Uglanov, Rudzutak, Antipov, Lomov, Unșliht și încă cîțiva.[103] Se spune că în urma unei îndelungate discuții cu Ejov și Vorošilov — în calitate de „reprezentanți ai Biroului Politic" — el a căzut de acord să recunoască toate acuzațiile, inclusiv aceea că ar fi încercat să-l asasineze pe Lenin.

Dar cînd, două zile mai tîrziu, mărturisirea lui, amendată și corectată de Stalin personal, i-a fost dată spre semnare, el a fost atît de șocat încît a retras tot ce recunoscuse. Examinarea a fost luată de la început, cu o echipă dublă de anchetatori. În cele din urmă Buharin a acceptat încă o dată să mărturisească, dar a refuzat să mai spună că pusese la cale moartea lui Lenin.[104] Una dintre acuzațiile care i s-au adus în instanță, aceea de spionaj, nu a mai apărut deloc în cursul interogatoriului. Fără îndoială s-a considerat că el nu ar fi acceptat-o probabil, astfel încît i-a fost pusă în față direct în instanță.[105]

Este evident că Buharin luase o hotărîre privind tactica pe care trebuia să o aplice, după ce analizase cazurile anterioare, Mărturisirea sa, ca și a lui Rîkov, evita să recunoască o complicitate directă în vreunul dintre actele cele mai grave, dar accepta responsabilitatea generală. Mai puțin decît atît ar fi dus fără îndoială la omiterea lui din proces și la execuția soției lui. Dar așa, Vîșinski a amenințat că îl va opri să-și continue depoziția.

Înainte ca Vîșinski să ia cuvîntul, Buharin a cerut instanței să-i permită să-și prezinte „liber" cazul și să se refere la poziția ideologică a „blocului". Vîșinski a solicitat imediat respingerea cererii, deoarece ea limita drepturile legale ale acuzării. În continuare Buharin a spus că el confirma mărturisirea făcută la ancheta preliminară. Apoi a exprimat în fraze atent formulate acceptarea vinovăției sale:

> Mă recunosc vinovat de a fi unul dintre conducătorii de frunte ai acestui „bloc de troțkiști și deviaționiști de dreapta". În consecință, mă recunosc vinovat de tot ceea ce urmează de aici în mod direct, suma totală a crimelor comise de această organizație contrarevoluționară, indiferent dacă am avut cunoștință de ele sau nu, indiferent dacă am participat sau nu în mod direct în vreun anumit act.[106]

El a recunoscut că plănuise răsturnarea forțată a puterii sovietice și, „cu ajutorul unui război a cărui iminență putea fi anticipată", se baza pe sprijinul statelor străine cărora urmau să le fie făcute concesii teritoriale.

> *Vîșinski*: Și de asemenea prin slăbirea puterii de apărare?
> *Buharin*: Vedeți, această problemă nu a fost pusă în discuție, cel puțin nu în prezența mea.

În privința sabotajelor, „a fost adoptată orientarea sabotajelor". Dar din nou, cînd s-a pus o întrebare concretă:

Vîșinski: După cum îți dai seama din proces, circumstanțele au fost destul de concrete. Ați discutat, dumneata și Hodjaev, faptul că aveau loc prea puține sabotaje și acestea erau făcute prost?
Buharin: Nu s-a discutat despre accelerarea ritmului sabotajelor.[107]

Apoi Buharin a recunoscut că blocul și-a propus asasinarea conducerii; Vîșinski a întrebat imediat dacă uciderea lui Kirov fusese comisă la instrucțiunile acestui bloc.

Buharin: Nu știu.
Vîșinski: Te întreb, a fost acest asasinat comis cu știința și la instrucțiunile „blocului de troțkiști și deviaționiști de dreapta"?
Buharin: Iar eu repet că nu știu, cetățene procuror.
Vîșinski: Nu știi acest lucru în mod special în legătură cu asasinarea lui S. M. Kirov?
Buharin: Nu în mod special, dar...
Vîșinski: Permiteți-mi să-l întreb pe acuzatul Rîkov.
Președintele: Poftim.
Vîșinski: Acuzat Rîkov, ce știi despre asasinarea lui Serghei Mironovici Kirov?
Rîkov: Nu știu nimic despre participarea Dreptei sau a deviaționiștilor de dreapta din acest bloc la asasinarea lui Kirov.
Vîșinski: În general, aveai cunoștință despre pregătirile unor acte teroriste, pentru asasinarea unor membri ai partidului și ai guvernului?
Rîkov: Ca unul dintre conducătorii părții de dreapta din acest bloc, eu am participat la organizarea mai multor grupuri teroriste și la pregătirile actelor teroriste. Așa cum am spus în mărturisirea mea, nu știu despre nici o decizie a centrului de dreapta, prin care eram legat de „blocul de troțkiști și deviaționiști de dreapta", despre comiterea propriu-zisă a asasinatelor...
Vîșinski: Despre comiterea propriu-zisă. Așa, deci. Știi că unul din scopurile „blocului de troțkiști și deviaționiști de dreapta" a fost acela de a organiza și a comite acte teroriste împotriva partidului și guvernului?
Rîkov: Am spus mai mult decît atît, am spus că eu personal am organizat grupuri teroriste. Dar dumneavoastră mă întrebați dacă am aflat despre asemenea scopuri printr-o a treia persoană.
Vîșinski: Te întreb dacă „blocul de troțkiști și deviaționiști de dreapta" a avut vreo legătură cu asasinarea tovarășului Kirov.
Rîkov: Nu am nici o informație referitoare la relația Dreptei sau a părții de dreapta a blocului cu acest asasinat și de aceea sînt convins și în ziua de astăzi că asasinarea lui Kirov a fost înfăptuită de troțkiști fără știrea Dreptei. Desigur, este posibil să nu fi știut eu despre acest lucru.[108]

Vîșinski, deconcertat, l-a chemat în continuare pe Iagoda, care a spus că atît Rîkov cît și Buharin mințeau: Rîkov fusese prezent, împreună cu Enukidze, la întrunirea la care se discutase această chestiune. Totuși, Iagoda a început să facă și unele aluzii personale:

Vîșinski: După aceea, ai luat personal vreo măsură pentru săvîrșirea asasinatului lui Serghei Mironovici Kirov?
Iagoda: Eu personal?
Vîșinski: Da, ca membru al blocului.
Iagoda: Eu am dat instrucțiuni...
Vîșinski: Cui?
Iagoda: Lui Zaporojeț, la Leningrad. Lucrurile nu au stat chiar așa.
Vîșinski: Și pe urmă ai dat indicații să nu fie puse obstacole în calea uciderii lui Serghei Mironovici Kirov?
Iagoda: Da, am dat... Nu a fost așa.
Vîșinski: Într-o formă puțin diferită?
Iagoda: Nu a fost așa, dar nu contează.[109]

Vîșinski a renunțat grăbit la subiect și a început să-i pună întrebări lui Buharin despre presupusa lui intenție de a-l ucide pe Lenin. Buharin a recunoscut că în 1918 existase un plan de arestare a lui Lenin, dar cînd Vîșinski a afirmat că aceasta ar fi însemnat uciderea lui, el a subliniat că Dzerjinski fusese arestat de socialist-revoluționari și nu omorît. Admițînd că Stalin și Sverdlov urmau la rîndul lor să fie arestați, el a adăugat că „în nici un caz" nu se intenționase uciderea celor trei. Vîșinski a amînat întrebarea pînă la audierea martorilor.

În continuare i s-a permis lui Buharin să vorbească pe larg. Ulrih i-a spus să se limiteze la „activitățile lui antisovietice criminale", dar după zece sau cincisprezece minute Buharin încă își mai expunea teoria privind modul în care linia dreptei avea să ducă în mod inevitabil la reinstaurarea capitalismului. Ulrih l-a întrerupt, spunîndu-i că nu era momentul să-și facă acum pledoaria de apărare.

Buharin a contracarat: „Aceasta nu este autoapărare, este autoacuzare. Nu pot să spun nici măcar un cuvînt ca să mă apăr..."[110] Strict vorbind, nici nu a făcut-o. Apoi a continuat, recunoscînd că programul lui ar fi însemnat „o cădere în libertatea burghezo-democratică", ceea ce (a subliniat Vîșinski, iar el a acceptat) însemna de fapt „curat fascism turbat"!

Vîșinski s-a oprit asupra spionajului:

Vîșinski: Atunci de ce a fost atît de ușor pentru dumneata să te alături unui bloc angajat în activitatea de spionaj?
Buharin: În legătură cu activitatea de spionaj nu cunosc absolut nimic.
Vîșinski: Cum adică nu cunoști?
Buharin: Exact așa.
Vîșinski: Și cu ce se ocupa blocul?
Buharin: Două persoane au mărturisit aici despre spionaj, Șarangovici și Ivanov, adică doi *agenți provocatori*.[111]

Aici Buharin întorcea cu inteligență tactica procesului împotriva organizatorilor lui. Ivanov, potrivit propriei mărturii, fusese agent provocator țarist

în timpul mișcării revoluționare — pentru un public bolșevic nu putea exista o formă mai josnică de viață, un individ mai nedemn de încredere. Mărturisirea lui a devenit în mod automat lipsită de orice valoare. Dar Buharin sugera totodată că și el făcea același joc, urmînd însă ordine diferite.

Vîșinski a înscris un punct revenind la Rîkov, care a recunoscut din nou că era la curent cu spionajul condus de „fasciștii naționaliști" bieloruși și că „în opinia mea știa și Buharin". Buharin a replicat doar că el nu știa. „Legăturile mele cu poliția austriacă", la care s-a referit Vîșinski, „au constat în faptul că am fost închis într-o fortăreață austriacă".

Vîșinski: Acuzat Șarangovici, ai fost spion polonez, deși te-ai aflat la închisoare?
Șarangovici: Da, deși am stat în închisoare.
Buharin: Eu am stat într-o închisoare suedeză, de două ori într-una rusească și într-o închisoare germană.[112]

Buharin a continuat explicînd negocierile pentru constituirea presupusului „bloc" și structura acestuia, începînd de la conversațiile pe care le-a avut cu Kamenev în 1928, acordînd o atenție specială Platformei Riutin. Ulrih a intervenit din nou: „Pînă acum te-ai învîrtit în jurul subiectului fără să spui nimic despre delictele pe care le-ai comis."

Buharin a vorbit despre lovitura de stat planificată în 1935 de Enukidze și Peterson — din care nu a rezultat nimic niciodată. Și, continuîndu-și depoziția în sesiunea următoare, în dimineața zilei de 7 martie, a dezvoltat această temă incluzînd grupul Tuhacevski. (Aici Vîșinski a obiectat la folosirea termenului de „lovitură de palat".) Buharin a recunoscut de asemenea că trimisese în provincie organizatori insurecționari, dar a negat orice cunoștință despre legăturile acestora cu Garda Albă și cercurile fasciste germane. A urmat din nou o lungă bătălie cînd Vîșinski a încercat să-l facă să admită, și pe Rîkov să confirme, că știuse despre aceste lucruri. Dar, de această dată, Rîkov s-a raliat și l-a susținut pe Buharin:

Vîșinski: Ai susținut aceste negocieri?
Buharin: Sau le-am dezavuat? Nu le-am dezavuat, prin urmare le-am susținut.
Vîșinski: Te întreb, le-ai susținut, sau nu?
Buharin: Repet, cetățene procuror: din moment ce nu le-am dezavuat, înseamnă că le-am susținut.
Vîșinski: Prin urmare le-ai susținut?
Buharin: Nu le-am dezavuat, prin urmare le-am susținut.
Vîșinski: Asta te întreb: cu alte cuvinte, le-ai susținut?
Buharin: Atunci „prin urmare" este același lucru cu „cu alte cuvinte".
Vîșinski: Ce vrei să spui prin „cu alte cuvinte"?
Buharin: Cu alte cuvinte, le-am susținut.
Vîșinski: Dar afirmi că ei au aflat despre acest lucru *post factum*.
Buharin: Da, cele două afirmații nu se contrazic cîtuși de puțin.[113]

Vîșinski a început din nou să insiste pe tema spionajului, punîndu-i lui Rîkov problema bielorușilor. În acest punct, timp de o jumătate de oră s-a desfășurat unul dintre cele mai frapante schimburi de replici din toate procesele publice:

Vîșinski: Nu este aceasta o legătură de spionaj?
Rîkov: Nu.
Vîșinski: Ce fel de legătură este?
Rîkov: A existat acolo și o legătură de spionaj.
Vîșinski: Dar a existat o legătură de spionaj pe care o parte a organizației voastre a menținut-o cu polonezii la instrucțiunile dumitale?
Rîkov: Desigur.
Vîșinski: Spionaj?
Rîkov: Desigur.
Vîșinski: Inclusiv Buharin.
Rîkov: Desigur.
Vîșinski: Dumneata și Buharin erați în legătură.
Rîkov: Absolut.
Vîșinski: Deci erați spioni?
Rîkov: (Nu răspunde.)
Vîșinski: Și organizatorii spionajului?
Rîkov: Nu sînt cu nimic mai bun ca un spion.
Vîșinski: Ați organizat spionajul, deci ați fost spioni.
Rîkov: Se poate spune, da.
Vîșinski: Se poate spune, spioni. Te întreb, ai organizat legături cu serviciile secrete poloneze și cu cercurile respective de spioni? Recunoști că ești vinovat de spionaj?
Rîkov: Dacă se pune problema organizării, în acest caz, desigur, recunosc că sînt vinovat.
Vîșinski: Acuzat Buharin, recunoști că ești vinovat de spionaj?
Buharin: Nu.
Vîșinski: După ce spune Rîkov ceea ce spune, după ce spune Șarangovici?
Buharin: Nu mă recunosc vinovat.
Vîșinski: Cînd a fost înființată organizația Dreptei în Bielorusia, te aflai la conducerea ei; recunoști acest lucru?
Buharin: V-am spus.
Vîșinski: Te întreb, recunoști sau nu?
Buharin: Nu m-au interesat treburile din Bielorusia.
Vîșinski: Te-au interesat afacerile de spionaj?
Buharin: Nu.
Vîșinski: Și pe cine au interesat?
Buharin: Nu am primit informații despre activități de acest gen.
Vîșinski: Acuzat Rîkov, primea Buharin informații cu privire la activitățile de acest gen?
Rîkov: Eu nu am vorbit niciodată cu el despre acest lucru.[114]

După ce a luat-o de la capăt în acest subiect, Vîșinski nu a reușit decît să-l aducă pe Rîkov înapoi la poziția lui inițială:

Rîkov: Vreau să spun că noi personal nu am condus evoluția în această direcție; totuși, nu este vorba despre o conducere directă, ci despre o conducere generală. Pentru aceasta purtăm, în mod absolut și clar, răspunderea.
Vîșinski: Nu are rost să adopți un aer pios, acuzat Buharin. Mai bine recunoști ceea ce există. Și există următoarele: ai avut un grup de complici, conspiratori cu care ai lucrat în Bielorusia, în frunte cu Goloded, Cerviakov și Șarangovici. Așa este, Șarangovici?
Șarangovici: Așa este.
Vîșinski: Iar la instrucțiunile lui Buharin și Rîkov, și sub conducerea lor, ați stabilit legături cu serviciile secrete poloneze și cu Statul Major polonez? Este corect, Șarangovici?
Șarangovici: Absolut corect.
Vîșinski: Sub conducerea dumitale și în vederea legăturilor de spionaj. Este corect, Șarangovici?
Șarangovici: Absolut corect.
Vîșinski: În consecință, cine a fost organizatorul acțiunilor de spionaj în care te-ai angajat?
Șarangovici: Rîkov, Buharin.
Vîșinski: Deci, ei au fost spioni.
Șarangovici: Așa este.
Vîșinski: La fel ca...
Șarangovici: Ca mine.
Vîșinski: Ia loc.
(Către Rîkov): Acuzat Rîkov, ți-a spus Goloded în 1932 că toate numirile mai mult sau mai puțin importante în posturile de răspundere din Bielorusia erau mai întîi puse de acord cu Serviciile Secrete poloneze?
Rîkov: Da.
Vîșinski: Buharin știa despre acest lucru?
Rîkov: Nu știu să spun.
Vîșinski: Nu știi. Nu vrei să-ți trădezi amicul?
Rîkov: Vreau să spun că în acele cazuri cînd știu că el nu spune adevărul, îl demasc, dar în cazurile cînd nu știu, nu pot și nu o voi face.
Vîșinski: Te întreb în legătură cu faptul că polonezii își dădeau consimțămîntul pentru diversele numiri în posturi oficiale în Bielorusia. Era acest lucru cunoscut de centrul dumitale de conducere?
Rîkov: Eu știam. Cît despre Buharin, nu am discutat niciodată cu el acest lucru. Știam de asemenea că Cerviakov și Goloded întrețineau legături nu numai cu mine, ci și cu Buharin și cu Tomski. Dacă ei au vorbit cu Buharin despre asta nu știu, pentru că eu nu am fost prezent la asemenea conversații.
Vîșinski: Crezi că ar fi fost firesc ca Goloded să-i spună lui Buharin despre această problemă? Sau trebuiau ei să o ascundă de Buharin?
Rîkov: Eu cred că, firesc, el i-a vorbit lui Buharin, dar despre ce au discutat ei doi nu știu.

Vîșinski: Îți voi cere acum să faci o supoziție: presupui că Buharin cunoștea acest lucru?
Rîkov: Această situație... Prefer să vorbesc numai despre ceea ce știu; cît despre ceea ce nu știu — poziția mea în fața instanței nu-mi permite să facă supoziții.[115]

Rîkov a continuat să spună despre discuțiile lui cu Buharin: „Nu-mi amintesc de nici o conversație specială despre spionaj. Nu exclud posibilitatea ca asemenea discuții să fi avut loc, dar eu nu-mi amintesc."[116]

După un lung schimb de replici cu Rîkov în legătură cu ceea ce trebuia înțeles din mărturia lui preliminară, despre care Rîkov a susținut că trebuia înțeleasă ca referindu-se nu la fapte ci la supoziții, Vîșinski i s-a adresat lui Buharin, care a remarcat imediat: „Nu am fost întrebat absolut nimic despre acest lucru la ancheta preliminară și dumneavoastră, cetățene procuror, nu mi-ați pus nici o întrebare timp de trei luni, nu mi-ați adresat nici un cuvînt."[117]

La această remarcă Vîșinski și-a ieșit din fire și a strigat că nu o să-l învețe Buharin cum să conducă o anchetă. Apoi s-a întors la Rîkov, fără a înregistra însă alte progrese.

El a tras următoarea concluzie superficială: „Permiteți-mi să consider stabilit că Rîkov și Buharin au avut cunoștință de substanța legăturii trădătoare care a inclus și acțiuni de spionaj. Este corect, Rîkov?"

Rîkov: Adică spionajul a urmat după aceea.
Buharin: Se pare deci că eu am știut ceva din care a urmat ceva.[118]

Ulrih i-a spus acuzatului să revină la tema presupusei lovituri de stat. După aceea, Buharin a negat că i-ar fi vorbit lui Hodjaev despre o înțelegere cu Germania și, după alte controverse pe această temă, Vîșinski și-a pierdut din nou cumpătul, astfel că Buharin a putut remarca: „Nu aveți de ce să gesticulați atîta." Ulrih l-a chemat la ordine și Vîșinski s-a lansat într-o perorație: „Voi fi nevoit să pun capăt acestui interogatoriu deoarece dumneata urmărești, se pare, o anumită tactică și nu vrei să spui adevărul, te ascunzi în spatele unei revărsări de cuvinte, umbli cu chichițe, faci digresiuni în sfera politicului, a filozofiei, teoriei și așa mai departe..."

Buharin i-a replicat calm: „Eu răspund la întrebările dumnevoastră" și a continuat să nege că i-ar fi vorbit lui Hodjaev despre legături cu spioni britanici. În timpul izbucnirii lui de furie, Vîșinski făcuse următoarea observație: „În conformitate cu tot materialul anchetei, ești, în mod evident, spion al unor servicii secrete." Buharin l-a atacat acum în legătură cu acest subiect:

Buharin: În anul cît am stat în pușcărie nu am fost nici măcar o dată întrebat despre acest lucru.
Vîșinski: Te întrebăm aici, într-o instanță proletară deschisă, te întrebăm aici, în această instanță, în fața întregii lumi.
Buharin: Dar pînă acum nu m-ați mai întrebat acest lucru.

Vîșinski: Te întreb din nou, pe baza mărturisirilor care s-au făcut aici împotriva dumitale: vrei să recunoști în fața Curții Sovietice pe statele căror servicii de spionaj ești înscris — britanice, germane sau japoneze?
Buharin: Nici unul.
Vîșinski: Nu mai am nici o întrebare de pus lui Buharin.[119]

Instanța și-a suspendat ședința în această notă. Procurorul fusese înfrînt.

Cînd dezbaterile s-au reluat, Buharin a enumerat contactele sale cu emigranții menșevici și socialist-revoluționari, precum și concesiunile ce urmau să fie făcute Germaniei. El a făcut din nou tot ce i-a stat în puteri pentru a nega spionajul și a afirmat că militarii conspiratori discutaseră cu Tomski despre „deschiderea frontului" în caz de război, dar că el nu fusese de acord:

Vîșinski: Și ai discutat cu Karahan despre deschiderea frontului?
Buharin: Karahan a spus că nemții cereau încheierea unei alianțe militare cu Germania.
Vîșinski: Și sînt porțile închise în fața unui aliat?
Buharin: Karahan mi-a dat un răspuns la această întrebare.
Vîșinski: Că porțile sînt închise în fața unui aliat?
Buharin: Nu.
Vîșinski: Asta înseamnă să deschideți porțile?
Buharin: Scuzați-mă, încă nu exista o alianță.
Vîșinski: Dar existau speranțe, planuri?
Buharin: Ei bine, în acest moment Uniunea Sovietică are o alianță cu Franța, ceea ce nu înseamnă totuși că se deschid frontierele sovietice.[120]

Vîșinski a continuat apoi cu crima de care era învinuit numai Buharin dintre cei judecați — planul de a-l asasina pe Lenin, din 1918. Acuzarea a adus trei comuniști de stînga, figuri importante ale perioadei respective, Iakovleva, Manțev și Ossinski — ultimul (la origine prințul Obolenski) încă membru supleant al Comitetului Central ales în 1934.

La momentul acela, Varvara Iakovleva, membru supleant al micului Comitet Central din 1917, fusese cea mai proeminentă figură și împreună cu Buharin, Piatakov și V. M. Smirnov demisionase cînd se adoptase decizia de acceptare a Păcii de la Brest-Litovsk.

Acum ea a confirmat pe deplin versiunea lui Vîșinski. Lui Buharin nu i-a fost greu să arate că presupusele activități ilegale de la începutul anului 1918 nu fuseseră deloc ilegale și că, de fapt, susținătorii stîngii, în general aliați pe atunci cu trotkiștii, dețineau majoritatea și sperau să-și impună ideile prin canalele obișnuite ale partidului. *După* ce s-a pierdut această majoritate, au avut loc discuții în ideea arestării lui Lenin și a formării unui nou guvern. (Într-adevăr Buharin se gîndise să-l aresteze pe Lenin pentru douăzeci și patru de ore pentru a ușura schimbarea Guvernului și mărturisise această intenție încă din 1924.)[121]

Existaseră de asemenea discuții cu socialist-revoluționarii de stînga, care se retrăseseră din guvernul sovietic cînd se pusese problema păcii. Dar Buharin a negat faptul că existase un plan de ucidere a lui Lenin sau de complicitate cu socialist-revoluționarii. El a continuat subliniind că mulți dintre cei ce fuseseră la vremea respectivă comuniști de stînga — inclusiv Kuibîșev și Menjinski — nu erau considerați acum dușmani, din acest motiv. I s-a atras atenția să revină la subiect. De asemenea nu au fost luate în considerație o serie de fapte — inclusiv acela că el fusese rănit de o bombă amplasată de socialist-revoluționarii de stînga într-un moment cînd, potrivit acuzațiilor ce i se aduceau acum, el ar fi colaborat cu aceștia.

Mărturia lui Manțev a urmat aceleași direcții, iar Ossinski a făcut o relatare ceva mai restrînsă, omițînd unele idei potrivnice lui Buharin. Buharin a negat depoziția legată de planul de asasinat și de două ori a făcut referiri la motivația atitudinii martorilor:

Vîșinski: Prin urmare, afirmi că mărturia lui Manțev în această privință și depoziția martorului Iakovleva sînt false?
Buharin: Da.
Vîșinski: Cum explici faptul că ei nu spun adevărul?
Buharin: Ați face bine să-i întrebați pe ei acest lucru.[122]

Și după aceea:

Vîșinski: Trebuie să ai o explicație pentru faptul că trei dintre foștii dumitale complici vorbesc împotriva dumitale.
Buharin: Vedeți, nu dispun nici de suficient material, nici de resursele psihologice necesare pentru a clarifica această chestiune.
Vîșinski: Nu poți să explici.
Buharin: Nu că nu pot, pur și simplu refuz să explic.[123]

Nereușind să ajungă undeva în această direcție, Vîșinski a chemat alți doi martori — bătrînii socialist-revoluționari Boris Kamkov și Vladimir Karelin, îmbrăcați în „costume albastre curate", cu figura „cenușie, ca de cadavru".[124] De ani de zile stăteau în închisoare. Un socialist-revoluționar încă și mai important, Maria Spiridonova, a fost implicată împreună cu tovarășii ei.[125] Ea fusese arestată la 8 februarie 1937, împreună cu alți doisprezece foști socialist-revoluționari de stînga, la Ufa, unde trăiau în exil. La început fuseseră acuzați de comploturi criminale împotriva conducerii comuniste din Bașkir. Dar mai tîrziu toți membrii conducerii respective au fost ei înșiși arestați, astfel încît acuzațiile au fost înlocuite cu învinuirea de complot împotriva lui Stalin și Voroșilov. La 25 decembrie 1937 ei au fost condamnați de Colegiul Militar, sub aceste acuzații, dar și sub altele, la diferite perioade de detenție — în cazul Spiridonovei, la douăzeci și cinci de ani — acuzațiile incluzînd acum și înființarea unui „centru" pentru unificarea tuturor partidelor din opoziție, pregătirea unor răscoale țărănești și altele. După o grevă a foamei, Spiridonova a fost ținută în carceră, în cele din urmă ajungînd la Orel.[126] Se pare însă că la acest proces a refuzat să coopereze.

După cîte se știe, Kamkov fusese eliberat în anii 1920, dar în 1933 era din nou în închisoare.[127] Kamkov a spus acum că înțelegea de la ceilalți că Buharin fusese informat despre intențiile socialist-revoluționarilor, dar că el personal nu putea depune mărturie în acest sens. A negat existența unei „decizii comune" a socialist-revoluționarilor de stînga și a comuniștilor de stînga. Vîșinski s-a enervat din nou în fața acestei atitudini ferme de vechi revoluționar și, cînd Buharin a încercat să pună o întrebare, a izbucnit astfel: „Îl rog pe acuzatul Buharin să nu se amestece în interogatoriul meu. Eu mă abțin destul și îi cer oponentului meu să facă la fel..."[128] Kamkov a negat din nou ideea. Vîșinski a abandonat martorul fără să lămurească problema asasinării lui Lenin.

Karelin a fost mai docil și a confirmat planul de ucidere a lui Lenin. El a adus în discuție și o altă acțiune, complet separată — adevărata încercare de asasinare a lui Lenin de la 30 august 1918 de către socialist-revoluționarul de dreapta, Fanny Kaplan, un colaborator extern. Asupra acestuia, a spus el, insistase Buharin, și insistența lui s-a transmis socialist-revoluționarilor de stînga. Ossinski, chemat să confirme faptele, a spus că el auzise cîteva zvonuri vagi potrivit cărora tentativa lui Kaplan ar fi fost inspirată de poziția antiguvernamentală a reprezentanților Stîngii, dar „nu pot spune nimic despre Buharin personal" în legătură cu aceasta.

Buharin a negat totul:

Vîșinski: Ossinski a vorbit despre acest subiect.
Buharin: Ossinski a spus că nu poate spune nimic despre mine.[129]

Vîșinski l-a abordat în continuare direct pe Buharin, încercînd să-l facă să admită că atmosfera din partid fusese atît de înfierbîntată în 1918 încît asasinatul s-ar fi justificat. Buharin nu a fost de acord și încă o dată a negat mărturiile:

Vîșinski: Dar de ce afirmă acest lucru atît foștii comuniști „de stînga", cît și socialist-revoluționarii „de stînga" — toată lumea?
Buharin: Nu, nu toată lumea: din doi socialist-revoluționari „de stînga", numai unul a spus așa.[130]

Cu o „tăgăduire categorică" finală, examinarea lui Buharin s-a încheiat.

În rechizitoriu, cazul Iakovlevei, al lui Mantev, Ossinski, Kamkov și Karelin se numără printre cele despre care s-a spus că făceau subiectul unor dezbateri separate. Data specificată acum pentru moartea lui Kamkov[131] și a lui Karelin[132] este 1938. Putem presupune că ei au fost executați de fapt pentru rolul pe care l-ar fi jucat în planul de asasinare a lui Lenin și că, la fel ca și Ossinski, au fost condamnați în secret de Colegiul Militar și împușcați la 1 septembrie 1938.[133] Iakovleva, a cărei mărturie a fost cea mai satisfăcătoare, a supraviețuit pînă în 1941.[134]

MEDICII–OTRĂVITORI

În dimineața zilei de 8 martie s-a ajuns la cea mai oribilă și obscură dintre toate crimele atribuite blocului. În următoarele două zile principalul subiect cercetat a fost sistemul de „crime medicale" comise la ordinele directe ale lui Iagoda.

Planul de a acuza opoziția pentru crimele medicale a fost adoptat se pare curînd după ce Ejov a preluat conducerea NKVD-ului. Dintre doctorii implicați, după cum vom vedea, în decembrie 1936, Pletnev figura deja în proiectele NKVD-ului. Speranța lui Pletnev „încă de la 5 martie" (1937)[135] că lumea medicală îl va proteja se referea probabil la data arestării sale. Kriucikov, secretarul lui Gorki, și el implicat, a fost denunțat (împreună cu alți scriitori asociați lui Iagoda) la 17 mai, dar data specificată acum pentru arestarea lui este 5 octombrie; pentru celelalte persona je implicate direct în comploturile de otrăvire s-au specificat ca date de arestare pentru dr Levin — 2 decembrie, pentru Maximov–Dikovski (secretarul lui Kuibîșev) — 11 decembrie, iar pentru Kazakov — 16 decembrie, ceea ce ar putea indica faptul că decizia finală de urmărire în continuare a acestor acuzații nu s-a luat decît într-o etapă relativ tîrzie.[136]

Au existat patru asemenea presupuse crime. Mai întîi, în mai 1934, Menjinski, predecesorul lui Iagoda ca șef al OGPU, fusese ucis de doctorul lui preferat, la instrucțiunile lui Levin. În aceeași lună, fiul lui Gorki, Maxim Peșkov, fusese ucis de Levin și Pletnev. A urmat Kuibîșev, ucis de asemenea de Levin și Pletnev și în final Gorki însuși, ucis de Levin și Pletnev.

Doctorul Levin, în vîrstă de șaizeci și opt de ani, a fost primul care a mărturisit. „Împreună cu Iagoda, el a fost organizatorul"[137] uciderilor cu mijloace medicale. Levin lucrase la Kremlin din 1920 „în cadrul personalului pentru servicii medicale al NKVD-ului"[138]. Lucrase pentru Dzerjinski, Menjinski și Iagoda, ceea ce este echivalent cu a spune că se bucura de încredere din partea OGPU-NKVD-ului, nu numai din punct de vedere medical; după cum singur a spus, „se bucura de recunoașterea și încrederea indubitabilă a conducerii" OGPU.[139] Însă Levin „avea sentimentul că va pieri odată cu Iagoda"[140]. De fapt, el poate fi considerat într-o oarecare măsură a fi unul dintre NKVD-iștii cercului din jurul lui Iagoda, care aveau să ajungă cu toții în beciurile de execuție.*

---

* De observat că în afara celor doi medici judecați într-adevăr în cadrul procesului, au mai fost implicați alți doi: dr A. I. Vinogradov, din serviciul medical al OGPU (*Procesul Buharin*, p. 518), a cărui urmărire „s-a încheiat din cauza morții lui" (*ibid.*, p. 35) și deținutul politic Hodorovski, șeful Administrației Medicale a Kremlinului pînă în 1938, despre care se presupune că nu ajunsese într-o situație critică (s-a specificat mai tîrziu ca dată a morții lui anul 1940) (*XI sezd RKP(b) mart-aprelia 1922 g. Stenograficieski i otciot*, Moscova, 1961). (*N. a.*)

Levin remarcă de asemenea: „am spus adevărul din ziua în care am intrat în pușcărie"[141]. Dacă luăm drept bună această atitudine, ea este atît de diferită de ale celorlalți acuzați nemembri de partid, încît demonstrează un înalt grad de disciplină în cadrul NKVD-ului.

Confruntat sumar cu dr Levin, Buharin l-a întrebat dacă nu fusese sabotor contrarevoluționar în 1918, după ce bolșevicii au acaparat puterea, ca și cînd ar fi fost vorba despre un fapt de notorietate.[142] Întrebarea pare irelevantă — și cel puțin dăunătoare pentru imaginea acuzatului, în general — dar, dacă sîntem în căutarea unei implicații, ea rezidă în aceea că Levin trebuie să fi fost susceptibil mai ales la șantajul și amenințările NKVD-ului legate de trecutul său.

Levin a făcut o mărturisire model despre desfășurarea presupuselor crime. Așa cum au fost ele prezentate în mărturisirea lui și a altora, lucrurile au constat în (1) determinarea lui Kazakov, vraciul preferat al lui Menjinski, de a-l ucide pe acesta printr-o supradoză a metodei sale brevetate, astfel încît Iagoda să poată moșteni conducerea OGPU; (2) uciderea lui Peșkov astfel: secretarul lui Gorki, Kriucicov, trebuia să-l îmbete și să-l abandoneze leșinat pe o bancă afară, în frig (deși era luna mai), apoi, după ce a răcit, Levin, Vinogradov și Pletnev s-au dezlănțuit asupra lui; și (3) organizarea unor focuri în aer liber, prilej cu care au fost afectați plămînii slăbiți ai lui Gorki*; el a fost dus să-și vadă nepoatele bolnave de o viroză pe care trebuia să o contacteze și el, căzînd astfel în mîinile lui Levin și Pletnev. Lui Kuibîșev (4) i se aplicase pur și simplu un tratament neadecvat pentru inimă, dar el murise în cele din urmă din lipsa unei îngrijiri medicale pe care, s-ar putea aprecia în condițiile date, a avut norocul să o evite.

Levin a explicat cum fusese racolat de Iagoda într-un mod extrem de plauzibil, ceea ce a stors un suspin chiar și din partea exersatului auditoriu:

> *Levin*: El a spus: „Ține minte că nu poți să nu mi te supui, nu poți scăpa de mine. O dată ce ți-am acordat încredere în această privință, o dată ce ți s-a acordat încredere în această problemă, trebuie să apreciezi și să îndeplinești ce ți se cere. Nu poți vorbi nimănui despre acest lucru. Nimeni nu te va crede. Nu pe tine te vor crede, ci pe mine. Să nu te îndoiești de asta și apucă-te de treabă. Gîndește-te cum poți să o faci, pe ale cui servicii te vei putea baza. Te voi chema peste cîteva zile." El a repetat că refuzul de a accepta va însemna distrugerea mea și a familiei mele. M-am gîndit că nu aveam scăpare, că trebuia să mă supun. Încă o dată, dacă privim retrospectiv, dacă privim astăzi înapoi la anul 1932, dacă ne gîndim cum mi se părea Iagoda atotputernic, mie, care nu eram

---

* *Levin*: ...Gorki iubea focul, flăcările și noi ne-am folosit de acest lucru. Trebuia să aprindem un foc pentru el. Cînd Gorki avea să resimtă toată osteneala muncii, lemnele ar fi fost deja strînse și flăcările aprinse. Gorki trebuia să stea în apropierea focului, unde era cald, și toate acestea aveau un efect dăunător pentru sănătatea lui (*Procesul Buharin*, p. 537). (*N. a.*)

membru de partid, atunci, desigur, era foarte greu să scapi de amenințările lui, de ordinele lui.[143]

Kazakov a fost chemat să coroboreze cele spuse de Levin despre Menjinski. Spre deosebire de Levin și Pletnev, doctorul Kazakov nu avea reputație, deși era în mod evident cinstit în excentricitățile sale. El a folosit (cum avea să observe Bulanov) „substanțe foarte sofisticate, necunoscute nu numai în medicină, dar chiar și lui Kazakov".

Menjinski jurase pentru metoda „lîsatelor", aplicată de Kazakov. În mărturia doctorului Levin există o descriere sardonică a „numeroaselor discuții despre un medicament miraculos", produs de un oarecare profesor Schwartzman, care făcuse anterior impresie bună asupra lui Menjinski, dar sfîrșise prin a-l dezamăgi: „A urmat apoi o altă senzație, s-a făcut multă publicitate în jurul lui Ignati Nikolaevici Kazakov și el (Menjinski) și-a îndreptat atenția asupra acestuia... Pe atunci Kazakov făcea parte din micul grup de persoane importante care au avut impresia că fuseseră ajutate de el foarte mult."[144] S-a ținut chiar o ședință specială a Consiliului Comisarilor Poporului pentru a discuta metoda lui Kazakov — unul dintre numeroasele exemple ale tendinței conducerii de a înghiți ideile respinse de specialiștii științei vizate.

Kazakov a confirmat mărturia lui Levin și a spus că a fost dus să-l întîlnească pe Iagoda și că s-a supus de frică atunci cînd a auzit că „Dacă faci vreo încercare de nesupunere, voi găsi rapid mijloace de a te extermina"[145].

În acel moment a fost chemat Iagoda. Arăta foarte schimbat față de cum fusese înainte. Albise parcă, iar dezinvoltura îl părăsise.[146] Totuși mai dovedea încă o anumită energie amară. A făcut o mărturisire extraordinară, care are importanța ei, deși a retras-o ulterior, în cursul aceleiași zile.

Vîșinski: Acuzat Iagoda, l-ai instruit pe Levin să-i spună lui Kazakov că i se va cere să vină să stea de vorbă cu dumneata?
Iagoda: Aici l-am văzut prima oară pe acest om.
Vîșinski: Deci nu i-ai dat asemenea indicații lui Levin?
Iagoda: I-am dat indicații lui Levin să discute...
Vîșinski: Cu cine?
Iagoda: Cu Kazakov, dar pe el nu l-am primit personal.
Vîșinski: Nu te întreb dacă l-ai primit sau nu; te întreb dacă l-ai instruit pe Levin să discute cu Kazakov.
Iagoda: Nu i-am dat instrucțiuni să discute cu Kazakov.
Vîșinski: Tocmai ai afirmat aici că ai dat asemenea indicații.
Iagoda: I-am dat lui Levin indicații să producă moartea lui Alexei Maximovici Gorki și Kuibîșev, și asta-i tot.
Vîșinski: Dar despre Menjinski?
Iagoda: Eu nu am determinat moartea nici a lui Mejinski, nici a lui Max Peșkov.[147]

Vîșinski l-a chemat pe Kriucikov, care a confirmat rolul său în uciderea lui Peșkov la ordinele lui Iagoda. Apoi s-a întors spre Iagoda și i-a citit din

mărturia pe care o făcuse în ancheta preliminară și prin care recunoștea uciderea lui Menjinski și a lui Peșkov:

Vîșinski: ...Dumneata ai făcut această depoziție, acuzat Iagoda?
Iagoda: Am spus că am făcut-o, dar nu este adevărată.
Vîșinski: De ce ai făcut această depoziție dacă nu este adevărată?
Iagoda: Nu știu de ce.
Vîșinski: Ia loc. „L-am convocat pe Kazakov și am confirmat ordinele... El a făcut ce avea de făcut. Menjinski a murit." Dumneata ai mărturisit aceste lucruri, acuzat Iagoda?
Iagoda: Da.
Vîșinski: Deci, l-ai întîlnit pe Kazakov?
Igoda: Nu.
Vîșinski: De ce ai făcut o depoziție falsă?
Iagoda: Permiteți-mi să nu răspund la această întrebare.
Vîșinski: Negi că ai organizat uciderea lui Menjinski?
Iagoda: Da.
Vîșinski: Ai recunoscut acest lucru în această depoziție?
Iagoda: Da.
Vîșinski: Cînd Procurorul Uniunii ți-a luat interogatoriul, ce ai răspuns la întrebarea referitoare la rolul dumitale în uciderea lui Menjinski?
Iagoda: L-am confirmat și atunci.
Vîșinski: L-ai confirmat. De ce l-ai confirmat?
Iagoda: Permiteți-mi să nu răspund la această întrebare.
Vîșinski: Atunci răspunde la ultima mea întrebare; ai înaintat vreun protest sau vreo plîngere în legătură cu ancheta preliminară?
Iagoda: Nici una.
Vîșinski: Vei înainta o plîngere acum?
Iagoda: Nu.[148]

Vîșinski a continuat referindu-se la uciderea lui Peșkov:

Vîșinski: Deci tot ce spune Kriucikov...
Iagoda: Sînt numai minciuni.
Vîșinski: Nu i-ai dat asemenea indicații referitoare la Peșkov?
Iagoda: Am declarat, cetățene procuror, că în privința lui Maxim Peșkov nu am dat indicații. Nu văd rostul acestei crime.
Vîșinski: Deci Levin minte?
Iagoda: Minte.
Vîșinski: Kazakov minte?
Iagoda: Da, minte.
Vîșinski: Kriucikov?
Iagoda: Minte.
Vîșinski: Nu i-ai dat lui Kriucikov instrucțiuni privind moartea lui Maxim Peșkov? La ancheta preliminară ai...
Iagoda: Am mințit.
Vîșinski: Și acum?
Iagoda: Spun adevărul.

Vîșinski: De ce ai mințit la ancheta preliminară?
Iagoda: V-am spus. Permiteți-mi să nu răspund la această întrebare.[149]

Aceste ultime cuvinte au fost rostite „cu atîta concentrare de venin și furie", notează un observator american, încît întreaga audiență a tresărit de „uimire și groază". Cînd a intervenit Ulrih, Iagoda s-a întors către el și a spus (folosind o expresie neinclusă în raportul oficial): „Mă puteți forța, dar nu prea mult. Voi spune ce vreau să spun... dar... nu mă forțați prea mult."[150] Din nou toată lumea s-a cutremurat. Dacă Stalin s-a aflat în camera ascunsă de deasupra sălii de tribunal, unde în timpul acestui proces a fost văzut clar la un moment dat, cînd o rază de lumină a pătruns pînă acolo[151], s-a întrebat probabil și el, pentru o clipă, dacă planul lui nu era pe punctul de a se nărui.

Iagoda, mai mult decît oricare altul, avea motive să fie iritat de proces. El, mai mult decît toți ceilalți, îi făcuse lui Stalin servicii de neînlocuit. Arestarea îl afectase într-atît încît nu mai putea nici să doarmă, nici să mănînce, iar Ejov se temea pentru sănătatea lui mentală. Sluțki, insinuantul șef al departamentului de externe al NKVD-ului, nu-l anunțase că ar fi dorit să stea de vorbă cu el. Iagoda s-a plîns de ruinarea organizației polițienești pe care o construise timp de cincisprezece ani, și într-o zi a făcut observația că probabil Dumnezeu exista totuși: de la Stalin merita numai gratitudine, dar de la Dumnezeu — soarta care îl înfrînsese în realitate.[152]

Izbucnirea lui demonică a rămas însă fără răspuns. Vîșinski a revenit la Levin. Levin s-a referit în continuare la uciderea lui Kuibîșev și a lui Gorki, iar Iagoda le-a confirmat. Spre sfîrșitul dimineții, cînd Levin povestea amănunțit despre moartea lui Gorki, Iagoda a spus pe neașteptate: „Pot să-i pun o întrebare lui Levin?" Deși în zilele anterioare asemenea întrebări adresate de acuzați unul altuia reprezentaseră o practică obișnuită în cursul procesului, Ulrih i-a răspuns: „După ce Levin își va termina depoziția." Iagoda a insistat, explicînd că întrebarea lui avea o relevanță imediată. „Este vorba despre moartea lui Maxim Gorki!"

Temîndu-se evident de ce era mai rău, Ulrih i-a retezat-o: „Cînd va termina acuzatul Levin, cu plăcere." Apoi a ordonat o întrerupere de treizeci de minute. După aceea Vîșinski a spus: „...Cred că acuzatul Iagoda a dorit să-i adreseze întrebări acuzatului Levin."

Președintele: Acuzat Iagoda, poți să pui întrebări.
Iagoda: Îi cer lui Levin să spună în ce an Comisia Medicală de la Kremlin l-a numit pe el, Levin, ca medic al meu și al cui medic a mai fost numit.[153]

Cînd s-a dat răspunsul la această întrebare, fără nici un fel de legătură cu moartea lui Gorki sau cu vreuna din celelalte crime, Iagoda a spus că nu mai avea alte întrebări. Se va constata că ceea ce dorise să spună înainte de pauza ședinței nu putea să fi fost același lucru cu ceea ce a spus după aceea.

În continuare Levin a fost interogat de „avocatul apărării", Braude. Două idei au fost relevate. În primul rînd, Levin a afirmat despre „conducerea

activității de organizare" care a făcut posibile crimele: „Nu știu nimic despre ea. Am aflat despre acest lucru chiar la proces." Apoi a reiterat ceea ce era în mod evident, într-un fel sau într-altul, un puternic motiv de a se supune celor capabili să aducă la îndeplinire asemenea măsuri: „Ceea ce m-a speriat cel mai tare a fost amenințarea că îmi va distruge familia. Iar familia mea este o familie sovietică bună, muncitoare."[154]

Curtea anunțase mai devreme o comisie de experți formată din cinci doctori. Ședința din dimineața zilei de 8 martie s-a încheiat cu următorul dialog:

> *Președintele*: Au martorii experți de pus vreo întrebare acuzatului Levin?
> *Șereșevski și Vinogradov**: Martorii experți nu au de pus nici o întrebare; totul este limpede.[155]

În ședința de seară din 8 martie, cele mai importante au fost mărturia lui Bulanov (asistentul personal al lui Iagoda) și cea a lui Iagoda însuși. Bulanov, veteran NKVD — fusese însărcinat cu expulzarea lui Trotki din țară în ianuarie 1929 — a mărturisit versiunea specială a unei lovituri de stat planificate, care îi implicase pe Enukidze, Iagoda și ocuparea Kremlinului și a prezentat pe larg legăturile lui cu grupul Tuhacevski și cu negociatorii nemți ai lui Karahan. El a continuat spunînd că Iagoda îi protejase pe Zinoviev și Kamenev în timpul anchetei și că ordonase să nu fie efectuată nici o percheziție la arestarea acestora. Bulanov i-a implicat în complot pe toți vechii șefi ai NKVD-ului și a povestit cum Iagoda îi ordonase lui Zaporojeț să „faciliteze" asasinarea lui Kirov și cum Zaporojeț îl eliberase pe Nikolaev după prima încercare și îl ucisese mai tîrziu pe Borisov. Probabil a părut ciudat că Iagoda, care aranjase prin Zaporojeț pătrunderea lui Nikolaev și uciderea lui Kirov, nu se gîndise să facă ceva asemănător la Moscova, cu ajutorul lui Pauker și Volovici, responsabili de securitatea personală a lui Stalin, ambii fiind implicați acum în complot.

În acest punct s-a dezvoltat ideea unei noi crime — încercarea lui Iagoda de a-l ucide pe Ejov după ce acesta din urmă a preluat NKVD-ul, în septem-

---

* Profesorii Șereșevski și (V. N.) Vinogradov aveau să-i supraviețuiască mulți ani lui Levin. În 1952–1953 ei înșiși au trecut prin același proces. Vinogradov, care la 3 noiembrie 1952 a împlinit șaptezeci de ani, a fost arestat cîteva zile mai tîrziu și s-a dovedit a fi fost „vechi agent al serviciilor britanice de spionaj". La 13 ianuarie 1953 s-a anunțat că el fusese unul dintre ucigașii lui Jdanov (pe al cărui certificat de deces confirmase sub semnătură data morții la 31 august 1948). La ordinul personal al lui Stalin, el a fost pus în lanțuri. Numele lui Șereșevski nu a fost anunțat printre acelea ale persoanelor arestate, dar din lista mai amplă a celor eliberați cînd Beria a repudiat Complotul Doctorilor, la 4 aprilie 1953, s-a constatat că și el fusese implicat și arestat. Acest lot ulterior de deținuți-medici, care au supraviețuit pentru că au avut norocul ca Stalin să fi murit între timp, a fost tratat cu deosebită brutalitate. Lor le-a aplicat generalul de securitate a statului M. D. Riumin, șeful Secției de investigare a cazurilor de importanță deosebită și adjunct al ministrului Securității Statului (el însuși împușcat în iulie 1954), ordinul lui Stalin „Bateți, bateți și iar bateți" (Hrușciov, Discursul Secret). (*N. a.*)

brie 1936. Bulanov și un alt ofițer, Savolainen (al cărui caz a fost trimis spre judecare într-un proces separat), împrăștiaseră o soluție de mercur de șase sau șapte ori în biroul lui Ejov, pe covoare și pe perdele, împreună cu o altă otravă, neidentificată.

Bulanov a continuat descriind un laborator de otrăvuri speciale pe care Iagoda îl înființase sub supravegherea sa personală. Iagoda avea, a spus Bulanov, „un interes ieșit din comun" pentru otrăvuri. Se crede că laboratorul a existat în realitate (Iagoda fusese farmacist de profesie înainte de revoluție). Date fiind personajele și motivațiile, această crimă pare reală: sănătatea lui Ejov, s-a afirmat, a fost „serios afectată"[156]. Dar o relatare sovietică recentă citează interogatoriul lui Ejov însuși, care spunea zîmbind, un an mai tîrziu, că, desigur, oamenii nu puteau intra atît de ușor în biroul lui și că el inventase toată istoria pentru ca lucrurile să „arate mai bine în ochii lui Stalin"[157].

Despre crimele prin otrăvire Bulanov a făcut următoarea observație, destul de plauzibilă: „După cîte știu eu, Iagoda l-a atras pe Levin, l-a înrolat în această afacere și în general în cazurile de otrăvire, profitînd de un material compromițător pe care îl deținea împotriva lui."[158]

Bulanov a afirmat despre Kazakov că îl vizitase într-adevăr pe Iagoda, în pofida faptului că acesta nega. Din nou Kazakov a confirmat. Apoi Vîșinski l-a mai întrebat o dată pe Iagoda:

Vîșinski: După această mărturie, care stabilește rolul dumitale în otrăvire, continui să negi?
Iagoda: Nu, confirm acest rol al meu.

Și după aceea:

Vîșinski: Acuzat Bulanov, a fost uciderea lui Maxim Peșkov și fapta lui Iagoda?
Bulanov: Bineînțeles.
Vîșinski: Acuzat Iagoda, ce ai de spus?
Iagoda: Recunosc rolul meu în boala lui Peșkov. Cer curții să audieze această poveste *in camera*.[159]

Se spune că Iagoda arătase preocupat și disperat în timpul ședinței anterioare, dar că în acel moment părea zdrobit și și-a rostit mărturisirea cu o voce stinsă.

În continuare Vîșinski a încercat să-l implice pe Rîkov în uciderea lui Gorki, pe baza unei presupuse afirmații făcute cîndva de Enukidze, care îi spusese că ar fi trebuit să se pună capăt activității politice a lui Gorki. Rîkov a răspuns că fără îndoială Enukidze se gîndise la moartea lui Gorki, dar că el personal nu înțelesese acest lucru la vremea respectivă. Apoi i-a pus o întrebare lui Bulanov, care vorbise despre „arhivele lui Rîkov" de care se ocupase Iagoda: ce conțineau ele? Bulanov a răspuns că nu știa, dar că Rîkov afirmase clar că ele reprezentau o mulțime de dovezi pe care nimeni nu le prezentase justiției.

A urmat principala depoziție a lui Iagoda. Într-o relatare sovietică recentă se spune că Ejov i-a promis lui Iagoda viața în schimbul incriminării lui Buharin[160], dar, dacă așa au stat lucrurile, înseamnă că Iagoda nu avea multă încredere în cuvîntul lui Ejov. A vorbit cu o voce obosită și atît de stinsă încît abia se auzea. S-a împotmolit la o declarație scrisă, „pe care a citit-o ca și cînd atunci o vedea pentru prima oară"[161]. El a confirmat că a avut o legătură veche cu conspiratorii de dreapta, începînd din 1928. În primele zile le furnizase lui Rîkov și Buharin materiale tendențioase din dosarele secrete ale NKVD-ului, pentru ca ei să le folosească în lupta împotriva partidului. Faptul că deviaționiștii de dreapta și „blocul de deviaționiști de dreapta și trotkiști" nu fuseseră descoperiți și lichidați pînă în 1937–1938 se datora activității lui în cadrul NKVD-ului. El numise conspiratori în toate posturile de conducere ale poliției secrete — Molcianov (la indicațiile speciale ale lui Tomski), Prokofiev, Mironov, Șanin, Pauker, Gai și alții. Se implicase în planul lui Enukidze de ocupare a Kremlinului și, la ordinele lui Enukidze, aranjase colaborarea lui Zaporojeț în asasinarea lui Kirov.

Dar cînd au început să-i fie adresate întrebări, Iagoda a mai manifestat încă o urmă de rezistență. Mărturia lui Bulanov cu privire la încercarea de ucidere a lui Ejov, a spus el, fusese eronată în detalii și corectă numai în „esență".

În continuare Vîșinski l-a învinuit de spionaj. Iagoda a replicat: „Nu, nu recunosc că aș fi vinovat de această activitate." Dar a recunoscut că a tăinuit spioni din NKVD:

> *Vîșinski*: Consider că dacă ai tăinuit această activitate de spionaj, i-ai ajutat, le-ai dat concursul.
> *Iagoda*: Nu, nu recunoasc că sînt vinovat de acest lucru. Dacă eu aș fi fost spion, vă asigur că zeci de state ar fi fost obligate să-și desființeze serviciile de informații.[162]

Această remarcă inteligentă nu i-a descurajat pe conducătorii sovietici să-i eticheteze în continuare pe șefii poliției lor secrete drept angajați ai imperialismului.

Rîkov a ridicat din nou problema „arhivelor" sale. Iagoda a spus: „Arhivele lui Rîkov nu au fost la mine." Apoi Bulanov a confirmat încă o dată mărturisirea lui despre aceste arhive și, cînd Iagoda i-a cerut să menționeze ceva din conținutul lor, a spus că nu putea. Iagoda a comentat în final cu dispreț, dar grăitor: „În orice caz, dacă arhivele lui Rîkov ar fi existat cu adevărat, în comparație cu alte crime sînt o bagatelă."

Mai tîrziu Iagoda a refuzat să admită că îi protejase pe menșevici:

> *Vîșinski*: Dar pentru orice eventualitate ai tăinuit acest rol, chiar nesemnificativ, al menșevicilor?
> *Iagoda*: Nu voi putea să vă dau un răspuns la această întrebare.

Vîșinski: Permiteți-mi să-i citesc lui Iagoda mărturisirea lui, cuprinsă în vol. II, p. 135: „Întrebare: Ți se arată un document din materialele de la Comisariatul Poporului pentru Afaceri Interne, care conține un raport despre centrul menșevic din străinătate și munca activă a acestuia în URSS." Îți amintești acest lucru?
Iagoda: Da, știu, numai că nu voi putea să vă dau un răspuns în această privință aici.[163]

El nu a răspuns întru totul satisfăcător nici cînd s-a ajuns la chestiunile medicale. Mai întîi și-a recunoscut „rolul în provocarea bolii lui Max [Peșkov]", dar cînd Vîșinski a făcut presiuni asupra lui pentru a-și recunoaște „vinovăția în cauzarea, după cum te-ai exprimat, a bolii lui Peșkov", el a răspuns doar că va da toate explicațiile *in camera*. Vîșinski l-a mai întrebat de două ori:

Vîșinski: Îți recunoști vinovăția sau nu?
Iagoda: Permiteți-mi să nu răspund la această întrebare.[164]

Singura deosebire între ceea ce recunoscuse Iagoda și formularea lui Vîșinski consta în faptul că primul vorbise doar despre „rolul lui în cauzarea" morții lui Peșkov și mai tîrziu despre „vina lui" pentru aceasta. Se pare că Iagoda lăsa să se înțeleagă fie că el cauzase boala fatală în mod neintenționat, fie, ceea ce este mai probabil, că nu accepta ideea de a fi fost principalul vinovat. Care dintre versiuni este cea adevărată este o altă problemă.

Iagoda a continuat prin a recunoaște omorîrea lui Menjinski și implicarea sa nedorită în uciderea lui Gorki, la insistențele lui Enukidze. În final, recapitulînd crimele și întrebîndu-l pe Iagoda dacă se făcea vinovat, pe rînd, în cazurile lui Kirov, Kuibîșev, Menjinski și Gorki, Vîșinski nu s-a referit la Peșkov — o victimă minoră pentru acuzat.

A urmat seria de întrebări a avocatului care îl apăra pe Levin, Braude:

Braude: Permite-mi să te întreb, ce metode ai folosit pentru a obține consimțămîntul lui Levin de a comite aceste acte teroriste?
Iagoda: În orice caz nu cele descrise de el aici.
Braude: Chiar dumneata ai relatat acest lucru în detaliu, la ancheta preliminară. Confirmi această parte a mărturisirii dumitale?
Iagoda: Este exagerată, dar nu contează.[165]

Atunci Vîșinski a încercat să-l implice pe Buharin în uciderea lui Gorki. Buharin s-a apărat eficient. „Dovada", chiar considerată la prima vedere, consta pur și simplu în faptul că Tomski îi spusese la un moment dat, într-o conversație, că trotkiștii i se opuneau lui Gorki și erau la curent cu „un act ostil" împotriva lui. Printr-un act ostil se putea înțelege orice, începînd cu un articol defavorabil din ziar; în orice caz, o asemenea conversație, a subliniat Buharin, nu putea dovedi că el îl ucisese pe scriitor.

A urmat Kriucikov, secretarul lui Gorki. El îl abandonase pe Peșkov în zăpadă în martie sau aprilie, fără rezultat, și în cele din urmă reușise să-l lase afară în luna mai, ca să contracteze o răceală; Levin și A. I. Vinogradov izbutiseră să-i convingă pe ceilalți doctori și pe asistentele medicale să-i administreze pacientului o doză fatală de laxative. Cînd Gorki la rîndul lui ajunsese să fie răcit, Pletnev și Levin insistaseră pentru o supradoză de digitalină.

Cea mai tragică dintre figurile marilor procese a fost examinată în dimineața zilei de 9 martie. Profesorul Dmitri Pletnev, specialist cardiolog în vîrstă de șaizeci și șase de ani, se bucura de multă vreme de reputația celui mai mare medic al Rusiei, mîndria profesiei. Acum, pentru prima oară (dacă îl excepțăm pe șarlatanul de Arnold), o personalitate din afara mașinăriei statului, din afara controverselor politice, apărea în fața justiției — și a mărturisit. Mai presus de toate, el reprezenta masa tăcută a celor fără partid, ale căror suferințe din timpul Epurării erau altfel ascunse vederii.

Cînd a hotărît că mărturisirea făcută de Levin nu va fi, ea singură, suficient de impresionantă, Ejov și-a îndreptat atenția către celălalt medic important al lui Gorki. Dar, înainte de revoluție, Pletnev fusese membru al Partidului Democratic Constituțional (al cadeților). Nu se punea problema abordării lui pe baza moralității comuniste. De asemenea, după revoluție el evitase politica și nu putea fi șantajat pe acest teren.

Soluția găsită de Ejov putea fi considerată dezgustătoare chiar potrivit standardelor acestuia. O decizie preliminară privind desfășurarea crimelor medicale a fost luată probabil imediat după ce el i-a succedat lui Iagoda în funcție. Un agent provocator al NKVD-ului, o tînără folosită de obicei pentru compromiterea străinilor, i-a fost trimisă lui Pletnev, ca pacientă. După cîteva consultații ea l-a acuzat că o agresase în urmă cu doi ani.[166] În decembrie 1936 femeia ajunsese să vină la el acasă, șicanîndu-le pe fiica și pe menajera medicului, care s-au plîns poliției.[167]

Poliția s-a prefăcut că îi analizează reclamația, dar în realitate a examinat-o și a crezut-o pe a femeii. Pletnev a făcut apel la ajutorul cunoștințelor sale personale și din domeniul medical. (El îi trata pe Ordjonikidze și alții.)[168] La 5 martie, ne spun documentele oficiale, Pletnev mai aștepta încă să primească acest ajutor.[169]

Adevărat era însă contrariul. La 8 iunie *Pravda*, făcînd una din rarele excepții de la politica ei de a nu se ocupa de delicte individuale, a publicat sub un titlu de senzație, „Profesorul — un violator, un sadic", o relatare pe trei jumătăți de coloană. Se spunea că la 7 iulie 1934 Pletnev se aruncase asupra femeii și o mușcase urît de piept. Femeia se alesese cu o afecțiune permanentă pe care Pletnev, deși nu era expert în boli ale sînului, încercase să o vindece. Nereușind și fiind sîcîit de femeie, el făcuse o reclamație la poliție, care a preluat cazul. La 17 ianuarie ea îi scrisese doctorului o scrisoare, descrisă în *Pravda* „ca un document uman mișcător":

Fii blestemat, violator criminal al trupului meu! Fii blestemat, sadicule care ți-ai exersat perversiunile păcătoase asupra corpului meu! Fie ca rușinea și dezonoarea să se abată asupra ta, fie să ajungi a cunoaște teroarea și mîhnirea, lacrimile și spaima pe care le-am cunoscut eu începînd de atunci, profesor criminal, care ai făcut din mine victima corupției tale sexuale și a perversiunilor criminale. Te blestem.

„B"

Era adăugată o scurtă declarație, semnată de Vîșinski, prin care se arăta că chestiunea se afla în mîinile secției de cercetare a cazurilor de importanță specială — adică ale lui I. I. Șapiro, care avea să fie, de fapt, anchetatorul lui Pletnev de la început pînă la sfîrșit.[170]

A doua zi după publicarea acestui material, ziarele erau pline de articole referitoare la ședințele unei serii întregi de organizații medicale care îl denigrau pe profesor — Asociația din Moscova a Medicilor Terapeuți, Uniunea Medicală și altele. După încă o zi, organizații similare din alte părți ale țării și-au trimis protestele lor, de la Kiev, Tula, Sverdlovsk și de aiurea, denunțîndu-l pe doctorul ticălos, o rușine pentru medicina sovietică. Printre medicii care au exprimat atacuri și au semnat rezoluții violente împotriva lui Pletnev găsim numele lui M. Vovsi, B. Kogan și V. Zelenin, care aveau să fie (la fel ca doctorii Șereșevski și V. N. Vinogradov) torturați de poliția secretă în 1952–1953 în cursul Complotului Doctorilor.

În urma unui proces desfășurat la 17–18 iulie 1937, Pletnev a fost condamnat la doi ani de închisoare. Presa a scris că el a mărturisit. Și astfel, zdrobit și dezonorat, denunțat de propriii colegi, găsit vinovat de o ofensă dezgustătoare, el s-a trezit în celulele de la Lubianka, „unde îl aștepta o nenorocire și mai mare"[171].

Cu puțin înainte de procesul de care ne ocupăm, Pletnev a avut confruntarea oficială cu Vîșinski, în calitate de procuror, la închisoarea Lefortovo. Cînd aceasta s-a încheiat, Vîșinski i-a spus: „Aș dori să-mi spuneți cum ați ajuns la teroare... mă interesează din punct de vedere psihologic." Pletnev i-a răspuns că va confirma toate minciunile în fața instanței și nu va strica spectacolul, dar că în momentul acela cerea să fie dus înapoi în celula sa, deoarece era dezgustat să stea de vorbă cu Vîșinski.[172]

Supus interogatoriului lui Vîșinski, Pletnev și-a recunoscut rolul în uciderea lui Kuibîșev și a lui Gorki. A vorbit despre „amenințări violente [făcute de Iagoda] împotriva mea și împotriva familiei mele"[173].

A menționat o legătură cu doctorul Nikitin, medicul preferat al lui Tolstoi, unul dintre numeroșii medici exilați cu cîțiva ani mai înainte. Dar, a spus el, nu credea că Nikitin avusese preocupări politice[174] — o combatere onorabilă a ceea ce a fost probabil o acuzație falsă la adresa unui distins coleg.

Avocatul care l-a apărat pe Pletnev a invocat performanțele lui medicale excepționale. Vîșinski le-a pus sub semnul întrebării, invocînd cazul agresiunii împotriva femeii. Pletnev a făcut o încercare de a respinge acuzația, dar

a fost redus la tăcere de Vîșinski, intrat într-una din stările sale cele mai arogante și grosolane:

Vîșinski: De cîți ani spui că practici medicina?
Pletnev: Patruzeci.
Vîșinski: Apreciezi că ai avut o prestație ireproșabilă?
Pletnev: Da.
Vîșinski: Ireproșabilă?
Pletnev: Da, așa cred.
Vîșinski: În acești patruzeci de ani nu ai comis nici un delict legat de profesia dumitale?
Pletnev: Dumneavoastră cunoașteți unul.
Vîșinski: Te întreb pentru că afirmi că munca dumitale de patruzeci de ani a fost ireproșabilă.
Pletnev: Da, dar din moment ce atunci am negat...
Vîșinski: Crezi că acea condamnare în cazul pe care îl cunoști foarte bine, cazul ultragiului pe care l-ai comis împotriva unei paciente, reprezintă o pată pe reputația dumitale?
Pletnev: Condamnarea, da...
Vîșinski: Este condamnarea aceea o pată pe reputația dumitale, sau nu?
Pletnev: Da, este.
Vîșinski: Deci în acești patruzeci de ani au existat momente dezonorabile?
Pletnev: Da.
Vîșinski: Nu te-ai recunoscut vinovat de nimic?
Pletnev: Nu pot spune că nu m-am recunoscut vinovat de nimic.
Vîșinski: Deci, te-ai recunoscut vinovat de ceva?
Pletnev: Da.
Vîșinski: Este aceasta o pată pe reputația dumitale?
Pletnev: Da.[175]

Kazakov, celălalt doctor, și-a confirmat rolul în decesul lui Menjinski. Dar la sfîrșitul depoziției, el și-a apărat metoda și a afirmat că totuși „lîsatele" nu i-ar fi putut face rău lui Menjinski:

Vîșinski: În ce scop ați introdus aceste lîsate? Pentru a-l ucide pe Menjinski?
Kazakov: (Nici un răspuns.)
Vîșinski: Ai introdus lîsatele în acest scop? Ai fost sigur că te vor ajuta să comiți crimele?
Kazakov: Vedeți, lîsatele au un dublu efect.
Vîșinski: Îndrăznești să afirmi că aceste lîsate au fost inofensive pentru Menjinski?
Kazakov: Da. Aceste lîsate au fost inofensive.
Vîșinski: Și l-ai fi putut înșela pe Iagoda?
Kazakov: (nici un răspuns.)
Vîșinski: Avînd în vedere imposibilitatea de a primi un răspuns direct la această întrebare clară, cer curții să amîne ședința și să dea posibilitatea Comisiei de Experți să răspundă la întrebarea pe care i-am pus-o lui Kazakov.[176]

După o pauză de o jumătate de oră, Comisia de Experți a exprimat sprijinul pentru punctul de vedere al lui Vîșinski în această chestiune;

> O asemenea combinație de metode de tratament nu putea să ducă decît la epuizarea mușchiului cardiac al pacientului V. R. Menjinski și prin aceasta la grăbirea morții lui.
> Moscova,
> 9 martie 1938
> Martori Experți: Profesor D. A. Burmin, Savant emerit
> Profesor N. A. Șereșevski, savant emerit
> Profesor V. N. Vinogradov
> Profesor D. M. Rossinski
> V. D. Zipalov, doctor în medicină

În continuare Vîșinski a dat citire celor recunoscute de Kazakov la ancheta preliminară. Sub aceste presiuni, Kazakov și-a confirmat în cele din urmă vinovăția în acest caz. Vîșinski a putut să spună în final:

> Din moment ce avem o constatare clară a Comisiei de Experți, iar Kazakov și-a retractat afirmația privind neutralitatea acestor lîsate, cred că putem considera problema închisă.[177]

A fost examinat apoi ultimul acuzat, Maximov-Dikovski. El a recunoscut că a fost introdus în secretariatul lui Kuibîșev de Enukidze și a explicat cum îi ajutase pe medicii ucigași să-l lichideze pe Kuibîșev.

Vîșinski a adus un „martor" din lumea medicală, pe doctorul Belostoțki, care fusese prezent în ultima fază a bolii lui Gorki și care acum a depus mărturie împotriva lui Pletnev și a lui Levin. Apoi a fost prezentat raportul final al Comisiei de Experți, care confirma toate acuzațiile medicale și atentatul la viața lui Ejov.

Se va observa că dovezile în cazul acestor crime medicale au fost confuze și incomplete. Putem fi siguri că nu toți cei judecați s-au făcut vinovați de acuzațiile de trădare, conspirație, spionaj și sabotaj. Pe de altă parte, putem fi practic convinși că responsabilitatea lui Iagoda în uciderea lui Kirov a fost stabilită în mod corect — cu amendamentul minor că instrucțiunile lui au provenit nu de la Enukidze, ci de la Stalin. Dar, cu istoria tristă a morții lui Menjinski, Peșkov, Kuibîșev și Gorki, ne situăm pe un teritoriu diferit.

În aceste cazuri se pun două probleme: Au fost ei uciși? Și dacă da, au fost ei uciși de doctori, de unul sau de vreunul dintre aceștia?

Primul punct pe care trebuie să-l stabilim este că, dacă ne bazăm pe forța jurămîntului lui Hipocrate, nu ajungem prea departe. Există posibilitatea fie ca cei cinci doctori (Levin, Pletnev, Kazakov, A. I. Vinogradov și Hodorovski) să fi fost vinovați potrivit acuzațiilor, fie ca cei cinci doctori din Comisia de Experți, plus martorul dr Belostoțki să fi fost, în calitatea lor de medici, complici la o crimă judiciară.

Un tipar asemănător avea să se repete în 1952–1953. În acest din urmă complot al medicilor, fie doctorii, sau unii dintre ei, au pus la cale uciderea lui Jdanov (și în această atmosferă, faptul că ei au fost reabilitați de către un grup de politicieni care nu au dorit continuarea cazului, nu contrazice deloc această posibilitate), fie dr Timașuk — cel care i-a denunțat — a dorit cu tot dinadinsul torturarea și moartea colegilor lui, iar noua comisie de experți în medicină, care a confirmat vinovăția medicilor — și a fost ulterior sancționată pentru acest lucru — a fost complice într-o acțiune care în mod normal ar fi dus la lichidarea medicilor. În nici unul dintre aceste cazuri doctorii nu pot fi învinuiți, așa cum pot fi adevărații instigatori. Dimpotrivă, degradarea unei profesiuni umanitare în condiții de teroare politică face ca istoria să fie și mai revoltătoare.

Doctorii A. I. Vinogradov și Hodorovski, morți în circumstanțe necunoscute în mîinile poliției secrete, doctorii Levin și Kazakov, executați prin împușcare în beciurile de la Lubianka, și profesorul Pletnev, ucis mai tîrziu, nu au comis nici una dintre crimele care le-au fost puse în seamă. Ei ne par a fi fost, într-un fel, martiri — martiriul necunoscut, confuz și patetic al oamenilor obișnuiți — prinși mai mult sau mai puțin accidental în manevrele puterii, de către conducători pentru care viața omului și standardele adevărului nu au nici o valoare.

Mai mulți alți doctori au fost de asemenea implicați într-un fel sau altul, deși nu în mod public, în cazul Gorki (și au fost cunoscuți în detenție ca „gorkiști"). De exemplu, profesorul G. M. Danișevski, președintele Consiliului Științific al Comisariatului Poporului pentru Sănătate[178] și dr Loevenstein[179] figurează într-un raport, prezenți în lagărele de la Peciora și respectiv Iertevo.

Argumentul că în perioada post-Kirov nu s-au produs crime este simplist. Stalin avea nevoie de încă cîteva asasinate la ușa opoziționiștilor și nu putea să le procure pretinzînd că moartea naturală a fost o crimă. Iată un punct de vedere cît se poate de serios. Dar el este în întregime negativ și nu ne permite să ne pronunțăm nici favorabil, nici împotrivă, însemnînd nu mai mult decît că „*dacă* decesele s-ar fi produs din cauze naturale, Stalin ar fi venit cu o poveste identică".

Argumentul (la fel de general) de partea cealaltă este tot atît de puternic: Kuibîșev și Gorki erau obstacole în calea lui Stalin și știm cu toții ce făcea Stalin cu obstacolele. Nu ar fi o exagerare să presupunem că el și Iagoda ar fi fost pregătiți să recurgă la crimă, dacă ar fi avut prilejul.

Trebuie, mai degrabă, să cercetăm detaliile. În primul rînd, există mărturisirea lui Iagoda din dimineața zilei de 8 martie, cînd s-a recunoscut vinovat de uciderea lui Kuibîșev și Gorki și nevinovat de moartea lui Peșkov și Menjinski.

În general, mărturisirea inițială a lui Iagoda pare să fi fost adevărată, sau cît de adevărată era posibil în acele circumstanțe, în majoritatea chestiunilor. Ceea ce a relatat el despre uciderea lui Kirov pare destul de autentic,

exceptînd persoana care i-a dat instrucțiuni să o transpună în fapt, dar chiar și în legătură cu aceasta a făcut o insinuare în observația „nu a fost chiar așa", atunci cînd s-a referit la întîlnirile importante; din aceasta putem înțelege în cel mai bun caz că numele cuiva nu a fost pomenit sau a fost anunțat greșit; el a susținut că nu se făcea vinovat de acuzațiile de spionaj și fără îndoială că acesta era adevărul. Astfel că, atunci cînd ajungem la afirmațiile lui anormale în privința celor patru medici ucigași, avem cel puțin cîteva motive pentru care trebuie să fim foarte atenți cu ceea ce a spus.

În cazul lui Menjinski, dispunem de detaliul suplimentar al retractării de ultim minut a lui Kazakov, privind esența mărturiei sale. Acesta pare decisiv. Este aproape sigur că Menjinski nu a fost omorît de doctorii lui. (Desigur, este posibil ca el să fi fost ucis altfel.)

În privința lui Peșkov, la prima vedere toată ideea uciderii pare aproape lipsită de sens. Iagoda a remarcat în mod just: „Nu văd rostul uciderii lui." Faptul că Peșkova a fost amanta lui Iagoda contribuie prea puțin la această motivație. El nu a cerut-o în căsătorie; era deja însurat și în următorii trei ani nu a făcut nici o încercare de a-și ucide soția sau de a divorța. Mai mult, metoda crimei (reflectată în moartea bătrînei oi fidele din *Ferma animalelor*) este puțin cam neconvingătoare.

Dar, în cazurile lui Kuibîșev și Gorki — adică exact în acelea ale celor două omoruri recunoscute de bună voie de Iagoda — Stalin avea motive precise și presante de a ucide.

Aceasta nu dovedește că el i-a ucis. În cazul lui Kuibîșev nu putem spune decît că el este numit acum unul dintre cei trei oponenți ai lui Stalin în problema epurării membrilor Biroului Politic și că Stalin a obținut moartea celorlalți doi (Kirov și Ordjonikidze) prin mijloace viclene, deși diferite — a celui din urmă printr-un pretins atac de cord. Astfel că „atacul de cord" al lui Kuibîșev nu poate fi în nici un caz acceptat așa cum se prezintă la prima vedere. Mai mult, supraviețuirea acestuia în 1935 ar fi putut constitui un obstacol serios pentru planurile lui Stalin, iar el a murit exact în momentul cînd Stalin se întorcea împotriva celorlalți oponenți importanți ai uciderii lui Zinoviev și Kamenev.

Cu toate acestea nu avem o dovadă clară a crimei. Pe doctori îi putem exculpa. Dacă Kuibîșev a fost ucis, nu ei au făcut-o. Documentele publicate acum în Uniunea Sovietică despre moartea lui Kuibîșev arată că el a suferit într-adevăr de inimă și că „simțindu-se foarte prost" a cerut să fie scutit de prezența la o ședință a Gosplan-ului, fapt asupra căruia autorul comentează: „Este probabil ca acesta să fi fost un atac de cord obișnuit."[180] (Recent s-a speculat totuși într-un periodic sovietic că este posibil ca Stalin să-l fi ucis pe Kuibîșev.)[181]

Moartea lui Gorki este cea mai interesantă și cea mai importantă. Pentru că aici avem a face cu un caz în care supraviețuirea cu numai cîteva luni a unui om bolnav ar fi putut stingheri serios planurile lui Stalin privind proce-

sul din august 1936, a cărui amînare pînă după vacanță ar fi condus la manifestări de rezistență din partea Biroului Politic și a Comitetului Central. Dar cum putea fi redus Gorki la tăcere, ca să nu mai vorbim de scandalul internațional al unei arestări? După cum s-a exprimat Vîșinski, deși cu altă intenție, în pledoaria lui finală: „Cum am putea face în țara noastră, în condițiile existente în statul sovietic, ca Gorki să fie pus în imposibilitatea de a-și desfășura activitatea politică, altfel decît luîndu-i viața?"[182]

Din nou este clar că doctorii, cel puțin cei judecați, au fost nevinovați. Chiar și observatori creduli precum Walter Duranty au pus la îndoială vinovăția lor.

O posibilă alternativă ar fi aceea ca Gorki să fi fost ucis, dar nu de Pletnev și Levin, astăzi de multă vreme reabilitați.

Acum cînd scriu, în 1989, la Moscova circulă încă opinia că Stalin a obținut moartea lui Gorki. Asemenea discuții au loc de multă vreme; de exemplu, un medic „gorkist" identificat în mod greșit cu Pletnev, într-unul din lagărele de la Vorkuta, i-a spus unei confidente în anii 1950 că lui Gorki i se dăduseră bomboane otrăvite, care îl uciseseră și pe unul dintre asistenții lui.[183] Ca dovadă, afirmația nu înseamnă prea mult. Există totuși încă o mărturie convingătoare. În vara anului 1963, o veche cunoștință din America a lui Gorki a vizitat-o pe văduva lui, în vîrstă de optzeci și șase de ani, Ekaterina Peșkova, la Moscova. Despre moartea fiului ei ea a afirmat calm că fusese fără nici o îndoială naturală. Cînd oaspetele a remarcat că lumea vorbea că și Gorki murise de moarte bună, doamna Peșkova a devenit foarte nervoasă și a exclamat: „Nu e tocmai așa, dar nu-mi cereți să vă vorbesc despre asta! Trei zile și trei nopți nu voi mai putea închide ochii dacă vă spun."[184]

Convingerea evidentă a doamnei Peșkova, că moartea fiului ei a fost naturală iar a soțului nu, se potrivește cu depoziția lui Iagoda din instanță. La fel ca și în cazul mărturiei legate de moartea lui Kirov, părem conduși spre concluzia ironică potrivit căreia, între toate afirmațiile acuzaților, numai relatarea fostului șef al poliției a fost în esență adevărată! Iar dacă astfel stau lucrurile, mărturisirea lui privind uciderea lui Kuibîșev poate fi cel mai bine înțeleasă dacă o vom considera o confirmare a faptului că și Kuibîșev a fost omorît. Aici este vorba însă mai curînd de o deducție, decît de o dovadă: în prezent nu putem exclude complet posibilitatea ca moartea oportună a acestor oameni pe care Stalin voia să-i înlăture din drumul lui să fi fost totuși naturală. Probabil că nu vom afla mai multe nici cînd se vor deschide arhivele sovietice. Pentru că este puțin plauzibil ca planurile acestor crime să fi fost așternute pe hîrtie.

Aici trebuie să punem punct acestui episod întunecat și oribil.

După ce au fost audiați doctorii, organizatorii și complicii lor, comisia medicală, după cum am arătat, și-a întocmit raportul, confirmînd vinovăția acestora și stabilind, pentru a nu exista dubii, în ce măsură a fost afectată

sănătatea lui Ejov, potrivit analizelor de urină. Audierile s-au încheiat, cu excepția unei scurte ședințe *in camera*, în care Iagoda (s-a anunțat) „a recunoscut în întregime că organizase uciderea tovarășului M. A. Peșkov. Dar, înainte de pauză, Vîșinski l-a rechemat pe Rosengolds pentru a-l mai atinge puțin.

El a descris suvenirul norocos găsit în buzunarul lui Rosengolds (vezi p. 293) și a cerut curții permisiunea să citească ce era scris. Pe un ton batjocoritor și printre chicotelile publicului, a citit cu glas tare cele opt versuri din Psalmi — „Să Se scoale Dumnezeu și să se risipească vrăjmașii Săi...", apoi l-a întrebat pe Rosengolds: „Cum au ajuns acestea în buzunarul dumitale?"

Rosengolds: Soția mi le-a pus în buzunar cu o zi înainte de a pleca la serviciu. Zicea că să-mi aducă noroc.

Vîșinski a continuat într-o notă umoristică: „Și ai purtat acest « noroc » în buzunar mai multe luni?"

Rosengolds: N-am acordat nici o atenție...
Vîșinski: Totuși, ai văzut ce făcea soția dumitale?
Rosengolds: Eram grăbit.
Vîșinski: Dar ți s-a spus că aceasta era talismanul familiei?[185]

Și zicînd acestea a făcut cu ochiul mulțimii, care a izbucnit în hohote de rîs[186], iar ședința s-a încheiat.

ULTIMUL ACT

Curtea s-a întrunit din nou la 11 martie, pentru ultimele pledoarii și recunoașteri. Discursul lui Vîșinski din partea acuzării a durat toată dimineața. El a început cu o dezlănțuire violentă:

Nu este pentru prima oară cînd Tribunalul Suprem al țării noastre examinează un caz care implică cele mai grave crime împotriva bunăstării țării noastre, împotriva patriei noastre socialiste, patria oamenilor muncii din întreaga lume. Dar nu voi greși cîtuși de puțin dacă voi afirma că acum este pentru prima oară cînd tribunalul nostru a trebuit să examineze un asemenea caz, să examineze cazul unor asemenea crime, unor fapte mîrșave precum cele care au trecut în acest proces prin fața ochilor dumneavoastră, prin fața ochilor întregii lumi, cazul unor criminali ca cei pe care îi vedeți acum în boxa acuzaților.

Cu fiecare zi și fiecare oră care a trecut, pe măsura desfășurării anchetei, a fost adusă din ce în ce mai mult la lumină grozăvia lanțului de crime rușinoase, fără pereche, monstruoase, comise de acuzați, întregul lanț abominabil de fapte odioase în fața cărora faptele josnice ale celor mai înveterați, abjecți, dezlănțuiți și mîrșavi criminali pălesc și se micșorează.[187]

Apoi a ajuns la fondul chestiunii, din punctul de vedere al logicii staliniste:

> ...Semnificația istorică a acestui proces constă, înainte de toate, în faptul că aici s-a arătat, s-a dovedit și s-a stabilit cu o scrupulozitate și o exactitate excepționale, că deviaționiștii de dreapta, trotkiștii, menșevicii, socialist-revoluționarii, naționaliștii burghezi și așa mai departe nu sînt altceva decît o bandă de criminali, spioni, diversioniști și sabotori, lipsiți de principii și idealuri...
> Trotkiștii și buhariniștii, cu alte cuvinte „blocul deviaționiștilor de dreapta și al trotkiștilor", ale căror lumini conducătoare se află acum în boxa acuzaților, nu constituie un partid politic, o tendință politică, ci o bandă de criminali perfizi, și nu de simpli criminali perfizi, ci de criminali vînduți serviciilor secrete străine, criminali pe care chiar și trădătorii obișnuiți îi consideră cei mai odioși, mai josnici, mai demni de dispreț, mai depravați între depravați.[188]

Întrerupîndu-și argumentația cu observații despre „mormanul puturos de gunoi uman"[189], el a stabilit continuitatea activității contrarevoluționare în legătură cu procesul Șahtî și al „Partidului Industrial".

Atacînd întreaga carieră de pînă atunci a lui Buharin și a celorlalți, el a repetat crimele lor. Despre Zelenski, de exemplu, a spus:

> Mă voi referi aici la cea mai abominabilă practică de a amesteca cioburi de sticlă și ace în alimente, mai ales în unt, ceea ce a atins cele mai vitale interese, sănătatea și viața populației noastre. Cioburi și ace în unt! Aceasta este o crimă atît de monstruoasă încît, după părerea mea, toate celelalte crime de acest fel pălesc.

Apoi a continuat să explice:

> În țara noastră, bogată în resurse de toate felurile, nu ar fi putut și nu poate să existe o situație în care să lipsească un produs...
> Este clar acum de ce sînt întreruperi în aprovizionare ici și colo, de ce, cu toată bogăția și abundența noastră de produse, lipsește mai întîi un lucru, pe urmă altul. Acești trădători sînt răspunzători pentru asta.[190]

O metodă de explicare a eșecului economic pe care ar putea-o invidia orice guvern.

Vîșinski a atacat linia adoptată de Buharin — „condamnabila încrucișare dintre o vulpe și un porc" — și de Rîkov:

> Cel dintîi a vrut să demonstreze aici că, în prezent vorbind, el nu a fost pentru înfrîngerea URSS, nu a fost în favoarea spionajului, nici a distrugerilor, nici a activităților diversioniste, pentru că, în general, el nu trebuia să aibă nici o legătură cu aceste aspecte practice, el era „teoreticianul", omul care se ocupa de problematica întrebărilor universale.[191]

Vîșinski a fost stimulat mai ales de refuzul lui Buharin și Rîkov de a accepta responsabilitatea uciderii lui Kirov:

De ce oameni care organizaseră acțiuni de spionaj, care organizaseră mișcări insurecționale și acte teroriste și care, așa cum au recunoscut singuri, primiseră instrucțiuni de la Trotki, deodată, în 1934, s-au ținut la distanță de asasinarea unuia dintre cei mai mari tovarăși de arme ai lui Stalin, a unuia dintre cei mai de seamă conducători ai partidului și guvernului?...

Buharin și Rîkov au recunoscut că asasinarea unor conducători ai partidului și guvernului, a unor membri ai Biroului Politic, făcea parte din planurile lor. ...De ce am presupune că, după ce a început negocieri cu Semionov pentru organizarea asasinării unor membri ai Biroului Politic, Buharin șterge de pe lista persoanelor care urmează a fi omorîte pe unul dintre cei mai influenți membri ai Biroului Politic, care s-a evidențiat prin lupta sa neîmpăcată cu trotkiștii, zinovieviștii și buharinistii? Unde este logica unui asemenea comportament? Nu are logică...

În cele din urmă Rîkov a recunoscut că în 1934 l-a instruit pe Artemenko să urmărească automobilele membrilor guvernului. În ce scop? În scopuri teroriste. Rîkov se ocupa de organizarea asasinării unor membri ai guvernului nostru, a unor membri ai Biroului Politic. De ce ar face Rîkov excepție în cazul lui Serghei Mironovici Kirov, care a fost totuși asasinat la decizia blocului pus sub acuzare? El nu a făcut o asemenea excepție![192]

Și în cazul crimelor medicale, Vîșinski a subliniat că Buharin recunoscuse totul în afară de faptul că ar fi fost informat sau răspunzător. Trecînd peste „o opinie curentă în rîndul criminaliștilor și anume că, pentru a dovedi complicitatea, este necesar să fie stabilit un consens și o intenție din partea fiecăruia dintre criminali, dintre complici, pentru fiecare crimă în parte"[193], Vîșinski a cerut pedeapsa cu moartea pentru toți, cu excepția lui Rakovski și Bessonov.

El a încheiat spunînd că ceilalți

trebuie împușcați ca niște cîini turbați! Poporul nostru cere un lucru: zdrobirea reptilei blestemate! Va trece timpul. Peste mormintele odioșilor trădători vor crește buruienile și ciulinii... Pe drumul curățat de ultimele ticăloșii și gunoaie ale trecutului, noi, poporul nostru, în frunte cu iubitul nostru conducător și învățător, marele Stalin, vom păși, ca și pînă acum, înainte, mereu înainte, spre comunism![194]

Seara și-au susținut pledoariile avocații care îi apărau pe doctori și care au aruncat vina asupra lui Iagoda.

Apoi au urmat ultimele luări de cuvînt ale acuzaților. Bessonov a arătat că, loial, el s-a întors din străinătate la Moscova, chiar bănuit fiind. Ceilalți nu au făcut, majoritatea, decît să-i acuze pe Buharin și Rîkov și chiar pe ei înșiși. Ivanov a remarcat prefigurînd sinistru cazuri viitoare:

Cred că motivul pentru care Buharin nu a spus tot adevărul aici este că în toată perioada de desfășurare a revoluției el s-a opus revoluției și pînă în ziua de azi a rămas un dușman al acesteia, și că el vrea să păstreze rămășițele acestor forțe ostile care mai stau încă la pîndă în vizuinile lor.[195]

Krestinski a vorbit despre trecutul său glorios în partid, început la vîrsta de optsprezece ani în 1901, funcțiile de conducere pe care le-a deținut în organizațiile bolșevice din ilegalitate, numeroasele lui arestări, activitatea de „colaborator în probleme organizatorice" al lui Lenin. A subliniat un fapt relevant, „consider necesar să evidențiez că eu nu am avut nici un fel de cunoștință despre actele teroriste enumerate aici, în secțiunea a doua a rechizitoriului, și că am aflat despre ele numai atunci cînd mi s-a prezentat un exemplar din rechizitoriu"[196], apoi a continuat explicînd că retractase în parte pentru că „mi s-a părut mai ușor să mor, decît să las lumii impresia că am avut un rol cît de mic în uciderea lui Gorki, despre care, de fapt, nu am știut nimic"[197].

Rîkov, tremurînd și livid, a făcut o expunere logică. El și-a recunoscut în general vinovăția și a adăugat:

> ...Dar procurorul general m-a acuzat de ceva în care nu am avut un rol direct și pe care nu pot să-l accept. El m-a acuzat că am luat o decizie sau că am dat instrucțiuni pentru uciderea lui Kirov, Kuibîșev, Menjinski, Gorki și Peșkov...
>
> Dovezile care s-au dus împotriva mea în legătură cu aceste fapte au fost prezentate aici în detaliu; ele se bazează pe afirmațiile lui Iagoda, care se referă la Enukidze. Alte dovezi incriminatoare nu s-au adus împotriva mea la proces...
>
> Asasinarea lui Kirov a constituit subiectul a două procese. În fața instanței au apărut atît făptașii direcți, cît și organizatorii și conducătorii acestui asasinat. Nu-mi amintesc ca numele meu să fi fost rostit cu acele prilejuri.[198]

El a continuat insistînd asupra unui punct deosebit de relevant. Ajungînd la presupusul atentat împotriva lui Lenin din urmă cu douăzeci de ani, acuzarea adusese martori oculari, avuseseră loc confruntări și deci dovezile erau directe.

> De ce, atunci, în problema participării mele la asasinarea a cinci dintre cele mai importante figuri politice, decizia trebuie luată pe baza unor dovezi indirecte?
>
> Mie mi se pare că acest lucru nu ar fi corect. În orice caz, eu neg orice acuzație că aș fi participat la aceste cinci asasinate.[199]

Pînă a fi arestat, el crezuse că Gorki murise de o moarte naturală. Abia la procesul propriu-zis „aflase pentru prima oară despre unii membri ai organizației noastre contrarevoluționare, precum Ivanov"[200].

Rîkov a încheiat recunoscîndu-și formal vinovăția — „Desigur, această responsabilitate a mea trece dincolo de toate nepotrivirile care se mențin referitor la anumite fapte și anumite detalii" — și a făcut apel la toți deviaționiștii de dreapta rămași în viață, „să depună armele"[201].

Rakovski a spus:

> Recunosc toate crimele mele. Ce importanță ar avea pentru substanța acestui caz dacă eu aș încerca să stabilesc aici, în fața dumneavoastră, că am aflat despre multe dintre crime și despre majoritatea crimelor îngrozitoare ale „blocului de

deviaționiști de dreapta și trotkiști" aici, în instanță, și că aici i-am întîlnit pentru prima dată pe unii dintre participanți?[202]

El a continuat, denunțîndu-l pe Trotki și trotkismul și subliniind că mărturisirile lui au fost complet satisfăcătoare pentru acuzare.

Rosengolds* și-a povestit trecutul revoluționar începînd cu momentul cînd, copil de zece ani fiind, ascunsese literatură subversivă. S-a referit la copiii lui și în încheiere a început pe neașteptate să cînte un binecunoscut cîntec despre URSS: „...nu știu nici o altă țară unde respiri atît de liber". Se spune că agenții NKVD prezenți în sală au sărit în picioare, pregătiți să intervină dacă ar fi fost nevoie. Dar Rosengolds, copleșit, s-a așezat.[203]

Și Iagoda, „pe un ton scăzut, dominat de frică"[204] s-a oprit la activitatea din ilegalitate în slujba partidului, de la vîrsta de paisprezece ani, și la asemenea servicii precum „vaste lucrări de construcții — canalele" (cu alte cuvinte, proiecte de muncă forțată). El a continuat să-l contrazică pe Vîșinski într-o privință:

> Nu sînt și nu am fost spion. Cred că nu ne deosebim cînd definim spionul sau spionajul. Dar faptele sînt fapte. Eu nu am avut legături directe cu străinătatea, nu există cazuri cînd eu aș fi transmis direct informații. Nu glumesc cînd spun că dacă eu aș fi fost spion, zeci de țări ar fi putut să-și închidă serviciile de informații — ele nu ar mai fi avut nevoie să întrețină un număr atît de mare de spioni cîți au fost prinși acum în Uniunea Sovietică.[205]

Doctorii și secretarii au invocat amenințările la care fuseseră supuși de Iagoda. Levin a făcut un pas greșit, referindu-se la marea lui stimă pentru Gorki, și a trebuit adus la ordine pentru „blasfemie". Pletnev a menționat activitatea lui medicală, adăugînd că NKVD-ul i-a cerut facilitățile necesare pentru a scrie o monografie; nu știuse nimic despre „bloc". Bulanov i-a criticat pe cei acuzați împreună cu el:

> Cred, dar poate greșesc, că unii dintre ei au dat semne că ar dori să înșele partidul chiar și acum, deși fiecare a început, invariabil, prin a spune că își asumă întru totul responsabilitatea, își recunoaște vinovăția și trebuie să plătească. Dar toate acestea sînt numai de formă, declarații generale. De mai multe ori ei au încercat să-și nege vinovăția, invocînd necunoașterea unor fapte.[206]

Discursul lui Buharin, chiar mai mult decît al lui Rîkov, a reprezentat o dezvoltare strălucită a liniei pe care o adoptase în permanență. El a recunos-

---

* Este ciudat că Stalin avea să-l numească de două ori mai tîrziu pe Rosengolds (în Raportul său la Congresul al XVIII-lea, din 1939) mai întîi între conspiratorii din 1938 — pe o listă generală de spioni și așa mai departe, în ordinea „Trotki, Zinoviev, Kamenev, Iakir, Tuhacevski, Rosengolds, Buharin" și apoi referitor numai la procesul din 1938, „Rosengolds, Rîkov, Buharin și alții". Acest lucru pare să demonstreze o animozitate specială din partea dictatorului și se potrivește cu palma specială primită de Rosengolds în povestea cu „talismanul", ordonată de sus, fără îndoială. (*N. a.*)

cut conducerea „blocului de deviaționiști de dreapta și trotkiști" și a acceptat responsabilitatea politică pentru toate crimele. De exemplu:

> Recunosc că sînt răspunzător atît din punct de vedere politic, cît și legal, pentru orientarea defetistă, deoarece aceasta a dominat într-adevăr „blocul de deviaționiști de dreapta și trotkiști", deși afirm că eu, personal, nu am avut o asemenea poziție...
>
> De asemenea mă consider răspunzător atît din punct de vedere politic, cît și legal, pentru activități distructive, deși nu-mi amintesc ca eu personal să fi dat indicații privind acțiuni distructive. Eu nu am vorbit despre asemenea lucruri. O dată am vorbit pozitiv despre acest subiect cu Grinko. Chiar în mărturisirea mea am menționat că o dată i-am spus lui Radek că eu nu consideram această metodă de luptă prea eficientă. Cu toate acestea, cetățeanul procuror general mă consideră a fi conducătorul activităților de distrugere.[207]

Pe măsură ce Buharin demonta cazul construit de acuzare împotriva sa „Vîșinski, lipsit de putința de a interveni, se agita pe locul lui, cu un aer încurcat, și căsca ostentativ"[208].

Deși a acceptat responsabilitatea grupului, Buharin a continuat să nege că acesta ar fi existat separat de „blocul" politicienilor:

> Cetățeanul procuror a explicat în discursul acuzării că membrii unei bande de tîlhari ar putea comite furturi în locuri diferite, fiind totuși răspunzători unul pentru celălalt. Acest lucru este adevărat dar, pentru a constitui o bandă de tîlhari, membrii trebuie să se cunoască între ei și să se afle într-un contact mai mult sau mai puțin strîns unul cu altul. Cu toate acestea eu am aflat de Șarangovici din rechizitoriu și l-am văzut prima oară aici, la tribunal. Tot aici am aflat de existența lui Kazakov, n-am vorbit niciodată despre probleme contrarevoluționare cu Rosengolds, n-am vorbit niciodată despre asta nici cu Zelenski, n-am vorbit niciodată în viața mea cu Bulanov și așa mai departe. Întîmplător nici procurorul nu mi-a pus vreo întrebare despre acești oameni... Prin urmare, acuzații din boxă nu formează un grup.[209]

Se presupunea că grupul fusese constituit în 1928, cu mult înainte ca Hitler să fi ajuns la putere: „Atunci cum se poate afirma că blocul a fost organizat la instrucțiunile serviciilor de spionaj fasciste?"

În privința spionajului el a adoptat aceeași linie: „Cetățeanul procuror afirmă că eu am fost unul dintre principalii organizatori ai spionajului, la egalitate cu Rîkov. Care sînt dovezile? Mărturia lui Șarangovici, despre a cărui existență nici măcar nu auzisem pînă cînd nu am citit rechizitoriul."[210] Acuzarea dovedise că acesta îl întîlnise pe Hodjaev și discutase cu el politică și luase acest contact drept dovadă de spionaj. Aici lipsește logica.

El a continuat în același fel, „negînd categoric complicitatea mea în asasinarea lui Kirov, Menjinski, Kuibîșev, Gorki și Maxim Peșkov"[211], ca și în cazul din 1918, cu Lenin:

> Cît privește planul de exterminare fizică, îl neg categoric, iar în acest caz, logica la care s-a referit cetățeanul procuror general, și anume că arestarea implică

exterminarea fizică, nu va fi de nici un ajutor. Adunarea Constituantă a fost arestată, dar nimeni nu a suferit din punct de vedere fizic. Noi am arestat fracțiunea socialist-revoluționarilor „de stînga" și totuși nici un singur om nu a avut de suferit fizic. Socialist-revoluționarii „de stînga" l-au arestat pe Dzerjinski, dar el nu a suferit fizic.[212]

Apoi el a remarcat semnificativ: „Mărturisirea acuzatului este un principiu medieval al jurisprudenței."[213]

La aceste cuvinte Vîșinski s-a înroșit la față.

Astfel Buharin a demontat acuzațiile în detaliu. Dar le-a admis în generalitatea lor. El fusese un conspirator contrarevoluționar în „această ticăloasă viață de ilegalist". Și „degenerase" într-un dușman al socialismului. I-a atacat pe comentatorii din Vest care sugerează că mărturisirile nu erau voluntare și a respins presupusa simpatie a socialiștilor occidentali. Era vinovat de trădare, de organizarea răscoalelor culacilor, de pregătirea unor acte teroriste (nespecificate). Spera că execuția lui avea să fie „ultima lecție severă" pentru cei care ezitau să sprijine Uniunea Sovietică și conducerea ei.[214]

La ora 21:25 în ziua de 12 martie, curtea s-a retras. A revenit și a pronunțat verdictul pe 13 martie la ora 4:00. Toți acuzații au fost găsiți vinovați de toate acuzațiile. Toți au fost condamnați la moarte, cu excepția lui Pletnev, care a primit douăzeci și cinci de ani, Rakovski — douăzeci de ani și Bessonov — cincisprezece ani. Pletnev a fost condamnat din nou la 11 septembrie 1941, la fel ca și Rakovski și Bessonov. S-a raportat că Bessonov a fost lichidat în închisoarea Orel, unde în aceeași perioadă a fost executată și Spiridonova; poate că acolo s-a desfășurat și finalul sinuos al procesului Buharin.[215]

Un vechi bolșevic a remarcat că, în afara utilizării rudelor ca ostatici, în 1938 confesiunile au avut la bază o lipsă totală a speranței politice. În plus și fără a ține cont de nimic, Stalin continuase să promită că nu îi va executa pe buhariniști. Aceștia știau că în majoritatea celorlalte cazuri el își încălcase cuvîntul, dar „o speranță mică luminează departe în asemenea condiții".

Cu toate acestea, Buharin trebuie să fi știut că atitudinea lui în fața instanței, îndeplinind numai condițiile minime, avea să-l coste viața. El spusese în instanță că era „aproape sigur" că după terminarea procesului avea să fie mort. Spre deosebire de Zinoviev și Kamenev, el și Rîkov erau pregătiți să moară. Se spune că au murit sfidîndu-i demn pe torționari.[216]

În 1965 în Occident s-a publicat „ultima scrisoare" a lui Buharin.[217] Era momentul cînd se vorbea despre reabilitarea oficială a lui Buharin și Rîkov. De fapt ei au fost exculpați numai de spionaj și terorism, iar acest lucru s-a petrecut la o conferință destul de obscură a istoricilor.[218] Ikramov, Krestinski, Zelenski, Hodjaev și Grinko au fost la rîndul lor reabilitați, acuzațiile împotriva celorlalți devenind astfel un nonsens. Cu toate acestea, reabilitarea integrală a celor doi acuzați principali nu s-a produs decît douăzeci și trei de ani mai tîrziu.

„Ultima scrisoare" face apel la viitorii conducători ai partidului și denunță NKVD-ul și utilizarea de către acesta a „suspiciunii patologice" a lui Stalin. Această „mașină infernală" poate transforma orice membru de partid într-un „terorist" sau „spion". El nu a fost vinovat, ar fi murit bucuros pentru Lenin, l-a iubit pe Kirov și nu făcuse nimic împotriva lui Stalin. Nu a avut nici o legătură cu lupta ilegală dusă de Riutin sau Uglanov.

Soția lui Buharin, Anna Larina, a fost arestată curînd după proces. Este știut că ea a stat șase luni într-o celulă mică, avînd în permanență picioarele în apă rece, pînă la glezne, și că a supraviețuit pentru a petrece optsprezece ani într-un lagăr de muncă și în exil. Fiul lor, mic, a fost crescut de sora Annei și douăzeci de ani nu a știut nimic despre adevărații lui părinți.[219] Anna Larina a fost cea care, în ultimele zile înainte de arestarea lui Buharin, învățase „scrisoarea" lui pe dinafară; scrisoarea a fost publicată în cele din urmă la Moscova, în 1988.

Prima soție, infirmă, a lui Buharin, Nadejda, îi scrisese lui Stalin de mai multe ori, susținînd nevinovăția fostului soț, iar după arestarea acestuia și-a predat carnetul de partid. Arestată în aprilie 1938, i s-a luat corsetul chirurgical, astfel încît ea a suferit dureri permanente. Cu toate acestea, a refuzat să mărturisească. A fost interogată periodic pînă în martie 1940, cînd a fost împușcată. Frații ei, cumnatul și alte rude au fost de asemenea arestate și împușcate, au murit în închisori sau au dispărut în lagăre.[220]

Fiica lui Buharin din a doua căsătorie, Svetlana, a fost lăsată în libertate la arestarea tatălui. La sfîrșitul anului a fost încurajată să scrie și să deseneze pentru un articol din *Pionerskaia pravda*, publicat la 28 decembrie 1937. Mai tîrziu ea a interpretat acest gest ca o metodă de a-i arăta tatălui că familia nu era persecutată, dar că, dacă el va continua să producă nemulțumiri, această înțelegere nerostită ar putea fi schimbată. De fapt, împreună cu mama ei, nu a fost arestată decît mai tîrziu. Fata a fost condamnată fără rechizitoriu: „condamnată în mod corespunzător pentru că este fiica lui Buharin"[221].

Fiica lui Ikramov și cei patru frați ai lui au fost împușcați, iar fiul lui mai mare arestat (Ikramov a fost informat despre toate acestea pe cînd se afla în pușcărie). Fiul lui cel mic, în vîrstă de numai zece ani cînd a avut loc procesul, a fost arestat abia în 1943.[222]

Este știut că soția lui Iagoda a stat în lagăr, deși în cele din urmă a fost împușcată; se pare de asemenea că două surori și mama lui au murit tot în lagăr.[223] Soția lui Ivanov a ajuns în lagăr, potrivit rapoartelor,[224] iar soția lui Rakovski și a lui Ossinski la Butîrka.[225] Soția lui Rîkov s-a aflat și ea la Butîrka în 1937, neliniștită de soarta soțului despre care nu știa nimic.[226] Ea nu a supraviețuit, iar fiica lor a fost condamnată la opt ani de lagăr „unde va fi folosită numai la muncile generale"[227]; în cele din urmă a stat închisă douăzeci de ani. Se spune că tatăl lui Buharin și soția lui Rosengolds nu au fost nici măcar arestați, cel puțin nu în 1938.[228] Cît privește membrii familiei lui Tomski, care avuseseră bunul simț de a deceda înaintea celorlalți

„conspiratori": cei doi fii mai mari au fost arestați și împușcați; soția și fiul cel mic au fost închiși.[229]

În întreaga perioadă cît durat procesul, de cînd s-a anunțat că va avea loc, la 28 februarie 1938, pînă la execuții, ziarele au fost bineînțeles pline de cererile exprimate la ședințele muncitorești să nu existe milă pentru „bandele ticăloase de ucigași și spioni". Conducătorii și articolele insistau asupra acestei idei. O conferință a Academiei de Științe, consacrată unor probleme psihologice, a adoptat o rezoluție prin care mulțumea NKVD-ului. „Poetul" popular Djambul și-a adus contribuția sa obișnuită în versuri, în *Pravda*: „Anihilați". Verdictul tribunalului a fost primit cu numeroase expresii de bucurie publică.

Viața, care îi înlăturase pe reacționarii lui Buharin, era reprezentată în principal de eroii expediției arctice sovietice care atinsese polul cu cîteva luni mai înainte și constituiau acum știrea zilei. Mai întîi s-a sărbătorit eliberarea lor de pe banchiza de gheață și apoi, la 16 martie, înapoierea lor la Leningrad, la bordul spărgătoarelor de gheață *Lermak* și *Murmanet*. Papanin și galanții lui tovarăși au primit, ca și altă dată, un tratament complet, zile în șir, cu recepții, decorații, ședințe publice și o amplă campanie de presă.

Un alt semn al respingerii forțelor întunericului de către poporul sovietic care privește spre viitor s-a manifestat cu prilejul alegerilor sovietelor supreme din republicile Uniunii. Așa cum Stalin avea să remarce semnificativ în raportul său la Congresul al XVIII-lea, din 1939[230], execuțiile lui Tuhacevski și Iakir au fost urmate de alegerea Sovietului Suprem al URSS, pentru care au votat 98,6 la sută dintre participanții la scrutin. La începutul lui 1938, „Rosengolds, Rîkov, Buharin și alții" fuseseră condamnați și, după aceea, alegerea sovietelor supreme din republicile Uniunii adusese puterii sovietice 99,4 la sută din totalul voturilor.

Cît privește efectele procesului, încă o dată nici incapacitatea complotului, nici negațiile parțiale ale acuzaților nu au avut importanță. Extravagantele includeau fapte stabilite de multă vreme. Din nou a fost descoperită o vastă rețea de asasini. Cel puțin opt grupuri lucrau la distrugerea lui Stalin, Molotov, Kaganovici, Voroșilov și Ejov. Și în tot acest timp, după cum s-a arătat, ele nu s-au aflat numai sub protecția unor înalte oficialități din partid și armată, dar au fost hrănite și întreținute chiar de NKVD. Rareori s-au bucurat teroriștii de avantajele de care se presupune că au beneficiat conspiratorii aceștia. În afara celor șase membri ai guvernului, inclusiv a șefului poliției secrete însuși, ei i-au avut de partea lor pe ofițerii NKVD Pauker și Volovici, care erau răspunzători de paza viitoarelor victime. Rezultatele însă fuseseră neglijabile. Fuseseră comise asasinate, într-adevăr, dar numai de către medici. Considerînd și aceste fapte, succesul global al grupurilor de asasini dezvăluiți de aceste procese a constat numai în uciderea lui Kirov; Molotov a fost poate puțin atins, într-un accident de mașină; Kuibîșev, Gorki și Menjinski fuseseră „otrăviți" de doctorii lor, iar fiul lui Gorki fusese con-

taminat cu o răceală și apoi primise îngrijiri medicale care l-au dus la moarte. Iată un rezultat care nu impresionează, iar concluzia — cea mai bună modalitate de a asasina pe cineva este așteptarea pînă cînd persoana se îmbolnăvește — nu reprezenta o încurajare pentru cei ce urmăreau o acțiune rapidă. O curiozitate minoră, din nou trecută cu vederea de entuziaști, constă în faptul că rechizitoriul citează împotriva acuzaților acte de diversiune comise în Extremul Orient și mai ales specifică anumite distrugeri la căile ferate, săvîrșite la indicațiile serviciilor secrete japoneze, iar verdictul îi găsește vinovați de acestea, dar nu se face nici o încercare de dovedire a faptelor în cursul mărturiilor! Motivul acestei anomalii nu este limpede, deși este de presupus că martorul relevant a refuzat să coopereze în ultimul moment.

O altă ciudățenie a procesului a fost implicarea unei serii întregi de figuri importante care însă nu au compărut în justiție. Așa cum remarcase Grinko, „blocul" includea „mai multe alte persoane care nu se aflau în boxa acuzaților"[231]. Se presupunea că Enukidze, Rudzutak[232] și Antipov[233] jucaseră în conspirație roluri la fel de importante ca și cei aflați în fața instanței, în timp ce A. P. Smirnov, Karahan, Uglanov, V. Schmidt și Iakovlev[234] avuseseră roluri substanțial mai importante decît nivelul al doilea, format de cei din boxă.* Enukidze și Karahan fuseseră într-adevăr uciși fără judecată publică. Dar de ce? Cît despre ceilalți, de ce nu apăruseră și ei? La asemenea întrebări nu s-a răspuns.

Calculele lui Buharin potrivit cărora tactica sa avea să evidențieze în mod adecvat falsul acuzațiilor aduse par prea subtile într-un punct esențial. A fost, desigur, limpede că el a negat toate actele fățișe de terorism și spionaj. Dar pentru cine? Observatorii independenți serioși nu dădeau crezare acuzațiilor și nu ar fi făcut-o nici dacă el le-*ar fi mărturisit* pe toate — așa cum nu au făcut-o nici în cazul lui Zinoviev. Publicul politic mai larg însă, pentru care erau înscenate procesele, avea impresia că „Buharin mărturisise". Pentru cei care au remarcat că mărturisirea fusese numai parțială, faptul că el recunoscuse organizarea unei conspirații teroriste avea mai multă greutate decît acela că respinsese actele teroriste propriu-zise. Acest din urmă aspect a dat într-adevăr culoare tezei lui Vîșinski, care susținea că Buharin, deși constrîns să recunoască esențialul, a încercat să se eschiveze de la crimele concrete.

Încă o dată Stalin cîștigase bătălia spiritului. Pentru că el a înțeles, ceea ce intelectualul Buharin nu a reușit, că efectele politice nu depindeau de logica simplă, la fel cum în anii 1920 oponenții lui „cîștigaseră" controversele din congrese, legate de sensul punctelor în dezbatere, fără a afecta victoria lui în practică.

Toți acuzații, cu excepția lui Iagoda, au fost reabilitați în 1988.

---

* Între alți membri ai Comitetului Central implicați se aflau Vareikis, Liubimov, Lobov, Sulimov, Kabakov, Razumov, Rumiantev și Komarov. (*N. a.*)

13
ELEMENTUL STRĂIN

Organele NKVD-ului... puteau extinde categoria de „dușman al poporului" pentru a cuprinde pe oricine îndrăznea să rostească un cuvînt critic.

WLADISLAW GOMULKA

ÎN COMINTERN

Epurarea a funcționat de asemenea în străinătate, precum și împotriva străinilor din URSS. Între aceștia din urmă, cei mai afectați de epurări au fost comuniștii străini din aparatul Cominternului. Presiunea cea mai mare au suportat-o în special partidele comuniste care în țările lor erau ilegale. În primul rînd, conducerile acestora erau gata să trădeze Moscova. În al doilea rînd, acasă, în Germania sau în Iugoslavia sau în Italia, nu apăruse o opinie democratică pregătită să formuleze obiecții. Nu a existat aproape nici o victimă, nici măcar la Moscova, printre comuniștii britanici sau americani, care astfel nu erau supuși, nici acasă, nici în Rusia, riscurilor cu care se confruntau restul partidelor din Comintern. Această protecție decurgea din natura regimurilor pe care se străduiau să le răstoarne.

Creînd Cominternul, Lenin a distrus o parte activă a stîngii revoluționare europene care, în alte condiții, ar fi fertilizat o mișcare largă și unită și ar fi blocat drumul fascismului. În schimb, a luat astfel ființă un grup de partide întemeiate strict pe modelul bolșevic și subordonate în permanență Cominternului — rămas întotdeauna sub control efectiv sovietic. După un timp, conducerile acestor partide au ajuns să fie alese iar tacticile lor dictate de Moscova — în mod invariabil cu rezultate dezastruoase.

Ultima scînteie de independență a strălucit în Comintern în mai 1927. În prezența lui Stalin, Rîkov, Buharin și Manuilski, Thälmann a cerut Comitetului Executiv al Cominternului să condamne un document elaborat de Trotki în chestiunea Chinei. Toți cei prezenți erau pregătiți pentru acest lucru cînd delegații italieni — Togliatti și Silone — au spus că ei nu văzuseră documentul. S-a constatat că nimeni nu-l văzuse. Italienii au obiectat că, deși Trotki greșea, fără îndoială, nimeni nu le putea cere să subscrie unei condamnări formale a ceva ce ei nu văzuseră. Li s-a explicat că Biroul Politic sovietic a considerat o pierdere de timp distribuirea documentului. Ședința s-a suspendat astfel încît bătrînul comunist bulgar Kolarov să poată lămuri chestiunea cu recalcitranții italieni, în particular. El le-a spus destul de deschis că nu era o problemă de stabilire a adevărului, ci de luptă pentru putere. Cominternul trebuia să rămînă de partea majorității Biroului Politic

sovietic și atîta tot. Italienii și-au menținut atitudinea și Stalin, într-un gest tipic, a retras moțiunea.[1] Acest apel la independența de judecată a fost totuși ultimul.

Silone s-a retras din partid. Togliatti a decis probabil că alegea supunerea față de Stalin sperînd să exercite o influență sau să rămînă în umbră; el a optat pentru cea dintîi cale și a persistat asupra ei, în anii următori devenind complice în numeroase alte încălcări ale încrederii, mult mai grosolane.

Din acel moment Cominternul — după îndepărtarea, la vremea aceea pașnică, a diferiților susținători ai lui Trotki și Buharin — a devenit doar un alt element în cadrul mașinii politice a lui Stalin. Încă de la începutul anilor 1930, un membru al Biroului Politic iugoslav a observat că, exceptîndu-i pe cei cu o „inteligență limitată", precum Piatnițki și Remmele, conducătorii Cominternului îi păreau „oameni cîndva remarcabili, dar demoralizați acum sau extenuați"[2].

Cominternul și organele acestuia, erau prin natura activității lor, în mod special supuse acuzației de contact cu țările străine. Partidul Comunist din Ucraina de Vest, care din punct de vedere organizatoric fusese ținut separat de Partidul Comunist Polonez, era deja supus epurărilor fiind considerat un cuib de spioni, la sfîrșitul anilor 1920.[3] În 1936 s-a produs o epurare în Partidul Comunist Leton, numeroși membri din conducerea căruia, aflați la Moscova, au fost reprimați „pentru înșelăciune și trădare". Aceasta a dus, „de fapt, la dizolvarea" partidului.[4] Partidul Leton nu fusese decît o ramură a partidului Sovietic — în vremurile anterioare, chiar în mod oficial — deși mulți letoni, precum Rudzutak, erau figuri remarcabile în Rusia, iar originea a fost folosită ca element împotriva lor. Și Partidul Comunist Eston a fost denunțat ca fiind „compromis". Atît de puțini comuniști au supraviețuit, încît la anexarea țării de către sovietici, în 1940, una dintre funcțiile cele mai înalte i-a revenit unui bărbat de origine estonă care fusese pînă atunci adjunctul unui șef de gară din Caucazul de Nord.[5] Comitetul Central Lituanian a fost de asemenea arestat în întregime și acuzat că ar fi activat în folosul guvernului lituanian.[6] În orice caz, toate acestea nu erau decît preliminariile. Furtuna a izbucnit asupra principalului corp de comuniști străini în 1937.

Pe coridoarele destul de murdare ale Hotelului Lux, oficialii Cominternului duceau o existență mai curînd boemă. Plin de străini care nu aveau unde să se ducă, hotelul a început să semene cu un sat de frontieră în care bandiții făceau noaptea razii. Din cînd în cînd izbucnea scandalul. Un comunist polonez a împușcat mai mulți agenți NKVD înainte de a fi neutralizat.[7]

La 28 aprilie a fost arestat Heinz Neumann, fost membru al Biroului Politic al Partidului Comunist German. După ce se numărase printre străinii de frunte din Comuna Canton, împreună cu prietenul său Lominadze, el fusese îndepărtat de la conducerea Partidului Comunist German, la începutul anilor 1939, dar lucrase pentru partid la Moscova, din 1935.

Soția lui Neumann, „măslinie, micuță, vivace și veselă"[8], descrie arestarea lui. La ora unu noaptea, au intrat trei polițiști în uniformă și directo-

rul de la Lux, Gurevici — el însuși agent, desigur — și l-au ridicat pe Neumann. Interzicînd cuplului să vorbească în germană, ei au făcut o percheziție temeinică, care a durat pînă în zori, și au luat cu ei un cufăr și alte șaizeci de cărți cu presupus conținut opozițional. Cînd a fost în cele din urmă scos din cameră, Neumann i-a spus soției: „Nu plînge."

> — Ajunge, acum mișcă-te, i-a ordonat șeful. La ușă Heinz s-a întors, a făcut un pas înapoi, m-a luat din nou în brațe și m-a sărutat. Atunci, plîngi, mi-a spus. Ai de ce să plîngi.[9]

În decembrie 1937 Neumann a fost luat de la Lubianka și cam tot atunci a fost desigur condamnat, din moment ce ordinul de confiscare a cărților lui i-a fost înmînat soției în ianuarie 1938.[10] Se pare că a fost transferat la Butîrka în vara lui 1938 fără să fi semnat vreo mărturisire.[11] Soția lui fusese deja condamnată la cinci ani, ca element periculos pentru societate.

În aceeași perioadă au mai dispărut încă trei membri ai Biroului Politic german: Hermann Remmele, Fritz Schulte și Hermann Schubert — ultimul arestat în iulie.[12] Schubert a fost denunțat de o comunistă austriacă pentru că pomenise despre înțelegerea lui Lenin, din 1917, cu nemții în legătură cu presupusele relații ale lui Troțki cu naziștii. Togliatti a reușit atunci să-l atace.[13] Alte victime germane remarcabile au fost Hans Kippenberger, comandantul aparatului militar al partidului; Lei Flieg, secretarul organizatoric al Comitetului Central, Heinrich Susskind și Werner Hirsch, redactori șefi la *Rote Fahne*, împreună cu patru dintre subalternii lor. (Se pare că Hirsch fusese salvat de la o închisoare nazistă și primise permisiunea de a pleca în URSS la intervenția soției lui Göring, care îi cunoștea familia.)[14] Este știut că Remmele a înnebunit în lagăr și mereu era implicat în bătăi cu gardienii și cu ceilalți deținuți.[15]

Veteranul Hugo Eberlein fusese singurul delegat adevărat la conferința la care s-a constituit Cominternul. „Delegații" care se presupunea că reprezentau țări străine nu erau decît străini din serviciile sovietice; de exemplu, Unșliht a reprezentat Polonia. Eberlein avea instrucțiuni de la Rosa Luxemburg să se opună formării noii Internaționale și așa a făcut, cu fermitate (deși la votul final s-a abținut).

Un ziar elvețian a scris că fusese arestat, el a ținut o conferință de presă pentru a nega și a fost arestat în ziua următoare. S-a raportat că a fost anchetat cu brutalitate la închisoarea Lefortovo, deși suferea de crize asmatice, și că a fost condamnat la douăzeci și cinci de ani.[16] Făcînd parte dintr-un grup de deținuți care trebuiau mutați de la Kotlas la Arhanghel și fiind prea bolnav pentru a putea călători, a fost împușcat.[17]

Pentru figurile mai puțin importante ajungea o scuză oarecare, ca și pentru cetățenii sovietici. Un comunist german a fost arestat deoarece a afirmat că singurul nazist cu principii era Goebbels. Vorbele lui au fost interpretate ca „agitație contrarevoluționară."[18] Altul a fost acuzat de „agitație contrarevolu-

ționară împotriva statului sovietic" pe motivul (în orice caz fals) că între 1931–1939 făcuse parte din opoziția din cadrul Partidului Comunist *German*.[19] Un scriitor sovietic vorbește despre existența unui comunist german la Butîrka în 1937, care avea cicatrice pe trup de la Gestapo și unghiile zdrobite de NKVD.[20]

Mai mulți arestați erau evrei. Ceea ce nu i-a scutit de acuzația de spionaj fascist, așa cum și Iakir avusese parte de ea. Este citat un anchetator care a spus: „Refugiații evrei sînt agenții lui Hitler în străinătate."[21] Ocupația germană din Cehoslovacia a avut la rîndul ei ca rezultat considerarea cehilor a fi agenți germani. Un raport menționează că un ceh a fost silit să mărturisească faptul că devenise spion german la începutul primului război mondial, într-o vreme cînd nu existau nici Cehoslovacia, nici Uniunea Sovietică.[22]

Willi Münzenberg, geniul propagandei din Partidul Comunist German, a fost convocat la Moscova pentru a împărtăși soarta lui Flieg, care fusese arestat cînd a coborît din tren la sosirea de la Paris (ceea ce se spune și despre Eberlein; unul dintre ei a fost evident comunistul german de frunte adus, exact în aceste condiții, în celula lui Ivanov-Razumnik de la Butîrka, îmbrăcat într-un îngrijit costum occidental — care a aflat îngrozit, de la cei prezenți, că el era, fără îndoială, spion nazist).[23] Münzenberg a refuzat să se deplaseze și a fost exclus din partid în 1938. La izbucnirea războiului, în anul următor el se afla în Franța și a fost internat. Cînd francezii au deschis lagărele din cauza înaintării naziștilor, în 1940, Münzenberg s-a îndreptat spre granița elvețiană împreună cu un coleg deținut. Cîteva zile mai tîrziu trupul lui a fost găsit într-o pădure din apropiere de Grenoble, spînzurat într-un copac. Avea urme de lovituri pe față, iar rapoartele afirmă clar că sinuciderea este puțin probabilă.[24]

După pactul sovieto-nazist din 1939, în închisorile din Moscova s-au adunat circa 570 de comuniști germani.[25] Mai mulți dintre ei au fost condamnați de ruși, dar majorității li s-a spus că fuseseră judecați de o comisie specială a NKVD-ului și expulzați ca străini indezirabili. Acești comuniști germani, între care se aflau evrei și persoane căutate în mod special de naziști pentru rezistența armată pe care le-o opuseseră în luptele de stradă de la începutul anilor 1930, au fost aruncați peste pod în Polonia ocupată de nemți, la Brest-Litovsk, în timp ce agenții NKVD verificau listele împreună cu oamenii Gestapo-ului. Între ei se afla văduva lui Erik Mühsam, poetul și compozitorul Hans David, un evreu gazat în cele din urmă de Gestapo în lagărul de

---

* Există și cazuri cînd lucrurile au stat exact invers și persoane care fuseseră închise în lagăre naziste au plecat în Rusia după eliberare. O femeie care a stat trei ani într-un lagăr de concentrare nazist a primit o condamnare de opt ani la sosirea în Rusia, ca agent trotkist, deoarece cunoștea un comunist german asupra căruia plana suspiciunea. Soțul o „repudiase", dar aranjase totuși să-i trimită din cînd în cînd pachete (Eleanor Lipper, *Eleven Years in Soviet Prison Camps*, Londra, 1951, p. 7). Un alt caz este acela al unui evreu vienez care făcuse aproape un an la Dachau, dar s-a sinucis într-un lagăr sovietic (D. J. Dallin și B. I. Nikolaevski, *Forced Labour in the Soviet Union*, Londra, 1948, p. 38). (*N. a.*)

concentrare de la Maidanek.* Actrița Carola Neher, care se aflase inițial pe listă, a dispărut în schimb în Rusia.[26] Ea a fost condamnată la zece ani, potrivit unui articol sovietic recent, pentru a fi împușcată la Orel în 1941. Fiul îi fusese luat; el a aflat cum se numeau părinții abia la sfîrșitul anilor 1960.[27]

Fiul lui Ernst Torgler, principalul inculpat în procesul Leipzig, fost conducător al comuniștilor în Reichstag, avea la vremea aceea treisprezece ani. El a participat la demonstrații de protest în Occident și în cele din urmă a plecat în Rusia. Acolo a primit o condamnare pe mulți ani, ca spion german. A figurat între deținuții unui lagăr din zona Komi, în nordul îndepărtat, unde avea sarcina să evacueze cadavrele și ajunsese să fie deja asimilat elementelor criminale tinere. După pactul nazisto-sovietic a fost la rîndul lui predat Gestapoului, împreună cu ceilalți comuniști germani. [28]

Pierderile au fost grele și în rîndurile ungurilor. Între aceștia s-a numărat însuși Béla Kun, conducătorul revoluției comuniste ungare din 1919. Teroarea pe care a declanșat-o la Budapesta preceda acțiuni încă și mai crude cînd, fugind la Moscova, i s-a dat responsabilitatea recent cuceritei Crimei; a fost mustrat și retras de Lenin pentru exces de cruzime. El a funcționat în continuare în cadrul Cominternului, fiind parțial răspunzător de eșecul comuniștilor în Germania, în 1921. A fost descris ca „încarnarea imperfecțiunii intelectuale, a nesiguranței voinței și a corupției autoritare".[29]

Căderea lui s-a produs la o ședință a Comitetului Executiv al Cominternului, în mai 1937. Manuilski a ținut un discurs în care l-a denunțat violent pentru comportamentul insolent față de Stalin și contactele pe care le avusese cu poliția secretă din România, încă din 1919. Ceilalți membri ai ECCI priveau în tăcere.* Kun, care nu fusese deloc pregătit pentru acest atac, s-a albit. El „a răcnit ca un leu rănit de moarte: « Iată o provocare îngrozitoare, o conspirație pentru a mă ucide. Dar jur că nu am vrut să-l insult pe tovarășul Stalin. Vreau să-i explic totul tovarășului Stalin personal. »" Totul fusese însă pregătit dinainte. Kun, palid și șocat, a părăsit sala într-o tăcere mormîntală, escortat de doi agenți NKVD.[30] Dar nu a fost arestat imediat. Cîteva zile mai tîrziu, Stalin i-a telefonat vesel și „i-a cerut lui Kun să primească un reporter francez și să spulbere zvonurile despre arestarea lui". Ceea ce Kun a și făcut; dezmințirea a fost publicată, iar el a fost arestat la scurtă vreme după aceea.[31] Mai devreme pusese să fie arestați mai mulți membri ai propriului său birou politic.[32] Béla Kun a fost dus la Lefortovo și torturat. Se spune că a fost ținut să stea într-un picior, perioade de zece-douăsprezece ore. Cînd a revenit în celulă după interogatoriu, avea picioarele umflate și fața atît de neagră încît devenise de nerecunoscut.[33] Kun a stat în aceeași celulă cu Muklevici.[34] Apoi a fost închis la Butîrka, pînă cînd a fost executat pentru spionaj — ca agent german, din 1916, și britanic, din 1926.[35] Faptele s-au

* Printre ei se aflau Wilhelm Pieck (care mai tîrziu l-a precedat pe Ulbricht la conducerea Germaniei de Est), Kuusinen, Togliatti, Gottwald și Wang Ming. (*N. a.*)

petrecut la 29 august 1938.[36] Pare clar că au fost îndeplinite toate formalitățile, pentru că se spune despre el că a fost „condamnat pe baza unui rechizitoriu fals".[37] Fragila soție a lui Kun, Irina, a fost arestată la 23 februarie 1938[38], și a primit opt ani, fiind trimisă mai întîi la Kolîma[39], dar a supraviețuit și a fost în cele din urmă eliberată. Ginerele lui, poetul ungur Hidas, a fost trimis și el într-un lagăr de muncă.[40]

Dintre ceilalți conducători ai revoluției ungare din 1919, au mai fost arestați alți doisprezece comisari ai poporului din guvernul comunist de atunci, de la Budapesta. Între aceștia s-au aflat marele părinte al comunismului ungar, Dezso Bokanyi și Jozsef Pogány, cunoscut sub numele de John Pepper ca reprezentant al Cominternului pe lîngă Partidul Comunist American. Dintre cei doisprezece, doi au supraviețuit închisorii. Au pierit, de asemenea, teroriști ca Lajos Magyar.

Au murit de asemenea mulți comuniști italieni — precum Edmondo Peluso, care fusese împreună cu Neumann în Comuna Canton. El a reușit să trimită prietenilor o scrisoare din pușcărie, implorîndu-i să-l ajute și afirmînd că îl părăseau puterile din cauza torturii, dar că ei trebuiau să creadă în nevinovăția lui. Bănuindu-se că reprezenta o capcană a poliției, scrisoarea a rămas fără răspuns. Puținii care au fost ulterior eliberați au constatat că ceea ce povesteau nu era crezut. Cumnatul lui Togliatti, Paoli Robotti, a fost arestat în 1937. În timpul torturilor i s-au rupt dinții și i-a fost afectată incurabil coloana vertebrală[41], dar în cele din urmă a fost eliberat, iar mai tîrziu, în 1961, avea să spună că păstrase tăcerea despre cele petrecute pentru că nu comuniștii italieni erau cei care trebuiau să vorbească, ci sovieticii.[42]

Puțini au avut norocul lui Robotti. Majoritatea celor din conducerea reală au fost protejați de docilitatea lui Togliatti în fața liniei impuse de Stalin. Dar circa 200 de comuniști italieni au reușit. Evghenia Ginzburg povestește despre urletele unei comuniste italience în timp ce era bătută în celulele de pedeapsă de la Iaroslavl și stropită cu furtunul cu apă rece ca gheața.[43]

Gorkić, secretarul general al Partidului Comunist Iugosalv, a fost arestat la Moscova în vara anului 1937. Soția lui, poloneză, fusese deja reținută ca agent britanic. A fost urmat de aproape tot Comitetul Central iugoslav, împreună cu un mare număr de alți comuniști iugoslavi; dintre aceștia, peste o sută „și-au aflat moartea în închisorile și lagărele lui Stalin"[44]. Între ei se aflau persoane precum Vlada Copić, secretarul cu probleme organizatorice al partidului, recent întors de la comanda Brigăzii Internaționale din Spania. Toți au venit la Moscova în această perioadă și au locuit la etajul patru al Hotelului Lux. Mai tîrziu el a spus că nu fusese sigur dacă va mai ieși viu sau dacă va fi trezit în miezul nopții „de fatala bătaie în ușă"[45]. Copić a remarcat tendința existentă în Comintern de a dizolva întregul Partid Iugoslav — așa cum s-a procedat cu partidele polonez și coreean. În cele din urmă i s-a permis să formeze un nou comitet central. Cît a putut de repede, el l-a transferat în Iugoslavia și în Europa Occidentală, unde avea șanse să supraviețuiască.

Secretarul de atunci al Partidului Comunist Finlandez, Arvo Tuominen, dă o listă întreagă de conducători finlandezi care au fost împușcați și afirmă că „aproape toți finlandezii care la vremea acea trăiau în Uniunea Sovietică au fost etichetați drept « dușmani ai poporului »". Comuniștii finlandezi au fost implicați prin mărturisirea obținută de la Otto Vilen, „stoarsă prin metodele staliniste de bătaie"[46]. Ei erau spioni în serviciul Franței, Germaniei, Norvegiei și așa mai departe. Dintre cei ce nu au fost împușcați ci trimiși în lagăre, majoritatea au murit, dar o membră a Biroului Politic finlandez s-a sinucis înecîndu-se într-un rîu din perimetrul închisorii Solovki.[47]

Micul partid din România și-a pierdut aproape toți membrii importanți, inclusiv pe Marcel Pauker (a nu fi confundat cu ofițerul NKVD)* și pe Alexandru Dobrogeanu, împușcat la 4 decembrie 1937. Se spune că Pauker a fost acuzat că s-ar fi înțeles în ascuns cu Zinoviev și a fost împușcat fără judecată.[48] În general însă, fatală s-a dovedit legătura anterioară a românilor cu Rakovski. Despre această micro-epurare s-a vorbit puțin înainte de procesul desfășurat la București în 1952, al lui Vasile Luca, membru al Biroului Politic, cînd s-a lansat un atac împotriva „clicii de trădători a lui Marcel Pauker."** Comuniștii bulgari au fost de asemenea mult persecutați. Cei inculpat împreună cu Dimitrov în Procesul Leipzig, Tanev și Popov, au fost închiși.[49] Popov a supraviețuit și a fost reabilitat în 1955. Cervenkov, care avea să ajungă mai tîrziu conducătorul stalinist al Bulgariei, s-a ascuns în apartamentul lui Dimitrov pînă cînd s-a intervenit pentru el. Au existat numeroase alte victime. Se vorbește despre un bulgar din lagărul de la Vologda, aruncat într-o gaură săpată în pămînt și lăsat acolo fără hrană treisprezece zile, după care a murit.[50]

Un articol bulgar recent ne spune că „peste o mie din cei 1 200–1 400 de emigranți politici bulgari din URSS au ajuns în lagărele de muncă forțată și numai aproximativ o sută dintre ei s-au întors în Bulgaria"[51]. Principalii conducători, Iskrov, Lambrev și Vasiliev, au fost spioni naziști sau bulgari. Exilații stabiliți în Ucraina au fost acuzați că au complotat pentru anexarea acestei țări la Bulgaria.[52]

La fel s-a întîmplat cu toate grupurile de emigranți. Tanaka, de exemplu, unul din conducătorii Partidului Comunist Japonez, a fost supus sistemului benzii rulante și torturii și apoi lichidat, potrivit rapoartelor.[53]

Dar cele mai mari suferințe le-au revenit polonezilor. Partidul Comunist Polonez reprezenta un caz deosebit în relațiile cu Moscova. El se formase în

---

* Se spune că Pauker a fost denunțat de soția lui, Anna Pauker (D. J. Dallin, *Soviet Espionage*, New Haven, Conn., 1956, p. 100). (*N. a.*)

** Procesul Luca este un exemplu neobișnuit de imitare a artei de către natură — în cazul de față cariera lui Snowball din *Ferma Animalelor*. Luca, despre care se considerase pînă atunci că jucase un rol eroic în revoluția ungară din 1919, era acuzat acum că fusese la comanda unei unități de mitraliori din tabăra adversă. (*N. a.*)

principal din Partidul Social Democrat al Regatului Poloniei și Lituaniei* — admis, pe baze autonome, împreună cu Bund-ul evreiesc și social democrații letoni, la al IV-lea Congres al Social Democraților ruși în 1906, cînd menșevicii și bolșevicii erau încă uniți din punct de vedere tehnic. A. S. Warski și Dzerjinski au fost aleși atunci membri în Comitetul Central comun.

În general polonezii i-au susținut pe bolșevici, deși cu unele rezerve. Conducătoarea lor, Rosa Luxemburg, notase în scrieri personale că sprijinul bolșevicilor era valoros, în pofida „sălbăticiei lor tătaro-mongole". Deși nu peste multă vreme Lenin s-a implicat în organizarea unor facțiuni în cadrul Partidului Polonez și într-o serie de polemici cu Rosa Luxemburg și alții, certurile erau în familie, într-un fel ce nu era valabil pentru relațiile cu alte organizații străine. S-au făcut numeroase vizite de la un partid la altul, atunci și mai tîrziu. Cînd Polonia a devenit stat independent, polonezii care colaboraseră cu bolșevicii și rămăseseră pe pămînt sovietic au devenit, pur și simplu, membri ai Partidului Comunist Rus. Nu trebuie decît să ne gîndim la nume ca Dzerjinski, Radek, Menjinski și Unșliht (ca și la cazurile paralele ale letonilor Eihe, Rudzutak și alții). Polonezii se puteau transfera între noul Partid Comunist al Poloniei și Partidul Comunist Rus, la dorință. Marchlewski, numit la conducerea „guvernului" polonez stabilit în spatele liniilor Armatei Roșii la invazia Poloniei, din 1920, a devenit, după potop, diplomat sovietic. Ca un corolar firesc, organizațiile Partidului Polonez din teritoriul sovietic au fost implicate în Epurare în aceeași măsură ca și partidul sovietic propriu-zis — se poate spune că Warski a fost, practic, vechi bolșevic, la fel cum au fost Rîkov și Kamenev.

Polonezii din Rusia erau, într-o oarecare măsură, comparabili cu irlandezii din Anglia; erau numeroși și deseori au jucat roluri importante în viața țării mai mari. Epurarea i-a afectat nu numai pe membrii Partidului Polonez, ci și populația poloneză în ansamblul ei. Populația poloneză număra 792 000 de persoane la recensămîntul din 1926 din URSS. Recensămîntul din 1939 (care într-adevăr nu este prea exact), indică 626 000. Cifrele adevărate ale pierderilor din timpul Epurării sînt greu de stabilit. Potrivit comuniștilor polonezi, circa 10 000 de polonezi au fost împușcați în perioada procesului Buharin numai la Moscova, iar în țară, în total, 50 000.

Arestări sporadice ale comuniștilor polonezi avuseseră loc pe tot parcursul anilor '30. Acum partidul în ansamblul său era implicat literalmente într-o campanie fără precedent, de anihilare atît din punct de vedere organizatoric, cît și fizic. Se spune că supraviețuitorii din întreaga mișcare comunistă poloneză și adepții acesteia erau în număr de aproximativ șaptezeci

* Nu este momentul acum să ne referim la originile complexe ale comunismului polonez, la cele două facțiuni ale vechiului Partid Social Democrat Polonez și aripa de stînga a Partidului Socialist Polonez. (*N. a.*)

sau optzeci. Un conducător polonez face următoarea observație: „Aproape toți conducătorii activi și membrii KPP aflați atunci în Uniunea Sovietică au fost arestați și trimiși în lagăre."[54] Este desigur adevărat că în 1944, cînd a trebuit să se formeze un guvern polonez comunist, s-a scotocit pretutindeni pentru a se găsi conducători. Puținilor care au avut norocul să rămînă în închisorile poloneze, precum Gomulka, le-au fost impuși oameni ca președintele Bierut, fost anchetator al NKVD-ului (sub numele de Rutkowski) și șeful economic, Minc, anterior lector într-un institut din Asia Centrală.

La 20 și 21 august 1937 au fost împușcați Warski, Budzinski și alții.[55] Despre Warski se spune că a înnebunit în timpul anchetei, ajungînd să-și imagineze că încăpuse pe mîinile Gestapoului. Mai mulți conducători comuniști polonezi aflați în Polonia au fost invitați la Moscova pentru „consultări". Între aceștia, Ring și Henrikowski, ambii membri ai Biroului Politic polonez. Henrikowski și-a dat seama de cele ce se petreceau și timp de mai multe săptămîni nu a ieșit din camera lui de la Hotelul Lux decît în timpul nopții, să-și cumpere cele de trebuință. Pînă la urmă toți au dispărut.[56] Între 1937–1939 au fost executați toți cei doisprezece membri ai Comitetului Central prezenți în Rusia și mai multe alte sute. Printre cei care au pierit s-au numărat toți reprezentanții partidului în Comitetul Central și în Comisia de Control a Cominternului, inclusiv veretanul Walecki.

Înainte de arestare, Walecki a constituit un exemplu pentru cît de umiliți și degradați ajunseseră vechii revoluționari. Walecki, care o tratase întotdeauna cu prietenie pe soția lui Neumann, a întîlnit-o într-o bună zi la Hotelul Lux, la scurtă vreme după arestarea soțului. „Am zîmbit și am salutat înclinînd capul, își amintește doamna Neumann, dar el și-a întors privirea în altă parte, cu un aer stînjenit, destul de vinovat."[57] Walecki a mărturisit că fusese spion.[58] La 11 septembrie 1937 întregul Birou Politic polonez era deja arestat. La 28 noiembrie 1937 Stalin a semnat o propunere de „curățire temeinică" a partidului polonez.[59]

De obicei, după epurarea unui partid, Stalin se putea folosi de lupta politică și lupta pentru putere, în mod invariabil extinse, ca să aleagă o nouă conducere. În acest caz însă, „ambele facțiuni" ale Partidului Comunist Polonez din 1937 au fost acuzate de „obediență față de instrucțiunile serviciilor secrete contrarevoluționare poloneze"[60]. Se pare că acestea au emis utima lor declarație oficială la 8 iunie 1938 și au fost în cele din urmă dizolvate prin votul Prezidiului ECCI, la 16 august 1938. „Agenții fascismului polonez reușiseră să ocupe poziții de conducere" în cadrul lor, după cum a raportat delegatul Cominternului la Congresul al XVIII-lea al Partidului Sovietic, Manuilski. (Făcîndu-și raportul, Manuilski s-a referit și la agenții de poliție din cadrul partidului iugoslav și ungar). Cînd au fost aduse la cunoștința membrilor de partid din Brigada Internațională din Spania, acuzațiile au fost primite cu tăcere și lacrimi.[61]

Ultimul lot de conducători, între care și Kostrzewa, a fost împușcat în 1939, cînd s-au încheiat socotelile cu întregul aparat al Cominternului. Au pierit atunci poeții din aripa de stînga, Stande și Wandurski, precum și alți oameni de litere; cel mai important a fost Bruno Jasienski, despre care am scris în Capitolul 10.

Distrugerea completă a Partidului Comunist Polonez a fost o măsură extremă. Ea a reflectat pur și simplu distrugerea fizică a cadrelor care îl formau. Suferințele au fost probabil numai cu puțin mai mari decît ale Partidului Ucrainean. Dar, desigur, Stalin nu putea să dizolve Partidul Ucrainean, pentru că avea nevoie de cineva care să conducă la Kiev. Pentru moment, nu-i trebuia neapărat un grup la conducerea Poloniei și s-a gîndit cu siguranță — așa cum practica a dovedit —, că avea de unde să adune un asemenea grup cînd va fi necesar. Mai mult decît atît, era probabil ca Partidul Polonez să nutrească o ostilitate mai puternică față de preconizatul pact nazisto-sovietic, care prevedea împărțirea Poloniei.

Soțiile străinilor arestați au suferit la fel ca victimele ruse. Dar ele nu aveau cunoștințe la care să apeleze și au rămas la bunăvoința capriciilor oficiale. Pentru început s-au găsit într-un continuu conflict cu conducerea Hotelului Lux, care a luat imediat măsura de a le transfera din camerele lor într-o clădire separată, de cealaltă parte a curții, unde stăteau înghesuite laolaltă cu alte soții. În cele din urmă au fost evacuate și de acolo.

Actele lor nu erau în ordine, de aceea la fiecare cinci zile trebuiau să stea la rînd pentru a le înlocui. Își duceau viața vînzîndu-și lucrurile și cărțile.

Obiceiul era de a ascunde copiilor cele întîmplate cu tații lor. Margarete Neumann citează dintr-o conversație:

— Și tăticul tău este arestat?
— Nu, tăticul meu este în concediu în Caucaz.

Și atunci, fetița de unsprezece ani a unuia dintre tovarășii arestați a distrus iluziile copilului: „În Caucaz, să crezi tu! Atunci de ce dă mama ta bani la închisoare? Ce mai Caucaz!"[62]

Mai devreme sau mai tîrziu însă, și femeile erau arestate. Toate soțiile poloneze au fost ridicate într-o singură noapte. Una dintre ele, despre care se cunosc date, a primit opt ani de muncă forțată[63], ceea ce era, se pare, sentința obișnuită.

Reprezentanții sovietici în Comintern au fost și ei distruși, fiind învinuiți de complicitate la pătrunderea dușmanului în rîndurile partidelor constituante. Excepția a furnizat-o chiar Manuilski, el acționînd de la început pînă la sfîrșit ca agent al lui Stalin. Descris ca o inteligență de mîna a treia, Manuilski a consimțit să reprezinte echivalentul din Comintern al lui Mehlis sau Șkiriatov și astfel a supraviețuit.

În raportul pe care l-a prezentat Congresului al XVIII-lea în legătură cu problemele Cominternului, după ce s-a ocupat de cazul polonez, el a adău-

gat în mod semnificativ: „A fost o greșeală din partea activiștilor din Comintern că s-au lăsat înșelați... și au întîrziat să adopte măsuri împotriva contaminării partidelor comuniste cu elemente dușmane."

Afirmația se referea în primul rînd la alți membri ai Comitetului Central al CPUS: Piatnițki și Knorin. Piatnițki era, pe lîngă Manuilski, principalul activist sovietic în Comintern. El făcuse parte din Comitetul Executiv al acestuia în 1923 și conducea un departament-cheie, cel organizatoric.[64]

V. G. Knorin, alt reprezentant sovietic în Comitetul Executiv al Cominternului, controla Partidul German și alte partide. De origine letonă, el era descris ca un om cinstit, dar dogmatic.[65] Se pare că a fost denunțat încă din 1936, pentru a fi permis devieri naționaliste. A fost arestat în iunie 1937[66], ca agent al Gestapoului; se spune că a fost torturat cu deosebită asprime.

Subordonații au căzut o dată cu el. Una dintre „listele" de execuție semnate de Stalin cuprindea trei sute de activiști ai Cominternului.[67] Între 23 mai și 1 iunie 1937, asupra organizației s-a abătut un val de arestări.[68] Șeful Departamentului de Comunicații cu Străinătatea, Mirov-Abramov, a fost ridicat împreună cu tot personalul lui. Se spune că a fost acuzat de spionaj în favoarea a nu mai puțin de cincisprezece țări.[69] La procesul Buharin a fost nominalizat ca om de legătură între Iagoda și Trotki. Alihanov, șeful serviciului de cadre, a fost de asemenea arestat în vara anului 1937[70], la fel ca șeful departamentului de propagandă, al celui organizatoric și al secției de presă. Nu se știe ce s-a întîmplat cu nici unul dintre ei, se presupune că au fost împușcați, în cadrul sistemului bazat pe liste.

În orgnizație s-a făcut curățenie generală, exceptîndu-se doar figurile foarte supuse, precum Kuusinen. Numai Dimitrov a încercat să salveze unele dintre victime.

UCIGAȘI ÎN STRĂINĂTATE

La Moscova străinii erau destul de ușor de abordat. Operațiunile de epurare desfășurate în străinătate aveau nevoie însă de tehnici secrete.

În decembrie 1936 Ejov a organizat în cadrul NKVD-ului o „administrație a sarcinilor speciale". În cadrul acesteia se înscriau așa-numitele grupuri mobile, însărcinate cu comiterea unor asasinate speciale în afara Rusiei.[71]

El s-a confruntat însă mai ales cu o problemă. Nu se putea debarasa de vechile cadre NKVD care lucrau în străinătate în subordinea departamentului de externe, la fel de ușor cum proceda cu cei ai departamentelor interne. Aceștia aveau posibilitatea de a refuza să revină în țară, unde urmau să fie arestați. Ejov a rezolvat problema prin două metode. În primul rînd, cînd i-a arestat la Lubianka pe ceilalți șefi de departamente, l-a lăsat pe Slutki să-și continue activitatea sub cele mai bune auspicii. S-a ajuns astfel să se

creadă că departamentul de externe nu urma să fie supus epurărilor necesare pentru confrații mai corupți.

Numeroși agenți, impresionați de această idee, au revenit în Rusia, unde au fost „transferați" și executați. Soarta unora dintre ei a devenit cunoscută. De exemplu, în vara anului 1937, rezidentul NKVD în Franța, Nikolai Smirnov, a fost rechemat la Moscova și executat. La început Ejov a pretins că el fusese transferat în China, pentru o operațiune secretă. Dar adevărul s-a aflat la baza NKVD-ului din Franța când soția unui alt agent, care se pregătea să-l viziteze pe Smirnov la Hotelul Moscova, a asistat întîmplător la arestarea acestuia. Ejov a lansat atunci povestea că Smirnov fusese agent în slujba Franței și Poloniei. Agenții NKVD din Franța au dedus că era vorba de o minciună din simplul fapt că cifrul lor de comunicare cu Moscova nu fusese schimbat. Se presupunea că dacă ar fi fost într-adevăr spion francez, Smirnov ar fi trădat cifrul. De asemenea, vechea rețea de informatori pe care o construise el a continuat să opereze, ceea ce contravenea legilor spionajului.[72]

Situațiile de acest fel au încurajat fuga în exil. De aceea Ejov și-a întărit apelul la loialitate printr-o altă metodă. Grupurile mobile au căpătat sarcina prioritară de a da un exemplu colegilor care rupeau legăturile cu Stalin.

Ignace Reiss, rezident NKVD în Elveția, s-a înstrăinat de regim în iulie 1937. Trupul lui, ciuruit de gloanțe, a fost găsit pe o șosea în apropiere de Lausanne. De asemenea, poliția elvețiană a descoperit în bagajele abandonate ale prietenului lui Reiss, care îl trădase, o cutie de bomboane de ciocolată otrăvite, ce trebuiau să ajungă, se pare, la copiii lui.[73]

Agabekov, fost rezident OGPU în Turcia, se separase de regim încă din 1929. El a fost ucis în Belgia în 1938.[74] Walter Krivițki, a cărui carte constituie o sursă importantă de informații despre această perioadă, fusese rezident NVKD în Olanda. La 10 februarie 1941 el a fost găsit împușcat într-o cameră de hotel din Washington.

Cînd situația s-a lămurit în sfîrșit în rîndurile spionilor din străinătate, a devenit posibilă și înlăturarea lui Sluțki. Dar, pentru a nu-i tulbura pe agenții aflați încă pe teren, mișcarea s-a realizat cu tact. Moartea lui, la 17 februarie 1938, a fost anunțată a doua zi printr-un scurt ferpar exprimat într-o notă prietenească.

De fapt se pare că Sluțki a fost otrăvit de Frinovski, la vremea aceea adjunct al șefului NKVD-ului, în biroul său (deși o relatare sovietică recentă vorbește despre sinucidere). Adjunctul lui Sluțki, Șpigelglas, a fost chemat pe neașteptate pentru a i se spune că Sluțki suferise un atac de cord. Sluțki a fost depus în sala principală a clubului NKVD-ului, beneficiind de gardă de onoare. Mulți ofițeri NKVD aveau însă unele cunoștințe de medicină legală și au observat imediat pe obrajii lui petele care indicau otrăvirea cu cianură.[75]

ÎN SPANIA

De puțină vreme Sluțki îndeplinise sarcini speciale în Spania, devenită deja o scenă majoră de desfășurare a epurărilor — nu numai la nivelul grupurilor mobile ale lui Ejov, care străbăteau țara în lung și în lat arestîndu-i și ucigîndu-i pe deviaționiștii de talie internațională, precum Camillo Bernini. Dar existau și probleme politice mai ample: suprimarea „trotskismului" spaniol și cîștigarea controlului efectiv asupra guvernului acestei țări.

Încă din decembrie 1936, presa sovietică vorbea despre necesitatea de eliminare a POUM, ereticul Partid Marxist al Cataloniei[76], echivalentul britanicului ILP — socialist-revoluționari care se opuneau metodelor comuniste. Acesta nu era „trotkist" în adevăratul sens al cuvîntului (iar puținii adevărați trotkiști spanioli nu-i aparțineau). În timp ce Divizia 29 (din care a făcut parte George Orwell) lupta împotriva lui Franco pe frontul de la Aragon, rușii au asigurat suprimarea ei.

Jesús Hernández, unul dintre cei doi comuniști membri ai Guvernului Republican Spaniol, relatează cum a fost convocat de ambasadorul sovietic, Rosenberg, și prezentat lui Sluțki, apoi a intrat sub acoperire, cu pseudonimul Marcos. Sluțki a spus că suprimarea POUM era o chestiune urgentă. Nu numai că POUM critica fățiș Uniunea Sovietică și în special procesele Zinoviev și Piatakov, dar încerca totodată să-l aducă pe Trotki în Spania.

(Se pare că această din urmă afirmație era total nefondată, dar, dacă rușii i-au dat crezare, Stalin trebuie să fi făcut o criză. Se putea susține că într-un război civil sau într-o revoluție numele lui Trotki „valora cît 40 000 baionete". De fapt o asemenea idee reprezenta o himeră; chiar și pentru spaniolii care nu-i erau ostili lui Trotki, dezavantajele prezenței lui ar fi fost mai numeroase decît avantajele.)

Rosenberg a afirmat că îi spusese adesea primului ministru spaniol, Largo Caballero, că lichidarea POUM prezenta pentru Stalin un interes personal, dar că Largo Caballero refuza să asculte. Sluțki a spus clar că trebuia găsită o metodă alternativă — o provocare pusă la cale de NKVD, care să permită comuniștilor preluarea puterii la Barcelona și să le ofere scuza eliminării lui Largo Caballero dacă acesta ar fi încercat să răstoarne un *fait accompli*.

Operațiunea a fost pregătită de Antonov-Ovseenko, consulul sovietic general la Barcelona și de Ernö Gerö, în perioada aceea activist cu răspundere al Cominternului în Spania, ulterior îndepărtat de la conducerea Partidului Comunist Ungar de revoluția din 1956.

La 3 mai 1937, serviciul comunist spaniol infiltrat în conducerea poliției catalane, Rodriguez Sala, a capturat centrala telefonică a Barcelonei de la sindicaliștii anarhici ai CNT, care o controlau de la începutul războiului. Organizațiile de stînga, inclusiv POUM, au opus rezistență și, după patru zile de lupte soldate, după cum se spune, cu 1 000 de morți, au fost înfrînte de trupe

de poliție special antrenate, aduse de la Valencia și din alte părți. La 15 mai miniștrii comuniști din cabinetul spaniol au cerut dizolvarea oficială a POUM. Chiar și în această situație, Largo Caballero a refuzat să asculte.

Ordinele lui Stalin de îndepărtare a lui Largo Caballero și numirea dr Negrin ca premier au fost transmise în acest moment Biroului Politic spaniol, în cadrul unei ședințe cu reprezentanții Cominternului, între care Togliatti și Gerö.[77]

Imediat după formarea guvernului Negrin, noul director general al securității, colonelul comunist Ortega, i-a spus lui Hernández că Orlov, șeful NKVD-ului pentru Spania, îl pusese să semneze mai multe mandate de arestare pentru liderii POUM, fără a-l informa pe superiorul lui, ministrul de interne. Orlov la rîndul său i-a spus lui Hernández că liderii POUM vor fi „demascați" ca aflîndu-se în complicitate cu un grup de spioni franchiști deja arestați.

Hernández povestește că majoritatea comuniștilor spanioli din conducere, deși aplicau cu loialitate directivele Cominternului, erau dezgustați de întreaga afacere. Secretarul general, José Diaz (care mai tîrziu s-a aruncat sau a fost aruncat pe fereastră la Tbilisi) s-a referit la „moartea spirituală" care îl cuprinsese. Togliatti și Dolores Ibarruri („La Pasionaria" — o comunistă niciodată tulburată de mustrări de conștiință) trimiseseră comandantului gărzilor de asalt din Catalonia ordinul să aresteze conducerea POUM.

La 16 iunie a fost arestat Andrés Nin, secretar politic al POUM și fost secretar al Internaționalei Sindicatelor Roșii la Moscova, care deținuse portofoliul justiției în guvernul autonom catalan. El fost dus la Alcalá, într-o pușcărie controlată de comuniști. Acolo a intrat pe mîinile unui grup de bărbați, între care Orlov și Vittorio Vidali (vechi agent al Cominternului, ulterior implicat în uciderea lui Trotki, iar după război conducător la Trieste al comuniștilor adversari ai lui Tito). A fost dus la El Pardo și supus unei anchete în stil sovietic. Mai întîi a fost interogat timp de treizeci de ore în sistemul ștafetă, fără succes, și apoi torturat. „După cîteva zile fața lui nu mai era decît o masă informă."[78] Cu toate acestea nu s-a putut obține nici o mărturisire de la el; se pare că fie a fost ucis, fie a murit în timpul anchetei. Lui El Campesino i s-a spus că a fost îngropat pe loc.[79]

Formarea în Franța a Cominternului pentru apărarea POUM și, mai mult decît atît, o scrisoare fermă dar simplă, care nu cerea decît o judecare și un tratament corect pentru POUM, semnată de Gide, Mauriac, Duhamel, Roger Martin du Gard și alții, au avut, se pare, efect în Spania și chiar asupra lui Negrin. În cazul principalilor *conducători* ai POUM guvernul a putut insista asupra încetării „dispariților", deși membrii de rînd erau împușcați la bunul plac. Julián Gorkin, reprezentantul POUM în Comitetul Central al Miliției Populare, a fost unul dintre supraviețuitori.

Hernández consideră că un motiv important al lui Stalin a fost acela de a demonstra că trotkiștii fuseseră dovediți trădători nu numai în Rusia, ci

și într-o țară „democratică", guvernată de Frontul Popular. Astfel că nu se punea doar problema continuării disputei și a distrugerii tuturor bazelor trotkiștilor, ci și aceea a obținerii unei confirmări oficiale, din surse nesovietice, a existenței comploturilor trotkiste.

Între timp unitățile vulnerabile ale Brigăzii Internaționale erau curățate de trotkiști. De exemplu, Walter Ulbricht coordona, în rîndurile brigadierilor germani, finalul spaniol al epurării abătute asupra comuniștilor nemți de la Moscova. (Cel de al doilea comandant al Armatei Roșii, „Kleber", aflat la conducerea Brigăzii Internaționale, a fost îndepărtat în februarie 1937 și curînd după aceea arestat.) Soldații sovietici din Spania, care probabil nu erau de acord cu acțiunile NKVD-ului, erau de multe ori împușcați la întoarcere, așa cum am văzut.

Ca o ironie, pe măsură ce și-a exercitat voința cu privire la epurări și la controlul mașinăriei politice din Spania, Stalin și-a pierdut interesul în rezultatul războiului propriu-zis. Ehrenburg ne spune că deși autoritățile sovietice și-au exprimat marea indignare față de intervenția fascistă și nazistă în Spania, de îndată ce s-a constatat că republicanii nu aveau sorți de izbîndă în luptă, acest interes a devenit o simplă formalitate. Depeșele lui Ehrenburg, trimise uneori cu riscuri substanțiale, erau trunchiate, modificate ori pur și simplu aruncate la coșul de gunoi.[80]

Mulți spanioli care au reușit să scape de confruntarea finală și-au croit drum spre Moscova — 150 într-o singură barcă.[81] Cifra oficială este de 6 000, între care 2 000 copii.[82] Ei s-au pomenit în fața unui pericol de altă natură.

Acest val de refugiați politici de stînga a fost precedat de altele. După înfrîngerea revoltei socialiste de la Viena, din 1934, mai multe sute de membri ai organizației socialiste de apărare Schutzbund s-au refugiat în Rusia. Ei au fost întîmpinați ca eroi și au defilat în Piața Roșie acompaniați de aplauze și felicitări. Pînă la mijlocul anului 1937, fuseseră deja arestați și trimiși în lagăre, „aproape fără excepție".[83] Cîteva dintre persoanele aflate în întreținerea lor, cu copii care trebuiau hrăniți și fără nici o sursă de venituri (pentru că fuseseră date afară din locurile de muncă), s-au adresat în 1938 Ambasadei Germaniei, controlate acum de naziști, în încercarea de a se întoarce acasă. Naziștii le-au găzduit în clădirea ambasadei și le-au escortat la Biroul Sovietic de Înregistrare a Străinilor, pentru a obține permisul de întoarcere. Se pare că unele au reușit.

Austriecii erau majoritatea necomuniști. În timp ce, ca și ei, cei mai mulți republicani spanioli de rînd au fost deportați treptat în Asia Centrală și în alte zone, conducerea Partidului Comunist Spaniol s-a implicat în epurarea cu mai pronunțat caracter politic care se desfășura de mai multă vreme în aparatul Cominternului și în partidele străine cu sediul la Moscova. Nu peste mult timp generalul González (El Campesino), după o îndelungată dispută cu comisia Cominternului, a ajuns să sape la execuția metroului din Moscova, etapă premergătoare trimiterii lui într-un lagăr de muncă din nord; secre-

tarul general al Partidului Comunist Spaniol, Diaz, murise în împrejurări dubioase. Ei au reprezentat pierderi cunoscute. Potrivit rapoartelor, pînă în 1948 au supraviețuit numai 1 500 de persoane, din 6 000.[84]

UCIDEREA LUI TROȚKI

În afara țării mai rămînea de rezolvat o singură problemă. Rakovski remarcase în ultima lui luare de cuvînt că „Trotki nu va scăpa nici dincolo de granița mexicană de această completă, ultimă, rușinoasă dezonoare pe care o suferim noi, cu toții, aici". Dar prezicerea nu se împlinise încă *ad litteram.*

După expulzarea sa din Uniunea Sovietică în 1929, Trotki — din Turcia, Norvegia și în final din Mexic — a dominat puternic mitologia stalinistă ca o figură diabolică, s-a scufundat în mlaștina serviciilor secrete naziste și a ajuns în cele din urmă să fie răspunzător de tot procesul vast ale cărui ramificații continuau să fie descoperite în Rusia de vigilentul NKVD. În realitate el încerca să organizeze o mișcare politică la scară mondială. La a IV-a Internațională a sa au aderat secte ciudate ale mișcării comuniste. Dar în URSS influența lui era practic nulă. Trotki reprezentase în toate evenimentele pe care le-am descris o figură de culise. Principala lui participare la afacerile sovietice era aceea a unui conducător și analist din afară. El și-a prezentat ideile cu privire la situația curentă a țării în *Buletinul opoziției* și a făcut recomandări pentru o intervenție corectă a comuniștilor nestaliniști.

Dar, cu toată vigoarea și priceperea lui polemică, ideile pe care le-a promovat s-au remarcat în principal pentru două lucruri. În primul rînd, pentru o totală lipsă de solicitudine față de victimele necomuniste ale regimului: de exemplu, el nu a dovedit nici o simpatie pentru cei uciși de foametea determinată de colectivizare. În al doilea rînd, pentru o incredibilă incapacitate de judecată politică. Este firesc ca în jurul lui Trotki să se fi clădit aura unei cauze pierdute. Ea este manifestarea firească a sentimentalismului istoric, amintind de sentimentele scoțienilor pentru Bonnie Prince Charlie și întreținută de mulți care ar recunoaște, dacă li s-ar cere, existența unei mari diferențe între eroul lor, urmărit de persecuții în Insulele Vestice, și rezultatele, fără îndoială neplăcute, ale unei restaurații iacobite.

A-i atribui lui Trotki o prea mare virtute politică sau inteligență politică, așa cum a făcut Malcolm Muggeridge, pe motivul „condeiului lui vivace" sau chiar al combinației unei „minți independente, curajului, spiritualității și voinței de nestrămutat", pare a fi un punct de vedere la fel de romantic.[85] Muggeridge crează impresia unui „rebel" ostil oricărei tiranii. Dar aici se simte nevoia unei clarificări. În perioada cît s-a aflat la putere, Trotki a fost, în pofida magnetismului său, o persoană care a impus voința partidului, a zdrobit cu fermitate opoziția democratică din rîndurile partidului și a sprijinit deplin regulile care în 1921 au conferit grupului de la conducere autori-

tate absolută. Iar înfrîngerea rebeliunii de la Kronstadt a fost pentru el o bătălie de onoare la fel cum fusese și acapararea puterii. Trotki a fost principala figură a bolșevicilor doctrinari de stînga, care au acceptat cu dificultate concesiile făcute de Lenin țărănimii și care ar fi preferat un regim mult mai riguros, toate acestea înainte ca Stalin să fi ajuns la aceeași convingere. Poate că Trotki ar fi pus în practică această concepție cu mai multă cruzime decît Stalin. Dar, ca întotdeauna, el ar fi utilizat violența atît cît ar fi considerat necesar — ceea ce nu era puțin.

Încă și mai distrugătoare pentru imaginea de „bătrîn rebel de aur" a fost atitudinea lui față de regimul lui Stalin. Chiar aflîndu-se în exil, în anii 1930, Trotki nu era în nici un caz revoluționarul cinstit care urmărea să distrugă tirania. Atitudinea lui era mai degrabă aceea de „opoziție loială". În 1931 Trotki a publicat principalul lui manifest, „Problemele dezvoltării în URSS". Acesta accepta principalele direcții ale programului lui Stalin, definea Rusia stalinistă ca „un stat proletar" și îl contrazicea pur și simplu pe Stalin în privința „etapei" la care ajunsese evoluția spre socialism. Trotki nu se pronunța de fapt pentru distrugerea sistemului socialist, ci pentru preluarea și corectarea lui de către un grup alternativ de conducători.

În toamna anului 1932, Trotki i-a scris într-o scrisoare fiului său:

> În prezent Miliukov, menșevicii și termidorienii de toate felurile — vor prelua bucuroși chemarea „Jos Stalin". Cu toate acestea este posibil ca în cîteva luni Stalin să fie pus în situația de a se apăra de presiunea termidorienilor și noi să fim nevoiți să-l sprijinim temporar... Așa stînd lucrurile, lozinca „Jos Stalin" este ambiguă și nu trebuie transformată în acest moment într-un strigăt de război.[86]

În *Buletin*, Trotki a scris: „Dacă echilibrul birocratic al URSS s-ar strica în acest moment, faptul ar fi cu siguranță în beneficiul forțelor contrarevoluției."[87]

Trotki a susținut întotdeauna că se pregătea un „termidor", cu sprijinul „elementelor mic-burgheze". Obsedat de comparațiile cu Revoluția franceză, el vorbea mereu despre Termidor și Brumar. Comparațiile între Stalin și Directorat sau Napoleon sînt interesante, dar diferențele sînt atît de mari încît nu merită a fi luate în considerație pentru scopurile urmărite de politica pragmatică. Regimul lui Stalin — într-adevăr se poate vorbi despre un regim al lui Stalin — avea propriile lui legi și potențe. Iar cînd Stalin și-a instaurat autocrația, aceasta era comparabilă cu alte manifestări ale despotismului în trecut, dar nu cu ceea ce s-a întîmplat în Franța secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea. Trotki a fost atent la lecțiile istoriei, dar acestea nu erau lecțiile istoriei Rusiei. Dacă în loc să-și bată capul cu Barras și Bonaparte s-ar fi gîndit la Ivan cel Groaznic, poate că ar fi fost mai aproape de realitate.

Trotki s-a opus mecanismului lui Lenin pînă în 1917, dar după ce l-a acceptat nu l-a mai denunțat niciodată în principiu și nu a înțeles că stalinismul, sau ceva similar, constituia produsul lui natural. El a ajuns atît de

departe încît a afirmat că era „destul de tentant" a sugera că sistemul stalinist „își trăgea rădăcinile din centralismul bolșevic sau, mai ales, din ierarhia ilegalistă a revoluționarilor profesioniști"[88].

Deoarece istoriografia stalinistă este în atît de mare măsură imposibil de crezut, istoricii au avut tendința să accepte relatările lui Trotki despre anumite evenimente. În intrigile care au urmat după moartea lui Lenin, el nu a fost în nici un caz sincer, ci „viclean și fricos", iar ce a spus despre ele au fost „jumătăți patetice de adevăr și încercări de a glosa asupra faptelor"[89]. Ceea ce este foarte firesc, singura problemă fiind de ce cuvintele lui Trotki, practic lipsite de suport, au fost atît de larg acceptate. Fără îndoială, parțial deoarece cărțile sale, scrise sub ochiul comparativ al Occidentului, nu erau atît de amplu și fără rușine falsificate, precum cele ale concurenților săi sovietici; parțial deoarece tradiția trotkistă s-a strecurat ici și colo în curentul principal al scrierilor istorice independente. Dar Trotki nu s-a abătut niciodată de la îndatorirea de a suprima faptele sau de a le da o interpretare conformă intereselor politice. Cît de mult putea fi crezut în legătură cu perioada pusă în discuție poate fi dedus în lumina acuzațiilor pe care le-a formulat, potrivit cărora Stalin l-ar fi otrăvit pe Lenin. Nu există nici o dovadă despre adevărul acestei afirmații, iar Trotki însuși nu a adus-o în discuție decît mulți ani mai tîrziu — în 1939. Singurul punct serios în sprijinul ei nu este deloc evident și constă într-o simplă considerație *cui bono*, aceea că moartea lui Lenin l-a salvat pe Stalin de la pierderea principalelor funcții care îi conferau putere. Este însă mai justificat să vedem în învinuirile aduse de Trotki o imagine mai puțin favorabilă, în oglindă, a obiceiului lui Stalin de a dezlănțui acuzații de trădare împotriva oponenților politici.

Cînd se spunea că Trotki avea o personalitate atrăgătoare, se vorbea mai ales despre imaginea lui publică, despre aparițiile înaintea marilor mitinguri, despre scrisorile și demnitatea lui. Cu toate acestea, îi dezgusta pe mulți care îl simțeau a fi pe de o parte plin de vanitate și pe de alta iresponsabil, în sensul că avea tendința de a stabili o formulare inteligentă sau „strălucită" și de a o impune pînă la capăt, indiferent de pericol.

Observațiile lui Stalin, lipsite de culoare, cu bătaie scurtă, erau mai convingătoare. Ele căpătau realism tocmai prin uniformitatea lor. Într-o perioadă cînd problemele erau foarte concrete, marele revoluționar (precum marele „teoretician" Buharin) nu-și afla locul. Oricare ar fi fost aberațiile lui, Trotki avea în el o doză bună de tradiționalism marxist european. Pe măsură ce Rusia se izola, a ieșit la suprafață elementul asiatic pe care el îl denunțase la bolșevici înainte de revoluție. Un diplomat sovietic i-a spus lui Ciliga că țara era, în cele din urmă, asiatică: „Firea lui Gingis Han și a lui Stalin i se potrivește mai bine decît civilizația europeană a lui Lev Davidovici."[90]

Vanitatea lui Trotki, spre deosebire de a lui Stalin, era, practic vorbind, frivolă. Avea ceva mai histrionic. Trotki se arătase la fel de neîndurător ca și Stalin. Într-adevăr, în timpul războiului civil el ordonase execuții pe o

scară mai largă decît reușise Stalin sau oricine altcineva. Și în această privință el demonstrase atributele unui *poseur* — Marele Revoluționar care îndeplinește dramatic și inexorabil voința crudă a istoriei. Dacă Trotki ar fi ajuns la putere, această preocupare pentru propria imagine l-ar fi făcut fără îndoială să conducă cu mai puțină asprime sau, mai degrabă, cu o asprime mai puțin crudă decît Stalin. Probabil că poporul sovietic ar fi putut spune

... Ceea ce refuză inima lui,
Dăruie vanitatea-i caritabilă.

Modul mai pragmatic de abordare, propriu lui Stalin, dădea imaginea unui om mai robust și, într-un fel, această impresie era adevărată. El era întotdeauna capabil de retragere — de la oprirea valului distrugător al colectivizării, din martie 1930, pînă la încheierea blocadei Berlinului în 1949. Priceperile dovedite de Stalin în privința metodelor politice sovietice au făcut ca Trotki să pară superficial, astfel că devine inevitabilă concluzia că Stalin avea mai multe atuuri decît rivalul său. O minte poate fi inteligentă, capacitățile pot fi strălucite; cu toate acestea există alte calități, mai puțin vizibile pentru observator, fără de care asemenea haruri suferă de puținătate. Trotki era un zirconiu cizelat, Stalin, un diamant neșlefuit.

Lui Trotki și fiului său, Lev Sedov, li s-a retras cetățenia sovietică la 20 februarie 1932. Ei nu fuseseră, așa cum s-a afirmat uneori, condamnați la moarte de tribunal, cel puțin nu în mod direct. Se anunțase, ca parte a verdictelor pronunțate în cazurile Zinoviev și Piatakov, că cei doi urmau să fie imediat arestați și judecați „în eventualitatea că erau descoperiți pe teritoriul URSS-ului".

Curajos, Trotki a cerut guvernului sovietic să solicite Norvegiei extrădarea lui, ceea ce ar fi însemnat verificarea de către tribunalele norvegiene a dovezilor pe care le deținea. În schimb, Trotki a reușit să preseze guvernul norvegian să-l expulzeze. Prin intermediul pictorului Diego Rivera, el a obținut azil de la președintele Mexicului, Cárdenas și, la 9 ianuarie 1937, a ajuns în această țară, la bordul unui tanc petrolier norvegian.

Ca și Lenin, care i-a primit bine și i-a protejat pe Malinovski și pe alți spioni țariști din Partidul Bolșevic, chiar și atunci cînd aceștia au ajuns să fie bănuiți de ceilalți din anturajul lui, Trotki s-a dovedit credul în privința contactelor sale. Apărarea lui Lenin, destul de neadecvată, constase în aceea că, trădîndu-i pe bolșevici, Malinovski trebuise totuși să muncească din greu pentru a-și stabili noi acoliți. Trotki a adoptat ideea că acceptînd să se întîlnească numai cu vechii și apropiații lui discipoli, pierdea ocazii importante de a-și expune doctrina și de a cîștiga noi susținători.

Complotul împotriva lui Trotki a fost urzit în lumea murdară a spionajului sovietic din Statele Unite și o parte din el nu a fost dezvăluit decît după arestarea lui Jack Soble în 1957.

Soble îl urmărise pe Troțki încă din 1931 și 1932, cu rezultate folositoare. Următorul agent NKVD care a pătruns în familia politică a lui Troțki a fost extraordinarul Mark Zborowski, despre care s-a spus că pretutindeni „lăsa în urmă o dîră de duplicitate și sînge, demnă de răufăcătorii lui Shakespeare" și care, după ce s-a stabilit în Statele Unite ca respectat antropolog la universitățile Columbia și Harvard, a fost în cele din urmă demascat și condamnat sub acuzația de sperjur, în decembrie 1958, primind o sentință de cinci-șapte ani.[91]

Zborowski reușise să ajungă mîna dreaptă a lui Sedov și avea acces la toate secretele troțkiștilor. El a fost răspunzător de jefuirea arhivelor troțkiste de la Paris, din noiembrie 1936. Deși nu a comis nici o crimă cu mîna lui, rămînînd un mînuitor, a jucat se pare un rol în uciderea lui Ignace Reiss.[92] De asemenea este cel care a determinat moartea lui Walter Kriviţki în 1937 și a reușit să aranjeze asasinarea secretarului lui Troțki, Erwin Wolf, în Spania. De asemenea tînărul neamț Rudolf Clement, secretarul Internaționalei a IV-a înființate de Troțki, pare să fi fost dat pe mîinile ucigașului său de Zborowski, în 1938. Un trup decapitat, descoperit plutind pe apele Senei la Paris, a fost identificat ca aparținîndu-i lui Clement; în orice caz, acesta nu a mai fost văzut de atunci. La 14 februarie 1938, fiul lui Troțki, Lev Sedov, a murit în condiții suspecte, într-un spital parizian.[93] Deoarece Zborowski este cel care l-a dus în grabă acolo, există o puternică bănuială că el a informat organizația de ucigași a NKVD-ului despre ocazia astfel invită.

Faptul că Troțki însuși a supraviețuit pînă în 1940 se datorează probabil dezmembrării departamentului de externe al NKVD-ului, ca urmare a epurărilor realizate de Ejov și apoi de Beria, precum și dificultăților produse de fuga unor înalți ofițeri, precum Liușkov și Orlov.

Mai mult, după un fel de atentat la viața lui Troțki, ce pare să se fi produs în ianuarie 1938, la vila în care se stabilise acesta, la Coyoacán, în apropiere de Mexico, s-au luat măsuri de securitate foarte stricte.

Pregătirea atentatelor împotriva lui Troțki a fost încredințată în acel moment unei echipe numeroase, care a făcut pregătiri minuțioase. Dosarul Troțki de la registratura NKVD-ului ocupa, în strada Dzerjinski nr. 2, trei etaje.[94]

Putem deduce între motivele principale ale lui Stalin distrugerea pur și simplu a alternativelor lui la conducere. Defăimarea în continuare a caracterului lui Troțki nu mai era nici necesară, nici posibilă. Stalin se putea aștepta la un beneficiu politic din orice operațiune, cu excepția aceleia de ucidere a marelui lui dușman. Era aceeași preocupare care avea să se manifeste prin executarea ofițerilor și a celorlalte persoane înscrise pe nesfîrșitele liste din lagăre, exact în cele două crize de apărare din timpul celui de al doilea război mondial.

Organizarea uciderii lui Troțki i-a fost încredințată lui Leonid Eitingon, ofițer NKVD care a primit în acest scop fonduri practic nelimitate. În 1936

Eitingon a fost trimis în Spania să lucreze sub conducerea lui Orlov, însușindu-și pseudonimul Kotov. El avea deja o experiență considerabilă în acțiuni teroriste desfășurate în străinătate și a continuat această carieră timp de mai mulți ani. Agentul Nikolai Hohlov, trimis în Germania pentru a-i asasina pe conducătorii emigrației antisovietice, refugiați în Occident în aprilie 1954, lucrase sub îndrumarea lui. (Se pare că Eitingon a fost condamnat la doisprezece ani de închisoare, după căderea lui Beria în 1953, și că a fost eliberat spre sfîrșitul anilor 1960, primind un loc de muncă într-o editură.)

Eitingon a plecat spre Mexic, luîndu-i cu el pe Vittorio Codovilla (fondator al Partidului Comunist Argentinian și stalinist de încredere, implicat în uciderea lui Andrés Nin) și pe Vittorio Vidali, de asemenea unul dintre cei mai temuți ucigași din Spania.

Partidul Comunist Mexican, sub conducerea lui Herman Laborde, adoptase o linie politică proprie și nu era prea entuziast față de operațiuni precum aceea ce-l viza pe Troțki. Laborde și susținătorii lui au fost epurați ca parte a luptei împotriva lui Troțki, iar la conducerea partidului a fost instalat un grup intransigent, din care făcea parte și pictorul Siqueiros.

Însușindu-și numele Leonov, Eitingon a organizat primul atentat împotriva lui Troțki, cheltuind bani pe scară mare. Figura centrală era Siqueiros.

La 23 mai 1940, Siqueiros și doi complici au procurat mai multe puști mitraliere, uniforme de poliție și de armată și cîteva scări și bombe incendiare, împreună cu un ferăstrău electric circular. El s-a îmbrăcat în maior al armatei mexicane și și-a schimbat fizionomia. În jurul orei 14:00 i-a adunat pe cei douăzeci de oameni aleși și s-au îndreptat în patru mașini către vila fortificată a lui Troțki. Unii dintre polițiștii de pază fuseseră deja ademeniți în altă parte; ceilalți au fost strînși laolaltă sub amenințarea armelor. Liniile telefonice au fost tăiate, iar santinela de serviciu, un american pe nume Harte, a fost atacată fulgerător și neutralizată. Oamenii au pătruns în curtea interioară și timp de mai multe minute au asaltat dormitoarele cu automatele. Apoi au fugit, lăsînd în urmă bombe incendiare și o bombă cu dinamită, de dimensiuni mari, care nu a explodat. Troțki a fost rănit ușor la piciorul drept; nepotul lui, în vîrstă de zece ani, a fost de asemenea atins. Soția a suferit cîteva arsuri de la bombele incendiare. În general însă, atacul a eșuat.

Cadavrul lui Harte a fost descoperit împușcat, îngropat pe domeniul unei vile închiriate de Siqueiros.

Partidul Comunist Mexican a dezavuat atacul și s-a disociat de Siqueiros și Vidali. La 17 iunie, poliția mexicană stabilise identitatea atacatorilor.

Siqueiros a fost arestat într-o ascunzătoare din provincie, în septembrie 1940, dar, deși faptele au fost dovedite, s-au exercitat presiuni politice foarte mari. În același timp, „intelectualii și artiștii" i-au cerut președintelui să țină cont de faptul că „artiștii și oamenii de știință sînt considerați apărătorii culturii și ai progresului"[95].

În consecință, tribunalul a acceptat declarația lui Siqueiros că cele trei sute de gloanțe au fost trase prin dormitoare „numai în scopuri psihologice", fără nici o intenție de a ucide sau de a răni pe cineva. Nu s-a luat în seamă mărturia potrivit căreia, auzind că Troțki supraviețuise, Siqueiros exclamase: „Totul a fost degeaba!" S-a constatat că faptele legate de moartea lui Harte nu constituiau *prima facie* un caz de crimă. Judecătorul a afirmat că acuzatul nu a construit o „conspirație criminală", deoarece o conspirație criminală nu putea fi pusă la cale pentru o acțiune temporară, unică, ci se caracteriza prin „stabilitate și permanență". Ei au fost achitați pînă și pentru asumarea identității unor ofițeri de poliție, pe motiv că, deși îmbrăcaseră uniforme, nu încercaseră de fapt să uzurpe funcțiuni ale poliției.

Eliberat pe cauțiune, Siquieros a primit o convenabilă invitație de a executa cîteva picturi murale în Chile, prin intermediul poetului comunist chilian Pablo Neruda, și și-a luat tălpășița într-acolo. Astfel a fost evitată pînă și sentința ușoară pe care ar fi putut-o primi pentru delictul ce îi era încă atribuit — furtul a două automobile din fața casei lui Troțki.

După eșecul lui Siqueiros, Eitingon și-a pus în aplicare cel de al doilea plan. Patru zile după primul atentat, lui Troțki i-a fost prezentat Ramón Mercader.

Mama lui Mercader, Caridad, o comunistă mexicană, avusese, se pare, o relație sexuală cu Eitingon în timpul războiului civil din Spania, pe vremea cînd lucrase în plutoanele de execuție. NKVD își făcuse obiceiul să rețină pașapoartele membrilor Brigăzii Internaționale care fuseseră uciși. Mercader a primit un asemenea pașaport care aparținuse unui voluntar canadian de origine iugoslavă, ucis în luptă la începutul războiului. Actul fusese falsificat sub numele „Jacson" — un exemplu ciudat de scăpări absurde care se strecoară în operațiuni altfel extrem de specializate, deși faptul nu a atras atenția.

Complotul a ajuns de această dată la cercurile aparent respectabile ale stîngismului new-yorkez, care în vremea aceea fierbeau de intrigi comuniste și constituiau terenul de recrutare a oamenilor lui Ejov. De fapt, coordonarea generală a crimei a intrat se pare în atribuțiile rezidentului permanent al NKVD-ului, consulul general sovietic la New York, Gaik Ovakimian, care a fost ulterior demascat, în mai 1941, și expulzat din țară.

Detaliile — unele rămase învăluite în mister pînă în ziua de astăzi — nu ne interesează aici. Este totuși interesant de remarcat — de această dată, ca și în marile cazuri de spionaj din anii 1940 și 1950 — cît de mulți oameni, ale căror cunoștințe din afara partidului ar fi negat cu siguranță orice posibilitate a implicării lor în asemenea activități, aveau să devină, din spirit de răzvrătire, din romantism revoluționar și chiar din idealism, complici voluntari sau semivoluntari la o crimă vulgară.

Aceștia l-au pus pe Mercader în legătură cu Silvia Ageloff, o trotkistă americană angajată în domeniul asistenței sociale. Mercader a sedus-o și a intrat cu ea într-o relație de tip marital. Silvia Ageloff a fost total nevinovată pentru crima pusă la cale. Prin intermediul ei Mercader a fost primit în locuința lui Trotki.

În următoarele cîteva luni, Mercader a făcut cinci sau șase vizite și, ca soț al Silviei Ageloff, a devenit un obișnuit al casei. La 20 august el a sosit la vila lui Trotki, aparent pentru a supune aprecierilor acestuia un articol pe care îl scrisese. Era îmbrăcat într-un impermeabil în căptușeala căruia fusese cusut un pumnal cu lamă lungă. În buzunar avea un revolver. Dar arma principală, un piolet, se afla în buzunarul impermeabilului. (Familia Petrov a povestit despre o crimă a NKVD-ului, în care asasinul, un om puternic, a folosit o bară de fier.) Mercader era un alpinist încercat, iar alegerea picioletului ca armă a crimei s-a bazat pe experiența lui considerabilă privind folosirea și posibilitățile acestuia. Își lăsase mașina afară, îndreptată în direcția corectă pentru a fugi rapid, iar după colț staționa o altă mașină în care așteptau mama lui și un alt agent. Eitingon, într-o a treia mașină, se afla la distanță de cîteva clădiri.

Trotki avea pe birou două revolvere, iar pînă la butonul unui sistem de alarmă nu trebuia decît să întindă mîna. Dar imediat ce a început să citească articolul lui Mercader, asasinul a scos pioletul și l-a izbit în cap, cu o „lovitură teribilă".

Mercader plănuise să plece în grabă. Dar lovitura nu a produs moartea instantaneu. Trotki a scos un urlet „prelung, nesfîrșit", după cum s-a exprimat chiar Mercader, „un strigăt prelungit și agonizant, jumătate urlet, jumătate suspin", potrivit unuia dintre oamenii de pază — care a năvălit înăuntru și l-a imobilizat pe asasin.

Trotki a fost operat și a supraviețuit mai bine de o zi după aceea, murind la 21 august 1940. Avea aproape șaizeci și doi de ani.

Mercader, al cărui proces a urmat după cel al lui Siqueiros, a sperat, se pare, să primească și el o sentință ușoară. Poate judecătorul va susține că el îl învăța pe Trotki cum să escaladeze Alpii. Dar a fost condamnat la douăzeci de ani de pușcărie, pe care i-a efectuat. Chiar și după stabilirea identității pe baza amprentelor, el a refuzat să recunoască cine era sau de ce comisese crima. Versiunea stalinistă oficială a susținut că a fost un trotkist nemulțumit și că NKVD-ul nu a fost implicat în atentat.

Detenția lui Mercader s-a desfășurat în condiții mai bune decît cele predominante în închisorile și lagărele sovietice. Revoluția mexicană adusese reforme veritabile. Un vizitator notează: „Celula lui, spațioasă și însorită... cu un mic *patio* în față, conținea un pat curat și o masă încărcată de cărți și reviste." Potrivit legii mexicane, el avea voie să fie vizitat de femei în celulă. (După ce a fost eliberat, a plecat în Cehoslovacia, iar cînd această

țară a devenit prea liberală s-a mutat la Moscova, în 1968, deși mai tîrziu prezența lui a fost semnalată la Havana.)

Eitingon și Señora Mercader au fugit pe drumul prevăzut. Ea a fost primită la Moscova de Beria, i-a fost prezentată lui Stalin și decorată, pentru fiul ei și pentru ea însăși.[96]

Distrugerea ultimului mare dușman al lui Stalin trebuie să fi produs într-adevăr mare satisfacție la Kremlin. Măcar o dată, trebuie să remarcăm, se împlinea literalmente o previziune a lui Trotki. În 1936 Trotki scrisese despre Stalin: „El caută să lovească nu în ideile celui ce i se opune, ci în capul lui."

14

PUNCTUL CULMINANT

Fiecare zi a ucis șase, șapte mii.
BYRON

După procesul Buharin, Stalin și Ejov și-au întors privirile către restul opoziției de la vîrf.

Acest ultim val al epurării în cercurile înalte ale partidului, îndreptat chiar împotriva suporterilor lui Stalin, a fost stabilit printr-o circulară emisă la instrucțiunile acestuia, în 1938, prin care se cerea „lichidarea consecințelor distrugerilor", în cadrul căreia să nu fie uitați nici „oamenii « tăcuți » din punct de vedere politic și lipsiți de coloană vertebrală"[1].

Au fost reglate cîteva detalii; de exemplu, prim-secretarul Kazahstanului, L. I. Mirzoian, pe care Stalin îl atacase la plenara din ianuarie, a fost arestat „la ordinul personal al lui Stalin"[2].

A rămas vînatul mai mare. Arestarea lui Postîșev nu a avut urmări imediate. Eihe, Kossior și Ciubar, membri ai Biroului Politic sortiți pieirii, apăreau încă, deși nu în mod regulat, alături de ceilalți pe listele oficiale, în telegramele expediției sovietice la Polul Nord și așa mai departe.

Eihe și Kossior, care pînă în ultima săptămînă din aprilie au figurat într-o poziție favorabilă, au fost primii care au căzut. Eihe a fost arestat la 29 aprilie, iar Kossior (menționat încă pe o listă electorală la 28 aprilie) cam tot pe atunci[3] — în conformitate cu obiceiul NKVD-ului de a aresta oamenii chiar înainte de sărbători, în timpul cărora nu se putea face nici o încercare de a-i doborî.

Stalin ajunsese să ignore complet formalitățile. Ni se spune că nu a existat nici un „schimb de opinii și decizii ale Biroului Politic" în legătură cu arestarea lui Kossior — sau cu vreunul dintre „celelalte cazuri de acest gen".[4]

Nu s-a anunțat nimic, nici atunci, nici mai tîrziu, deși arestarea lui trebuie să fi devenit cunoscută imediat celor interesați, pentru că Radio Kiev a încetat să se mai numească Radio Kossior, așa cum făcea de cîțiva ani.[5] Presa avea alte probleme la care să se gîndească. Toată luna mai și iunie noua campanie electorală a captat atenția ziarelor, ședințelor și celorlalte manifestări, în aceeași manieră ca și fanfarele din iarna trecută. (Cînd alegerile au avut în cele din urmă loc, la 26 iunie, ea a fost însoțită de încă o realizare a „șoimilor staliniști" — un zbor neîntrerupt pînă la Habarovsk, în Extremul Orient, realizat de Kokkinaki.)

La 1 mai s-a remarcat absența ambilor bărbați de la paradă. Ciubar era încă acolo. Se poate stabili că el a continuat să primească felicitări oficiale pînă la 9 iunie. La 1 iulie nu mai apărea pe liste.

Mai tîrziu s-a spus că Ciubar a fost implicat în neajunsurile din industrie și că și-a făcut scrupule pentru noul sistem din agricultură. Fost colaborator apropiat al lui Ordjonikidze, el nu era mulțumit de dezvoltarea cultului personalității. Este știut că în perioada care a precedat îndepărtarea sa, Ciubar a fost „profund indignat" de cele aflate despre represiunile ilegale. Nu a crezut că oameni pe care îi cunoscuse și cu care lucrase ani de zile fuseseră într-adevăr spioni. Opiniile lui au ajuns la urechile organelor care se ocupau de epurări. Odată demis din Biroul Politic și din funcția de vicepreședinte al Consiliului Comisarilor Poporului, Ciubar a fost trimis provizoriu să lucreze la Solikamsk în Urali, unde a rămas numai „cîteva luni... după care a fost arestat".[6]

Între timp Eihe era interogat la noul centru de tortură pentru oficialitățile de prim rang, de la Suhanovka, de faimosul Z. M. Ușakov. În scurtă vreme i-au fost rupte coastele, iar el s-a recunoscut lider al unei „rețele de rezervă, creată de Buharin în 1935"[7].

Era vorba despre ceea ce fusese pomenit în procesul Buharin ca „alt centru de rezervă", constituit la sfîrșitul lui 1935 sau la începutul lui 1936, cînd Rîkov i-ar fi cerut lui Cernov să-l contacteze „prin intermediul lui Liubimov"[8]. Era un „alt" centru de rezervă pentru că s-a vorbit și despre „un grup paralel de deviaționiști de dreapta", condus de Antipov.

În această prezentare a ultimelor victime ca „deviaționiști de dreapta" există și puțină logică. Ei nu aveau nici o legătură cu opoziționiștii din grupurile lui Trotki sau Zinoviev și, deși se opuseseră în același timp și buharinișilor în 1929–1930, se pronunțaseră în favoarea unei slăbiri a terorii și unei reconcilieri cu Buharin.

În orice caz, planul pentru procesul următor a fost schimbat. Eihe a fost instruit să-și șteargă numele de lider al centrului de rezervă și să-l pună în loc pe Mejlauk.[9]

În felul acesta mai multe victime erau pregătite pentru primul proces, consacrat în întregime staliniștilor, membrii Biroului Politic mai recent arestați și încă cîțiva fiind lăsați de rezervă pentru un proces următor.

La 28 iulie, Ejov i-a trimis lui Stalin o listă cu 138 de persoane, cerîndu-i permisiunea să le execute. Stalin și Molotov au hotărît: „Împușcați-i pe toți 138."[10] În consecință, în intervalul 27–29 iulie și, după zilele de la sfîrșitul săptămînii, la 1 august, a avut loc în secret cel mai mare masacru al conducerii din întreaga perioadă. Am vorbit deja despre cele douăzeci și patru de victime cunoscute, din rîndurile armatei (vezi p. 260). În afară de acestea, mai pot fi identificate cel puțin douăzeci și două de nume de prim rang din politică, diplomație și cultură. Între acestea, Rudzutak, fost membru plin, iar mai recent membru supleant al Biroului Politic; V. I. Mejlauk; Piatnițki; Ruhimovici; Knorin; Stețki; M. I. Frumkin, care fusese cel mai important purtător de cuvînt al deviaționiștilor de dreapta la sfîrșitul anilor 1920; I. A. Iakovlev și Krîlenko. Printre celelalte victime s-a numărat V. M. Kirșon, un dramaturg cu puternice relații politice. În toate cazurile pentru care am găsit documente, victimele

au fost „judecate" de Colegiul Militar. Cum s-au împletit elementele militare și cele politice în presupusul complot nu este clar, dar (de exemplu) civilul Rudzutak a fost pus în legătură directă cu Berzin, din armată, ca spion leton, la fel ca și comandantul de armată Alksnis, care a fost „bătut cu sălbăticie" de o echipă specială.[11]

Rudzutak și-a susținut nevinovăția. El făcuse o mărturisire, ulterior a retractat-o și a cerut

> să fie informat Comitetul Central că există în NKVD un centru încă nelichidat care confecționează cazurile cu pricepere și care forțează persoane nevinovate să mărturisească; nu există posibilitatea ca un individ să-și dovedească neparticiparea la crime pentru care depun mărturie diverse alte persoane. Se folosesc metode de anchetare de o asemenea natură încît oamenii sînt forțați să mintă și să calomnieze persoane total nevinovate, în afara celor deja puși sub acuzație. Cere curții să i se permită să informeze Comitetul Central al Partidului despre toate acestea în scris. El asigură curtea că personal nu a avut niciodată proiecte ostile legate de politica Partidului nostru, pentru că a fost întotdeauna de acord cu politica Partidului în toate sferele activității economice și culturale.[12]

Cu toate acestea, „în cazul lui sentința a fost pronunțată în douăzeci de minute și a fost împușcat". Acuzațiile includeau și spionajul în favoarea Germaniei.[13]

Procesul lui Krîlenko a durat douăzeci de minute, iar protocolul a cuprins numai nouăsprezece rînduri.[14] Douăzeci de minute au fost necesare și pentru procesul lui M. E. Mihailov, secretarul regiunii Voronej.[15] Piatnițki (bătut crunt de ofițerul NKVD Langfang și supus la optsprezece ședințe de tortură în urma cărora s-a ales cu coaste rupte, leziuni interne și fața zdrobită)[16] a fost acuzat de spionaj pentru Japonia și alte țări, pe lîngă faptul că fusese agent al poliției țariste.[17]

Avem date și despre cîteva rude ale acuzaților: soția lui Rudzutak a fost trimisă într-un lagăr de muncă[18]; fratele lui a emigrat în America, unde și-a luat numele Rogers, dar s-a întors la începutul anilor '30, la invitația rudei pe atunci puternice; el și soția lui au fost împușcați, iar fiica lor, în vîrstă de nouăsprezece ani, Senta, a fost arestată și condamnată la moarte pentru spionaj în favoarea Statelor Unite, dar execuția a fost amînată și ea a fost trimisă în lagărele de la Vorkuta.[19] Despre soția lui Iakovlev se știe că a fost condamnată la moarte.[20] Fiica mai mică a lui Ruhimovici, Elena, a fost închisă în 1939 (împreună cu fiicele aliatului lui Șliapnikov, Medvedev, ale lui Lomov, Smilga și Krestinski) pentru că formase un „grup antisovietic"[21]. Sora lui Unșliht, Stefanie Brun, a primit opt ani[22]; soția lui Mejlauk a primit de asemenea o sentință de opt ani și a murit de dizenterie într-un lagăr de tranzit din Extremul Orient.[23]

Acest caz marchează un punct de cotitură în Epurare. Nu va mai urma nici un proces public al figurilor politice. Dar interesant este și faptul că el survine în momentul cînd Stalin începea să nu mai aibă încredere în Ejov.

La 8 aprilie 1938 Ejov fusese numit Comisar al poporului pentru Transporturile Navale (fiind în același timp șeful Comisariatului NKVD, secretar al Comitetului Central și membru în Comitetul Executiv al Cominternului). În fapt însă, principala componentă a noului lui comisariat era marina comercială sovietică, o importantă zonă de exercițiu a poliției secrete, atît din punctul de vedere al securității, cît și din acela al serviciilor de securitate. El s-a deplasat rareori la Comisariatul Transporturilor Navale, lăsîndu-l în seama veteranului NKVD-ist E. G. Evdokimov. Alți membri ai NKVD conduceau acum comisariatele pentru industria lemnului și comunicații. În aceeași zi cu numirea lui Ejov în noua funcție, Kaganovici a preluat căile ferate, în plus pe lîngă industria grea; unul dintre comisarii adjuncți ai lui Ejov, NKVD-istul L. N. Belski, a devenit prim adjunct al comisarului poporului pentru căile ferate, celălalt comisar adjunct fiind șeful departamentului pentru transport din cadrul NKVD, M. A. Volkov, iar alți ofițeri NKVD ocupînd alte funcții. În plus, mai mulți oameni ai NKVD-ului au preluat posturi de secretari regionali de partid. În general, puterea lui Ejov părea să fie într-o remarcabilă creștere.

Cu toate acestea, situația a început să se schimbe.

O singură organizație de partid a rămas nu chiar în afara epurărilor, dar supusă acestora numai în măsura în care asemenea acțiuni erau în beneficiul propriului conducător — aceea din Gruzia, în fruntea căreia era Beria. Să nu fi încercat a distruge cadrele de conducere de la Tbilisi pare total contrar obiceiurilor lui Ejov și există rapoarte care arată că el a făcut într-adevăr această tentativă în 1938.[24] Se spune că Beria urma să fie arestat[25], dar că a reușit să reziste, cu sprijinul lui Molotov și al altora.[26]

Numirea lui Beria în jurul datei de 20 iulie 1938 în funcția de adjunct al șefului NKVD-ului nu poate fi interpretată decît ca începutul declinului lui Ejov. Postul fusese deținut anterior de oameni precum M. Berman și Agranov — cu alte cuvinte, nu de cineva potrivit pentru a avea greutate în partid. În realitate, Beria era pregătit să devină potențialul succesor. El s-a mutat în vila pe care tocmai o eliberase Ciubar.[27]

Există un raport potrivit căruia Ejov și Kaganovici s-au înfruntat, nu într-o chestiune legată de oportunitatea Marii Epurări, ci într-o problemă mai direct legată de putere. Kaganovici se ocupa el însuși de epurarea comisariatului său și a altor organe pe care le conducea, dar respingea intervenția NKVD-ului în alte scopuri decît cele tehnice, respectiv arestare, execuție și așa mai departe. Potrivit unei relatări, Ejov a început să-l implice chiar pe Kaganovici și îl forțase deja pe Bondarenko, șeful Uzinei de Tractoare de la Harkov, să facă afirmații compromițătoare despre el.[28]

La o privire generală, motivul imediat care l-a determinat pe Stalin să asculte vocile ridicate împotriva lui Ejov a fost faptul că acesta nu a organizat în continuare procese publice, în special pentru „centrul de rezervă" al dreptei, și nici un al doilea proces al militarilor.[29]

S-ar putea crede că Ejov fusese însărcinat cu organizarea unui al patrulea mare proces și că el nu a reușit să-și îndeplinească îndatorirea. Dacă astfel ar fi stat lucrurile, atunci coincidența numirii lui Beria și procesul sau procesele secrete imediat următoare ar avea semnificația încheierii unui proiect nesatisfăcător de către noua conducere.

De cîtăva vreme însă Stalin împușcase membri marcanți ai Comitetului Central fără asemenea formalități și este greu de înțeles ce alte beneficii ar mai fi obținut în momentul respectiv, dintr-un nou proces public. Din procesul Buharin se desprinseseră toate lecțiile posibile. Cît privește un al doilea proces al militarilor, primul nu avusese un caracter public, iar al doilea nu putea fi anunțat exact în același fel. Într-adevăr, simplul fapt că noul lot de conspiratori din armată a fost lichidat fără un anunț public pare să demonstreze că Stalin nu mai resimțea această necesitate.

Orice planuri ar fi nutrit Stalin pentru viitor, este clar că în momentul acela el abandonase procesele publice de judecare a opoziționiștilor. Nici una dintre personalitățile deja arestate nu a fost adusă în fața instanței publice, deși se pare că majoritatea au fost supuse torturii pentru a mărturisi și au fost judecate în sesiuni ale Colegiului Militar cu durata de douăzeci de minute.

Probabil că mărturisirile sigure și durabile erau greu de obținut de la noii deținuți staliniști. Rudzatak (și Eihe după aceea) nu ar fi repetat în fața tribunalelor secrete care i-ar fi judecat în cele din urmă mărturisirile făcute sub tortură. Același lucru fusese valabil pentru cei căzuți victime fazei anterioare a Epurării, dar și atunci rămăsese un număr considerabil de confesori. Nici una din noile victime nu avea însă ce să-și reproșeze din punct de vedere al colaborării cu opoziționiștii și nu li se putea cere să „depună armele". Așa ceva fusese valabil numai pentru unul sau altul dintre deținuții de rangul doi din Procesul Buharin.

O dificultate trebuie să fi constat în faptul că cei din generația de mijloc erau încă ceva mai mult decît persoane nominalizate de Stalin sau membri ai anturajului său extremist. Erau oameni care încă își mai urmau convingerile politice, fideli conducătorului Stalin, dar neangajați față de ideea că aflarea acestuia la conducere era o problemă de dogmă ideologică. Spre deosebire de oamenii din generația anterioară, adunați de Stalin și împotriva cărora el putea de cele mai multe ori să exercite un șantaj, aproape toate cadrele tinere erau în siguranță privind conștiința nevinovăției lor politice și generale (dacă nu din punctul nostru de vedere, cel puțin dintr-al lor).

Toată toamna, comisarul NKVD a continuat să apară cu vechea lui prestanță; de fapt, deseori el era menționat mai presus decît poziția lui oficială în cadrul Biroului Politic — uneori înaintea lui Mikoian, Andreev și Jdanov.

Ejov și-a aplicat în continuare tactica. Dimensiunile Epurării se extinseseră, pînă cînd au ajuns, în cele din urmă, la asemenea proporții monstruoase, încît Stalin însuși trebuie să fi socotit că venise momentul să mai relaxeze situația. Aceasta era o problemă politică majoră: schimbările din mijlocul

verii au reprezentat probabil doar prime mișcări înspre o alternativă, bazate mai curînd pe anumite eșecuri, decît pe deslușirea apropierii întregii terori de un termen final.

DIPLOMAȚII

Între timp, un alt proces despre care se vorbea deja nu a mai avut loc. După procesul Buharin, se zvonise că urma un proces special al diplomaților, centrat pe figura lui Antonov-Ovseenko. În realitate diplomații au fost abordați unul cîte unul, succesiv.

Diplomații sovietici avuseseră deja foarte mult de suferit. Tairov, de exemplu, ambasadorul în Mongolia, fusese împușcat în iunie 1937. Atît Krestinski cît și Sokolnikov fuseseră adjuncți ai comisarului poporului pentru Afaceri Externe. Karahan fusese ambasador la Berlin. Diverse alte figuri mai puțin importante fuseseră implicate în procese — Scilenov[30], de exemplu, despre al cărui caz se afirmase în rechizitoriul prezentat în procesul Buharin că va fi supus unei proceduri speciale. În procesul Buharin au mai fost implicați Iurenev, ambasador la Berlin; Bogomolov, ambasador în China, și Sabanin, directorul departamentului juridic al Comisariatului Poporului pentru Afaceri Externe.[31] (Iurenev și Bekzadian, ambasadorul în Ungaria, s-au numărat printre victimele masacrului din iulie 1938.)

La Comisariatul pentru Externe a fost numit șef al serviciului personal un ofițer NKVD, Vasili Korjenko[32]; el și familia lui s-au mutat în casa lui Krestinski de la Moscova.[33] Tratamentul la care era supus personalul Comisariatului pentru abateri relativ minore a fost interesant descris într-un articol sovietic din perioada Hrușciov.

V. N. Barkov era de multă vreme șeful departamentului de protocol:

> Odată, la instrucțiunile lui Dekanozov, pe atunci adjunct al comisarului poporului pentru Afaceri Externe și, după cum s-a văzut ulterior, unul dintre cei mai activi membri ai grupului lui Beria, Barkov trebuia să întîlnească un corespondent străin. Conform regulamentului în vigoare, în ziua discuției cu corespondentul, Barkov trebuia neapărat să stea de vorbă cu Dekanozov, dar Dekanozov nu era de găsit. Supunîndu-se ordinelor primite, Barkov s-a întîlnit cu corespondentul.
>
> A doua zi el a fost convocat de Dekanozov.
>
> — Cine ți-a dat permisiunea directă pentru interviu?
>
> — Nu v-am putut găsi nicăieri.
>
> — Probabil că nu te-ai străduit prea mult.
>
> Perdaful a continuat mult timp. Barkov și-a ieșit din fire și a spus:
>
> — Dar în ziua aceea nu ați fost de găsit!
>
> — Așa deci! a exclamat Dekanozov amenințător și a pus capăt întrevederii.
>
> În ziua aceea Barkov nu s-a mai întors acasă. Rudele l-au mai văzut abia după optsprezece ani.[34]

Începînd din 1937 și pentru tot restul vieții, comisarul poporului însuși, Litvinov, a stat cu revolverul în mînă „astfel încît, dacă suna soneria la mijlocul nopții, să nu fie nevoit să suporte consecințele"[35]. Adjunctul comisarului poporului, V. S. Stomoniakov, a încercat să se sinucidă în momentul cînd a fost arestat și a murit în spitalul închisorii.[36]

Diplomații dispăreau cu zecile. Ei avuseseră într-adevăr contacte cu străinii, astfel că prezumția vinovăției lor era, potrivit standardelor lui Ejov, copleșitoare. Diplomații erau rechemați și împușcați; în memoriile sale Ehrenburg afirmă că puțini au scăpat.[37] El numește nouă pe care i-a cunoscut personal și pe care Stalin i-a lichidat.

Dar nu s-a desfășurat nici un proces. Antonov-Ovseenko, mai ales, a fost supus unei proceduri de rutină. Pînă în 1917 el fusese menșevic. Condusese două rebeliuni locale, în 1905 și 1906, și tot în 1906 fusese condamnat la moarte. După aceea fusese arestat de mai multe ori pentru activitate ilegalistă. (Trebuie să spunem că dosarul lui arată cît de greșită este noțiunea că menșevicii erau inactivi în plan politic numai pentru că vederile lor privind organizarea unui partid erau diferite de ale lui Lenin). Alăturîndu-se bolșevicilor în 1917, Antonov-Ovseenko condusese atacul asupra Palatului de Iarnă, care a dus la răsturnarea guvernului provizoriu.

El a fost cel care a năvălit în sala guvernului anunțînd: În numele Comitetului Revoluționar Militar, vă declar arestați." În războiul civil fusese comandant pe frontul ucrainean, iar ulterior a devenit șef al Administrației Politice a Armatei.[38] În această calitate l-a sprijinit pe Trotki și a fost înlocuit cu Bubnov. A rămas trotkist pînă în 1928 cînd a cedat, ca atîția alți opoziționiști. De atunci lucra în funcții de stat și diplomatice, către sfîrșit în Spania.

Antonov-Ovseenko a fost ținut într-o celulă de la etajul trei al închisorii Butîrka. Era bolnav și (așa cum s-a afirmat de multe ori despre deținuții subnutriți și supuși unor interogatorii prelungite) avea picioarele umflate. Dar își menținea starea de spirit și îi întreținea pe colegii de celulă cu povestiri despre Lenin, revoluția din octombrie și războiul civil din Spania. Unul dintre colegi a fost Iuri Tomski (fiul cel mic al lui Mihail Tomski), care a relatat despre ultimele zile ale lui Antonov.[39] La interogatoriu, Antonov a refuzat să semneze, deși protocoalele anchetei au însumat în final trei sute de pagini. Într-o zi, cînd se parcurgeau aceste protocoale, s-a întîmplat ca în biroul anchetatorului să fie deschis aparatul de radio. Omul NKVD-ului, I. I. Șneiderman, l-a numit pe Antonov „dușman al poporului". Prizonierul a replicat: „*Tu* ești dușman al poporului. Ești un adevărat fascist." La radio a început transmisia unui miting. „Ascultă! Ascultă cum ne sărbătorește poporul. Oamenii au încredere în tot ce facem noi, iar tu vei fi anihilat. Poftim, a adăugat omul NKVD-ului, am luat și o medalie pe seama ta" (Ordinul Steaua Roșie, pe Lista onorurilor din 19 decembrie 1937).[40]

Antonov-Ovseenko a fost condamnat la zece ani împreună cu grupul executat în perioada 8–10 februarie 1938, dar a fost de fapt împușcat. Pe cînd

era luat din celulă pentru a fi dus la execuție, el și-a scos paltonul, pantofii și haina și le-a împărțit celorlalți deținuți, apoi a afirmat (ne spune tînărul Tomski); „Vă rog, pe oricare dintre voi care veți fi eliberați, să spuneți poporului că Antonov-Ovseenko a fost bolșevic și a rămăs bolșevic pînă în ultima zi." Gardianul șef l-a dus de acolo.

Antonov fusese el însuși procuror general la începutul anilor '30. El a trebuit să aștepte douăzeci și cinci de ani pentru ca mesajul lui către poporul rus să fie făcut public. Cu toate acestea, a avut noroc. Menșevicii care au murit în lagăre după procesul din 1931 sau socialist revoluționarii, precum Spiridonova, nu au avut parte de o asemenea reabilitare.

Între timp, alți diplomați au fost chemați în țară pentru a fi executați. Ministrul sovietic la București, Ostrovski, a ezitat să se întoarcă la Moscova, dar a revenit cînd Voroșilov, alături de care luptase în războiul civil, i-a garantat personal securitatea. A fost arestat de îndată ce a ajuns la granița[41], deși nu a fost condamnat decît la lagăr.[42] Printre ceilalți dispăruți s-au numărat trimișii la Varșovia, Kaunas, Helsinki, Kabul, Copenhaga și Riga.[43]

Veteranul flotei baltice, Mihail Raskolnikov, era ambasador în Bulgaria, unde ofițerul NKVD trimis să efectueze epurarea legației i-a implicat pe toți, de la șofer, Kazakov, pînă la atașatul militar, colonelul Suhorukov.[44] Raskolnikov a refuzat să se întoarcă în Rusia cînd a fost rechemat, în aprilie 1939. El a fost totuși reabilitat în perioada lui Hrușciov (apoi a fost reintegrat în categoria trădătorilor și încă o dată reabilitat, definitv, în 1987). Probabil că acest lucru s-a datorat în parte modului în care s-a remarcat în revoluție și în războiul civil, lipsei oricărei legături cu opoziția și morții lui cîteva luni mai tîrziu (septembrie 1939). Chiar și Ehrenburg scrie în memoriile lui că l-a întîlnit în momentul cînd Raskolnikov se hotărîse să rămînă în străinătate și că simpatizase cu poziția acestuia. Raskolnikov i-a trimis lui Stalin o scrisoare ofensivă, publicată în ziarul *Novaia Rossia* al emigrației, la 1 octombrie 1939, după moartea lui, precum și o declarație mai moderată, apărută în altă publicație a emigrației, *Poslednie Novosti*, la 26 iunie 1939. În aceasta din urmă, el îi spune ferm lui Stalin: „Știi bine că Piatakov nu a zburat la Oslo" — arătînd că în cercurile partidului se cunoșteau și se discutau multe.

COMSOMOLUL

O organizație importantă a rămas sub conducerea stalinistă inițială, Comsomolul.

Kosarev fusese trimis de Stalin să efectueze epurarea Comsomolului leningrădean după înfrîngerea lui Zinoviev la Congresul al XIV-lea al Partidului, din decembrie 1925. În 1926 blocul opoziției făcuse o încercare de a-și asigura sprijinul tineretului și studenților. Cea mai mare parte a grupului de

protest „troțkist" era formată din tineri intelectuali care au atacat controlul partidului asupra Comsomolului. Jumătate din membrii Comitetului Comsomolului din Leningrad au fost dați afară.

Kosarev fusese denunțat cu nerușinare de Kotolinov, pe atunci unul dintre zinovieviștii importanți din acel organism, pentru tactici de curată intimidare. El a continuat să le practice la Moscova, devenind secretar al Comitetului Central al Comsomolului în 1927, iar în 1929 secretarul lui general.

Din acel moment, organizația a devenit o unealtă supusă secretarului general, un fel de „Stalinjugend". Nici acest lucru nu a fost suficient, Stalin susținînd că „sarcina primordială a întregii munci educative a Comsomolului era de a căuta și a recunoaște dușmanul, care trebuia să fie eliminat apoi cu forța, prin metode de constrîngere economică, izolare organizatorică și politică și prin metode de distrugere fizică"[45]. De fapt, el dorea ca organizația să devină un ajutor din partea tineretului pentru NKVD.

La 21 iulie 1937 Kosarev a fost chemat de Stalin și Ejov, care i-au ținut un discurs de o oră și jumătate despre rolul necorespunzător jucat de organizația de tineret în organizarea vigilenței și a denunțurilor.[46] Kosarev a făcut tot ce i-a stat în puteri pentru a satisface solicitările celor doi.

Atunci a avut loc procesul unor membri ai Comitetului Central al Comsomolului: Lukianov, secretar al Comsomolului din Moscova; Saltanov, redactorul șef al ziarului *Comsomolskaia pravda* și alții.[47] În Ucraina conducerea tineretului trecuse deja prin epurări în ianuarie, aparent în legătură cu delictele lui Postîșev. La 22–25 iulie Comitetul Central al Comsomolului ucrainean a fost pur și simplu dizolvat: organizația contrarevoluționară a acestuia fusese condusă de prim-secretarul S. Andreev[48], care a fost împușcat cu prilejul unei execuții în masă, la 27 noiembrie 1937.

La nivel regional, cînd s-a făcut curățenie în Comsomolul de la Smolensk, în octombrie 1937, s-a spus:„Fasciștii, care pătrunseseră pînă în Comitetul Central al Comsomolului, au fost dați acum în vileag." La 11 octombrie 1937, noul prim-secretar local, Manaev, a raportat că predecesorii lui, „dușmanii poporului Kogan și Prihodko", subminaseră 700 de organizații colhoznice ale Comsomolului. Institutele Pedagogice, școala tehnică, școlile intermediare fuseseră „infiltrate" cu oameni ostili, la fel ca și organizațiile de pionieri. Unul după altul, secretarii locali au fost înscriși pe listele criminalilor. Fuseseră înlocuiți deja între jumătate și două treimi din membrii comitetelor și secretarii organizațiilor.

Manaev însuși a fost criticat sub învinuirea că dăduse bani pentru tratament medical unor dușmani ai poporului aflați sub arest și pentru „încetineală criminală" în depistarea dușmanilor. Reprezentantul Moscovei a afirmat că munca necorespunzătoare a organizației regionale a fost posibilă datorită faptului că printre membrii ei se mai aflau încă dușmani care rămîneau de descoperit.

Discuția s-a transformat într-un torent de denunțuri. Delegatul de la Viazma, menționînd în trecere că raionul lui pierduse cinci secretari în ultimii cîțiva

ani, l-a atacat pe deținătorul din acel moment al funcției ca fiind „total corupt" și „poligam". Deși numeroase persoane ostile fuseseră excluse, nu se produsese decît o mică incizie, la suprafață. Cît îi privește pe profesori, un alt delegat a pretins că din cei 402 existenți în raion, 180 erau elemente ostile.[49]

Pe măsură ce denunțătorii luau cuvîntul, Kosarev a constatat că unii erau mai entuziaști decît el însuși.

O tînără pe nume Mișakova, din *aparatul* Comsomolului, instigată (după cum s-a spus mai tîrziu) de Malenkov, a încercat să compromită și să-i distrugă pe cei numiți de Kosarev la conducerea organizațiilor comsomoliste din Republica Ciuvaș. Kosarev a intervenit direct, a prevenit epurarea și a îndepărtat-o pe Mișakova. Ea i-a scris lui Stalin la 7 octombrie 1938. Două sau trei zile mai tîrziu a fost invitată la Șkiriatov, pe care Stalin îl delegase să examineze cazul.

Întregul incident, aranjat fără îndoială în prealabil, a fost utilizat pentru ruinarea completă a ultimului mic grup de putere ce trecuse nevătămat prin perioada Ejov. La 6 noiembrie, în *Pravda* s-a scris prompt despre un discurs rostit de Kosarev la un ceremonial în plenul Comsomolului. La 19–22 noiembrie a avut loc o plenară a Comitetului Central al tinerilor comuniști. Au fost prezenți Stalin, Molotov și Malenkov. Stalin i-a luat ferm apărarea Mișakovei și a transformat ocazia într-un atac violent împotriva lui Kosarev. Cîteva zile mai tîrziu, a fost arestată majoritatea acelui comitet central. Beria personal a venit să-l ridice pe Kosarev; era prima oară cînd făcea așa ceva.[50] Faptul este cu certitudine semnificativ, la fel ca și absența numelui lui Ejov din întreaga anchetă. Comisarul de poliție urma să cadă. Potrivit unei surse din NKVD, Kosarev era acuzat de a fi complotat împreună cu el.[51]

În 1939 Mișakova era secretară a Comsomolului și în această calitate a putut să relateze întîmplarea, căreia i s-au adăugat referiri la „banda lui Kosarev", în cadrul Congresului al XVIII-lea, ca un tribut adus simțului dreptății, ce-l caracteriza pe Stalin. În momentul acela Kosarev fusese deja împușcat, după ce fusese torturat de anchetatorul NKVD Șvarțman.

Epurarea conducerii instaurate de Kosarev a fost interpretată, sub aspect social, ca îndepărtarea unui autentic cadru tînăr, chiar dacă stalinist, în favoarea unui nou conformism și antiegalitarism asociat fiilor noii birocrații.[52]

Așa cum se întîmplase și în cazul seniorilor, Comitetul Central al Comsomolului a fost devastat: din 93 membri plini aleși în 1936, 72 au fost arestați; din 35 membri supleanți, au fost arestați 21; 319 din cei 385 de secretari regionali ai organizației au fost „reprimați", la fel ca și 2 210 din cei 2 750 secretari raionali.[53]

Desigur, și conducătorii Comsomolului din perioada anterioară lui Kosarev au avut o soartă rea. Cel care a fost inițial prim-secretar, E. V. Țetlin, fusese exclus din partid ca deviaționist de dreapta în 1933 și arestat, dar a fost eliberat și reprimit; arestat din nou la 16 aprilie 1937, el a fost condamnat la 2 iunie 1937, la zece ani de Colegiul Militar și la moarte de Troica NKVD

locală, la Ivanovo, la 16 septembrie 1937. Succesorul lui, O. L. Rîvkin, a fost condamnat la moarte de Colegiul Militar la 7 august 1937. Al treilea, L. A. Șatki, a fost condamnat la cinci ani de Comisia Specială în martie 1935 și (după cum am văzut) la moarte de Colegiul Militar la 10 ianuarie 1937. P. I. Smorodin, următorul, pe care l-am întîlnit deja în cariera lui ulterioară de la Leningrad, a fost împușcat la 22 februarie 1939. Al cincilea, N. P. Ceaplin, a fost „reprimat" și a murit la 25 septembrie 1938. Următorul, A. I. Milceakov, a stat numai șaisprezece ani într-un lagăr de muncă și a supraviețuit.[54]

O ULTIMĂ LOVITURĂ ÎMPOTRIVA ARMATEI

Armata din Extremul Orient nu fusese tratată la fel cu restul trupelor. Din motive strategice ea fusese organizată într-o oarecare măsură ca entitate independentă și constituia singurul mare corp de trupe comandat de un mareșal — durul și competentul Blüher, om cu mare experiență practică.

Blüher, al cărui nume sugerează o origine germană, provenea de fapt dintr-o familie rusă curată. Bunicul lui, țăran, primise numele printr-o fantezie a moșierului lui, pe vremea iobăgiei.[55] Ca o ironie, Blüher avea ceva din ținuta unui neamț. Era tuciuriu și grizonat, cu fața pătrată și lată, cu o mustață întinsă, tăiată scurt, ca aceea de *feldwebel*, acoperindu-i în întregime buza superioară. Avea pe atunci patruzeci și opt de ani.

Blüher fusese muncitor într-o fabrică de vagoane și la vîrsta de numai douăzeci de ani ispășise o condamnare de treizeci și opt de luni pentru conducerea unei greve. S-a evidențiat pentru prima oară cînd, împreună cu Kuibîșev, a înființat o enclavă bolșevică izolată în mijlocul unei mulțimi de soldați ai armatei albe, în regiunea Samara. În distinsa carieră din timpul războiului civil, care a urmat, s-a numărat printre primii care au primit Ordinul Steagul Roșu. Ulterior, sub pseudonimul Galen, a fost consilierul militar șef al lui Chiang Kai-shek. Se spune că în anii 1930 s-a opus colectivizării în Extremul Orient din motive militare și, bucurîndu-se de sprijinul lui Voroșilov, a obținut unele scutiri pentru acele zone; s-a vorbit de asemenea despre legături cu Sîrțov.[56]

În timp ce Blüher se afla încă la Moscova, în iunie 1937, în legătură cu „procesul" Tuhacevski, NKVD-ul a lovit armata lui. Noul lui șef de stat major, Sangurski, a fost implicat, se spune (împreună cu secretarul de partid din Teritoriul Extremului Orient, Kutev), în ceea ce Stalin a considerat un fel de intrigă politică îndreptată împotriva conducerii.[57] A fost arestat și torturat. Potrivit unei alte relatări, el a implicat literalmente sute de ofițeri, iar în 1938 și-a retras mărturisirea, afirmînd că sabotorii din NKVD încercau să slăbească armata.[58] Se știe despre Sangurski că era încă în viață în 1939, la închisoarea din Irkuțk[59], plin de remușcări pentru că, sub tortură, denunțase atît de mulți ofițeri spunînd despre ei că participaseră împreună la conspi-

rații. I s-a adus atunci o nouă acuzație — aceea de a fi complotat alături de Ejov pentru distrugerea armatei!

O dată cu Sangurski au căzut adjunctul comandantului de stat major, comandantul pentru pregătirea de luptă și șeful serviciului de informații. În toamna anului 1937, Ingaunis, comandantul forțelor aeriene din Extremul Orient, se afla și el la Butîrka, după torturi sălbatice la Lefortovo, și mărturisise acțiuni de spionaj. Subofițerul NKVD care îi smulsese însemnele gradului și medaliile la Lubianka a afirmat: „Uite, au dat medalii la tot felul de porci contrarevoluționari!"[60] A fost arestat de asemenea și șeful Administrației Politice a Armatei. Simultan, au fost capturați majoritatea membrilor conducerilor politice ale regiunilor estice.

Chiar și în aceste condiții, în armată cel puțin, această etapă a durat numai aproximativ cinci săptămîni și nu a avut intensitatea sau amploarea din celelalte raioane militare, încheindu-se o dată cu revenirea lui Blüher la post.

Căci între timp apăruse un alt considerent, și mai important: la 30 iunie izbucniseră lupte între patrulele trupelor sovietice și ale celor japoneze pe Amur, iar la 6 iulie japonezii au ocupat Insula Balșoi de pe acest rîu. În pofida protestelor, rușii nu au făcut nici o încercare de a-i alunga. Este cert că a fost vorba despre o acțiune de tatonare a elementelor militare japoneze, care erau de părere că epurarea paralizase în mare măsură capacitatea locală de luptă a sovieticilor.

Blüher a început fără întîrziere să repare pe cît posibil dezordinea deja instaurată. Execuția lui Tuhacevski, urmată de arestările din armata Extremului Orient, îl deprimaseră profund.[61] Dar în fața amenințării militare, Stalin nu a mai luat alte măsuri împotriva lui, pentru moment.

În timpul iernii au fost operate diverse arestări. Comandantul de corp de armată Rokossovski fusese bătut pînă la pierderea cunoștinței și tîrît la închisoare, împreună cu mai mulți alți ofițeri din unitatea lui. Cînd Rokossovski a apărut în fața unei „instanțe", președintele acesteia a spus că deținea mărturia unuia dintre cei care conspiraseră împreună cu el, Adolf Kazimirovici Iușkevici, și care recunoscuse că împreună cu Rokossovski aparținuse unui centru contrarevoluționar și avuseseră anumite instrucțiuni și sarcini.

— Mortul poate depune mărturie? a întrebat Rokossovski atunci cînd i s-a permis să vorbească.

— Ce vrei să spui prin mortul?

— Ei bine, Adolf Kazimirovici Iușkevici a fost ucis în 1920 la Perekop. I-am spus anchetatorului că Iușkevici a făcut parte din Corpul de Cavalerie, dar din întîmplare am uitat să-i spun de moartea lui.[62]

Rokossovski a fost condamnat doar la închisoare și s-a numărat printre cei destul de norocoși care au fost eliberați după diminuarea tensiunii.

Între timp situația se înrăutățea.

Comandantul de corp de armată Hakanian, șeful Administrației Politice a Armatei din Extremul Orient, a fost arestat la 1 februarie 1938. La sfîrșitul lui iunie 1938, cînd epurarea se desfășurase în toate celelalte părți ale armatei și ale țării, Mehlis a ajuns la Habarovsk însoțit de un grup de comisari politici noi. În același timp, sinistrul Frinovski a apărut și el, într-un tren special, împreună cu o mulțime de NKVD-iști. Ei începeau marea epurare a armatei Extremului Orient, de care fuseseră frustrați în 1937.[63]

Mehlis și Frinovski și-au distrus pentru început propriii reprezentanți. Mehlis i-a înlocuit pe ofițerii din administrația politică; despre „banda Gamarnik-Bulin" s-a spus mai tîrziu că a fost deosebit de activă în Extremul Orient.[64] Frinovski i-a arestat și împușcat pe cei șaisprezece principali ofițeri NKVD din regiune. El s-a încăpățînat mai ales din cauza unui personaj foarte important. Șeful NKVD-ului din Extremul Orient era G. Liușkov, fost adjunct al șefului departamentului politic secret sub Molcianov, în zilele procesului Zinoviev. Unul dintre puținii de asemenea rang rămași din regimul Iagoda, el fusese cruțat pînă atunci datorită relațiilor prietenești cu Ejov. De această dată decisese că a sosit momentul să nu-și mai forțeze norocul și la 13 iunie s-a strecurat peste granița Manciuriei avînd asupra sa o mare cantitate de informații secrete pentru japonezi.[65]

După ce au pregătit forțele polițienești și politice de atac, emisarii lui Stalin au dat asaltul asupra armatei propriu-zise. Cei nou numiți de Blüher și comandanții au fost arestați la grămadă. Comandantul adjunct, noul șef de stat major, noul comandant al aviației, Pumpur — care luptase în Spania — și cel mai important comandant de armată, Levandovski, recent transferat din Caucaz, toți au dispărut. (Pumpur a fost eliberat mai tîrziu, dar a fost arestat din nou și împușcat în 1942.) Acum nu se mai punea însă numai problema cîtorva superiori. Au fost arestați 40 la sută din comandanți, pînă la nivelul regimentelor, 70 la sută din comandamentele de divizie și de corp de armată și peste 80 la sută din personalul de front; camioanele NKVD-ului făceau raiduri în cartierele ofițerești noapte de noapte. În scurt timp Blüher a rămas „printre ruinele a ceea ce fusese cîndva corpul lui de comandă"[66].

Încă o dată el a fost păsuit, și pentru aceleași motive ca și mai înainte. Japonezii au profitat de șansă și la 6 iulie 1938 au lansat o ofensivă cu obiectiv limitat, Lacul Hassan.

Din fericire mai existau cîțiva ofițeri competenți care supraviețuiseră sau fuseseră transferați în zonă — în special comandantul de corp de armată Știern, nu de mult consilier militar șef în Spania, care primise acum comanda uneia dintre armatele în jurul căreia s-a reorganizat frontul lui Blüher. El a avut timp să se distingă în luptă, să raporteze acest lucru la Congresul Partidului și chiar să fie ales în noul comitet central, înainte să dispară la rîndul lui.

După cinci săptămîni de lupte intermitente, trupele din Orientul Mijlociu au reușit la început să oprească înaintarea japonezilor și apoi să îi respingă.

La 11 august lupta se sfîrșise. O săptămînă mai tîrziu Blüher a fost chemat la Moscova.[67]

„Ruta aeriană Stalin", deschisă cu atîta pompă pe vremea procesului Zinoviev, era folosită într-un scop tipic Secretarului general. Un pilot, Alexander Golovanov, ulterior ridicat la rangul de prim mareșal al Forțelor Aeriene Sovietice, fusese pus la dispoziție de către NKVD, pentru călătoriile urgente ale membrilor Comitetului Central și guvernului. În 1935 și 1936 lucrase în administrația lagărelor de muncă din Siberia. Acum îi fusese dată în îngrijire o aeronavă cu mai multe motoare, care în 1937 și 1938 a fost folosită pentru transportul oficialităților arestate din Extremul Orient și din alte părți.[68] În ultima vreme îi transportase pe subordonații lui Blüher și escortele lor din NKVD înapoi la Moscova.

Mareșalul însă s-a deplasat cu trenul. El nu fusese încă arestat. La sfîrșitul lunii decembrie a prezentat un raport sovietului militar al Comisariatului Poporului pentru Apărare. „Critica era dură și unilaterală." Voroșilov l-a atacat, în timp ce Stalin, care pînă atunci îi luase întotdeauna apărarea, a rămas tăcut. Apoi Voroșilov l-a informat că nu urma să se întoarcă în Extremul Orient, ci să rămînă la dispoziția Sovietului Revoluționar Militar pînă se găsea „un post corespunzător pentru un mareșal". Între timp, trebuia să plece în concediu la Soci, o stațiune din Caucaz.[69]

Blüher i-a telegrafiat soției să revină, adăugînd că nu se simțea prea bine și a pus deoparte o sumă de bani pentru ea, în cazul cînd avea să fie arestat. Pentru că acum erau șanse mari în acest sens. Soția și familia i s-au alăturat curînd, împreună cu fratele lui, Pavel, comandantul unei unități a forțelor aeriene din Extremul Orient. Între timp el aflase deja despre arestarea comandantului de armată Fedko, adjunctul comisarului pentru Apărare, care a fost se pare asociată într-un fel propriei lui arestări. Fedko a opus rezistență armată și a ordonat gărzii lui să țină oamenii NKVD-ului în bătaia puștilor pînă cînd i-a telefonat lui Voroșilov; acesta i-a spus să se predea „deocamdată".[70]

La 22 octombrie, la ordinul personal al lui Stalin[71], patru bărbați îmbrăcați în costume civile negre au intrat în casa lui Blüher și au arestat întreaga familie. Blüher și soția lui au fost duși la Lefortovo, unde Beria a condus personal primele cercetări. Apoi Blüher a fost interogat fără întrerupere de mai mulți ofițeri NKVD care lucrau cu schimbul. Îl acuzau că făcuse spionaj pentru Japonia din 1921 și că plănuise să fugă în această țară cu ajutorul fratelui său de la forțele aeriene, Pavel (cel puțin această a doua acuzație nu era total neplauzibilă; doar Liușkov făcuse exact același lucru). Apoi i s-a spus Mareșalului că, pe lîngă restul familiei lui, la Leningrad fusese arestată și fosta lui soție, Galina. (El își luase pseudonimul Galen de la numele ei.)[72] În afara faptului că a făcut uz de toți acești ostatici, NKVD-ul i-a oferit o tentație: dacă mărturisea, avea să scape cu o condamnare de zece ani. Dar el a refuzat să semneze protocolul.[73]

La 28 octombrie 1938 s-au acordat medalii eroilor luptelor recente din Extremul Orient, inclusiv lui Ștern. Adevăratul erou era între timp supus unor torturi severe de către anchetatorii NKVD-ului.

De această dată NKVD-ul nu a avut motiv să însceneze ori să recurgă la graba cu care se desfășurase în mai – iunie 1937 epurarea grupului Tuhacevski. Și, spre deosebire de procedura aplicată nu numai în acel caz, ci chiar și execuțiilor militare din iulie 1938, aflăm dintr-o publicație sovietică recentă, din perioada Hrușciov, că Blüher a fost ucis „fără să fie judecat sau condamnat"[74]. S-a spus de asemenea că „interogatoriul fără întrerupere a șubrezit sănătatea acestui bărbat curajos"[75]. Și tot acum ni se spune că pînă la 6 noiembrie fusese bătut în așa hal încît devenise „de nerecunoscut" și că a murit ca urmare a „bătăilor inumane", dar fără a semna vreo mărturisire.[76] (Fedko și Hakanian, presupușii lui asociați, aveau să fie executați abia în februarie următor.)

Soția lui, Glafira, a petrecut șapte luni în izolare la Lubianka[77], apoi opt ani în lagăre, dar a supraviețuit. Fiica lor, în vîrstă de cinci ani, a fost trimisă la un orfelinat al NKVD-ului de la Kemerovo, unde în cele din urmă a fost găsită de mama ei, prima mamă care a apărut vreodată acolo.[78]

Au circulat permanent zvonuri că Blüher, sau cîțiva dintre ofițerii din anturajul lui, s-au gîndit serios la o revoltă. Nu există dovezi certe în acest sens, deși Liușkov a dat japonezilor informații despre „grupările opoziționiste" din Siberia. Multe din aceste date au fost văzute și transmise înapoi la Moscova de spionul sovietic Richard Sorge. Indiferent dacă a fost vorba despre fapte sau doar despre speculații, se pare că ele au sosit la timp pentru a fi folosite împotriva lui Blüher.[79]

Adevăratele motive care au dus la declanșarea procedurilor împotriva Mareșalului par să fi fost relativa independență de gîndire a soldatului și (ca membru al Comitetului Central) a politicianului aflat într-o funcție care îi conferea putere și influență. Căderea și moartea lui marchează sfîrșitul ultimei și firavei speranțe de acțiune împotriva lui Stalin. La începutul lui noiembrie pe listele oficiale ale conducerii militare se aflau Voroșilov, Mehlis, Șceadenko, Șaposnikov, Budionîi, Kulik, Timoșenko.[80] Pentru prima oară, agenții epurării figurau înaintea soldaților supraviețuitori. Cîteva zile mai tîrziu, aceeași ordine de pe liste conține o inserție cu atît mai jignitoare și simptomatică: Frinovski, pentru scurtă vreme devenit comisar al poporului pentru Marina Militară, imediat după Voroșilov.[81]

CĂDEREA LUI EJOV

Primele mișcări fățișe împotriva lui Ejov au avut loc la sfîrșitul lunii octombrie. Kaganovici și alții l-au convins pe Stalin să numească o comisie secretă a Comitetului Central care să întocmească un raport despre NKVD.

Membrii comisiei erau Molotov, Beria, Vîșinski și Malenkov. Raportul a fost prezentat la mijlocul lui noiembrie, în termeni ostili lui Ejov: două rezoluții secrete ale Comitetului Central criticau neregulile metodelor de anchetare și solicitau „recrutarea unor oameni cinstiți" în agențiile de securitate. În următoarele cîteva săptămîni mai mulți subalterni ai lui Ejov au fost îndepărtați din posturi.[82] În sfîrșit, la 8 decembrie 1938 s-a anunțat că atotputernicia acestuia, deopotrivă meschină și însetată de sînge, se sfîrșise. El a fost înlocuit în funcția de comisar al poporului pentru Afaceri Interne de Beria, păstrîndu-și numai Comisariatul pentru Transporturile Navale.

O perioadă de timp Beria a apărut împreună cu Ejov la tribune și pe listele oficiale. În ianuarie Ejov coborîse pe aceste liste înapoi la poziția „corectă", fiind ultimul dintre membrii supleanți ai Biroului Politic (Hrușciov era absent, fiind la Kiev). La 22 ianuarie a fost menționat public ultimul în prezidiul constituit cu prilejul comemorării morții lui Lenin.[83]

Deși nu fusese delegat la al XVIII-lea Congres al Partidului, în martie, a fost totuși prezent ca membru al Comitetului Central care își încheia mandatul. Iar cînd „Adunarea seniorilor" din Congres, sau neoficialul Consiliu al bătrînilor, s-a întrunit pentru a propune numele candidaților pentru noul Comitet Central, a fost înaintat și acela al lui Ejov. Nu au existat obiecții pînă cînd Stalin nu a spus că îl considera neadecvat, pentru că Ejov era implicat într-un complot cu Frinovski și alții, urmărind să se folosească de garda de corp a lui Stalin pentru a-l asasina. Ejov a răspuns că el însuși dezvăluise acest complot. Dar Stalin i-a replicat că procedase astfel numai pentru a se acoperi și, mai mult, că arestase mulți oameni inocenți, protejîndu-i în schimb pe vinovați. Stalin a încheiat spunînd asistenței că, în opinia lui, Ejov nu era potrivit pentru a face parte din Comitetul Central, deși, desigur, ei erau cei care trebuiau să decidă.[84]

Ejov a fost arestat abia în aprilie, la Comisariatul pentru Transporturile Navale, unde prezidase colegiul dar nu luase parte la discuții; rămăsese tăcut și confecționase avioane de hîrtie. Este știut că a mărturisit de bună voie și i-a implicat pe alții, așa cum i s-a cerut. A fost acuzat că înscenase cazurile unor oameni nevinovați, că plănuise să-l ucidă pe Stalin și să acapareze puterea[85] și că fusese spion britanic încă din timpul războiului civil.[86] Dar nu a fost împușcat decît în anul următor.[87] Frinovski a rămas comisar pentru Marina Militară pînă cînd a fost îndepărtat și arestat, în martie. De altfel, aproape întreg grupul lui Ejov de la conducerea NKVD-ului a fost epurat pînă la sfîrșitul anului 1938. Aproximativ 150 dintre adepții lui au fost împușcați.[88]

În martie 1939 oamenii lui Beria acaparaseră deja toate funcțiile puterii; susținătorii lui gruzini ocupau principalele posturi din NKVD — la Moscova, Merkulov și Kobulov; la Leningrad, Goglidze; în regiunile maritime, Gvișiani; în Belarusia, Țanava.[89] Ei au format ceea ce avea să fie numit mai tîrziu „banda lui Beria", pînă în 1953, cînd au căzut toți împreună.

Numirea lui Beria este considerată de obicei data cea mai convenabilă pentru a marca sfîrșitul Marii Epurări. A lui Beria! — a omului care, chiar și în cercurile sovietice oficiale, reprezintă acum încarnarea terorii și a torturii. Și totuși, această convenție nu este complet lipsită de sens.

Îndepărtarea lui Ejov a fost doar un exemplu de eficiență stalinistă. Executarea majorității subordonaților lui sub Beria a fost un simplu fapt de mecanică politică. Pentru că în afară de Ejov înșuși și de cei numiți de el personal, actorii de frunte ai epurării, agenții lui Stalin, nu au avut de suferit. Șkiriatov, care acționase ca asistent al lui Ejov, a revenit pur și simplu la munca de partid și a murit, acoperit de onoruri, ca șef al comisiei de control a partidului, la un an după moartea lui Stalin însuși, în 1954. La rîndul lor Mehlis și Vîșinski au supraviețuit pînă în anii 1950. Cît îl privește pe Malenkov, el a avut o carieră înfloritoare în anii care au urmat, împreună cu rivalul lui, Jdanov.

De fapt, pe tot parcursul epurărilor Stalin a evitat responsabilitatea în ochii publicului. Iar acum, cînd Teroarea a ajuns cît de departe era de conceput că ar fi putut ajunge, el nu avea decît de profitat din sacrificarea omului care executase ordinele lui secrete, a omului pe care partidul și publicul îl învinuiau cel mai mult.

Ar însemna probabil să mergem prea departe dacă am compara situația cu regimurile despotice — amintind de favoritul bizantin care „în loc să primească recompensa vinovăției a căzut curînd în capcană și a fost distrus de viclenia atît de puternică a ministrului însuși, care și-a păstrat suficient cumpătul și mintea pentru a detesta instrumentul propriilor sale crime". Este posibil ca Ejov să nu-i fi plăcut prea mult lui Stalin, el nefiind unul dintre prietenii lui de chefuri. Dar ceea ce superiorul putea, fără îndoială, să disprețuiască era mai curînd capacitatea redusă de înțelegere politică a lui Ejov, decît deficiența lui morală. Comparația este posibilă mai degrabă cu vechea tradiție autocratică a debarasării de călăul care a ucis rivalii, atrăgîndu-și astfel ura supraviețuitorilor — un mod obișnuit de a acționa consemnat de istorie, pe care nefericitul Ejov nu a avut inteligența de a-l anticipa.

Așa cum am mai spus, la mijlocul anului 1938 NKVD-ul însuși dorea, la nivelul inferior, operațional, să pună capăt epurării, din motive evidente. În ritmul în care se desfășurau arestările, în numai cîteva luni avea să fie implicată practic întreaga populație urbană. Poliția secretă căzuse pradă propriului ei sistem. Ea nu putea să nu aresteze un om care era denunțat ca agent al lui Hitler. Iar un anchetator care nu cerea fiecărei victime numele complicilor ajungea nu peste multă vreme să fie acuzat de lipsă de vigilență sau de entuziasm. Deținuții trăseseră concluzia că, cu cît făceau mai multe denunțuri, cu atît era mai bine.

> Unii susțineau teoria neobișnuită potrivit căreia cu cît erau arestați mai mulți oameni, cu atît mai repede se va înțelege că toate acestea erau un nonsens, dăună-

tor Partidului... Vecinul cu care împărțeam patul de scînduri în lagărul de la Kolîma fusese înainte șeful Departamentului Politic de la Căile Ferate. El era mîndru că incriminase circa 300 persoane. Spunea, cum am auzit deseori în închisoarea de la Moscova, „cu cît e mai rău, cu atît e mai bine — așa, totul se va lămuri mai repede".[90]

În fapt, acest lucru a avut un oarecare efect în contextul căilor ferate (ca și în alte părți, fără îndoială). Liderii bielorusi s-au plîns că NKVD-ul arestase unul din doi șefi din domeniu și că sistemul era aproape paralizat.[91]

Weissberg povestește arestarea în primăvara anului 1938 a secretarului consiliului medical de la Harkov.[92] Om cu o memorie extraordinară, acesta cunoștea numele tuturor doctorilor din oraș și i-a denunțat pe toți, subliniind că poziția lui era foarte potrivită pentru a-i fi recrutat și faptul că, în orice caz, medicii proveneau în general din clase sociale ostile. A refuzat să-l nominalizeze pe vreunul conducător al complotului, asumîndu-și această funcție. Doctorul le-a spus colegilor de celulă că l-a inspirat în adoptarea acestui mod de acțiune ceea ce citise despre cazul unei vrăjitoare, care a făcut vîlvă în Germania pe vremea Inchiziției, cînd un tînăr teolog, acuzat de conspirație cu Diavolul, și-a recunoscut pe loc vinovăția și i-a denunțat drept complici ai săi pe toți membrii Inchiziției. Anchetatorii au fost lipsiți de posibilitatea de a-l tortura, pentru că el mărturisise, iar cazul a ajuns la arhiepiscop, care i-a pus capăt.

Un punct culminant al epurării în masă a fost atins în prima jumătate a anului 1938, iar în lunile următoare s-a manifestat o oarecare diminuare a presiunii. Nu este limpede dacă situația s-a datorat pur și simplu unei scăderi a avîntului la nivelul de jos, operațional, sau unei presiuni politice exercitate de sus asupra lui Ejov. Nemulțumirea lui Stalin față de Ejov a apărut fără îndoială la începutul verii, cînd s-au făcut probabil planurile de instaurare a lui Beria. Dar Stalin l-a lăsat pe Ejov în funcție, iar deținuții cu vechime vorbesc despre un punct culminant al brutalităților în septembrie.[93] În octombrie numărul sentințelor pronunțate de Colegiul Militar a crescut.[94]

Chiar înainte de oficializarea prăbușirii lui Ejov, de la Omsk a fost raportat un caz semnificativ: procurorul regional și asistentul lui au fost judecați pentru abuz de autoritate, arestări nejustificate și reținerea în închisoare a unor oameni nevinovați, uneori pentru perioade de timp de cinci luni. Fiecare a fost condamnat la doi ani de detenție.[95]

Această condamnare pare un triumf parțial al justiției. Cîteva execuții ale unor anchetatori NKVD care extorcaseră prin violență mărturisiri false au fost raportate ca simboluri ale sfîrșitului real al perioadei Ejov. Căpitanul Șiroki, de la NKVD-ul din Kiev, a fost condamnat după ce fusese avansat șef al NKVD-ului din Moldova. Una dintre închisori îl menționează ca fiind „un magistrat anchetator nu prea dur"[96]. Alți cinci NKVD-iști din Moldova au fost de asemenea împușcați.[97] Procese similare avuseseră loc și înainte, iar în toată perioada epurărilor discursurile erau pline de condamnări ale

persecuțiilor nedrepte. De această dată însă, demonstrația era evident intenționată. Totuși, cînd anumite oficialități din partid au dat frîu prea liber criticii metodelor aplicate de poliție, Stalin i-a înfrînat sever prin telegrama din 20 ianuarie 1939, explicînd că tortura era autorizată (vezi p. 153).

În același timp, s-a renunțat la anumite cazuri devenite o problemă mai mare decît meritau. De exemplu, pentru fizicianul Weissberg s-a iscat în Vest o agitație la care au subscris și oamenii de știință de stînga. Mai mult, documentele anchetei erau neadecvate și încurcate. Cazul a fost abandonat. (Weissberg explică circumstanțele în care au apărut dificultățile tehnice: cînd s-a acceptat, mai mult sau mai puțin, faptul că acuzațiile împotriva lui vor fi retrase, s-a constatat că existau douăzeci de martori care furnizaseră dovezi și că va fi necesară reînceperea audierii tuturor acestora, iar pînă atunci ei se împrăștiaseră desigur prin lagăre din întreaga țară.)

Rezultatul global al asumării de către Beria a conducerii NKVD-ului a fost eliberarea unei părți dintre cei ce-și așteptau judecata, măsură ce a făcut o impresie bună asupra populației. Dintre deținuții din lagăre, cu excepția cîtorva reabilitări speciale, precum ale unor militari în 1940, aproape nimeni nu a fost pus în libertate. Un ofițer NKVD, el însuși arestat, a anticipat următoarele:

> — Unii dintre noi vor fi eliberați numai pentru a se arăta clar că s-a produs o schimbare; restul vor ajunge în lagăre să-și efectueze restul sentințelor, ca și pînă acum.
> — Ce criterii vor aplica?
> — Întîmplarea. Oamenii încearcă întotdeauna să explice lucrurile printr-o anumită lege. Cînd ai privit din spatele scenei, așa cum am făcut eu, știi că în țara asta a noastră întîmplarea oarbă guvernează viața omului.[98]

Totuși, în orașele și satele Uniunii Sovietice, presiunea arestărilor în masă, operate la întîmplare, a scăzut simțitor. Țara fusese îngenuncheată, iar de atunci înainte un număr limitat de arestări ale unor oameni care dăduseră vreun motiv de suspiciune sau dovediseră lipsă de loialitate a fost suficient pentru a menține obiceiul supunerii și tăcerii.

În general, Beria a consolidat și instituționalizat acest sistem. El a făcut din „ejovșcina" nu atît o intervenție de urgență împotriva poporului, cît o metodă permanentă de conducere.

STALIN ȘI BERIA CONSOLIDEAZĂ

Membrii Biroului Politic aflați în închisori nu s-au numărat printre cei suficient de norocoși pentru a beneficia de căderea lui Ejov. În timp ce Ușakov și Nikolaev îl lucrau pe Eihe, colegul lor, Rodos, îi supunea pe Kossior și Ciubar unor „îndelungate torturi", conform „instrucțiunilor detaliate primite de la Beria"[99].

Rodos avea să fie descris de Hrușciov ca „o persoană josnică, cu creier de găină, complet degenerată din punct de vedere moral"[100]. Convocat în 1956 în fața Prezidiului Comitetului Central, el a afirmat: „Mi s-a spus despre Kossior și Ciubar că erau dușmani ai poporului și din acest motiv eu, ca judecător de anchetă, trebuia să-i fac să mărturisească acest lucru, că erau dușmani... consideram că execut ordinele partidului."[101] Hrușciov s-a arătat extrem de indignat de răspuns, dar în același timp aceasta este singura justificare pe care el însuși o dă activității proprii și a colegilor în aceeași perioadă.

Între 22 și 26 februarie, Kossior, Ciubar și alții s-au prezentat la proces împreună cu un alt grup de oficialități politice și militare, care a fost numit, se pare, „Centrul militar-fascist". Comandantul de corp de armată Hakanian a fost împușcat la 22 februarie, iar Mareșalul Egorov la 23 februarie (deși ni s-a spus de curînd că Egorov, despre care Ulrih îi raportase lui Stalin că fusese „judecat" și împușcat, a murit în timpul interogatoriului.[102] La 23 februarie a avut loc și execuția lui Kosarev, după un proces care a durat zece minute; el fusese torturat fără milă, dar nu mărturisise. Printre acuzații figura și aceea de spionaj pentru Polonia.[103] Probabil că restul conducerii Comsomolului a fost judecat în aceeași zi.

La 25 februarie au fost împușcați cei trei supraviețuitori ai ratatului Centru din Leningrad, înființat de Zakovski în 1937 — B. P. Pozern, P. I. Smorodin și A. I. Ugarov. Același lucru s-a întîmplat și cu ceilalți, inclusiv cu președintele Consiliului uzbek al Comisarilor Poporului, S. Seghizbaev.

La 26 februarie a venit rîndul lui Kossior, Ciubar și Postîșev. Kossior fusese dus de Ejov, aflat încă în funcție, la o „confruntare" cu Petrovski, în prezența lui Stalin. Complet dărîmat, Kossior recunoscuse că fusese spion polonez și, cu altă ocazie, terorist.[104] Postîșev mărturisise și el.[105] Printre ceilalți împușcați în ziua aceea s-a numărat comandantul de armată Fedko. El recunoscuse că fusese spion german, cînd Beria îl adusese pe Voroșilov să-l vadă la Lefortovo.[106] Tot atunci a fost împușcat și Mirzoian, după ce mărturisise că fusese agent al lui Buharin și îi implicase pe toți ceilalți lideri kazahi.[107]

Tot atunci au fost împușcați mai mulți reprezentanți de frunte ai NKVD-ului, precum Boris Berman (condamnat la 22 februarie).[108] Între aceștia și Zakovski (aspru torturat). Se spune că el ar fi fost spion britanic.[109] Printr-o ironie a soartei, se pare că Zakovski a pierit fiind implicat în același caz cu leningrădenii pe care intenționase să-i facă victime.

Ni se spune într-un articol recent din *Izvestia* că cei condamnați cu acel prilej au fost „duși direct în beciuri" și că „totul s-a petrecut cu asemenea rapiditate, încît abia fusese împușcat unul, cînd alți condamnați la moarte veneau deja pe coridor"[110].

Cei doi frați supraviețuitori ai lui Kossior, Kazimir și Mihail, au pierit la rîndul lor, ca și soția lui, Elizaveta, trecută pe „Lista 4" și împușcată[111]; despre soția unuia dintre frați s-a raportat că a încercat să se sinucidă cînd

a primit condamnarea la zece ani.[112] Fiul cel mai mare al lui Postîșev, Valentin, a fost împușcat, iar ceilalți copii au fost trimiși în lagăre de muncă.[113] Soția lui, Tamara, a fost torturată bestial noapte de noapte la Lefortovo, fiind de multe ori adusă înapoi în celulă cu tot spatele însîngerat și fără să poată merge.[114] Ea figurează în rapoarte ca împușcată. Soția lui Ciubar a fost și ea executată.[115] Soția lui Kosarev și fiica lui, în vîrstă de șaptesprezece ani, au fost condamnate la zece ani, iar socrul lui, rectorul Academiei de Comerț, a fost împușcat.[116]

A mai rămas un membru al Biroului Politic care, deși nu era văzut cu ochi buni, nu a fost arestat — Petrovski. De doi ani poziția lui era extrem de dificilă.

Între leningrădenii arestați în 1937 se afla și fiul lui cel mare, Piotr, editorul ziarului local *Leningradskaia pravda.* Petrovski, membru supleant al Biroului Politic și șef de stat în Republica Ucraina nu a putut afla vești despre fiul său. El s-a ciocnit de un „zid al tăcerii". Prieteni, „înalte oficialități ale partidului și ale statului" au făcut mai multe încercări de a afla ce se întîmplase. În cele din urmă au fost nevoiți să renunțe. Cele mai stricte instrucțiuni împiedicau pe oricine să descopere ce se petrecea „între zidurile Lubiankăi". Tînărul Petrovski nu a mai ieșit viu de acolo.[117] Un alt fiu, comandantul de corp de armată L. G. Petrovski, a fost exclus din partid și din armată, dar, deși arestat, a fost ulterior eliberat.[118]

Între timp, în iulie 1937, cînd în Ucraina s-au comis diverse ilegalități fără consimțămîntul autorităților, Petrovski i-a scris lui Kalinin, superiorul lui direct, plîngîndu-se că erau încălcate principiile democrației de partid.[119] Gestul lui se înscria în aceeași linie cu refuzul de a contribui la denunțurile făcute la plenara ucraineană din aceeași lună.

El ajunsese, se spune, „să critice cultul personalității"[120]. Dar la 4 februarie 1938 a fost decorat cu Ordinul Lenin cu prilejul împlinirii vîrstei de șaizeci de ani. Teoretic a rămas președinte al Sovietului Suprem al Ucrainei în toată perioada în care colegii lui au căzut. După o discuție cu Stalin, pe care a descris-o ca „scurtă și dureroasă", în iunie 1938 a fost demis din funcțiile pe care le îndeplinea în Ucraina.[121] Acțiunea s-a făcut, cum s-a subliniat în vremea lui Hrușciov, „fără respectarea Constituției"[122]. La defilarea de la 7 Noiembrie, el nu a apărut în rîndurile conducerii și de atunci numele nu i-a mai fost menționat pe liste.

Împotriva lui Petrovski s-a ticluit un caz politic, în modul obișnuit. Un îngrijitor al unei vile din apropierea Kievului a făcut, după ce a fost bătut, o mărturisire în care îl incrimina. Potrivit rapoartelor, secretarul lui Petrovski a fost de asemenea arestat în circumstanțe similare.[123] Un frate al lui Petrovski era înscris în evidențe la Butîrka în 1938.[124]

În martie 1938, în timpul Congresului al XVIII-lea, s-au adus învinuiri în urma cărora nu a mai fost ales în noul comitet central: era acuzat că fusese prieten cu K. V. Suhomlin, membru al Biroului Politic Ucrainean, denunțat

ca spion japonez, că nu raportase ceea ce știa despre legăturile lui S. V. Kossior cu organizațiile contrarevoluționare străine și că se opusese (probabil în anii 1920) numirii lui Kaganovici ca prim-secretar al Ucrainei[125].

De fapt, este cert că se lansa atunci un caz pregătit de multă vreme împotriva lui. Dar Stalin a fost reținut. Petrovski a fost eliberat din prezidiul Sovietului Suprem (ultima sa funcție, în care era titular) la 31 mai 1939, în mod public, păstrîndu-și apelativul de „tovarăș" — ceea ce indica faptul că i se mai putea rosti încă numele.

Timp de cîteva luni Petrovski nu a putut obține nici un loc de muncă și a trăit din ceea ce cîștiga soția lui. În cele din urmă, în iunie 1939 i s-a permis să preia postul de director adjunct al Muzeului Revoluției, oferit de un alt fost membru al Dumei, Fedor Samoilov, unde a rămas pînă la moartea lui Stalin.[126] Numele lui a dispărut din publicațiile de referință și cei mai mulți străini și-au închipuit că Petrovski fusese executat. Dar a continuat să apară pe o listă, aceea a foștilor membri bolșevici ai Dumei. Stalin nu i-a împușcat pe nici unul dintre ei[127]; ceilalți, toți figuri de mîna a treia, au supraviețuit și au murit de moarte naturală. De cînd am făcut această observație a apărut o relatare din arhivele familiei Petrovski, în care Stalin este arătat strigîndu-i lui Petrovski că nu va fi salvat de faptul că a fost cîndva membru al Dumei.[128] Dar a fost, sau altceva l-a salvat.

Petrovski i-a supraviețuit lui Stalin; el a murit abia în 1958. A fost, de fapt, prima personalitate reabilitată după moartea lui Stalin. Printr-un decret din 28 aprilie 1953[129] i-a fost acordat Ordinul Steagul Roșu al Muncii, cu prilejul aniversării a șaptezeci de ani de viață și pentru „serviciile aduse statului sovietic". Ziua lui de naștere fusese de fapt 4 februarie, cînd Stalin mai era încă în viață, de aceea nu se vorbise despre ea. Deci incidentul a constituit o demonstrație politică intenționată, desfășurată pe fondul atacurilor lui Beria împotriva moștenirii staliniste.

În perioada epurărilor Petrovski suferise, desigur, chiar dacă mai puțin decît mulți alții. Cu toate acestea poate nu ar fi nepotrivit să ne amintim că, pe vremea cînd a fost comisar pentru Afaceri Interne, în 1918, el ordonase împușcarea necondiționată a tuturor celor angajați în orice fel de activitate a „Gărzilor Albe".[130]

Simultan cu execuțiile din februarie 1939 s-a petrecut un eveniment care a solicitat prea puțină atenție. Un fost opoziționist a rămas în viață. Krupskaia nu avusese posibilitatea să facă mare lucru în toți acești ani, deși Stalin îi permisese să salveze de la moarte una sau două persoane, precum I. D. Cigurin, arestat în 1937 — chiar dacă, avînd o sănătate șubrezită și nu complet reabilitat, el a trebuit să trăiască mai departe în sărăcie. Deși încă membră a Comitetului Central, Krupskaia ocupa numai funcția minoră de adjunct al comisarului poporului pentru Învățămînt, neavînd însă „posibilitatea de a influența deciziile din învățămînt"[131].

Ea a murit la 28 februarie și Stalin însuși a purtat la funeralii urna ei cu cenușă.

> Nadejda Krupskaia nu-i va mai proteja
> Pe cei nevinovați, pe muribunzi, pe cei executați ca
> șobolanii[132]

nici măcar atît de puțin cum o făcuse. Imediat a doua zi, șeful editurii din subordinea Comisariatului pentru Învățămînt a ordonat subalternilor lui: „Nu mai tipăriți nici un cuvînt despre Krupskaia." O parte dintre scrierile ei a fost expediată la secțiile de „depozit special" ale bibliotecilor; o parte a fost îngropată în uitare și nerepublicată.[133] O relatare sovietică susține că Krupskaia a fost otrăvită, altele neagă acest lucru.[134]

CONGRESUL AL XVIII-LEA

Cel de al XVIII-lea Congres al Partidului, desfășurat între 10–21 martie 1939, la care s-a produs căderea lui Ejov, a fost scena consolidării depline a tot ceea ce se străduise Stalin să obțină după Congresul din 1934. Schimbările erau uriașe.

Dintre cei 1 966 delegați la congresul anterior, 1 108 fuseseră arestați pentru crime contrarevoluționare.[135] Din restul norocoșilor supraviețuitori, numai 59 erau de această dată delegați. Între aceștia, 24 erau vechi membri ai Comitetului Central; rămîneau astfel *numai 35 din 1 827 delegați de rînd, din urmă cu cinci ani — mai puțin de doi la sută!* Iată o indicație a sensului literal în care trebuie înțeleasă teza că Stalin a creat în această perioadă un partid în întregime nou.

Lista membrilor Comitetului Central aleși atunci arată că 55 din cei 71 de membri plini din 1934 dispăruseră, la fel ca și 60 din cei 68 membri supleanți. Dintre cele 115 nume care nu mai apăreau, incluzînd cîteva morți naturale și cîteva posibil naturale, 98 erau ale celor împușcați, așa cum a afirmat Hrușciov în Discursul Secret din 1956. Cel mai recent raport sovietic menționează totalul celor uciși mai devreme sau mai tîrziu prin execuție, crimă (Kirov) sau de mîna proprie: 107.[136] Diferența rezultă din includerea sau neincluderea sinuciderilor, asasinatelor și așa mai departe, precum și a celor împușcați mai tîrziu, Lozovski de exemplu.

În noul comitet se disting grupările — nu facțiuni politice, ca în perioada prestalinistă, ci afilieri personale — care aveau să concureze pentru favorurile lui Stalin în următorii paisprezece ani și pentru putere, după aceea.

Jdanov și grupul lui sînt bine reprezentați, prin el însuși, Șcerbakov, Kosîghin și A. A. Kuznețov ca membri plini, Popkov și Rodionov ca membri supleanți. Primii doi aveau să fie presupusele victime ale ultimului complot

al doctorilor, iar trei din ceilalți patru aveau să fie împușcați în cadrul „Cazului Leningrad" din 1949–1950.

Un alt grup i se asociase lui Malenkov: el și V. M. Andrianov în Comitetul Central; Pervuhin, Ponomarenko, Pegov, Tevosian și Malîșev ca membri supleanți — împreună cu Șatalin, cel mai apropiat asociat al lui Malenkov, de la Comisia de Revizie.

Grupul Beria era și mai bine reprezentat. Cu el însuși, Baghirov și V. N. Merkulov în Comitetul Central și Gvișiani, Goglidze, Kabulov, Dekanozov, Arutinov, Bakradze și Cearkviani ca membri supleanți (plus Țanava în Comisia de Revizie), îl vedem la conducerea poliției secrete și a mecanismului politic din Caucaz. (Mai erau încă patru reprezentanți ai NKVD-ului — Nikișov, șeful Dalstroi; V. P. Juravliev; Kruglov și Malennikov ca membri supleanți — în total zece oameni ai poliției secrete în Comitetul Central, de departe numărul cel mai mare de pînă atunci.)

Hrușciov avea și el grupul lui — patru membri plini ai comitetului, aleși de el însuși din Ucraina.

Desigur, grupul propriu al lui Stalin era și el bine reprezentat, cu Mehlis, Șkiriatov, Poskrebîșev, Șceadenko și Vîșinski.

Pierderile Biroului Politic fuseseră mai puțin importante decît ale nivelului inferior, dar totuși remarcabile. Kirov fusese asasinat, iar Kuibîșev murise sau fusese otrăvit. Ordjonikidze fusese fie ucis, fie forțat să se sinucidă, ceea ce era tot o crimă. Rudzutak fusese împușcat opt luni mai devreme; Kossior, Ciubar și Postîșev, la fel, chiar înainte de congres. Petrovski fusese îndepărtat și se afla la Moscova, nesigur pe soarta sa și implorînd un post de lacheu. Din cei patru ridicați în perioada dintre congrese, Hrușciov și Jdanov îl înlocuiau pe Eihe, aflat în pușcărie în așteptarea execuției; și mai era proscrisul Ejov. Despre patru dintre conducătorii decăzuți s-a specificat atunci clar că fuseseră torturați (Rudzutak, Eihe, Kossior și Ciubar).

La 22 martie 1939 s-au făcut patru promovări din afară în Biroul Politic și în ierarhia acestuia, a celor care l-au servit cel mai bine pe Stalin în perioada imediat anterioară. Jdanov și Hrușciov au devenit membri plini; Beria, membru supleant, la fel și Șvernik care, după îndepărtarea lui Tomski în iunie 1929, fusese numit la conducerea sindicatelor. El le transformase convenabil în organizații de mobilizare și disciplinare a forței de muncă.

Există o diferență sesizabilă între modul cum a tratat Stalin generația mai vîrstnică a susținătorilor săi din cadrul Biroului Politic și pe cei promovați mai tîrziu. Să ne gîndim la membrii acelui organism care l-au sprijinit împotriva opoziționiștilor: din cei unsprezece promovați în Biroul Politic pînă în iulie 1926, șase au supraviețuit epurărilor, doi au fost distruși fizic pe căi neoficiale (Kirov și Ordjonikidze), unul a murit în circumstanțe dubioase (Kuibîșev), unul, deși dat jos din funcții, a supraviețuit pînă după moartea

lui Stalin (Petrovski), numai unul a fost „judecat" și numai unul a supraviețuit (Jdanov). Toți ceilalți au fost executați.

Poate că această distincție ar trebui interpretată în felul următor: într-o primă perioadă nu se punea problema ca Stalin să nominalizeze pur și simplu persoanele ce urmau să fie promovate din rîndul doi al partidului. El era nevoit să se sprijine pe oameni care ajunseseră într-o funcție înaltă bazîndu-se într-o oarecare măsură pe propria lor reputație, care erau, în orice caz, destul de bine cunoscuți cercurilor de conducere ale partidului și care avuseseră o activitate de partid suficient de bună pentru ca prezența lor să nu pară absurdă într-un anumit organism din care mai făceau încă parte distinși și renumiți opoziționiști.

Erau oameni care, oricît de nesemnificativ în comparație cu trotkiștii și buhariniștii, reprezentau totuși o continuitate a cadrelor de conducere ale lui Lenin. Unii dintre ei, Kaganovici de exemplu, au fost susținători fervenți ai Marii Terori. Alții, precum Molotov, este posibil să fi avut remușcări, dar au devenit complici entuziaști, fie de frică, fie din alte motive. Persoanele mai rezervate, precum Kalinin, au rămas figuranți utili. Ca să scape de ei, Stalin a recurs la metode ocolite și ascunse. Dar cei ca Eihe și Postîșev nu se bucurau de mai mult prestigiu în partid decît ceilalți membri ai Comitetului Central și puteau fi la fel de ușor înlăturați, dacă nu dădeau satisfacție.

Noua conducere, stalinistă în toate privințele, a transformat congresul într-o sărbătoare triumfală. În același timp, disociindu-se de ejovism, executanții notorii ai epurărilor au deplîns mai zgomotos ca oricînd excesele acestuia.

Șkiriatov a vorbit pe larg despre un incident în care un bărbat din Arhanghel a fost în mod greșit dat afară de la locul lui de muncă, arestat și reabilitat ca urmare a unui apel adresat Comitetului Central. Jdanov s-a referit la o persoană care scrisese 142 denunțuri, toate false, și a ridicat problema mai multor membri de partid excluși pe nedrept, inclusiv a unor incidente ca cel din regiunea Tambov, unde excluderea și arestarea justă a unui om au dus la excluderea din partid a soției lui și a altor șapte membri și din Comsomol a douăzeci și opt de tineri comuniști, în timp ce zece profesori fără partid și-au pierdut slujbele.

Aliatul lui Hrușciov, Serdiuk, și-a exprimat oroarea față de denunțarea unui mare număr de dușmani ai poporului din aparatul de partid de la Kiev, denunț care s-a dovedit la anchetă a fi fost semnat cu un nume fals și redactat cu scrisul șefului secției culturale a unuia dintre comitetele raionale. Un alt caz, tot de la Kiev, a fost acela al unei profesoare care în 1936 și 1937 denunțase un mare număr de oameni nevinovați și care a obținut totodată, prin șantaj și amenințări, 5 000 ruble de la diverse organizații și trei excursii gratuite într-o stațiune; Serdiuk le-a explicat delegaților dezgustați că toate calomniile ei fuseseră scrise sub dictarea unor „dușmani ai poporului, rămași nedescoperiți", și că profesoara însăși fusese condamnată la cinci ani.

Stalin a tras concluziile: Epurarea fusese însoțită de „greșeli grave", într-adevăr „de mai multe greșeli decît ar fi fost de așteptat". „Fără îndoială", a continuat el, „nu vom mai fi siliți să recurgem la metoda epurărilor în masă. Cu toate acestea, epurarea din 1933–1936 a fost inevitabilă, iar rezultatele ei, în general, benefice."[137]

Expresia 1933–1936 trebuie să-i fi părut unui profan puțin cam ciudată. Excluderile din partid desfășurate în perioada aceea fuseseră justificate din punct de vedere constituțional și anunțate public, în timp ce epurările ulterioare nici nu fuseseră măcar oficializate, de aceea ar putea fi considerate irelevante.

Execuțiile membrilor de partid au continuat însă. În următorii ani, Stalin și Beria au dus la bun sfîrșit ceea ce Ejov lăsase neterminat.

Într-un tîrziu, în iulie 1939 s-a obținut aprobarea procurorului pentru arestarea lui Eihe, într-o oarecare măsură legalizînd situația acestuia. Lui Eihe i s-au prezentat acuzațiile la 25 octombrie 1939; el i-a scris lui Stalin susținîndu-și nevinovăția — și punînd înscenarea pe seama trotkiștilor pe care se mîndrea acum că îi persecutase în vestul Siberiei. Ușakov și Nikolaev-Jurid, a adăugat el, „știau de coastele mele rupte, care nu s-au însănătoșit complet și s-au folosit de acest prilej pentru a-mi provoca mari dureri", iar ca urmare el s-a autoacuzat și i-a incriminat și pe alții. A cerut să se pună capăt „provocărilor josnice ce se încolăciseră ca un șarpe în jurul mai multor persoane, în mare măsură datorită meschinăriei și calomniilor mele criminale"[138]. Circulă povestea că, înnebunit temporar de tortură, în 1938, a strigat că își recunoștea „vina de a aparține unei organizații criminale care se numește Comitetul Central al Partidului Comunist Unional (bolșevic)"[139].

Una dintre acuzațiile aduse lui Eihe este oarecum învăluită în mister. El a fost învinuit de a fi purtat răspunderea anumitor „rezoluții ale Comitetului Central al Partidului Comunist Unional (bolșevic) și ale Consiliului Comisarilor Poporului." Eihe a susținut că rezoluțiile în discuție „nu au fost elaborate la inițiativa mea, ci fără participarea mea", și au fost „în orice caz corecte". Cele elaborate fără „participarea" lui nu puteau fi decît rezoluții ale Consiliului Comisarilor Poporului, din care el nu făcuse parte înainte de octombrie 1937. Explicația firească pare a fi că acuzația cu un caracter general a fost făcută împotriva mai multor inculpați, dintre care unii *participaseră.*

Scrisorile lui Eihe către Stalin au fost ignorate și evident au fost păstrate la dosar. La 2 februarie el a fost adus în fața unei instanțe, unde și-a retras mărturisirile și le-a atribuit din nou torturii la care îl supusese anchetatorul, apoi a fost împușcat. (Soția lui a fost de asemenea executată.)[140] Este interesant, avînd în vedere asocierile anterioare ale execuțiilor politice cu cele militare, că amiralul Dușenov, comandantul Flotei Nordului, fost navigator pe *Aurora*, a pierit la 3 februarie (potrivit unei evidențe oficiale inexacte din alte puncte de vedere, el a murit într-un lagăr de muncă).[141] Aceste execuții se remarcă însă mai ales prin faptul că au fost incluse într-o înțelegere finală

cu ejoviștii. Operațiunea pare să se fi desfășurat în două etape: prima în jurul datei de 26–27 ianuarie, iar cealaltă aproximativ între 2–4 februarie. Frinovski a fost împușcat la 3 februarie, iar veteranul NKVD M. A. Trilisser, reprezentantul sovietic în Comitetul Executiv al Cominternului (sub pseudonimul Moskvin), la 2 februarie, împreună cu Mihail Kolțov și producătorul Meierhold. Pretinsul complice al lui Meierhold în conspirația scriitorilor, Isaak Babel, fusese împușcat la 27 ianuarie și acuzat suplimentar de legături cu Ejov. Aflăm acum că mai mulți veterani ai NKVD-ului — I. M. Kedrov, L. I. Reihman și V. P. Golubev — au fost împușcați la 25–27 ianuarie, în timp ce alții, ca Ușakov și Nikolaev-Jurid, sînt de asemenea menționați ca împușcați „în ianuarie 1940" — deci ei au precedat-o în mormînt pe victima lor, Eihe, chiar dacă numai cu cîteva zile, ca parte a aceleiași conspirații. Unele surse sovietice recente menționează 1 aprilie 1940 ca dată a morții lui Ejov, dar afirmații de mai mare autoritate specifică „ianuarie 1940"[142], astfel încît această serie de uciderи pare să marcheze încheierea de către Stalin a ejovșcinei.

Nici unul dintre cei lichidați în momentul acela nu putea fi considerat în nici un caz o alternativă la conducerea politică, spre care să se fi întors partidul sau țara într-o situație de criză a regimului. De fapt, puține figuri care se bucurau de oarecare reputație mai supraviețuiseră. Bubnov fusese împușcat, sau murise în închisoare, la 12 ianuarie 1940.* (Fiica lui, Valia, a fost trimisă într-un lagăr de muncă.)[143] Iar ultima figură de frunte care a dispărut, dintre cadrele staliniste, a fost Antipov care (beneficiind probabil de norocul de a nu fi fost condamnat la moarte într-una din uciderile în masă anterioare) a fost lichidat în timpul primei înaintări a nemților, atunci cînd Stalin a eliminat toate cadrele rămase. Acum, în mijlocul dezastrului produs de calculele lui greșite, nu mai era posibilă nici o mișcare pentru a-l înlocui. Supusă acestui test foarte sever, epurarea a dovedit că își atinsese obiectivul.

---

* Această dată a fost susținută oficial pentru Bubnov în ultimul sfert de veac; cu toate acestea, o enumerare foarte recentă făcută de sovietici menționează că el a fost împușcat la 1 august 1938, împreună cu ceilalți (*Izvestia ȚK KPPS*, nr. 12, 1938). (*N. a.*)

CARTEA A III-A

Consecințe

... speranța, o dată zdrobită, renaște greu.

MATTHEW ARNOLD

15

MOȘTENIREA TERORII

Nici unul dintre relele pe care totalitarismul... pretinde că le remediază nu este mai rău decît totalitarismul însuși.

ALBERT CAMUS

„*Zașto* — de ce?" Ultimele cuvinte rostite de Iakov Livșiț, vechi bolșevic și adjunct al comisarului poporului, pe cînd aștepta să fie executat la 30 ianuarie 1937, au rămas fără răspuns. În cele cîteva luni rămase, cît vechii membri de partid s-au mai aflat încă în libertate și au putut, cel puțin ocazional, să mai discute despre asemenea lucruri, întrebarea a fost repetată de multe ori. Dacă politicianul experimentat era nedumerit, omul de pe stradă pricepea cu atît mai puțin. „M-am întrebat și i-am întrebat și pe alții, de ce, pentru ce? Nimeni nu putea să-mi răspundă."[1] Cît le privește pe victime, ni se spune că exprimau cuvintele pe care le rosteau, aproape invariabil, cînd intrau prima oară în celulă exprimau un tremurat „Dar de ce, de ce?"[2] Literatura referitoare la închisori și lagăre vorbește despre aceeași întrebare, „De ce?", adesea scrisă pe zidurile celulelor, gravată în pereții vagoanelor de închisoare sau pe scîndurile lagărelor de tranziție.[3] Vechiul partizan Dubovoi* (căruia magistratul examinator îi smulsese barba albă și lungă de care era atît de mîndru), a elaborat chiar o teorie pe cînd se afla în închisoare, potrivit căreia epurarea era rezultatul unei creșteri a numărului de pete solare.[4]

Desigur, cea mai simplă formă a unui răspuns adevărat ar fi „pentru a distruge sau a dezorganiza orice sursă posibilă de opoziție față de înaintarea lui Stalin spre dominația absolută". Dar, în sistemul pe care acesta l-a creat după victoria sa, putem vedea și forma specifică a despotismului pentru care a sacrificat națiunea și partidul.

Victoria a fost marcată în mod inevitabil printr-o substanțială dislocare, iar stabilitatea nu fusese încă realizată în momentul cînd Uniunea Sovietică s-a confruntat cu urgențe internaționale, începînd cu războiul cu Finlanda din 1939–1940, cu lupta disperată pentru simpla existență în timpul războiului de patru ani cu naziștii, din 1941–1945 și continuînd cu reconstrucția care a urmat. Statul stalinist s-a stabilizat din punct de vedere politic și instituțional abia în 1947–1948.

Între timp însă două obiective fuseseră deja realizate. Un număr uriaș de elemente ale trecutului sau potențial „ostile" fuseseră distruse ori trimise în

---

* Tatăl comandantului de armată cu același nume. (*N. a.*)

lagăre de muncă, iar restul populației fusese redus la cea mai desăvîrșită tăcere și obediență. Pe de altă parte, Partidul Comunist însuși fusese transformat în ceva cu totul nou.

Transformarea politică este camuflată într-o oarecare măsură de faptul că formele de organizare au rămas aceleași. În realitate însă discontinuitatea dintre partidul anului 1934 și acela al anului 1939 era radicală. Oamenii care i se opuneau lui Stalin fuseseră aproape complet eliminați din organele de conducere ale partidului. În perioada epurărilor fuseseră distruși chiar și staliniștii, cu excepția unui mic număr de persoane atașate afectiv. Anvergura acestei rupturi este evidentă dacă ne gîndim la delegații la congresele al XVII-lea și al XVIII-lea. După cum am văzut, și merită să repetăm acest lucru, *mai puțin de doi la sută* dintre delegații de rînd din 1934 și-au menținut pozițiile în 1939. Diferența dintre partidul comunist din 1939 și cel din 1934 era mai mare decît aceea dintre Partidul Democrat al lui Buchanan și cel al lui Andrew Jackson. Dacă acest din urmă caz este mai limpede pentru istorici, explicația rezidă în faptul că, în cazul comuniștilor, accentuarea continuității tradiției, și prin aceasta ascunderea schimbării, avea o importanță politică mult mai mare pentru conducători.

Primii conducători doriseră să rezerve toate drepturile politice pentru numărul limitat de membri din fruntea vechiului partid. Distrugînd acel partid, Stalin a lăsat într-un fel deschis accesul la funcțiile puterii. El a instituit *carrière ouverte aux talents* în locul vechiului sistem. Este adevărat că se cereau „talente" de un anumit tip. Dar, cel puțin, orice om, indiferent care îi erau originile și oricît de recent ar fi intrat în partid, putea fi sigur de un post bun dacă făcea dovada unui servilism și a unei cruzimi adecvate. În același timp însă, în rîndul noilor cadre staliniste, baza continua să o constituie teoria partidului în vechea ei formă justificativă. Așa cum observase Hitler, „orice violență care nu izvorăște dintr-o bază spirituală, va fi oscilantă și nesigură. Ea va fi lipsită de stabilitatea care se poate întemeia numai pe o concepție fanatică"[5].

O victimă a epurării, care a studiat îndeaproape gîndirea celor cu adevărat ortodocși dintre activiștii lui Stalin, face o analiză de finețe. Oprindu-se asupra cazului unui fost ofițer NKVD, cunoscut pentru brutalitatea lui, dar blînd și chiar sentimental cînd el însuși a ajuns deținut, el trage următoarea concluzie:

> Ce ar spune un Prigov dacă i s-ar cere să se apere singur în fața unui tribunal de justiție? Cred că el nu s-ar referi la ordinele superiorilor, ci la învățăturile marxismului și leninismului, așa cum le-a înțeles el. Prigov a fost la fel de loial și obedient ca și un SS-ist. Dar fidelitatea lui s-a întemeiat pe convingerea că ea corespundea întru totul preceptelor rațiunii și conștiinței. El era pe deplin convins că credința lui nu era oarbă, ci întemeiată pe știință și logică. Linia generală, în măsura în care corespundea principiilor fundamentale ale marxismului, era totul pentru el. Fără fundamentul așa-zis științific al liniei generale, care constituia coloana vertebrală a încrederii lui, toate indicațiile autorităților de partid

și-ar fi pierdut semnificația. El era convins de corectitudinea logică și etică a principiilor marxiste și de această convingere depindea încrederea lui.[6]

Căci partidul stalinist a păstrat, teoretic, vechea doctrină și vechea loialitate. Dar disciplina, care pînă atunci se datora, cel puțin teoretic, unei conduceri colective corporative, acum devenise servitute față de un singur om și față de deciziile lui personale. Loialitatea și solidaritatea care îi uniseră pe membrii de partid lucrau acum într-o singură direcție — în sus; în plan orizontal, între tovarășii de partid între care subzistase un oarecare grad de încredere comună, au rămas numai suspiciunea reciprocă și „vigilența".

Un nou sistem politic fusese instaurat. Nu numai că pretutindeni oameni noi luaseră locul cadrelor veterane, dar ei trecuseră printr-un îndelungat, sever și probator examen privind metodele și atitudinile implicate de noul stil de conducere. Experiența epurării îi întărise și îi disciplinase, așa cum lupta pentru colectivizare și, mai înainte războiul civil, îi disciplinaseră pe predecesorii lor. Cu toate acestea, aliajul era unul nou. Dostoievski nota în *Amintiri din Casa Morții*: „Tirania este un obicei: ea crește peste noi și, cu timpul, devine o boală... Ființa umană, membră a societății, este înecată pentru totdeauna de curent și este practic imposibil să-și mai recapete demnitatea umană, să se căiască și să se regenereze."

Un filozof comunist l-a văzut pe Stalin

> ca pe vîrful unei piramide ce se lărgea treptat spre bază, fiind formată din mulți „Stalini mici": văzuți de sus, ei erau obiectele iar văzuți de dedesubt, creatorii și gardienii „cultului personalității". Fără funcționarea regulată și netulburată a acestui mecanism, „cultul personalității" ar fi rămas un vis subiectiv, un fapt patologic și nu ar fi atins eficiența socială pe care a exercitat-o timp de decenii...[7]

La vîrf, acest lucru a dus la o extravagantă adulație a lui Stalin. Un delegat la congresul din 1939 remarca: „... În momentul acela l-am văzut pe iubitul nostru părinte, Stalin, și am leșinat. Uralele au răsunat îndelung și probabil că acest zgomot m-a readus în simțiri..."[8] Este de crezut că atitudinea era tipică. O întreagă literatură i-a fost dedicată lui *Vojd*.

În țară, în general, s-a creat o nouă stare de spirit. Experiența lăsase urme asupra celor conduși ca și asupra conducătorilor. Populația se obișnuise cu tăcerea și obediența, cu frica și supunerea. În anii rămași din conducerea lui Stalin, după epurări, dezlănțuirea terorii asupra maselor nu mai era necesară. Mașina fusese pusă în mișcare și acum putea fi menținută în funcțiune fără eforturi deosebite. Într-un anume sens este adevărat că relativul calm ce domnește într-un sistem autocratic după eliminarea tuturor oponenților reali sau potențiali este nu atît o manifestare a terorii, cum sînt uciderile inițiale, cît mai ales produsul și expresia consolidării acestora: „*Ubi solitudinem faciunt, pacem appellant.*"

În orice caz, organele de securitate nu au contenit să lovească și să-i lovească cu brutalitate pe toți suspecții. În 1940 închisoarea Saratov mai găzduia încă zece oameni în celule de una–două persoane.[9] În întreaga perioadă, milioane de deținuți erau deportați în lagăre compensînd pierderile prin decese și amenințarea rămînea permanent prezentă în mintea tuturor; totuși intensitatea anilor 1936–1938 nu a mai fost niciodată atinsă. Țara fusese redusă la tăcere și îngenuncheată într-o singură, vastă operațiune și de atunci a fost suficientă o teroare mai selectivă. Acest lucru s-a datorat parțial faptului că o bună parte din forța de muncă silnică sau recrutată provenea din acțiuni locale sau parțiale, desfășurate mai ales în zona baltică și în Polonia, unde ceea ce s-a întîmplat în restul URSS-ului în intervalul 1917–1939 a fost comprimat la numai cîțiva ani, din 1939 pînă în 1941.

În afara celor aproximativ 440 000 de civili polonezi trimiși în lagăre, în septembrie 1939 rușii au făcut aproximativ 200 000 de prizonieri de război polonezi. Majoritatea ofițerilor și mai multe mii de soldați au fost trimiși în lagărele din Starobelsk, Kozielsk și Ostracikov. În aprilie 1940 aproximativ 15 000 de astfel de prizonieri se aflau acolo, printre care 8 700 ofițeri. Numai 48 au mai fost văzuți; ei fuseseră scoși din lagăre și trimiși în închisorile sovietice. Din grupul celor care lipsesc făceau parte 800 de medici și doisprezece profesori universitari.

Cînd, potrivit acordului încheiat de polonezi și ruși după intrarea Uniunii Sovietice în război, foștilor prizonieri polonezi li s-a permis să părăsească Rusia și să formeze o armată în Orientul Mijlociu, reprezentanții polonezi le-au înaintat rușilor liste întregi cu numele soldaților care, după cum se știa, căzuseră în mîinile rușilor și nu fuseseră eliberați.

Ambasadorul polonez, profesorul Kot, a ridicat acest subiect de zeci de ori în discuțiile purtate cu Molotov și Vîșinski între octombrie 1941 și iulie 1942 și a primit invariabil răspunsul că toți prizonierii fuseseră eliberați. Cînd Kot l-a întîlnit pe Stalin în noiembrie 1941, Stalin a dat un telefon la NKVD în legătură cu acest subiect. Nu se știe ce răspuns a primit, dar Stalin a trecut la următorul punct și pe acesta nu l-a mai discutat.

La întrevederea de la 3 decembrie 1941 cu Stalin, generalului Sikorski i s-a spus că oamenii care lipseau trecuseră probabil granița în Manciuria. Dar Stalin a promis să cerceteze chestiunea și a afirmat că dacă mai existau polonezi neeliberați din cauza obstrucționărilor locale ale ofițerilor NKVD, aceștia din urmă vor fi supuși măsurilor disciplinare.

În aprilie 1943 germanii au anunțat descoperirea unor gropi comune ale polonezilor executați în pădurea Katîn, din apropiere de Smolensk. În două zile rușii au venit cu o explicație oficială potrivit căreia ofițerii polonezi din lagăre, lăsați în urmă în zona Smolensk, căzuseră în mîinile germanilor — o istorie total diferită față de cea prezentată anterior de Stalin și subordonații lui.

Deși nu au acceptat întru totul explicația rușilor, conducătorii aliați au adoptat o poziție prin care recunoșteau necesitatea evitării neînțelegerilor avînd în vedere importanța mai mare a unității în fața lui Hitler. Presa occidentală însă a acceptat aproape unanim versiunea rușilor. Ziarul militar american *Stars and Stripes* a publicat chiar o caricatură a unui ofițer polonez care pretindea că ar fi fost ucis de ruși.[10]

Nemții au permis accesul în pădurea Katîn unui număr mare de experți și părți interesate — o comisie medicală europeană, formată din specialiști ai universităților din întreaga Europă, inclusiv părți neutre precum dr Nashville, profesor de medicină legală la Universitatea din Geneva*, reprezentanți ai mișcării poloneze de rezistență, ofițeri aliați căzuți prizonieri de război, care în mod corect au refuzat să formuleze vreo opinie, dar care au raportat confidențial guvernelor lor că versiunea germană era evident cea adevărată.

În principal, dovada consta în deschiderea unor morminte pînă atunci neatinse, examinarea cadavrelor compactate sub pămînt, descoperirea unor ziare rusești asupra acestora și altor materiale similare datînd dinainte de aprilie 1940 și nimic de mai tîrziu; dar hainele găsite erau în general groase, ceea ce contrazicea afirmația rușilor că execuțiile avuseseră loc în călduroasa lună septembrie din 1941.

La Katîn au fost exhumate 4 143 cadavre ale deținuților din lagărul Kozielsk; 2 914 au fost identificate, 80 la sută dintre ele fiind ale celor înscriși pe listele de dispăruți, întocmite de autoritățile poloneze.

Ce s-a întîmplat cu polonezii din celelalte două lagăre, în număr de aproximativ 10 400, rămîne neștiut. Există versiuni potrivit cărora mai mulți prizonieri polonezi au fost înghesuiți pe barje vechi și au fugit pe Marea Albă. Se mai vorbește de asemenea de execuții în masă și gropi asemănătoare celor de la Katîn, în vecinătatea Harkovului.[11]

Judecătorii de la Nürnberg au examinat Afacerea Katîn între 1–3 iulie 1946 într-o manieră derizorie, iar verdictul pronunțat de ei nu a menționat responsabilitatea naziștilor. Nici o dovadă, de nici o natură, privind răspunderea naziștilor în această crimă specială nu a fost adusă de prizonierii germani și nu a rezultat din materialul capturat.

Dar nici nu trebuie să spunem aici mai mult. Nimeni nicăieri nu mai crede că nemții au fost vinovați.

Semnificația, din punctul de vedere al temei noastre, epurarea, este că avem aici de-a face cu un exemplu clar al unei execuții în masă, efectuate fără judecată și într-un secret deplin, ca măsură administrativă de rutină — pe timp de pace.

---

* Singurul membru care și-a retras mărturia a fost bulgarul dr Markov, care a făcut acest lucru după mai multe luni petrecute la închisoare, el fiind arestat de ruși la intrarea în țara lui.

Un alt caz, de această dată a două persoane, este la fel de elocvent. Henrik Ehrlich și Viktor Alter, conducătorii Ligii Socialiștilor Evrei din Polonia, au căzut în mîinile rușilor în septembrie 1939, în momentul invaziei sovieto-germane în Polonia. Ei erau amîndoi veterani ai mișcării social-democratice din vechiul Imperiu Rus, iar Ehrlich fusese membru al Sovietului Executiv din Petrograd, în 1917. Cei doi au fost duși la Butîrka și acuzați de acțiuni de sprijinire a guvernului polonez în diverse infiltrări de sabotori, între 1919–1939. Ehrlich, la un moment dat anchetat de Beria personal, a insistat să dea toate răspunsurile în scris. Alter a răspuns pur și simplu la fiecare întrebare: „Este cu totul fals și o știți foarte bine."

După optsprezece luni, în iulie 1941 ei au fost transferați la Saratov și condamnați la moarte. Amîndoi au refuzat să facă recurs, dar după zece ani pedepsele lor au fost comutate în zece ani de închisoare. Amnistierea acordată tuturor polonezilor la scurtă vreme după aceea a dus și la eliberarea lor, în septembrie și respectiv în octombrie. Li s-a cerut să organizeze un comitet evreiesc antifascist, fiind limpede că se punea mare preț pe legăturile lor cu vechi membri ai Ligii sindicatelor americane — precum David Dubinski. Ehrlich a devenit președinte și Alter secretar al acestei noi organizații, iar actorul-producător sovietic Mihoels a fost numit membru al prezidiului. Beria însuși a finanțat organizarea, spunîndu-le că în toate chestiunile internaționale decizia finală o lua Stalin.

La 4 decembrie ei au ieșit din hotelul în care locuiau la Kuibîșev și nu au mai fost văzuți niciodată. La început s-a pretins că nu se știa ce li se întîmplase. Dar după ce Clement Attlee și unii sindicaliști de frunte din America și Anglia au protestat, la fel ca și alte figuri importante din lume, precum Albert Eistein și Reinholdt Niebuhr, în cele din urmă Litvinov i-a trimis în februarie 1943 o scrisoare șefului Federației Americane a Muncii, William Green, explicînd că Ehrlich și Alter fuseseră arestați și executați pentru că încercaseră să convingă trupele sovietice să nu se mai opună înaintării armatelor germane și să încheie o pace imediată cu Germania nazistă. Litvinov a adăugat că ei fuseseră executați în decembrie 1942 — dar colegul lor, Lucjan Blit, aflat alături de ei la Kuibîșev pînă în momentul arestării, crede că data a fost confundată, fiind vorba despre decembrie 1941.

Katîn și Cazul Ehrlich-Alter sînt reprezentative pentru o mulțime de acțiuni similare și ambele au ajuns la cunoștința publicului din lumea întreagă în condiții speciale. În afara fricțiunilor permanente din vechile ținuturi ale Rusiei, operațiunile specifice au furnizat un belșug de victime. După polonezi și baltici în 1939–1941, au fost deportate diverse alte minorități. În 1941 nemții sovietici; în 1943 și 1944, șapte națiuni întregi, mai ales din Caucaz, au fost arestate și deportate în bloc.[12] Prizonierii de război germani și japonezi au umplut lagărele. În 1945 și 1946 au fost din nou devastate teritoriile vestice, iar după sfîrșitul războiului, soldații ruși care luptaseră pentru nemți

sau cei care căzuseră doar prizonieri ai acestora au fost majoritatea trimiși în lagăre la întoarcerea în țară.

EPURAREA ȘI RĂZBOIUL

Între timp, în perioada 1941–1945 țara a resimțit efectul măsurilor luate de Stalin împotriva comandanților militari.

Cifrele furnizate în ultimii ani sînt puțin diferite, după cum se referă (de exemplu) la cei care aveau grade superioare în momentul numirii inițiale în funcții, în 1935, sau la cei care au fost promovați mai tîrziu. Așa cum este menționată acum în presa sovietică, Epurarea a trimis pe lumea cealaltă

3 din cei 5 mareșali
13 din cei 15 comandanți de armată
8 din cei 9 amirali ai flotei și amirali de gradul I
50 din cei 57 comandanți de corp de armată
154 din cei 186 comandanți de divizii
16 din cei 16 comisari de armată
25 din cei 28 comisari de corp de armată
58 din cei 64 comisari de divizie[13]

Toți cei 11 vicecomisari ai apărării au dispărut, la fel ca și 98 din cei 108 membri ai Sovietului Militar Suprem. Iar efectul nu a fost limitat la eșaloanele superioare. În intervalul mai 1937 — septembrie 1938, 36 861 de ofițeri ai armatei și „peste trei mii" de ofițeri ai marinei militare au fost dați afară (9 579 fuseseră arestați chiar înainte de a fi destituiți). Dar, între 1939 și 1941, după cum ni se spune, aproximativ 13 000 dintre cei demiși au fost înrolați din nou, astfel încît totalul celor reprimați permanent poate fi de numai 27 000. (Cifra îi omite desigur pe cei care au avut de suferit după septembrie 1938, pentru care s-au dat din surse sovietice cifre la fel de mari ca și cele pentru 1937 și 1938, totalul întregii perioade ridicîndu-se la 43 000.)[14] Așa cum a spus Hrușciov mai tîrziu, epurările au început „la nivelul de comandă al companiilor și batalioanelor".[15] Șansele celor reprimați par să fi fost mai scăzute decît ale celor din oricare alt domeniu: dintr-un singur grup de 408 ofițeri de armată judecați de Colegiul Militar, 401 au fost împușcați și 7 au fost trimiși în lagărele de muncă.[16]

Romancierul sovietic Konstantin Simonov redă o conversație între doi generali — Serpilin și Ivan Alexeevici — în volumul *Soldații nu se nasc, se fac*.[17] Ivan Alexeevici apreciază că epurarea nu a fost o problemă individuală a generalilor:

— Lucrurile sînt mult mai profunde. În toamna anului 1940, cînd războiul finlandez se sfîrșise deja, inspectorul general al infanteriei a făcut o inspecție comandanților de regimente și, în timp ce îmi îndeplineam îndatoririle, am văzut datele

care au rezultat. La trecerea în revistă au participat 225 comandanți ai regimentelor de infanterie. Cîți dintre ei crezi că absolviseră la vremea aceea Academia Frunze?

— Nu-mi dau seama, spuse Serpilin, judecînd după evenimentele anterioare, presupun că nu prea mulți.

— Și dacă ți-aș spune că nici măcar unul?

— Pur și simplu nu se poate...

— N-ai decît să nu crezi, dacă-ți este mai ușor așa. Ei bine, cîți din cei 225 apreciezi că trecuseră prin colegiul militar? 25! și 200 proveneau de la cursurile de locotenenți pentru juniori și de la școlile regimentelor!

Așa cum subliniază chiar Ivan Alexeevici, 225 regimente formează 75 divizii, sau jumătate din forța armatei pe timp de pace, un eșantion justificativ. Ceea ce spune cu adevărat Simonov este că epurarea armatei (plus războiul finlandez, relativ minor, din 1939–1940) a dus la dispariția absolut tuturor comandanților de regiment din întreaga armată sovietică, în afară de cei promovați să umple golurile de la gradele superioare. Deși sub formă de ficțiune, cifrele date de Simonov apar și în literatura sovietică de specialitate.[18]

În același fel, în lagărul lui de muncă, Gorbatov

se întreba cum vor face față operațiunilor unui război real ofițerii nou-promovați în grade superioare, care nu aveau nici o experiență de luptă. Ei puteau fi oameni cinstiți și bravi, devotați țării lor, dar comandantul de batalion de ieri urma să fie la conducerea unei divizii, iar comandantul unui regiment, pînă ieri, la aceea a unui corp de armată; răspunzător de o armată, de un front, urma să fie, în cel mai bun caz, un fost comandant de divizie sau adjunctul lui. Cîte pierderi inutile și eșecuri se vor produce? Cît va suferi țara noastră numai din această cauză?[19]

Așa cum confirmă scriitorii militari ruși, Epurarea a condus la promovarea unor „comandanți lipsiți de experiență". Încă din 1937 au fost incluși în această categorie 60 la sută din cadrele de conducere ale unităților de pușcași, 45 la sută din unitățile de tancuri și 25 la sută din unitățile aviației.[20] Mai mult, cadrele de conducere care cîștigaseră experiență militară în Spania și în Extremul Orient au fost lichidate aproape în întregime.[21]

Nici atmosfera nu putea rămîne fără consecințe asupra disciplinei din armată:

Politica de reprimare pe scară largă a cadrelor militare a dus și la subminarea disciplinei militare, deoarece timp de mai mulți ani ofițerii de toate gradele și chiar soldații din celulele de partid și Comsomol au fost învățați să-i „demaște" pe superiorii lor ca dușmani ascunși. În mod firesc acest lucru a avut o influență negativă asupra stării de disciplină militară în prima perioadă a războiului.[22]

În raportul pe care l-a prezentat la Congresul al XVIII-lea din 1939, Mehlis și-a exprimat oroarea și durerea pentru „excluderile incorecte" din partid desfășurate în armată în 1935, 1936 și 1937, pe baza „calomniei" și nu a metodei corecte a „documentelor și faptelor".[23]

În următorii cîțiva ani au fost eliberați o mînă de generali — Rokossovski și Gorbatov, de exemplu. În realitate, la fel ca în cazul epurării civililor (și cu aceleași lacrimi de crocodil ale lui Jdanov), arestările nu au contenit și prelucrarea cazurilor a continuat. Herling menționează mai mulți generali cu care a stat în aceeași celulă în 1940. Cei mai mulți, bătuți cu sălbăticie, purtau urmele fracturilor prost vindecate.

Chiar și în acel moment, Armata Roșie dispunea de o putere de asalt considerabilă, în mîinile unei conduceri corespunzătoare, după cum s-a dovedit în vara anului 1939. După un început nesigur, o concentrare a forțelor superioare (ea însăși o victorie), încredințată din fericire unui soldat excelent din vechea armată întîi de cavalerie, Jukov, i-a respins în mod exemplar, la Halhin-Gol, pe invadatorii japonezi veniți din Mongolia. Cu toate acestea, exact în momentul desfășurării acestor evenimente, tacticile armate pe care le-a aplicat Jukov, însușite de la Tuhacevski (care împreună cu oamenii săi începuse pe la 1937 să creeze „o armată de elită provenită din rîndurile maselor")[24], au fost condamnate și abandonate și în două luni doctrina tactică a Armatei Roșii a revenit la demodata „masă", iar tancurile au fost distribuite în grupuri unor unități de comandă mai puțin pregătite.

Promovările din perioada care a urmat epurărilor au plasat în poziții-cheie oameni complet necorespunzători sau nepregătiți pentru a fi comandanți de rang înalt. Nici unul dintre ei nu a arătat o capacitate de a gîndi strategic, iar dispozițiile tactice transmise zonelor de frontieră au dovedit „o minte obtuză sau tembelă"[25]. Rigiditatea mecanismului politico-militar a făcut ca eșecurile înregistrate la vîrf să conducă la anumite dislocări. „Masa" pe care s-a bazat doctrina post-Tuhacevski a devenit prea amplă și greoaie pentru a putea fi manipulată în asemenea condiții.

În războiul finlandez din 1939–1940, „incompetența inițială a clicii Voroșilov–Mehlis a aruncat literalmente Armata Roșie în dezastru", spune John Erickson.[26] El adaugă că în afara acestei greșeli la nivel înalt, lipsea în mod fatal acel „nerv" pe care Tuhacevski îl ceruse insistent comandanților tineri: independența spiritului fusese distrusă de epurări.

În evaluarea secretă efectuată de Statul Major General german la sfîrșitul anului 1939, Armata Roșie este numită un „instrument militar gigantic". Deși „principiile de conducere sînt considerate bune, conducerea în sine este prea tînără și lipsită de experiență"[27]. În 1940, serviciile germane de spionaj atrag atenția asupra pericolului subestimării Armatei Roșii, dar consideră că mai sînt necesari patru ani înainte ca această armată să revină la nivelul ei de eficiență din 1937.[28]

Pe scena întunecată rămasă în urma epurărilor au existat două elemente pozitive. În primul rînd, comandantul de armată Șaposnikov, colonelul țarist, nu pierduse niciodată încrederea lui Stalin. În mijlocul dezghețului el s-a străduit să descopere și să promoveze talente. Ca șef de stat major, avea puteri limitate, dar a adus în funcțiile superioare de comandă mai mulți ofițeri

eficienți, chiar dacă aceștia nu erau suficienți pentru a-i contracara pe cei ce se ridicau prin bunul plac al lui Stalin, Mehlis și Voroșilov.

În al doilea rînd, printr-un mare noroc, doi dintre ofițerii vechii armate întîi de cavalerie erau soldați buni sau corecți. După efortul finlandez al lui Voroșilov, Timoșenko, cel care promovase încetul cu încetul și ajunsese acum (7 mai 1940) mareșal, a fost numit comisar pentru apărare. În același timp Jukov a preluat recent reînființatul grad de general și ulterior diverse funcții de comandă, culminînd cu numirea lui în ianuarie 1941, ca șef al statului major.

Reformele intervenite între 1940 și atacul nemților împotriva Rusiei, din 1941, au fost neadecvate, dar fără ele Armata Roșie ar fi fost ruinată complet în primele săptămîni ale asaltului lui Hitler. Timoșenko a încercat să restabilească situația din vremea lui Tuhacevski. Dar trei ani de degenerare nu puteau fi recuperați în cîteva luni.

Mai mult, o dată cu Timoșenko, grotescul Kulik, provenit și el din anturajul de la Țaritîn al lui Stalin din timpul războiului civil, descris adesea în literatura sovietică drept un incompetent brutal[29], a fost făcut mareșal, încredințîndu-i-se artileria, iar un alt veteran ineficient al armatei întîi de cavalerie, Tiulenev, a devenit general plin, împreună cu Jukov și Meretkov (cel din urmă, arestat la începutul războiului, a mărturisit sub tortură că fusese conspirator terorist, dar a fost eliberat în septembrie 1941).

De fapt, în urma promovărilor din 1940, patru din cei cinci mareșali, doi din cei trei generali plini și doi din noii generali-colonel făceau parte din grupul lui Stalin de pe vremea războiului civil. Din cei opt, doi aveau să se dovedească utili în noile funcții. Ceilalți s-au situat între mediocru și dezastruos. Stalin a făcut concesii în fața realității militare, dar nu din toată inima. Putem fi aproape siguri că, dacă nu ar fi fost șocul războiului finlandez, lui Timoșenko nu i s-ar fi permis să-și ducă la îndeplinire programul parțial de revitalizare.

Sarcina era uriașă, chiar imposibilă, date fiind condițiile. Dar unele îmbunătățiri se puteau face. În cele din urmă, la 12 august 1940 a fost abandonat sistemul dublei comenzi. În septembrie Mehlis a fost îndepărtat de la Administrația Politică a armatei. S-a revenit parțial la metodele de pregătire ale lui Tuhacevski. Cu toate acestea, nu mai rămăsese timp suficient pentru a crea o altă conducere și a instaura un spirit nou. Timoșenko a reprezentat o îmbunătățire uriașă față de Voroșilov, dar acesta din urmă și un mare număr de ariviști staliniști au rămas în funcții influente. Iar controlul suprem îi revenea lui Stalin, cu refuzul lui îndelungat de a accepta posibilitatea unui atac german.

Cînd era pe punctul să fie lansată invazia germană, un comentator de frunte avea încă îndoieli „că ar exista vreun plan coerent de apărare a Uniunii Sovietice, chiar și în acest al doisprezecelea ceas..."[30]

Atitudinea lui Stalin cu privire la pactul nazisto-sovietic din 1939 este unul dintre cele mai ciudate fenomene din întreaga lui carieră. Un om care nu dăduse nici cea mai mică atenție asigurărilor verbale sau promisiunilor înscrise pe hîrtie pare să fi crezut cu adevărat, ori să fi sperat, că Hitler nu urma să atace Rusia. Chiar și atunci cînd i s-au adus dovezi copleșitoare, de la serviciile secrete sovietice, de la britanici, de la dezertorii germani, că germanii se masau pentru atac, el a dat ordine stricte ca asemenea rapoarte să fie considerate provocări. Pe cît ne putem da seama, Stalin a remarcat în fața lui Schulenberg, cu speranța sinceră de a-l convinge: „Trebuie să rămînem prieteni" și i-a spus colonelului Krebs: „Vom rămîne prieteni cu voi, orice s-ar întîmpla."[31]

În perioada 1939–1941, au fost încurajate atacurile împotriva britanicilor, dar nu era nici măcar menționat cuvîntul *fascism*. Consilierul ambasadei de la Paris, Nikolai Ivanov, a fost chiar condamnat la cinci ani pentru „atitudine antigermană", iar sentința a fost confirmată — fără îndoială datorită ineficienței birocratice — în septembrie 1941![32]

Așa cum remarca un vechi diplomat sovietic, cei doi ani cîștigați prin pactul sovieto-nazist au fost aproape complet risipiți. El comenta amar: „Stalin își suspecta tovarășii cei mai apropiați, dar avea încredere în Hitler."[33]

S-a spus că atît de multă dușmănie veritabilă s-a concentrat asupra lui Trotki, încît Hitler, prin comparație, părea o figură estompată, mai curînd o sperietoare pentru partid decît o amenințare reală. Din punct de vedere psihologic, s-ar putea să existe aici o parte de adevăr. Dar lipsa de contact cu realitatea, demonstrată de Stalin în privința invaziei naziste, nu se reflectase în atitudinea lui față de relațiile sovieto-germane din prima perioadă a duratei pactului. În 1939 și 1940 Uniunea Sovietică negociase dur, refuzase să-și asume angajamente clare și, deși asigurase germanilor diverse servicii cuvenite unui aliat, precum submarinul „Base North" din apropiere de Murmansk, desfășurase negocierile, chiar și la nivelul cel mai de jos, cu aceeași înverșunare egocentrică și suspiciune pe care mai tîrziu le-a manifestat în relațiile cu aliații anglo-americani, într-o altă etapă a războiului. Retragerea completă din realitate în fața faptelor neplăcute a fost cea mai mare aberație din 1941.

Probabil că Stalin, înțelegînd incapacitatea armatei și a regimului lui în fața nemților, nu și-a pierdut totuși speranța într-o perioadă de grație de unu sau doi ani. De ani de zile soarta ținuse cu el. Stalin nu concepea, se pare, să-l fi părăsit norocul. În fine, rezultatul atitudinii lui au fost mesajele disperate și absurde sosite necontenit de la graniță la 22 iunie — „Se trage asupra noastră. Ce să facem?"

Și totuși, armata sovietică era mai numeroasă, mai bine dotată material și cel puțin la fel de bine echipată tehnic ca și invadatorii nemți. Dintr-un singur punct de vedere nu se puteau compara cele două armate: comandamentul german, statul major și corpul ofițeresc, în general, erau de o calitate

net superioară. Deși Hitler îi înlocuise pe mulți dintre ofițerii superiori, el a avut cel puțin înțelepciunea de a înțelege că nu putea duce un război important fără cadre militare bine instruite.

Cînd armatele confruntate cu nemții au cedat în fața unei sarcini pentru care nu fuseseră pregătite sau sprijinite adecvat, Stalin a reacționat prompt. Comandantul frontului de vest, Pavlov, șeful lui de stat major, Klimovskih și comandanții de semnalizare și artilerie au fost împușcați. Le-a urmat generalul Korobkov, comandantul armatei a patra, sfărîmate. Ceea ce nu a salvat cele trei armate și patru corpuri mecanizate, blocate între Minsk și Bialîstok.

Aviația, cu 10 000–11 000 de aparate, față de cele 5 000 din Luftwaffe[34], a fost aproape anihilată în primele zile de război. Mare parte din aparatele de zbor ale sovieticilor nu erau de tip nou. Iar greșelilor comise de Stalin în conducerea forțelor aeriene li s-au adăugat și cele din politica domeniului industrial și de proiectare. În primul rînd pregătirea fusese neadecvată, iar metodele tactice erau deficitare. Kesselring a aplicat termenul *infanticid* distrugerii de către Luftwaffe a formațiunilor de bombardiere ale sovieticilor.

Toate aceste erori de mult recunoscute s-au combinat cu ultima și cea mai importantă gafă a lui Stalin, aceea de a nu fi crezut în iminența atacului. Mari efective ale forțelor aeriene au fost surprinse la sol și distruse în primele ore. Generalul de aviație Kopeț s-a sinucis după ce pierduse 600 de aparate de zbor, în timp ce daunele suportate de Luftwaffe fuseseră neglijabile: alții au fost arestați și împușcați — de exemplu generalul Cernih, comandantul diviziei de aviație de pe frontul de vest, care pierduse șapte optimi din efectivul sub comanda sa și generalul Ptuhin, comandantul forțelor aeriene raionale de la Kiev.[35] În total, în perioada iunie–august 1941 s-au pierdut 8 500 avioane sovietice.[36]

Rușii erau mult superiori și în privința numărului de tancuri, 11 000 sau 12 000 față de 4 300[37], iar aici proiectarea nu rămăsese în urmă. Înfrîngerile inițiale suferite de tancurile sovietice pot fi atribuie aproape în întregime metodelor tactice proaste și activității încă și mai slabe a personalului.[38]

În biografia lui Stalin, Isaac Deutscher menționează că ofițerii închiși (ca și supraviețuitorii opoziției epurate) au fost „scoși din lagărele de concentrare și repartizați la activități importante"[39]. Aici trebuie făcute unele precizări.

Trei sute de ofițeri experimentați erau închiși la Lubianka în octombrie 1941 în timp ce batalioanele de pe front erau comandate de locotenenți.[40] O relatare sovietică face referire la două liste de „oameni dinăuntru" care au fost lichidați în octombrie 1941 și respectiv iunie 1942, în momente în care Stalin „considera situația disperată". Execuțiile din octombrie i-au inclus, în ziua de 28 a acelei luni și după torturi severe, pe generalul-colonel Șternn, trei comandați succesivi ai Forțelor Aeriene Sovietice — Loktionov, Smușkevici și Rîceagov — și mai mulți alți ofițeri superiori, în special de la artilerie și aviație (împreună cu trei dintre soțiile lor). Ei au fost împușcați fără judecată, în urma unui ordin administrativ dat de Beria.[41]

Mai mult, un mareșal sovietic afirmă clar că dacă unii dintre ofițerii scoși din lagăre și reabilitați au prestat servicii bune, în multe cazuri oamenii erau distruși: „suferințele morale și adesea chiar fizice pe care le suportaseră în închisori și lagăre uciseseră în ei voința, inițiativa și puterea de decizie necesare unui militar". El dă exemplul unui general (erou al războiului civil, rănit de unsprezece ori) care a fost arestat și condamnat în 1939 la douăzeci de ani de detenție, fără a-i fi prezentate alte acuzații în afara simplei formule „dușman al poporului". Într-un lagăr cu „regim sever" el devenise băieș și căpătase cinci ani suplimentari pentru că furase niște lenjerie de corp. A fost eliberat în 1943 și numit șeful statului major al armatei, dar suferințele prin care trecuse îi afectaseră personalitatea.[42]

„Mareșalii călare" au preluat comanda în 1941 — provenind toți trei din armata întîi de cavalerie. Timoșenko, în centru, s-a dovedit destul de competent, deși a suferit și el pierderi grele. Pe flancurile sudic și nordic, Budionnîi și Voroșilov au fost însă catastrofali, mai ales primul. Celălalt protejat al lui Stalin, Mareșalul Kulik, a fost distrus într-o operațiune neinspirată din apropiere de Leningrad. Generalul Tiulenev s-a implicat în dezastrele din Ucraina. Toți patru au fost demiși, dar nici unul împușcat (cu excepția, se pare, a lui Kulik, abia după război). În 1957 Tiulenev lua apărarea operațiunilor lui Stalin de la Lvov, din 1920, vechea rană în flancul armatei sovietice, care supura cu disperare de atîta vreme.

Deși resursele sovietice au fost superioare, iar comunicațiile germane se extinseseră atît de mult, înfrîngerea totală a putut fi evitată numai pentru trei motive. În primul rînd, existența permanentă a altor resurse. În al doilea rînd, ajutorul aliaților. În al treilea rînd, și cel mai important, selecționarea unor comandanți mai buni. Acest lucru s-a putut face numai în cursul nesfîrșitelor bătălii ale marii retrageri. Incompetenții instalați pentru a înlocui o comandă adecvată în 1937 și 1938 au fost dați la o parte de dezastre. O comandă nouă și eficientă s-a creat prin selecție naturală chiar în focul luptei. Ea a fost cumpărată de fapt cu prețul vieții sutelor de mii de soldați ruși, cu sute de kilometri din teritoriul rus și cu o mare prelungire a războiului.

Doctrina militară a lui Tuhacevski a fost reinstaurată prin directivele *Stavka* pentru contraofensiva de la Moscova, în 1941. Se întorsese roata. Dar, așa cum a remarcat în fața autorului un ofițer al armatei sovietice, din cauza epurărilor drumul către Berlin a implicat un ocol lung și dureros pe la Stalingrad.

Departe de a elimina o a cincea coloană sovietică, Marea Epurare a pus fundațiile uneia cît întreaga Uniune Sovietică, din 1941 pînă în 1945. Acesta a fost primul război purtat de Rusia, în care o mare parte a cetățenilor ei s-au alăturat forței adverse.

Printre tinerii ofițeri mai străluciți care au supraviețuit epurării s-a aflat generalul Vlasov. Divizia lui, a 99-a, s-a distins în manevrele din 1940. Înalt și puternic, cu voce răsunătoare și un debit zdravăn de invective, el se bucura,

ne spune Ilia Ehrenburg, de popularitate în rîndul trupelor și de bunăvoința lui Stalin care nu recunoștea în el un potențial „trădător"[43].

Cînd a căzut prizonier, Vlasov a organizat trupele rusești de partea germană, în pofida marilor dificultăți întîmpinate din partea autorităților naziste. Programul lui arată că el nu simpatiza deloc cu nazismul și era preocupat numai de o Rusie democrată — putea fi comparat, de fapt, cu revoluționarii irlandezi din 1916, care căutau să obțină sprijin german împotriva Marii Britanii, sau cu birmanezii și indonezienii din timpul celui de al doilea război mondial, care au ajuns (sau au încercat să ajungă) la înțelegeri cu japonezii împotriva Occidentului. Așa cum remarcă generalizînd un prizonier polonez din Rusia, despre așteptările celor aflați în lagărele de muncă:

> Mă gîndesc cu oroare și rușine la o Europă împărțită în două de linia flagelului, de o parte a căreia milioane de sclavi sovietici se rugau să fie eliberați de armatele lui Hitler, iar de partea cealaltă milioane de victime ale lagărelor de concentrare germane așteptau eliberarea de către Armata Roșie ca pe ultima speranță.[44]

Implicația lui Ehrenburg privind eficiența lui Stalin în lupta cu trădătorii *imaginari* este corectă. În 1941 Stalin a distrus ultimele rămășițe ale unei alternative la conducerea politică. Antipov a fost împușcat, se pare, la 24 august. În septembrie au fost rejudecați supraviețuitorii procesului din 1938 — Rakovski, Pletnev, Bessonov — și împușcați, la fel ca și Maria Spiridonova, conducătoarea socialist-revoluționarilor. În octombrie alte două personalități politice, foste membre al Comitetului Central, Goloșcekin și Bulatov, au fost împușcate împreună cu grupul de ofițeri Șternʼ–Loktionov.

Se pare că actele de acest gen au fost larg răspîndite. Un polonez menționează că în lagărele de la Ierțevo doi generali, patru avocați, doi ziariști, patru studenți, un ofițer NKVD de rang înalt, doi foști administratori de lagăre și cinci alți anonimi au fost selecționați și împușcați în iunie 1941.[45]

De fapt, izbucnirea războiului a constituit ocazia unei sporiri generale a activității și puterii poliției. Se plăteau polițe individuale și se rezolvau potențiale nemulțumiri — de exemplu cazul văduvei comisarului adjunct al poporului din Ucraina, Brunivoi, care a murit în timpul anchetei. Ea a fost arestată în 1937 și supusă unui interogatoriu sever, alegîndu-se cu leziuni permanente ale rinichilor și mai multe coaste rupte. A fost eliberată în 1939 și reabilitată. A crezut tot timpul că ceea ce se întîmplase era rezultatul unor elemente ostile din cadrul NKVD-ului și le-a scris în acest sens lui Stalin și Vîșinski. La începutul anului 1941, oficialii NKVD-ului implicați în cazul ei au fost judecați și condamnați la termene scurte de detenție, pentru folosirea torturii. Femeia a găsit acțiunea sa total justificată. La două zile după invazia germană, la 24 iunie 1941, ea a dispărut din nou.[46]

Cînd rușii s-au retras din calea înaintării germane, s-au făcut încercări de evacuare a deținuților NKVD-ului. Nu numai că munca lor era necesară, dar se aștepta, desigur, ca ei să simpatizeze cu eliberatorii, chiar dacă aceștia

erau nemți. Retragerea a fost atît de dezordonată, în special în Ucraina, încît evacuarea era adesea imposibilă. S-au produs atunci uciderи în masă. Există rapoarte în acest sens de la Minsk, Smolensk, Kiev, Harkov, Dnepropetrovsk, Zaporojeț și din toate țările baltice. În apropiere de Nalcik, în Caucaz, exista un combinat de molibden care funcționa cu munca condamnaților NKVD-ului. Deținuții au fost mitraliați din ordinul comisarului NKVD al Republicii Kabardino–Balkar.[47] Există și un alt raport despre un grup de 29 000 deținuți care s-au strîns pe parcursul retragerii sovietice. Amenințat de continuarea înaintării germane și de abandonarea lagărului de la Olghinskaia, NKVD-ul i-a eliberat pe toți cei condamnați la mai puțin de cinci ani și la 31 octombrie 1941 i-a împușcat pe restul.[48]

În general ni se spune că execuții în masă prin împușcare au avut loc în lagăre în noiembrie 1941, cînd nemții se aflau la porțile Moscovei, la începutul lui iunie 1942 și în septembrie 1942, cînd Stalingradul era gata să cadă.[49]

Și totuși războiul a fost și o ocazie de relaxare a anumitor presiuni. Biserica, de exemplu, nu a mai fost persecutată. Revenirea publicului la vechiul patriotism i-a îmbărbătat cel puțin pe ruși. Mai presus de toate, exista pretutindeni speranța că după terminarea războiului lucrurile vor deveni mai ușoare: sistemul colhozurilor avea să fie desființat, teroarea va înceta.

Lăsînd deoparte înclinarea spre optimism a oamenilor, războiul a adus într-adevăr un sentiment de eliberare, așa cum remarcă personajele lui Pasternak:

> Puteai să te oferi voluntar pentru serviciul în prima linie a unui batalion disciplinar și, dacă scăpai cu viață, erai liber. Urmau atac după atac, mile întregi de sîrmă ghimpată electrificată, mine, mortiere, baraje de artilerie care durau luni în șir. Compania noastră era numită escadrila morții. Ea a fost practic ștearsă de pe fața pămîntului. Cum și de ce am supraviețuit eu, nu știu. Și cu toate acestea — închipuiți-vă — tot iadul acela nu a însemnat nimic, a fost o binecuvîntare în comparație cu ororile lagărului de concentrare, și nu din cauza condițiilor materiale, ci dintr-un alt motiv...
>
> ...Era un sentiment trăit nu numai de oamenii ca noi, veniți din lagărele de concentrare, ci de toți fără excepție, acasă și pe front, toți trăgeau aer adînc în piept și se aruncau în vîltoarea acestei mortale, eliberatoare lupte cu reală bucurie, cu extaz.[50]

CONSOLIDAREA STALINISMULUI

Propunînd un toast la banchetul victoriei de la Kremlin, în iunie 1945, Stalin s-a referit în mod semnificativ la oamenii „obișnuiți", numindu-i „curelele de transmisie ale roților din marele aparat al statului"[51]. Intenția lui, îndeplinită în totalitate, era să restaureze vechiul mecanism.

În aceeași lună, s-a lămurit că sistemul mărturisirilor și proceselor fusese abandonat după 1938 pentru că, în condițiile de atunci, nu mai era necesar și nu pentru că Stalin l-ar fi considerat neconvingător sau inutil. Șaisprezece conducători ai guvernului ilegalist polonez și ai armatei au fost aduși în fața instanței. În fruntea acuzaților se aflau generalul Okulicki (care preluase comanda armatei interne ca urmare a predării generalului Bor Komorowski după eroica răscoală de la Varșovia) și Jankowski, delegatul șef în Polonia al guvernului polonez. (Lui Okulicki, pe atunci făcînd parte din rezistență, i se ceruse să contacteze comandamentul sovietic, garantîndu-i-se libera trecere, dar el a fost arestat la prezentare.) Ei și ceilalți treisprezece inculpați împreună cu ei și-au recunoscut vinovăția pentru activitățile antisovietice de care erau acuzați. A fost ultimul mare proces public desfășurat la Moscova și a urmărit să discrediteze rezistența poloneză și să exercite presiuni asupra guvernului polonez din exil, pentru ca acesta să formeze o coaliție cu comitetul Lublin, finanțat de comuniști și aflat la conducere în Polonia ocupată de sovietici, în condiții care să asigure dominația comuniștilor.

Deși la Moscova nu au mai avut loc asemenea procese, vechea metodă a fost aplicată în toată Europa de Est, sub control rusesc nemijlocit, mai întîi (ca și în Rusia) împotriva elementelor fără partid, precum conducătorul agrarienilor, Nikola Petkov, în Bulgaria și Cardinalul Mindszenty în Ungaria, iar mai tîrziu împotriva unor conducători comuniști, precum Laszlo Rajk, în Ungaria și Traicio Kostov, în Bulgaria.

Sistemului recunoașterii publice a unor acuzații false i s-a pus capăt brusc în decembrie 1949* cînd Kostov, secretar al Comitetului Central al Partidului Comunist Bulgar, și-a retras mărturisirea în fața instanței și a publicului, menținîndu-și această poziție pe toată desfășurarea procesului.

Kostov a refuzat să-și schimbe opinia în pofida indignării morale a instanței și a apelurilor înlăcrimate ale celor acuzați împreună cu el. Kostov avea probabil o poziție mai solidă decît majoritatea acuzaților din procesele anterioare; el trebuia să se fi obișnuit cu ideea morții și a torturii încă de cînd urmărea să-și atingă scopurile politice. Comportamentul lui în timpul interogatoriului „fascist" fusese dat ca exemplu Partidului Comunist Bulgar. Kostov nu depășise de multă vreme perioada ilegalității și — spre deosebire de Buharin și ceilalți — nu ajunsese să simtă lipsa anilor de confort.

---

* Ultimul „proces" demonstrativ al perioadei staliniste, acela al lui Slanski și alții, desfășurat la Praga în noiembrie 1952, a fost anunțat ca proces public. Dar de această dată s-a interzis accesul occidentalilor. (Procesul Slanski s-a desfășurat sub supraveghere sovietică. La nivel politic, Mikoian a fost trimis de Stalin în noiembrie 1951 să facă aranjamentele pentru următorul lot de arestări. La nivelul poliției secrete, scenariul a fost supravegheat de M. T. Lihaciov, adjunctul șefului secției pentru investigarea cazurilor de importanță specială — el însuși împușcat împreună cu Abakumov în 1954 — și de alte oficialități din MGB.) (*Nova miysl*, nr. 7, 10 iulie 1968) (*N. a.*)

Mai mult, știa că partidul era în majoritate de partea lui, în tăcere, și astfel este posibil să nu fi simțit izolarea opoziționiștilor ruși. În plus, se pare că era deosebit de rezistent; încăpățînarea și rezistența tipic bulgărești se dezvoltaseră la el în cel mai înalt grad.

Timp de trei sau patru ani după război în Rusia nu a existat aproape nici o condamnare la moarte cu excepția celor cîțiva vlasoviști de frunte. Cei care colaboraseră într-adevăr cu nemții fuseseră adunați cu zecile de mii și trimiși în lagăre de muncă, unde li s-au alăturat soldații sovietici reveniți din prizonierat din Germania. În 1946 și 1947, un mare val de arestări s-a abătut asupra evreilor, ofițerilor din armată și altora, iar curînd după aceea, toți cei care între timp fuseseră eliberați au fost arestați din nou. Această revenire asupra unui act de „liberalism putred" a fost autorizată oficial printr-un decret din 1950, despre care se spune că a fost adoptat „din inițiativa lui Beria și a lui Abakumov"[52].

La început lagărele au fost mai ucigașe ca niciodată. Dintre cei condamnați în 1945 și 1946, puțini au supraviețuit pînă în 1953. Foametea din 1947[53] s-a reflectat desigur și în rațiile de hrană din lagăre, cu rezultatele obișnuite. La începutul anilor 1950 totuși, reforma și raționalizarea sistemului de muncă forțată au condus la o scădere a ratei mortalității. Deoarece nu avea loc aproape nici o eliberare (este citat un comandant de la Kotlas care afirmă că a fost la post timp de opt ani și a eliberat un singur deținut)[54], populația din lagăre a crescut probabil, pînă la moartea lui Stalin, la numărul maxim de aproximativ 12 milioane.

Consolidarea generală a sistemului de lagăre de muncă a reflectat consolidarea întregului stat și a economiei, în forma pe care o urmărise evident Stalin încă de cînd dobîndise puterea absolută. În noua societate, munca forțată era considerată desigur o formă economică permanentă.

Ceea ce reușise Stalin să înființeze era o economie controlată și o societate controlată. Acest lucru era valabil la fiecare nivel. Colhozurile, cu tractoarele lor, produceau mai puțină hrană decît *mujicii* prost echipați din 1914. Dar din punct de vedere economic și social ele se aflau sub control și nu mai puteau cere un preț de răscumpărare pe piață.

La fel stăteau lucrurile pe toată scara, pînă la vîrf. Peste tot, ordinele venite de la centru nu erau numai obligatorii în principiu, ci executorii în practică. Nu exista domeniu semnificativ în care deciziile importante să nu fie luate la Kremlin.

Asemănările între această situație și „socialism", așa cum l-au conceput Marx și ceilalți, formal vorbind, nu erau neglijabile. Capitalistul nu mai exista. Țăranul individual „mic burghez" dispăruse. Statul controla economia. Pentru cei care considerau că într-o societate industrială modernă absența capitaliștilor nu poate însemna decît socialism, atît era destul. Definit mai exact, socialismul avusese întotdeauna încă o caracteristică — de fapt, chiar cheia lui de boltă. Controlul statului de către proletariat fusese considerat

esențial. În Rusia lui Stalin nu a existat nici urmă de așa ceva. Peste acest lucru s-a trecut prin vorbe. S-a utilizat toată frazeologia statului muncitoresc, în toate contextele posibile.

Ne-am putea întreba cît de departe credea Stalin că a ajuns în crearea socialismului la care se convertise în tinerețe. Într-adevăr nu mai existau „clase dominante". Deși Stalin a creat (și a recunoscut acest lucru) o pătură privilegiată, ea nu avea drept de proprietate asupra mijloacelor de producție. Orice privilegiu acordat depindea, în ultimă instanță, de bunul plac al conducătorului.

În acest sistem unitar, politica în sine dispăruse, cu excepția formei de intrigă la cel mai înalt nivel, pentru a obține favorurile lui Stalin. Într-un fel toate acestea pot părea paradoxale; în presă și la radio, în discursurile din fabrici și în literatura oficială se făcea mai multă agitație și propagandă „politică" decît oriunde în lume. Dar ele erau total pasive și constau doar în transmiterea deciziilor Secretarului General și în stimularea manifestărilor de entuziasm față de acestea. Se ridicase o nouă generație de manageri industriali, competenți în tehnica administrației; amenințarea lagărelor de muncă forțată le dădea pinteni directorilor, la fel cum sistemul de muncă normată storcea de la muncitor tot ce putea acesta să dea, sub amenințarea foametei. Noii industriași — chiar și cei de la nivelul cel mai înalt, precum Tevosian, Malîșev și Saburov — erau doar puțin mai mult decît tehnicienii care nu puneau întrebări, din noua schemă a lucrurilor.

Sistemul planificării, care în anii 1930 fusese destul de haotic, s-a încadrat acum într-un nou raționalism; productivitatea — cel puțin în industria grea, care îl interesa în primul rînd pe Stalin — a început în cele din urmă să crească regulat. Sistemul avea pierderi uriașe și era lipsit de eficiență, în multe domenii planificarea era în mare măsură mitică. Iar nefuncționalitatea generală a rețelei de distribuție era compensată printr-o amplă piață neagră. Dar, per total, economia creată de Stalin devenise cel puțin o realitate care producea. Pierderile intrinsece nu erau suficient de mari pentru a împiedica atingerea țelului principal — investirea permanentă în industrie a unei părți substanțiale a venitului național. Ele erau însă suficient de mari pentru a menține dezvoltarea, cumpărată cu atîtea sacrificii, la un nivel mai scăzut decît acela al diverselor țări capitaliste.

Comparații detaliate nu se puteau face însă, din cauza secretului și a distorsiunilor sistemului sovietic de la vremea respectivă. Dar ceea ce dădea încredere elitei de partid și a cîștigat admirația unor intelectuali din străinătate a fost faptul mai general că într-o țară destul de înapoiată fusese „creată" o industrie. Se spera că metoda va putea fi aplicată în ținuturile cu adevărat înapoiate din Est.

Bătrîna Rusie nu era însă chiar atît de nedezvoltată. Înainte de revoluție ea fusese a patra putere industrială. Sub domnia lui Nicolae al II-lea, lungimea căilor ferate se dublase în zece ani, iar mineritul și industria de prelucrare a metalelor luaseră avînt. Cum a spus Lenin:

> ...Progresul industriei mineritului este mai rapid în Rusia decît în Europa Occidentală și chiar decît în America de Nord... În ultimii cîțiva ani (1886–1896) producția de fontă s-a triplat... Dezvoltarea capitalismului în țările mai tinere este accelerată prin exemplul și ajutorul celor mai vechi.[55]

Iar tendința a continuat pînă în 1914.

Începînd din 1930, Stalin a lărgit baza industrială. Dar a făcut acest lucru prin metode foarte risipitoare — mult mai risipitoare din punct de vedere economic și al suferințelor umane decît metodele revoluției industriale inițiale. El nu a dat cea mai bună întrebuințare resurselor și a rezolvat problema suprapopulării rurale îndepărtînd exact secțiunea cea mai productivă a țărănimii și risipind o mare parte a forței tehnice calificate prin decimări sub acuzații false de sabotaj. (Este adevărat că o mare parte a forței de muncă calificate a Rusiei fusese ucisă sau emigrase în timpul revoluției.) Chiar din 1929 a devenit clar că, din punct de vedere economic, măsuri mai blînde ar fi produs rezultate la fel de bune, așa cum s-a întîmplat, de exemplu, la Meiji în Japonia.

Încă din perioada lui Hrușciov, *Kommunist*, principalul organ teoretic și politic de presă al Comitetului Central, a rezumat criticile la adresa sistemului de planificare al lui Stalin. El se amesteca în munca organizațiilor de planificare, impunea sarcini arbitrare și schimba radical planurile într-un fel care făcea secțiuni întregi ale acestora să-și piardă sensul. Astfel a adus daune pe termen lung muncii sovietice de planificare și economiei sovietice. Într-adevăr (continua *Kommunist*), Stalin este cel ce poartă răspunderea îndelungatelor perturbări din economia sovietică, pe care, pentru a-și acoperi propria vinovăție, le atribuia dificultăților presupus inerente unei dezvoltări rapide a acesteia. În special, „planificarea arbitrară a produs daune imense agriculturii care mai suferă încă de pe urma cultului personalității lui Stalin"[56].

Puțini mai susțin astăzi că metoda lui Stalin a fost singura sau cea mai bună cale posibilă — chiar și pentru sistemul partidului unic — de a atinge ritmul de industrializare accelerată realizat. În orice caz, principalele beneficii economice obținute, sau presupuse a fi fost obținute, de regimul lui Stalin erau deja la îndemînă înainte de începerea epurărilor. Nu există nici un dubiu că din punct de vedere economic Epurarea a fost dezavantajoasă; ea a îndepărtat o mare parte din conducătorii calificați din domeniul industrial, începînd cu Piatakov, iar lagărele au fost umplute din fondul deja suprasolicitat al forței de muncă. Raționamentul a fost nu cel al științei economiei, ci acela al despotismului. În pofida tuturor stimulentelor de a atinge, sau cel puțin de a pretinde, opusul, progresul economic a fost frînat în perioada 1938–1940.[57]

Lecția ce pare a se desprinde este că utilizarea terorii în condițiile în care ea ar putea părea într-o oarecare măsură eficientă pentru economie nu este o idee bună nici măcar din punct de vedere al acesteia. Pentru că terorii nu i se poate pune capăt brusc. Ea își construiește propriile interese și instituții,

propriile cadre și deprinderi de a gîndi. Orice avantaj ce s-ar putea ivi (în acest sens) la un moment dat se va perima probabil într-o etapă ulterioară, cînd el nu va mai fi aplicabil, dar va fi totuși aplicat.

Chiar dacă am accepta metoda lui Stalin în ansamblul ei, considerînd pierderile pe care le-a provocat o plată revendicată de succesele de început, apar alte chestiuni. Poate că stalinismul este una din căile de realizare a industrializării, la fel cum canibalismul asigură un regim alimentar foarte bogat în proteine. Atracția rezultatului nu compensează obiecțiile.

Între timp Stalin a pătruns în toate sferele. În filozofie, de exemplu, era sărbătorit ca un critic profund al lui Hegel, primul care a elucidat anumite afirmații ale lui Aristotel, singurul care a lămurit semnificația deplină a teoriilor lui Kant. La tricentenarul nașterii lui Spinoza, *Pravda* a publicat cîteva citate din Stalin, care nu aveau nimic a face cu Spinoza și nici măcar cu filozofia.[58]

La o conferință desfășurată la Moscova în 1963, un istoric s-a plîns că în perioada postbelică „era imposibil să-ți împărtășești deschis gîndurile și îndoielile chiar și prietenilor, de teamă să nu-i pui într-o situație dificilă"[59]. Academicianul Evgheni M. Jukov s-a referit la o „traumă psihologică" suferită de istorici, care erau „sistematic îndoctrinați cu ideea că operele teoretice valoroase puteau fi scrise numai de un *vojd* superior și că gîndirea profundă și acțiunile viguroase pot porni numai de la el". Astfel, „timp de aproape douăzeci de ani — perioada de formare a conștiinței unei generații întregi — gîndirea creatoare independentă a « muritorilor de rînd » în sfera teoreticului a fost pusă la îndoială".

Un doctor care a denunțat efectul asupra medicinei sovietice, a rezumat:

> Principala daună produsă științei de cultul personalității a constat în proclamarea unei singure opinii... „un inepuizabil izvor de înțelepciune", ca adevăr suprem. ...Nu este întîmplător că, în cursul discuțiilor asupra unei probleme științifice concrete, un concept sau altul nu era verificat prin experimentele autorilor lui, ci prin referire la moștenirea științifică, prin simpla citare din lucrările altora.[60]

În cîmpul încă și mai sensibil al economiei, gîndirea independentă era tratată firesc cu și mai mare severitate. Directorul Institutului de Economie al Academiei de Științe a URSS remarca în 1962:

> Mulți comuniști își amintesc încă dezastrul care s-a abătut în anii '40 asupra revistei *Problemî economii* pentru că publicase un articol al profesorului Kubanin. În acest articol autorul exprima părerea totalmente corectă că ne situam în urma Americii în privința productivității muncii din agricultură. Marele învățat și expert în economia agriculturii a plătit cu viața pentru gîndirea lui corectă, iar revista a fost suspendată pentru „erezie".[61]

Efectul atitudinii staliniste la nivelul de jos este schițat de prim-secretarul Partidului Comunist Gruzin, Mgeladze, care a strîns laolaltă specialiști de la Institutul de Marxism–Leninism și Institutul de Istorie al Academiei

Gruzine de Științe și i-a pus să scrie o carte despre istoria Partidului din Transcaucazia. Cînd i s-a prezentat rezultatul, el a anunțat: „Mie, ca autor, îmi place. Dar fiți siguri că dacă există vreo greșeală, voi, dragi prieteni, veți ajunge cu toții la pușcărie."[62]

La fel, s-a întîmplat ca Stalin să afirme în particular că azerii sînt în mod evident descendenți ai moezilor. Deși nu există nici o bază pentru această noțiune, ea a rămas stabilită ca o doctrină pentru istorici. Lingviștii au muncit șapte ani să descopere cuvinte moezice în limba azeră. „În cele din urmă au fost găsite treizeci și cinci de cuvinte moezice îndoielnice, deși limba moezică în sine este un mit."[63]

Aceste cîteva exemple — care omit altele, precum marele scandal legat de Lîsenko, din biologia sovietică — conturează o idee generală despre efectul noului regim al lui Stalin asupra intelectului.

Mai mult, în atmosfera mai puțin furtunoasă a anilor de după căderea lui Ejov, atenția s-a concentrat mai îndeaproape asupra crimei–gîndite și a crimei–aparente. O indicație autoritară, tipică pentru multe altele, stipula:

> Nu trebuie să ne mulțumim a fi atenți numai cu *ceea ce* se spune, căci se poate întîmpla ca vorbele să fie în deplină concordanță cu programul partidului. Trebuie să fim atenți în același timp la *felul* de a spune — de exemplu, la sinceritatea cu care profesoara recită o poezie pe care autoritățile o consideră dubioasă, sau la plăcerea pe care o dezvăluie criticul ce intră în detalii vorbind despre o piesă pe care pretinde că o condamnă.[64]

În ultimii ani ai vieții lui Stalin s-a desfășurat o serie importantă de epurări, fără a fi anunțată. În 1949–1950 a survenit un nou „Caz Leningrad". Voznesenki, membru al Biroului Politic, A. A. Kuznețov, secretar al Comitetului Central și alți conducători au fost împușcați. Aproximativ 3 000 de membri importanți ai organizației de partid din Leningrad au fost arestați și tratați cu deosebită brutalitate, mulți dintre ei fiind împușcați; iar epurări similare au avut loc și în alte părți. În 1952 și 1953, intelectuali evrei de frunte au pierit cu sutele, iar valul de arestări a culminat cu Complotul Doctorilor, cînd Stalin a ordonat anchetatorilor „Bateți, bateți și iar bateți", după cum ne spune Hrușciov.

Executarea de către Stalin a principalilor scriitori de limbă idiș în cadrul „Afacerii Crimeea", în 1952, este unul dintre cele mai neobișnuite acte de stat. Așa cum spune Manès Sperber, aceștia erau comuniști care se supuseseră tuturor imperativelor regimului și ale lui Stalin. „Ca și alții, ei își trădaseră prietenii și frații ori de cîte ori fidelitatea față de partid le ceruse acest lucru; dar ei trebuiau să moară pentru că rămăseseră incapabili să-și trădeze limba și literatura."

Cu puțin înainte de moartea lui Stalin, *Pravda*, făcînd o excepție extraordinară, a publicat un articol al lui Herbert Morrison, secretarul britanic de externe.[65] Acesta formula cu calm dar în cunoștință de cauză, obiecții

democratice față de sistemul sovietic. Imediat a apărut un răspuns, în care se spunea că Morrison cerea libertate de exprimare pentru cei în fața cărora ar fi fost o greșeală să se cedeze — „criminalii care... l-au ucis... pe Kirov." Se dovedește acum că exact acei oameni, și nu alții, beneficiau de libertate de exprimare.

Desigur, varianta stalinistă a evenimentelor petrecute în perioada epurărilor era singura permisă în Rusia. Mulți oameni știau de la bun început că această versiune era falsă, dar toți cei susceptibili de a fi fost îndoctrinați prin teroare sau prin simpla presiune a propagandei s-au înscris în linia oficială.

În străinătate lucrurile stăteau altfel. Occidentul nu era forțat să accepte versiunea stalinistă. Libertatea de gîndire și libertatea de informare predominau, atunci ca și acum. Ceea ce nu a împiedicat punctul de vedere comunist să aibă în mare măsură succes.

PERCEPȚII GREȘITE PESTE HOTARE

Dacă nu poți înțelege idealul, cel puțin vei idealiza Realul.
CALVERLEY

În perioada epurărilor, un tînăr comunist britanic, John Cornfold, a publicat un poem:

SERGHEI MIRONOVICI KIROV
(Asasinat la Leningrad, decembrie 1934)

Nimic nu este cert, nimic perpetuu sigur,
Ce ieri a fost decis, azi e schimbat din nou.
Pe moarte ce se află de viață se agață.
Nimic fără de urlet și sînge nu se naște.

Înțelege arma, înțelege rana:
Trecutul inform readus la viață de faptele lui,
Certitudinea lui constantă în constantă acțiune-i cuprinsă
Umbra lui e mereu mai mare cu trecerea timpului.[66]

Cornford, cu excelente rezultate la Universitatea Cambridge, a fost trimis în Spania în 1936 în cadrul brigăzii internaționale și a fost ucis în apropiere de Cordoba, la sfîrșitul aceluiași an. Nu se poate găsi un exemplu mai bun care să ilustreze modul în care impulsul de generozitate al comunismului occidental putea fi indus în eroare de stalinism. Tînărul care și-a dat viața pentru cauza unui presupus umanism revoluționar, animat de loialitate, a produs ceea ce nu reprezintă decît o transpunere în versificație a teoriei lui Stalin, potrivit căreia lupta de clasă devine cu atît mai amară cu cît oponenții

comuniștilor devin mai slabi, și a folosit pentru textul lui o crimă atribuită contrarevoluționarilor, dar comisă de fapt chiar de Stalin.

După ce a trecut timpul, așa cum sugerează Cornford, ceea ce a devenit evident este că nici inteligența deosebită și nici spiritul sensibil nu ajută, o dată ce coordonatele unei situații se deduc dintr-o teorie politică și nu invers.

Deși cazul său este instructiv, nu numai pentru timpul în care a trăit, Cornford nu se numără printre cei activ răspunzători pentru răspîndirea și consacrarea unui fals, ci s-a aflat mai curînd în poziția receptorului. Între occidentalii care au acceptat versiunea stalinistă a evenimentelor și autorii acestei versiuni, s-au interpus numeroși ziariști, ambasadori, avocați și studenți din Rusia, a căror sarcină directă și asumată era de a studia faptele în detaliu și a formula o opinie asupra lor. Nu ne puteam aștepta ca toți comuniștii din Occident și toți intelectualii de stînga să fi citit cu ochi critic rapoartele oficiale ale marilor procese. Cine a făcut acest lucru sau a asistat la procese și din incompetență sau părtinire oarbă (sau cinică) a transmis publicului larg o analiză falsă poate fi pe drept cuvînt considerat într-o oarecare măsură condamnabil. Am remarcat deja cîteva exemple de scepticism inadecvat.

Nu trebuie să ignorăm că oricine adună dovezi despre aceste evenimente este tentat probabil să culeagă un amalgam de judecăți greșite ale compatrioților și ale altor vestici, dar am considerat că este mai bine să dăm numai cîteva exemple de erori comise de mulți dintre cei cu pretenții la judecată limpede, deschidere morală și cunoștințe politice. Efectul asupra opiniei mondiale contemporane a fost un aspect important al întregii operațiuni de epurare. Stalin se gîndise la acest lucru cînd a ordonat desfășurarea procesului Zinoviev: „El nu a fost impresionat de argumentul că trebuia ținut cont de opinia publică din vestul Europei. Tuturor argumentelor de acest fel le replica disprețuitor: « Nu-i nimic, o să înghită. »"[67]

Faptul că atît de mulți au „înghițit" într-adevăr a fost cu certitudine un factor care a favorizat desfășurarea epurărilor. Procesele, în special, ar fi avut puțină importanță dacă nu ar fi fost validate de unii comentatori străini, deci „independenți".

Abia la mijlocul anilor 1930 intervenția străină a dat unele rezultate, în special în lumina politicii de alianțe promovate de Stalin după 1935. De exemplu, în iunie 1935 s-a ținut la Paris Congresul internațional al scriitorilor, avînd ca principală preocupare apărarea culturii. Se intenționa ca reuniunea să constituie o ocazie profitabilă pentru Frontul Popular. Magdalene Pax a insistat asupra problemei lui Victor Serge, arestat în 1932. A fost lăsată să vorbească după ce a trecut larma pe fondul căreia și-au exprimat sprijinul Salvemini și Gide. Delegația sovietică era formată din Pasternak, Nikolai Tihonov, Ilia Ehrenburg, Mihail Kolțov și dramaturgul Kirșon — ultimii doi aveau să piară nu peste multă vreme. Cu excepția lui Pasternak, delegații sovietici au opus o rezistență înfocată și l-au acuzat pe Serge de

complicitate la uciderea lui Kirov, care avusese loc la doi ani după arestarea lui.[68] Ulterior Gide l-a vizitat pe ambasadorul sovietic, căruia i-a transmis nemulțumirea scriitorilor.

Serge a fost eliberat la sfîrșitul anului. Este una dintre ocaziile aproape unice cînd opinia străină a reușit să-l influențeze pe Stalin. Ea pare să demonstreze totuși că, dacă o opinie occidentală articulată ar fi condamnat procesul Zinoviev cu suficientă unanimitate și forță, s-ar fi putut ca Stalin, în acea perioadă a Frontului Popular, să acționeze măcar cu mai puțină cruzime. Cei care au „înghițit" procesele pot fi cu greu absolviți de un anumit grad de complicitate în accentuarea și exacerbarea torturii și execuției unor oameni nevinovați.

Faptele care au fost ascunse opiniei progresiste din Occident (sau cu ajutorul acesteia) s-ar împărți în două categorii: existența și amploarea măcelului în masă și a privațiunilor de libertate, pe de o parte, iar pe de altă parte inconsistența și falsul proceselor publice.

De la început față de dovezile proceselor au existat trei obiecții fundamentale. În primul rînd, presupusele comploturi erau total incompatibile cu conducătorii puși sub acuzație, care se opuseseră întotdeauna asasinării individuale și care, mai mult, erau învinuiți acum de a fi fost, în tot timpul carierei lor, agenți ai dușmanilor. În al doilea rînd, faptele puse în seama lor erau absurde — de exemplu acuzația adusă lui Zelenski, că ar fi amestecat cuie în untul pus în vînzare, pentru a submina sănătatea sovieticilor. În al treilea rînd, unele dintre faptele relatate în instanță s-au referit la evenimente desfășurate în străinătate și puteau fi verificate; ele conțineau falsuri demonstrabile — o întîlnire la un hotel inexistent din Copenhaga, o aterizare pe un aerodrom norvegian la o dată cînd în acel loc nu sosise nici un avion.

Aceste lucruri erau cunoscute în Occident. S-au publicat sute de articole și cărți în care aceste puncte erau demonstrate cu limpezime și definitiv. Trotki, singurul acuzat aflat în libertate, a demascat înscenarea cu măiestrie incisivă. Distinsa comisie condusă de profesorul Dewey a examinat toate dovezile în modul cel mai judicios și meticulos și a publicat constatările. Nu era o chestiune de divergență politică, ci de fapte. Și totuși, ele au rămas fără ecou în rîndurile oamenilor bine informați. Nu exista nici o scuză pentru a crede în povestea stalinistă. Toate scuzele care s-ar putea formula sînt irațională, deși disimulate adesea în formule de intens raționalism.

Partidele comuniste existente în lume au propagat linia sovietică. Intelectualii comuniști, unii dintre ei mai bine informați despre condițiile din Uniunea Sovietică și cu mai multă înclinare pentru formularea unor răspunsuri proprii, au reacționat diferit. Unii au respins pur și simplu materialul dificil. Stephen Spender îl citează pe un prieten al său, comunist britanic care, întrebat fiind ce credea despre procese, a răspuns: „Ce procese? Am renunțat de mult să mă gîndesc la asemenea lucruri."[69]

Mai reprezentativă a fost atitudinea lui Bertold Brecht, care i-a spus lui Sidney Hook pe vremea proceselor: „Cu cît sînt mai nevinovați, cu atît mai mult merită să moară."[70] Între timp el scrisese o piesă de teatru despre Germania nazistă: o mamă și un tată sînt îngrijorați deoarece cîțiva dintre prietenii lor sînt anchetați și se tem de guvernator. Soțul, profesor, nu știe dacă la școală au date împotriva lui. „Sînt gata să predau orice vor ei să predau. Dar ce vor ei să predau? Dacă aș ști sigur." Ei se frămîntă dacă să pună tabloul lui Hitler mai la vedere, sau dacă acest gest va părea o mărturisire a vinovăției.

Soția: Dar nu există nimic împotriva ta, nu-i așa?
Soțul: Există cîte ceva împotriva fiecăruia. Toți sînt suspectați. Este suficient ca cineva să exprime o suspiciune în ce te privește, ca să devii o persoană suspectă.

Și tot el remarcă: „De cînd au ei nevoie de martori?"[71]

Dar principala temă a piesei — despre care se apreciază că distruge complet fundamentul moral al nazismului — este teama mamei și a tatălui că fiul lor, care este elev, i-ar putea denunța. Toate acestea într-un moment cînd, așa cum Brecht evident știa, în Uniunea Sovietică se petrecea ceva asemănător. De fapt, a existat un exemplu sovietic mult lăudat și aplaudat, al unor fii care și-au denunțat părinții. În timpul colectivizării, Pavlik Morozov, comandantul grupului de pionieri din sat, care acționau ca forțe ajutătoare pentru atacarea țărănimii, „și-a demascat" tatăl, fost președinte al sovietului din sat, dar care „căzuse sub influența relațiilor cu chiaburii". Tatăl a fost împușcat și la 3 septembrie 1932 un grup de țărani, inclusiv unchiul băiatului, l-au omorît la rîndul lor pe fiu, la vîrsta de paisprezece ani — anticipînd astfel limita de vîrstă stabilită de Stalin pentru execuții. Ucigașii au fost și ei executați cu toții, iar tînărul Morozov a devenit, pînă foarte de curînd, un mare erou al Comsomolului. Palatul de cultură al pionierilor din Moscova a căpătat numele lui.[72] Chiar și în perioada Hrușciov, presa sovietică l-a comemorat pe „sacrul și iubitul" Pavlik Morozov, la muzeul din satul lui natal: „În această casă de lemn s-a ținut judecata în care Pavlik l-a demascat pe tatăl său, care îi adăpostise pe chiaburi. Aici se află relicve dragi inimii fiecărui locuitor din Gherasimovka."[73]

În cazul lui Brecht, este demn de remarcat faptul că o cunoștință apropiată, fosta lui amantă, actrița Carola Neher (interpreta rolului principal în *Opera de trei parale*), a fost arestată în Rusia și nu a mai fost văzută niciodată.

Așa cum argumentează Hubert Luthy, Brecht nu a fost atras de comunism ca parte a „mișcării muncitorești, pe care nu a cunoscut-o niciodată, ci de o chemare profundă spre o autoritate totală, o supunere totală față de o putere totală, noua biserică bizantină de stat — imuabilă, ierarhizată, întemeiată pe inafailibilitatea conducătorului"[74]. Creația sa politică și semipolitică oglindește invariabil plăcerea lui de a intra în noroi de dragul ideii.

Ea pare să reprezinte versiunea extremă și degenerată a imaginii lui Piatakov despre partid.

Este poate firesc pentru comuniștii devotați să fi acceptat în principiu neadevăruri și să le fi propagat, respectînd vechea tradiție a „fraudei pioase". Dar, lucru destul de curios, o asemenea considerație pare a se aplica parțial și multor elemente ale stîngii necomuniste. Deși nu la fel de tranșant, nu la fel de fraudulos sau de pios, aceștia au încercat totuși să tempereze criticile, să prezinte aspectul cel mai bun al evenimentelor rebele ori să le ignore.

Reprezentanții mai inflexibili ai stîngii au opus mai multă rezistență. Aflîndu-se încă în Rusia și citind acuzațiile aduse lui Zinoviev și Kamenev, Edmund Wilson a înțeles imediat că erau falsificate. În Statele Unite, juristul comisiei Dewey era John F. Finerty, avocatul apărării din procesele Mooney și Sacco–Vanzetti. Liberalul *Manchester Guardian* era cel mai puternic și mai eficient demascator al proceselor: Presa ortodoxului Partid Laburist făcea același lucru; partidul a lansat de asemenea pamfletul direct și exact al lui Frederick Adler despre acest subiect. Iar din extrema stîngă, cea mai eficientă demascare a fost realizată de Emrys Hugues în scoțianul *Forward*. De fapt, stîngiștii (și nu numai trotkiștii și așa mai departe, care aveau interese partizane directe) își formaseră o idee perfect lucidă despre problemă, în timp ce alte persoane, adversare ale comunismului, acceptau versiunile oficiale.

În general însă, în atmosfera de la sfîrșitul anilor '30, dușmanul era fascismul, iar o logică parțială reprima sau respingea orice critică la adresa principalului dușman al acestuia, URSS-ul. În capitalele occidentale se îmbulzeau „mii de pictori, scriitori, doctori, avocați și debutanți care cîntau versiuni diluate ale liniei staliniste"[75].

Diverși scriitori occidentali au adresat apeluri în favoarea proceselor: Feuchtwanger, Barbusse — chiar și admiratorul sensibil al lui Gandhi, Romain Rolland. În Statele Unite mai mulți autori, poeți, profesori și artiști au semnat un manifest împotriva comisiei Dewey — Theodore Dreiser, Granville Hicks*, Corlisss Lamont și alții.

Vorbind despre atitudinea mai multor intelectuali britanici față de procese, Julian Symons remarcă „monstruoasele inadvertențe pe care le-au înghițit de bunăvoie". El adaugă: „Dar ei nu fuseseră înșelați. În legătură cu Uniunea Sovietică se înșelaseră singuri, iar în final asemenea autoamăgiri se plătesc."[76]

Stînga necomunistă, de genul Frontului Popular, dădea semne de neliniște. Cel mai important jurnal britanic al stîngii intelectuale, *New Statesman*, a considerat că primul proces fusese „neconvingător", dar a adăugat: „Nu negăm că... este posibil ca mărturisirile să fi conținut un substrat de adevăr". În legătură cu procesul din 1937, ziarul afirma: „Puțini vor mai susține acum că toți sau unii dintre ei au fost complet nevinovați." În legătură cu procesul

* Mai tîrziu Hicks a făcut *amende honorable*. (*N. a.*)

din 1938, despre care pretindea că „a fost fără îndoială foarte popular în URSS", jurnalul afirma că mărturisirile au rămas nelămurite, „indiferent dacă le considerăm adevărate sau false", dar că se putea trage concluzia că „în URSS se desfășuraseră desigur numeroase comploturi" — o combinație curioasă de acuzații incredibile și dorință de a le crede.

Una dintre realizările stalinismului a fost aceea că, în pofida existenței unei mulțimi de informații contrare, tabloul oficial a putut fi impus ziariștilor, sociologilor și celorlalte victime prin metode care la prima vedere par crude și limpezi, dar care au funcționat perfect. În perioada lui Ejov au vizitat Rusia mai mulți turiști decît în orice alt moment anterior. Ei nu au văzut nimic. Arestările din timpul nopții, camerele de tortură de la Lefortovo și celulele ticsite de la Butîrka, milioanele de deținuți înghețați de frig și înfometați din marile lagăre din nord erau ascunse privirilor. Singurele scene dramatice au fost marile procese publice. Iar acestea erau strict controlate, fără a se îndepărta prea mult de scenariul dinainte pregătit.

Dacă accesul în Rusia era larg permis, el era și imperfect. Între timp guvernul sovietic întreținea o închisoare model la Bolșevo, pe care o prezenta multor vizitatori străini. Soții Webb o descriu în termeni laudativi[77]; locul a atras comentarii favorabile și din partea lui D. N. Pritt, Harold Laski și multor altora. Un vizitator prietenos a avut ocazia să-și formeze o imagine mai amplă: Jerzy Gliksman, ca membru progresist al Consiliului Municipal al Varșoviei înainte de război, a vizitat Bolșevo și a raportat cu entuziasm despre ea și despre noile metode umanitare din criminalistică. Cîțiva ani mai tîrziu, s-a trezit el însuși în lagăre mai reprezentative pentru practica penală sovietică.[78]

Alți prizonieri relatează ocazional despre trecerea lor prin locuri model — cunoscute de deținuți sub denumirea de „Închisori Inturist" — care erau prezentate sociologilor și ziariștilor străini. Pe vremea cînd a fost închis într-o celulă normală de la închisoarea de tranziție din Leningrad (unde, spune el, condițiile erau mai bune decît în mod obișnuit, cu numai șaptezeci de deținuți într-o celulă pentru douăzeci), Herling[79] a fost dus întîmplător într-o aripă model — evident aceea descrisă de Lenka von Koerber în entuziasta ei carte dedicată sistemului închisorilor sovietice, *Soviet Russia Fights Crime*.

Cît privește cealaltă latură a procesului judiciar, judecarea propriu-zisă, am citat deja dintr-unul sau două rapoarte occidentale. Între celelalte, unul este deosebit de interesant, acela al eminentului avocat britanic procomunist Pritt, care a asistat la procesul Zinoviev: autorul a scris în autobiografia sa, publicată în 1966, mult după dezvăluirile lui Hrușciov, că avea *încă* „o convingere socialistă că un stat socialist nu judeca oamenii dacă împotriva lor nu exista un caz solid". El a adăugat: „Care sînt opiniile sovietice acum... nu știu."[80]

Toți ziariștii cu care a stat de vorbă Pritt considerau procesul corect și, remarcă el, „toți observatorii străini gîndeau cu certitudine același lucru".

Nu este adevărat, desigur, dar faptul că un semnificativ spirit partizan sugerează acest lucru poate fi considerat un semn că mult prea mulți gîndeau într-adevăr așa. La unii dintre ziariști mai ales, putem detecta o anumită vanitate profesională — era de neconceput că puteau fi *păcăliți*. Iar atunci cînd așa se întîmpla, erau cuprinși de un fel de orbire.

Walter Duranty de la *New York Times* vorbea rusește, stătea în Rusia de ani de zile și îi cunoștea pe unii dintre acuzați. De ani buni el își clădise o carieră dezonorantă inducînd în eroare în mod conștient o secțiune importantă a opiniei publice americane. Pe Ulrih l-a descris ca pe „un judecător dur, dar drept"; a afirmat că „nimeni din cei care l-au auzit pe Piatakov sau Muralov nu se poate îndoi nici o clipă că ceea ce au spus ei nu a fost adevărat"; și a concluzionat: „Istoricul viitorului va accepta probabil versiunea stalinistă."[81] El a argumentat că Muralov și Piatakov au fost atît de „insensibili la presiuni", încît mărturisirile lor nu puteau fi false și a găsit una dintre cele mai puternice dovezi pentru vinovăția lui Piatakov în faptul că el fusese „creierul industriei grele", de aceea Stalin nu l-ar fi omorît dacă crimele lui nu ar fi fost de neiertat. După cum am văzut, în realitate acest fel de bun simț nu a funcționat.

Argumentația lui Duranty privind sinuciderea lui Gamarnik este alt exemplu de pledoarie confuză, considerată acceptabilă în perioada aceea: „Sinuciderea... dovedește că el fusese angajat într-o înțelegere cu nemții."[82] Despre conspiratorii militari de rînd, Duranty a afirmat că „au mărturisit" fără o pregătire îndelungată, ceea ce constituia o indicație a adevărului acuzațiilor și arăta că mărturisirile nu rezultau întotdeauna dintr-o anchetă îndelungată. Dar, desigur, dovada că generalii „mărturisiseră" consta pur și simplu în faptul că așa afirmase presa lui Stalin! Procesul nu a fost public.

Profesorul Owen Lattimore a fost un alt apărător remarcabil al lui Stalin și al regimurilor similare. În lucrarea *Pacific Affairs*, el a scris despre Ejov: „Cît despre sugestia că noul șef al serviciului secret abuzează de puterea lui la fel cum a făcut Iagoda, este evident că publicitatea făcută chiar în Uniunea Sovietică ticăloșiei lui Iagoda este o pavăză împotriva unui asemenea lucru"; el descrie procesele ca pe un triumf pentru democrație, pe temeiul că ele nu pot decît „să dea cetățeanului obișnuit mai mult curaj de a protesta, cu glas tare, ori de cîte ori constată că a fost victimizat de « cineva din partid » sau de « cineva din guvern ». Mie asta îmi pare democrație"[83].

Nu numai susținătorii Stîngii sau ziariștii au scris asemenea lucruri. Ambasadorul american, Joseph Davies, a raportat secretarului de stat că exista „dovada... dincolo de orice tăgăduială, care justifică verdictul de vinovăție pentru trădare"[84].

În timpul conferințelor despre război, Davies obișnuia să obțină hohote de rîs, pe care le aprecia foarte mult, cînd răspundea la întrebările referitoare la agenții dușmani din Rusia: „Nu mai există nici unul, i-au împușcat pe toți." Ambele părți ale acestui exemplu de „umor pentru spînzurătoare"

sînt neadevărate. Oamenii împușcați nu au fost agenți ai dușmanilor. Iar aceștia se numărau cu miile, în pofida politicii respingătoare a nemților. Mai mult, majoritatea erau oameni care niciodată, într-un regim cu o popularitate moderată, nu s-ar fi gîndit să treacă de partea dușmanului. Politica lui Stalin a creat un potențial uriaș de trădare care, dacă naziștii nu ar fi fost pe cît de ticăloși pe atît de neghiobi, ar fi putut decide soarta războiului.

Acest tip de relatare este mai mult sau mai puțin efemer. Ar trebui poate să considerăm abordările mai serioase și mai aplicate cu atît mai reprobabile. Oamenii de știință și experții ruși au fost trași pe sfoară la fel ca ziariștii și avocații. Cînd Beatrice și Sidney Webb au examinat situația din Uniunea Sovietică și și-au exprimat concluziile în amplul volum *Soviet Communism: A New Civilization*, ei au fost foarte impresionați de Constituție. La fel ca și de modul de organizare și statutul Partidului, sindicatelor, cooperativelor de consum, colhozurilor. Într-adevăr, dacă aceste documente ar fi fost vreodată puse în practică, ar fi putut duce la edificarea societății pe care soții Webb credeau că au văzut-o. Fără îndoială soților Webb, educați în Marea Britanie, nu le-a dat niciodată prin minte că nu este obligatoriu ca documentele oficiale să aibă legătură cu faptele. Astfel stînd lucrurile, cartea lor trebuie privită nu atît ca o relatare despre o țară reală, cît mai ales ca o continuare a lucrărilor lui Sir Thomas More, Campanella, Platon, Harrington și William Morris. Din nefericire — și acest lucru se aplică desigur nu numai soților Webb — activitatea umană firească, de a construi utopii, a fost proiectată prin mai multe lucruri greșit înțelese, asupra unei comunități reale care emitea atît de puține pretenții în acest sens.

Soții Webb afirmă fără rezerve că „s-a descoperit că asasinarea lui Kirov are legături secrete cu cercuri conspirative de mai mare anvergură." Cît privește execuțiile care au urmat imediat după asasinat, ei spun că nu ar fi fost dovedită complicitatea celor împușcați în asasinatul propriu-zis „sau în conspirații asociate acestuia", dar că acei oameni au fost „fără îndoială vinovați de acces ilegal și port nejustificat de arme și bombe"[85]. „Fără îndoială" pare o expresie puternică atunci cînd singura dovadă este un scurt anunț în acest sens făcut de presa sovietică.

Beatrice și Sidney Webb descriu procesele de la Moscova ca pe o „reminiscență tragică a violenței revoluției și războiului civil"[86]. Desigur există o semnificație prin care aceste evenimente sînt legate, dar imaginea creată pare neadecvată. O reminiscență care atinge brusc un punct culminant la șaisprezece ani după desfășurarea evenimentelor care ar fi generat-o cere o explicație specială.

Soții Webb comentează, sincer dar poate nu în sensul pe care l-au intenționat, că procesele au produs la scară internațională un fel de repulsie față de Uniunea Sovietică și de aceea „Guvernul Sovietic trebuie să aibă motive temeinice pentru acțiunea care a implicat consecințe atît de nedorite". Avînd pretenția de a realiza „o interpretare detașată și filozofică" a proceselor, autorii

afirmă că mărturisirile au fost făcute într-o manieră pe deplin convingătoare și că „examinarea atentă a rapoartelor complete ale procedurilor" le-a lăsat aceeași impresie, deși își exprimau o rezervă cu privire la Troțki.[87]

În explicația lor, mărturisirile s-ar datora

> comportamentului firesc și rațional al deținuților ruși, pe care l-ar avea și englezii dacă nu ar fi practic contrînși de sistemul lor legislativ, extrem de artificial, să treacă printr-o rutină utilă acuzatului numai atunci cînd există o îndoială cu privire la vinovăția sau nevinovăția comportamentului în chestiune.[88]

Această opinie ciudată despre compatibilitatea sistemelor legislative sovietic și britanic a fost împărtășită de profesorul Harold Laski; el a remarcat că „în esență, nu am observat mari diferențe între caracterul general al unui proces din Rusia și al unuia din Marea Britanie". În Vîșinski, cu care a purtat o lungă discuție, a găsit „un om a cărui pasiune era reforma justiției... El făcea ceea ce ar fi făcut un ministru al justiției ideal, dacă am fi avut o asemenea persoană în Marea Britanie — îi forța pe colegii săi să se gîndească la înțelesul experienței reale a legii în acțiune"[89]. Această opinie a fost publicată, ce-i drept, anterior zilelor de glorie ale lui Vîșinski. Dar în Rusia avuseseră deja loc procese, cu participarea activă a lui Vîșinski, care ar fi putut naște îndoieli.

Un alt cercetător serios al Rusiei (al agriculturii în mod special) a fost Sir John Maynard, căruia i se putuse ascunde foametea din Ucraina. Despre procese, el a remarcat: „Oricît de false ar fi detaliile, procesele conducătorilor din anii 1936–1938 și-au aflat o justificare substanțială în fapte: ele au constituit probabil mijloacele de a salva URSS-ul de la o încercare de revoluție care ar fi dat mai devreme guvernului nazist o ocazie favorabilă."[90]

Sir Bernard Pares, istoric serios și expert de reputație în problemele Rusiei, a fost la rîndul lui indus în eroare. Ultimele ediții ale lucrării lui Pares *History of Russia* acoperă perioada de pînă la sfîrșitul celui de al doilea război mondial. Ocupîndu-se de epurări, autorul își permite să spună: „Aproape toți au recunoscut că au conspirat împotriva vieții lui Stalin și a altora, iar în această privință nu trebuie să avem îndoieli... Radek, care a vorbit cu o luciditate desăvîrșită, a prezentat ceea ce trebuie să fie un tablou real."[91] Despre procesul Tuhacevski — în legătură cu care, după cum poate vă amintiți, nici o dovadă nu a fost făcută publică — el subliniază doar că statele majore generale rus și german fuseseră anterior în contact și de aceea „nu este în nici un caz exclus să fi existat un complot". Cu o generație înainte, conștiința lumii civilizate a fost zguduită de falsa condamnare la închisoare a unui singur căpitan, pentru o crimă într-adevăr comisă, deși nu de el. Echivalentul sovietic al afacerii Dreyfus a implicat execuția a mii de ofițeri, începînd de la mareșali și amirali, pentru acuzații cu totul imaginare. Atrăgînd în schimb, și nu numai din partea lui Pares, comentarii ca cel de mai sus!

Pares concluzionează despre procese în general: „Justificarea că Stalin a acționat pentru a dezmembra o potențială structură de dușmani ai poporului... nu este în nici un caz irațională." Iar în altă parte autorul remarcă: „Oricum, voluminoasele dări de seamă stenografiate au fost impresionante"[92] — poate cel mai lipsit de sens comentariu și rodul bogat, după cum a spus Walter Laqueur, „a cincizeci de ani de studiu al istoriei Rusiei, al poporului rus, al țării și limbii lui".

Ca veche autoritate în materie de cunoștințe despre Rusia, Pares se opusese guvernului sovietic și și-a revizuit atitudinea în fața amenințării naziste. „Spre sfîrșitul anului 1935, comentează fiul lui, tatăl meu a mai pus o dată piciorul în Rusia și toate îndoielile pe care le mai păstrase au dispărut imediat. Nu ieșise încă din gara de la Moscova cînd a avut revelația faptului că bolșevicii însemnau, în cele din urmă, Rusia."[93] Această încredere în capacitatea de înțelegere și intuiția personală, în mod inadecvat legată de situația reală, este cu siguranță nepotrivită și egocentrică — o idee pe care trebuie să o subliniem cînd citim relatări mai recente, din țări mai de curînd supuse unui regim totalitar.

Ceea ce s-a întîmplat în Rusia sub Stalin nu poate fi explicat sau evaluat pe baza criteriilor unei judecăți sănătoase, dacă înțelegem prin aceasta noțiuni care par raționale și firești pentru un occidental democrat. Mare parte din percepția greșită apărută în Marea Britanie și în America în timpul marilor procese s-a datorat prejudecăților — nu neapărat prejudecăților în favoarea regimului sovietic sau a lui Stalin, ci măcar prejudecăților legate de anumite evenimente, sau interpretării acestora ca inerent improbabile. Marile procese nu au fost, și acest lucru ar fi trebuit să fie limpede în momentul acela, nimic altceva decît ample înscenări. Multor occidentali le-a fost extrem de greu să creadă acest lucru, să creadă că un stat poate într-adevăr să perpetueze pe scară largă un sistem de falsuri atît de ieftin, de mîna a treia. Bernard Shaw a făcut o observație tipică: „Găsesc la fel de greu de crezut că [Stalin] este un gangster vulgar, ca și că Trotki este un asasin."[94] Este de presupus că nu am fi fost surprinși de asemenea evenimente dacă ele s-ar fi produs în societăți destul de bine organizate, precum Roma imperială sau Florența Renașterii. Dar statul sovietic părea oarecum lipsit de personalitate și nepregătit să recurgă la acțiuni determinate nu atît de idei politice cît de comploturile personale fățișe, ce afectaseră și regimurile trecute pe care le-am pomenit.

A existat de asemenea încă un factor puternic. Atît opozanții cît și simpatizanții revoluției ruse considerau comuniștii a fi un grup de oameni „devotați" (sau „fanatici"), ale căror greșeli sau virtuți erau în orice caz incompatibile cu crima ordinară — ceva asemănător iezuiților contrareformei. Anglia are puțină experiență recentă cu mișcările revoluționare, de aceea ideea persistă. Este genul de noțiune generală pe care și-o însușesc cei neinformați, pur și

simplu din ignoranță, și ea nu și-a pierdut puterea de întunecare pînă în zilele noastre.

Stalin, Kaganovici, Voroșilov, Molotov și Iagoda fuseseră membri ai Partidului Bolșevic în ilegalitate, în timpul luptei acestuia împotriva țarismului. Oricare ar fi fost greșelile lor, ei își construiseră o aură de bună credință care îi scutea de suspiciunea că se comportau așa cum se știe acum că au făcut-o. Chiar și în ziua de astăzi, există în Vest persoane care înghit cu greu ideea că cei mai mari conducători ai Partidului Comunist Sovietic scriau comentarii obscene și brutale pe apelurile la îndurare ale unor oameni pe care îi știau complet nevinovați. Greșeala a constat, de fapt, în ideea făurită în această țară despre mișcările revoluționare. În practică, acestor conducători li se alătură nu numai idealiștii de o puritate sfîntă, ci și un talmeș-balmeș de membri pentru care componenta idealistă se însoțește de tot felul de alte motivații — vanitate, aspirația către putere, sau pur și simplu caracterul capricios.

Reacția poate cea mai frecventă a fost convingerea că acuzațiile aduse inculpaților erau mai curînd exagerate decît întru totul false. Această formulă le permitea celor ce îi subscriau să stabilească ceea ce ei considerau a fi un echilibru de bun simț. De fapt, nu era decît un compromis mediocru între adevăr și fals, între dreptate și nedreptate.

Iar procesele erau îndreptate cel puțin împotriva rivalilor lui Stalin. Ideea că Stalin însuși organizase uciderea lui Kirov, aparent cel mai apropiat aliat și susținător al lui — o crimă în stil pur criminal — ar fi fost respinsă ca absurdă. Cînd a fost sugerată de cîțiva foști opoziționiști și emigranți, care știau mai multe despre condițiile din Rusia decît majoritatea celorlalți, mulți au considerat-o nedemnă de a fi măcar pusă în discuție.

Asemenea atitudini demonstrau o înțelegere fundamental greșită a gamei de posibilități politice într-o cultură nedemocratică. Mai exact vorbind, ele demonstrau neputința de a înțelege situația din Uniunea Sovietică și, mai presus de toate, o evaluare greșită a lui Stalin însuși. Pentru că tocmai aici stătea geniul politic al lui Stalin: el nu cunoștea limite, nici morale, nici intelectuale, ale metodelor pe care le folosea pentru a-și asigura puterea.

Calculele pe care și le-a făcut în privința efectelor asupra străinătății au fost în general corecte. Este adevărat că înscenările au fost fabricate cu stîngăcie. Este de asemenea adevărat că Stalin nu i-a redus la tăcere, de fapt, pe toți cei care știau ceva despre el. Dar nici nu a trebuit să o facă. Ideea că lucrurile ar fi fost diferite dacă înscenările ar fi fost perfecte și dacă toată lumea care cunoștea adevărul ar fi fost împușcată pe loc este superficială. Stalin avea o idee mai clară despre modul de a gîndi al publicului atît din Rusia cît și din străinătate. Și este cît se poate de evident că a avut dreptate. Cei care erau pregătiți să-l creadă, l-au crezut indiferent de greșelile periferice și au respins relatările celor ce aveau acces la informații corecte.

Astfel, un stat pregătit să nege categoric practicile sale incorecte și să împiedice accesul la fapte putea reuși să convingă mulți străini din afara

granițelor, în pofida unui volum mare și în continuă creștere de dovezi nemijlocite, furnizate de cei ce trăiseră cu adevărat teroarea. Este o lecție bine învățată de regimurile similare din alte părți ale lumii și constituie încă principiul fundamental al multor informații eronate care apar în Vest.

Procesele au reprezentat acțiuni fățișe. Alte acte din timpul epurărilor nu au fost niciodată anunțate. În special dimensiunea și natura sistemului lagărelor de muncă au devenit cunoscute în Occident numai prin transfugi, unii dintre ei fosti deținuți. După ce au fost eliberați polonezii din Rusia, în 1941 și 1942, au putut fi verificate mii de relatări și zeci de descrieri directe au devenit disponibile în formă scrisă. În 1948, după cum am spus, David J. Dallin și Boris I. Nikolaevski au publicat o analiză completă a sistemului, enumerînd sute de lagăre și reproducînd documente ale acestora.[95] Delegația Marii Britanii la Națiunile Unite a pus în circulație Codul Muncii Corecționale al RSFSR; organismele sindicatelor libere au elaborat propriile lor analize.

Dovezile erau cît se putea de complete și coerente. Ele au fost respinse de toată lumea. Jean-Paul Sartre a susținut părerea că dovezile despre sistemul sovietic al lagărelor de muncă forțată trebuiau ignorate, chiar dacă erau adevărate, pentru că altfel proletariatul francez ar fi fost cuprins de disperare. De ce populația din lagărele de muncă trebuia sacrificată în favoarea membrilor mai puțin numeroși ai CGT nu era limpede; după cum nu s-a lămurit nici de ce opiniile proletariatului francez, unul dintre puținele care a ajuns să fie influențat în mare măsură de comuniști, ar trebui să domine în chestiunile internaționale, în detrimentul celor ale proletariatului britanic și american, care este anticomunist. De asemenea nu este clar, la o primă privire, de ce neadevărul ar impune îndatoriri intelectualilor. Atitudinea intelectuală și etică de acest fel ar putea fi tratată ca o aberație trecătoare, o curiozitate a istoriei și s-ar putea crede că oricine o împărtășea ar fi pierdut dreptul la o poziție publică de arbitru moral, cel puțin într-un domeniu de această natură. Dar se pare că nu așa au stat lucrurile și măcar din acest motiv merită să ne referim la ea.

În anii '40 și '50 au existat numeroase încercări de a șterge sau a discredita dovezile foștilor deținuți din lagăre sau ale celor care în alt fel dăduseră informații despre epurări. Astfel au stat lucrurile mai ales în Franța. În 1950, scriitorul David Rousset, de la Commission Internationale contre le Régime Concentrationnaire, a dat în judecată săptămînalul *Les Lettres françaises* pentru calomnie. El a pretins că revista falsificase un citat din Codul Penal sovietic. Așa cum se întîmplă adesea în cazurile politice din Franța, s-au dezvoltat teme mai ample decît problema supusă discuției. Și, în pofida pledoariei înveninate a avocaților comuniști, faptele legate de sistemul muncii forțate au fost confirmate public. Unul dintre martori a fost Alexander Weissberg. Austriac, evreu și (pînă a fi închis într-o pușcărie sovietică) comunist, el a fost supus de avocatul apărării unor necontenite insulte de genul: „Mi se întoarce stomacul pe dos să văd un neamț depunînd mărturie într-un

tribunal francez." Campania de defăimare a martorului nu a funcționat în acest caz, pentru că Weissberg a prezentat un apel pe care îl adresase autorităților sovietice în momentul cînd a fost închis și care atesta caracterul lui și serviciile loiale pe care le adusese Uniunii Sovietice, apel semnat de mai mulți fizicieni de frunte, între care și de comunistul Joliot-Curie.

Cartea extrem de utilă și interesantă a lui Victor Kravcenko, *I Chose Freedom*, a fost în același fel defăimată într-una dintre cele mai temeinice și mai vicioase campanii ale vremii. Cititorii mai vîrstnici își vor aminti titlul cu un vag sentiment de jenă sau ostilitate, provocat de aceste metode.* Kravcenko a fost și el implicat într-un proces desfășurat în Franța și în acest caz rușii au trimis martori care să-l contrazică, în timp ce Partidul Comunist Francez a mobilizat o puternică echipă legală și extra-legală.

Revista franceză comunistă *Les Lettres françaises* publicase un articol presupus a fi fost scris de un ziarist american, pe nume Sim Thomas, care ar fi pretins că un prieten al său din OSS recunoscuse că volumul lui Kravcenko ar fi fost falsificat de organizația respectivă. Thomas nu a apărut niciodată, și mai tîrziu editorul implicat a dezvăluit că acesta nici nu existase. Procesul s-a dovedit un dezastru pentru comuniști, deși oamenii de litere francezi care participaseră au contrazis invariabil faptele bazîndu-se pe o armată impresionantă de martori oculari și amintiri emoționante despre bătălia Stalingradului. Pentru a dezminți spusele celor ce fuseseră închiși în lagărele de muncă sau care suferiseră altfel, ei au adus martori precum vicarul de Canterbury și Konni Zilliacus, care au fost în stare să spună că în Uniunea Sovietică domnea o libertate deplină sau cel puțin admirabilă. Și guvernul sovietic a adus mai mulți martori, dar aceștia s-au dovedit a nu fi obișnuiți cu interogatoriul încrucișat ostil și s-au comportat în general dezastruos.

De exemplu martorul sovietic Vasilenko, fostă oficialitate a Ucrainei în timpul epurărilor, a răspuns unor întrebări referitoare la acea perioadă:

Izard: Ce s-a întîmplat cu următorii membri ai Biroului Politic, care se aflau în funcție înainte de începerea epurărilor în Ucraina: Kossior?
Vasilenko: Nu-l cunosc.
Izard: Zatonski?
Vasilenko: Nu-mi amintesc numele.
Izard: Erau membri ai guvernului Ucrainei cînd lucrați acolo. Balițki?
Vasilenko: Nu-mi amintesc numele.
Izard: Petrovski?
Vasilenko: Lucrează la Moscova.

---

* Necrologul lui Victor Kravcenko din *The Times*, numărul din 26 ianuarie 1966, a fost un exemplu extraordinar de perpetuare a sentimentelor din anii '40. Ignorînd chestiunea adevărului din cartea lui (recunoscut de multă vreme) și a neadevărului acuzațiilor care i s-au adus (stabilit la vremea respectivă de tribunal), necrologul numea scrierea acestei cărți o acțiune condamnabilă a „războiului rece". (*N. a.*)

Izard: Nu a fost epurat?
Vasilenko: Nu.
Izard: Hataevici?
Vasilenko: Nu știu unde este.
Izard: Normal! Liubcenko?
Vasilenko: Nu-mi amintesc numele.
Izard: Dispărut! Suhomlin?
Vasilenko: Nu-mi amintesc numele.
Izard: Iakir?
Vasilenko: Nu știu.[96]

Se va vedea că Vasilenko, supus presiunilor, pare să fi uitat că decesele în dizgrație ale lui Iakir și Liubcenko fuseseră anunțate public. Apoi a fost întrebat ce se întîmplase cu cei patru secretari de partid din organizația lui regională și „nu a știut". Deși era el însuși unul dintre conducătorii sectorului industrial din zonă, cînd a fost întrebat despre cincisprezece dintre principalii directori și ingineri, el a negat că ar fi știut ceva despre ceea ce se întîmplase cu zece dintre ei (doi muriseră de moarte naturală). Din păcate, întrebat fiind cu insistență despre cei zece care lipseau, el a răspuns sardonic „De ce vă faceți apărătorii unor oameni ca ei?"[97], o remarcă incompatibilă cu lipsa de informații despre soarta lor. Această ilustrare a modului de funcționare în public a gîndirii sovietice prezintă interes mult dincolo de contextul special al procesului.

Kravcenko și-a cîștigat dreptatea, în mod categoric și clar, așa cum a recunoscut presa necomunistă. El a datorat mult avocatului său, eroul din rezistență și fost deputat socialist *Maître* Izard, el însuși fost prizonier al Gestapoului. Dar rezultatul a depins în general de norocul că Kravcenko avea o inteligență pătrunzătoare, capabilă să facă față avocaților francezi. În pofida acestei victorii, pe măsură ce detaliile au fost date uitării, noroiul a început din nou să se acumuleze, să fie aruncat și să se pietrifice. Cît despre intelectualii Parisului care nu știau nimic despre Rusia, ei dispuneau de un mecanism de siguranță eficient: „Tot ce trebuiau ei să știe era că Kravcenko se opunea sistemului sovietic. Ceea ce dovedea că el greșea."[98]

Treizeci de ani mai tîrziu, editorul revistei *Les Lettres françaises*, Claude Morgan, recunoștea în autobiografia sa *Don Quichotte et les autres* că „Kravcenko a avut dreptate". El a spus că după moartea lui Kravcenko dorise „să-i aducă un omagiu, dar fusese prea devreme..."

Chiar și atunci cînd existența lor a fost recunoscută, lagărele au fost descrise ca avînd cel mai uman și mai reformator caracter. Pat Sloan, comunistul britanic răspunzător în principal de legăturile culturale cu URSS-ul, a scris:

> În comparație cu semnificația termenului în Marea Britanie, detenția sovietică se definește ca o experiență aproape plăcută. Pentru că esența detenției sovietice este izolarea de restul comunității, alături de persoane izolate în același fel, cu posibilitatea de a presta o muncă utilă în locul de izolare, de a cîștiga un

> salariu pentru această muncă și de a participa la conducerea așezămîntului de izolare sau a „închisorii" la fel cum copiii participă la conducerea școlii în care învață, sau muncitorii la conducerea fabricii lor.[99]

Și apoi: „Sistemul sovietic de lagăre asigură deținuților o libertate care nu este neobișnuită nici în închisorile din țara noastră."[100]

În 1966 el era pregătit să comenteze despre cele de mai sus: „Dintre majoritatea celor ce au scris despre URSS în anii 1930, eu am cel mai puțin de ce să-mi fie rușine și cele mai puține afirmații de retras."[101]

Redactorul-șef al revistei *Les Lettres françaises*, Pierre Daix, a scris:

> Lagărele de reeducare ale Uniunii Sovietice reprezintă abolirea completă a exploatării omului de către om; semnul decisiv al efortului socialismului victorios de a realiza eliberarea omului de această exploatare prin eliberarea și a opresorilor, sclavi ai propriei lor opresiuni.

Printr-o ironie considerabilă, cînd *O zi din viața lui Ivan Denisovici* a apărut în ediția franceză, cu sprijinul Prietenilor Uniunii Sovietice, aceștia l-au ales pe Daix să scrie prefața; dar Daix își schimbase opiniile.

Falsificarea activă de către partizani și — încă și mai rău — justificarea teoretică a neadevărului de către filozofi nu au fost singurele cauze ale inducerii în eroare. Acestora li s-a adăugat un val general de bunăvoință față de Uniunea Sovietică, chiar și în anii 1930, care a dus la tendința de a atenua sau de a ignora faptele.

Dr Margolin notează că „o întreagă generație de sioniști a murit în închisorile, lagărele și exilul sovietic"; el comentează că sioniștii din lumea liberă nu au fost niciodată capabili să-i ajute, nu numai din cauza greutăților, ci și pentru că „nu le păsa. Nu-mi amintesc să fi văzut nici măcar un articol despre ei în ziarele de dinainte de război. Nu s-a făcut nici cel mai mic efort de a mobiliza opinia publică și a le ușura soarta"[102].

Dacă acest lucru este adevărat pentru mișcarea sionistă, inteligentă, iscoditoare și cu o largă deschidere internațională, interesată în mod special de un anumit grup de deținuți, atunci el se aplică cu atît mai mult occidentalilor al căror interes pentru această problemă a constat, sau ar fi putut să constea, în legăturile firești ale omeniei.

Orice ar fi simțit sioniștii, trebuie să remarcăm că una din marile tradiții evreiești s-a păstrat printr-o atitudine clară și deschisă. Vechea Ligă, organizația social-democratică evreiască ce jucase un rol extrem de important în fosta Stîngă, deși zdrobită în Rusia, continuase să activeze în statele baltice și în Polonia. Iar în Statele Unite, unii dintre cei mai activi militanți ai Stîngii evreiești new-yorkeze s-au ridicat din cercurile Ligii. Un exemplu deosebit este David Dubinski, care în întreaga perioadă a combinat un radicalism ferm cu atenția pentru salariați și cu o rezistență la fel de fermă față de teroarea din Rusia și care, chiar în timpul războiului, a respins presiunile „liberalilor"

și ale Departamentului de Stat, care au încercat să-l împiedice să demonstreze împotriva executării lui Ehrlich și Alter.

A durat mult pînă ce efectele epocii lui Stalin au fost acceptate de Occident. Într-adevăr, ele au fost respinse de mulți înainte de a fi recunoscute de *diadochi* din anturajul dictatorului. A predominat o rezistență curioasă, ce a refuzat dovezi pe care orice alt regim le-ar fi considerat adecvate — un fenomen ilustrat ridicol (din nou) de Jean-Paul Sartre în introducerea la cartea lui Henri Alleg despre folosirea torturii în Algeria. Sartre spunea că noi știm acum despre existența torturii și în țările comuniste, din ceea ce recunoscuse Hrușciov și din dovezile aduse în procesul ministrului ungar al poliției, Farkas. Cu alte cuvinte, dovezi de tipul Alleg, simple relatări directe, trebuiau recunoscute în cazul Franței, dar excluse în cel al Rusiei.

Dezvăluirile făcute de Hrușciov în februarie 1956 nu i-au afectat pe unii simpatizanți occidentali ai sovieticilor decît în măsura în care ei s-au temut că faptele revelate i-ar fi putut tulbura pe cei cu o convingere mai puțin solidă.

După publicarea Discursului Secret al lui Hrușciov, profesorul Joliot-Curie i-a cerut lui Ehrenburg să fie atent cînd vorbește despre acesta, în special în fața copiilor; revelațiile lui Hrușciov au fost tulburătoare pentru mulți comuniști; el personal cunoștea numeroase erori și greșeli, chiar crime comise*, dar înțelegea totodată că schimbarea drastică a întregii structuri a statului putea produce necazuri și greutăți personale. Aceste necazuri se puteau petrece în orice țară și pe el personal nu l-ar fi tulburat. Dar ar fi putut avea un efect diferit asupra celor care știau mai puține lucruri. Astfel încît el dorea ca Ehrenburg să aleagă mai curînd evenimente pozitive și nu negative atunci cînd vorbea despre Uniunea Sovietică.[103]

Poate că aceasta este atitudinea rațională a unui comunist. Este caritabil să ne imaginăm că marele fizician nu se confruntase în realitate cu ceea ce el considera a fi greutăți inevitabile. Oricum, cazul lui și diversele celelalte asupra cărora ne-am oprit constituie numai o schiță și o selecție din extraordinarul potpuriu de lipsă de omenie și autoamăgire pe care o generație ulterioară le-ar putea pune la inimă.

PERIOADA LUI HRUȘCIOV

Cînd a murit Stalin, la 5 martie 1953, succesorii lui au făcut apel să nu se producă „panică și dezordine"[104]. Dar neliniștea lor era inutilă. Deși dispăruse voința unică a creatorului noului stat, mecanismul pe care el îl crease

* Așa cum subliniază Arthur Koestler, profesorul Joliot-Curie a intervenit în cazul anumitor fizicieni închiși în Uniunea Sovietică, lăsînd să se înțeleagă că știa că acuzațiile nu erau întotdeauna întemeiate (*The God That Failed*, ed. Richard H. Crossman, Londra, 1950, p. 79). (*N. a.*)

continua să existe. Iar aspirațiile cetățenilor către o ordine diferită a lucrurilor nu aveau nici un mijloc de exprimare și organizare.

Nu trebuie să repetăm istoria URSS-ului din perioada post-stalinistă. Va fi suficient să notăm că politica ei a fost dominată de problema lui Stalin. După trei ani a survenit o deschidere majoră prin Discursul Secret rostit de Hrușciov la Congresul al XX-lea al Partidului, care a denunțat conducerea arbitrară a dictatorului și a dezvăluit falsificarea, bazată pe tortură, a cazurilor unor victime ce nu fuseseră opoziționiști, precum Kossior și Eihe. Discursul Secret a reprezentat un uriaș pas înainte. I-au succedat, în următorii opt sau nouă ani, publicarea a numeroase alte materiale despre adevărurile epocii lui Stalin. Dar opoziția pasivă și activă în interiorul vechiului aparat era puternică și destalinizarea a rămas incompletă și sporadică. Discursului i s-au opus Molotov și alți membri ai Prezidiului Partidului — echivalentul fostului Birou Politic — astfel încît acesta nu a fost publicat în URSS decît în 1989. Linia oficială a pendulat între denunțarea dramatică, deși parțială, a fostului dictator (de exemplu între 1956 și 1961) și estimări substanțial mai bune (în 1957 și 1963).

„Cultul personalității", o descriere curios de nepotrivită, constituia în mod invariabil categoria în care era inclus acum trecutul stalinist pentru a fi criticat. Erau, în principal, acuzate vanitatea și lingușirea — elementele nu tocmai esențiale care făcuseră dominația lui Stalin atît de deplorabilă. Pentru victime era mai puțin important că mai multe orașe primiseră numele lui decît că el condusese prin teroare și neadevăr. Este adevărat că expresia implică autocrație, dar ea nu ajunge drept la țintă.

Ea s-a dovedit compatibilă cu alegația de tiranie extravagantă și în egală măsură cu simpla sugestie a aplicării mai curînd excesive a unei forțe necesare — în funcție de capriciile politicii. Mai presus de toate, a făcut posibilă pretenția că Statul Sovietic și Partidul au fost în esență sănătoase în toată această perioadă:

> Succesele pe care le realiza poporul muncitor al Uniunii Sovietice sub conducerea Partidului Comunist... au creat o atmosferă în care erorile și defectele personale au apărut mai puțin semnificative, pe fundalul succeselor răsunătoare... Nici un cult al personalității nu a putut schimba natura statului socialist, care se bazează pe proprietatea publică asupra mijloacelor de producție, pe alianța dintre clasa muncitoare și țărănime și pe prietenia între popoare.[105]

Dar, așa cum a comentat conducătorul comunist italian Palmiro Togliatti în 1956:

> În primul rînd, tot ceea ce a fost bun a fost atribuit calităților supraumane, pozitive ale unui singur om; acum tot ce este rău este atribuit greșelilor lui la fel de neobișnuite și uimitoare. Și într-un caz și în celălalt, ne situăm în afara criteriului de judecată intrinsec marxismului. Adevăratele probleme sînt eludate, acestea fiind de ce și cum a putut societatea sovietică să ajungă și a ajuns la anumite

forme străine de calea democratică și de legalitatea pe care și le-a propus, chiar pînă în punctul degenerării.[106]

De nenumărate ori autoritățile au afirmat clar că, potrivit celor exprimate într-o rezoluție a Comitetului Central din 1963, se opun „hotărît și implacabil oricărei încercări de subminare a temeliilor teoriei marxist-leniniste, sub masca luptei împotriva cultului personalității, precum și a tuturor încercărilor de reabilitare a opiniilor și curentelor antimarxiste care au fost dezrădăcinate de partid"[107].

A fost denunțat unul dintre principiile lui Stalin — teorie potrivit căreia intensitatea conflictului de clasă, și de aici necesitatea terorii, crește pe măsură ce puterea claselor înfrînte scade —, deși în forma ei oficială din Programul Partidului, adoptat la Congresul al XXII-lea în 1961, această denunțare a fost îngrădită de rezerve:

> Tendința generală a luptei de clasă în țările socialiste în condițiile succesului construcției socialiste conduce la consolidarea poziției forțelor socialismului și slăbește rezistența rămășițelor claselor ostile. Dar acest drum nu se realizează în linie dreaptă. Schimbările situației interne sau externe pot determina intensificarea luptei de clasă în anumite perioade. Ele necesită o vigilență permanentă...[108]

Perioada a cunoscut o evoluție și în privința formelor de impunere a puterii statului. Comisia specială a MVD a fost desființată în septembrie 1953.[109] Decretul „Terorii" din 1 decembrie 1934 a fost anulat la 19 aprilie 1956.

În decembrie 1958, noul decret referitor la crimele de stat a înlocuit articolele relevante din Codul Penal de pe vremea lui Stalin. Unele excese notorii, precum Articolul 58 (i.c.), care impunea deschis pedepse pentru familiile „trădătorilor" fugiți în străinătate, chiar dacă nu erau absolut deloc implicate, a fost eliminat. Dar decretul a rămas draconic și prevedea pedepse severe pentru toate formele de acțiune, organizare sau discuție ostilă guvernului. Practica juridică la rîndul ei a fost reformată într-o oarecare măsură: Vîșinski a fost denunțat, împreună cu teoria lui care susținea că mărturisirile reprezintă principalul element al unui caz bun. Dar mărturisirile continuau să fie folosite și tratate ca valabile — ca în cazurile Powers și Penkovski, în 1960 și respectiv 1963.

Sistemul lagărelor de muncă s-a perpetuat, despre el nefiind disponibilă nici o informație. Impresia generală era că în 1950–1951 se luaseră deja măsuri pentru reducerea ratei mortalității și pentru raționalizarea muncii forțate, din punct de vedere economic. Se pare că după moartea lui Stalin, regulamentele lagărelor au fost aplicate cu mai multă strictețe, parțial ca urmare a amplelor greve din lagărele din nord. Eliberarea unui mare număr de deținuți s-a realizat prin amnistiere și reabilitări. Ni se spune, deși acest lucru nu a fost făcut public, că în cele din urmă au fost trimise pe teren aproximativ

o sută de comisii — una pentru fiecare grup important de lagăre. Formate fiecare din cîte trei membri, comisiile au examinat toate dosarele și au reabilitat milioane de oameni, majoritatea postum; potrivit estimărilor actuale, au fost eliberate circa 8 milioane din cele 12 milioane de deținuți existenți în lagăre în 1952.

Tabloul general arată cîteva lagăre practic desființate, unele care și-au pierdut mulți deținuți și altele care au rămas în aceeași situație. În multe zone deținuților li s-a dat drumul într-un exil liber. Se pare că după revoltele din lagăre, din 1953 (Norilsk și Vorkuta) și 1954 (Kingur), deținuții au fost transferați mai departe spre est. La sfîrșitul anului 1965, cînd s-au încheiat practic operațiunile de reducere a numărului de deținuți, rapoartele indicau puține schimbări în complexul Kolîma-Magadan. Prizonierii de război repatriați au estimat că peste un milion, cîți mai existau la vremea aceea, au rămas în lagărele din Extremul Orient. Avram Terț (Andrei Siniavski) a remarcat ironic, în *Începe procesul*, că mai devreme „amnistierea golise practic lagărul de deținuți. Mai rămăseseră numai vreo zece mii dintre noi, criminalii periculoși".

Disciplina a rămas riguroasă. Un decret al Sovietului Suprem, din 5 mai 1961, a impus pentru prima oară în lagăre pedeapsa cu moartea pentru anumite „acte de agresiune împotriva administrației", altele decît crima.

Oricum am privi lucrurile, sistemul penal și cel polițienesc au fost revizuite în perioada lui Hrușciov. Dar, de asemenea oricum le-am privi, ele nu au fost supuse unor modificări de esență și nu au devenit cu adevărat liberale.

Regimul își datora legitimitatea moștenirii lăsate de Stalin și era fidel corectitudinii liniei acestuia, diferite de ideile susținute de opoziționiștii de stînga și de dreapta din anii '20 și '30, și de aici corectitudinii lui Stalin în problemele politice esențiale. Într-adevăr Hrușciov a putut afirma public, la Congresul al XXII-lea al Partidului, din 1961, ceea ce în 1956 fusese „secret", iar trupul lui Stalin a fost scos din mausoleul lui Lenin; deși în 1989 el era încă înhumat într-un loc onorabil sub zidul Kremlinului, alături de mormintele figurilor „pozitive" importante, de rangul al doilea — și, ceea ce este poate semnificativ, alături de acela al lui Feliks Dzerjinski, întemeietorul poliției secrete.

Mulți dintre membrii grupului lui Stalin au murit în plină glorie, după patronul lor — Șkiriatov în 1954, Vîșinski în 1955. Oameni precum Kaganovici și Malenkov, deși acuzați public de procurorul general al URSS de „încălcare criminală a legalității socialiste"[110], au rămas în libertate. Căderea lui Beria a antrenat trimiterea în judecată a unei serii de oficialități din poliția vechiului regim. În total, treizeci și opt de generali de securitate și-au pierdut gradele militare.[111] Dar alții au supraviețuit, Serov de exemplu, care a rămas șef al Serviciilor de Informații ale Armatei pînă în 1964. Generalul Gorbatov scria în anii '60 referindu-se destul de firesc la torționarul său, Stolbunski — „Nu știu unde este el acum" — și menționa întîlnirea în 1962,

într-un grup de ofițeri superiori, cu abjectul comisar Fomihin, cel care organizase îndepărtarea lui.

În esență nu s-a făcut nici o încercare serioasă de abordare a terorii ca fenomen general. Marele complot condus fățiș de Troțki, cu sprijinul naziștilor, care a implicat politicieni, generali, ingineri, doctori și cetățeni de rînd cu miile, nu a fost denunțat în mod explicit ca o pură invenție. S-au făcut declarații care au demolat autenticitatea unora dintre principalele acuzații publice. Au fost reabilitați mai mulți dintre cei care fuseseră numiți conspiratori în procesul din 1938. O crimă majoră a acuzaților din 1937 — „atentatul" la viața lui Molotov — a fost descrisă pe față la Congresul al XXII-lea al Partidului, drept înscenare. Am văzut deja că în legătură cu piesa centrală a întregii istorii a epurărilor (și mai ales principala crimă a celor acuzați în 1936), uciderea lui Kirov, linia oficială fusese deja respinsă de Hrușciov în Discursul Secret din februarie 1956 ca nesatisfăcătoare, și încă o dată, în mod public, la Congresul din 1961 — de fiecare dată lăsîndu-se să se înțeleagă foarte bine că Stalin fusese în realitate organizatorul asasinatului. Astfel, deși adevărul întreg se extrăgea cu o încetineală dureroasă, se spusese deja destul pentru a fi admis neadevărul versiunii staliniste inițiale.

Acum știm că grupul Tuhacevski a fost reabilitat legal de Curtea Supremă la 31 ianuarie 1957 și că la 27 februarie 1957 i s-a restituit postum apartenența la Partid. Această decizie și altele similare nu au fost publicate. S-a constatat că aceste persoane fuseseră absolvite de toate învinuirile, prin menționarea lor într-o lumină favorabilă în cărți și articole. În acest caz, ca și în altele, formalitățile publicistice au constat într-o simplă notă la sfîrșitul articolelor de dicționar: „Reprimat ilegal. Reabilitat postum." În același fel, au apărut într-o lumină favorabilă staliniștii executați — Rudzutak, Ciubar, Postîșev, Eihe, Kossior și ceilalți, ca și persoane precum Enukidze și Karahan.

O acțiune a forțelor de obstrucție, menită să inducă în eroare, a fost aceea de a specifica pentru morții reabilitați altă dată a decesului decît cea adevărată. Acest lucru s-a realizat în parte, ne spune Nadejda Mandelștam, pentru a transfera victimele epurărilor în perioada războiului și a le distanța astfel de epurări. Mareșalul Egorov, comandantul de armată Fedko și Vlas Ciubar s-au numărat printre cei a căror moarte a fost stabilită în vremea războiului. Și pentru alții s-a procedat la fel, deși nu în intervale de timp atît de mari; anul 1940, de exemplu, a fost considerat timp de douăzeci ani data morții lui Postîșev.

Nimeni din procesele Zinoviev și Piatakov nu a fost reabilitat. Iar în procesul Buharin, ani de zile a persistat o situație nefirească în care unii dintre acuzați au fost deplin reabilitați, iar alții nu. Ikramov, Hodjaev, Krestinski, Zelenski și Grinko se bucurau acum de o reputație bună. Dar a-l reabilita, de exemplu, pe Krestinski fără a face același lucru cu Rosengolds, echivala cu a-l reabilita pe Burke în timp ce Hare rămînea în continuare acuzat.

În toamna anului 1962 surse iugoslave au afirmat că Buharin urma să fie reabilitat curînd.[112] Faptul nu s-a petrecut, deși, la o ședință a Conferinței unionale asupra măsurilor de îmbunătățire a pregătirii cadrelor științifico-pedagogice din domeniul științelor istorice[113], Pospelov a spus: „Studenții întreabă dacă Buharin și ceilalți au fost spioni ai unor state străine... Eu spun că este suficient să studiem documentele Congresului al XXII-lea al PCUS pentru a spune că nici Buharin și nici Rîkov, desigur, nu au fost spioni sau teroriști." Această exculpare parțială puțin popularizată este importantă ca principiu. Dar numele lui Buharin și Rîkov nu au reintrat în grațiile partidului. Zinoviev, Kamenev, Piatakov, I. N. Smirnov, Sokolnikov și Rosengolds — pentru a numi numai unele dintre celelalte figuri de seamă ale proceselor publice — au rămas nereabilitați. La fel și foarte mulți alții care nici nu au ajuns să fie judecați public — de exemplu Preobrajenski, Smilga, Uglanov și Șliapnikov.

În afara faptului că a fost realizată în această manieră ilogică și parțială, reabilitarea a îmbrăcat diverse forme. Maximul l-a reprezentat articolul amplu cuprinzînd cel puțin o remarcă în încheiere, potrivit căreia omul căzuse victimă calomniei ca urmare a cultului personalității. Minimul a fost simpla menționare a numelui fostului epurat, într-un context neutru sau favorabil. A existat într-adevăr și ceva mai puțin decît minim, dacă ne putem exprima astfel. S-a stabilit convențional ca în „notele biografice" ale oamenilor care jucaseră un rol în istoria anterioară a partidului și care erau enumerate la sfîrșitul lucrărilor referitoare la perioada respectivă, să fie menționată, pe lîngă data nașterii și a morții, și aceea a intrării în partid. În cazul celor care se bucurau de o reputație bună, se folosea în acest scop expresia „membru al partidului din 1910", sau din orice alt an. În cazul celor încă nereabilitați, exprimarea era în mod invariabil „intrat în partid [*sostoial v partii*] 1910". Din această convenție minoră se poate vedea, de exemplu, că Sîrțov fusese, cel puțin în această măsură, reabilitat, în timp ce Preobrajenski, nu.

Această incorectitudine curioasă și tipică a marcat eșecul confruntării cu trecutul. Ea poate fi ușor explicată. După moartea lui Stalin, mecanismul pe care el l-a creat a continuat să conducă țara. Principiul partidului unic conducător, competența incontestabilă a partidului în toate sferele vieții, păstrarea naturii lui de „monolit" — și conducerea de către un mic grup central — au continuat.

Toți conducătorii se ridicaseră în cadrul acestui mecanism în timpul lui Stalin. Canalele ascensiunii lor rămăseseră viabile. Iar principiile conducerii erau, în general, cele care dăduseră roade și pînă atunci.

Cu toate acestea, eforturile lui Hrușciov personal, ale mai multor intelectuali și ale altor personalități conduseseră la rezultate importante, chiar dacă parțiale, în dezvăluirea adevărului. Rezistența cadrelor tradiționale de la toate nivelurile era firească. Și a fost mai puternică decît Hrușciov.

REACȚIA LUI BREJNEV

După căderea lui Hrușciov în octombrie 1964, s-a pus treptat capăt inițiativelor speculative și riscante din toate domeniile. Acest lucru este valabil și pentru problema „stalinismului". Procesul de reabilitare a încetat, practic, ca și dezbaterea în scris a zonelor mai sensibile ale trecutului stalinist. Stalin însuși a început să fie tratat mai întîi cu un respect mai degrabă rece, iar ulterior chiar favorabil, în pofida protestelor intelectualilor. Sistemul de guvernare pe care l-a creat el, amendat și îmbunătățit de Hrușciov, a fost consolidat.

Amploarea reacției care a urmat perioadei lui Hrușciov se poate vedea în tratamentul acordat lui Raskolnikov. În *Memoriile* lui militare (publicate în 1964), introducerea afirmă limpede: „CC al PCUS l-a reabilitat complet și i-a redat postum calitatea de membru de partid și cetățean sovietic." Despre activitatea lui în războiul civil se vorbea favorabil chiar și în 1968[114]; dar nu peste multă vreme fotografiile lui au fost scoase din cărți și diverși editori care permiseseră referiri favorabile la el au fost sancționați sau dați afară. În cele din urmă, un articol publicat de autoritarul organ de partid *Kommunist* l-a pomenit numindu-l „dezertor în tabăra inamicului și calomniator al partidului și statului sovietic"[115].

Acesta a fost, ce-i drept, un caz special. În general, cei reabilitați așa au rămas, deși expresiile „reprimat ilegal, reabilitat postum" au dispărut din dicționare. Iar relatări despre evenimente din timpul epurărilor au încetat să mai apară. Pentru moment cel puțin, promisiunea pentru lucruri mai bune după patruzeci de ani de sălbăticie dădea puține semne de împlinire. Motivul pare să fi fost, în esență, faptul că la conducerea caravanei se aflau oameni pricepuți în ale sălbăticiei, cărora le plăcea puterea pe care o dobîndiseră și care într-un ținut mai luxuriant ar fi trebuit să dea socoteală.

Pentru că „miracolul" lui Piatakov — ideea că numai prin organizare politică partidul putea crea industria și proletariatul, ceea ce în viziunea lui Marx ar fi trebuit să preceadă venirii la putere a socialismului, și o dată acest lucru făcut, partidul putea reveni la linia preconizată de Marx — nu se realizase. Motivul este evident. A gîndi că partidul, după acest ocol marxist, ar fi revenit pur și simplu la o reprezentare democratică umanistă a noului proletariat fusese o greșeală. Metodele staliniste nu puteau fi folosite și apoi aruncate, după ce fuseseră atinse obiectivele economice și sociale. Teroarea instituționalizează propriile ei cadre, propria ei psihilogie. Iar mașina partidului, al cărui devotament de atîta amar de vreme se slujise numai pe sine, ale cărui interese de atîta amar de vreme fuseseră în același fel circumscrise, devenise „noua clasă" a lui Djilas, la fel de incapabilă să-și schimbe obiceiurile cum fuseseră și vechile clase și birocrații de odinioară.

Epoca lui Stalin a reprezentat un trecut atît de atroce încît repudierea lui aducea dividende clare oricărui regim care îi urma, dar succesorii moșteneau

de asemenea un ansamblu de instituții și o castă dominantă, îndoctrinată cu anumite obiceiuri și convingeri. Și, într-un sens important, esența stalinismului constă mai puțin în anumite perioade de terorism sau concepții speciale privind organizarea industrială, cît în stabilirea cadrului politic. Iar acesta rămînea încă substanțial neschimbat.

Chiar „destalinizarea" din perioada lui Hrușciov nu constase în mai mult decît abandonarea (sau chiar denunțarea) unei anumite categorii de excese asociate cu răposatul dictator. Dar nu a implicat schimbări de substanță ale *sistemului* de dominație politică din URSS sau a principiilor fundamentale pe care se baza acesta. Rusia era încă subjugată de mecanismul partidului și principiul *partiinost* — doctrina dreptului partidului de a conduce și de a decide asupra tuturor chestiunilor legate de viteză sau direcție — a rămas neatins. Ceea ce s-a petrecut, de fapt, a fost doar o renunțare la utilizarea excesivă a biciului și pintenilor.

Acum se făcea un efort considerabil de reabilitare a NKVD-ului: critica s-a limitat la cei care, bazîndu-se pe rolul organizației în epurări, „nu se opun amplasării practic a tuturor ofițerilor CEKA în umbră"[116]. A apărut o serie întreagă de romane și piese de teatru, portretizînd eroi ai poliției secrete.*

Ofițerii de poliție condamnați la închisoare și nu la moarte în timpul epurărilor post-Beria au fost eliberați — între care și Eitington, organizatorul asasinării lui Trotki. Au existat reclamații că fostul ofițer NKVD Nadaraia, „specialist în împușcarea soților și fiicelor", a primit numai zece ani după moartea lui Beria și acum era în libertate; colonelul Monahov, care împușcase mai multe sute de comuniști străini în lagărele de la Slovetk la începutul războiului finlandez, trăia într-o vilă lîngă Leningrad, iar o încercare de excludere a lui din partid fusese împiedicată de Tolstikov, pe atunci prim-secretar al regiunii Leningrad; că principalul anchetator al doctorilor evrei în 1952, A. G. Sugak, lucra ca director adjunct la un muzeu și avea o vilă în apropierea Moscovei și așa mai departe.

În septembrie 1966, Codului Penal i-au fost adăugate paragrafe noi stipulînd închiderea celor care prin viu grai sau în scris răspîndeau materiale de „discreditare a statului sovietic", sau participau la „activități de grup" implicînd „nesupunere față de cerințele legale ale autorităților"[117]. Asemenea legi au condus la acele represiuni sporite împotriva scriitorilor și disidenților, care au constituit emblema epocii.

Apoi, în 1966 au crescut presiunile din partea tradiționaliștilor din partid, pentru o „reabilitare parțială sau indirectă" a lui Stalin la Congresul al XXIII-lea al Partidului, din acel an. S-a stabilit că conceptul de „perioadă de cult al personalității" — cea mai blîndă dintre descrierile ostile perioadei lui Stalin —

---

* De exemplu Iuri German, *I Am Responsible* și *The New Year's Eve Party*; Kojevnikov, *The Shield and the Sword*; Bilinov, *The Streets of Wrath* și piesa lui Zalinski, *Pebbles in the Hand*. (*N. a.*)

era „greșit și nemarxist"[118]. Față de acest neo-stalinism s-a născut o puternică rezistență, exprimată în special printr-o scrisoare a membrilor de seamă ai intelectualității sovietice și pentru moment nu s-a mai spus nimic altceva. Dar în 1969 neo-staliniștii și-au consolidat poziția și s-a făcut încă o încercare hotărîtă, în legătură cu aniversarea a 90 ani de la nașterea lui Stalin. S-a plănuit realizarea unei statui, urmau să aibă loc conferințe speciale la Institutul de Marxism-Leninism, s-au comandat busturi și portrete, s-a pregătit o ediție a *Operelor* lui Stalin. Un editorial din *Kommunist* a scris despre practicile greșite ale lui Stalin că „fuseseră greșeli comise în munca practică, altfel esențialmente corectă, de îndeplinire a liniei generale, științific fundamentate, a Partidului[119]. În *Oktiabr* a apărut un roman pro-Stalin, semnat de Kocetov. Pînă la data nașterii, din decembrie, fusese pregătit și un amplu articol pentru *Pravda*. Dar conducătorii comuniști străini începuseră deja să exercite presiuni asupra conducerii sovietice. În cele din urmă, Biroul Politic a hotărît „cu o majoritate mică" să anuleze cea mai mare parte a manifestărilor de sărbătorire.[120] Tendința a rămas însă aceea de regresie, și nu de progres.

Se poate argumenta că elanul regimului murise și că rămăseseră numai inerția, obiceiul și instituțiile. Dacă am adopta acest punct de vedere, sistemul ar apărea precum monarhiile legitimiste de la începutul secolului al XIX-lea — impresionant, puternic, dar cu sufletul mort, ca un înveliș care în cele din urmă se sfîșie.

Argumentul eroinei comuniste și martire Rosa Luxemburg împotriva suprimării opiniei ostile și împotriva unei societăți închise nu era unul de natură morală. El susținea pur și simplu că

> fără alegeri generale, fără o libertate neîngrădită a presei și a întrunirilor, fără o luptă liberă de opinii, viața se stinge în fiecare instituție publică, devine doar un simulacru în care numai birocrația rămîne element activ... Da, putem merge chiar mai departe: asemenea condiții vor determina brutalizarea vieții publice...[121]

Iată o anticipare lucidă a evoluțiilor din Rusia. Pînă la respectarea recomandărilor conținute aici, Uniunea Sovietică ar putea fi cel mai corect descrisă ca nevindecată pe deplin, ci suferind încă de o formă mai blîndă și mai cronicizată a afecțiunii care atinsese perioada de criză în anii lui Ejov.

Perioada lui Hrușciov, cu toate inconsecvențele ei, indicase într-o oarecare măsură drumul înainte. Și arătase că falsificările din perioada terorii nu se puteau susține. În cei douăzeci de ani care au urmat după căderea lui Hrușciov, regimul s-a aflat în poziția scandaloasă din punct de vedere intelectual de a nu dispune de nici o versiune oficială, adevărată sau falsă, despre procese.

Dar „perioada de stagnare" de douăzeci de ani, cum este acum oficial denumită, a fost martora omniprezentei măcinări prin denaturare a structurii intelectuale, sociale, economice și politice, pînă cînd nu a mai rămas decît

o carcasă goală. Economia controlată — „socialismul de cazarmă", cum i se spune acum — a împins țara într-o criză din ce în ce mai adîncă. La mijlocul anilor '80 aceasta devenise atît de profundă încît, în primul rînd, toți observatorii economici și sociali serioși sesizaseră pericolul iminent și, în al doilea rînd, această cunoaștere avusese timp să ajungă la o secțiune importantă a conducerii politice.

Deciziile luate în încercarea unei reconstrucții radicale și abandonării principiilor socio-economice false care duseseră la această criză au implicat eliberarea forțelor criticii intelectuale, repudierea moștenirii stalinismului și punerea în libertate a adevărului.

Epilog

TEROAREA ASTĂZI

Cine a recunoscut Adevărul în ceea ce este mai rău, într-o întîlnire liberă și deschisă?

MILTON

După cum se știe, din 1986 și mult mai mult în anii următori, URSS-ul a intrat în perioada de *glasnost*. Unul dintre primele produse ale acestuia a fost recunoașterea adevărului în legătură cu dezastrele economice și sociale ale prezentului. Mai mult, susținătorii lui au afirmat clar că sistemul economiei controlate staliniste, bazat pe o nesfîrșită coerciție, era în sine o fundătură și trebuia dezasamblat. Astfel, ororile stalinismului au fost la început atacate deschis nu atît din motive umanitare cît mai ales ca fiind contraproductive din punct de vedere economic: într-un discurs crucial (deși teoretic confidențial) din iunie 1987, economistul sovietic Nikolai Șmeliov a vorbit prima oară despre un milion de familii de țărani deportate, despre 17 milioane de suflete care trecuseră prin Gulag. Dar tema lui era că toate acestea fuseseră lipsite de orice valoare economică. În ce constase contribuția deținuților — în trei canale, din care unul era inutilizabil (Canalul Marea Baltică – Marea Albă) și o cantitate de cherestea care ar fi fost produsă mai bine prin muncă liberă.[1]

Prin raportare la trecut, noul *glasnost* nu s-a manifestat însă numai în domeniul economic. De la început a fost clar că stalinismul trebuia abordat ca un întreg — măcar pentru faptul că *aparatul* stalinist bine instalat nu putea fi discreditat decît printr-o campanie permanentă, pe scară largă. De asemenea era limpede că în rîndurile celor mai bune elemente ale intelectualității se acumulase o mare tensiune. Minciunile pe care fuseseră siliți să le accepte se clătinaseră deja în perioada lui Hrușciov. Între timp, sacrificiile scriitorilor de *samizdat*, contribuțiile oamenilor de știință occidentali, programele posturilor occidentale de radio, făcuseră minciunile neviabile din punct de vedere intelectual. Iar cînd s-a ivit ocazia, mai mulți editori s-au lansat în publicarea consecventă a faptelor Terorii.

Am încheiat *Marea Teroare* comentînd că un semn al vindecării de stalinism „ar fi confruntarea deschisă cu trecutul; astfel încît rușii să poată cerceta liber și complet evenimentele despre care între timp s-a relatat cîte ceva în aceste pagini". Iar în ediția rusească a *Marii Terori*, publicată la Florența în 1972, am deplîns faptul că istoria Terorii putea fi scrisă și cercetată, la vremea aceea, numai în străinătate.

Situația s-a schimbat. Cititorii vor fi observat în aceste pagini cît de des faptele sînt desprinse din publicațiile sovietice din ultimii doi sau trei ani. Nu numai că unele subiecte istorice au fost clarificate și îmbogățite, dar a fost confirmată însăși natura Terorii. Au apărut relatări înfricoșătoare despre viața din lagărele de muncă, tortură, denunțuri și falsificări. Și, ceea ce este la fel de important, au fost date publicității confirmări substanțiale ale impactului uriaș al Terorii și ale numărului de morți, deportați și deținuți.

Fusese clar încă din anii 1940, dintr-o serie de mărturii, că victimele se numărau cu milioanele. La sfîrșitul anilor 1960, cînd a apărut *Marea Teroare*, s-a putut merge mai departe. În anii care au trecut de atunci s-au acumulat dovezi suplimentare, provenite în special de la scriitorii sovietici de *samizdat*, precum Roy Medvedev, Anton Antonov-Ovseenko, Piotr Iakir și alții, dar și de la diverși emigranți și alte surse occidentale — și ocazional chiar din materiale sovietice. Hrușciov însuși ne spune în *Memoriile* sale că „zece milioane sau mai mult dintre cetățenii noștri au plătit cu viața în închisorile și lagărele lui Stalin"!

În *Marea Teroare* am făcut estimări aproximative ale cifrelor pierderilor din anii 1937–1938. Prin examinarea dovezilor provenite din mai multe direcții, am ajuns la următoarele cifre totale:

Arestați, 1937–1938	aproximativ 7 milioane
Executați	aproximativ 1 milion
Morți în lagăre	aproximativ 2 milioane
În închisori, la sfîrșitul anului 1938	aproximativ 1 milion
În lagăre, la sfîrșitul anului 1938 (presupunînd că la sfîrșitul lui 1936 în lagăre se aflaseră 5 milioane)	aproximativ 8 milioane

Din multe mărturii sovietice și de alt fel, am tras concluzia că dintre cei închiși în lagăre au supraviețuit cel mult 10 la sută.

Estimările mele s-au bazat pe treizeci de surse, majoritatea neoficiale — deși incluzînd și mențiuni ale recensămîntului din 1959 și ale secțiunii NKVD a planului de stat din 1941. Între timp au apărut mai multe mărturii neoficiale de oarecare valoare, care le-au confirmat pe cele anterioare. Dar acestea, ca și cele cincisprezece pagini de calcule și considerații din *Marea Teroare*, au devenit inutile prin publicarea cifrelor sovietice din 1987–1989. Să trecem totuși în revistă categoriile:

1. Arestări. Cele aproximativ 7 milioane despre care vorbesc eu le-am obținut (printre alte surse demne de încredere) din analizele făcute de Alexander Weissberg și alți foști deținuți dintre cei mulți arestați în zonele aferente diverselor pușcării și pe baza documentelor unor închisori, încredințate confidențial. Cifre sovietice complete nu au fost furnizate. Dar cele puse la dispoziție pentru regiunea Jursk[2] implică un total de aproximativ 8 milioane pentru întregul URSS.

2. Executați: aproximativ 1 milion. Acesta ar fi rezultatul pentru URSS în total, considerîndu-i numai pe cei împușcați de troici, dacă cifrele furnizate acum pentru Uzbekistan sînt considerate tipice.[3] Cifrele de la Irkuțk implică peste 1,5 milioane.[4] Documentele referitoare la gropile comune de la Kuropatî, din Minsk și de la Bukovnia, în apropiere de Kiev, sugerează cifre încă și mai mari. Estimarea mea s-a bazat în parte pe relatările rudelor privind procentul de condamnări la moarte, prin raportare la celelalte sentințe. Dar, deși am înțeles că „10 ani fără drept de corespondență" era deseori un eufemism pentru condamnarea la moarte, la vremea aceea nu știam că aceasta era semnificația *întotdeauna*.[5] Eu și Roy Medvedev (care la rîndul lui vorbește despre cifra de un milion) vom constata probabil că am subestimat acest număr.

3. Morți în lagăre, în 1937 și 1938: aproximativ 2 milioane. Cifra se bazează pe rapoartele ratei mortalității (considerată laolaltă cu cifrele referitoare la execuții) din surse iugoslave. Ea i-ar include pe cei executați în lagăre, care nu figurează în estimările de mai sus despre execuții (potrivit estimărilor de la Kolîma și Bamlag, acestea ar putea fi de aproximativ 600 000–700 000).

4. În închisori, la sfîrșitul anului 1938: un milion. Această estimare aproximativă se bazează pe capacitatea de cazare cunoscută a închisorilor și pe numeroase rapoarte referitoare la nivelul de aglomerare, împreună cu cifrele de deținuți cunoscute pentru anumite închisori. Acestea din urmă sînt confirmate acum de relatări sovietice.[6]

5. În lagăre, la sfîrșitul anului 1938: aproximativ 8 milioane. Această cifră se bazează în principal pe diverse rapoarte ale foștilor deținuți. Supoziția că 5 milioane se aflau deja în lagăre la începutul lui 1937 derivă mai ales din estimările altor cercetări care s-au ocupat de problemă și ar putea fi prea ridicată. Eu aș înclina să reduc cele 8 milioane la sfîrșitul anului 1937 la 7 milioane, sau chiar ceva mai puțin. O asemenea cifră ar corespunde celor 12 milioane cît număra populația lagărelor în 1952, potrivit datelor furnizate la Moscova.[7]

În orice caz, cele de mai sus sînt doar aproximări.

Marea Teroare s-a ocupat numai tangențial de totalul pierderilor umane din epoca lui Stalin. Dar a calculat că totalul morților nu poate fi mai mic de 30 milioane. Cifra este dată în prezent în URSS. Iar totalul celor „reprimați" este apreciat acum (în noile manuale de liceu) la circa 40 de milioane, aproape jumătate dintre aceștia în teroarea împotriva țăranilor, în perioada 1929–1933, iar cealaltă jumătate din 1937 pînă în 1953.[8]

Astfel, este acum acceptat pretutindeni că estimările menționate mai sus nu pot fi prea mult greșite. Dar trebuie să spunem că, deși de multă vreme este limpede că numărul victimelor s-a ridicat la milioane sau zeci de milioane, concepțiile greșite ale Occidentului, de tipul celor pe care le-am prezentat în Capitolul 15, au cunoscut de curînd o scurtă revigorare. Peste ani, în conștiința Vestului și-a făcut loc un mare volum de informații adevărate. Dar, printr-o evoluție inexplicabilă, într-un moment cînd asemenea noțiuni

nu mai păreau posibile, cîțiva sociologi occidentali au început să afirme că Teroarea făcuse mult mai puține victime și că viața de zi cu zi nu fusese afectată. Autorul unui manual occidental de sovietologie, preocupat să reducă estimările la, după cum s-a exprimat el, cîteva sute de mii sau chiar cîteva zeci de mii, a scris: „Desigur nu dorim să emitem ipoteza unui număr de 3 milioane de execuții sau decese în închisori în 1937–1938 sau o altă cifră asemănătoare, altfel am presupune cele mai improbabile procentaje de oameni decedați."[9] Cuvîntul cheie aici este „improbabil". Epoca lui Stalin abundă de ceea ce apare ca improbabilități pentru gîndirea nepregătită să se ocupe de acest fenomen. Este similar argumentului că Stalin nu ar fi putut să omoare milioane de țărani pentru că ar fi fost „contraproductiv din punct de vedere economic". Urmînd asemenea idei, a apărut un nou grup de occidentali, într-un moment cu totul nepotrivit, la mijlocul anilor '80, care ne-a spus (citînd cuvintele unuia dintre ei) că teroarea ucisese numai „mii" și aruncase în închisori „multe mii"[10]. Asemenea idei se puteau forma numai prin ignorarea, sau respingerea hotărîtă, a dovezilor anterioare. Acestora li s-a adăugat afirmația că cei care le-au produs se opuneau lui Stalin și stalinismului și aveau, de aceea, prejudecăți, și că o parte din materiale proveneau din surse indirecte. Astfel că nu era vorba numai de o evaluare greșită a dovezilor. Era, contrar îndatoririlor unui istoric, un refuz de a privi lucrurile în față.

Au existat chiar și demografi care, printre alte erori, au acceptat recensămîntul falsificat din 1939. Un demograf sovietic, deplîngînd acest fapt, explică cele trei motive pentru care recensămîntul respectiv nu poate fi acceptat. În primul rînd (cum am arătat deja în Capitolul 16 din *The Harvest of Sorrow*), recensămîntul anterior, din 1937, fusese anulat, iar membrii comisiei de recensămînt fuseseră împușcați ca spioni care „acționaseră pentru a diminua populația", furnizîndu-se astfel un fel de stimulent pentru succesorii lor, de a găsi cifre mai mari decît ar fi fost justificat. În al doilea rînd, cifrele totale din 1939 au fost anunțate de Stalin înainte ca noua comisie de recensămînt să fi cercetat materialul adunat. În al treilea rînd, recensămintele din acea perioadă omiteau decesele celor care „muriseră în custodie"[11]. Din păcate, afirmații neplauzibil benigne au apărut într-unul sau două manuale și periodice occidentale, astfel încît cercetătorii au fost în mod sistematic informați greșit. Specialiștii sovietici cu care am discutat acest aspect sînt, în mod firesc, foarte indignați. Și într-adevăr trebuie menționat că *glasnost* a dus la apariția mai multor articole care îi atacă pe susținătorii occidentali ai regimului, începînd cu soții Webb.

O evaluare completă a pierderilor umane este probabil imposibil de realizat. Așa cum arată un analist sovietic, unele documente de evidență s-au pierdut, ori nici nu au existat. În plus, pentru perioada de foamete și teroare din 1932–1933 și avînd în vedere scăderea ratei natalității vor fi imposibil de diferențiat decesele infantile de numărul copiilor născuți morți, deoarece în perioada critică înregistrarea nașterilor și deceselor a fost întreruptă în zonele afectate (mai mult, conform procedurilor din vremea aceea, copiii care mureau

la cîteva zile de la naștere erau socotiți ca născuți morți). Cu toate acestea, se pare acum că studierea în continuare a datelor nu va produce rezultate mult diferite de estimările de care dispunem deja, exceptînd poate doar cazul cînd le-ar arăta a fi prea mici. De exemplu, Sergo Mikoian, fiul membrului Biroului Politic, a furnizat recent din memoriile nepublicate ale tatălui său o cifră raportată Biroului Politic de către KGB la ordinele lui Hrușciov, în anii 1960, de ceva mai puțin de 20 milioane de arestări și 7 milioane de decese, între 1 ianuarie 1935 și 22 iunie 1941.[12] Respectatul A. Adamovici m-a criticat nu de mult la o „masă rotundă" a istoricilor, din *Literaturnaia gazeta*: „Micșorînd în permanență numărul celor reprimați, el nu poate pur și simplu să înțeleagă adevărata dimensiune a acestor înfricoșătoare cifre, să înțeleagă că un guvern și-ar putea chinui propriul popor în acest fel." Este adevărat că eu am descris cifrele mele ca fiind conservatoare; dar pînă acum am fost obișnuit mai mult cu obiecțiile celor care le consideră a fi incredibil de mari.

În orice caz, adevărata dimensiune a holocaustului lui Stalin nu mai poate fi pusă acum la îndoială.

În *Voprosî istorii* din decembrie 1988, un grup de istorici sovietici, între care și mult timp respinsul Roy Medvedev, a discutat despre regimul lui Stalin; Medvedev a susținut că o dată ce s-a ajuns la asemenea cifre înfricoșătoare, se punea în egală măsură problema „calității" și a „cantității". Era vorba despre

> cele mai crude torturi, interogatorii, abuzuri înspăimîntătoare la adresa demnității umane, cînd în privința celor reprimați totul era permis, cînd dreptatea și legalitatea au fost distruse... dacă era nevoie să te taie în bucăți, te tăiau în bucăți; dacă era nevoie să te biciuiască, te biciuiau...

El continuă cu detalii și mai oribile.

Pentru concepția occidentală pe care am deplîns-o mai sus, Teroarea — în nici un caz nu prea extinsă — a fost doar ceva mai mult decît un mijloc dur, la îndemînă, pentru înlocuirea vechilor oficialități cu cadre noi și tinere. Dar natura noilor cadre a fost, desigur, determinată de Teroare! În publicațiile sovietice actuale se vorbește frecvent despre această „selecție negativă"[13] în termeni de acest fel:

> Oamenii lui Stalin și „noile cadre" au început să vină la putere ca o avalanșă. Cadrelor li se cerea doar să nu aibă legături „suspecte", o gîndire politică independentă și chiar potențialul necesar unei asemenea gîndiri și să fie gata să îndeplinească orice ordin venit de sus, fără să pună întrebări... Cei mai de seamă țărani, intelectuali și comuniști erau omorîți, înfrînți sau corupți... Mila și demnitatea au devenit piedici în calea supraviețuirii. O poziție civilizată, o atitudine critică rațională față de evoluțiile politice însemnau distrugerea sigură.[14]

Și din nou citim despre lovitura enormă dată conștiinței populației. De exemplu, „frica pe care o instalau în minți și în sufletele noastre încă pune în lanțuri conștiința oamenilor și o paralizează... Toate acestea au generat o frică permanentă de autorități, au alienat ființa umană de stat și au făcut

relațiile dintre ei anormale"[15]. Or, după cum spune scriitorul Cinghiz Aitmatov, „este îngrozitor să ne imaginăm cît de profund a fost paralizată societatea noastră de represiunea stalinistă și de regimul autoritar al lui Stalin!" De fapt, scriitorii sovietici vorbesc acum frecvent și mișcător despre înspăimîntătoarele efecte pe termen lung ale stalinismului, care, așa cum remarca Joseph Berger mai devreme, au lăsat Uniunea Sovietică în starea „unei țări devastate de un război nuclear"[16].

Cît privește efectul permanent al stalinismului asupra societății și economiei, Aitmatov vorbește de asemenea, în mod tipic, despre „absurda obsesie stalinistă de a avea un stat bogat dar o populație săracă, ceea ce nu a fost și nu va fi realizat niciodată"[17]. O mulțime de evaluări făcute de economiști sovietici au arătat clar rezultatele negative. Și acestea includ condamnarea colectivizării și a ceea ce este recunoscut deschis acum ca „teroarea-foametea" din 1932–1933, cu concluzia că cele mai eficiente elemente ale țărănimii au fost lichidate, obiceiul de a munci a fost distrus în rîndul celorlalți, iar producția rurală a fost ruinată pînă în zilele noastre. Toată lumea este de acord că economia stalinistă centralizată a fost și rămîne un dezastru.

Lupta de a publica adevărul nu a fost ușoară. În ultimii trei ani însă, nu numai o dată, ci permanent, a fost sfîșiat fiecare neadevăr despre această perioadă. Acuzații din marile procese au fost toți, cu excepția lui Iagoda, reabilitați. Gropile comune ale victimelor sînt deschise și morții sînt îngropați decent. Mai mult, sînt abordate franc efectele unei întregi epoci de mare frică și falsă îndoctrinare, asupra conștiinței popoarelor sovietice. Vindecarea nu poate fi instantanee, iar revenirile sînt posibile. Dar cea mai puternică și mai eficientă doctorie este, și se vede că este, adevărul.

Teroarea și neadevărul au fost repudiate. Așa cum a scris de curînd ziarul guvernamental sovietic, „nu numai că ei au anihilat oamenii fizic, dar au sperat să le distrugă memoria"[18]. Au reușit în prima privință, nu și în a doua. Iar restabilirea adevărului nu este numai preocuparea istoricilor, ci a societății sovietice în ansamblul ei și se realizează nu numai prin ziare, ci și prin acțiunile unei mari mișcări publice — Memorialul — care caută să descopere soarta masei de victime, rude îndelung plînse ale atîtor cetățeni de astăzi.

Dacă *Marea Teroare* a avut vreo virtute, aceasta a fost realizarea unei relatări complete, consistente și demonstrative despre acea perioadă critică, într-un moment cînd nu existau decît povestiri ocazionale sau individuale. Evidențierea mai completă și mai temeinică a evenimentelor în această carte este, mai presus de orice, legată de faptul că suprimarea și falsificarea, care vreme atît de îndelungată au împiedicat adevărul să iasă la lumină în URSS, s-au năruit. Lumea, oricare ar fi problemele ei, este un loc mai bun fără ele.

Note

Prefață

1. *Moscow News*,13, 1989.
2. *Leningradskii rabocii*, 7 aprilie 1989.

Introducere: Rădăcinile terorii

1. Vezi Boris Souvarine, *Stalin*, Londra, 1949, p. 316.
2. Vezi Isaac Deutscher, *Stalin*, Londra, 1949, p. 234.
3. Vezi Souvarine, *Stalin*, p. 302.
4. *Ibid.*, p. 303.
5. Vezi Leonard Schapiro, *The Communist Party of the Soviet Union*, Londra, 1960, p. 215.
6. Souvarine, *Stalin*, p. 329.
7. V. I. Stalin, „The Deception of the People" (Decepția poporului, discurs din 19 mai 1919).
8. *Kommunist*, nr. 5, 1957, p. 21, citat în Schapiro, *The Communist Party of the Soviet Union*, p. 207.
9. Vezi Lois Fischer, *The Life of Lenin*, Londra, 1965, p. 589.
10. Alexander Barmine, *One Who Survived*, New York, 1945, p. 94.
11. Sapronov, discurs la al IX-lea Congres al Partidului.
12. Victor Serge, *Memoirs of a Revolutionary*, 1901–1941, Londra, 1963, p. 190.
13. Anton Ciliga, *The Russian Enigma*, Londra, 1940, p. 86.
14. E. H. Carr, *Socialism in One Country*, Londra, 1958, vol. 1, p. 151.
15. Barmine, *One Who Survived*, pp. 93–94.
16. Milovan Djilas, *The New Class*, Londra, 1957, p. 50.
17. *Pravda*, 18 decembrie 1923.
18. Vezi Souvarine, *Stalin*, p. 249.
19. *Ibid.*
20. *Ibid.*
21. Vezi Robert V. Daniels, *The Conscience of Revolution*, Oxford, 1960, p. 28.
22. *XIV sezd Vsesoiuznoi kommunisticeskoi partii (b) 18–31 dekabria 1925 g. Stenograficeskii otciot*, Moscova, 1926.
23. Souvarine, *Stalin*, p. 418.
24. *Pravda*, 17 octombrie 1926.
25. Souvarine, *Stalin*, pp. 489–490.
26. Vezi Isaac Deutscher, *The Prophet Unarmed*, Londra, 1959, pp. 388–389.

27. *Ibid.*, p. 351.
28. Ciliga, *Russian Enigma*, p. 74.
29. Alexander Weissberg, *Conspiracy of Silence*, Londra, 1952, p. 501.
30. Victor Kravchenko, *I Chose Freedom*, Londra, 1947, p. 275.
31. Nikita Hrușciov, „« Confidential Report » to the XXth Party Congress" („Raport confidențial" la al XX-lea Congres al Partidului) în *The Crimes of the Stalin Era*, New York, 1956, (denumit în continuare Discursul Secret).
32. Vezi Deutscher, *Prophet Unarmed*, p. 548.
33. „Letter of an Old Bolshevik" (Scrisoarea unui vechi bolșevic), în Boris I. Nikolaevsky, *Power and the Soviet Elite*, New York, 1965, p. 48.
34. *Komsomolskaia Pravda*, 2 aprilie 1988.
35. *Report of the Court Proceedings in the Case of the Anti-Soviet Trotskyite Centre*, ed. engleză, Moscova, 1937, p. 482 (numit în continuare *Procesul Piatakov*).
36. V. I. Lenin, *Sobranie socinenii*, ed. a 3-a, Moscova, 1926–1937, vol. 29, p. 299.
37. Vezi Souvarine, *Stalin*, p. 246.
38. Deutscher, *The Prophet Unarmed*, p. 82.
39. Leon Trotky, *My Life*, Londra, 1930, vol. 2, p. 207.
40. Vezi Souvarine, *Stalin*, p. 424.
41. D. J. Dallin și B. I. Nikolaevsky, *Forced Labour in the Soviet Union*, Londra, 1948, p. 116.
42. Rudzutak, cuvîntare la al XVI-lea Congres al Partidului.
43. Abdurakhman Avtorkhanov, *Stalin and the Soviet Communist Party*, Londra, 1959, p. 124.
44. Kaganovici, cuvîntare la al XVI-lea Congres al Partidului.
45. *Pravda*, 6 ianuarie 1930.
46. *Report of the Court Proceedings in the Case of the Anti-Soviet „Bloc of Rights and Trotskytes"*, ed. engleză, Moscova, 1938, p. 708 (numit în continuare *Procesul Buharin*).
47. *Leningradskaia pravda*, 2 decembrie 1962.
48. Vezi Ciliga, *Russian Enigma*, p. 96.
49. G. A. Tokaev, *Betrayal of an Ideal*, Londra, 1954, pp. 167–168.
50. Deutscher, *Stalin*, p. 349.
51. *Sovetkaia kultura*, 1 octombrie 1988; *Sobesednik*, nr. 49, 1988.
52. Kravchenko, *I Chose Freedom*, p. 130.
53. Raphael R. Abramovitch, *The Soviet Revolution*, Londra, 1962, pp. 346–347.
54. Nikolaevsky, *Power and the Soviet Elite*, p. 18.
55. *Ibid.*, pp. 18–19.

Capitolul 1: Stalin se pregătește

1. *Deviatîi sezd professionalnîh soiuzov. Stenograficeskii otciot*, Moscova, 1933, pp. 205, 253.
2. *Pravda*, 2 decembrie 1930.
3. *Vsesoiuznaia kommunisticeskaia partiia (b) v rezoliutiah reșeniah sezdov, konferenții i plenumov ȚK*, ed. a 5-a, Moscova, 1936, vol. 1, p. 668.
4. *Iunost*, nr. 11, 1988; *Literaturnaia gazeta*, 29 iunie 1988; *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 6. 1989.

5. Anton Ciliga, *The Russian Enigma*, Londra, 1940, p. 279.
6. „Letter of an Old Bolshevik", în Boris I. Nikolaevsky, *Power and the Soviet Elite*, New York, 1965, p. 29.
7. *Iunost*, nr. 11, 1988; *Literaturnaia gazeta*,29 iunie 1988.
8. *Iunost*, nr. 11, 1988.
9. *Procesul Buharin*, p. 390.
10. „Letter of on Old Bolshevik", p. 30.
11. Raphael R. Abramovitch, *The Soviet Revolution*, Londra, 1962, pp. 353, 355.
12. *Pravda*, 17 noiembrie 1964.
13. *Drujba narodov*, nr. 6, 1987, p. 52; *Literaturnaia gazeta*, 29 iunie 1988.
14. Ciliga, *Russian Enigma*, p. 279.
15. *Vsesoiuznaia kommunisticeskaia partiia*, vol. 2, p. 669.
16. *Oktiabr*, nr. 12, 1988, *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 6, 1989.
17. *Iunost*, nr. 11, 1988, *Literaturnaia gazeta*, 29 iunie 1988.
18. *Vsesoiuznoe Soveșceanie o merah ulucișenia podgotovki naucinopedagoghiceskih kadrov po istoriceskim naukam*, Moscova, 1964, p. 291 (numit în continuare *Conferința istoricilor*, 1962).
19. *Ibid.*
20 Boris Nikolaevski, în *Soțialisticeskii vestnik*, iunie 1956; vezi de asemenea *Drujba narodov*, nr. 6, 1987, p. 52.
21. *Procesul Buharin*, p. 644.
22. Karl Radek, *Portraits and Pamphlets*, Londra, 1935, p. 31.
23. Alexander Barmine, *One Who Survived*, New York, 1945, pp. 101–102.
24. *Biuletten oppoziții*, nr. 34, citat în Isaac Deutscher, *Stalin*, Londra, 1949, p. 352.
25. *Report of the Court Proceedings: The Case of the Trotskyite-Zinovievite Terrosit Centre* (Raportul desfășurării procesului; cazul centrului terorist trotkisto-zinovievist), ed. engleză, Moscova, 1936, p. 14 (în continuare numit *Procesul Zinoviev*).
26. Abramovitch, *The Soviet Revolution*, p. 343; vezi și Merle Fainsod, *How Russia Is Ruled*, ed. a 2-a, Londra, 1963, p. 263.
27. *Pravda*, 25 mai 1933.
28. Rakovski, declarația din aprilie 1930.
29. „Letter of an Old Bolshevik", p. 56.
30. Radek, *Portraits and Pamphlets*, p. 31.
31. *Biuletten oppoziții*, nr. 33, 1932.
32. Vezi Ciliga, *Russian Enigma*, cap. 5, 7.
33. Nikita Hrușciov, Discursul Secret.
34. Stalin, Raport la al XVII-lea Congres al Partidului.
35. *XVII s'ezd Vsesoiuznoi kommunisticeskoi partii (b) 26 ianvaria-10 fevralia 1934. Stenograficeskii otciot*, Moscova, 1934.
36. Vezi „Letter of an Old Bolshevik"; Barmine, *One Who Survived*.
37. L. Șaumian, în *Pravda*, 7 februarie 1964.
38. S. Sinelnikov, *Serghei Mironovici Kirov: Jizn i deiatelnost*, Moscova, 1964, pp. 194–195.
39. *Ogoniok*, 13 decembrie 1987. Pentru o relatare și o documentație mai amănunțite privitoare la aceste episoade vezi Robert Conquest, *Stalin and the Kirov Murder*, New York, 1989, cap. 4. Vezi de asemenea *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 7, 1989; Ogonek, nr. 28, 1989.

40. *Izvestia ȚK KPSS*, nr, 7, 1989.
41. G. A. Tokaev, *Betrayal of an Ideal*, Londra, 1954, p. 166.
42. Nikolaevsky, *Power and the Soviet Elite*, p. 100.
43. Rezoluția Congresului al XVII-lea al Partidului; Constituția Partidului din 1934.
44. N. Ruslanov, în *Soțialisticeskii vestnik*, nr. 7–8, 1953.
45. Nikolaevsky, *Power and the Soviet Elite*, pp. 94–95.
46. Bolșaia soveȚkaia enȚiklopedia, ed. I, Moscova, 1926–1947, s.v. „Skiriatov".
47. Fadeev, cuvîntare la Primul Congres al scriitorilor sovietici, august 1934.
49. Nikita Khrushchev, *Khrushchev Remembers*, New York, 1970, p. 61.
49. Sinelnikov, *Serghei Mironovici Kirov*, p. 196.

Capitolul 2: Asasinarea lui Kirov

1. *Pravda*, 4 decembrie 1934.
2. *Procesul Zinoviev*, pp. 31, 32, 34.
3. S. V. Krasnikov, *S. M. Kirov v Leningrade*, Leningrad, 1966, p. 200.
4. Alexander Orlov, *The Secret History of Stalin's Crimes*, New York, 1953, p. 28.
5. *Ibid.*, pp. 259–260.
6. *Procesul Buharin*, p. 572.
7. *Ibid.*, p. 376.
8. Orlov, *Secret History od Stalin's Crimes*, pp. 29–30.
9. Krasnikov, *S.M. Kirov v Leningrade*, p. 196.
10. Z. T. Serdiuk, cuvîntare la al XXII-lea Congres al Partidului, *Pravda*, 31 octombrie, 1961.
11. Krasnikov, *S. M. Kirov v Leningrade*, p. 196.
12. Nikita Hrușciov, Discursul Secret.
13. *Ibid.*
14. A. N. Șelepin, cuvîntare la al XXII-lea Congres al Partidului, *Pravda*, 27 octombrie 1961.
15. N. S. Hrușciov, discurs la al XXII-lea Congres al Partidului *Pravda*, 29 octombrie 1961.
16. *Procesul Buharin*, p. 558.
17. Svetlana Alliluyeva, *Twenty Letters to a Friend*, Londra, 1967, p. 150.
18. *Argumentî i faktî*, 11 februarie 1989; *Ogoniok*, nr. 28, 1989.
19. Elizabeth Lermolo, *Face of a Victim*, New York, 1955, p. 17.
20. „Letter of an Old Bolshevik" în Boris I. Nikolaevsky, *Power and the Soviet Elite*, New York, 1965, p. 40.
21. *Pravda*, 21 decembrie 1934.
22. *Procesul Zinoviev*, p. 136.
23. *Pravda*, 6 decembrie 1934.
24. *Pravda*, 18 decembrie 1934.
25. Hrihory Kostiuk, *Stalinist Rule in the Ukraine*, München, 1960, pp. 98–100. Vezi și *Ukrainska Radianskii Ențiklopedicinii Slovnik*, Kiev, 1966, vol. 1, s. v. „Vlyzko".
26. *Pravda*, 10 iunie 1935.
27. Merle Fainsod, *How Russia Is Ruled*, ed. a 2-a, Londra, 1963, pp. 56–57.
28. Anton Ciliga, *The Russian Enigma*, Londra, p. 71.
29. *Vecernii Leningrad*, 30 decembrie 1964.

30. *VII sezd vsesoiuznogo Leninskogo kommunisticeskogo soiuza molodioji* (Moscova și Leningrad, 1926), p. 108.
31. *Pravda*, 27 decembrie 1934.
32. *Ibid.*
33. „Letter of an Old Bolshevik", p. 51.
34. *Ibid.*
35. *Ibid.*, pp. 51–52.
36. *Procesul Zinoviev*, p. 74.
37. *Procesul Buharin*, pp. 556–557.
38. *Ibid.*, p. 557.
39. *Pravda*, 17 decembrie 1934.
40. *Pravda*, 22 decembrie 1934.
41. *Pravda*, 23 decembrie 1934.
42. Lermolo, *Face of a Victim*, p. 245.
43. *Pravda*, 27 decembrie 1934.
44. „Crima opoziției în Procesul Zinoviev", p. 19, citat în Pierre Broue, *Le Parti bolchevique*, Paris, 1963, p. 351.
45. *Pravda*, 27 decembrie 1934.
46. Lermolo, *Face of a Victim*, pp. 46–48.
47. *Ibid.* pp. 45–46.
48. *Pravda*, 30 decembrie 1934.
49. *Pravda*, 17 ianuarie 1935.
50. Isaac Deutscher, *Stalin*, Londra, 1949, p. 357.
51. *Procesul Zinoviev*, p. 142.
52. *Ibid.*, pp. 147–148.
53. *Ibid.*, p. 143.
54. *Ibid.*, p. 145.
55. *Pravda*, 29 martie 1934.
56. *Procesul Buharin*, p. 480.
57. Orlov, *Secret History of Stalin'S Crimes*, pp. 23–24.
58. *Ibid.*, p. 22.
59. Victor Kravchenko, *I Chose Justice*, Londra, 1951, p. 260.
60. Vladimir Petrov, *Soviet Gold*, New York, 1949, p. 185.
61. Hrușciov, Discursul Secret.
62. *Oktiabr*, nr. 12, 1988.
63. *Moscow News*, nr. 48, 1988.
64. *Leningradskaia pravda*, 1 decembrie 1988.
65. Fainsod, *How Russia Is Ruled*, p. 422.

Capitolul 3: Arhitectul terorii

1. Alexander Weissberg, *Conspiracy of Silence*, Londra, 1952, p. 507.
2. Arthur Koestler, *Darkness at Noon*, Londra, 1940, pp. 23–24.
3. Milovan Djilas, *Conversations with Stalin*, Londra, 1962, pp. 57–58.
4. Buharin, discuție cu Theodore Dan și Lidia Dan, 1935 (Raphael R. Abramovitch, *The Soviet Revolution*, Londra, 1962, p. 416).
5. F. Beck și W. Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, Londra, 1951, p. 227.

6. Bernhard Roeder, *Katorga: An Aspect of Modern Slavery*, Londra, 1958, p. 196.
7. Problema este expusă cu claritate și mult spirit în Bertram D. Wolfe, *There Who Made a Revolution*.
8. Boris Souvarine, *Stalin*, Londra, 1949, p. 287.
9. *Ibid.*, p. 485.
10. Nikita Hrușciov, Discursul Secret.
11. G. A. Tokaev, *Stalin Means War*, Londra, 1951, p. 115.
12. Ilia Ehrenburg, în *Novîi mir*, nr. 4, 1964.
13. Djilas, *Conversations with Stalin*, p. 172.
14. Iremashvili, *Memoirs*, citat în Wolfe, *Three Who Made a Revolution*, p. 508.
15. Svetlana Alliluyeva, *Twenty Letters to a Friend*, Londra, 1967, p. 117; Alexander Barmine, *One Who Survived*, New York, 1945, pp. 263–264; Alexander Orlov, *The Secret History of Stalin's Crimes*, New York, 1953, pp. 316–318.
16. Alliluyeva, *Twenty Letters to a Friend*, p. 122.
17. *Ibid.*, p. 116.
18. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, pp. 314–325.
19. Alliluyeva, *Twenty Letters to a Friend*, p. 62.
20. Tokaev, *Stalin Means War*, p. 128.
21. *Ibid.*, p. 120; vezi și Alliluyeva, *Twenty Letters to a Friend*, cap. 19.
22. H. G. Wells, *The Outline of History*, New York, 1971.
23. Barmine, *One Who Survived*, p. 267; vezi și Alliluyeva, *Twenty Letters to a Friend*, pp. 54–55.
24. Souvarine, *Stalin*, p. 244.
25. Hrușciov, Discursul Secret.
26. Barmine, *One Who Survives*, p. 305.
27. Leon Trotsky, *My Life*, Londra, 1930, vol. 2, p. 255.
28. Isaac Deutscher, *Stalin*, Londra, 1949, p. 291.
29. *Nuovi Argomenti* (Număr special consacrat celui de al XXII-lea Congres al Partidului), octombrie 1961.
30. Milovan Djilas, *The New Class*, Londra, 1957, p. 128.
31. Deutscher, *Stalin*, cap. 1.
32. Djilas, *New Class*, p. 128.
33. Barmine, *One Who Survived*, p. 161.
34. Djilas, *Conversations with Stalin*, p. 60.
35. Robert V. Daniels, *The Conscience of the Revolution*, Oxford, 1960, p. 182.
36. Profesor Tibor Szamuely.
37. *Novîi mir*, nr. 5, 1962.
38. *Izvestia*, 6 februarie 1963.
39. *Mihail Kolțov kakim on bîl*, Moscova, 1965, p. 71.
40. B. Bazhanov, *Stalin der Rote Diktator*, Berlin, 1931, p. 21.
41. Barmine, *One Who Survived*, p. 257.
42. Konstantin Simonov, în *Znamia*, mai 1964.
43. Trotsky, *My Life*, vol. 2, p. 184.
44. Stalin, Discurs la prima comemorare a morții lui Lenin, 1925.
45. Djilas, *Conversations with Stalin*, p. 63.
46. Adolf Hitler, *Mein Kampf*, trad. de James Murphy, Londra, 1939, p. 110.
47. Iosif Stalin, *Notes of a Delegate*, Londra, 1941, p. 13.

48. *Novîi mir*, nr. 4, 1964.
49. Stalin, critică oficială a academicianului Orbeli în cadrul unei sesiuni comune a Academiei de Științe și a Academiei de Științe Medicale, *Pravda*, 1 iulie 1950.
50. Souvarine, *Stalin*, p. 267.
51. Hrușciov, Discursul Secret.
52. George Kennan, introducere la Boris I. Nikolaevsky, *Power and the Soviet Elite*, New York, 1965, p. xvii.
53. Alliluyeva, *Twenty Letters to a Friend*, p. 65.
54. *Novîi mir*, nr. 4, 1962.
55. Humphrey Slater, *The Heretics*, New York, 1947.
56. *Znamia*, mai 1964.
57. Hrușciov, Discurs la al XXII-lea Congres al Partidului, *Pravda*, 29 octombrie 1961.
58. Vladimir Petrov, *Soviet Gold*, New York, 1949, pp. 122 și urm.
59. De exemplu, *Bolșaia sovețkaia ențiklopedia*, ed. a 2-a, Moscova, 1949–1958, s.v. „Kavtaradze".
60. Vezi Lavrenti Beria, *Questions of the History of the Bolshevik Organizations in Transcaucasia*, Moscova, 1935; *Bolșaia sovețkaia ențiklopedia*, vol. 26.
61. Barmine, *One Who Survived*, p. 257.
62. Buharin, discuții cu Kamenev, iulie 1928.

Capitolul 4: Vechii bolșevici mărturisesc

1. Vezi, de exemplu, Boris I. Nikolaevsky, *Power and the Soviet Elite*, New York, 1965, p. 66; Leonard Schapiro, *The Communist Party of the Soviet Union*, Londra, 1960, p. 402; G. A. Tokaev, *Betrayal of an Ideal*, Londra, 1954, p. 248.
2. *Pravda*, 16 ianuarie 1935.
3. *Pravda*, 23 ianuarie 1935.
4. *Procesul Buharin*, pp. 536–537.
5. *Ibid.*, p. 537.
6. *Ibid.*, p. 536.
7. „Letter of an Old Bolshevik", în Nikolaevsky, *Power and the Soviet Elite*, p. 46.
8. Alexander Orlov, *The Secret History of Stalin's Crimes*, New York, 1953, p. 216.
9. Nikita Khrushchev, *Khrushchev Remembers*, New York, 1970, p. 46.
10. *Pravda*, 1 martie 1935.
11. *Pravda*, 9 martie 1935.
12. Merle Fainsod, *How Russia Is Ruled*, ed. a 2-a, Londra, 1963, p. 58.
13. *Sovețkaia molodioj*, 15 octombrie 1988.
14. *Soțialisticeskaia industria*, 2 noiembrie 1988; *Moscow News*, nr. 50, 1987.
15. *Znamia*, nr. 12, 1988.
16. Fainsod, *How Russia Is Ruled*, p. 374.
17. *Ibid.*, p. 223.
18. *Ibid.*, pp. 223 și urm.
19. *Ibid.*, pp. 56–57.
20. A. A. Piontkovski și V. D. Menșagin, *Kurs sovețkogo ugolovnogo pravda*, Moscova, 1955.
21. *Izvestia*, 8 aprilie 1935.
22. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, p. 53.

23. De exemplu, Nikolaevsky, *Power and the Elite*, p. 224; Elizabeth Lermolo, *Face of a Victim*, New York, 1955, pp. 206–207; ed. George Saunders, *Samizdat: Voices of the Soviet Opposition*, New York, 1974.
24. *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 7, 1989.
25. *Politiceskoe obrazovanie*, nr. 15, 1988; *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 7, 1989.
26. *Procesul Buharin*, p. 419.
27. V. I. Lenin, *Polnoe sobranie socinenii*, ed. a 5-a, vol. 53,Moscova, 1965; *Eesti Noukogude Entsüklopeedia.*
28. *Procesul Buharin*, p. 396.
29. „Letter of an Old Bolshevik", p. 56.
30. *Pravda*, 26 mai 1935.
31. *Pravda*, 19 mai 1962.
32. *Znamia*, iunie 1964.
33. *Pravda*, 8 iunie 1935.
34. *Pravda*, 16 iunie 1935, 19 iunie 1935.
35. Orlov, *Secret History and the Soviet Elite*, p. 224.
36. Nikolaevsky, *Power and the Soviet Elite*, p. 224.
37. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, p. 312.
38. *Pravda*, 28 iunie 1935.
39. *Procesul Zinoviev*, p. 174.
40. *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 7, 1989.
41. *Pravda*, 8 februarie 1935.
42. Nikolaevsky, *Power and the Soviet Elite*, p. 22.
43. *Ibid.*, pp. 14–16.
44. *SSSR: Vnutrennie protivoreciia*, nr. 22, 1988.
45. „Letter of an Old Bolshevik", p. 62.
46. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, p. 73.
47. *Ibid.*, p. 89.
48. *Procesul Zinoviev*, p. 24.
49. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, p. 73; vezi și *Neva*, nr. 6, 1988, p. 19.
50. Vezi Soviet Affairs, nr. 1, 1956 (St. Anthny's Papers), p. 13.
51. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, p. 123.
52. *Ibid.*, pp. 338–351.
53. Andrei Vîșinski, *Sudostroitelstvo v SSSR*, ed. a 3-a, Moscova, 1936, p. 24.
54. *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 8, 1989.
55. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, pp. 82–84.
56. *Ibid.*, p. 73.
57. *Ibid.*, p. 119.
58. *Procesul Zinoviev*, p. 97; *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 8, 1989.
59. „Ivan Ivanov" în *Soțialisticeskii vestnik*, martie 1951.
60. *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 8, 1989.
61. *Procesul Piatakov*, p. 40.
62. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, pp. 110–111.
63. Vezi Roberts V. Daniels, *The Consclence of the Revolution*, Oxford, 1960, p. 170.
64. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, p. 109.
65. *Procesul Zinoviev*, p. 158; *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 9, 1989.
66. Raphael R. Abramovitch, *The Soviet Revolution*, Londra, 1962, p. 414.

67. *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 8, 1989; Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, p. 82–84.
68. *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 8, 1989.
69. *Procesul Zinoviev*, pp. 13, 31.
70. *Ibid.*, p. 33.
71. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, p. 86.
72. *Ibid.*, p. 130.
73. „Ivan Ivanov" în *Soțialisticeskii vestnik.*
74. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, pp. 129–130.
75. *Ibid.*, pp. 124 și urm.
76. „Letter of an Old Bolshevik", p. 62.
77. *Procesul Buharin*, p. 510.
78. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, p. 131.
79. Nikita Hrușciov, Discursul Secret.
80. Walter G. Krivitsky, *In Stalin's Secret Service*, Londra, 1939, p. 204.
81. *SSSR: Vnutrennie protivoreciia*, nr. 22, 1988.
82. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*; Krivitsky, *In Stalin's Secret Service.*
83. *Procesul Zinoviev*, p. 159.
84. *SSSR: Vnutrennie protivoreciia*, nr. 22, 1988.
85. *Pravda*, 24 martie 1937; Fainsod, *How Russia Is Ruled*, pp. 56–57.
86. Fainsod, *How Russia Is Ruled*, p. 234.
87. *Nedelia*, nr. 41, 1988.
88. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, p. 117.
89. *Nedelia*, nr. 41, 1988.
90. „Ivan Ivanov", în *Soțialisticeskii vestnik.*
91. *Ibid.*; Saunders, *Samizdat*, pp. 170 și urm.; Hrihori Kostiuk, *Okaianni Roki*, Toronto, 1978, p. 156; Nikolaevsky Archive, serial 1701, Hoover Institution Archives; *Nedelia*, nr. 41, 1988.
92. *Procesul Buharin*, p. 556.
93. *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 8, 1989; G. A. Tokaev, *Comrade X*, Londra, 1956, pp. 56–57.
94. Krivitsky, *In Stalin's Secret Service*, pp. 207–208, 230; Alexander Barmine, *One Who Survived*, New York, 1945, pp. 294–295; *Politiceskoe obrazovanie*, nr. 15, 1988.
95. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, p. 149.
96. „Letter of an Old Bolshevik", p. 63.
97. *Ibid.*
98. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, p. 162.
99. *Ibid.*, cap. 13.
100. N. Ulianovskaia și M. Ulianovskaia, *Istoria odnoi semi*, New York, 1982, p. 136.
101. *Ibid.*, p. 167–168.
102. Roy Medvedev, *Nikolai Bukharin*, New York, 1980, p. 151.
103. *Ibid.*, p. 150.
104. *Ibid.*
105. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, p. 174; vezi și V. Petrov și E. Petrov, *Empire of Fear*, Londra, 1956, p. 45.
106. Hrușciov, Discursul Secret.
107. Șelepin, cuvîntare la al XXII-lea Congres al Partidului.
108. *Pravda*, 3 prilie 1964.
109. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, pp. 168–169.

110. *Procesul Zinoviev*, p. 16.
111. *Ibid.*, p. 37.
112. *Ibid.*, p. 34.
113. *Ibid.*, p. 39.
114. Victor Serge, *From Lenin to Stalin*, Londra, 1937, p. 82.
115. *Procesul Zinoviev*, p. 151.
116. *Ibid.*, p. 51.
117. *Ibid.*, p. 61.
118. *Ibid.*
119. *Ibid.*, p. 145.
120. *Ibid.*, pp. 63–64.
121. *Ibid.*, p. 66.
122. *Ibid.*, p. 54.
123. *Ibid.*, p. 68.
124. *Ibid.*, p. 70.
125. *Ibid.*, p. 81.
126. *Ibid.*, p. 72.
127. *Ibid.*, pp. 77–78.
128. *Ibid.*, pp. 84–85.
129. *Ibid.*, p. 81.
130. *Ibid.*, p. 154.
131. *Ibid.*, p. 153.
132. *Rundschau*, septembrie 1936, p. 1630.
133. Isaac Don Levine, *The Mind of an Assassin*, New York, 1959, p. 26.
134. *Pravda*, 21 august 1936.
135. *Socialdemocraten*, 1 septembrie 1936.
136. Dewey Commission, *Not Guilty*, New York, 1937, p. 85.
137. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, pp. 70–71.
138. Vezi mai ales Pierre Broué Manuscripts, Hoover Institution Archives.
139. *Procesul Zinoviev*, p. 103.
140. *Ibid.*
141. *Ibid.*, p. 105.
142. *Ibid.*, p. 147.
143. *Ibid.*, p. 116.
144. *Izvestia ŢK KPSS*, nr. 5, 1989.
145. *Procesul Zinoviev*, p. 119.
146. *Ibid.*, p. 120.
147. *Ibid.*, p. 128.
148. *Ibid.*, pp. 152–153.
149. *Ibid.*, 163.
150. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, p. 174.
151. *Procesul Zinoviev*, p. 166.
152. *Ibid.*
153. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, p. 175–176.
154. *Procesul Zinoviev*, p. 171.
155. *Ibid.*

156. Serge, *From Lenin to Stalin*, pp. 146–147; Nina Murray, *I Spied for Stalin*, New York, 1951; vezi și *Neva*, nr. 1988.
157. Serge, *From Lenin to Stalin*, p. 145; Emmanuel d'Astier de la Vigerie, *Staline*, Paris, 1936, citat în *Sotialisticeskaia industria*, 11 ianuarie 1989.
158. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, pp. 104, 116.
159. Roy Medvedev, *Let History Judge*, New York, 1971, p. 273.
160. *Leningradskaia pravda*, 13 noiembrie 1988.
161. Peter Yakir, „Letter to the Editor of *Kommunist*" (Scrisoare către editorul revistei *Kommunist*) 2 martie 1969, tradusă în *Survey*, nr. 70–71, 1969.
162. *Nedelia*, nr. 25, 1988; *Sotialisticeskaia industria*, 11 ianuarie 1989.
163. Kostiuk, *Okaianni Roki*, pp. 150, 156; A. Riabov, *Tridțat piatîi i drughie godî*, Moscova, 1989, pp. 246–247; *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 8, 1989; „Rodstvenniki G. E. Zinovieva postradalșie ot repressii" (manuscris în *samizdat*).
164. Kostiuk, *Okaianni Roki*, p. 154.
165. Margarete [Buber] Neumann, *Under Two Dictators*, Londra, 1949, pp. 151 și urm.
166. „Letter of an Old Bolshevik", p. 63.
167. *Procesul Zinoviev*, p. 19.
168. *Ibid.*, p 20.
169. *Ibid.*, p. 31.
170. *Ibid.*, p. 33.
171. *Ibid.*, p. 59.
172. *Ibid.*, p. 67.
173. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, p. 179.
174. Joseph Berger, *Shipwreck of a Generation*, Londra, 1971, pp. 96–97.
175. Isaac Deutscher, *The Prophet Outcast*, Londra, 1963, pp. 416–418.
176. D. J. Dallin și B. I. Nikolaevsky, *Forced Labour in the Soviet Union*, Londra, 1948, p. 39.
177. Roy Medvedev, *On Stalin and Stalinism*, Oxford, 1979, p. 117.

Capitolul 5: Problema mărturisirilor

1. F. Beck și W. Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, Londra, 1951, p. 38.
2. Abdurakhman Avtorkhanov, *Stalin and the Soviet Communist Party*, Londra, 1959, p. 138.
3. Raphael R. Abramovitch, *The Soviet Revolution*, Londra, 1962, p. 416.
4. Boris I. Nikolaevsky, *Power and The Soviet Elite*, New York, 1965, p. 25.
5. Boris Souvarine, *Stalin*, Londra, 1949, pp. 362–363.
6. *Pravda*, 29 februarie 1928.
7. N. Valentinov [N. V. Volski], citat în Leonard Schapiro, *The Communist Party of the Soviet Union*, Londra, 1960, p. 381.
8. Valentinov, manuscris nepublicat, citat în Abramovitch, *Soviet Revolution*, p. 415.
9. Valentinov, citat în Schapiro, *Communist Party of the Soviet Union*, p. 381.
10. Anton Ciliga, *The Russian Enigma*, Londra, 1940, p. 75.
11. *Ibid.*, p. 85.
12. Arthur Koestler, *Arrow in the Blue*, Londra, 1945, vol. 2, p. 155.

13. Ciliga, *Russian Enigma*, p. 255.
14. *Pravda*, 15 decembrie 1923.
15. *Pravda*, 18 ianuarie 1924.
16. Abramovitch, *Soviet Revolution*, p. 288.
17. *XIV sezd Vsesoiuznoi kommunisticeskoi partii (b) . Stenograficeskii otciot*, Moscova, 1926.
18. Vezi Souvarine, *Stalin*, p. 459.
19. *Ibid.*, p. 440.
20. Vezi Schapiro, *Communist Party of the Soviet Union*, pp. 294–295.
21. Angelica Balabanoff, *Impressions of Lenin*, Ann Arbor, Mich., 1964.
22. *Procesul Zinoviev*, p. 133.
23. *Pravda*, 16 iunie 1933.
24. „Letter of an Old Bolshevik", în Nicolaevsky, *Power and the Soviet Elite*, pp. 54–55.
25. Eugenia Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, New York, 1967, pp. 105–106.
26. *Nedelia*, 11–17 iulie 1988.
27. Arthur Koestler, *Darkness at Noon*, Londra, 1940, p. 242.
28. Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, p. 86.
29. *Ibid.*
30. A. Tairov, Before the French „Commission Rogatoire", citat în Comisia Dewey, *Not Guilty*, New York, 1937, p. 370.
31. Koestler, *Darkness at Noon*, p. 183.
32. *Procesul Buharin*, p. 777–778.
33. Alexander Orlov, *The Secret History of Stalin's Crimes*, New York, 1953, pp. 117–118.
34. Viktor Serge, *From Lenin to Stalin*, Londra, 1937, p. 145.
35. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, pp. 145–146.
36. *Ibid.*, p. 149.
37. Ciliga, *Russian Enigma*, p. 283.
38. *Nedelia*, 11–17 iulie 1988.
39. *Procesul Piatakov*, p. 204.
40. Nikita Hrușciov, observații finale la al XXII-lea Congres al Partidului.
41. *Neva*, nr. 10, 1988.
42. Nikita Hrușciov, Discursul Secret.
43. *Podem*, decembrie 1988.
44. *Trud*, 26 mai 1988.
45. Viktor Kravchenko, *I Chose Justice*, Londra, 1951, pp. 252–254.
46. *Ibid.*, p. 169.
47. *Ibid.*, p. 154.
48. Elizabeth Lermolo, *Face of a Victim*, New York, 1955, p. 44.
49. Kravchenko, *I Chose Justice*, pp. 169–170.
50. G. A. Tokaev, *Betrayal of an Ideal*, Londra, 1954, pp. 264–266.
51. De exemplu, Margarete [Buber] Neumann, *Under Two Dictators*, Londra, 1949, p. 41; R. V. Ivanov-Razumnik, *Memoirs*, Londra, 1965, p. 222; *The Dark Side of the Moon*, Londra, 1946; Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 97.
52. Ivanov-Razumnik, *Memoirs*, p. 240.
53. *Ibid.*, p. 253.

54. *Ibid.*, p. 246; Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, pp. 118, 122; Kravchenko, *I Chose Justice*, pp. 274–275.
55. *Ibid.*, p. 253.
56. *Moscow News*, 19 iunie 1988.
57. Hrușciov, Discursul Secret.
58. *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 5, 1989.
59. A. V. Gorbatov, *Years Off My Life*, New York, 1964, p. 113.
60. Roy Medvedev, *Let History Judge*, ed. revăzută, New York, 1989, p. 493; Ivanov-Razumnik, *Memoirs*, p. 250.
61. Ivanov-Razumnik, *Memoirs*, pp. 248–249.
62. Medvedev, *Let History Judge*, ed. revăzută, p. 187.
63. *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 4, 1989.
64. *Literaturnaia gazeta*, 23 noiembrie 1988.
65. *Sovețkoe gosudarstvo i pravo*, nr. 3, martie 1965.
66. Alexander Weissberg, *Conspiracy of Silence*, Londra, 1952, p. 236.
67. Antoni Ekart, *Vanished Without a Trace*, Londra, 1954, p. 175.
68. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, pp. 69–72.
69. *Moscow News*, nr. 19, 1988.
70. Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, pp. 53–54.
71. Weissberg, *Conspiracy of Silence*, pp. 163–164.
72. *Ibid.*, p. 279.
73. *Ibid.*, pp. 386–387.
74. Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, p. 71.
75. El Campesino, *Listen, Comrades*, Londra, 1952, p. 132; vezi și Aleksandr Soljenițîn, *The First Circle*, Londra, 1968, p. 150.
76. Z. Stîpulkovski, *Invitation to Moscow*, Londra, 1951, cap. 12–14.
77. Artur London, *L'Aveu*, Paris, 1969.
78. Evzen [Eugen] Loebl și Dusan Pokorny, *Die Revolution Rehabilitiert Ihre Kinder*, Viena, 1968; vezi și Michael Charlton, *The Eagle and the Small Birds*, Chicago, 1984, pp. 82–83.
79. *Moscow News*, nr. 18, 1988.
80. Charlton, *Eagle and the Small Birds*, p. 84.
81. Ciling, *Russian Enigma*, p. 154.
82. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, p. 54.
83. Stîpulkovski, *Invitation to Moscow*, p. 242.
84. Medvedev, *Let History Judge*, ed. revăzută, pp. 15, 490.
85. *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 4, 1989.
86. Arthur Koestler, Introducere la Weissberg, *Conspiracy of Silence*, pp. xi–xii.
87. Kravchenko, *I Chose Freedom*, pp. 284–290.
88. Ivanov-Razumnik, *Memoirs*, p. 250; Medvedev, *Let History Judge*, ed. revăzută, p. 493.
89. *Nova mysl*, nr. 7, 10 iulie 1968.
90. Weissberg, *Conspiracy of Silence*, p. 415.
91. *Ibid.*, pp. 352–355.
92. *Novaia jizn*, 8 iunie 1918, citat în J. E. Scott, „The Cheka", *Soviet Affairs*, nr. 1, 1956, p. 8.
93. *Sovețkoe gosudarstvo i pravo*, nr. 3, martie 1965.
94. Kravchenko, *I Chose Justice*, pp. 169–172.

Capitolul 6: Ultima poziție

1. „Letter of an Old Bolshevik", în Boris I. Mikolaevsky, *Power and the Soviet Elite*, New York, 1965, p. 26.
2. *Procesul Piatakov*, pp. 202, 214.
3. *Ibid.*, p. 561.
4. *Sovețkaia industria*, 10 iunie 1988; *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 9, 1989.
5. *Procesul Piatakov*, p. 167.
6. *Pravda*, 1 septembrie 1936.
7. *Oktiabr*, nr. 12, 1988.
8. *Znamia*, nr. 12, 1988; *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 5, 1989.
9. „Letter of an Old Bolshevik", p. 63.
10. *Procesul Piatakov*, p. 17.
11. *Procesul Buharin*, p. 125.
12. Roy Medvedev, *Nikolai Bukharin*, New York, 1980, p. 131.
13. *Ibid.*
14. *Pravda*, 9 octombrie 1988; *Voprosî istorii*, nr. 10, 1988.
15. Nikita Hrușciov, Discursul Secret; *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 9, 1989.
16. „Letter of an Old Bolshevik", p. 64.
17. Alexander Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, New York, 1953, p. 143.
18. *Procesul Buharin*, p. 556.
19. Simon Wolin și Robert M. Slusser, *The Soviet Secret Police*, New York, 1957, p. 45.
20. *Procesul Buharin*, p. 553.
21. G. A. Tokaev, *Betrayal of an Ideal*, Londra, 1954, pp. 249–250.
22. „Letter of an Old Bolshevik", p. 63.
23. Hrușciov, Discursul Secret.
24. *Literaturnaia gazeta*, 29 iunie 1988.
25. *Procesul Buharin*, p. 281.
26. *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 5–6, 1989.
27. *Soțialisticeskaia industria*, 10 iunie 1988.
28. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, p. 180.
29. *Znamia*, nr. 12, 1988.
30. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, p. 206.
31. *Procesul Piatakov*, p. 134.
32. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, p. 205.
33. Pierre Broué, *Le Procès du Moscou*, Paris, 1964, p. 276.
34. Alexander Weissberg, *Conspiracy of Silence*, Londra, 1952, p. 56.
35. *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 9, 1989.
36. *Sovețkoe gosudarstvo i pravo*, nr. 3, martie 1965.
37. *Procesul Piatakov*, p. 287.
38. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, p. 182.
39. Victor Kravchenko, *I Chose Freedom*, Londra, 1947, p. 331.
40. Weissberg, *Conspiracy of Silence*, p. 232.
41. Kravchenko, *I Chose Freedom*, pp. 329–330.
42. *Procesul Piatakov*, p. 257.
43. *Ibid.*, p. 537.

44. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, p. 183.
45. Aleksandr Soljenițîn, *The Gulag Arhipelago* , New York, 1973, vol. 1, p. 415.
46. Medvedev, *Nikolai Bukharin*, p. 130.
47. Stalin, Discurs la plenara din februarie-martie a Comitetului Central, 5 martie 1937.
48. *Pravda*, 29 mai 1937.
49. G. Mariaghin, *Postîșev*, Moscova, 1965, p. 291.
50. Veljko Micunović, *Moscow Diary*, New York, 1986, p. 28.
51. *Izvestia ȚK KPSS* , nr. 5, 1989.
52. *Znamia*, nr. 12, 1988.
53. Solzhenitsyn, *Gulag Arhipelago*, vol. 1, p. 416; Anton Antonov-Ovseenko, *The Time of Stalin*, New York, 1981, p. 618; Medvedev, *Nikolai Bukharin*, pp. 131–132; *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 5, 1989.
54. *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 9, 1989.
55. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, p. 207.
56. *Ibid.*, p. 530.
57. *Znamia*, nr. 12, 1988; *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 5, 1989.
58. *Znamia*, nr. 12, 1988.
59. *Ibid.*
60. *Ibid.*
61. *Ibid.*
62. *Teatr*, nr. 7, 1988.
63. Rezoluția Congresului Comunist al Ucrainei, *Pravda*, 13 iunie 1937.
64. *Visti*, 1 iunie 1937.
65. *Moscow News*, nr. 26, 1988; *Mazoji Lietuviskoji Tarybine Enciklpedija ; Bolșaia sovețkaia ențiklopedia*, ed. a 3-a, Moscova, 1970–1978.
66. *Procesul Piatakov*, p. 40.
67. Alexander Barmine, *One Who Survives*, New York, 1945, p. 295.
68. De exemplu, *Pravda*, 12 septembrie 1936.
69. Stalin, Discurs la plenara din februarie–martie a Comitetului Central, 3 martie 1937.
70. *Procesul Piatakov*, p. 7.
71. *Ibid.*, p. 14.
72. *Ibid.*, p. 43.
73. *Ibid.*, p. 48.
74. *Ibid.*, p. 49.
75. *Ibid.*
76. *Ibid.*, p. 25.
77. *Ibid.*, p. 413.
78. *Ibid.*, p. 69.
79. *Ibid.*, p. 58 și urm.
80. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, p. 191.
81. *Procesul Piatakov*, p. 443.
82. *Ibid.*, p. 85.
83. *Ibid.*, p. 125.
84. *Ibid.*
85. *Ibid.*, p. 127.
86. *Ibid.*, p. 129.

87. *Ibid.*, p. 135.
88. *Ibid.*, p. 105.
89. *Ibid.*, p. 160.
90. *Soțialisticeskaia industria*, 10 iunie 1988.
91. *Procesul Piatakov*, p. 209.
92. *Ibid.*, p. 210.
93. *Ibid.*, p. 245.
94. *Ibid.*, p. 257.
95. *Ibid.*, p. 258.
96. *Ibid.*, p. 283.
97. *Ibid.*, p. 280.
98. *Ibid.*, p. 288.
99. *Ibid.*, p. 248.
100. *Ibid.*, p. 271.
101. *Ibid.*, p. 272.
102. *Ibid.*, p. 229.
103. *Ibid.*, p. 226.
104. *Ibid.*, p. 222.
105. N. M. Șvernik, cuvîntare la al XXII-lea Congres al Partidului, *Pravda*, 26 octombrie 1961.
106. *Procesul Piatakov*, p. 222.
107. *Ibid.*, p. 511.
108. *Ibid.*, p. 475.
109. *Ibid.*, pp. 303–333.
110. *Ibid.*, pp. 566–567.
111. *Ibid.*, p. 569.
112. *Ibid.*, p. 367.
113. *Ibid.*, p. 368.
114. *Ibid.*, p. 365.
115. *Ibid.*, pp. 371–372, 378.
116. *Ibid.*, p. 412.
117. *Ibid.*, p. 463.
118. *Ibid.*, p. 466.
119. *Ibid.*, p. 480.
120. *Ibid.*, p. 494.
121. *Ibid.*, p. 474.
122. *Ibid.*, p. 468.
123. *Ibid.*, p. 514.
124. *Ibid.*, pp. 476–477.
125. *Ibid.*, p. 489.
126. *Ibid.*, p. 207.
127. *Ibid.*, p. 170.
128. *Ibid.*, p. 502.
129. *Ibid.*, p. 512.
130. *Ibid.*, p. 517.
131. *Ibid.*, p. 481.
132. *Ibid.*, p. 516.

133. *Ibid.*, p. 517.
134. *Ibid.*, p. 541.
135. *Ibid.*, p. 548.
136. *Ibid.*, p. 543.
137. Elisabeth K. Poretsky, *Our Own People*, Londra, 1969, p. 198.
138. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, p. 212.
139. *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 7, 1989; V. Petrov și E. Petrov, *Empire of Fear*, Londra, 1956, p. 69; Gustaw Herling, *A World Apart*, Londra, 1951.
140. *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 9, 1989.
141. Wolin și Slusser, *Soviet Secret Police*, p. 194.
142. Elizabeth Lermolo, *Face of a Victim*, New York, 1955, pp. 134–135.
143. *Knijnoe obozrenie*, 4 noiembrie 1988.
144. Hrușciov, discurs din 8 martie 1963.
145. *Procesul Piatakov*, p. 545.
146. *Ibid.*, p. 514.
147. *Ibid.*, p. 353.
148. *Pravda*, 29 ianuarie 1937.
149. *Pravda*, 31 ianuarie 1937.
150. *Neva*, nr. 6, 1988, p. 69.
151. Kravchenko, *I Chose Freedom*, p. 239.
152. *Procesul Piatakov*, p. 510.
153. *Izvestia*, 22 noiembrie 1963; manuscris *samizdat*; *Literaturnaia Rossia*, mai 1989.
154. Robert Conquest, *Power and Policy in the URSS*, Londra, 1961, pp. 449–453.
155. *Izvestia*, 22 noiembrie 1963; I. M. Dubinsky-Mukhadze, *Ordjonikidze*, Moscova, 1963, p. 6.
156. *Literaturnaia gazeta*, 7 septembrie 1988.
157. *Izvestia*, 22 noiembrie 1963; Dubisnky-Mukhadze, *Ordjonikidze*, p. 6.
158. *Literaturnaia gazeta*, 7 septembrie 1988.
159. *Izvestia*, 22 noiembrie 1963; Dubinsky-Mukhadze, *Ordjonikidze*, p. 6.
160. *Pravda*, 19 februarie 1937.
161. Dubinski-Mukhadze, *Ordjonikidze*, p. 7.
162. *Pravda*, 19 februarie 1937.
163. *Bolșaia sovețkaia ențiklopedia*, ed. a 2-a, Moscova, 1949–1958; s.v. „Ordjonikidze".
164. Roy Medvedev, *Let History Judge*, New York, 1971, p. 194.
165. *Na rubeje*, nr. 3–4, 1952.
166. Kravchenko, *I Chose Freedom*, p. 240.
167. Hrușciov, discurs la al XXII-lea Congres al Partidului.
168. *Bakinskii Rabocii*, 17 iunie 1962.
169. Eugenia Ginszburg, *Journey into the Whirlwind*, New York, 1967, p. 73.
170. *Pravda*, 17 noiembrie 1964.
171. De exemplu, Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, pp. 196–198.
172. Hrușciov, discurs la al XXII-lea Congres al Partidului.
173. Interviu particular acordat autorului.
174. Abdurakhman Avtorkhanov, *Stalin and the Soviet Communist Party*, Londra, 1959, p. 229.

175. *Neva*, nr. 6, 1988.
176. *Izvestia*, 22 noiembrie 1963.
177. Medvedev, *Nikolai Bukharin*, p. 134; *Nedelia*, nr. 12, 1988.
178. *Komsomolskaia pravda*, 2 aprilie 1988.
179. *Neva*, nr. 6, 1988, p. 69.
180. *Komsomolskaia pravda*, 2 aprilie 1988.
181. *Procesul Zinoviev*, p. 162.
182. *Gorizont*, nr. 5, 1988, p. 36.
183. *Pravda*, 19 februarie 1937.
184. *Bolșaia sovețkaia ențiklopedia*, ed. a 2-a, vol. 31.
185. Manuscris samizdat.
186. *Znamia*, nr. 12, 1988.
187. P. I. Iakir și Ia. A. Geller, *Komandarm Iakir*, Moscova, 1963, p. 211.
188. Hrușciov, Discursul Secret.
189. Satiukov, cuvîntare la al XXII-lea Congres al Partidului.
190. *Sovețkaia kultura*, 13 septembrie 1988; *Znamia*, nr. 12, 1988.
191. *Znamia*, nr. 12, 1988.
192. *Voprosî istorii KPSS*, nr. 2, 1989.
193. Hrușciov, în *Pravda*, 17 martie 1937.
194. Ikramov, citat în *Procesul Buharin*, p. 349.
195. Avtorkhanov, *Stalin and the Soviet Communist Party*, p. 118.
196. *Kommunist*, nr. 13, 1988.
197. Walter G. Krivitsky, *In Stalin's Secret Service*, Londra, 1939, p. 228.
198. *Iunost*, nr. 3, 1988, p. 60.
199. *Kommunist*, nr. 13, 1988.
200. *Ibid.*
201. *Oktiabr*, nr. 12, 1988; *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 5, 1989.
202. *Znamia*, nr. 12, 1988.
203. *Pravda*, 6 martie 1937.
204. *Visti*, 1 februarie 1937.
205. *Pravda*, 8 februarie 1937.
206. *Pravda*, 9 februarie 1937.
207. Hrușciov, Discursul Secret.
208. *Ibid.*
209. *Ibid.*
210. Hrihory Kostiuk, „The Fall of Postyshev", *Research Progrm on the URSS*, nr. 6a, 1954, în *Stalinist Rule in the Ukraine*, München, 1960, pp. 118–122.
211. *Oktiabr*, nr. 12, 1988.
212. Hrușciov, Discursul Secret.
213. Krivitsky, *In Stalin's Secret Service*, p. 228.
214. *Znamia*, nr. 12, 1988.
215. *Oktiabr*, nr. 12, 1988.
216. Șvernik, cuvîntare la al XXII-lea Congres al Partidului, *Pravda*, 26 octombrie 1961.
217. W. P. Coates și Zelda K. Coates, *The Moscow Trial*, Londra, 1937, p. 249.
218. *Ibid.* p. 253.
219. *Ibid.*, p. 205.

220. Citat din Vîșinski, în *Procesul Buharin*, p. 626.
221. Coates și Coates, *Moscow Trial*, pp. 275–276.
222. *Ibid.*, p. 277.
223. *Ibid.* p. 297.
224. *Visti*, 17 martie 1937.
225. Raportul la plenara din ianuarie a Comitetului Central, *Pravda*, 19 ianuarie 1938.
226. *Pravda*, 23 martie 1937.
227. *Pravda*, 29 mai 1937.
228. *Pravda*, 30 mai 1938.
229. *Visti*, 2 iunie 1937.
230. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, p. 221.
231. *Ibid.*
232. Krivitsky, *In Stalin's Service*, p. 167.
233. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, p. 222.
234. *Procesul Buharin*, p. 482.
235. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, p. 225.
236. *Literaturnaia gazeta*, nr. 4, 1987.
237. *Procesul Buharin*, p. 569.
238. *Ibid.*, p. 571.
239. *Ibid.*, p. 556.
240. *Pravda*, 4 aprilie 1937.
241. *Pravda*, 5 aprilie 1937.
242. *Znamia*, nr. 12, 1988.
243. Zbigniew Brezinski, *The Permanent Purge*, Cambridge, Mass, 1956, p. 229.
244. Svetlana Alliluyeva, *Only One Year*, New York, 1969, p. 388.
245. *Sovetkoe gosudarstvo i pravo*, nr. 3, martie 1965.
246. *Sotialisticeskaia zakonnost*, nr. 1, 1938.
247. *Pravda*, 20 ianuarie 1937.
248. *Pravda*, 9 aprilie 1937.
249. *Voprosî istorii KPSS*, nr. 9, 1965.

Capitolul 7: Asaltul asupra armatei

1. *Pravda*, 11 iunie 1937.
2. *Pravda*, 15 iunie 1937.
3. John Erickson, *The Soviet High Command*, Londra, 1962, p. 58.
4. Robert, S. Sullivant, *Soviet Politics and the Ukraine, 1917–1957*, New York, 1963, p. 342.
5. Erikson, *Soviet High Command*, p. 51.
6. *Ibid.*, p. 99.
7. Isaac Deutscher, *The Prophet Unarmed*, Londra, 1959, p. 350.
8. *Izvestia*, 24–30 ianuarie 1963; N. I. Koriţki et al., *Marșal Tuhacevski*, Moscova, 1965.
9. *Procesul Buharin*, p. 188.
10. P. Deribian și F. Gibney, *The Secret World*, Londra, 1960, pp. 110–111.
11. Isaac Deutscher, *Stalin*, Londra, 1949, p. 379.
12. F. Beck și W. Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, Londra, 1951, p. 95.

13. *Ibid.*, p. 253.
14. *Ibid.*, p. 256.
15. *Ibid.*, p. 71.
16. Alexander Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, New York, 1953, p. 242.
17. Walter Krivitsky, *In Stalin's Secret Service*, Londra, 1939, p. 7.
18. I. V. Dubinski, *Naperenkor vetram*, Moscova, 1964, pp. 243 și urm.
19. *Procesul Zinoviev*, pp. 34, 41.
20. Vassili Grossman, *In the Town of Berdichev*.
21. Alexander Barmine, *One Who Survived*, New York, 1945, pp. 89–90.
22. *Procesul Zinoviev*, p. 36.
23. Dukinski, *Naperekor vetram.*
24. *Pravda*, 23 august 1936.
25. *Procesul Piatakov*, p. 181.
26. *Ibid.*, p. 94.
27. Dubinski, *Naperekor vetram; Voenno-istoriceskii jurnal*, nr. 6, 1965.
28. Dubinski, *Naperekor vetram.*
29. *Procesul Zinoviev*, p. 116.
30. *Izvestia ȚK KPSS* , nr. 5, 1989.
31. Barmine, *One Who Survived*, p. 311.
32. *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 4, 1989.
33. *Ibid.*
34. Erickson, *Soviet High Command*, pp. 376–377.
35. *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 4, 1989.
36. *Procesul Zinoviev*, p. 22.
37. Dubinski, *Naperekor vetram.*
38. Erickson, *Soviet High Command*, p. 427; *Znamia*, nr. 12, 1988.
39. Abdurakhman Avtorkhanov, *Stalin and the Soviet Communist Party*, Londra, 1959, p. 48.
40. *Procesul Piatakov*, p. 146.
41. Krivitsky, *In Stalin's Secret Service*, p. 239.
42. P. I. Iakir și Ia. A. Geller, *Komandarm Iakir*, Moscova, 1963, pp. 207 și urm.
43. *Ibid.*, p. 212.
44. Iu P. Petrov, *Partiinoe stroitelstvo v sovețkoi armii i flote (1918–1961)*, Moscova, 1964, p. 299.
45. *Ibid.*
46. Iakir și Keller, *Komandarm Iakir*, p. 212.
47. Krivitsky, *In Stalin's Secret Service*, pp. 250–251; Barmine, *One Who Survived*, p. 7.
48. *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 4, 1989.
49. Koriți et al., *Mareșal Tuhacevski*, pp. 219 și urm.
50. Petrov, *Partiinoe stroitelstvo v sovețkoi armii i flote*, p. 303.
51. Dubinski, *Naperekor vetram.*
52. *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 4, 1989.
53. *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 6, 1989.
54. *Ibid.*
55. *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 4, 1989.
56. *Ibid.*

57. *Pravda*, 29 aprilie 1988.
58. *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 6, 1989.
59. *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 4, 1989.
60. *Pravda*, 29 aprilie 1988.
61. W. Schellenberg, *The Schellenberg Memoirs*, Londra, 1956, p. 49.
62. Vezi O. Piatnițki, cuvîntare la a XII-a plenară a Comitetului Executiv al Cominternului.
63. *Novîi mir*, nr. 4, 1964.
64. Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, p. 198.
65. *XVII sezd Vsesoiuznoi Kommunisticeskoi partii (b) 26 ianvaria — 10 fevralia 1934 g. Stenograficeskii otciot*, Moscova, 1934.
66. Krivitsky, *In Stalin's Secret Service*, p. 31.
67. Maior V. Dapișev de la Statul Major Sovietic, la o sesiune a Departamentului pentru Istoria Marelui Război Patriotic, din cadrul Institutului de Marxism-Leninism, 18 februarie 1966 (*Posev*, 13 ianuarie 1967); vezi de asemenea Ernst Genri [S. N. Rostovski] (*Grani*, nr. 63, 1967).
68. Erickson, *Soviet High Command*, pp. 433–434.
69. *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 6, 1989.
70. *Oktiabr*, nr. 12, 1988.
71. *Politiceskoe obrazovanie*, nr. 5, 1989.
72. Wilhelm Hoettl, *The Secret Front*, Londra, 1954; vezi și *Nedelia*, 13 februarie 1989.
73. W. Gomulka, raport la a IX-a plenară a Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Polonez, *Trybuna Ludu*, 23 noiembrie 1961.
74. De exemplu, Lev Nikulin, *Marșal Tuhacevski*, Moscova, 1964; Hrușciov, discurs la al XXII-lea Congres al Partidului; Winston Churchill, *The Second World War*, vol. 1, *The Gathering Storm*, Londra, 1948, p. 224; vezi și *Voenno-istoriceskii jurnal*, nr. 10, 1988.
75. Léon Blum, citat în Erickson, *Soviet High Command*, p. 433; *Novaia i noveișaia istoria*, nr. 1, 1989.
76. *Trybuna Ludu*, 23 noiembrie 1961.
77. Informație confidențială de la John Erickson.
78. Nikulin, *Marșal Tuhacevski*, pp. 189–194.
79. *Novaia i noveișaia istoria*, nr. 1, 1989, (acceptînd mărturia lui Schellenberg, *Schellenberg Memoirs* și Hoettl, *Secret Front*); *Sovețkaia Rossia*, 18 septembrie 1988; *Politiceskoe obrazovanie*, nr. 5, 1989.
80. *Ukrainska Radianska Ențiklopedia*, Kiev, 1959–1965.
81. Krivitsky, *In Stalin's Secret Service*, p. 27.
82. D. V. Pankov, *Komkor Eideman*, Moscova, 1965, p. 103.
83. *Voprosî istorii KPSS*, nr. 12, 1964.
84. Koriți et al., *Marșal Tuhacevski*, p. 134.
85. Nikulin, *Maršhal Tuhacevski*.
86. *Oktiabr*, nr. 12, 1988.
87. Koriți et al., *Marșal Tuhacevski*, pp. 128–129.
88. *Ibid.*; *Voenno-istoriceskii jurnal*, nr. 10, 1965.
89. Nikulin, *Marșal Tuhacevski*.
90. Iakir și Geller, *Komandarm Iakir*, pp. 227 și urm.

91. *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 6, 1989.
92. P. N. Alexandrov et al., *Komandarm Uborevici*, Moscova, 1964, pp. 230 și urm.
93. *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 6, 1989.
94. A. V. Gorbatov, *Years Off My Life*, New York, 1964, p. 103.
95. Iakir și Geller, *Komandarm Iakir*.
96. Dubinski, *Naperekor vetram*; Nikulin, *Marșal Tuhacevski*, Iakir și Geller, *Komandarm Iakir*.
97. *Pravda*, 1 iunie 1937.
98. *Oktiabr*, nr. 12, 1988.
99. *Krasnaia zvezda*, 6 iunie 1937.
100. A. N. Șelepin, cuvîntare la al XXII-lea Congres al Partidului, *Pravda*, 27 octombrie 1961.
101. Iakir și Geller, *Komandarm Iakir*, pp. 230–232.
102. Dubinski, *Naperekor vetram*, cap. 14.
103. *Pravda*, 29 aprilie 1988.
104. Petrov, *Partiinoe stroitelstvo v sovețkoi armii i flote*, pp. 299–300.
105. *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 4, 1989.
106. *Ibid.*
107. Anton Antonov-Ovseenko, *The Time of Stalin*, New York, 1981, p. 185.
108. Nikulin, *Marșal Tuhacevski*, pp. 189–194.
109. Piotr Iakir, la o sesiune a Departamentului pentru Istoria Marelui Război Patriotic, din cadrul Institutului de Marxism-Leninism, 18 februarie 1966 (*Posev*, 13 ianuarie 1967).
110. *Procesul Buharin*, p. 5.
111. *Pravda*, 19 aprilie 1988.
112. *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 4, 1989.
113. *Ibid.*
114. *Ibid.*
115. *Ibid.*
116. Dubisnki, *Naperekor vetram*, p. 276; *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 4, 1989.
117. Lev Nikulin, în *Ogonek*, nr. 13, martie 1963.
118. *Izvestia ȚK KPSS*, nr.4, 1989.
119. Dubinski, *Naperekor vetram*, p. 268.
120. *Oktiabr*, nr. 12, 1988.
121. Hrușciov, discurs la al XXII-lea Congres al Partidului.
122. Șelepin, cuvîntare la al XXII-lea Congres al Partidului.
123. Iakir și Geller, *Komandarm Iakir*, pp. 230–232.
124. *Kazahstanskaia pravda*, 15 octombrie 1963.
125. Margarete [Buber] Neumann, *Under Two Dictators*, Londra, 1949, p. 56.
126. Iakir și Geller, *Komandarm Iakir*, p. 232.
127. Hrușciov, discurs la al XXII-lea Congres al Partidului.
128. *Bilșovik Ukrainî*, nr. 6, 1938.
129. Alexandrov et al. *Komandarm Uborevici*, pp. 265 și urm.
130. Lev Nikulin, în *Oktiabr*, nr. 2-5, 1965.
131. Antoni Ekart, *Vanished Without a Trace*, Londra, 1954, p. 244.
132. *Ogonek*, nr. 13, 1963.
133. Barmine, *One Who Survived*, p. 8.

134. Simon Wolin și Robert M. Slusser, *The Soviet Secret Police*, New York, 1957, p. 194.
135. Peter Yakir, „Letter to the Editor of *Kommunist*", 2 martie 1969, traducere din *Survey*, nr. 70–71, 1969.
136. *Pravda*, 29 aprilie 1988.
137. *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 4, 1989.
138. Yakir, „Letter to the Editor of *Kommunist*", pp. 72, 75.
139. Barmine, *One Who Survived*, p. 8.
140. G. A. Tokaev, *Betrayal of an Ideal*, Londra, 1954, p. 244.
141. Mareșal S. T. Biriuzov, *Sovețkii soldat na Balkanah*, Moscova, 1963, p. 141.
142. A. T. Stucenko, *Zavidnaia naṣa sudba*, Moscova, 1964, p. 63.
143. *Ibid.*, p. 64.
144. Barmine, *One Who Survived*, pp. 6–8.
145. Gorbatov, *Years Off My Life*, p. 104.
146. L. T. Starinov, *Minî jdut svoego ceasa*, Moscova, 1964, pp. 149–166.
147. *Moscow News*, nr. 14, 1988.
148. Biriuzov, *Sovețkii soldat*, pp. 137, 143.
149. Gorbatov, *Years Off My Life*, p. 104.
150. Alexander Weissberg, *Conspiracy of Silence*, Londra, 1952, pp. 422–423.
151. *Ogoniok*, nr. 46, 1988.
152. Stucenko, *Zavidnaia naṣa sudba.*
153. *Bielarus*, nr. 7, 1965.
154. Petrov, *Partiinoe stroitelstvo v sovețkoi armii i flote*, pp. 299–300.
155. *Krasnaia zvezda*, 2 iunie 1937.
156. L. Gaglov și L. Selișcev, *Komissarî*, Moscova, 1961.
157. Petrov, *Partiinoe stroitelstvo v sovețkoi armii i flote*, p. 302; *Kommunist*, 27 septembrie 1988.
158. *Krasnaia zvezda*, 1 iunie 1937.
159. Genri, în *Grani*.
160. Petrov, *Partiinoe stroitelstvo v sovețkoi armii i flote*, pp. 299–300.
161. *Ibid.*, p. 302.
162. *Ibid.*, pp. 301–302.
163. *Ibid.*, p. 302.
164. *Ibid.*, p. 304.
165. *Ibid.*, p. 312.
166. *Ibid.*, p. 303.
167. *Ibid.*, pp. 299–300.
168. V. I. Lenin, *Polnoe sobranie socinenii*, ed. a 5-a, vol. 51, Moscova, 1965.
169. V. Diakov, în *Octiabr*, nr. 7, 1964.
170. Gorbatov, *Years Off My Life*, p. 107.
171. *Ibid.*, pp. 108 și urm.
172. Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, pp. 96–97.
173. Hrușciov, discurs la al XXII-lea Congres al Partidului.
174. Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, p. 48.
175. *Oktiabr*, nr. 12, 1988.
176. Weissberg, *Conspiracy of Silence*, p. 27.
177. *Krasnaia zvezda*, 2 martie 1965.

178. *Komsomolskaia pravda*, 13 noiembrie 1964.
179. Blagoi Popov, *Ot Laipțigskii proțes v Sibirskie lageri*, Paris, 1979, p. 41.
180. *Sovetskaia Bukovina*, 10 februarie 1965.
181. Ilia Ehrenburg, în *Novîi mir*, nr. 5, 1962.
182. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, p. 241.
183. Ilia Ehrenburg, *Men. Years. Life*, New York, 1961, vol. 4, pp. 152, 146.
184. *Pod znamenam Ispanskoi respubliki*, Moscova, 1965, p. 190.
185. Milovan Djilas, *Conversations with Stalin*, Londra, 1962, p. 13.
186. Geri, în *Grani*.
187. Erickson, *Soviet High Command*, p. 475.
188. Tevosian, cuvîntare la al XVIII-lea Congres al Partidului.
189. *Ibid.*
190. R. V. Ivanov-Razumnik, *Memoirs*, Londra,. 1965, p. 246.
191. *Ibid.*; S. E. Zaharov et. al., *Tihookeanskii flot*, Moscova, 1966.
192. *Novîi mir*, nr. 8, 1961, pp. 160–183.
193. Petrov, *Partiinoe stroitelstvo v sovețkoi armii i flote*, p. 301.
194. *Voenno-istoriceskii jurnal*, nr. 6, 1963.
195. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, p. 246.
196. *Oktiabr*, nr. 12, 1988.
197. *Pravda*, 17 februarie 1964.
198. Boris Souvarine, *Stalin* , Londra, 1949, p. 258.
199. *Geroi grajdanskoi voinî*, Moscova, 1963, p. 330.
200. Barmine, *One Who Survived*, p. 95.
201. *Octiabr*, nr. 12, 1988.
202. *Pravda*, 3 aprilie 1964.
203. Erickson, *Soviet High Command*, pp. 66–67.
204. *Pravda*, 7 octombrie 1988.
205. *Nedelia*, 6 februarie 1989.
206. G. Liușkov, în *Kaizo*, aprilie 1939.
207. Nikita Khrushchev, *Khruschev Remembers*, New York, 1970, p. 88.

Capitolul 8: Partidul zdrobit

1. *Pravda*, 14 aprilie 1937.
2. I. V. Spiridonov, cuvîntare la al XXII-lea Congres al Partidului.
3. *Pravda*, 21 martie 1937.
4. D. A. Lazurkina, cuvîntare la al XXII-lea Congres al Partidului.
5. *Pravda*, 30 mai 1937.
6. *Pravda*, 5 iunie 1938.
7. Anton Ciliga, *The Russian Enigma*, Londra, 1940, p. 48.
8. *Ibid.*, p. 160.
9. *Procesul Buharin*, p. 160.
10. Hrușciov, Discursul Secret.
11. *Ibid.*
12. *Procesul Zinoviev*, p. 34.
13. *Ocerki po istorii Leningrada*, Moscova și Leningrad, 1964, vol. 4, p. 381.
14. Zbigniew Brzezinski, *The Permanent Purge*, Cambridge, Mass., 1956, p. 226.

15. Lazurkina, cuvîntare la al XXII-lea Congres al Partidului.
16. Hrușciov, Discursul Secret.
17. *Ibid.*
18. Serdiuk, cuvîntare la al XXII-lea Congres al Partidului.
19. Iu. M. Vecerova, cuvîntare la al XXII-lea Congres al Partidului.
20. Roy Medvedev, *Let History Judge*, New York, 1971, p. 347.
21. *Moscow News*, nr. 48, 1988; *Ocerki istorii Ivanovskoi organizații KPSS*, Moscova, 1967.
22. A. N. Vasilev, „Est iścio voprosî?", *Moskva*, iunie 1964.
23. Merle Fainsod, *Smolensk under Soviet Rule*, Cambridge, 1958, p. 59.
24. *Ibid.*, pp. 134–137.
25. *Bakinskii rabocii*, 17 iunie 1862.
26. *Hrușciov*, Discursul Secret.
27. *Uralskii sledoput*, nr. 8, 1988.
28. *Orcerki istorii partiinoi organizații Tatarii*, Kazan, 1962.
29. Arvo Tuominen, *The Bells of the Kremlin*, Londra, 1983, pp. 299 și urm.
30. *Voprosî istorii*, nr. 9, 1988; *Ogoniok*, nr. 19, 1988.
31. *Literaturnaia Rossia*, 25 martie 1988.
32. Radio Moscova, 18 septembrie 1964.
33. *Procesul Buharin*, p. 76.
34. K. T. Mazurov, cuvîntare la al XXII-lea Congres al Partidului.
35. *Ibid.*
36. *Sovețkaia Bielorossia*, 11 octombrie 1988.
37. *Rabocii*, 8 iunie 1937.
38. *Izvestia*, 23 mai 1964.
39. Mazurov, cuvîntare la al XXII_lea Congres al Partidului.
40. *Rabocii*, 12 august 1937.
41. F. Beck și W. Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, Londra, 1951, p. 92.
42. Vezi Brzezinski, *Permanent Purge*, pp. 180–184.
43. Vezi Robert Conquest, *Inside Stalin's Secret Police*, Londra, 1985, p. 54.
44. *Kommunist*, Erevan, 28 noiembrie 1963.
45. Boris I. Nikolaevsky, Note la *The Crimes of Stalin Era*, New York, 1956.
46. *Pravda*, 23 iunie 1929.
47. *Procesul Piatakov*, p. 74.
48. *Procesul Buharin*, p. 304.
49. Alexander Orlov, *The Secret History of Stalin's Crimes*, New York, 1953, p. 249.
50. *Zaria vostoka*, 3 martie 1989.
51. *Biuletten oppoziții*, nr. 56–57, 1937.
52. *Voprosî istorii KPSS*, nr. 5, 1963.
53. Boris Souvarine, *Stalin*, Londra, 1949, p. 638.
54. Medvedev, *Let History Judge*, p. 269.
55. Djași, cuvîntare la al XVIII-lea Congres al Partidului.
56. *Pravda*, 17 mai 1937.
57. *Ocerki istorii kommunisticeskoi partii Armenii*, Erevan, 1967, pp. 386–387.
58. *Kommunist*, Erevan, 15 noiembrie 1963.
59. *Ibid.*, Șelepin, cuvîntare la al XXII-lea Congres al Partidului.

60. Mary Matossian, *The Impact of Soviet Politics in Armenia*, Leiden, 1962; *Ocerki istorii kommunisticeskoi partii Armenii*, pp. 386–387.
61. *Kommunist*, Erevan, 15 noiembrie 1961.
62. *Zaria vostoka*, 31 decembrie 1937.
63. Eugenia Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, New York, 1967, p. 100.
64. Robert S. Sullivant, *Soviet Politics and the Ukraine*, 1917–1957, New York, 1963, p. 194.
65. S. Kossior, cuvîntare la al XIII-lea Congres al Partidului Comunist al Ucrainei, 27 mai 1937.
66. *Pravda*, 26 mai 1937.
67. *Pravda*, 29 mai 1937.
68. *Partiinoe stroitelstvo*, nr. 5, 1937.
69. I. V. Stalin, *Sobranie socinenii*, Moscova, 1946–1954, vol. 8, pp. 149–150.
70. Buharin, discuție cu Kamenev, iulie 1928.
71. G. A. Tokaev, *Comrade* X, Londra, 1956, p. 57.
72. Piatakov, cuvîntare la al VIII-lea Congres al Partidului (Sullivant, *Soviet Politics and the Ukraine*, p. 32a).
73. Vezi Robert Conquest, *The Harvest of Sorrow*, New York, 1986.
74. Sullivant, *Soviet Politics and the Ukraine*, p. 193.
75. G. Petrovski, cuvîntare la al XVII-lea Congres al Partidului.
76. *Komsomolskoe znamia*, 22 noiembrie 1988, 23 noiembrie 1988.
77. *Posev*, vol. 6, nr. 45 și 50, 1950; Vladimir Dedijer, *Toti Speaks*, Londra, 1953, p. 201.
78. *Komsomolskoe znamia*, 23 noiembrie 1988.
79. *Ibid.*
80. *Ibid.*
81. *Komsomolskoe znamia*, 27 noiembrie 1988
82. *Pravda*, 21 iulie 1937.
83. *Pravda*, 22 iulie 1937.
84. *Pravda*, 25 iulie 1937.
85. *Komsomolskoe znamia*, 27 noiembrie 1988.
86. *Ibid.*
87. *Komsomolskoe znamia*, 29 noiembrie 1988.
88. *Ibid.*
89. *Pravda*, 18 septembrie 1937.
90. *Pravda*, 1 octombrie 1937, 29 decembrie 1937.
91. *Pravda*, 25 septembrie 1937.
92. *Pravda*, 4 octombrie 1937.
93. *Pravda*, 18 septembrie 1937.
94. *Volosimir Petrovici Zatonski* (în ucraineană), Kiev, 1964, p. 132.
95. *Pravda*, 19 ianuarie 1938.
96. Z. T. Serdiuk, cuvîntare la al XVIII-lea Congres al Partidului.
97. Brzezinski, *Permanent Purge*, p. 78.
98. *Pravda*, 22 februarie 1938.
99. Alexander Weissberg, *Conspiracy of Silence*, Londra, 1952, pp. 461–462.
100. *Visti*, 28 ianuarie 1938.
101. Sullivant, *Soviet Politics and the Ukraine*, p. 223.

102. Burmistenko, cuvîntare la al XVIII-lea Congres al Partidului.
103. Edward R. Stettinius, Jr., *Rossevelt and the Russians: The Yalta Conference*, Garden City, N. Y., 1949.
104. Hrușciov, Discursul secret.
105. *Ibid.*
106. Medvedev, *Let History Judge*, p. 43.
107. *Moskovskaia pravda*, 10 ianuarie 1989.
108. De exemplu, *Moskovskaia pravda*, 10 februarie 1989.
109. Z. T. Serdiuk, cuvîntare la al XXII-lea Congres al Partidului, *Pravda*, 31 octombrie 1961; *Moscow News*, nr. 18, 1988.
110. *Oktiabr*, nr. 12, 1988; *Moskovskaia pravda*, 6 aprilie 1989.
111. *Moscow News*, nr. 18, 1989.
112. R. V. Ivanov-Razumnik, *Memoirs*, Londra, 1965, p. 307; Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, p. 241.
113. Weissberg, *Conspiracy of Silence*, p. 168.
114. *Voprosî istorii KPSS*, nr. 2, 1964, p. 19.
115. *Literaturnaia gazeta*, nr. 9, 1987.
116. *Sovetkaia Bielorossia*, 22 ianuarie 1988.
117. Fitzroy Maclean, *Eastern Approaches*, Londra, 1949, p. 28.
118. *Československy Časopis Historicky*, nr. 4, 1964.
119. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 115; vezi și Gherman Trukans, *Ian Rudzutak*, Moscova, 1963.
120. Svetlana Alliluyeva, *Only One Year*, New York, 1969, p. 388.
121. *Procesul Buharin*, p. 277.
122. Louis Fischer, *Men and Politics*, Londra, 1941, p. 414.
123. Alexander Barmine, *One Who Survived*, New York, 1945, p. 307.
124. *Procesul Buharin*, p. 252.
125. *Ibid.*, p. 55.
126. *Trud*, 26 mai 1988.
127. *Procesul Buharin*, p. 777.
128. A. N. Șelepin, cuvîntare la al XXII-lea Congres al Partidului, *Pravda*, 27 octombrie 1961.
129. *Procesul Buharin*, pp. 459–467.
130. *Pravda*, 17 noiembrie 1964.
131. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, pp. 118, 139.
132. *Procesul Buharin*, p. 78.
133. Anton Antonov-Ovseenko, *The Time of Stalin*, New York, 1981, p. 127.
134. *Moscow News*, nr. 15, 1988; Pavel Goldștein, *Tocika oporî*, Ierusalim, f. d.
135. *Moscow News*, nr. 15, 1988.
136. Hrușciov, Discursul Secret.
137. *Voprosî istorii KPSS*, nr. 11, 1965.
138. Nikita Khrushchev, *Khrushchev remembers: The Last Testament*, Boston, 1974, p. 88.
139. A. S. Iakovlev, *Țel jizni*, Moscova, 1966, p. 177.
140. *Izvestia*, 19 decembrie 1964.
141. Maroosha Fischer, *My Lives in Russia*, New York, 1944, p. 186.
142. Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, p. 80.

143. Viktor Kravchenko, *I Chose Justice*, Londra, 1951, p. 235.
144. *Pravda*, 22 iulie 1937.
145. *Pravda*, 17 martie 1937.
146. *Pravda*, 20 august 1937.
147. *Pravda*, 29 august 1937.
148. *Pravda*, 30 octombrie 1937.
149. *Pravda*, 8 septembrie 1937.
150. V. I. Lenin, *Polnoe sobranie socinenii*, ed. a 5-a, vol. 50, Moscova, 1965.
151. *Procesul Buharin*, p. 764.
152. Fischer, *Men and Politics*, p. 409.
153. *Procesul Buharin*, p. 796.
154. Barmine, *One Who Survived*, p. 245.
155. *Procesul Buharin*, p. 623.
156. *Sovețkoe gosudarstvo i pravo*, nr. 3, martie 1965; vezi și Kravchenko, *I Chose Justice*, p. 157.
157. Vezi, *Procesul Buharin*, p. 696.
158. *Oktiabr*, nr. 12, 1988.
159. A. Binevici și Z. Serebrianski, *Andrei Bubnov*, Moscova, 1964, pp. 78–79.
160. *Voprosî istorii KPSS*, nr. 4, 1963.
161. Șelepin, cuvîntare la al XXII-lea Congres al Partidului.
162. Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, p. 97.
163. Margarete [Buber] Neumann, *Under Two Dictators*, Londra, 1949, p. 26.
164. De exemplu, *Pravda*, 2 mai 1937, 15 iunie 1937, 29 octombrie 1937.
165. *Voprosî istorii KPSS*, nr. 2, 1963.
166. *Pravda*, 25 decembrie 1964; *Voprosî istorii KPSS*, nr. 7, 1964.
167. G. Mariaghin, *Postîșev*, Moscova, 1965, p. 247.
168. *Voprosî istorii KPSS*, nr. 7, 1965.
169. *Sovețkoe gosudarstvo i pravo*, nr. 3, martie 1965.
170. *Pravda*, 7 noiembrie 1937.
171. *Pravda*, 20 decembrie 1937.
172. *Procesul Buharin*, p. 22.
173. *Ibid.*, p. 23.
174. Lidia Șatunovskaia, *Jizn v Kremle*, New York, 1982, pp. 105–107.
175. Antonov-Ovseenko, *Time of Stalin*, p. 178.
176. Manuscris *samizdat*.
177. *Politiceskii dnevnik*, nr. 55, 1969.
178. *Pravda*, 21 decembrie 1937.
179. *Oktiabr*, nr. 12, 1988.
180. *Pamiat*, nr. 3, 1980, p. 404.
181. *Pravda*, 19 ianuarie 1938.
182. *Kommunisticeskaia partiia Sovețkogo soiuza v rezoliuțiiah i reșeniiah sezdov, konferenții i plenumov ȚK*, ed. a 7-a, Moscova, 1953, vol. 2.
183. Mariaghin, *Postîșev*, p. 298.
184. *Oktiabr*, nr. 12, 1988.
185. Radio Moscova, 8 februarie 1964.
186. Peter Yakir, „Letter to the Editor of *Kommunist*", 2 martie 1969, traducere din *Survey*, nr. 70–71, 1969.

187. *Procesul Piatakov*, p. 207.
188. *Stanislav Vinkentiovici Kossior*, (în ucraineană), Kiev, 1963, p. 173.
189. *Pravda*, 28 ianuarie 1938.
190. *Pervaia sessiia Verhovnogo soveta SSSR*, Moscova, 1938.
191. Iu. P. Petrov, *Partiinoe stroitelstvo v Sovețkoi armii i flote (1918–1961)*, Moscova, 1964, pp. 299–300.
192. *Kommunisticeskaia partiia Sovețkogo soiuza v rezoliuțiiah i reșeniiah sezdov konferenții i plenumov ȚK*, ed. a 7-a, Moscova, 1954–1960, vol. 2, p. 851.
193. *Trud*, 6 iunie 1988.
194. Roy Medvedev, *On Stalin and Stalinism*, Oxford, 1979, p. 217; *Izvestia*, 11 august, 1987.
195. Ivanov-Razumnik, *Memoirs*, p. 313.
196. Vezi Souvarine, *Stalin*, p. 575.
197. Ivanov-Razumnik, *Memoirs*, p. 313.
198. *Izvestia*, 11 august 1987.

Capitolul 9: Supliciul națiunilor

1. *Nedelia*, nr. 5, 1988.
2. *Argumentî i faktî*, 13–19 februarie 1988.
3. *Daily Mail*, 24 octombrie 1958.
4. Ilya Ehrenburg, în *Novîi mir*, nr. 5, 1962.
5. Victor Kravchenko, *I Chose Freedom*, Londra, 1947, p. 211.
6. *Novîi mir*, nr. 9, 1961.
7. *Moskva*, nr. 4, 1965.
8. *Bilșovik Ukrainî*, nr. 1, 1938, p. 53.
9. *Visti*, 23 mai 1938.
10. *Visti*, 17 iunie 1938.
11. *Visti*, 14 februarie 1938.
12. *XVIII sezd, 10–21 marta 1939 g. Stenograficeskii otciot*, Moscova, 1939.
13. F. Beck și W. Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, Londra, 1951, pp. 166–171.
14. *Ibid.*, p. 143.
15. *Ibid.*, pp. 174–179.
16. *Ogoniok*, nr. 20, 1988.
17. *Sovețkaia Bielorossia*, 3 martie 1989.
18. Kravchenko, *I Chose Freedom*, p. 448.
19. Alexander Weissberg, *Conspiracy of Silence*, Londra, 1952, p. 364.
20. *Moscow News*, nr. 42, 1988.
21. Ilya Ehrenburg, *Men, Years, Life*, New York, 1961, vol. 4, p. 45.
22. *Krug*, nr. 574, p. 75.
23. Ilia Ehrenburg, în *Novîi mir*, nr. 4, 1962.
24. Nikita Hrușciov, Discursul Secret.
25. Zbigniew Brzezinski, *The Permanent Purge*, Cambridge, Mass., 1956, p. 205.
26. *Procesul Buharin*, p. 335.
27. Vezi, de exemplu, *Lithuanian Bulletin*, New York, 1945–1950, vol. 3–8.

28. Raportul Comisiei de validare la al XIX-lea Congres al Partidului, *Pravda*, 9 octombrie 1952.
29. Ordinul nr. 001233, citat în *Lithuanian Bulletin*; vezi și Ordinul nr. 0054 al Comisariatului Gusevitius din NKVD-ul lituanian, în *The Dark Size of the Moon*, Londra, 1946, pp. 50–51.
30. Kravchenko, *I Chose Freedom*, p. 213.
31. *Iunost*, nr. 3, 1988.
32. Eugenia Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, New York, 1967, p. 137.
33. Roy Medvedev, *Let History Judge*, New York, p. 234.
34. *Trud*, 7 ianuarie 1989.
35. *Sovețkaia Moldavia*, 20 aprilie 1989.
36. *Argumentî i faktî*, nr. 18, septembrie 1988.
37. *Nedelia*, 1 februarie 1988.
38. Ehrenburg, *Men, Years, Life*, vol. 4, pp. 193 și urm.
39. Louis Fischer, *Men and Politics*, Londra, 1941, p. 409.
40. Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, pp. 88–89.
41. John A. Armstrong, *Ukrainian Nationalism*, New York, 1963, p. 274.
42. A. T. Stucenko, *Zavidnaia naşa sudba*, Moscova, 1964, p. 65.
43. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 387.
44. Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, p. 88; vezi și Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 25.
45. Antoni Ekart, *Vanished Without a Trace*, Londra, 1954, p. 283.
46. Ivan Stadniuk, „People Are Not Angels", *Neva*, nr. 12, 1962.
47. *Sovețkoe gosudarstvo i pravo*, nr. 3, martie 1965.
48. Nicholas Prychodko, *One of the Fifteen Million*, Boston, 1952, p. 83.
49. Anton Antonov-Ovseenko, *The Time of Stalin*, New York, 1981, pp. 164–166.
50. *Tihookeanskaia zvezda*, 9 mai 1937.
51. *Soțialistik Kazahstan*, 23 noiembrie 1937.
52. *Kizil Uzbekistan*, 11 noiembrie 1937.
53. *Sovețkaia Kirghizia*, 11 ianuarie 1938.
54. *Kizil Uzbekistan*, 17 ianuarie 1938.
55. Abudurakhman Avtorkhanov, *The Reign of Stalin*, Londra, 1953, pp. 140 și urm. și *Narodoubiistvo v SSSR*, München, 1952, passim.
56. A. V. Gorbatov, *Years Off My Life*, New York, 1964, p. 108.
57. Harijs Heislers, „The Unfinished Story", *Zvaigzne*, nr. 23, decembrie 1956.
58. *Bolşaia sovețkaia ențiklopedia*, ed. a 2-a, Moscova, 1949–1958.
59. Victor Kravchenko, *I Chose Justice*, Londra, 1951, p. 175.
60. Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, p. 132.
61. *Moscow News*, nr. 39, 1988.
62. *Sovețkaia Belorossia*, 12 octombrie 1988.
63. Margarete [Buber] Neumann, *Under Two Dictators*, Londra, 1949, p. 10.
64. *Novîi mir*, nr. 12, 1961.
65. Kravchenko, *I Chose Freedom*, p. 192.
66. *Ibid.*, p. 192–194.
67. Gorbatov, *Years Off My Life*, p. 113.
68. Vezi, de exemplu, Aleksandr Solzhenitsyn, *The First Circle*, Londra, 1968, pp. 155, 215-216.

69. R. V. Ivanov-Razumnik, *Memoirs*, Londra, 1965, p. 209.
70. De exemplu, Neumann, *Under Two Dictators*, p. 32.
71. Eleanor Lipper, *Eleven Years in Soviet Prison Camps*, Londra, 1951, p. 57.
72. *Prostor*, nr. 1, 1989.
73. Ivanov-Razumnik, *Memoirs*, p. 349.
74. Kravchenko, *I Chose Freedom*, p. 291.
75. Weissberg, *Conspiracy of Silence*, p. 89.
76. Roy Medvedev, *Let History Judge*, ed. revăzută, New York, 1989, p. 503.
77. *Radianska Ukraina*, 26 octombrie 1988.
78. Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, p. 66.
79. Neumann, *Under Two Dictators*, p. 36.
80. *Ibid.*, p. 39.
81. *Ibid.*, p. 33.
82. Ivanov-Razumnik, *Memoirs*, p. 212.
83. Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, p. 59.
84. *Ibid.*, p. 65.
85. Kravchenko, *I Chose Freedom*, pp. 155–156.
86. Josef Lengyel, *From Beginning to End*, Londra, 1966, p. 15.
87. Gustaw Herling, *A World Apart*, Londra, 1951, p. 9.
88. *Procesul Buharin*, p. 256.
89. Ivanov-Razumnik, *Memoirs*, p. 348.
90. Newmann, *Under Two Dictators*, p. 38.
91. Weissberg, *Conspiracy of Silence*, p. 469.
92. Ivanov-Razumnik, *Memoirs*, pp. 74, 116.
93. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, cap. 41.
94. Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, p. 62; vezi și Ivanov-Razumnik, *Memoirs*, p. 314.
95. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 185; vezi și Kravchenko, *I Chose Freedom*, p. 253; Ivanov-Razumnik, *Memoirs*, p. 327.
96. Vezi, de exemplu, Elizabeth Lermolo, *Face of a Victim*, New York, 1955, pp. 163 și urm.
97. Weissberg, *Conspiracy of Silence*, p. 421.
98. *Ibid.*, p. 432.
99. Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, p. 60.
100. Vezi Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, pp. 60 și urm.
101. Lermolo, *Face of a Victim*, pp. 191–192.
102. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 149.
103. Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, p. 65.
104. De exemplu, Ivanov-Razumnik, *Memoirs*, p. 311.
105. Lipper, *Eleven Years in Soviet Prison Camps*, p. 7.
106. A. V. Gorbatov, în *Novîi mir*, aprilie 1964.
107. Neumann, *Under Two Dictators*, p. 39.
108. *Ibid.*, p. 57; vezi și *Moscow News*, nr. 47, 1988.
109. Lipper, *Eleven Years in Soviet Prison Camps*, pp. 25–29; Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 124.
110. Ivanov-Razumnik, *Memoirs*, pp. 432 și urm.
111. Informație personală: vezi și Solzhenitsyn, *First Circle*, p. 150.

112. Herling, *World Apart*, p. 9.
113. Vladimir Petrov, *Soviet Gold*, New York, 1949, passim.
114. Weissberg, *Conspiracy of Silence*, p. 89.
115. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 83.
116. *Trybuna Ludu*, 23 noiembrie 1961.
117. Herling, *World Apart*, p. 105.
118. Weissberg, *Conspiracy of Silence*, pp. 447–451.
119. De exemplu, Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, p. 45.
120. *Ibid.*, p. 87.
121. Weissberg, *Conspiracy of Silence*, p. 285.
122. Ekart, *Vanished Without a Trace*, p. 204.
123. Henry W. Morton, *Soviet Sport*, New York, 1963, pp. 186–193.
124. Medvedev, *Let History Judge*, p. 353.
125. Ivanov-Razumnik, *Memoirs*, pp. 305–306.
126. Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, p. 118.
127. *Ibid.*, p. 119.
128. *Ibid.*, p. 46.
129. Neumann, *Under Two Dictators*, p. 37.
130. Kravchenko, *I Chose Justice*, pp. 189–191.
131. Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, p. 46.
132. *Ibid.*, pp. 122–123.
133. *Ibid.*, p. 110.
134. Weissberg, *Conspiracy of Silence*, p. 326.
135. Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, p. 114.
136. *Ibid.*, p. 154.
137. Kravchenko, *I Chose Justice*, p. 161–162.
138. Weissberg, *Conspiracy of Silence*, pp. 350–351.
139. *Pamiat*, nr. 3, 1978, p. 221.
140. Neumann, *Under Two Dictators*, p. 133.
141. *Bezbojnik*, nr. 7, 1937.
142. F. O. Olești uk, *Borba țerkvi protiv naroda*, Moscova, 1939, pp. 85–86.
143. *Ibid.*, p. 65.
144. *Ibid.*, p. 87.
145. *Bolșevik*, nr. 30, 1939.
146. Joseph Berger, *Shipwreck of a Generation*, Londra, 1971, p. 147.
147. Olești uk, *Borba țerkvi protiv naroda*, p. 55.
148. Serdiuk, cuvîntare la al XXII-lea Congres al Partidului, *Pravda*, 31 octombrie 1961.
149. Brzesinski, *Permanent Purge*, p. 229.
150. Neumann, *Under Two Dictators*, pp. 42–43.
151. Lermolo, *Face of a Victim*, p. 202.
152. *Ibid.*, cap. 18; Neumann, *Under Two Dictators*, pp. 40–41.
153. Alexander Orlov, *The Secret History of Stalin's Crimes*, New York, 1953, pp. 226–227.
154. *Ibid.*, pp. 227–228.

155. Weissberg, *Conspiracy of Silence*, pp. 407–408, vezi și Ivanov-Razumnik, *Memoirs*, p. 316.
156. Orlov, *The Secret History of Stalin's Crimes*, p. 251; *Sovețkaia Sibir*, 17 februarie 1939, 21–24 februarie 1939.
157. L. P. Petrovski, „Letter to the Central Commitee of the CPSU", în *For Human Rights*, Frankfurt, 1969.
158. Lipper, *Eleven Years in Soviet Prison Camps*, p. 72.
159. I. V. Spiridonov, cuvîntare la al XXII-lea Congres al Partidului.
160. Stalin, discurs la plenara din februarie-martie a Comitetului Central, 3 martie 1937.
161. *Itogi vsesoiuznoi perepisi naseleniia 1959 g*, Moscova, 1962, vol. 1, pp. 161–164.
162. Ekart, *Vanished Without a Trace*, p. 156.
163. Kravchenko, *I Chose Justice*, p. 288.
164. *Sovețkoe gosudarstvo i pravo*, nr. 2, 1988.
165. *Gorizont*, nr. 5, 1988, p. 36.
166. B. P. Beșcev, cuvîntare la al XXII-lea Congres al Partidului.
167. N. M. Svernik, cuvîntare la al XXII-lea Congres al Partidului.
168. *Ibid.*
169. Kravchenko, *I Chose Justice*, cap. 9.
170. Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, p. 99.
171. Lengyel, *From the Beginning to End*, p. 14.
172. Neumann, *Under Two Dictators*, p. 49.
173. Ivanov-Razumnik, *Memoirs*, pp. 291–297.
174. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, pp. 65–66.
175. De exemplu, Gorbatov, *Years Off My Life*, p. 111.
176. Anton Ciliga, *The Russian Enigma*, Londra, 1940, p. 141.
177. De exemplu, Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, p. 47.
178. Weissberg, *Conspiracy of Silence*, p. 238.
179. Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, p. 57.
180. Antonov-Ovseenko, *Time of Stalin*, p. 156.
181. *Literaturnaia gazeta*, 9 decembrie 1987.
182. Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, p. 145.
183. *Moscow News*, nr. 28, 1988.
184. *Ibid.*, p. 147.
185. Neumann, *Under Two Dictators*, pp. 63–64.
186. N. Mandelshtam, *Hope Against Hope*, New York, 1970, p. 356.
187. Weissberg, *Conspiracy of Silence*, p. 281.
188. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 97.
189. *Ibid.*, p. 122.
190. Hrușciov, Discursul Secret.
191. Weissberg, *Conspiracy of Silence*, p. 238.
192. *Sovețkoe gosudarstvo i pravo*, nr. 3, 1965.
193. Kravchenko, *I Chose Justice*, pp. 177–179.
194. Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, p. 102.
195. Arthur Koestler, Introducere la Weissberg, *Conspiracy of Silence*.
196. Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, p. 102.

197. *Ibid.*
198. Arthur Koestler, în *The God That Failed*, ed. Richard E. Crossman, Londra, 1950, p. 77.
199. Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, p. 46.
200. *Ibid.*
201. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 122.
202. A. Diakov, în *Oktiabr*, nr. 7, 1964.
203. Weissberg, *Conspiracy of Silence*, p. 231.
204. *Ibid.*, pp. 368–369.
205. Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, p. 47.
206. *Ibid.*
207. Lengyel, *From the Beginning to End*, pp. 92–93.
208. Ivanov-Razumnik, *Memoirs*, p. 248.
209. Neumann, *Under Two Dictators*, p. 183.
210. *Izvestia*, 6 septembrie 1964.
211. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 52.
212. *Ibid.*, pp. 130–131.
213. *Krasnaia zvezda*, 8 aprilie 1989.
214. *Sorok let sovețkogo pravda*, Leningrad, 1957, p. 486.
215. A. A. Piontkovski și V. D. Menșaghin, *Kurs sovețkogo ugolovnogo pravda*, Moscova, 1955, p. 187.
216. *Sorok let sovețkogo pravda*, pp. 485–504.
217. Piontkovski și Menșaghin, *Kurs sovețkogo ugolovnogo pravda*, p. 187.
218. Kravchenko, *I Chose Justice*, p. 91.
219. *Sovețkoe gosudarstvo i pravo*, nr. 3, 1965.
220. *Ibid.*
221. *Ibid.*
222. *Ibid.*
223. Lipper, *Eleven Years in Soviet Prison Camps*, p. 48.
224. Simon Wolin și Robert M. Slusser, *The Soviet Secret Police*, New York, 1957, p. 186.
225. Petrov, *Soviet Gold*, p. 64.
226. Wolin și Slusser, *Soviet Secret Police*, p. 188.
227. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 105.
228. *Ibid.*, p. 88.
229. Blagoi Popov, *Ot Laipțigskii proțes v Sibirskie lageri*, Paris, 1979, p. 36.
230. X. Kulski, *The Soviet Regime*, Syracuse, N. Y., 1954, pp. 233–234.
231. Wolin și Slusser, *Soviet Secret Police*, passim.
232. *Sovețkoe gosudarstvo i pravo*, nr. 3, 1965.
233. *Ibid.*
234. Vezi Wolin și Slusser, *Soviet Secret Police*, passim; Lipper, *Eleven Years in Soviet Prison Camps*, pp. 33-34.
235. Wolin și Slusser, *Soviet Secret Police*, p. 191.
236. Ivanov-Razumnik, *Memoirs*, p. 313.
236. *Ibid.*, p. 312.
238. Antonov-Ovseenko, *Time of Stalin*, p. 59.
239. V. Petrov și E. Petrov, *Empire of Fear*, Londra, 1956, p. 89.

240. Wolin și Slusse, *Soviet Secret Police*, p. 134.
241. *USSR Laws 1937*, vol. 61, p. 266.
242. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 62.
243. Kravchenko, *I Chose Freedom*, p. 207.
244. Avtorkhanov, *Reign of Stalin*, p. 147.
245. I. I. Evtihiev și V. A. Vlasov, *Administrativnoe pravo*, Moscova, 1946, p. 191; *Izvestia ȚK, KPSS*, nr. 10, 1989.
246. Ivanov-Razumnik, *Memoirs*, pp. 305–306; *Sovețkoe gosudarstvo i pravo*, nr. 2, 1988; *Moscow News*, nr. 18 și 48, 1988.
247. Petrov și Petrov, *Empire of Fear*, pp. 73–75.
248. *Pravda Ukrainî*, 4 mai 1989.
249. Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, p. 72.
250. Spiridonov, cuvîntare la al XXII-lea Congres al Partidului.
251. *Sovețkoe gosudarstvo i pravo*, nr. 3, 1965.
252. Petrov și Petrov, *Empire of Fear*, p. 71.
253. *Amtliches Material zum Massenmord von Winniza*, Berlin, 1944, p. 73; *Izvestia*, 12 septembrie 1988.
254. *Soviet Analyst*, 12 octombrie 1988.
255. *Literaturnaia gazeta*, 2 noiembrie 1988.
256. *Izvestia*, 12 noiembrie 1988; *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 4, 1989; Hrușciov, Discursul Secret.
257. Kravchenko, *I Chose Justice*, pp. 281–282.
258. *Daugava*, nr. 10, 1988.
259. *Ibid.*
260. Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, p. 46.
261. Weissberg, *Conspiracy of Silence*, p. 286.
262. *Ibid.*, pp. 288–289.
263. Fitzroy Maclean, *Eastern Approaches*, Londra, 1949, pp. 40–41.
264. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 109.
265. Weissberg, *Conspiracy of Silence*, p. 414.
266. Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, p. 49.
267. Weissberg, *Conspiracy of Silence*, p. 414.

Capitolul 10: Pe frontul cultural

1. N. M. Șvernik, cuvîntare la al XXII-lea Congres al Partidului, *Pravda*, 26 octombrie 1961.
2. *Pravda*, 21 aprilie 1937.
3. *Procesul Piatakov*, p. 163.
4. *Ibid.*, p. 94.
5. *Ibid.*, p. 217.
6. Victor Kravchenko, *I Chose Justice*, Londra, 1951, cap. 2.
7. F. Beck și W. Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, Londra, 1951, p. 154.
8. *Ibid.*, pp. 149–165.
9. *Voprosî istorii KPSS*, nr. 1, 1965.
10. Victor Kravchenko, *I Chose Freedom*, Londra, 1947, p. 304.

11. *Oktiabr*, nr. 12, 1988.
12. Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, p. 29.
13. *Ibid.*, p. 37.
14. *Sovețkaia Bielorossia*, 11 octombrie 1988.
15. Alexander Weissberg, *Conspiracy of Silence*, Londra, 1952, pp. 359–360.
16. *Moscow News*, nr. 17, 1988.
17. *Nedelia*, 3–9 noiembrie 1963.
18. *Moscow News*, nr. 48, 1987.
19. *Ibid.*
20. R. V. Ivanov-Razumnik, *Memoirs*, Londra, 1965, p. 246.
21. Maroosha Fischer, *My Lives in Russia*, New York, 1944, p. 196.
22. A. Kuusinen, *The Rings of Destiny*, New York, 1974, p. 133; *Nedelia*, nr. 45, 1988.
23. *Literaturnaia gazeta*, 9 noiembrie 1988.
24. Kuusinen, *Rings of Destiny*, p. 133.
25. *Literaturnaia gazeta*, 9 noiembrie 1988.
26. Joseph Berger, *Shipwreck of a Generation*, Londra, 1971, p. 23.
27. *Politiceskii dnevnik 1965–1970*, Amsterdam, 1972, p. 726.
28. Vezi Robert E. McCutchen, „The 1936–1937 Purge of Soviet Astronomers" (Lucrare prezentată la a 173-a întrunire a Societății Americane de Astronomie, 9 ianuarie 1989).
29. *New York Times*, 27 decembrie 1936.
30. *Ukrainska Radianska Ențiklopedia*, Kiev, 1959–1965, vol. 16, p. 600.
31. A. Nekrich, *Otreșis ot straha*, Londra, 1979, p. 19.
32. Pentru biologul Vavilov, în mod special, vezi mai ales Zhores A. Medvedev, *The Rise and Fall of T. D. Lysenko*, New York, 1969; vezi de asemenea *Nauka i jizn*, nr. 11, 1988; *Moscow News*, nr. 46, 1987; *Ogonek*, nr. 47, 1987; *Knijnoe obozrenie*, 10 februarie 1989. Mare parte din aceste informații au apărut și într-o carte publicată în URSS la sfîrșitul anilor 1960 — S. Reznik, *Nikolai Vavilov* — care a fost însă retrasă ulterior, *Kronika*, nr. 10.
33. *Pravda vostoka*, 5 septembrie 1988; *Knijnoe obozrenie*, 4 noiembrie 1988.
34. N. Mandelshtam, *Hope Against Hope*, New York, 1970, p. 364.
35. Ilia Ehrenburg, *în Novîi mir*, nr. 4, 1962.
36. *Literaturnaia gazeta*, 28 decembrie 1988.
37. Aleksandr Soljenițîn, scrisoare adresată celui de al 4-lea Congres al Scriitorilor Sovietici, *Survey*, nr. 64, iulie 1967.
38. *Moscow News*, nr. 48, 1988.
39. *Literaturnaia gazeta*, 28 decembrie 1988.
40. *Literaturnaia gazeta*, 15 august 1936, 27 august 1936; *Pravda*, 27 august 1937.
41. *Literaturnaia gazeta*, 20 aprilie 1937; Lazar Fleishman, *Boris Pasternak v tridțatîe godî*, Ierusalim, 1984, p. 407.
42. *Literaturnaia gazeta*, 15 mai 1937.
43. *Literaturnaia gazeta*, 26 aprilie 1937.
44. Pavel Goldștein, *Tocika oporî*, Ierusalim, vol. 1, p. 38.
45. *Wielka Encyklopedia Powszechna PWN*, Varșovia, 1962–1970; vezi și *Zeszyty Historycne*, nr. 69, 1984; *Pamir*, nr. 11, 1988.
46. Ilya Ehrenburg, *Men, Years, Life*, New York, 1961, vol. 4, p. 197.

47. *Ogoniok*, nr. 39, 1989.
48. F. N. Petrov, *M/V. Frunze*, Moscova, 1962.
49. *Malaia sovețkaia ențiklopedia*, Moscova, 1933–1947, vol. 5.
50. Vezi *Survey*, aprilie-iunie 1961, p. 89.
51. Victor Serge, *Memoirs of a Revolutionary, 1901–1941*, Londra, 1963, p. 269.
52. *Pravda*, 17 mai 1937.
53. Vera T. Reck, *Boris Pilnyak*, Montreal, 1975, p. 2.
54. *Moscow News*, nr. 48, 1988.
55. Ivanov-Razumnik, *Memoirs*, pp. 220, 308; Ehrenburg, *Men, Years, Life*, vol. 4, pp. 185–186.
56. Reck, *Boris Pilnyak*, p. 2.
57. Alexander Orlov, *The Secret History of Stalin's Crimes*, New York, 1953, p. 196.
58. *Mihail Kolțov kakim on bîl*, Moscova, 1965, p. 75.
59. Simon Wolin și Robert M. Slusser, *The Soviet Secret Police*, New York, 1957, p. 187.
60. Margarete [Buber] Neumann, *Under Two Dictators*, Londra, 1949, p. 115.
61. Ivanov-Razumnik, *Memoirs*, p. 237.
62. Nikolai Kliuev, *Socinenia*, 1969, vol. 1, pp. 148–150.
63. *Na rubeje*, nr. 3–4, 1952.
64. *Literaturnaia gazeta*, 11 decembrie 1964.
65. Ehrenburg, *Men, Years, Life*, vol. 4, p. 191.
66. *Bolșaia sovețkaia ențiklopedia*, ed. a 2-a, Moscova, 1949–1958, vol. 2.
67. *Voprosî literaturî*, noiembrie 1964.
68. Robert Conquest, *The Harvest of Sorrow*, New York, 1986, passim.
69. Hrihory Kostiuk, *Stalinist Rule in the Ukraine*, München, 1960, pp. 101–102.
70. *Pisateli Kazahstana*, Alma-Ata, 1969.
71. *Revoliuția i naționalnosti*, nr. 8, 1937.
72. N. A. Zaboloțki, *Stihotvorenia i poemî*, Moscova și Leningrad, 1965, p. 37.
73. *Times Literary Supplement*, 9 octombrie 1981; *Pamiat*, nr. 5, 1981, pp. 336–353; *Kazahstanskaia pravda*, 26 august 1988.
74. Pavel Antolkolski, în *Novîi mir*, nr. 4, 1966.
75. Marina Țvetaeva, *Izbrannîe proizvedenia*, introducere V. Orlov, Moscova și Leningrad, 1964.
76. Alexandr Soljenițîn, citat în *Survey*, nr. 64, iulie 1967.
77. Mandelshtam, *Hope Against Hope*, pp. 3, 372, 377, 380–381, 385, 391; *Literaturnaia gazeta*, 15 iunie 1988.
78. Ehrenburg, *Men, Years, Life*, vol. 4, p. 190.
79. *Kazahstankaia pravda*, 26 august 1988.
80. Priscilla Johnson, *Khrushchev and the Arts*, Cambridge, Mass., 1965, pp. 13–14.
81. *Mladost*, 2 octombrie 1957.
82. Madelshtam, *Hope Against Hope*, p. 364.
83. Dimitri Shostakovich, *Testimony: The Memoirs of Dmitry Shostakovich*, New York, 1979, p. 121.
84. *Zaria vostoka*, 28 iunie 1963.
85. D. J. Dallin și B. I. Nicolaevsky, *Forced Labour in the Soviet Union*, Londra, 1948, p. 22.
86. Nikolai A. Gorchakov, *The Theatre in Soviet Russia*, New York, 1957.

87. Eugenia Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, New York, 1967, p. 267.
88. *Pravda*, 8 ianuarie 1938.
89. Iuri Annenkov, *Dnevnik moih vstreci*, New York, 1966, vol. 2, p. 97.
90. Gorchakov, *Theatre in Soviet Russia; Literaturnaia gazeta*, 27 iunie 1988.
91. *Sovețkaia Rossia*, 15 februarie 1989.
92. *Teatralnaia ențiklopedia*, Moscova, 1961.
93. Annenkov, *Dnevnik moih vstreci*, p. 98; vezi și Dallin și Nikolaevsky, *Forced Labour in the Soviet Union*, p. 123.
94. E. A. Gnedin, *Vîhod iz labirinta*, New York, 1982, p. 194.
95. Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, p. 33.
96. *Zaria vostoka*, 19 noiembrie 1961.
97. *Kazahstankaia pravda*, 26 august 1988.

Capitolul 11: În lagărele de muncă

1. Bertrand Russel, Introducere la Gustaw Herling, *A World Apart*, Londra, 1951.
2. M. Z. Nikonov Smorodin, *Krasnaia katorga*, Sofia, 1938.
3. Sylvestre Mora și Pierre Zwierniak, *La justice soviétique*, Roma, 1945.
4. D. J. Dallin și B. I. Nikolaevsky, *Forced Labour in the Soviet Union*, Londra, 1948.
5. Victor Kravchenko, *I Chose Justice*, Londra, 1951, passim.
6. *Decretî Sovețkoi vlasti*, Moscova, 1964, vol. 3, pp. 291–292.
7. Vezi Simon Wolin și Robert M. Slusser, *The Soviet Secret Police*, New York, 1957, p. 42.
8. *Vsia Rossia*, Moscova, 1923, pt. 3, col. 55.
9. Kravchenko, *I Chose Justice*, p. 225.
10. Anton Ciliga, *The Russian Enigma*, Londra, 1940, p. 180.
11. *Ibid.*, p. 250.
12. *Ibid.*, p. 80.
13. *Izvestia*, 21 decembrie 1988.
14. V. Tihonov, în *Literaturnaia gazeta*, 3 august 1988, p. 10.
15. S. Swianiewich, *Forced Labour and Economic Development*, Londra, 1965, p. 123.
16. Dallin și Nikolaevsky, *Forced Labour in the Soviet Union*, p. 54.
17. *Tiurma kapitalisticeskih stran*, Moscova, 1937, pp. 54, 61, 143.
18. Antoni Ekart, *Vanished Without a Trace*, Londra, 1954, p. 71.
19. Eleanor Lipper, *Eleven Years in Soviet Prison Camps*, Londra, 1951, p. 76.
20. Gurgen Maari, în *Voprosî literaturî*, noiembrie 1964; Roy Medvedev, *Let History Judge*, ed. revăzută, New York, 1989, p. 504.
21. Vladir Petrov, *Soviet Gold*, New York, 1949.
22. Josepf Lengyel, *From Beginning to End*, Londra, 1966, p. 15.
23. Margarete [Buber] Neumann, *Under Two Dictators*, Londra, 1949, pp. 62–63.
24. Eugenia Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, New York, 1967, pp. 212 și urm.
25. *The Dark Side of the Moon*, Londra, 1946, p. 666.
26. *Ibid.*, p. 57.
27. *Ibid.*, p. 67.
28. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 263.
29. A. V. Gorbatov, *Years Off My Life*, New York, 1964, pp. 125–126.

30. *Ibid.*, p. 133.
31. *Ibid.*, p. 129.
32. *Ibid.*, pp. 140–141.
33. Lipper, *Eleven Years in Soviet Prison Camps*, p. 95.
34. *Dark Side of the Moon*, p. 158.
35. Neumann, *Under Two Dictators*, p. 122.
36. Lipper, *Eleven Years in Soviet Camps*, p. 149.
37. Dallin și Nikolaevsky, *Forced Labour in the Soviet Union*, p. 17.
38. Kravchenko, *I Chose Justice*, p. 258.
39. Andrée Sentaurens, *L'Air du temps*, Paris, 1963.
40. Victor Kravchenko, *I Chose Freedom*, Londra, 1947, p. 339.
41. Sentaurens, *L'Air du Temps*, passim.
42. Kravchenko, *I Chose Justice*, p. 240.
43. Dallin și Nikolaevsky, *Forced Labour in the Soviet Union*, p. 28.
44. Wolin și Slusser, *Soviet Secret Police*, p. 194.
45. *Moscow News*, nr. 48, 1988.
46. *Kazahstanskaia pravda*, 25 octombrie 1987.
47. *Komsomolet Tadjikistana*, 11 noiembrie 1988.
48. *Molodej Gruzii*, 17 noiembrie 1988; *Turkmenskaia iskra*, 24 septembrie 1988.
49. *Kazahstanskaia pravda*, 26 iunie 1989.
50. Herling, *World Apart*, pp. 21–22.
51. Boris Pasternak, *Doctor Zhivago*, New York, 1958, p. 452.
52. Dallin și Nikolaevsky, *Forced Labour in the Soviet Union*, pp. 35–36.
53. *Ibid.*, pp. 34–35.
54. Neumann, *Under Two Dictators*, p. 72.
55. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 254.
56. Alexandr Solzhenitsyn, *One Day in the Life of Ivan Denisovich*, trad. Max Hayward și Ronald Hingley, New York, 1963, nr. 7.
57. Kravchenko, *I Chose Freedom*, p. 336–341.
58. Solzhenitsyn, *One Day in the Life of Ivan Denisovich*, p. 136.
59. *Ibid.*, p. 3.
60. *Nedelia*, nr. 19, 1988.
61. Peter Yakir, „Letter to the Editor of *Kommunist*", 2 martie 1969, traducere din *Survey*, nr. 70–71, 1969, p. 83.
62. A. Dyakov, în *Oktiabr*, nr. 7, 1964.
63. Solzjenitsyn, *One Day in the Life of Ivan Denisovich*, p. 203.
64. Lipper, *Eleven Years in Soviet Prison Camps*, p. 144.
65. Ekart, *Vanished Without a Trace*, p. 105.
66. Julia de Beausobre [Lady Namier], *The Woman Who Could Not Die*, Londra, 1948.
67. *Nauka i relighia*, noiembrie 1965.
68. Solzhenitsyn, *One Day in the Life of Ivan Denisovich*, p. 203.
69. *Ibid.*, p. 185.
70. De exemplu, Herling, *World Apart*, p. 45.
71. Solzhenitsyn, *One Day in the Life of Ivan Denisovich*, p. 8.
72. De exemplu, Lengyel, *From Beginning to End*, p. 31.
73. Yakir, „Letter to the Editor of *Kommunist*", p. 64.

74. Solzhenitsyn, *One Day in the Life of Ivan Denisovich*, pp. 43–44.
75. *Ibid.*, p. 28.
76. *Ibid.*, p. 198.
77. *Ibid.*, p. 12; vezi și Ekart, *Vanished Without a Trace*, p. 57; Lipper, *Eleven Years of Soviet Prison Camps*, p. 138.
78. Solzhenitsyn, *One Day in the Life of Ivan Denisovich*, pp. 26–27.
79. *Ibid.*, pp. 23–24.
80. Dallin și Nikolaevsky, *Forced Labour in the Soviet Union*, p. 12; vezi de asemenea Varlam Shalamov, „In the Bathhouse" în *Kolyma Tales*, trad. John Glad, New York, 1980, pp. 39–45.
81. Solzhenitsyn, *One Day in the Life of Ivan Denisovich*, p. 22; vezi și Petrov, *Soviet Gold*, p. 185.
82. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 264.
83. Dallin și Nikolaevsky, *Forced Labour in the Soviet Union*, p. 36.
84. Solzhenitsyn, *One Day in the Life of Ivan Denisovich*, p. 146.
85. *Ibid.*, p. 150 și urm.
86. Dallin și Nikolaevsky, *Forced Labour in the Soviet Union*, p. 18.
87. *Nedelia*, nr. 19, 1988.
88. *Literaturnaia gazeta*, 4 aprilie 1964.
89. Joseph Berger, *Shipwreck of a Generation*, Londra, 1971, p. 209.
90. *Nedelia*, nr. 19, 1988.
91. Herling, *World Apart*, p. 41.
92. Swianiewicz, *Forced Labour and Economic Development*, pp. 21–22.
93. V. Lashkin, în *Novîi mir*, nr. 1, 1964.
94. Solzhenitsyn, *One Day in the Life of Ivan Denisovich*, p. 20.
95. *Ibid.*, p. 142.
96. De exemplu, *Ibid.*, pp. 36–37, 166–167.
97. De exemplu, Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, pp. 240, 279; Kravchenko, *I Chose Justice*, p. 237.
98. Neumann, *Under Two Dictators*, p. 124.
99. Kravchenko, *I Chose Justice*, p. 341.
100. Raphael R. Abramovitch, *The Soviet Revolution*, Londra, 1962, pp. 418–420.
101. *Sotialisticeskii vestnik*, nr. 1–3, 1951.
102. A. Kuusinen, *The Rings of Destiny*, New York, 1974, p. 160.
103. N. Mandelshtam, *Hope Against Hope*, New York, 1970, p. 387.
104. *Kosmolskaia znamia*, 14 octombrie 1988.
105. Solzhenitsyn, *One Day in the Life of Ivan Denisovich*, pp. 193–194.
106. *Ibid.*, p. 14.
107. Dallin și Nikolaevsky, *Forced Labour in the Soviet Union*, p. 13.
108. *Ibid.*, p. 24.
109. *Ibid.*, p. 37.
110. El Campesino, *Listen, Comrades*, Londra, 1952, p. 162.
111. Alexandr Solzhenitsyn, *The First Circle*, Londra, 1938, p. 175.
112. Solzhenitsyn, *One Day in the Life of Ivan Denisovich*, p. 137.
113. *Ibid.*, p. 41.
114. *Ibid.*, p. 114.
115. Ekart, *Vanished Without a Trace*, p. 42.

116. Neumann, *Under Two Dictators*, p. 111.
117. Robert Conquest, *Kolyma: The Arctic Death Camps*, Londra, 1978, cap. 9.
118. Pentru Kolîma, vezi mai ales Gorbatov, *Years Off My Life*; Lipper, *Eleven Years in Soviet Prison Camps*; Kravchenko, *I Chose Justice*, pp. 268–270; Wolin și Slusser, *Soviet Secret Police*, pp. 180–238; *Dark Side of the Moon*, pp. 266–315; G. Shelest, „Kolyma Notes", *Znamia*, nr. 9, 1963; Shalamov, *Kolyma Tales*; Conquest, *Kolyma*.
119. Kravchenko, *I Chose Justice*, p. 269.
120. Dallin și Nikolaevsky, *Forced Labour in the Soviet Union*, p. 130.
121. Lipper, *Eleven Years in Soviet Prison Camps*, passim.
122. Dallin și Nikolaevsky, *Forced Labour in the Soviet Union*, p. 128–129.
123. Andrei D. Sakharov, *Progress, Coexistence and Intellectual Freedom*, Londra, 1969, p. 53.
124. Lipper, *Eleven Years in Soviet Prison Camps*, p. 93.
125. Ginzburg, *Journey into the Wirlwind*, p. 270.
126. Lipper, *Eleven Years in Soviet Prison Camps*, p. 94.
127. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 272.
128. Lipper, *Eleven Years in Soviet Prison Camps*, p. 90.
129. *Ibid.*, p. 208.
130. *Ibid.*, cap. 9.
131. *Ibid.*, p. 108.
132. *Ibid.*, p. 197.
133. *Ibid.*, pp. 169–170.
134. *Dark Side of the Moon*, p. 120.
135. *Ibid.*, p. 121.
136. *Radianska Ukraina*, 26 octombrie 1988.
137. Shelest, „Kolyma Notes".
138. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, cap. 55.
139. Lipper, *Eleven Years in Soviet Prison Camps*, pp. 125–133.
140. Shelest, „Kolyma Notes".
141. *Ibid.*
142. Kravchenko, *I Chose Justice*, p. 270.
143. Henry A Wallace, *Soviet Asia Mission*, New York, 1945.
144. Lipper, *Eleven Years in Soviet Prison Camps*, p. 113.
145. Solzhenitsyn, *One Day in the Life of Ivan Denisovich*, p. 33.
146. *National Geographic*, decembrie 1944.
147. Lipper, *Eleven Years in Soviet Prison Camps*, p. 253.
148. *Ibid.*, p. 268.
149. *National Geographic*, decembrie 1944.
150. Dallin și Nikolaevsky, *Forced Labour in the Soviet Union*, p. 38.
151. *Izvestia*, 9 septembrie 1988.
152. Kravchenko, *I Chose Freedom*, pp. 405–406.
153. Swianiewicz, *Forced Labour and Economic Development*, p. 39.
154. Manuscris de Karl Marx (*Bolșevik*, nr. 5–6, 1932).
155. Sidney Webb și Beatrice Webb, *Soviet Communism: A New Civilization*, ed. a 2-a, Londra, 1937, p. 585.
156. Alexander Weissberg, *Conspiracy of Silence*, Londra, 1952, p. 321.

157. Inginer Poboji, în *Novîi mir*, august 1964; *Komsomolskaia pravda*, 17 mai 1988, 18 ianuarie 1989.
158. Ekart, *Vanished Without a Trace*, p. 259.
159. Swianiewicz, *Forced Labour and Economic Development*, passim.
160. Poboji, în *Novîi mir*, august 1964.
161. Naum Jasny, citat în Swianiewicz, *Forced Labour and Economic Development*, pp. 193–194.
162. Kravchenko, *I Chose Justice*, p. 250.
163. Lipper, *Eleven Years in Soviet Prison Camps*, p. 198.
164. Shelest, „Kolyma Notes".
165. *Dark Side of the Moon*, p. 161.
166. Dallin și Nikolaevsky, *Forced Labour in the Soviet Union*, p. 10.
167. *Dark Side of the Moon*, p. 97.
168. Christopher Hill, ed., *Rights and Wrongs*, Londra, 1969.
169. L. Gouré, *The Siege of Leningrad*, Oxford, 1962. Mai multe detalii sînt date în Dmitri V. Pavlov, *Leningrad and the Blockade*, Chicago, 1965.
170. Solzhenitsyn, *One Day in the Life of Ivan Denisovich*, p. 28.
171. *Ibid.*, pp. 84–85.
172. *Ibid.*, p. 86.
173. *Ibid.*, p. 69.
174. Dallin și Nikolaevsky, *Forced Labour in the Soviet Union*, p. 7.
175. Solzhenitsyn, *One Day in the Life of Ivan Denisovich*, p. 71.
176. *Ibid.*, p. 99.
177. *Ibid.*, p. 140.
178. *Ibid.*, pp. 18–19.
179. Kravchenko, *I Chose Justice*, p. 235.
180. Ekart, *Vanished Without a Trace*, p. 227.
181. Lengyel, *From the Beginning to End*, p. 37.
182. *Ibid.*, pp. 37–38.
183. Solzhenitsyn, *One Day in the Life of Ivan Denisovich*, p. 81.
184. De exemplu, Lipper, *Eleven Years in Soviet Prison Camps*, pp. 168–169.
185. Dallin și Nikolaevsky, *Forced Labour in the Soviet Union*, p. 72.
186. Herling, *World Apart*, pp. 56–57.
187. Swianiewicz, *Forced Labour and Economic Development*, p. 296.
188. *Ibid.*, p. 297.
189. *Ibid.*, p. 224.
190. Dallin și Nikolaevsky, *Forced Labour in the Soviet Union*, p. 38.
191. Herling, *World Apart*, p. 41.
192. Gorbatov, *Years Off My Life*, p. 130.
193. Lengyel, *From the Beginning to End*, p. 15.
194. *Ibid.*, p. 17; vezi și Herling, *World Apart*, p. 150.
195. F. Beck și W. Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, Londra, 1951, p. 76.
196. *Livre blanc sur les camps de concentration soviétiques*, Paris, 1952, p. 144.
197. Kravchenko, *I Chose Justice*, p. 259.
198. P. J. de la F. Wiles, citat de Swianiewicz, *Forced Labour and Economic Development*, p. 17.

199. Lipper, *Eleven Years in Soviet Prison Camps*, p. 232.
200. Solzhenitsyn, *One Day in the Life of Ivan Denisovich*, p. 78.
201. Roy Medvedev, *Let History Judge*, New York, 1971, p. 45; Sakharov, *Progress, Coexistence and Intellectual Freedom*, p. 55.
202. Mosa Pijade (membru al Biroului Politic iugoslav), cuvîntare la 1 august 1951 (Vladimir Dedijer, *Tito Speaks*, Londra, 1953, p. 201).
203. *Nedelia*, nr. 41, 1988.
204. *Moscow News*, nr. 44, 1988.
205. Alexandr Tvardovsky, „Tyorkin in the Other World", *Izvestia*, 18 august 1963.

Capitolul 12: Marele proces

1. V. I. Lenin, *Polnoe sobranie socinenii*, ed. a 5-a, Moscova, 1964, vol. 53, note biografice.
2. *Ibid.*
3. Peter Yakir, „Letter to the Editor of *Kommunist*", 2 martie 1969, traducere din Survey, nr. 70–71, 1969.
4. Alexander Orlov, *The Secret History of Stalin's Crimes*, New York, 1953, pp. 264, 302; Pavel Goldștein, *Tocika oporî*, Ierusalim.
5. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, p. 119.
6. Vladimir Voinovich, *The Ivankiad*, New York, 1977, p. 57.
7. Fitzroy Maclean, *Eastern Approaches*, Londra, 1949, p. 86.
8. *Nedelia*, nr. 7, 1988.
9. *Oktiabr*, nr. 12, 1988; *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 1, 1989.
10. Maclean, *Eastern Approaches*, p. 86.
11. *Procesul Buharin*, p. 36.
12. Maclean, *Eastern Approaches*, p. 86.
13. Roy Medvedev, în *New Left Review*, nr. 109, mai–iunie 1978.
14. *Procesul Buharin*, p. 716.
15. *Ibid.*, p. 49.
16. *Ibid.*, p. 716.
17. *Ibid.*, pp. 49–50.
18. *Ibid.*, p. 51.
19. *Ibid.*, p. 52.
20. *Ibid.*, p. 53.
21. *Ibid.*
22. *Ibid.*, p. 54.
23. *Ibid.*, pp. 58–59.
24. Maclean, *Eastern Approaches*, p. 87.
25. *Procesul Buharin*, p. 59.
26. *Ibid.*, p. 18.
27. *Ibid.*, p. 81.
28. Maclean, *Eastern Approaches*, p. 98.
29. *Procesul Buharin*, p. 76.
30. *Ibid.*, p. 83.
31. G. A. Tokaev, *Stalin Means War*, Londra, 1951, p. 7.
32. *Procesul Buharin*, p. 724.

33. *Pravda*, 30 octombrie 1937.
34. *Procesul Buharin*, p. 104.
35. *Ibid.*
36. *Ibid.*, p. 91.
37. *Ibid.*, pp. 96–97.
38. *Ibid.*, p. 100.
39. *Ibid.*, p. 123.
40. *Ibid.*, p. 124.
41. *Ibid.*, pp. 131–133.
42. *Ibid.*, p. 137.
43. *Ibid.*, pp. 143–144.
44. Maclean, *Eastern Approaches*, pp. 92–93.
45. *Ibid.*, p. 87.
46. G. A. Tokaev, *Comrade X*, Londra, 1956, p. 91.
47. *Procesul Buharin*, pp. 157–158.
48. Alexander Weissberg, *Conspiracy of Silence*, Londra, 1952, p. 425; *Oktiabr*, nr. 12, 1988.
49. Weissberg, *Conspiracy of Silence*, p. 425; Robert Payne, *The Rise and Fall of Stalin*, Londra, 1966, p. 520.
50. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, pp. 291–292.
51. *Procesul Buharin*, p. 252.
52. *Celovek i zakon*, noiembrie 1988.
53. Medvedev, în *New Left Review*.
54. *Nedelia*, nr. 18, 1988.
55. *Procesul Buharin*, p. 163.
56. *Ibid.*, p. 164.
57. *Ibid.*, p. 210.
58. *Ibid.*, p. 206.
59. *Ibid.*, p. 207.
60. *Ibid.*
61. *Ibid.*, p. 208.
62. *Ibid.*, p. 217.
63. *Pravda vostoka*, 27 iunie 1937.
64. *Zaria vostoka*, 10 iunie 1937.
65. *Pravda*, 8 septembrie 1937.
66. *Pravda*, 10 septembrie 1937.
67. *Znamia*, nr. 6, 1989; *Procesul Buharin*, p. 757.
68. *Pravda*, 12 septembrie 1937.
69. *Pravda*, 9 aprilie 1964.
70. *Pravda vostoka*, 10 aprilie 1937, 11 septembrie 1937, 12 septembrie 1937.
71. *Pravda*, 9 aprilie 1964.
72. *Pravda*, 27 septembrie 1937.
73. *Procesul Buharin*, p. 348.
74. *Ibid.*, p. 757.
75. *Pravda*, 13 septembrie 1937.
76. *Pravda*, 20 septembrie 1937.
77. *Pravda*, 10 septembrie 1937, 12 septembrie 1937.

78. *Pravda*, 23 mai 1938.
79. *Procesul Buharin*, p. 234.
80. *Ibid.*, p. 225.
81. *Ibid.*, p. 223.
82. *Ibid.*, p. 348.
83. *Ibid.*, p. 351.
84. *Ibid.*, p. 361.
85. *Ibid.*, p. 250.
86. Alexander Barmine, *One Who Survived*, New York, 1945, pp. 228–229.
87. De exemplu, *Procesul Piatakov*, p. 207; *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 5, 1989.
88. *Procesul Buharin*, p. 312.
89. *Ibid.*, p. 288.
90. *Ibid.*, p. 302.
91. *Ibid.*, p. 248.
92. *Ibid.*, p. 313.
93. *Ibid.*, p. 328.
94. *Ibid.*, p. 332.
95. *Ibid.*, p. 333.
96. *Ibid.*, p. 335.
97. *Ibid.*, p. 330.
98. *Ibid.*, p. 430.
99. Orlov, *Secret Hirtory of Stalin's Crimes*, p. 283.
100. Louis Fischer, *Russia Revisited*, Londra, 1957, p. 64.
101. *Podem*, decembrie 1988.
102. *Oktiabr*, nr. 12, 1988.
103. *Iunost*, nr. 11, 1988.
104. *Ibid.*, pp. 284–285.
105. *Procesul Buharin*, p. 424.
106. *Ibid.*, p. 370.
107. *Ibid.*, p. 372.
108. *Ibid.*, p. 374.
109. *Ibid.*, p. 376.
110. *Ibid.*, p. 381.
111. *Ibid.*, p. 383.
112. *Ibid.*, p. 384.
113. *Ibid.*, p. 407.
114. *Ibid.*, p. 413.
115. *Ibid.*, p. 415.
116. *Ibid.*
117. *Ibid.*, p. 417.
118. *Ibid.*, p. 419.
119. *Ibid.*, p. 424.
120. *Ibid.*, p. 437.
121. *Pravda*, 3 ianuarie 1924.
122. *Procesul Buharin*, p. 470.
123. *Ibid.*, p. 474.
124. Maclean, *Eastern Approaches*, p. 99.

125. *Procesul Buharin*, p. 492.
126. *Politiceskii dnevnik 1965–1970*, Amsterdam, 1972; Abdurahman Avtorhanov, *Narodoubiistvo v SSSR*, München, 1952, pp. 707, 712; *Pamiat*, nr. 2, 1977, p. 80.
127. Anton Ciliga, *The Russian Enigma*, Londra, 1940, p. 292.
128. *Procesul Buharin*, p. 491.
129. *Ibid.*, p. 504.
130. *Ibid.*, pp. 508–509.
131. *XI sezd RKP (b) mart-aprel 1922 g. Stenograficeskii otciot*, Moscova, 1961.
132. V. I. Lenin, *Polnoe sobranie socinenii*, ed. a 5-a, Moscova, 1965, vol. 50.
133. *Sovetkaia istoriceskaia entiklopedia*, Moscova, 1967, vol. 10.
134. *Pravda*, 12 septembrie 1966 și *Voprosî istorii*, nr. 6, 1967, specifică 1944, dar în relatările recente data este 1941.
135. *Pravda*, 8 iunie 1937.
136. *Pravda*, 17 mai 1937; *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 1 și 5, 1989.
137. *Procesul Buharin*, p. 590.
138. *Ibid.*, p. 544.
139. *Ibid.*, p. 516.
140. *Ibid.*, p. 546.
141. *Ibid.*, p. 549.
142. *Ibid.*, p. 548.
143. *Ibid.*, p. 518.
144. *Ibid.*, p. 519.
145. *Ibid.*, p. 527.
146. Maclean, *Eastern Approaches*, p. 102.
147. *Procesul Buharin*, pp. 525–526.
148. *Ibid.*, p. 529.
149. *Ibid.*, p. 530.
150. Walter Duranty, *The Kremlin and the People*, Londra, 1942, pp. 84–85.
151. Maclean, *Eastern Approaches*, pp. 119–120.
152. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, p. 264.
153. *Procesul Buharin*, pp. 535, 539.
154. *Ibid.*, p. 546.
155. *Ibid.*, p. 541.
156. *Ibid.*, p. 511.
157. *Ogoniok*, nr. 7, 1988.
158. *Procesul Buharin*, p. 562.
159. *Ibid.*, p. 564.
160. *Neva*, nr. 6, 1988.
161. Maclean, *Eastern Approaches*, p. 105.
162. *Procesul Buharin*, p. 576.
163. *Ibid.*, pp. 578–579.
164. *Ibid.*, p. 573.
165. *Ibid.*, pp. 577–578.
166. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, pp. 267–268.
167. *Pravda*, 8 iunie 1937.
168. I. M. Dubinski-Muhadze, *Ordjonikidze*, Moscova, 1963, p. 5.
169. *Pravda*. 8 iunie 1937.

170. Goldștein, *Tocika oporî*.
171. Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes*, p. 268.
172. Goldștein, *Tocika oporî*, p. 71.
173. *Procesul Buharin*, p. 590.
174. *Ibid.*, p. 591.
175. *Ibid.*, pp. 596–597.
176. *Ibid.*, p. 608.
177. *Ibid.*, p. 609.
178. Anton Antonov-Ovseenko, *The Time of Stalin*, New York, 1981, p. 330.
179. Gustaw Herling, *A World Apart, Londra*, 1951, anexă.
180. *Voprosî istorii KPSS*, nr. 6, 1988.
181. *Znamia*, nr. 11, 1988.
182. *Procesul Buharin*, p. 684.
183. *Soțialisticeskii vestnik*, nr. 6, iunie 1954.
184. Isaac Don Levine, *I Rediscover Russia*, New York, 1964, p. 175.
185. *Procesul Buharin*, pp. 622–623.
186. Maclean, *Eastern Approaches*, p. 107.
187. *Procesul Buharin*, p. 625.
188. *Ibid.*, p. 626.
189. *Ibid.*, p. 631.
190. *Ibid.*, p. 676.
191. *Ibid.*, p. 664.
192. *Ibid.*, p. 679.
193. *Ibid.*, p. 694.
194. *Ibid.*, p. 697.
195. *Ibid.*, p. 728.
196. *Ibid.*, p. 734.
197. *Ibid.*, p. 736.
198. *Ibid.*, pp. 737–738.
199. *Ibid.*, p. 738.
200. *Ibid.*, p. 739.
201. *Ibid.*, pp. 740–741.
202. *Ibid.*, p. 758.
203. Medvedev, în *New Left Review*.
204. V. Petrov și E. Petrov, *Empire of Fear*, Londra, 1956, p. 46.
205. *Procesul Buharin*, p. 786.
206. *Ibid.*, p. 782.
207. *Ibid.*, p. 769.
208. Maclean, *Eastern Approaches*, p. 110.
209. *Procesul Buharin*, p. 769.
210. *Ibid.*, p. 770.
211. *Ibid.*, p. 771.
212. *Ibid.*, p. 774.
213. *Ibid.*, p. 778.
214. *Ibid.*, p. 779.
215. *Literaturnaia gazeta*, 15 iunie 1988.
216. Victor Kravchenko, *I Chose Freedom*, Londra, 1947, p. 283.

217. *Politika*, 21 mai 1965.
218. *Conference of Historians*, 1962, p. 298.
219. Roy Medvedev, *Nikolai Buharin*, New York, 1980, p. 164.
220. *Literaturnaia Gazeta*, 23 noiembrie 1988; *Znamia*, nr. 11, 1988.
221. *Moscow News*, nr. 40, 1988.
222. *Moscow News*, nr. 11, 1988.
223. *Znamia*, nr. 10, 1988.
224. Zbigniew Brzezinski, *The Permanent Purge*, Cambridge, Mass., 1956, p. 229; Elizabeth Lermolo, *Face of a Victim*, New York, 1955, p. 207.
225. Eleanor Lipper, *Eleven Years in Soviet Prison Camps*, Londra, 1951, p. 15.
226. Eugenia Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, New York, 1967, pp. 114–115; Maroosha Fisher, *My Lives in Russia*, New York, 1944, p. 237; *Voprosî istorii*, nr. 9, 1988.
227. *Teatr*, nr. 7, 1988.
228. Kravchenko, *I Chose Freedom*, p. 283.
229. *Znamia*, nr. 11, 1988.
230. *XVIII sezd, 10–21 marta 1939 g. Stenograficeskii otciot*, Moscova, 1939, p. 26.
231. *Procesul Buharin*, p. 87.
232. De exemplu, *ibid.*, pp. 80, 185–186, 235.
233. De exemplu, *ibid.*, pp. 182–183, 201, 293–294, 303, 314, 318–319.
234. De exemplu, *ibid.*, pp. 71, 80.

Capitolul 13: Elementul străin

1. Ignazio Silone, în *The God That Failed*, ed. Richard H. Crossman, Londra, 1950, pp. 109 și urm.
2. Anton Ciliga, *The Russian Enigma*, Londra, 1940, p. 61.
3. *Conference of Historians*, 1962, p. 69; *Kommunist*, nr. 10, 1963.
4. *Conference of Historians*, 1962, p. 286.
5. *Osteuropa*, nr. 8, 1958, p. 33.
6. Arvo Tuominen (fost secretar general al Partidului Comunist Finlandez), *Kremls Klockor*, Helsinki, 1958, p. 210 (citat în *The Cointern — Historical Highlights*, ed. Milorad M. Drachkovitch și Branko Lazitch, New York, 1966, p. 161).
7. Margarete [Buber] Neumann, *Under Two Dictators*, Londra, 1949, p. 8.
8. Arthur Koestler, *Arrow in the Blue*, Londra, 1945, vol. 2, p. 209.
9. Neumann, *Under Two Dictators*, p. 5.
10. *Ibid.*, p. 23.
11. *Ibid.*, p. 168.
12. *Ibid.*, p. 143.
13. Herbert Wehner, *Erinnerungen*, Bonn, 1957, p. 160.
14. Elisabeth K. Poretsky, *Our Own People*, Londra, 1969, p. 181.
15. Neumann, *Under Two Dictators*, p. 171.
16. F. Beck și W. Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, Londra, 1951, p. 108; *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung* nr. 1, 1969.
17. A. Kuusinen, *The Rings of Destiny*, New York, 1974, pp. 156–157.
18. Neumann, *Under Two Dictators*, p. 55.
19. *Ibid.*, p. 53.
20. Eugenia Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, New York, 1967, p. 118.
21. Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, p. 109.

22. *Ibid.*
23. R. V. Ivanov-Razumnik, *Memoirs*, Londra, 1965, p. 307.
24. Koestler, *Arrow in the Blue*, vol. 2, p. 407; Ruth Fischer, *Stalin and German Communism*, Londra, 1948.
25. Gustaw Herling, *A World Apart*, Londra, 1951, p. 62.
26. Alexander Weissberg, *Conspiracy of Silence*, Londra, 1952, pp. 487–489.
27. *Moscow News*, nr. 48, 1988.
28. Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, p. 76.
29. Victor Serge, *Memoirs of a Revolutionary, 1901–1941*, Londra, 1963, p. 187.
30. Arvo Tuominen, în *Uusi Kavalehti*, nr. 10–13, 22 iunie 1965 și *The Bells of the Kremlin*, Londra, 1983, pp. 221–223; *Ogonek*, nr. 45, 1988.
31. Kun Béláné, *Kun Belá*, Budapesta, 1966, pp. 489–490. (Data arestării lui este menționată aici ca sfîrșitul lunii iunie, ceea ce contrazice alte relatări.)
32. Ciliga, *Russian Enigma*, p. 253.
33. Walter G. Krivitsky, *In Stalin's Secret Service*, Londra, 1939, p. 217.
34. *Ibid.*, p. 219; *Voprosî istorii KPSS*, nr. 3, 1989.
35. Ivanov-Razumnik, *Memoirs*, p. 315.
36. Agenția Ungară de Presă, 10 februarie 1989.
37. *Small Polish Encyclopedia*, Varșovia, 1958.
38. Kun Béláné, *Kun Belá*.
39. Eleanor Lipper, *Eleven Years in Soviet Prison Camps*, Londra, 1951, p. 16.
40. Ivanov-Razumnik, *Memoirs*, p. 315.
41. Renato Mieli, *Togliatti 1937*, Milano, 1964; Guelfa Zaccaria, *200 Communiste Italiani tra le vittime dello Stalinismo*, Milano, 1964.
42. Paoli Robotti, cuvîntare în fața Comitetului Central al Partidului Comunist Italian, decembrie 1961.
43. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, pp. 169–170.
44. Tito, discurs în fața Comitetului Central al Ligii Comuniste Iugoslave, 19 aprilie 1954; *Borba*, 20 aprilie 1969; discurs la al IX-lea Congres al Partidului, 11 martie 1969; vezi de asemenea *Kommunist*, Belgrad, 3 aprilie 1969.
45. Fitzroy Maclean, *Disputed Barricade*, Londra, 1957, pp. 103–104.
46. Tuominen, în *Uusi Kavalehti*.
47. Kuusinen, *Rings of Destiny*, pp. 146, 158.
48. Ivan Karaivanov, *Liudi i pigmeji*, Belgrad, 1953, p. 112.
49. Ivanov–Razumnik, *Memoirs*, p. 308.
50. Victor Kravchenko, *I Chose Justice*, Londra, 1951, p. 279.
51. *Zaria na Kommunizma*, 22 septembrie — 3 octombrie 1988; vezi și Blagoi Popov, *Ot Laiptigskii protes v Sibirskie lageri*, Paris, 1979, p. 23.
52. John D. Bell, *The Bulgarian Communist Party from Blagoev to Zhivkov*, Stanford, Calif., 1986, pp. 49–51.
53. Popov, *Ot Laiptigskii protes v Sibirskie lageri*, p. 12.
54. Jerzy Morawski (secretar al Comitetului Central Polonez), cuvîntare din 27 martie 1956; vezi și *Voprosî istorii KPSS*, nr. 12, 1988.
55. *Wielka Encyklopedia Powszechna PWN*, Varșovia, 1962–1970.
56. Wehner, *Erinnerungen*, pp. 141–142.
57. Neumann, *Under Two Dictators*, p. 6.
58. *Voprosî istorii KPSS*, nr. 12, 1988.

59. *Ibid.*
60. *Kommunist International*, nr. 1–3, 1938.
61. *Voprosî istorii KPSS*, nr. 12, 1988.
62. Neumann, *Under Two Dictators*, pp. 8–9.
63. *Ibid.*, p. 19.
64. *Survey*, nr. 32, 1960.
65. *Ibid.*
66. *Voprosî istorii KPSS*, nr. 8, 1965.
67. Roy Medvedev, *Let History Judge*, New York, p. 46.
68. Alfred Burmeister, *Dissolution and Aftermath of the Comintern*, New York, 1955, pp. 1–4; Kuusinen, *Rings of Destiny*, pp. 40–46; *Soțialisticeskii vestnik*, 18 martie 1928.
69. Neumann, *Under Two Dictators*, p. 34.
70. *Procesul Buharin*, p. 575.
71. Alexander Orlov, *The Secret History of Stalin's Crimes*, New York, 1953, p. 229.
72. *Ibid.*, pp. 230–231.
73. *Ibid.*, p. 232.
74. *Ibid.*, p. 233.
75. *Ibid.*, p. 238; *Soveṭkii voin*, nr. 4, 1989.
76. De exemplu, *Pravda*, 17 decembrie 1936.
77. Jesús Hernández, *Yo fui un ministro de Stalin*, Mexico City, 1953.
78. Julian Gorkin, „L'Assassinat d'Andrés Nin", Comisia pentru adevărul asupra crimelor lui Stalin, *Bullétin d'information*, nr. 1, mai 1962.
79. *Ibid.*
80. *Novîi mir*, nr. 5, 1962.
81. El Campesino, *Listen, Comrades*, Londra, 1952, p. 35.
82. *Matériaux pour l'histoire de notre temps*, nr. 3–4, 1985.
83. Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, p. 108.
84. *Matériaux pour l'histoire de notre temps*, nr. 3–4, 1985.
85. *Observer*, 10 octombrie 1965.
86. Vezi Isaac Deutscher, *The Prophet Outcast*, Londra, 1963, p. 175.
87. *Biuletten oppoziții*, nr. 33, 1932.
88. Vezi Bertram D. Wolfe, *Three Who Made a Revolution*, Londra, 1966, p. 520.
89. Adam B. Ulam, *The Bolsheviks*, New York, 1965, pp. 573–575.
90. Ciliga, *Russian Enigma*, p. 85.
91. Isaac Don Levine, *The Mind of an Assassin*, Londra, 1959, p. 27.
92. D. J. Dalli, în *New Leader*, 19–26 martie 1956.
93. Levine, *Mind of an Assassin*, p. 41; vezi de asemenea Comisia pentru adevărul asupra crimelor lui Stalin *Bullétin d'information*, nr. 1, mai 1962.
94. V. Petrov și E. Petrov, citat în Levine, *Mind of an Assassin*, p. 50.
95. *Ibid.*, p. 188.
96. E. Castro Delgado, *J'ai perdu la foi à Moscou*, Paris, 1950.

Capitolul 14: Punctul culminant

1. Iu. P. Petrov, *Partiinoe stroitelstvo v Soveṭkoi armii i flote (1918–1961)*, Moscova, 1964, p. 301.

2. *Voprosî istorii KPSS*, nr. 1, 1965.
3. *Stanislav Vinkentiovici Kossior*, Kiev, 1963, p. 174.
4. Nikita Hrușciov, Discursul Secret.
5. *Ibid.*
6. V. Drobijev și N. Dumova, *V. Ia. Ciubar: Biograficeskii ocerkii*, Moscova, 1963, pp. 65–71.
7. Hrușciov, Discursul Secret.
8. *Procesul Buharin*, p. 107.
9. Hrușciov, Discursul Secret.
10. *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 4, 1989.
11. *Nedelia*, 6 februarie 1989; *Voenno-istoriceskii jurnal*, nr. 6, 1989.
12. Hrușciov, Discursul Secret.
13. *Ogoniok*, nr. 36, 1987; vezi și *Moscow News*, nr. 44, 1988.
14. *Izvestia*, 11 august 1987.
15. *Literaturnaia gazeta*, 1 iunie 1988.
16. Anton Antonov-Ovseenko, *The Time of Stalin*, New York, 1981, p. 127.
17. *Moscow News*, nr. 15, 1988.
18. Zbigniew Brzezinski, *The Permanent Purge*, Cambridge, Mass., 1956, p. 229.
19. A. Kuusinen, *The Rings of Destiny*, New York, 1974, p. 167.
20. *Ibid.*, p. 136–137.
21. *Moscow News*, 3 ianuarie 1988.
22. Margarete [Buber] Neuman, *Under Two Dictators*, Londra, 1949, p. 55.
23. Eleanor Lipper, *Eleven Years in Soviet Prison Camps*, Londra, 1951, p. 15.
24. De exemplu, Boris Nikolaevsky, în *New Leader*, 16 ianuarie 1956.
25. Boris I. Nikolaevsky, *Power and the Soviet Elite*, New York, 1965, p. 122.
26. Andurakhman Avtorkhanov, *The Reign of Stalin*, Londra, 1953, p. 80.
27. Svetlana Alliluyeva, *Only One Year*, New York, 1969, p. 388.
28. Alexander Weissberg, *Conspiracy of Silence*, Londra, 1952, p. 39; vezi și Locotenent NKVD A. Zhigunov, citat în John A. Armstrong, *The Politics of Totalitarianism*, New York, 1961.
29. Abdurakhman Avtorkhanov, *Narodoubiistvo v SSSR*, München, 1952, p. 223.
30. *Procesul Buharin*, p. 426.
31. *Ibid.*, pp. 290–291.
32. Alexander Barmine, *One Who Survived*, New York, 1845, p. 8.
33. Nina Murray, *I Spied for Stalin*, New York, 1951, cap. 6.
34. *Molodoi kommunist*, nr. 1, ianuarie 1962.
35. Ilia Ehrenburg, în *Novîi mir*, nr. 4, 1964.
36. E. A. Gnedin, *Vîhod iz labirinta*, New York, 1982.
37. Ehrenburg, în *Novîi mir*.
38. *Sovețkaia istoriceskaia ențiklopedia*, Moscova, 1961–1976.
39. *Novîi mir*, nr. 11, 1964; vezi și *Soțialisticeskaia zakonnost*, nr. 10, 1988.
40. Vezi Robert Conquest, *Inside Stalin's Secret Police*, Londra, 1985, p. 134.
41. Barmine, *One Who Survived*, p. 21.
42. Blagoi Popov, *Ot Laipțigskii proțes v Sibirskie lageri*, Paris, 1979, p. 62.
43. Jonathan Haslam, *The Soviet Union and the Struggle for Collective Security*, Londra, 1984, p. 149.

44. Raskolnikov, scrisoare deschisă către Stalin, 17 august 1939, (*Samizdat I*, Paris, 1969, p. 97).
45. S. Pavlov, cuvîntare la plenara din noiembrie 1962 a Comitetului Central al PCUS.
46. *Izvestia*, 14 noiembrie 1963.
47. Popov, *Ot Laipțigskii proțes v Sibirskie lageri*, p. 3.
48. *Komsomolskaia znamia*, 21 octombrie 1988.
49. Merle Fainsod, *How Russia Is Ruled*, ed. a 2-a, Londra, 1963, pp. 423–425.
50. Șkiriatov și Poskrebîșev, cuvîntări la al XVIII-lea Congres al Partidului; *Izvestia*, 14 noiembrie 1963; *Pravda*, 14 noiembrie 1963; *Aleksandr Kosarev*, Moscova 1963, pp. 111–112.
51. Vezi Armstrog, *Politics of Totalitarianism*, p. 75.
52. Dr S. Ploss, în *Problems of Communism*, septembrie–octombrie 1958.
53. *Moskovskii komsomoleț*, 8 iunie 1988; *Komsomolskaia znamia*, 21 octombrie 1988.
54. *Moskovskii komsomoleț*, 8 iunie 1988.
55. Amiral N. G. Kuznețov, în *Oktiabr*, nr. 11, 1964.
56. Vezi E. Wollenberg, *The Red Army*, Londra, 1938; Edgar O'Ballance, *The Red Army*, Londra, 1964, p. 121.
57. Geoffrey Bailey, *The Conspirators*, Londra, 1961, p. 229.
58. *Na rubeje*, martie 1952.
59. Bailey, *Conspirators*, p. 229.
60. R. V. Ivanov-Razumnik, *Memoirs*, Londra, 1965, p. 311.
61. Kuznețov, în *Oktiabr*.
62. Mareșal Rokosovksi, în *Krasnaia zvezda*, 13 decembrie 1964.
63. *Voenno-istoriceskii jurnal*, nr. 12, 1965; *Kommunist voorujenih sil*, nr. 16, 1989.
64. Mehlis, cuvîntare la al XVIII-lea Congres al Partidului.
65. Despre Liușkov, vezi Alvin D. Cook, în *Soviet Studies*, ianuarie 1968.
66. John Erickson, *The Soviet High Command*, Londra, 1962, p. 494; A. Svetlanin, *Dalnevostocinîi zagovor*, Frankfurt, 1953, pp. 103 și urm.
67. *V. K. Blücher*, Moscova, 1963.
68. *Biographical Directory of the USSR*, New York, 1958.
69. N. Kondriațev, *Marșal Blücher*, Moscova, 1965.
70. Roy Medvedev, *All Stalin's Men*, Garden City, N. Y., 1984, pp. 14–15.
71. Tass, 22 februarie 1964.
72. Kondriațev, *Marșal Blücher*, p. 292.
73. Această istorisire se bazează pe relatările din Kondriațev, *Marșal Blücher* și V. Dușenkin, *Ot soldata do marșala*, Moscova, 1961.
74. *Voprosî istorii KPSS*, nr. 11, 1964.
75. Dușenkin, *Ot soldata do marșala*, p. 223.
76. *Oktiabr*, nr. 12, 1988.
77. *Nedelia*, 22–28 februarie 1988.
78. Antonov-Ovseenko, *Time of Stalin*, p. 190.
79. F. W. Deakin și G. R. Storry, *The Case of Richard Sorge*, Londra, 1966.
80. *Pravda*, 2 noiembrie 1938.
81. *Pravda*, 16 decembrie 1938.
82. Conquest, *Inside Stalin's Secret Police*, pp. 81–84.
83. *Pravda*, 22 ianuarie 1939.

84. Roy Medvedev, *On Stalin and Stalinism*, Oxford, 1979, pp. 109–116; Manuscris Alinger, Arhiva Nikolaevski, Hoover Institution Archives.
85. Roy Medvedev, *Let History Judge*, New York, 1971, pp. 240–241.
86. Interogatoriul lui Jigunov (documente germane capturate, Arhivele Naționale, microfilm, T84, rola 287).
87. *Ogoniok*, nr. 7, 1988.
88. *Ogoniok*, nr. 18, 1988.
89. Vezi organizațiile care i-au finanțat la al XVIII-lea Congres al Partidului.
90. A. V. Gorbatov, *Years Off My Life*, New York, 1964, p. 110.
91. *Oktiabr*, nr. 12, 1988.
92. Weissberg, *Conspiracy of Silence*, pp. 311–312.
93. Ivanov-Razumnik, *Memoirs*, p. 323; Joseph Berger, *Shipwreck of a Generation*, Londra, 1971, p. 37.
94. *Obtiabr*, nr. 12, 1988.
95. *Pravda*, 22 octombrie 1938.
96. F. Beck și W. Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, Londra, 1951, p. 146.
97. Weissberg, *Conspiracy of Silence*, p. 12; *Visti*, 29–31 decembrie 1938.
98. Weissberg, *Conspiracy of Silence*, pp. 411–412.
99. Hrușciov, Discursul Secret.
100. *Ibid.*
101. *Ibid.*
102. *Oktiabr*, nr. 12, 1988.
103. *Sovețkaia molodioj*, 13 februarie 1988.
104. Medvedev, *Let History Judge*, p. 295.
105. Kuusinen, *Rings of Destiny*, p. 139.
106. *SSSR: Vnutrennie protivorecia*, nr. 3, 1982.
107. *Kommunist Kazahstana*, nr. 8, 1938.
108. *Izvestia*, 27 noiembrie 1988; *Sovețkaia Belorossia*, 22 ianuarie 1989.
109. Vezi Conquest, *Inside Stalin's Secret Police*, p. 70.
110. *Izvestia*, 12 noiembrie 1988.
111. *Stanislav Vinkentiovici Kossior*, p. 174; Pravda, 3 aprilie 1964.
112. Lipper, *Eleven Years in Soviet Prison Camps*, p. 16.
113. Peter Yakir, „Letter to the Editor of *Kommunist*", 2 martie 1969, traducere din *Survey*, nr. 70–71, 1969.
114. Kuusinen, *Rings of Destiny*, p. 139.
115. *Pravda*, 3 aprilie 1964.
116. *Sovețkaia molodioj*, 18 februarie 1988; *Ogonek*, nr. 7, 1988.
117. F. Bega și V. Aleksandrov, *Petrovski*, Moscova, 1963, p. 315.
118. *Izvestia*, 15 septembrie 1966; L. P. Petrovski, „Scrisoare către Comitetul Central al PCUS", în *For Human Rights*, Frankfurt, 1969.
119. *Voprosî istorii KPSS*, nr. 2, 1963.
120. *Ukrainska Radianska Ențiklopedia*, Kiev, 1959–1965.
121. Bega și Aleksandrov, *Petrovski*, p. 304.
122. L. Davîdov, *U istokov partii*, Moscova, 1963.
123. Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, p. 132.
124. Ivanov-Razumnik, *Memoirs*, p. 316.

125. Bega și Aleksandrov, *Petrovski*, pp. 304–305.
126. *Ibid.*, pp. 305–306.
127. Compilat de profesor Tibor Szamuely.
128. Medvedev, *Let History Judge*, p. 295.
129. *Pravda*, 6 mai 1953.
130. *Izvestia*, 4 septembrie 1918.
131. *Conference of Historians*, 1962, p. 260.
132. Jerzy Walenczyk, „Meditations", *Po Prostu*, 23 decembrie 1956.
133. *Conference of Historians*, 1962, p. 260.
134. Antonov-Ovseenko, *Time of Stalin*, p. 140.
135. Hrușciov, Discursul Secret.
136. Roy Medvedev, *Faut-il rehabiliter Staline?*, Paris, 1969, p. 42; *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 12, 1989.
137. J. Stalin, *Problemî leninizma*, Moscova, 1947, p. 625.
138. Hrușciov, Discursul Secret.
139. Boris Nikolaevsky, Note la *The Crimes of the Stalin Era*, New York, 1956.
140. *Pravda*, 3 aprilie 1964.
141. *Sovețkaia istoriceskaia ențiklopedia*; vezi și I. A. Kozlov et al., *Severnii flot*, Moscova, 1966; *Voenno-istoriceskii jurnal*, nr. 7, 1965.
142. *Sovețkaia kultura*, 26 noiembrie 1988; *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 1 și 3, 1989; *Nedelia*, nr. 27, 1989; *Pravda Ukrainî*, 6 mai 1989.
143. Brzezinski, *Permanent Purge*, p. 229.

Capitolul 15: Moștenirea Terorii

1. Ilia Ehrenburg, *Men, Years, Life*, New York, 1961, vol. 4, p. 196.
2. R. V. Ivanov-Razumnik, *Memoirs*, Londra, 1965, pp. 304–307.
3. F. Beck și W. Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, Londra, 1951, pp. 182–183.
4. *Ibid.*, pp. 93, 203.
5. Adolf Hitler, *Mein Kampf*, trad. de James Murphy, Londra, 1939, p. 171.
6. Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, p. 194.
7. George Lukács, în *Nuovi Argomenti*, octombrie, 1962.
8. Vezi Boris Souvarine, *Staline*, Londra, 1949, p. 661.
9. Zhores A. Medvedev, *The Rise and Fall of T. D. Lysenko*, New York, 1961, p. 267.
10. Comisia pentru adevărul asupra crimelor lui Stalin, *Bullétin d'information*, nr. 3, ianuarie 1964.
11. *Ibid.*
12. Vezi Robert Conquest, *The Nation Killers*, Londra, 1970.
13. *Ogoniok*, nr. 28, 1987.
14. *Ogoniok*, nr. 25, 1989; *Politiceskoe obrazovanie*, nr. 5, 1989; *Kommunist voorujenîh sil*, nr. 12, 1989.
15. Nikita Hrușciov, Discursul Secret.
16. *Izvestia ȚK KPSS*, nr. 4, 1989.
17. *Znamia*, mai 1964.
18. V. A. Anfilov, *Nacealo velikoi otecestvennoi voinî*, Moscova, 1962, p. 28.

19. A. V. Gorbatov, *Years Off My Life*, New York, 1964, p. 134.
20. Iu. P. Petrov, *Partiinoe stroitelstvo v Sovețkoi armii i flote (1918–1961)*, Moscova, 1964, p. 304.
21. Hrușciov, Discursul Secret.
22. *Ibid.*
23. Mehlis, cuvîntare la al XVIII-lea Congres al Partidului (*XVIII szed, 10–12 marta 1939 g. Stenograficeskii otciot* , Moscova, 1939, p. 276).
24. John Erickson, *The Soviet High Command*, Londra, 1962, p. 583.
25. *Ibid.*
26. *Ibid.*, p. 552.
27. Vezi *Nazi Conspiracy and Aggression*, Washington, D.C., 1946, vol. 6, p. 981.
28. Vezi Erickson, *Soviet High Command*, p. 566.
29. Petrov, *Partiinoe stroitelstvo v Sovețkoi armii i flote*, p. 332.
30. Erickson, *Soviet High Command*, p. 583.
31. *Ibid.*, p. 578.
32. Ehrenburg, *Men, Years, Life*, vol. 4, p. 256.
33. Ilia Ehrenburg, în *Novîi mir*, nr. 4, 1964.
34. *Vorposî istorii*, nr. 9, 1988.
35. *Nauka i jizn*, nr. 2, 1989.
36. *Ibid.*
37. *Voprosî istorii*, nr. 8, 1988.
38. Vezi Erickson, *Soviet High Command*, cap. 17.
39. Isaac Deutscher, *Stalin*, Londra, 1949, p. 486.
40. *Ogoniok*, nr. 25, 1989.
41. Konstantin Simonov, în *Znamia*, mai 1964; *Sovețkii voin*, nr. 1, 1989.
42. S. T. Biriuzov, *Sovețkii soldat na Balkanah*, Moscova, 1963, pp. 140–141.
43. *Novîi mir*, nr. 1, 1965.
44. Gustav Herling, *A World Apart*, Londra, 1951, pp. 175–176.
45. *Ibid.*, pp. 221–224.
46. Beck și Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, pp. 189–190.
47. Victor Kravchenko, *I Chose Justice*, Londra, 1951, p. 405.
48. *Ibid.*, p. 282.
49. Joseph Berger, *Shipwreck of a Generation*, Londra, 1971, p. 204.
50. Boris Pasternak, *Doctor Zhivago*, New York, 1958.
51. *Pravda*, 27 iunie 1945.
52. *Komsomolskaia pravda*, 15 noiembrie 1964.
53. Vezi Hrușciov, discursul din 9 decembrie 1963.
54. Informație personală; vezi și Aleksandr Solzhenitsyn, *One Day in the Life of Ivan Denisovich*, trad. de Max Hayward și Ronald Hingley, New York, 1963.
55. V. I. Lenin, *The Development of Capitalism in Russia*, 1899.
56. *Kommunist*, nr. 17, noiembrie 1962.
57. V. Frolov, în *Voprosî filosofii*, nr. 3, 1967.
58. Vezi Souvarine, *Stalin*, p. 578–579.
59. *Voprosî istorii*, nr. 1, 1964.
60. V. V. Parin, în *Literaturnaia gazeta*, 24 februarie 1962.
61. K. N. Plotnikov, în *Conference of Historians*, 1962.

62. D. G. Sturua, cuvîntare la Conferința Unională a Muncii Ideologice, 25–28 decembrie 1961.
63. A. Sumbat-Zade, în *Conference of Historians*, 1962, p. 338.
64. *Oktiabr*, nr. 2, 1949.
65. *Pravda*, 1 august 1951.
66. *John Cornford: A Memoir*, ed. Pat Sloan, Londra, 1938, p. 178.
67. „Letter of an Old Bolshevik", în Boris I. Nikolaevsky, *Power and the Soviet Elite*, New York, 1965, p. 64; Walter G. Krivitsky, *In Stalin's Secret Service*, Londra, 1939, p. 207.
68. Victor Serge, *Memoirs of a Revolutionary, 1901–1941*, Londra, 1963, p. 318.
69. Julian Symons, *The Thirties*, Londra, 1960, p. 142.
70. *New Leader*, 10 octombrie 1964.
71. Bertold Brecht, „The Informer", în *New Writing*, vol. 2, Londra, 1939.
72. *Bolșaia sovețkaia ențiklopedia*, ed. a 2-a, Moscova, 1954, vol. 28.
73. *Komsomolskaia pravda*, 2 septembrie 1962.
74. *Preuves*, martie 1953.
75. Arthur Koestler, *Arrow in the Blue*, Londra, 1945, vol. 2, p. 208.
76. Symons, *Thirties*, p. 143.
77. Sidney Webb și Beatrice Webb, *Soviet Communism: A New Civilization*, ed. a 2-a, Londra, 1937, pp. 586–588.
78. Jerzy Gliksman, *Tell the West*, New York, 1948.
79. Herling, *World Apart*, p. 11.
80. D. N. Pritt, *From Right to Left*, Londra, 1966, pp. 109–111.
81. Walter Duranty, *The Kremlin and the People*, Londra, 1942, p. 37.
82. *Ibid.*, p. 59.
83. Owen Lattimore, în *Pacific Affairs*, septembrie 1938.
84. Joseph Davies, depeșă din 7 martie 1938; vezi și Joseph Davies, *Mission to Moscow*, Londra, 1942, vol. 1, p. 39.
85. Webb și Webb, *Soviet Communism*, p. 1156.
86. *Ibid.*, p. 1145.
87. *Ibid.*, p. 114.
88. *Ibid.*, p. 1153.
89. Harold J. Laski, *Law and Justice in Soviet Russia*, Londra, 1935, p. 21.
90. John Maynard, *The Russian Peasant and Other Studies*, Londra, 1942, p. 252.
91. Bernard Pares, A History of Russia, Londra, 1962, p. 584.
92. Bernard Pares, *Russia*, Londra, 1940, p. 33.
93. Introducere la Bernard Pares, *History of Russia.*
94. Bernard Shaw, scrisoare către Secretarul Comitetului britanic pentru apărarea lui Lev Troțki, 21 iulie 1937 (citată în Isaac Deutscher, *The Prophet Outcast*, Londra, 1963, p. 369).
95. J. Dallin și B. I. Nikolaevsky, *Forced Labour in the Soviet Union*, Londra, 1948.
96. Kravchenko, *I Chose Justice*, p. 134–135.
97. *Ibid.*
98. Stephen Spender, în *The God That Failed*, ed. Richard H. Crossman, Londra, 1950, p. 256.
99. Pat Sloan, *Soviet Democracy*, Londra, 1937, p. 111.
100. Pat Sloan, *Russia Without Illusions*, prefață de B. Webb, Londra, 1938, p. 246.

101. *Spectator*, 3 iunie 1966.
102. Dallin și Nikolaevsky, *Forced Labour in the Soviet Union*, p. 33.
103. *Iunost*, nr. 1, 1965.
104. Decizie a unei ședințe comune a Comitetului Central al PCUS, Consiliului de Miniștri al URSS și Prezidiului Sovietului Suprem, *Pravda*, 7 martie 1953.
105. Rezoluția Comitetului Central al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, *Pravda*, 2 iulie 1956.
106. Palmiro Togliatti, „Nine Question on Stalinism", *Nuovi Argomenti*, 16 iunie 1956.
107. Tass, 1 februarie 1963.
108. *Programul PCUS*, Moscova, 1961, partea I, secțiunea 3.
109. *Sovețkoe gosudarstvo i pravo*, nr. 1, 1956.
110. *Pravda*, 26 decembrie 1958.
111. *Moscow News*, nr. 18, 1988.
112. *Politika*, 16 octombrie 1962.
113. *Conference of Historians*, 1962, p. 298.
114. *History of the USSR*, Moscova, 1968, cartea a 2-a, vol. 3, pp. 103, 523.
115. *Kommunist*, nr. 3, februarie 1969; vezi și L. P. Petrovski, „Letter to the Central Committee of the PCUS", în *For Human Rights*, Frankfurt, 1969.
116. *Kazahstanskaia pravda*, 17 ianuarie 1965.
117. *Pravda*, 30 ianuarie 1966.
118. *Kommunist*, nr. 3, februarie 1969.
119. *Ibid.*
120. Roy Medvedev, *On Stalin and Stalinism*, Oxford, 1979, pp. 180–181.
121. Rosa Luxemburg, *The Russian Revolution*, Ann Arbor, Mich., 1961, p. 71.

Epilog: Teroarea astăzi

1. *Christian Science Monitor*, 16 februarie 1987.
2. *Agitator*, nr. 18, 1988.
3. *Moscow News*, nr. 18, 1988.
4. *Soțialisticeskaia industria*, 29 ianuarie 1989.
5. De exemplu, *Iunost*, nr. 3, 1988.
6. De exemplu, *Radianska Ukraina*, 26 octombrie 1988.
7. De exemplu, *Moskovskii komsomoleț*, 24 februarie 1988.
8. De exemplu, *Nedelia*, nr. 15, 1988.
9. Jerry Hough, *How the Soviet Union Is Governed*, Londra, 1979, p. 176.
10. J. Arch Getty, *Origins of the Great Purge*, New York, 1985, p. 8.
11. *Sovețkaia Belorossia*, 14 iulie 1988; *Ogoniok*, nr. 51, 1987.
12. *Literaturnaia gazeta*, 9 august 1989.
13. *Moscow News*, nr. 42, 1988.
14. *Moscow News*, nr. 48, 1988.
15. *Ibid.*
16. Joseph Berger, *Shipwreck of a Generation*, Londra, 1971, p. 266.
17. *Izvestia*, 4 mai 1989.
18. *Izvestia*, 12 martie 1988.

Bibliografie

Cărți și articole

ABRAMOVITCH, RAPHAEL R., *The Soviet Revolution*, Londra, 1962.
ADLER, FREDERICK, *The Witchcraft Trial in Moscow*, Londra, 1936.
Alexander Kosarev, Moscova, 1963.
ALEKSANDROV, P. N. et al., *Komandarm Uborevici*, Moscova, 1964.
ALLILLUYEVA, SVETLANA, *Only One Year*, New York, 1969; *Twenty Letters to a Friend*, Londra, 1967.
Amtliches Material zum Massenmord von Winniza, Berlin, 1944.
ANFILOV, V. A., *Nacealo velikoi otecestvennoi voinî*, Moscova, 1962.
ANNENKOV, IURI, *Dnevnik moih vstreci*, 2 volume, New York, 1966.
ANTONOV-OVSEENKO, ANTON, *The Time of Stalin*, New York, 1981.
ARMSTRONG, JOHN A., *The Politics of totalitarianism*, New York, 1961; *Ukrainian Nationalism*, New York, 1963.
D'ASTIER DE LA VEGERIE, *Emmanuel, Staline*, Paris, 1936.
AVTORHANOV, ABDURAHMAN, *Narodoubiistvo v SSSR*, München, 1952; *Stalin and the Soviet Communist Party*, Londra, 1959.

BAILEY, GEOFFREY, *The Conspirators*, Londra, 1961.
BALABANOFF, ANGELICA, *Impressions of Lenin*, Ann Arbor, Mich., 1964.
BARMINE, ALEXANDER, *One Who Survived*, New York, 1945.
BAZHANOV, B., *Stalin der Rote Diktator*, Berlin, 1931.
BEAUSOBRE, JULIA DE [LADY NAMIER], *The Woman Who Could Not Die*, Londra, 1948.
BECK, F. și GODIN, W., *Russian Purge and the Extraction of Confession*, Londra, 1951.
BEGA, F. și ALEKSANDROV, V., *Petrovski*, Moscova, 1963.
BELL, JOHN D., *The Bulgarian Communist Party from Blagoev to Zhivkov*, Stanford, Calif., 1986.
BERGER, JOSEPH, *Shipwreck of a Generation*, Londra, 1971.
BERIA, LAVRENTI, *Questions of the History of the Bolshevik Organizations in Transcaucasia*, Moscova, 1935.
BINEVICI, A. și SEREBRIANSKI, Z., *Andrei Bubnov*, Moscova, 1964.
Biographical Directory of the USSR, New York, 1958.
BIRIUZOV, MARȘAL S. T., *Sovețkii soldat na Balkanah*, Moscova, 1963.
Bolșaia sovețkaia ențiklopedia, ed. I, Moscova, 1926–1947.
Bolșaia sovețkaia ențiklopedia, ed. a 2-a, Moscova, 1949–1958.

Bolșaia sovețkaia ențiklopedia, ed. a 3-a, Moscova, 1970–1978.
BRECHT, BERTOLD, „The Informer", în *New Writing*, vol. 2, Londra, 1939.
BROUÉ, PIERRE, *Le Parti bolchévique*, Paris, 1963; *Le proces de Moscou*, Paris, 1964.
BURMEISTER, ALFRED, *Dissolution and Aftermath of the Comintern*, New York, 1955.
BRZEZINSKI, ZBIGNIEW, *The Permanent Purge*, Cambridge, Mass., 1956.

EL CAMPESINO, *Listen, Comrades*, Londra, 1952.
CARR, E. H., *Socialism in One Country*, 3 vol., Londra, 1958.
CASTRO DELGADO, E., *J'ai perdu la foi à Moscou*, Paris, 1950.
CHARLTON, MICHAEL, *The Eagle and the Small Birds*, Chicago, 1984.
CHURCHILL, WINSTON, *The Second World War*, 6 vol., Londra, 1948–1950.
CILIGA, ANTON, *The Russian Enigma*, Londra, 1940.
COATES, W. P. și COATES, ZELDA K., *The Moscow Trial*, Londra, 1937.
CONQUEST, ROBERT, *The Harvest of Sorrow*, New York, 1986; *Inside Stalin's Secret Police*, Londra, 1985; *Kolyma: The Arctic Death Camps*, Londra, 1978; *The Nation Killers*, Londra, 1970; *Power and Policy in the USSR*, Londra, 1961; *Stalin and the Kirov Murder*, New York, 1989.
CROSSMAN, RICHARD H., ed., *The God That Failed*, Londra, 1950.

DALLIN, D. J. și NIKOLAEVSKY, B. I., *Forced Labour in the Soviet Union*, Londra, 1948.
DANIEL, ROBERT V., *The Conscience of the Revolution*, Oxford, 1960.
The Dark Side of the Moon, Londra, 1946.
DAVIES, JOSEPH, *Mission to Moscow*, 2 vol., Londra, 1942.
DAVÎDOV, L., *U istokov partii*, Moscova, 1963.
DEAKIN, F. W. și STORRY, G. R., *The Case of Richard Sorge*, Londra, 1966.
DEDIJER, VLADIMIR, *Tito Speaks*, Londra, 1953.
Dekretî sovețkoi vlasti, vol. 3, Moscova, 1964.
DERIABIN, P. și GIBNEY, F., *The Secret World*, Londra, 1960.
DEUTSCHER, ISAAC, *The Prophet Outcast*, Londra, 1963; *The Prophet Unarmed*, Londra, 1959; *Stalin*, Londra, 1949.
Deviatîi sezd professionalnîh soiuzov. Stenograficeskii otciot, Moscova, 1933.
DEWEY COMMISSION, *Not Guilty*, New York, 1937.
DIMITROV, GEORGI, *Selected Articles*, Londra, 1951.
DJILAS, MILOVAN, *Conversations with Stalin*, Londra, 1962; *The New Class*, Londra, 1957.
DRACHKOVITCH, MILORAD M. și LAZITCH, BRANKO, ed., *The Comintern–Historical Highlights*, New York, 1966.
DROBIȘEV, V. și DUMOVA, N., *V. I. Ciubar: Biograficeskii ocerk*, Moscova, 1963.
DUBINSKI, I. V., *Naperekor vetram*, Moscova, 1964.
DUBINSKI-MIHADZE, I. M., *Ordjonikidze*, Moscova, 1963.
DURANTY, WALTER, *The Kremlin and the People*, Londra, 1942.
DUȘENKIN, V., *Ot soldata do marșala*, Moscova, 1961.

Esti Noukogude Entsüklopeedia, (Enciclopedia Sovietică Estoniană).
EHRENBURG, ILYA, *Men, Years, Life*, 4 vol., New York, 1961.
XVIII sezd, 10–21 marta 1939 g. Stenograficeskii otciot, Moscova, 1939.
EKART ANTONI, *Vanished Without a Trace*, Londra, 1954.

XI sezd (b) mart–aprel 1922 g. Stenograficeskii otciot, Moscova, 1961.
ERICKSON, JOHN, *The Soviet High Command*, Londra, 1962.
EVTIHIEV, I. I. și VLASOV, V. A., *Administrativnoe Pravo SSSR*, Moscova, 1946.

FAINSOD, MERLE, *How Russia Is Ruled*, ed. a 2-a, Londra, 1963; *Smolensk under Soviet Rule*, Cambridge, 1958.
FISCHER, LOUIS, *The Life of Lenin*, Londra, 1965; *Men and Politics*, Londra, 1941; *Russia Revisited*, Londra, 1957.
FISCHER, MAROOSHA, *My Lives in Russia*, New York, 1944.
FISCHER, RUTH, *Stalin and German Communism*, Londra, 1948.
FLEISHMAN, LAZAR, *Boris Pasternak v tridțadtîe godî*, Ierusalim, 1984.
XIV sezd Vsesoiuznoi kommunisticeskoi partii (b) 18–31 dekabria 1923 g. Stenograficeskii otciot, Moscova și Leningrad, 1926.

GAGLOV, L. și SELIȘCEV, I., *Komissarî*, Moscova, 1961.
Gheroi grajdanskoi voinî, Moscova, 1963.
GETTY, J. ARCH, *Origins of the Great Purge*, New York, 1985.
GINZBURG, EUGENIA, *Journey into the Whirlwind*, New York, 1967.
GLIKSMAN, JERZY, *Tell the West*, New York, 1948.
GNEDIN, E. A., *Vîhod iz labirinta*, New York, 1982.
GOLDȘTEIN, PAVEL, *Tocika oporî*, Ierusalim.
GORBATOV, A. V., *Years Off My Life*, New York, 1964.
GORCHAKOV, NIKOLAI A., *The Theatre in Soviet Russia*, New York, 1957.
GORKIN, JULIAN, „L'Assassinat d'Andrés Nin", Comisia pentru adevărul asupra crimelor lui Stalin. *Bullétin d'information*, nr. 1, mai 1926.
GOURÉ, L., *The Siege of Leningrad*, Oxford, 1962.
GROSSMAN, VASSILI, *In The Town of Berdichev*.

HASLAM, JONATHAN, *The Soviet Union and the Struggle for Collective Security*, Londra, 1984.
HERLING, GUSTAW, *A World Apart*, Londra, 1951.
HERNÁNDEZ, JESÚS, *Yo fui un ministro de Stalin*, Mexico City, 1953.
HILL, CRISTOPHER, ed., *Rights and Wrongs*, Londra, 1969.
History of the USSR, Moscova, 1968.
HITLER, ADOLF, *Mein Kampf*. Traducere de James Murphy, Londra, 1939.
HOETTL, WILHELM, *The Secret Front*, Londra, 1954.
HOUGH, JERRY, *How the Soviet Union Is Governed*, Londra, 1979.
HRUȘCIOV, NIKITA, „Raport confidențial" la al XX-lea Congres al Partidului". În *The Crimes of the Stalin Era*, New York, 1956; *Khrushchev Remembers*, New York, 1970; *Khrushchev Remembers: The Last Testament*, Boston, 1974.

IAKIR, P. I. și GELLER, I. A., *Kommandarm Iakir*, Moscova, 1963.
IAKOVLEV, A. S., *Țel jizni*, Moscova, 1966.
Itoghi vsesoiuznoi perepisi naselenia 1959 g., Moscova, 1962.
IVANOV-RAZUMNIK, R. V., *Memoirs*, Londra, 1965.

JOHNSON, PRISCILLA, *Khrushchev and the Arts*, Cambridge, Mass., 1965.

KARAIVANOV, IVAN, *Liudi i Pigmeji*, Belgrad, 1953.
KLIUEV, NIKOLAI, *Socinenia*, 1969.
KOESTLER, ARTHUR, *Arrow in the Blue*, 2 vol., Londra, 1945; *Darkness at Noon*, Londra, 1940.
Kommunisticeskaia partia Sovetkogo soiuza v rezoliutiah i reșeniah sezdov konferentii i plenumov ȚK (Partidul Comunist al Uniunii Sovietice în rezoluții etc.), ed. a 7-a, 2 vol., Moscova, 1953.
Kommunisticeskaia partia Sovetkogo soiuza v rezoliutiah i reșeniah sezdov konferentii i plenumov ȚK (Partidul Comunist al Uniunii Sovietice în rezoluții etc.), ed. a 7-a, 3 vol. Moscova, 1954–1960.
KONDRIAȚEV, N., *Marșal Blücher*, Moscova, 1965.
KORIȚKI, N. I. et al, *Marșal Tuhacevski*, Moscova, 1965.
KOSTIUK, Hrihori, *Okayanni Roki*, Toronto, 1978; *Stalinist Rule in the Ukraine*, München, 1960.
KOZLOV, I. A. et al, *Severnii flot*, Moscova, 1966.
KRASNIKOV, S. V., *S. M. Kirov v Leningrade*, Leningrad, 1966.
Kratkaia Literaturnaia Entiklopedia, 9 vol., Moscova, 1962–1978.
KRAVCHENKO, VICTOR, *I Chose Freedom*, Londra, 1947; *I Chose Justice*, Londra, 1951.
KRIVITSKY, WALTER, *In Stalin's Secret Service*, Londra, 1939.
KULSKI, X., *The Soviet Regime*, Syracuse, N.Y., 1954.
KUN BÉLÁNÉ, *Kun Béla*, Budapesta, 1966.
KUUSINEN, A., *The Rings of Destiny*, New York, 1974.

LASKI, HAROLD J., *Law and Justice in Soviet Russia*, Londra, 1935.
LENGYEL, JOZSEF, *From the Beginning to End*, Londra, 1966.
LENIN, V. I., *Polnoe sobranie socinenii*, ed. a 5-a, 55 vol, Moscova, 1958–1965; *Sobranie socinenii*, ed. a 3-a, 30 vol., Moscova, 1926–1937.
LERMOLO, ELIZABETH, *Face of a Victim*, New York, 1955.
LEVINE, ISAAC DON, *I Rediscover Russia*, New York, 1964; *The Mind of an Assassin*, New York, 1959.
LIPPER, ELEANOR, *Eleven Years in Soviet Prison Camps*, Londra, 1951.
Livre blanc sur les camps de concentration soviétiques, Paris, 1952.
LOEBL, EVZEN și POKORNY, DUSAN, *Die Revolution Rehabilitiert Ihre Kinder*, Viena, 1968.
LONDON, ARTUR, *L'Aveu*, Paris, 1969.
LUXEMBURG, ROSA, *The Russian Revolution*, Ann Arbor, Mich., 1961.

MACLEAN, FITZROY, *Disputed Barricade*, Londra, 1957; *Eastern Approaches*, Londra, 1949.
Malaia sovetskaia entiklopedia, Moscova, 1933–1947.
MANDELSHTAM, N., *Hope Abandoned*, New York, 1974; *Hope Against Hope*, New York, 1970.
MARIAGHIN, *G. Postîșev*, Moscova, 1965.
MATOSSIAN, MARY, *The Impact of Soviet Politics in Armenia*, Leiden, 1962.
MAYNARD, JOHN, *The Russian Peasant and Other Studies*, Londra, 1942.
Mazoji Lietuviskoji Tarybine Enciklopedija (enciclopedie sovietică letonă).

McCUTCHEN, ROBERT E., „The 1936–1937 Purge of Soviet Astronomers". Lucrare prezentată la a 173-a reuniune a Societății Astronomice Americane, 9 ianuarie 1989.
MEDVEDEV, ROY, *All Stalin's Men*, Garden City, N.Y., 1984; *Faut-il rehabiliter Staline?*, Paris, 1969; *Let History Judge*, New York, 1971; *Let History Judge*, Ed. revăzută, New York, 1989; *Nikolai Bukharin*, New York, 1980; *On Stalin and Stalinism*, Oxford, 1979.
MEDVEDEV, ZHORES, *The Rise and Fall of T. D. Lysenko*, New York, 1969.
MICUNOVIĆ, VELJKO, *Moscow Diary*, New York, 1986.
MIELI, RENATOR, *Togliatti 1937*, Milan, 1964.
Mihail Kolțov kakim on bîl, Moscova, 1965.
MORA, SYLVESTRE și ZWIERNIAK, PIERRE, *La Justice soviétique*, Roma, 1945.
MORTON, HENRY W., *Soviet Sport*, New York, 1963.
MURRAY, NINA, *I Spied for Stalin*, New York, 1951.

Nazi Conspiracy and Aggression, 16 vol., Washington, D.C., 1946.
NEKRICI, A., *Otreșis ot straha*, Londra, 1979.
NEUMANN, MARGARETE [BUBER], *Under Two Dictators*, Londra, 1949.
NIKOLAEVSKY, BORIS I., *Power and the Soviet Elite*, New York, 1965.
NIKONOV-SMORODIN, M. Z., *Krasnaia katorga*, Sofia, 1938.
NIKULIN, LEV, *Marșal Tuhacevski*, Moscova, 1964.

O'BALLANCE, EDGAR, *The Red Army*, Londra, 1964.
Ocerki istorii ivanovskoi organizații KPSS, Moscova, 1967.
Ocerki istorii kommunisticeskoi partii Armenii, Erevan, 1967.
Ocerki istorii partiinoi organizații Tatarii, Kazan, 1962.
Ocerki po istorii Leningrada, 4 vol., Moscova și Leningrad, 1964.
OLEȘCIUK, F. O., *Borba țerkvi protiv naroda*, Moscova, 1939.
ORLOV, ALEXANDER, *The Secret History of Stalin's Crimes*, New York, 1953.

PANKOV, D. V., *Komkor Eideman*, Moscova, 1965.
PARES, BERNANRD, *A History of Russia*, Londra, 1962; *Russia*, Londra, 1940.
PASTERNAK, BORIS, *Doctor Zhivago*, New York, 1958.
PAVLOV, DMITRI V., *Leningrad and the Blockade*, Chicago, 1965.
PAYNE, ROBERT, *The Rise and Fall of Stalin*, Londra, 1966.
Pervaia sessiia Verhovnogo Soveta SSSR, Moscova, 1938.
PETROV, F. N., *M. V. Frunze*, Moscova, 1962.
PETROV, V. și PETROV, E., *Empire of Fear*, Londra, 1956.
PETROV, VLADIMIR, *Soviet Gold*, New York, 1949.
PETROV, IU. P., *Partiinoe stroitelstvo v Sovețkoi armii i flote (1918–1961)*, Moscova, 1964.
PETROVSKY, L. P., „Scrisoare către Comitetul Central al PCUS", în *For Human Rights*, Frankfurt, 1969.
PIONTKOVSKI, A. A. și MENȘAGHIN, V. D., *Kurs sovețkogo ugolovnogo prava*, Moscova, 1955.
Pisateli Kazahstana, Alma-Ata, 1969.
Pod znamenam ispanskoi respubliki, Moscova, 1965.

POPOV, BLAGOI, *Ot Leipțigskii proțes v Sibirskie lageri*, Paris, 1979.
PORETSKY ELISABETH K., *Our Own People*, Londra, 1969.
PRITT, D. N., *From Right to Left*, Londra, 1966.
Program of the CPSU, Moscova, 1961.
PRYCHODKO, NICHOLAS, *One of the Fifteen Million*, Boston, 1952.

RADEK, KARL, *Portraits and Pamphlets*, Londra, 1935.
RAUSCHNING, HERMAN, *Hitler Speaks*, New York, 1940.
RECK, VERA T., *Boris Pilnyak*, Montreal, 1975.
Raport asupra procedurilor Curții în cazul blocului antisovietic de reprezentanți ai dreptei și troțkiști, Moscova, 1938. (*Procesul Buharin*).
Raport asupra procedurilor Curții în cazul centrului antisovietic troțkist, Moscova, 1937. (*Procesul Piatakov*).
Raport asupra procedurilor Curții: Cazul centrului terorist troțkisto-zinovievist, Moscova, 1936. (*Procesul Zinoviev*).
ROEDER, BERNHARD, *Katorga: An Aspect of Modern Slavery*, Londra, 1958.
RÎBAKOV, A., *Tridțat piatîi i drughie godî*, Moscova, 1989.

SAKHAROV, ANDREI D., *Progress, Coexistence and Intellectual Freedom*, Londra, 1969.
Samizdat I, Paris, 1969.
SAUNDERS, GEORGE, ed., *Samizdat: Voices of the Soviet Opposition*, New York, 1974.
SCHAPIRO, LEONARD, *The Communist Party of the Soviet Union*, Londra, 1960.
SCHELLENBERG, W., *The Schellenberg Memoirs*, Londra, 1956.
SENTAURENS, ANDRÉE, *L'Air du temps*, Paris, 1963.
SERGE, VICTOR, *From Lenin to Stalin*, Londra, 1937; *Memoirs of a Revolutionary, 1904–1941*, Londra, 1963.
VII sezd Vsesoiuznogo Leninskogo kommunisticeskogo soiuza molodeji, Moscova și Leningrad, 1926.
XVII sezd Vsesoiuznoi kommunisticeskoi partii (b) 26 ianvaria–10 fevralia 1934 g. Stenograficeskii otciot. (Al XVII-lea Congres al Partidului), Moscova, 1934.
SHALAMOV, VARLAM, *Kolyma Tales*, New York, 1980.
ȘATUNOVSKAIA, LIDIA, *Jizn v Kremle*, New York, 1982.
SHOSTAKOVICH, DMITRY, *Testimony: The Memoirs of Dmitry Shostakovich*, New York, 1979.
SINELNIKOV, S., *Serghei Mironovici Kirov: Jizn i deiatelnost*, Moscova, 1964.
XVI sezd Vsesoiuznoi kommunisticeskoi partii (bolșeviki). Stenograficeskii otciot (Raportul Congresului al XVI-lea al Partidului), Moscova, 1930.
SLATER, HUMPHREY, *The Heretics*, New York, 1947.
SLOAN, PAT, *Russia Without Illusions*, Londra, 1938; *Soviet Democracy*, Londra, 1937; (ed.) *John Cornford: A Memoir*, Londra, 1938.
Small Polish Encyclopedia, Varșovia, 1958.
SOLZHENITSYN, Aleksandr, *The First Circle*, Londra, 1968; *The Gulag Archipelago*, 3 vol., New York, 1973; *One Day in the Life of Ivan Denisovich*, New York, 1963.
Sorok let sovețkogo pravda, Leningrad, 1957.
SOUVARINE, BORIS, *Stalin*, Londra, 1949.
Sovețkaia istoriceskaia ențiklopedia, 16 vol., Moscova, 1961–1976.

STALIN, JOSEPH, *Notes of a Delegate*, Londra, 1941; *Problems of Leninism*, Moscova, 1947; *Sobranie socinenii*, 13 vol., Moscova, 1946–1954.
Stanislav Vinkentiovici Kossior (în ucraineană), Kiev, 1963.
STARINKOV, L. T., *Minî jdut svoego ceasa*, Moscova, 1964.
STETTINIUS, EDWARD R., Jr., *Roosevelt and the Russians: The Yalta Conference*, Garden City, N.Y., 1949.
STUCENKO, A. T., *Zavidnaia naşa sudba*, Moscova, 1964.
STYPULKOWSKI, Z., *Invitation to Moscow*, Londra, 1951.
SULLIVANT, ROBERT S., *Soviet Politics and the Ukraine*, 1917–1957, New York, 1963.
SVETLANIN, A., *Dalnevostocinîi zagovor*, Frankfurt, 1953.
SWIANIEWICZ, S., *Forced Labour and Economic Development*, Londra, 1965.
SYMONS, JULIAN, *The Thirties*, Londra 1960.

Teatralnaia enţiklopedia, Moscova, 1961.
TOKAEV, G. A., *Betrayal of an Ideal*, Londra, 1954; *Comrade X*, Londra, 1956; *Stalin Means War*, Londra, 1951.
TROTSKY, LEON, *My Life*, Londra, 1930.
TRUKANS, GHERMAN, *Ian Rudzutak*, Moscova, 1963.
ŢVETAEVA, MARINA, *Izbrannîe proizvedenia*, Moscova şi Leningrad, 1965.
TUOMINEN, ARVO, *The Bells of the Kremlin*, Londra, 1983.
Tiurma kapitalisticeskih stran, Moscova, 1937.
Ukrainska Radianska Enţiklopedia, Kiev, 1959–1965.
Ukrainska Radianska Enţiklopedicinii Slovnik, Kiev, 1966.
ULAM, ADAM B., *The Bolsheviks*, New York, 1965.
ULIANOVSKAIA, N. şi ULIANOVSKAIA, M., *Istoriia odnoi semi*, New York, 1982.
USSR Laws 1937.

V. K. Blücher, Moscova, 1963.
VOINOVICI, VLADIMIR, *The Ivankiad*, New York, 1977.
Volodimir Petrovici Zatonski (în ucraineană), Kiev, 1964.
Vsesoiuznaia kommunisticeskaia partiia (b) v rezoliţiah i reşeniah sezdov, konferenţii i plenumov ŢK (Partidul Comunist Unional [bolşevic] în rezoluţii etc.) ed. a 5-a, 2 vol., Moscova, 1936.
Vsesoiuznoe soveşceanie o merah ulucişenia podgotovki naucino-pedagoghiceskih kadrov po istoriceskim naukam. (Conferinţa unională privind măsurile de îmbunătăţire a pregătirii cadrelor ştiinţifico-didactice din domeniul ştiinţelor istorice [18–21 decembrie 1962]), Moscova, 1964. (*Conferinţa istoricilor*, 1962).
Vsia Rossia, Moscova, 1923.
VÎŞINSKI, ANDREI, *Sudostroitelstvo v SSSR*, ed. a 3-a, Moscova, 1936.

WALLACE, HENRY A., *Soviet Asia Mission*, New York, 1945.
WEBB, SIDNEY şi WEBB, BEATRICE, *Soviet Communism: A New Civilization*, ed. a 2-a, Londra, 1937.
WEHNER, HERBERT, *Erinnerungen*, Bonn, 1957.
WEISSBERG, ALEXANDER, *Conspiracy of Silence*, Londra, 1952.
WELLS, H. G., *The Outline of History*, New York, 1971.
Wielka Encyklopedia Powszechna PWN, Varşovia, 1962–1970.

WOLFE, BERTRAM D., *Three Who Made a Revolution*, Londra, 1966.
WLIN, SIMON și SLUSSER, ROBERT M., *The Soviet Secret Police*, New York, 1957.
WOLLENBERG, E., *The Red Army*, Londra, 1938.

ZABOLOȚKI, N. A., *Stihotvorenia i poemî*, Leningrad și Moscova, 1965.
ZACCARIA, GUELFA, *200 Communiste Italiani tra le vittime dello Stalinismo*, Milano, 1964.
ZAHAROV, S. E. et al., *Tihookeanskii flot*, Moscova, 1966.

Periodice

Agitator
Argumentî i faktî
Bakinskii rabocii
Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung
Bezbojnik
Bolșevik Ukrainî
Bolșevik
Borba (Belgrad)
Belarus
Biuletten oppoziții
Československy Časopis Historicky
Celovek i zakon
Christian Science Monitor
Daily Mail
Daugava (Riga)
Drujba narodov
Gorizont
Grani
Hronika
Iunost
Izvestia
Izvestia ȚK KPSS
Kaizo
Kazahstankaia pravda
Kizil Uzbekistan
Knijnoe obozrenie
Kommunist
Kommunist (Belgrad)
Kommunist (Erevan)
Kommunist International
Kommunist Kazahstana
Kommunist voorujennîh sil
Komsomoleț Tadjikistana
Komsomolskaia pravda
Komsomolskoe znamia
Krasnaia zvezda

Krug
Leningradskaia pravda
Leningradskii rabocii
Literaturnaia gazeta
Literaturnaia Rossia
Materiaux pour l'histoire de notre temps
Mladost (Belgrad)
Molodioj Gruzii
Molodoi kommunist
Moscow News
Moskovskaia pravda
Moskovskii komsomolet
Moskva
Na rubeje (Paris)
National Geographic
Nauka i relighia
Nauka i jizn
Nedelia (supliment săptămînal al *Izvestia*)
Neva
New Leader
New Left Review
Nova mysl
Novaia i noveişaia istoria
Novîi mir
Nuovi Argomenti
Observer
Ogoniok
Oktiabr
Osteuropa
Pacific Affairs
Pamir
Pamiat
Partiinoe Stroitelstvo
Podem
Politiceskii dnevnik
Politiceskoe obrazovanie
Politika
Po Prostu (Varşovia)
Posev
Pravda
Pravda Ukrainî
Pravda vostoka
Preuves
Problems of Communism
Prostor
Rabocii (Minsk)
Radianska Ukraina

Revoliuția i naționalnosti
Rundschau
Sobesednik
Socialdemocraten
Soțialisticeskaia industria
Soțialisticeskii vestnik
Soțialisticeskaia zakonnost
Soțialistik Kazahstan
Sovețkaia Bukovina
Sovețkaia Belorossia
Sovețkaia Kirghizia
Sovețkaia kultura
Sovețkaia Moldavia
Sovețkaia Molodioj
Sovețkaia Rossia
Sovețkaia Sibir
Sovețkii voin
Sovețkoe gosudarstvo i pravo
Soviet Affairs
Soviet Analyst
Soviet Studies
Spectator
SSSR: Vnutrennie protivorecia
Survey
Teatr
Tihookeanskaia zvezda
Trud
Trubina Ludu (Varșovia)
Turkmenskaia iskra
Uralskii sledoput
Uusi Kavalehti (Helsinki)
Vecernii Leningrad
Visti (Kiev)
Voenno-istoriceskii jurnal
Voprosî filosofii
Voprosî istorii
Voprosî istorii KPSS
Voprosî literaturî
Zaria na Komunizma (Lovech)
Zaria vostoka
Zeszyty Historycne
Znamia
Zvaigzne (Riga)

Indice de nume

Abakumov, V. S., 543
Abramovici, Raphael, 35
Adamovici, A., 577
Adler, Frederick, 552
Ageloff, Sylvia, 495
Agol, I. J., 357
Agranov, I. D., 50, 58, 62, 64, 65, 105, 109, 363, 411, 500
Aitmatov, Cinghiz, 578
Ahmatova, Anna, 319, 320, 363
Akulov, A. I., 213
Alexander, A. V., 436
Alexeev, P. A., 266
Alksnis, I. I., (Comandant de armată), 227, 247, 254, 260, 499
Alliluiev, Pavel, 78
Aliluiev, Nadejda (a doua soție a lui Stalin), 44, 77, 78
Alter, Viktor, 532, 563
Andreev, S., 39, 41, 170, 266, 501, 505
Andrianov, V. M., 520
Andronikova, Kira, 363
Anișev,352
Annenkov, Iuri, 370
Antipov, N. K., 290, 292, 294, 417, 428–431, 434, 437, 472, 498, 523
Antonov-Ovseenko, V. A., 226, 256, 485, 502–504, 574
Apanesenko (Comandant de corp de armată) 247
Arlen, Michael, 78
Arnold, Valentin,195–197, 203, 205, 456
Artemenko, Ekaterina, 182, 426, 465
Artuzov, A. Kh., 238
Arutinov, G. A., 520
Așurov, 429
Attlee, Clement, 532
Auden, W. H., 74
Avdulov, N. P., 357
Averbah, L. L., 360

Babel, Isaak, 311, 360, 361, 523
Baghirov, M. A., 271, 520
Bakaev, Ivan P., 233
Balabanoff, Angelica, 145
Baliţki, V. A., 281, 282, 560
Balțevici, M. S., 69
Barbusse, Henri, 552
Barkov, V. N., 502
Bauman, K. Ia., 37, 88, 290, 291
Beck, 155
Bednîi, Damian, 32, 126, 223
Bahrens, H., 243
Bekzadian, A. A., 502
Beloborodov, A. G., 144, 153, 174, 205
Belostoţki (doctor), 459
Belov, I. P. (comandant de armată), 247, 252, 259, 260
Belski, L. N., 174, 500
Beltov, Eduard, 359
Beliakin, 290
Benek, 173
Beneš, Edvard, 243
Berg, L. S., 356
Berger, Joseph, 578

Beria, Lavrenti, 26, 70, 96, 100, 158, 204, 209, 210, 262, 267, 274, 276, 289, 291, 340, 358, 365, 492, 493, 496, 500–502, 506, 510, 512–516, 518, 520, 522, 532, 538, 543, 566, 570
Berman, Boris, 106, 116, 150, 215, 287, 298, 516
Berman, M. D., 105, 174, 500
Berman-Iurin, K. B., 108, 113, 125, 126
Bernal, J. D., 81
Bernini, Camillo, 485
Berzin, E. P., 392
Berzin, J. K. (Grișin), 251, 255, 256, 260, 261, 499
Bessonov, Serghei, 412, 414, 415, 417, 419, 423, 436, 465, 469, 540
Bezlov (pastor), 159
Bierut, Boleslaw, 481
Biriuzov (Mareșal), 252
Bismarck, 82, 105
Bisseneks, 66
Blit, Lucjan, 532
Bîkin, Ia. B., 272
Bîkov, Vasili, 359
Blok, Aleksandr, 363
Blücher (mareșal), 227, 245, 247, 259, 272, 507, 509–511
Blücher, Pavel, 510
Bliumkin, Iacob, 174
Bogarov,397
Bogdan (secretarul lui Zinoviev), 122, 212
Bogomoleț (profesor), 351
Bogomolov, 432, 502
Boguslavski, M. S., 150, 169, 179, 185, 203
Bokanyi, Dezso, 478
Bolotin, 418
Bondarenko, M. I., 283, 500
Borisov, I., 54, 58–60
Boiarski, V., 155
Braude, I. D., 201, 451, 455
Brecht, Bertold, 551
Brejnev, Leonid, 285, 569
Bronștein, Matvei, 355
Brun, Stefanie, 499
Brunivoi, 540
Bubnov, Andrei, 292, 295, 296, 523
Buchanan, 528
Budionnîi (Mareșal), 225–227, 247, 248, 259, 360, 361, 409, 511, 539
Budzinski, Stanislav, 481
Bughețki (general), 252
Buharin, Nikolai, 18, 19, 21–24, 28–33, 36, 37, 39, 42, 43, 46, 47, 49, 50, 52, 56, 57, 73, 80, 81, 83, 85, 91, 94, 102, 103, 111, 118, 122, 123, 129, 136, 139, 141, 145–147, 149–151, 154, 159, 160, 162, 169–172, 174, 175, 179, 181, 182, 184, 189, 200, 208, 209, 212–215, 220, 221, 227–229, 235, 236, 244, 247, 265, 272, 279, 287–289, 294, 295, 298, 303, 312, 324, 334, 341, 364, 368, 411–414, 419–421, 424–432, 436, 438–446, 448, 454, 455, 464, 465, 467–473, 480, 483, 490, 497, 498, 501, 542, 567, 568
Bulanov, P. P., 58, 59, 65, 69, 221, 413, 449, 451–454, 467, 468
Bulatov, P. A., 540
Bulganin, N. A., 291, 300
Bulin, A. S., 225, 245, 246, 253, 509
Burmin, D. A., 459
Burmistenko, M. O., 284
Byng (amiral), 186

Campanella, 155, 555
Ceaikovski, 356
Ceaplin, N. P., 507
Cearkviani, K. N., 520
Cekalov, 119
Cerepuhin, 196
Cerkasov, N. K., 86
Cernov, M. A., 45, 292, 297, 412, 419, 420, 423, 498
Cerniak, R. I., 419

Cerniavin (profesor), 374, 399
Cerniavski, M. K., 101
Cernih (general), 538
Certok, L. I., 106, 107, 110, 221
Cervenkov, V., 479
Cerviakov, A. G., 273, 427, 442
Cigurin, I. D., 518
Cikalov, V. P., 281, 289, 291
Ciubar, Vlas, 25, 96, 173, 211, 228, 278–280, 296–299, 301, 497, 498, 500, 515–517, 520, 567
Ciudov, Mihail, 54, 262, 264–266, 287, 289, 299
Ciukovskaia, Lidia, 355, 356, 381
Clement, Rudolf, 492
Codovilla, Vittorio, 493
Collard, Dudley, 206
Copić, Vlada, 478
Cornfold, John, 548

Daix, Pierre, 562
Dallin, David J., 372, 374, 559
Danișevski, D. M., 460
David, Fritz, 108, 125, 129, 132, 203
Davies, Joseph, 230, 554
Degot, V. A., 222
Dekanozov, V. G., 502, 520
Denikin, 199, 231
Deutscher, Isaac, 30, 43, 81, 82, 228, 538
Diapkov (pastor), 159
Díaz, José, 486, 488
Dimitrov, Gheorghi, 479, 483
Diumicev (comandant de divizie), 252
Dîbenko, P. E., (comandant de armată), 91, 244, 246, 247, 259, 260, 266
Dîbeț, 335
Djambul, D., 298, 471
Djilas, Milovan, 77, 82, 83, 85, 569
Dobrogeanu, Alexandru, 479
Dombal, T. F., 360
Dostoievski, Feodor, 225, 389, 390, 529
Drai-Hamara, Mihalo, 366
Draule, Milda, 66, 70
Draule, Olga, 70
Dreiser, Theodore, 552
Dreitzer, E. A., 109, 113, 120, 121, 129, 133, 231–233, 238
Drobnis, I. N., 162, 169, 177, 185, 191–193, 200, 203
Dubinski, David, 532
Dubovoi, I. N. (comandant de armată), 260, 261
Dubovoi, N., 527
du Gard, Roger Martin, 486
Duhamel, 486
Duranty, Walter, 230, 462, 554
Dușenov, K. I. (amiral), 522
Dvinski, 85
Dzenis, O. P., 219
Dzenișkeivici, M. M., 274
Dzerjinski, Feliks, 16, 75, 165, 297, 298, 439, 447, 480, 566

Efimov, Boris, 84
Efron, Serghei, 367
Egert, 365
Egorov (mareșal), 226, 227, 236, 259, 261, 516, 567
Ehrenburg, Ilia, 84, 87, 89, 204, 240, 308, 314, 369, 487, 503, 504, 540, 549, 563
Ehrlich, Henrik, 532, 563
Eideman, R. P., 223, 225, 238, 244
Eihe, R. I., 96, 193, 196, 204, 267, 297, 298, 301, 480, 497, 498, 501, 515, 520–522, 564, 567
Einstein, Albert, 532
Eisenberg, 156
Eisenstein, Serghei, 86
Eismont, V. V., 41, 42, 122
Eitingon, Leonid, 492, 494–496, 570
Ejov, Nikolai, 27, 28, 44, 50, 84, 96, 97, 99, 101, 104, 105, 107, 109, 112, 118, 119, 127, 133, 153, 158, 160, 170, 172–174, 176, 182, 184, 204, 205,

208, 209, 212–217, 220, 221, 230, 233, 235, 236, 244, 246, 247, 249, 250, 267, 272, 279, 282, 284–287, 289, 291, 295, 297–302, 306, 308, 311, 315, 323, 324, 332, 333, 336, 342, 343, 347, 348, 351, 352, 354, 361, 363, 374, 392, 409, 411, 413, 417, 429, 432, 437, 447, 451–454, 456, 459, 463, 471, 483–485, 492, 494, 497–501, 505, 506, 508, 509, 511–515, 519, 520, 522, 523, 547, 553, 554, 571
Ekart, Antoni, 400
El Campesino (General Gonzáles), 157, 162, 389, 486, 487
Eliava, Sh. Z., 292
Elsberg, Iakov, 369
Enukidze, Abel, 55, 57, 93, 94, 99–102, 238, 244, 298, 299, 368, 412, 426, 438, 440, 452–455, 459, 466, 472, 567
Epanecinikov, 267
Epik, Hrihori, 388
Epin,366
Erbanov, M. I., 302
Erickson, John, 535
Esenin, Serghei, 363, 364, 370
Esterman, I. S., 113, 120, 129
Evdokimov, E. G., 56, 317, 412, 500
Evdokimov, G. E., 22, 23, 65–68, 115, 119, 121, 124, 131, 133
Evtușenko, D. M., 283

Fadeev, Alexandr, 51, 320, 369
Fainsod, Merle, 64
Faivilovici, L. I., 120, 137
Fedin, Konstantin, 366
Fedko, I. F. (Comandant de armată), 259, 510, 511, 567
Fedorov, G. F., 66, 133
Feldman (Comandant de corp de armată), 223, 225, 229, 237, 238, 244, 248, 250
Feuchtwanger, Lion, 87, 203, 346, 552
Filatov, N. A., 289, 292
Filipov, 392
Filipovici, P. P., 366
Filianski, N., 366
Finerty, John F., 552
Flieg, Leo, 476
Fomihin (comisar), 254, 567
Fotieva, L. A., 90, 96
Fridrihson, L. K., 241
Friedland, Ț., 128, 352
Frinovski, Mihail, 152, 174, 182, 230, 237, 238, 291, 298, 411, 413, 436, 484, 509, 511, 512, 523
Frolov, 429
Frumkin, M. I., 498
Frunze, M. V., 361

Gai, M. I., 232, 237, 411, 454
Gamarnik, 209, 223–225, 230, 236, 237, 245–247, 249–253, 289, 381, 417, 431, 509, 554
Garanin (adjunctul lui Pavlov), 392
Garkavi (comandant de corp de armată), 236, 251
Gavin, Iuri, 120, 124, 127, 133
Gekker, A. I. (comandant de corp de armată), 236, 251
General Kleber, vezi M. Z. Ștern
Gerö, Ernö, 485, 486
Ghertik, A. M., 120, 136
Ghevorkian, Sokrate, 137
Gide, André, 203, 346, 486, 549, 550
Ginzburg, Evghenia, 70, 313, 342, 343, 420, 478
Glebova, Tatiana, 99
Gliksman, Jerzy, 553
Goebbels, Joseph, 43
Goglidze, S. A., 291, 512, 520
Gogol, N. V., 82
Goloded, M. M., 273, 427, 442
Goloșcekin, F. I., 540
Golovanov, Alexandr, 510
Golubenko, Ivan, 219, 232

Golubev, V. P., 523
Gomulka, Wladislaw, 243, 328, 481
Gonzáles (general) vezi El campesino,
Gorbatov, A. V., (general), 254, 255, 320, 327, 378–380, 391, 393–395, 409, 534, 535, 566
Gorkin, Julián, 486
Gorki, Maxim, 93–96, 99, 103, 104, 111, 112, 299, 360, 362, 364, 371, 413, 417, 447, 448, 451, 453, 455–457, 459–462, 466–468, 471
Gorski (profesor), 355
Graves, Robert, 305, 306
Green, William, 532
Grigoriev (Comandant de corp de armată), 252
Grinko, G. F., 259, 278, 279, 282, 283, 292, 412, 416–418, 423, 426, 428, 468, 469, 472, 567
Gromov, M. M., 290
Grossman, Vasili, 231
Griaznov, I. K. (comandant de corp de armată), 259
Gumilev, Lev, 319, 320
Gumilev, Nikolai, 363
Gurevici, 207
Gvaharia (nepotul lui Ordjonikidze), 310
Gvișiani, M. M., 512, 520

Hakanian, G. D. (comandant de corp de armată), 509, 511, 516
Halepski, I. A. (Comandant de corp de armată), 236, 254, 260, 292
Hammerstein-Equord, Baron Kurt von, 85
Handjian, A. I., 274, 276, 365
Hanecki, Ia., 299
Harcenko, I. I., 329
Harik, I. D., 274
Harms, D. I., 367
Hataevici, M. M., 278, 281, 282, 299, 561
Hegel, W. F., 546
Henrikowski, Henryk, 481
Herling, Gustav, 323, 535, 553
Hernández, Jesús, 485, 486
Hess, Rudolf, 185, 188
Heydrich, Reinhardt, 241–243
Hicks, Granville, 552
Himmler, Heinrich, 243
Hitler, Adolf, 228, 239, 243, 248, 468, 476, 513, 528, 531, 536–538, 551
Hodorovski, I., 94, 208, 459, 460
Hodjaev, Faizulla, 412, 428–430, 433, 438, 443, 468, 469, 567
Hohlov, Nikolai, 493
Holtzman, E. S., 120, 126, 127, 130, 138
Hood, Thomas, 396
Hook, Sidney, 551
Hrasche, I. Y., 178
Hripin, V. V. (Comandant de corp de armată), 254
Hroznîi (profesor), 354
Hrușciov, N. S., 27, 39, 41, 46, 47, 52, 58–60, 70, 76, 80, 81, 88, 95, 105–109, 111, 112, 115, 117, 119, 132, 135, 137, 172, 174, 181, 204, 206, 208–210, 213, 217, 248, 249, 251, 260, 263, 267, 270, 284, 285, 291, 292, 299–301, 308, 314, 316, 373, 394, 502, 504, 511, 512, 516, 517, 519–521, 533, 545, 547, 551, 553, 563, 564, 566–571, 573, 574, 577
Hughes, Emyrs, 552
Hugo, Victor, 83
Hvilia, A. A., 282
Hvîlovî, M., 280

Iagoda, Ghenrih, 25, 50, 55, 56–58, 60, 61, 65, 69, 70, 78, 94, 95, 105–109, 111, 112, 115, 117, 119, 132, 135, 137, 172, 174, 181, 184, 217, 220, 221, 233, 236–238, 289, 299, 342, 360, 368, 411–413, 418, 425, 426, 438, 439, 447–463, 465–467, 470, 472, 483, 509, 554, 558, 578
Iakir, I. E. (comandant de armată), 213, 223, 224, 229, 230, 232, 235–237,

244–246, 248, 249, 259, 281–283, 289, 311, 417, 471, 476, 561, 574
Iakovlev (profesor), 123
Iakovlev, I., 273, 290, 292, 417, 472, 498, 499
Iakovleva, Varvara, 444–446
Ianata, A., 357
Ianovski, 282, 283
Ianson, M. M., 292
Iașvili, Pavel D., 364
Ibarruri, Dolores, [La Pasionaria], 486
Ievlev, B. I., 413
Ignatov, N. G., 267
Ikramov, Akmal, 412, 428–431, 433, 436, 469, 470, 567
Ingaunis (comandant de corp de armată), 508
Iohanson, M. G., 366
Isakov, I. S. (contraamiral), 258
Iskrov, 479
Iurenev, K., 432, 502
Ivan cel Groaznic, 86
Ivanov, Nikolai, 292, 537
Ivanov, V. I., 412, 420, 421, 423, 425, 426, 439, 465, 466, 470
Ivanov-Razumnik, R. V., 154, 337, 476
Izard, *Maître*, 560, 561

Jankowski, 542
Jasienski, Bruno, 360, 369, 482
Jdanov, Andrei, 26, 49, 52, 65, 70, 96, 101, 116, 120, 128, 173, 212, 213, 215, 263, 264, 267, 271, 287, 297, 299, 354, 358, 460, 501, 513, 519–521, 535
Jelaiev, N. S., 369
Joliot-Curie, Frédéric, 560, 563
Jukov (general), 224, 535, 536, 546
Juravliev, V. P., 520

Kabakov, I. D., 311
Kaganovici, Lazar, 24–26, 31, 39, 45, 49, 51, 59, 66, 70, 84, 96, 107, 116, 118, 120, 122, 128, 129, 131, 151, 170, 173, 174, 181, 183, 191, 197, 204, 205, 208, 212, 214, 227, 238, 246, 247, 267–269, 271, 278, 279, 286, 291, 292, 296, 299–301, 335, 336, 341, 347, 426, 471, 500, 511, 518, 521, 558, 566
Kaganovici, M. M., 41
Kalinin, Mihail, 22, 32, 39, 41, 79, 116, 211, 214, 517, 521
Kalmanson (profesor), 329
Kamenev, Lev, 18, 20–24, 38–40, 45, 47, 52, 55, 61, 64–70, 75, 79, 81, 83, 93, 95, 97, 99, 101–103, 107, 110–114, 117, 119, 121–123, 129–140, 144–147, 149, 151, 160, 161, 170, 172, 175, 185, 204, 205, 215, 221, 265, 361, 369, 412, 433, 434, 440, 452, 461, 469, 480, 552, 568
Kameneva, Olga, 102, 133
Kaminski, G. M., 94, 208, 211, 289, 302, 357
Kamkov, Boris, 445, 446
Kandelaki, David, 241
Kapița, P., 89
Kaplan, Fanny, 446
Karahan, L. M., 158, 298, 299, 444, 472, 502, 567
Karelin, Vladimir, 445, 446
Karev, N. A., 113, 120, 136, 325
Karin, Alexandr, 333
Karpecenko, 357
Karpov, M. Ia., 215, 216, 278
Karpovski, 270
Kartvelișvili, L. I., 37
Kașirin, I. D. (comandant de Armată), 247
Kașketin, 397, 398
Kataev, I. I., 360
Kaval, V. P., 274
Kaverin, V. A., 369
Kavtaradze, S. I., 90

Kazakov, I. N., 413, 448–450, 458–461, 408, 504
Kazimirovici, Adolf, 508
Kedrov, I. M., 104, 175, 523
Kedrov, M. S., 348
Kennan, George, 88
Kesserling (feldmareșal), 538
Kireev, G. P. (amiral), 260
Kirov, Serghei, 24, 25, 39–42, 48, 51, 52, 54–66, 68–71, 93–96, 101, 110, 113, 120–122, 126, 128, 130, 134–136, 147, 180, 186, 194, 195, 204, 212, 262–266, 299, 413, 432, 438, 439, 452, 454, 455, 459–461, 464–466, 468, 470, 471, 519, 520, 550, 555, 558, 567
Kirșon, V., 360, 498, 549
Klimov, A., 242
Kliuev, Nikolai, 364
Knorin, V. G., 483, 498
Kniazev, I. A., 178, 179, 185, 197, 198, 205
Kobulov, B. Z., 291, 512
Kodațki, I. F., 262, 264, 266, 299
Koerber, Lenka von, 553
Koestler, Arthur, 43, 73, 147–161, 257, 325, 340, 342
Kogan, B., 457, 505
Kojanov, I. K. (amiral), 257
Kolarov, Vasil., 473
Kolceak, 108, 199
Kollontai, Alexandra, 91, 259
Kolțov, Mihail, 84, 88, 363, 523, 549
Komarov (profesor), 355
Komarov, Nikolai, 264, 265, 299
Komorowski, Bord (general), 542
Konar (vicecomisar), 328
Koperșinski (profesor), 354
Kopeț (general), 538
Korceaghina-Alexandrovskaia, E., 318, 319
Kork (comandant de armată), 223, 224, 227, 237, 244, 248, 250
Kornilov, Boris, 366, 369
Korobkov (general), 538
Korolov, Serghei, 356
Korotcenko, Demian, 284
Korjenko, Vasili, 502
Kosarev, A. V., 307, 504–506, 516, 517
Kossior, I. V., 300
Kossior, S. V., 25, 39, 41, 46, 100, 116, 120, 129, 160, 169, 173, 179, 180, 204, 214, 219, 278–285, 294, 296–301, 341, 354, 497, 515, 516, 518, 520, 560, 564, 567
Kossior, V. V., 301
Kostov, Traiho, 163, 542
Köstring (general), 241
Kostrzewa, Wera, 482
Kosîghin, Alexei, 519
Kot (profesor), 530
Kotolînov, I. I., 64, 65, 67, 68, 505
Kovalenko, G. O., 366
Kovalev, 269, 270
Kovtiuh, I. I. (comandant de corp de armată), 260
Kravcenko, Victor, 209, 374, 560
Krebs (colonel), 537
Krestinski, Nikolai, 19, 21, 31, 138, 152, 288, 381, 412, 414–418, 421–425, 431, 466, 469, 499, 502, 567
Kriucikov, P. P., 447–449, 456
Kriviţki, Walter, 69, 113, 484, 492
Krîlenko, Nikolai V., 292, 296, 302, 304, 498, 499
Kruglov, S. N., 520
Krupenik, N., 353
Krupskaia, Nadejda, 14, 90, 93, 95, 96, 145, 289, 518, 519
Krucinski, D. A. (comandant de divizie), 246
Kubiak, N. A., 299
Kudriavțev, S. O., 283, 301
Kuibîșev, N. V., 254
Kuibîșev, V. V. 23, 24, 25, 39, 41, 52, 93, 94–96, 111, 260, 412, 413,

445–451, 455, 457, 459–462, 466, 468, 471, 507, 520
Kuklin, A. S., 66, 67, 113, 136, 137, 150
Kulbiak, M. S., 274
Kulik, G. I. (mareșal), 511, 536, 539
Kulikov, E. F., 181
Kun, Béla, 90, 477, 478
Kurbas, Les, 388
Kurganov, 196
Kuteișcihov (profesor), 271
Kuusinen, O. V., 483
Kuzmicev, B., 120, 231, 232
Kuznețov, A. A., 267, 315, 519, 547

Laborde, Herman, 493
Lakoba, Nestor, 275
Lambrev, 479
Lamont, Corliss, 552
Landau, L. D., 355
Langfang, A. I., 499
Lapin, Boris, 369
Laqueur, Walter, 557
Largo Caballero, Francisco, 485, 486
Larina, Anna, 470
Lașevici, M. M., 22, 226
Laski, Harold, 553, 556
Lattimore, Owen, 396, 397, 554
Lebedenko, Alexandr, 64
Leipunski (profesor), 355
Lengyel, József, 337, 342
Lenin, V. I., 13–19, 21, 22, 24, 29, 30, 35, 39, 46, 51, 54, 63, 71, 72, 75, 80, 81–85, 88, 90, 95–97, 123, 132, 136, 139, 141, 142, 143, 145, 175, 199, 200, 226, 274, 278, 288, 289, 299, 302, 303, 305, 366, 394, 412, 413, 421, 437, 439, 444, 446, 466, 468, 470, 473, 477, 489, 490, 503, 521, 544
Lepa, A. H., 271
Leplevski, I. M., 244, 281, 282, 284
Lesiucevski, N. V., 369
Levandovski, M. K., (comandant de armată), 260, 509
Levanevski, S., 292, 356
Levin, L., 94, 413, 447–453, 455, 456, 459, 460, 462, 467
Levin, Max, 357
Levin, Vladimir, 122
Levit, S. G., 208, 357
Leviți, G. A., 357
Levkovici, Antonina, 342
Lihacev, M. T., 335
Liubcenko, Panas, 278, 280–283, 353, 417, 561
Liubimov, I. E., 498
Liușkov, G. S., 106, 328, 492, 509, 510
Litvinov, Maxim, 77, 89, 239–241, 503, 532
Livșit, Benedikt, 205, 213, 366, 369, 527
Livșit, Iakov, 178, 179, 184, 186, 190, 196
Lîsenko, 357–359, 547
Lobov, S. S., 299
Lockhart, Sir Robert Bruce, 302
Loebl, Evzen, 157, 158
Loevenstein (doctor), 460
Loganovski, 292
Loghinov, V. F., 187, 188, 219
Loktionov (colonel-general), 538, 540
Lominadze, V. V., 37, 47, 120, 121, 128
Lomov, G. I., 288, 437, 499
Lozinski, 369
Luca, Vasile, 479
Lukács, Georg, 82
Lukina, Nadejda, 154
Lukianov, 505
Lurie, Moissei, 108, 113, 115, 123, 125, 127, 128, 132
Luria, Nathan, 108, 113, 115, 125, 127, 128, 131, 132
Luthy, Hubert, 551
Luxemburg, Rosa, 20, 480, 571

Maari, Gurgen, 365
Machiavelli, Niccolo, 28, 86, 92
Maclean, Sir Fitzroy, 287

Maclean, Neil, 205, 217
Magrilov, Semion, 335
Magyar, Lajos, 478
Maharadze, Filip, 90
Maiakovski, Vladimir, 358, 362, 363
Malenkov, Gheorghi, 26, 96, 97, 100, 271, 273, 276, 286, 290, 300, 398, 506, 512, 513, 520, 566
Malinosvki (Mareșal), 256, 491
Malîșev, V. A., 520, 544
Manaev, 505
Mandelștam, Nadejda, 567
Mandelștam, Osip, 368
Manțev, V. N., 444–446
Manuilski, D. Z., 473, 476, 481, 482
Marceak, N. M., 284
Margolin, Julius, 562
Markizov, A., 302
Marx, Karl, 72, 80–82, 105, 132, 142, 366, 399, 400, 543, 569
Matorin, 120
Matulevici, I. O., 62, 118, 183, 292, 413
Mauriac, François, 486
Maximov-Dikovski, 94
Maynard, Sir John, 556
Mayo, C., 159
Mdivani, Budu, 90, 128, 144, 200, 274
Medved, Philip, 56, 57, 62, 68, 69, 93
Medvedev, M. E., 238, 250, 499
Medvedev, Roy, 137, 160, 171, 313, 574, 575, 577
Medvedev, S. P., 97
Meister, G. K., 358
Mehlis, L. Z., 28, 70, 84, 253, 255, 358, 482, 509, 511, 513, 520, 534–535
Menjinski, V. R., 106, 413, 445, 447–450, 455, 458–461, 466, 468, 471, 480
Mercader, Ramón, 494, 495
Meretkov (General), 536
Merkulov, V. N., 512, 520
Meț, S., 208
Metzger, Hans, 423
Meyerhold, Vsevolod, 84, 311, 361, 370, 523
Mejlauk, V. I., 292, 297, 498, 499
Mgeladze, A. I., 546
Miacin, I.I., 271
Mihailov, 267
Mihailov, M. E., 499
Mihailiuk, A. S., 366
Mikoels, Solomon, 532
Mikoladze, E., 369
Mikoian, Anastas, 24, 45, 96, 144, 170, 179, 212, 214, 228, 276, 299–301, 418, 501
Mikoian, Sergo, 577
Milceakov, A. I., 507
Miliukov, 199, 489
Miller (General), 242
Miller, R. T., 205
Miliutin, Vladimir, 272
Minc, Hilary, 481
Mindszenty, József (cardinal), 542
Mironov, L. G., 106, 110, 115, 221, 411, 454
Mirov-Abramov, 483
Mirski, Prințul Dmitri, 360
Mirzoian, L. I., 497, 516
Mișakova, 506
Mitin, M. B., 358
Molcianov, G. A., 65, 105, 106, 108–110, 127, 135, 174, 221, 411, 454
Molotov, V. M., 22, 24, 39, 41, 45, 58, 59, 66, 116–118, 169, 171, 173, 177, 181, 185, 193–196, 204–207, 212–214, 217, 221, 235, 238, 241, 244, 246, 247, 281, 285–291, 296, 299, 300, 301, 334, 352, 358, 366, 421, 429, 431, 471, 498, 500, 506, 512, 521, 530, 558, 564, 567
Monahov (colonel), 570
Morgan, Claude, 561
Moroz (maior), 397, 398
Morozov, Pavlik, 551
Morrison, Herbert, 547, 548

Motorin, 113
Mracikovski, Serghei V., 23, 38, 40, 108, 109, 113, 114, 119–121, 124, 131, 136, 138, 145, 184, 231, 232
Muggeridge, Malcolm, 488
Mühsam, Erik, 476
Muklevici, R. A., 256, 257, 302, 356, 476
Münzenberg, Willi, 476
Muralov, A. I., 358, 421
Muralov, N. I., 108, 150, 162, 169, 176, 177, 181, 185, 193–195, 203, 204, 207, 554
Musulbas, 219

Nadaraia, S. N., 570
Naujocks (colonel), 243
Naumov (pastor), 158
Nashville (doctor), 531
Nazaretian, A. M., 39, 209, 289, 299
Nedacin (doctor), 419
Negrin, Juan, 486
Neher, Carola, 476, 551
Nelidov, 104
Nemțov, M. M., 299
Neumann, Heinz, 478, 481
Neumann, Margarete, 482
Nevski, V. I., 181
Nikolaevski, Boris I., 372, 374, 559
Niebuhr, Reinholdt, 532
Nikișov, Ivan, 392, 396, 520
Nikitcenko, I. I., 118, 119, 183, 292
Nikitin (doctor), 457
Nikolaenko, 180, 183, 218, 219, 270
Nikolaev, Leonid, 54, 55, 57, 58, 60–62, 64–67, 70, 71, 121, 122, 134, 147, 266, 311, 452, 515
Nikolaeva, K. I., 91
Nikolski (doctor), 419
Nin, Andrés, 486
Norkin, B. O., 177, 178, 181, 192
Nosov, I. P., 268, 299
Numerov, B. V., 357

Obremov (profesor), 355, 399
Okudjava, M., 128, 274
Okulicki (general), 542
Okunev (comisar de armată), 260
Olberg, P., 104, 120
Olberg, Valentin, 104, 120, 125, 131, 133, 136, 195, 202
Oleșa, Iuri, 363
Olminski, Mihail, 63
Orahelașvili, M., 100, 298, 299
Ordjonikidze, Sergo, 14, 24, 25, 32, 39, 41, 42, 52, 94, 116, 117, 120, 128, 136, 161, 162, 173, 175, 176, 181, 182, 188, 193, 194, 196, 204, 206–212, 217, 282, 289, 301, 456, 461, 498, 520
Orlov (amiral), 69, 95, 136, 160, 257, 258, 260
Orlov, A., 486, 492, 493
Orwell, George, 362, 485
Osadcii (profesor), 93
Osepian, G. A., 253
Ossinski, V. V., 444–446, 470
Ostrovski, M., 504
Ovakimian, Gaik, 494
Ozarovski, 258
Ozarianski, 230
Ozolin, K. A. (comisar de corp de armată), 260

Papanin, Ivan D., 288, 471
Pares, Sir Bernard, 556, 557
Parșin, P. I., 162
Pașukanis, E., 221
Pasternak, Boris, 84, 89, 304, 306, 311, 314, 364, 368, 369, 380, 382, 541, 549
Pauker, K. V., 65, 68, 78, 106, 182, 220, 221, 237, 452, 454, 471
Pauker, Marcel, 479
Pavlov, D. G. (general), 538
Pavlov, Ivan, 87, 103, 159
Pavlov, K. A., 392
Pax, Magdalene, 549

Pegov, N. M., 520
Peluso, Edmondo, 478
Pervuhin, M. G., 520
Peşkov, Maxim, 413, 447–450, 453, 455, 456, 461, 463, 466, 468
Peşkova, Ekaterina, 462
Peterson, A. A., 99, 426, 440
Petkov, Nikola, 542
Petrovski, A. N., 266, 278, 280, 282–284, 297, 298, 301, 516–521, 560
Petrovski, Grigori, 24, 91, 100, 140, 214
Pikel, Richard, 99, 109, 113, 122, 129, 138, 233
Pilniak, Boris, 111, 361–363, 369, 370
Piontkovski, A. A., 352
Pletnev, D., 412, 447–449, 456–460, 462, 467, 469, 540
Pogány, Jozsef, 478
Pogodin, Nikolai, 372
Polivanov, E. D., 358
Ponomarenko, P., 520
Ponomarev, Boris, 262
Popkov, P. S., 519
Poplawski, S. G., 314
Popov, M. M., 267, 280–282, 479
Poraiko, V. I., 366, 417
Poskrebîşev, A. N., 27, 50, 70, 85, 209, 211, 520
Pospelov, Piotr, 568
Postîşev, Pavel, 49, 116, 120, 129, 169, 179, 180, 183, 204, 211, 214–216, 219, 220, 262, 267, 277, 278, 280, 281, 283, 294, 296–302, 327, 363, 505, 516, 517, 520, 521, 567
Pozern, Boris, 266, 516
Preobrajenski, E., 19, 23, 47, 97, 151, 303, 568
Prezent, I. I., 358
Primakov (comandant de corp de armată), 223, 233, 237, 238, 247
Pritt, D. N., 135, 136, 553
Prokofiev, G. E., 174, 221, 237, 348, 454
Prianişnikov, D. N., 358
Prigov, S. L., 528
Prjevalski, I. M., 74
Ptuhin (general), 538
Pumpur, P., 509
Puşin, G. E., 178
Putna, Vitovt (comandant de corp de armată), 129, 190, 223–226, 233, 234, 237, 238, 247
Piatakov, Iuri, 19, 23, 31, 47, 49, 51, 52, 126, 129, 142, 143, 149, 151, 161, 162, 169, 171, 172, 174–178, 181–189, 191, 193, 200, 202, 204, 206–208, 214, 217, 219, 227, 235, 241, 248, 275, 279, 294, 295, 298, 301, 303, 334, 411–415, 424, 444, 485, 491, 504, 545, 552, 554, 567–569
Piatniţki, I. A., 289, 381, 483, 498, 499

Radek, Karl, 16, 17, 20, 31, 46, 47, 102, 123, 129, 139, 161–163, 169, 172, 174–176, 181–185, 189–191, 202–204, 233, 234, 295, 352, 412, 436, 468, 480, 556
Radomilskaia, F. A., 133
Radzivilovski, A. P., 109, 237, 238, 268
Raih, Zinaida, 370
Rajk, Laszlo, 84, 159, 542
Rahimbaev, A. R., 429, 431
Rákosi, M., 84
Rakovski, Christian, 19, 21, 23, 31, 45, 126, 161, 200, 412, 422, 424, 432, 433, 465, 466, 469, 470, 479, 540
Ramzin (profesor), 179
Rapava, A. N., 291
Rappaport, 69
Raskolnikov, Mihail, 147, 189, 504, 569
Rataiceak, S. A., 178, 188, 198, 199
Razgon, Lev., 319
Reingold, Isaac, 107, 110, 113, 122, 123, 129, 134, 135, 231–233
Reiss, Ignace, 484, 492
Remmele, Hermann, 474, 475

Repnin, Prințul Mihail, 215, 216
Reihman, L. I., 523
Riazanov, D. B., 81
Ring, Jerzy, 481
Rivera, Diego, 491
Riutin, M. N., 37, 38–42, 44, 49, 90, 108, 117, 147, 149, 161, 163, 173, 174, 180, 183, 200, 214, 216, 287, 381, 421, 425, 426, 430, 437, 440, 470
Rîceagov (general), 538
Rîcikov, N. M., 183, 302
Rîkov, Alexei, 18, 22, 23, 28, 30–33, 36, 38, 41, 42, 47, 49, 57, 122, 123, 126, 129, 136, 141, 159, 169, 170, 172, 173, 181, 182, 198, 200, 208, 212–215, 220, 235, 236, 288, 289, 294, 412–414, 418, 420, 423–427, 431, 432, 437, 438, 440–443, 453, 454, 464–473, 480, 498, 568
Rîvkin, O. L., 55, 507
Robotti, Paoli, 478
Rodionov, M. I., 519
Rodos, B. V., 370, 515, 516
Roghinski, G., 107, 292, 316
Rokossovski, K. K. (comandant de corp de armată), 508, 535
Rolland, Romain, 87, 359, 552
Romanov, Cantaleimon, 363
Rosenberg, M., 246, 485
Rosenfeld, Nikolai, 99, 101
Rosengolds, Arkadi, 144, 160, 292, 293, 304, 412, 416, 420, 424, 426, 431, 432, 463, 467, 468, 471, 567, 568
Rossinski, D. M., 459
Rousset, David, 559
Rozenblum, 264, 265
Ruban, Nastia, 232
Rubașov, 148
Rudzutak, Ian, 23–25, 39, 49, 113, 161, 228, 261, 287, 289, 290, 294, 296, 327, 417, 431, 437, 472, 480, 498, 499, 520, 567
Ruhemann (profesor), 355
Ruhimovici, M., 196, 292, 498, 499
Rumiantev, I. P., 64, 269, 270, 299
Russell, Bertrand, 373

Sablin, I. V. (comandant de divizie), 232, 251
Saburov, M. Z., 544
Safarov, G., 66–68
Safonova, Alexandra, 114, 115, 120, 121, 124, 150
Saharov, Andrei, 393, 409
Saltanov, 505
Salvemini, G., 549
Samoilov, Fedor, 518
Sangurski (comandant de corp de armată), 507, 508
Sapronov, T. V., 16, 18, 43, 225
Sapunov, Danko, 388
Sarkisov, S. A., 282
Sartre, Jean-Paul, 559, 563
Sat, Natalia, 370
Savițki (Comandant de divizie), 251
Schacht, Hjalmar, 241
Schulenberg, Werner (Conte), 537
Sedov, Lev (fiul lui Trotki), 99, 120, 121, 124, 125, 127, 129, 137, 175, 415, 491, 492
Sediakin, A. I. (comandant de armată), 246, 260
Seghizbaev, S., 516
Semionov, B. A., 426, 465
Serbicenko, A. K., 366
Serdici (comandant de divizie), 252, 259
Serdiuk, Z. T., 521
Serebriakov, Leonid P., 23, 123, 129, 130, 162, 169, 172, 176, 179, 183, 184, 190, 191, 203–205, 360, 416
Serebriakova, Galina, 204, 360
Serge, Victor, 363, 549, 550
Serov, I. A., 317, 566
Serpilin, 89
Serrati, 145
Shaw, Bernard, 557

Shmidt, Dmitri, 120, 121, 230–233, 235, 237, 238, 244, 246
Shmidt, O, 228
Shmidt, V. V., 41, 181, 182, 425, 472
Shneiderman, I. I., 503
Silone, Ignazio, 473
Simonov, Konstantin, 89, 533, 534
Sinelobov, A. I., 101
Siniavski, Andrei, 566
Siqueiros, D. A., 492, 494
Sîcev, I. I., 253
Sîrțov, Serghei, 37, 151, 162, 507, 568
Skoblevski [Gorev] (comandant de brigadă), 256
Skoblin (general), 242
Skrîpnik, N., 279, 280
Slavin (comisar de armată), 246
Slepkov, A., 37, 38, 122, 147
Slisarenko, 366
Sloan, Pat, 561
Sluțki, 355, 483, 484
Sluțki, A. A., 106, 220, 411, 451, 485
Smilga, Ivar T., 23, 40, 96, 97, 123, 151, 162, 163, 205, 499, 568
Smirenski, Vladimir, 364
Smirnov, A. P., 41, 42, 162, 302, 430, 434, 472
Smirnov, Ivan, 33, 40, 108, 109, 113–115, 120–133, 135, 138, 149, 150, 172, 173, 184, 188, 233, 247, 412, 567
Smirnov, Nikolai, 484
Smirnova, Olga, 115
Smirnova, Varvara, 115
Smirnova, Z., 370
Smorodin, Piotr, 266, 507, 516
Smușkevici (general locotenent), 256, 538
Snesarev (general), 227
Soble, Jack, 125, 491, 492
Sokolnikov, Grigori, 23, 30, 49, 107, 121, 123, 129, 130, 136, 161, 162, 169, 170–172, 175, 182–184, 191, 192, 200, 203, 204, 352, 360, 412, 502, 568
Soljenițîn, Aleksandr, 331, 359, 378, 381, 388–390, 396–399, 406, 407, 409
Sorge, Richard, 511
Sorin, V. G., 354
Sosnovski, L., 46, 181, 182
Spender, Stephen, 550
Sperber, Manès, 547
Spinoza, Baruch, 546
Spiridonova, Maria, 445, 469, 540
Stalin, I. V., 14, 18–22, 24–126, 129–132, 134–148, 151, 153–155, 159–161, 163, 165, 170, 171, 173–175, 177–186, 189, 192, 197, 199, 203, 204, 206–217, 220, 225–253, 256, 258–263, 265, 267–269, 272–281, 285–289, 292–300, 302, 305, 307, 310, 311, 314, 323, 332, 333, 347, 351, 354, 356–361, 366, 368, 369, 373, 374, 400, 409, 411, 413, 417, 419, 423, 424, 426, 427, 429, 436, 437, 445, 451, 452, 459–462, 465, 469–473, 476, 478, 481–492, 496–520, 522, 528–530, 532, 533, 535–551, 554–558, 563–578
Stalin, Vasili, 78
Stalin, Iakov, 78
Starostin, (frații), 329
Stasiuk, Nikolai, 314
Stasova, Elena, 95, 96
Stețki, A. I., 291, 292, 498
Stolbunski, Ia., 153, 566
Stomoniakov, V. S., 503
Stroilov, M. S., 192, 193, 199
Struppe, P. I., 266
Stypulkowski, Z., 157
Suhanov, N. N., 81
Suhomlin, K. V., 517, 561
Suhorukov (colonel), 504
Sulimov, D. E., 291, 292, 299
Surits, Ia. Z., 77
Surkov, A., 369
Svanidze, Alioșa, 90, 381

Svanidze, Ekaterina, 77, 78
Svecin, A. A., 260
Sverdlov, I. M., 21, 29, 63, 439
Swianiewicz (profesor), 407
Symons, Julian, 552

Șanin, A. M., 69, 107, 221, 454
Șapiro, I. I., 411, 456
Șaposnikov, B. M. (comandant de armată), 247, 259, 511, 535
Șaposnikova, Liudmila, 265
Șarangovici, V. F., 273, 334, 412, 426, 428, 439–442, 468
Șatalin, N. N., 520
Șatki, L. A., 37, 183, 507
Șatki, N. N., 302
Șceadenko, E. A., 28, 226, 251, 511, 520
Șcedrin, 82
Șcerbakov, A. S., 263, 285, 519
Șcerbinskaia, O., 370
Șeboldaev, B. P., 298, 299
Șereșevski, N. A., 452, 457, 459
Șestov, A. A., 177, 186, 192–196
Șirin, 370
Șiroki (căpitan), 514
Șkiriatov, M. F., 28, 50, 70, 100, 266, 267, 317, 482, 506, 520, 521, 566
Șklovski, V. B., 369
Șliapnikov, A., 16, 66, 91, 97, 123, 144, 151, 162, 499, 568
Șmeliov, Nikolai, 573
Șpigelglas, M., 106, 333, 484
Șteppa, Konstantin, 353
Ștern, G. M. [Grigorevici] (comandant de corp de armată), 256
Ștern, M. Z., [general Kleber], 256, 510, 538, 540
Șubnikov (profesor), 355, 399
Șuhaev, 369
Șulman, 269
Șvarțman, L. L., 158
Șvernik, N. M., 35, 206, 520

Tabidze, Titian, 364, 367
Tager, Elena, 366
Tairov, 502
Tanev, V., 479
Tarasov-Rodionov, 360
Taubin, I. A. N., 274
Teodorovici, I. A., 299
Ter-Gabrielian, S. M., 275, 276
Ter-Oganezov, 357
Ter-Vaganian, V. A., 38, 108, 109, 114–116, 119, 121, 124, 126, 128, 133, 149, 150, 184
Tevosian, I. F., 257, 520, 544
Thallmann, Maxim, 272
Thällmann, E., 473
Tianova, 369
Tihonov, Nikolai, 366, 369, 549
Timașuk (doctor), 460
Timoșenko (mareșal), 284, 511, 536, 539
Tito, Josip Broz, 486
Tiulenev (general), 536, 539
Tiurkin, 296
Tocinski, 207
Todorski (general-locotenent), 254
Togliatti, Palmiro, 473, 476, 486, 564
Tolmacev, G. G., 41, 42
Tostikov, 570
Tolstoi, Alexei, 369, 457
Tomașevici, 290
Tomski, Mihail, 18, 22, 23, 28, 30–33, 35, 38, 42, 47, 49, 122, 123, 129, 130, 136, 151, 169, 170, 181, 209, 425, 431, 437, 442, 444, 454, 455, 503
Tomski, Iuri, 503, 504, 520
Torgler, Ernst, 503, 504, 520
Trilisser, M. A., 56, 523
Trotki, Lev, 14, 18–24, 27, 29, 30, 36, 37, 43, 45, 51, 75, 79, 81, 83, 85, 88, 97, 99, 104, 109, 114, 120, 121, 123–133, 135, 137, 138, 140, 142–146, 173–175, 185, 188–192, 202, 225–227, 232, 233, 243, 260, 279, 292, 297, 346, 353, 361, 411–417, 422–424, 431, 432, 436, 452, 465, 467, 473, 483, 485, 486,

488–496, 498, 503, 537, 550, 556, 557, 567, 570
Troianovski, 230
Tukalevski, Vladimir, 125, 136
Tuhacevski, M. N. (mareșal), 161, 190, 191, 203, 223–234, 236–250, 254, 255, 257, 259, 272, 281, 284, 297, 341, 344, 369, 370, 381, 412, 424, 426, 431, 440, 452, 471, 508, 511, 535, 536, 539, 556, 567
Tulaikov, N. M., 357
Tuominen, Arvo, 479
Tupolev, A. N., 356, 370
Turok, I. D., 179
Turovski (comandant de corp de armată), 251

Țanava, L. F., 512
Țetlin, E. V., 506
Țvetaeva, Marina, 367, 371

Uborevici, I. P. (comandant de armată), 213, 223–225, 227, 245, 247, 249, 250, 252
Ugarov, A. I., 266, 516
Uglanov, N. A., 30, 32, 38, 40, 129, 151, 162, 169, 172, 181, 182, 184, 205, 291, 425, 437, 470, 472, 568
Uhanov, K. V., 292
Ulbricht, Walter, 487
Ulrih, V. V., 62, 67, 68, 118, 120, 132, 177, 183, 248, 250, 287, 292, 363, 413, 414, 418, 422, 423, 439, 440, 443, 451, 516, 554
Unșliht, I. S., 296, 297, 437, 480, 499
Uriți ki, S. P., 63, 242, 259
Usacev, 290
Uspenski, A. I., 284, 308
Ușakov, Z. M., 158, 232, 238, 244, 246, 291, 498, 515, 522, 523

Vanag, I. U., 352
Vannikov, 209
Vareikis, Iosif, 237, 309, 417
Vasilenko (comandant de corp de armată), 251, 560, 561
Vasilev, A. A., 268
Vasilev, Pavel, 364, 369
Vasiliev, 422, 479
Vatsetis, I. I. (comandant de armată), 251, 260
Vavilov, N. I., 89
Vaișlia, I. S., 266
Veițer, 292
Velikanov, M. D. (comandant de armată), 260
Vesiolîi, Artiom, 363, 369
Vidali, Vittorio, 486, 493
Viktorov, M. V. (amiral), 258, 260
Vilen, Otto, 479
Vinogradov, A. I., 448, 456, 459, 460
Vinogradov, V. N., 457, 459
Visocenko, S. D., 366
Vîșinski, Andrei, 28, 51, 57, 62, 67, 70, 96, 107, 108, 115, 117, 120–126, 129–131, 136, 139, 165, 169, 170, 177, 183, 185, 186, 188–201, 205, 212, 221, 227, 234, 247, 286, 287, 291, 297, 315, 316, 334, 340, 344, 347, 348, 370, 413–423, 426, 430–459, 462–469, 472, 512, 520, 530, 540, 556, 566
Vîșnevețki, 392
Vlasov (general), 539
Vlodzimirski, L. E., 151, 158, 291
Vlîzko, A. F., 366
Voinovici, Vladimir, 412
Volkov, A. A., 287
Volkov, M. A., 500
Volnî, A., 274
Volovici, A. I., 65, 106, 221, 237, 452, 471
Volski, N. V., 142
Voroșilov, Klementi I., 24, 41, 56, 58, 59, 112, 116, 120–122, 128, 129, 136, 170, 181, 204, 212–214, 223–227,

231–238, 242, 244–249, 251–253, 259, 285, 292, 299, 301, 366, 398, 427, 437, 445, 471, 504, 507, 510, 511, 516, 535, 536, 539, 558
Vovsi, M., 457
Voznesenki, N. A., 267, 398, 547

Walecki, Henryk, 481
Wallace, Henry, 396, 397
Wandurski, 482
Warski, A. S., 480
Webb, Beatrice, 399, 400, 553, 555, 576
Webb, Sidney, 399, 400, 553, 555, 576
Weissberg, Alexander, 73, 156, 161, 310, 325, 331, 333, 341, 355, 399, 514, 515, 559, 560, 574
Wells, H. G., 79
Wilson, Edmund, 551
Wolf, Erwin, 492

Zaboloțki, Nikolai, 324, 366, 367, 369
Zaharcenko, 245
Zakovski, L. M., 263–266, 411, 516
Zaks-Gladnev, S. M., 99, 352
Zalpeter, A. K., 332
Zaluțki, P. A., 66, 68, 69, 183
Zamiatin, I. I., 111, 362, 363
Zaporojeț, Ivan, 55, 57, 58, 60–62, 68, 70, 93, 299, 413, 439, 452, 454
Zatonski, V. P., 282, 283, 296, 419, 560
Zborovski, Mark, 492
Zeidel, G. S., 128, 352
Zelenin, V., 457
Zelenski, Isaak, 312, 412, 418, 430, 433–436, 464, 468, 469, 550, 567
Zemliacika, R. S., 91
Zerov, Mikola, 366
Ziliacus, Konni, 560
Zinoviev, Grigori, 23, 24, 29, 30, 38–40, 45–48, 52, 55, 56, 61, 62, 64–71, 82, 93, 97, 99, 106, 109–126, 129–139, 144–147, 149, 151, 153, 159, 161–163, 169, 170, 172, 175, 176, 182, 185, 186, 189, 201, 204, 205, 214, 215, 232, 233, 264, 265, 275, 294, 295, 298, 361, 411, 412, 414, 433, 452, 461, 469, 472, 479, 485, 491, 498, 504, 509, 549, 550, 552, 553, 567, 568
Zipalov, V. D., 459
Zoșcenko, Mihail, 369
Zubarev, P. T., 413, 421–423

CUPRINS

Prefață 7

CARTEA I

Începe Epurarea

Introducere. Rădăcinile Terorii 13
1. Stalin se pregătește 37
2. Asasinarea lui Kirov 54
3. Arhitectul Terorii 72
4. Vechii bolșevici mărturisesc 93
5. Problema mărturisirilor 138

CARTEA A II-A

Epoca Ejov

6. Ultima poziție 169
7. Asalt asupra armatei 223
8. Partidul zdrobit 262
9. Supliciul națiunilor 304
10. Pe frontul cultural 352
11. În lagărele de muncă 372
12. Marele proces 411
13. Elementul străin 473
14. Punctul culminant 497

CARTEA A III-A

Consecințe

15. Moștenirea Terorii 527
Epilog. Teroarea astăzi 573

Note 579
Bibliografie 637
Indice de nume 647

PROCESUL COMUNISMULUI

Chiar dacă Nürnberg-ul comunismului nu va avea loc niciodată, dosarul unui altfel de proces începe să capete consistență. Pe măsură ce arhivele sistemului se deschid, probele se acumulează. Cei care le adună nu sînt reprezentanții justiției, ci ai științei și conștiinței morale: istorici, politologi, jurnaliști, scriitori. Cu toții sînt convinși că adevărul trebuie știut, că vinovații – oameni și idei – trebuie identificați, că mecanismul terorii trebuie analizat pentru ca reproducerea lui să nu mai fie cu putință.

Colecția « Procesul comunismului » reunește o bună parte din filele acestui dosar: cărți devenite « clasice » sau apărute de curînd în lume și cărți-document de autori români; volume întemeiate pe explorări în arhive, pe mărturii orale și scrise; studii istorice și lucrări memorialistice; reconstituiri și analize din cele mai diverse perspective – pe scurt, pagini ce luminează, rînd pe rînd, fațetele comunismului mondial sau românesc, recompunînd adevăratul chip al infernului roșu spre a-l restitui memoriei colective.

Publicată din 1901 încoace într-o ediție revăzută și adusă la zi, dar cunoscută în Occident încă din 1971, cutremuratoarea carte a istoricului britanic Robert Conquest continuă să fie considerată – atît în Vest, cît și în Est – drept unica relatare completă privind epurările staliniste din anii '30.

Această veritabilă biblie a istoriei stalinismului sovietic se bazează pe mărturii directe, provenite de la transfugi și disidenți care au cunoscut nemijlocit dictatura. Ele au fost confirmate ulterior de scrierile sovietice, apărute în *samizdat* după 1970 și de cele din anii *glasnost*-ului.

Alte apariții în aceeași colecție

DOINA JELA **Această dragoste care ne leagă**
STEPHANE COURTOIS et al. **Cartea neagră a comunismului**
RICHARD PIPES **Scurtă istorie a Revoluției ruse**
DENNIS DELETANT **Ceaușescu și Securitatea**
ARKADI VAKSBERG **Hotel Lux**
STELIAN TĂNASE **Elite și societate. Guvernarea Gheorghiu-Dej**
BORIS SOUVARINE **Stalin**